

**ქართული ქრისტიანული თემი
წმინდა მიწაზე**

**GEORGIAN CHRISTIAN COMMUNITY
IN THE HOLY LAND**

ედვნება თამილა მგალობლიშვილის ხსოვნას
In Memory of Tamila Mgaloblishvili

**TAMILA MGALOBlishVILI CENTRE FOR THE EXPLORATION OF
GEORGIAN ANTIQUITIES**

GEORGIAN CHRISTIAN COMMUNITY IN THE HOLY LAND

Concept by

Tamila Mgaloblishvili †

Compiled by:

**Giorgi Gagoshidze, Nino Kvirikashvili, Tinatin Tseradze,
Lela Khoperia, Mzia Janjalia**

Tbilisi
2022

თამილა მგალობლიშვილის სახელობის ქართულ სიკვდილთა
მოძიებისა და კვლევის ცენტრი

ქართული ქრისტიანული თემი წმინდა მიწაზე

იდეის ავტორი
თამილა მგალობლიშვილი †

შემდგენლები:
გიორგი გაგოშიძე, ნინო კვირიკაშვილი, თინათინ ცერაძე,
ლელა ხოფერია, მზია ჯანჯალია

თბილისი
2022

სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის
საერთაშორისო საქველმოქმედო ფონდი
International Charitable Foundation of the
Catholicos-Patriarch of all Georgia

წმ. ანდრიას ქართული უნივერსიტეტი
St Andrew Georgian University

გამოცემა განხორციელდა პროექტის „ქართული ქრისტიანული
თემი წმინდა მიწაზე“ – ფარგლებში შოთა რუსთაველის საქარ-
თველოს ეროვნული სამეცნიერო ფონდის ფინანსური მხარდაჭერით
(საგრანტო ხელშეკრულება – №217484).

Published within the project “Georgian Christian community in the Holy
Land” with the financial support of the Shota Rustaveli National Science
Foundation of Georgia (Grant agreement №217484).

თარგმანი: ნინო გაბუნია, თამარ მოსიაშვილი

Translated by: Nino Gabunia, Tamar Mosiashvili

ფოტოები: დავით ცხადაძე, ზურაბ ცერცვაძე, გიორგი გაგოშიძე, ნიკოლოზ ვაჩიშვილი

Photos by: David Tskhadadze, Zurab Tsertsvadze, Giorgi Gagoshidze, Nikoloz Vacheishvili

დიზაინი და დაკაბადონება: გიორგი ბაგრატიონი

Design and layout: Giorgi Bagrationi

წიგნში გამოყენებულია ამერიკის შეერთებული შტატების კონგრესის ბიბლიოთეკისა და
ისრაელის სიძველეთა სამსახურის არქივის ფოტოები.

Photos from digital collections of the Library of Congress, Prints and Photographs Division, G. Eric and
Edith Matson Photograph Collection, Frank and Frances Carpenter Collection, <https://www.loc.gov/collections/> and the Israel Antiquities Authority, Archive of the Department of Antiquities of Mandato-
ry Palestine (1919-1948), <http://www.iaa-archives.org.il/> are used in publication.

გარეკანზე: სიონის მთა, 1940-1946, LC-DIG-matpc-14677, დეტალი.

Cover: Mt. Zion, 1940-1946, LC-DIG-matpc-14677, detail.

ყველა უფლება დაცულია

All rights reserved

© თ. მგალობლიშვილის სახელობის ქართულ სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრი, 2022

© T. Mgaloblishvili Centre for the Exploration of Georgian Antiquities, 2022

შინაარსი

წინასიტყვაობა	7
ქართველები წმინდა მინაზე	11
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები ძველ იერუსალიმში	15
წმ. აბრაამის მონასტერი	17
წმ. ანას (საიდნაიას) დედათა მონასტერი	23
წმ. ბასილის მონასტერი	27
წმ. გიორგის მონასტერი (ურიათუბნის)	33
წმ. დიმიტრის მონასტერი	39
წმ. ეკატერინეს მონასტერი	43
წმ. თევდორეს მონასტერი	47
წმ. თეკლას მონასტერი	57
წმ. იაკობის მონასტერი	63
წმ. იოანე ღვთისმეტყველის (მახარობლის) მონასტერი	69
წმ. მთავარანგელოზთა (ანგელოზთა) მონასტერი	75
წმ. ნიკოლოზის მონასტერი	77
პრეტორიუმის ეკლესია	83
უფლის წმ. საფლავის ეკლესია	89
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული არალოკალიზებული	
ეკლესია-მონასტრები ძველ იერუსალიმში	115
დევეთუბნის მონასტერი	117
დერთუფას მონასტერი	121
დერტავის (დელტავის) დედათა მონასტერი	125
იბერთა მონასტერი (დავითის კოშკთან)	131
კაპათა (კაპპათა)	137
სამწირო, ახალი დედათა მონასტერი	145
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები	
ძველი ქალაქის გალავნის გარეთ და იერუსალიმის შემოგარენში	151
წმ. თევდორეს მონასტერი ბირ ელ-კუთში	153
წმ. ნიკოლოზის მონასტერი (ჯვრის მონასტრის მეტოქე)	159
წმ. სამოელის მონასტერი	161
წმ. სვიმეონ მართლის მონასტერი ახალ იერუსალიმში (კატამონის)	165
უმ ლეიზუნის მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად	171
ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან (გეთსიმანია)	177
წმ. ჯვრის მონასტერი ახალ იერუსალიმში	185

ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები იუდეის უდაბნოში	233
ნმ. თეოდოსის მონასტერი.	235
ნმ. საბა განწმედლის მონასტერი (საბანმიდა)	239
ნმ. ხარიტონის ლავრა (პალავრა).	259
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები იერიქონის მახლობლად	265
ნმ. გერასიმეს მონასტერი	267
ნმ. იოანე ოქროპირის მონასტერი	271
ცტუნების მთის მონასტერი	273
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები იორდანეს მახლობლად	279
ნმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი	281
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები ბეთლემში	285
შობის ეკლესია	287
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები ნაზარეთში	293
ხარების ეკლესია	295
ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული	
ეკლესია-მონასტრები იორდანიაში	299
შეჰანის მონასტერი	301
საძიებლები	309
ხელნაწერთა საძიებელი კერების მიხედვით	311
ხელნაწერთა საძიებელი კოლექციებისა და	
საფონდო შიფრების მიხედვით	316
Georgian Christian Community in the Holy Land	321
გამოყენებული ლიტერატურა და ბიბლიოგრაფიული	
შემოკლებები/Bibliography	503
დანართები/Appendices	521
I. წმინდა მიწის ქართული წარწერები	
II. Georgian inscriptions in the Holy Land	
III. სურათები/Illustrations	

წინასიტყვაობა

წმინდა მინაზე ისტორიულად მიმდინარე კულტურული, რელიგიური და პოლიტიკური პროცესების შესახებ შეუძლებელია სრული წარმოდგენა გვექონდეს ქართული სამონასტრო კოლონიის როლის გათვალისწინების გარეშე. ქართულ ქრისტიანულ თემს მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა სხვადასხვა ეთნოსისა და კონფესიის წარმომადგენლების მიერ შექმნილ იმ უნიკალურ ერთობაში, რომელიც საუკუნეების მანძილზე ყალიბდებოდა. წმინდა მინაზე ქართული სამონასტრო კოლონია არსებობის 13 საუკუნეს (IV-XVIII სს.) ითვლის და მასთან არაერთი ისტორიული წყარო და კულტურული მემკვიდრეობის ნიმუშია დაკავშირებული.

წმინდა მინის ქართული სიძველეების სისტემური სამეცნიერო კვლევების ისტორია XVIII საუკუნიდან იღებს სათავეს (ტიმოთე გაბაშვილი) და ამ პერიოდიდან მოყოლებული, წმინდა მინის ქართული კულტურული მემკვიდრეობა და მისი ცალკეული ნიმუშები არაერთხელ გამხდარა ქართველ და უცხოელ მეცნიერთა შესწავლის საგანი (ალექსანდრე ცაგარელი, ნიკო მარი, აკაკი შანიძე, რობერტ ბლეიკი, ჟერარ გარიტი, ილია აბულაძე, ელენე მეტრეველი, მიშელ ვან ესბროკი, თინათინ ვირსალაძე და სხვ.). ამ მეცნიერთა კვლევებმა საფუძველი შეუქმნა ჩვენს ცოდნას წმინდა მინაზე დაცული ქართული კულტურის ძეგლების შესახებ.

თუმცა, წმინდა მინაზე ქართული სიძველეების ხელმისაწვდომობა დღემდე რჩება ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს პრობლემად. კულტურული მემკვიდრეობის ნიმუშების ადგილებზე მოკვლევასა და ფიქსაციას აფერხებს აღნიშნულ რეგიონში არსებული სპეციფიკური პირობები: დაძაბული პოლიტიკური სიტუაცია (ხშირად საომარი მდგომარეობაც), მნახველთათვის დახურული საცავები, არაკატალოგიზირებული კოლექციები და სხვა.

წმინდა მინის ქართული კულტურული მემკვიდრეობის გამოვლენისა და შესწავლის მიზნით მრავალი წელია სისტემურ კვლევებს ახორციელებს თამილა მგალობლიშვილის მიერ დაფუძნებული „ქართულ სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრი“, რომელიც აერთიანებს არქეოგრაფიის, ხელოვნების ისტორიის, ისტორიის, წყაროთმცოდნეობის, ფილოლოგიის, აღმოსავლეთმცოდნეობის დარგებში მომუშავე სპეციალისტებს.

ცენტრმა არაერთი სამეცნიერო-კვლევითი ექსპედიცია ჩაატარა ისტორიულ წმინდა მინაზე – ისრაელში, იორდანიაში და პალესტინის ავტონომიის ტერიტორიაზე 2001-2015 წლებში თამილა მგალობლიშვილის ხელმძღვანელობით, და მისი გარდაცვალების შემდეგ 2018-2019 წლებში.

მოძიებული იქნა მასალა 40-მდე მონასტრის შესახებ, 90-მდე ეპიგრაფიკული ნიმუში (მათგან ათობით აქამდე უცნობი), რამდენიმე ათეული ნაქარგობა და ხატი, XV-XVI საუკუნეების, მანამდე უცნობი, მინიატურებით მდიდრულად შემკული ხელნაწერი, რომელიც ტექსტშივე „ოქროს ოთხთავად“ იწოდება.

თუმცა, ქართველ მეცნიერთათვის, მაინც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი იყო V-VI საუკუნეების, მანამდე უცნობი ქართული მონასტრის აღმოჩენა სოფ. უმ ლეიზუნში, იერუსალიმის მახლობლად ულამაზესი კრიპტითა და მშვენიერი ქართული წარწერით.

აღნიშნული მასალა წმინდა მიწაზე ქართველთა კოლონიის ისტორიის უამრავ პრობლემას ჰფენს ნათელს და ერთხელ კიდევ დაგვანახებს, თუ რა იყო იერუსალიმი და წმინდა მიწა საქართველოსთვის და რანი იყვნენ იქ მოღვაწე ქართველები.

წინამდებარე პუბლიკაცია წმინდა მიწის საკითხებზე ცენტრის მრავალწლიანი მუშაობის გამოცდილებას ემყარება.

აღსანიშნავია, რომ პროექტის მიმდინარეობისას განმახორციელებელი გუნდი არაერთი სირთულის წინაშე აღმოჩნდა. 2018 წელს გარდაიცვალა „ქართულ სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრის“ ხელმძღვანელი და პროექტის სამეცნიერო ხელმძღვანელი **თამილა მგალობლიშვილი**. ქალბატონი თამილას გარდაცვალება აუნაზღაურებელი დანაკლისია არა მხოლოდ პროექტისთვის, არამედ ზოგადად, ქართული და საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებისათვის. თამილა მგალობლიშვილის გარდაცვალების შემდეგ პროექტმა შეიცვალა წამყვანი ორგანიზაცია. საქართველოს საპატრიარქოს წმიდა ანდრია პირველწოდებულის სახელობის ქართული უნივერსიტეტი ახალმა წამყვანმა ორგანიზაციამ – სულიერების, კულტურისა და მეცნიერების აღორძინებისა და განვითარების სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის უწმინდესისა და უნეტარესის ილია II-ის საერთაშორისო საქველმოქმედო ფონდმა ჩაანაცვლა.

პროექტის ამოცანებისა და მიზნების სრულად განხორციელებას მნიშვნელოვნად შეუშალა ხელი ასევე ბოლო პერიოდში პანდემიით გამოწვეულმა ვითარებამ, რის გამოც ვერ მოხერხდა წმინდა მიწაზე დაგეგმილი ბოლო მივლინების ჩატარება და ბიბლიოთეკებსა და სამეცნიერო ცენტრებში სრულფასოვნად მუშაობა.

მიუხედავად ყველა ამ სირთულისა, პროექტის განმახორციელებელმა გუნდმა შეძლო შეექმნა წინამდებარე პუბლიკაცია, რომელშიც თავმოყრილი და გაანალიზებულია მრავალფეროვანი ინფორმაცია წმინდა მიწის ქართული კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ.

ნაშრომში წარმოდგენილია ინფორმაცია წმინდა მიწის 37 სავანის შესახებ, რომლებიც სხვადასხვა დროს ეკუთვნოდათ ქართველებს, ან

რომლებშიც ქართველები მოღვაწეობდნენ სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებთან ერთად.

თითოეულ კერასთან დაკავშირებული სტატია მოიცავს ინფორმაციას ამ კერის ისტორიის შესახებ, აგრეთვე ამ კერაში ქართველთა მოღვაწეობის და/ან ქართველთა მფლობელობის შესახებ. წარმოდგენილია აგრეთვე ინფორმაცია (ასეთის არსებობის შემთხვევაში) აღნიშნულ კერასთან დაკავშირებული ქართული ეპიგრაფიკული წარწერების, ხელნაწერების, კედლის მხატვრობის, ხატების თუ სხვა საეკლესიო დანიშნულების ნივთების შესახებ.

კერები ნაშრომში დაჯგუფებულია გეოგრაფიული პრინციპით: ძველი იერუსალიმი, ახალი იერუსალიმი და მისი შემოგარენი, იუდეის უდაბნო, იერიქონის მახლობლად მდებარე კერები, იორდანეს მახლობლად მდებარე კერები, ბეთლემი, ნაზარეთი, იორდანია; ხოლო გეოგრაფიული სექციის შიგნით კერების შესახებ სტატიები დალაგებულია ანბანურად.

წიგნის ვრცელი დანართი, პრაქტიკულად, დამოუკიდებელი სამეცნიერო ღირებულების მქონე ნაშრომია, რომლის ავტორია გიორგი გაგოშიძე. დანართი შეიცავს წმინდა მიწის ქართული ეპიგრაფიკული წარწერების კორპუსს. აღსანიშნია, რომ წმინდა მიწის ქართული ეპიგრაფიკული წარწერების კორპუსი პირველად ქვეყნდება და მასში წარმოდგენილი წარწერების დიდი ნაწილი აქამდე გამოუქვეყნებელი იყო.

გამოცემას ერთვის ხელნაწერთა ინდექსი წარმომავლობისა და კოლექციათა მიხედვით, ასევე სრული ბიბლიოგრაფია.

უპირველეს ყოვლისა უდიდესი პატივისცემით ვუხდით მადლობას უწმინდესსა და უნეტარესს, სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს, ილია II-ს, რომლის შეწვევითა და თანადგომით განხორციელდა წიგნის ავტორთა ყველა სამეცნიერო ექსპედიცია წმინდა მიწაზე.

ჩვენთვის მნიშვნელოვანი იყო იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებელი საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში მყოფ ეკლესია-მონასტრებსა და საპატრიარქოს წიგნსაცავში მუშაობის შესაძლებლობა. ამისთვის გვსურს გულწრფელი მადლიერება გამოვხატოთ წმინდა ქალაქ იერუსალიმის და სრულიად პალესტინის პატრიარქის უნეტარესი თეოფილე III-ის მიმართ. ასევე გვსურს აღვნიშნოთ იერუსალიმის საპატრიარქოს გენერალური მდივნის, კონსტანტინის მთავარეპისკოპოსის, ყოვლადუსამღვდელოესი არისტარქოსის განუელი დახმარება საპატრიარქოს წიგნსაცავში მუშაობისას – მისი თანადგომის გარეშე ჩვენი კვლევის განხორციელება ძალიან რთული იქნებოდა.

მადლობას ვუხდით იერუსალიმში სომხური ეკლესიის პატრიარქს, არქიეპისკოპოსს ნურჰანს სომხური საპატრიარქოს დაქვემდებარებაში მყოფ ეკლესია-მონასტრებში მუშაობის შესაძლებლობისთვის.

გულითადი მადლიერებით გვინდა მოვიხსენიოთ Studium Biblicum Franciscanum, ნაზარეთის წმინდა მიწის მუზეუმი, დახმარებისა და მასალის გამოქვეყნების ნებართვისათვის. ასევე დიდ მადლობას მოვასხენებთ ბიბლიურ და არქეოლოგიურ კვლევათა იერუსალიმის ფრანგულ სკოლას თანადგომისა და მხარდაჭერისათვის.

ჩვენი საგანგებო მადლობა ეკუთვნის ისრაელის სიძველეთა სამსახურს, როკფელერის არქეოლოგიურ მუზეუმს და ისრაელის მუზეუმს ღირებული დახმარებისათვის, მათ საცავებში მუშაობისა და მასალის გამოქვეყნების შესაძლებლობისათვის.

სასიამოვნო მოვალეობად მიგვაჩნია გულწრფელი მადლობა გადავუხადოთ საქართველოს საელჩოს ისრაელის სახელმწიფოში და პირადად საქართველოს საგანგებო და სრულუფლებიან ელჩს ბატონ ლაშა ჟვანიას, უწყვეტი მხარდაჭერისა და ქმედითი დახმარებისათვის.

განსაკუთრებულ მადლობას ვუხდით სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის საერთაშორისო ფონდს და წმ. ანდრიას ქართულ უნივერსიტეტს თანადგომისათვის.

დაბოლოს, მადლობას მოვასხენებთ ჩვენ კოლეგებს როგორც საქართველოში, ასევე ისრაელში, რომლებიც არაერთხელ დაგვეხმარნენ წინამდებარე წიგნზე მუშაობისას ფასეული კონსულტაციებითა და რჩევებით.

ქართველები წმინდა მიწაზე¹

თამილა მგალობლიშვილი

საქართველოსა და წმინდა მიწას შორის ურთიერთობები ჯერ კიდევ ნაბუქოდონოსორ დიდის დროიდან იწყება, როდესაც ებრაელთა პირველი ტალღა შემოვიდა ქართლში – იბერიაში. ქართული წერილობითი წყაროების თანახმად, შემდეგში ებრაელთა კიდევ რამდენიმე ნაკადი მოსულა და დასახლებულა საქართველოში. თუმცა, ებრაული თემის საქართველოში არსებობის დამადასტურებელი არქეოლოგიური მონაცემები, ჯერჯერობით, მხოლოდ ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან მოიპოვება.

აღსანიშნავია, რომ უძველესი ქართული წყაროების – „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და „ქართლის ცხოვრება“ (VII-XI საუკუნეები) – ცნობით, ელია წინასწარმეტყველის ხალენი და უფლის კვართიც მცხეთაშია დაფლული. ისინი მცხეთაში მოსულმა დევნილმა ებრაელებმა წმინდა მიწიდან ჩამოიტანეს.

IV საუკუნის 20-იანი წლებიდან, საქართველოში ქრისტიანობის ოფიციალურად აღიარების შემდეგ, სრულიად გამორჩეულია ქართველთა დამოკიდებულება წმინდა მიწისადმი, განსაკუთრებით კი წმინდა ქალაქ იერუსალიმისადმი. ამ პერიოდიდან მოყოლებული ქართველ მეფეთა, არისტოკრატთა, ეკლესიის მოღვაწეთა, განსაკუთრებით კი პეტრე იბერის დიდი მცდელობით, წმინდა მიწაზე არსდება მონასტრები და სავანეები, იქმნება ქართული სამწერლობო კერები. ჩვენს დრომდე მოღწეული ქართული დამწერლობის უძველესი ნიმუშები, რომლებიც IV-V საუკუნეებით თარიღდება, სწორედ წმ. მიწაზეა აღმოჩენილი. აქვე V-VI საუკუნეებში დასტურდება პირველი დამონმება ქართული ქრონოლოგიისა – „დასაბამითგან“ და ეთნონიმ „ქართველისაც“, რომლებიც საქართველოში მხოლოდ VIII-IX საუკუნეებიდან გვხვდება.

IV საუკუნიდან მოყოლებული XIX საუკუნემდე ქართველები წმინდა მიწაზე ორმოცზე მეტ ეკლესია-მონასტერს ფლობდნენ, მათ შორის მთელს საქრისტიანოში სახელგანთქმულ იერუსალიმის წმ. ჯვრის მო-

1 წმ. მიწაზე ქართული ქრისტიანული თემის მოკლე მიმოხილვა წარმოადგენს შესავალ ნაწილს თამილა მგალობლიშვილის სტატიიდან „ქართველები წმინდა მიწაზე“, ძველი ხელოვნება დღეს, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ჟურნალი, 2011, 57-63 იხ. მისივე: „ქართველ მეცნიერთა ექსპედიცია წმ. მიწაზე“, Academia, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ჟურნალი, ტ. 5, თბილისი, 2003, 411; Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 15-20

ნასტერს. ქართველ ბერებს ვხვდებით არა მარტო იერუსალიმსა და მის შემოგარენში, არამედ ისტორიული პალესტინის უდაბნოებში, არა მხოლოდ საკუთრივ ქართველთა მიერ დაარსებულ სავანეებში, არამედ იმ დროისათვის უკვე დაფუძნებული მონასტრებისა და ლავრების მრავალეროვან საკრებულოებში.

წმინდა მინაზე მოღვაწე ქართველებს უთარგმნელი და აუთვისებელი არ დარჩენიათ პალესტინური მწერლობისა და კულტურის არც ერთი მონაპოვარი, რომელიც შექმნილი იყო ქრისტიანული აღმოსავლეთის ხალხთა ერთობლივი ძალისხმევით. V-VI საუკუნეებში ქართულად უკვე ნათარგმნი იყო პირველი ლიტურგიკული წიგნები: ლექციონარი, იადგარი და მრავალთავი, რომელთაც ქართული ეკლესია ღვთისმსახურებისას, ბუნებრივია, მშობლიურ ენაზე იყენებდა. ვფიქრობ, თვით მეფე ვახტანგ გორგასლის საეკლესიო რეფორმის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი შედეგიც ქართლში ღვთისმსახურების იერუსალიმური, ქრისტეს საფლავის ეკლესიის, პრაქტიკისა და ეკლესიაში საღვთისმსახურო ენად ქართულის დამკვიდრება იყო. მნიშვნელოვანია, რომ ქართველები ღვთისმსახურებას თავიანთ მშობლიურ ენაზე აღავლენდნენ არა მარტო იბერიაში, არამედ პალესტინაშიც, წმინდა საბასა და წმინდა თეოდოსის ლავრებში, რასაც მოწმობს როგორც წმინდა საბა განწმედილის ანდერძი (532 წ.), ასევე წმინდა თეოდოსის ბიოგრაფიაც (VI საუკუნე).

წმინდა მინაზე დღემდე შემორჩენილია ქართველთა მიერ დაარსებული თუ აგებული ტაძრები და მონასტრები, მათი შემამკობელი მოხატულობები, მათთვის შეწირული ჯვარ-ხატები, ლიტურგიკული დანიშნულების ნივთები, ნაქარგობები, მდიდრულად დასურათებული ხელნაწერები. ეს ყოველივე ადგილობრივ ოსტატებთან თანამშრომლობით იქმნებოდა და ამ მასალის ცოდნის გარეშე წარმოუდგენელია არა მხოლოდ ისტორიული პალესტინისა და ქრისტიანული აღმოსავლეთის, არამედ მსოფლიო კულტურის ისტორიის კვლევა და სრულად წარმოდგენა.

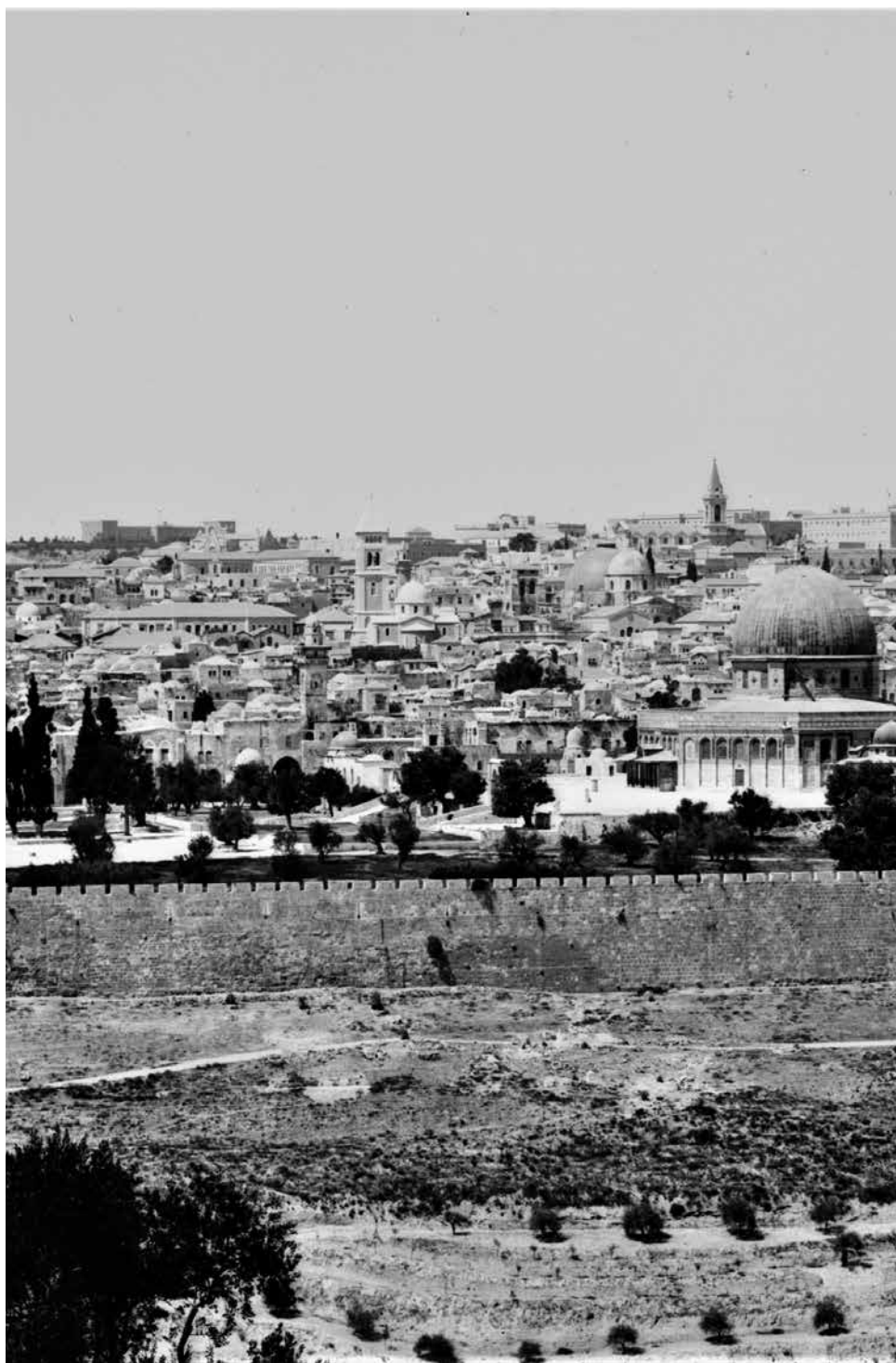
უკანასკნელი ათწლეულების განმავლობაში ჩატარებული კვლევა-ძიების შედეგად საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებში მკვეთრად გაიზარდა ინტერესი საქართველოსა და წმინდა მიწის ურთიერთობებისა და წმინდა მინაზე შემორჩენილი ქართული სიძველეებისადმი. დღეისათვის ნათელია, რომ წარსულისა თუ დღევანდელი მრავალი პრობლემის ჯეროვნად გაგება შეუძლებელია ამ ურთიერთობათა შესწავლის გარეშე. საქართველოსა და წმინდა მიწის კავშირები ურთულესი და მთლიანი მოვლენის – მსოფლიო კულტურის შემადგენელი ნაწილია და, შესაძლოა, ერთ-ერთი საუკეთესო მოდელიც მის შესასწავლად.

როგორც ქართველთა კვალი წმინდა მინაზე, ასევე იერუსალიმურ-პალესტინური კვალი საქართველოში, საუკეთესო საშუალებას გვაძლევს

დავინახოთ კულტურული მსოფლიოს ერთიანობა და მასში შემავალი ქვეყნების წვლილი, თვალი გავადევნოთ კულტურულ მიღწევათა გაცვლა-გამოცვლას, იდეათა გავრცელებისა და ურთიერთგადაკვეთის გზებს.

აგერ უკვე თითქმის ორი საუკუნეა, რაც ქართველებმა მთლიანად დაკარგეს თავიანთი კუთვნილი ქონება და აღარ მკვიდრობენ წმინდა მინაზე. დღეს ქართული სიძველენი სხვა მფლობელთა (ბერძენთა, სომეხთა, ლათინთა და ა.შ.) ხელშია, ამის გამო მათი კვალი თანდათან ქრება. უდიდესი ნაწილი იმისა, რაც XVIII და XIX საუკუნის მოგზაურებმა და მეცნიერებმა ნახეს და აღწერეს, დღეს უკვალოდ არის გამქრალი. არის ქართულ სიძველეთა უნებლიე თუ განზრახ ხელყოფისა და ზოგჯერ მოსპობის ფაქტებიც. XX საუკუნის დასაწყისში ქართველ და უცხოელ მეცნიერთაგან დადასტურებული 400 ქართული ხელნაწერიდან, რომლებიც იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ინახებოდა, დღეისათვის დაახლოებით 161 ერთეულია შემორჩენილი. დაიკარგა და დაზიანდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობის მნიშვნელოვანი ნაწილი.

ასე რომ, უაღრესად მნიშვნელოვანი და საჩქაროა წმინდა მინაზე არსებული ქართული კულტურის ძეგლების სრული აღრიცხვა, შესწავლა და გადარჩენა იმისა, რაც ჯერ კიდევ შემოგვრჩა.

იერუსალიმი, ხედი ზეთისხილის მთიდან, 1898-1914, დეტალი (LC-DIG-matpc-06719)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
ქველ იარუსალიმში**

იერუსალიმი, ჯვრის გზა, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-00024)

წმ. აბრაამის მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. აბრაამის მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში, წმინდა საფლავის ეკლესიის ატრიუმის აღმოსავლეთ (მარჯვენა) მხარეს. მონასტერი ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

წმ. აბრაამის მონასტერი, ქრისტიანული ტრადიციის თანახმად, აშენებულია იმ ადგილზე, სადაც ებრაელთა მამამთავარმა, აბრაამმა დააპირა თავისი ძის, ისააკის უფლისადმი მსხვერპლად შეწირვა.² მონასტრის დასავლეთ კედელთან, გადმოცემით, ის ბუჩქი იზრდებოდა, რომელშიც აბრაამმა რქებით გახლართული ვერძი იხილა. სწორედ ეს ვერძი შესწირა მან უფალს თავისი ძის ნაცვლად (დაბადება, 22: 1-13). მონასტრიდან პირდაპირი გასასვლელია გოლგოთისა და აღდგომის ეკლესიის საკურთხეველში (გასასვლელით სარგებლობა შეუძლიათ მხოლოდ სასულიერო პირებს).

ქართველებმა მნიშვნელოვანი კვალი დატოვეს წმ. აბრაამის მონასტრის ისტორიაში. მონასტრის რესტავრაცია და განახლება ქართველი დიდებულების, აბაშიძეების საგვარეულოსთან არის დაკავშირებული; კერძოდ, 1599 წელს აბრაამის მონასტერი განუახლებია იოანე აბაშიძეს,³ 1700 წელს კი – გიორგი ლეონის ძე აბაშიძეს,⁴ რაც დასტურდება ეპიგრაფიკული წარწერებით (იხ. ქვემოთ).

არქიტექტურა

წმ. აბრაამის მონასტერი სწორკუთხა გეგმარების დარბაზული ნაგებობაა, რომელიც ჯვრული კამარებითაა გადახურული. შესასვლელი კარი გაჭრილია სამხრეთ კედელში. ნაგებობის იატაკის დონე შესასვლელი კარიდან რამდენიმე საფეხურით დაბლა მდებარეობს. სწორკუთხა ფორმის საკურთხეველი სამი სარკმლითაა განათებული; საკურთხევლის

2 აღსანიშნავია, რომ იუდეური ტრადიციის მიხედვით, მსხვერპლშეწირვის ადგილი არის მორიას მთა (מוריאה ה), იგივე ტაძრის მთა (תלמוד ה), ადგილი, სადაც ადრე იუდეველთა პირველი და შემდგომ – მეორე ტაძარი იდგა, ამჟამად ამ ადგილას კლდის გუმბათის მეჩეთი (مسجد قبة الصخرة) დგას.

3 ავალიშვილი გ., მგზავრობა, 211

4 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123; Цагарели, Памятники, 122

წინ აღმართულია მაღალი იკონოსტასი. მონასტრის კედლები დაფარულია XIX საუკუნის მიწურულს შესრულებული მხატვრობით.

ეპიგრაფიკული წარწერები⁵

წმ. აბრაამის მონასტერთან დაკავშირებულია ორი მნიშვნელოვანი ქართული წარწერა, კერძოდ:

გიორგი აბაშიძის 1700 წლის საექტიტორო ქართულ-ბერძნული წარწერა, ამოკვეთილია ქვის ფილაზე ეკლესიის სამხრეთ შესასვლელთან. წარწერა გვაუწყებს, რომ აბრაამის მონასტერი საკუთარი ხარჯით განუახლებია გიორგი აბაშიძეს:

„ქ(რისტე) ეს აბრ(ა)ჰ(ა)მის მ(ო)ნასტ(ე)რი განვა(ა)ხლე აბ(ა)შიძე| გ(იო) რგი იმერელმა იმის თეთრით. ქ(ორონი)კ(ონ)ს ჩლ (1700)“⁶

იგივე ცნობა მეორდება ქართული წარწერის თავზე მოთავსებულ ბერძნულ წარწერაშიც, რომელიც იმავე ქვათილიზეა ამოკვეთილი.

აღნიშნული წარწერა 2015 წელს ჩატარებული სარემონტო სამუშაოების დროს, დაცვის მიზნით, გამოიღეს კედლიდან და შემდგომ დააბრუნეს თავის ადგილას.

მეორე ქართული წარწერა დღეისათვის განადგურებულია. 1820 წელს აღნიშნული წარწერა უნახავს და ამოუკითხავს ქართველ დიპლომატსა და მოგზაურს გიორგი ავალიშვილს. მისი სიტყვებით, ეს წარწერა ეკუთვნოდა აზნაურ გიორგი ჩიკოიძეს – იოანე აბაშიძის (XVI-XVII სს.) ქვეშევრდომს, რომელსაც, თავისი ბატონის დავალებითა და მისივე მატერიალური დახმარებით (საფასით), განუახლებია მონასტრის სამწირველო. წარწერა თარიღდებოდა 1599 წლით:

„მე, მონამან ღმრთისა და მსახურ|მან ბატონისა ჩემისა თავადისა იოანე აბაშიძისამან გიორგი ჩიკოიძე, წარმო|ვლენილმან ქართლით მის მიერ საფასეათა მისითა, განსაახლებლად წმიდისა ამის მამათმთავრისა აბრაჰამის ტაძრისა ხარჯსა ზედა მისსა, აღვასრულე მრძა|ნებული თავადის მის ბატონისა ჩემისა, განმაახლებელმან სამწირუ|ლოვსა ამის საუკუნოდ საჭსენებლად სულისა მისისა, სახლეულთა და ერთისხლთა მისთა, ხოლო საოჯადცა ჩემ ცოდვილისათჳს სულისა. გევედრებით ყოველთა მართმა|დიდებელთა ხრისტეანეთა, აღმომკითხუ|ლთა წერილისა ამის, ლოცუათა შო|რის თქუენთა დაუვიწყებლობასა თავადისა იოანე აბაშიძისა და ყმისა მისისა აზნაურისა გიორგი ჩიკოიძესა. 1599-სა წელსა, სეკდემბერსა 11-სა დღეს“⁷

5 ვრცლად წმ. აბრაამის მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

6 წარწერა ასევე წაკითხული აქვთ ნ. ჩუბინაშვილს (იხ. Цагарели, Сведения, 47) და ა. ცაგარელს (იხ. Цагарели, Памятники, 250)

7 ავალიშვილი გ., მგზავრობა, 211

ხელნაწერები

წმ. აბრაამის მონასტერს იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს წიგნსაცავში დაცული ორი ქართული ხელნაწერი უკავშირდება, ესენია: XVII საუკუნის ოთხთავი Jer.Geo.160 და XIII საუკუნის ფსალმუნი Jer. Geo.161 – ორივე ხელნაწერი აბრაამის მონასტერს ეკუთვნოდა და სწორედ ამ მონასტრიდან შესულა საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში 1914 წელს. ფსალმუნის ანდერძ-მინაწერებში მოიხსენებიან ქართლის კათალიკოსი მიქაელი, წიგნის მკაზმველი ნაომი, ასევე ჯვარის მამები: ბენა ჩოლოყაშვილი და ნიკოლოზი.⁸

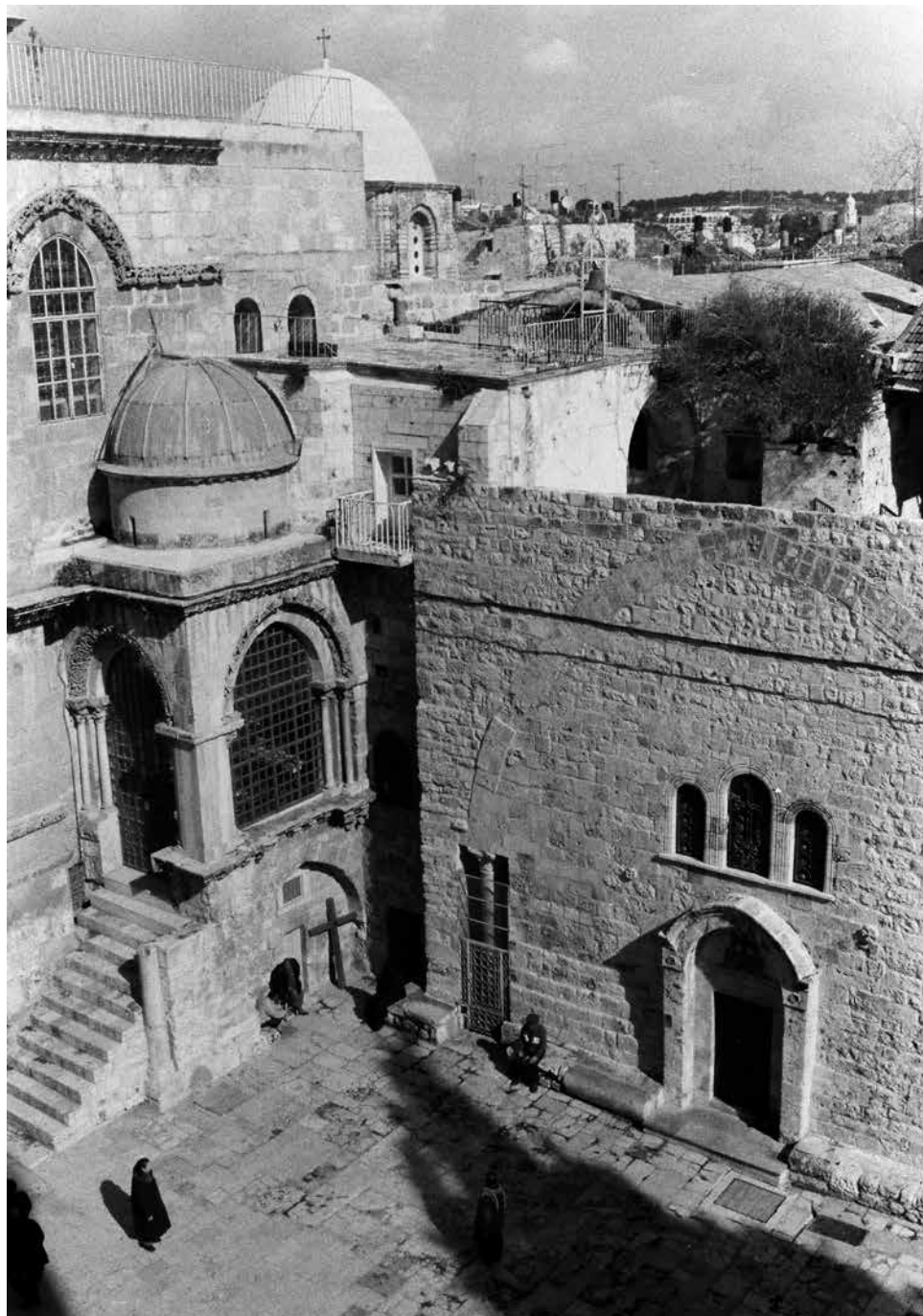
8 იხ. Blake, Catalogue, 1925-1926, 153; ქართული ხელნაწერი წიგნი, 117; Jer.Geo.161-ში დაცული ტექსტი გათვალისწინებულია ფსალმუნის გამოცემაში: შანიძე, მზ., ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები

იერუსალიმი, წმ. აბრაამის მონასტერი, გიორგი აბაშიძის წარწერა, 1700 (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. აბრაამის მონასტერი, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. უფლის საფლავის ეკლესიის ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, ქუჩა ძველ ქალაქში (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. ანას (საიდნაიას) დედათა მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. ანას (საიდნაიას) დედათა მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში (As-Sayyida №4) და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

წმ. ანას (საიდნაიას) მონასტერი ასევე მოიხსენიება როგორც მირქმის მონასტერი და მცირე ყოვლადწმინდა (Mikra Panagia). რაც შეეხება სახელს – საიდნაია (*Ṣaydnāyā*, სირ. ܣܝܕܢܝܐ არაბ. سينيا), იგი უკავშირდება დამასკოს მახლობლად მდებარე ამავე სახელწოდების მონასტერს, რომელიც იმპერატორ იუსტინიანე I-ის მიერ 547 წელს უნდა იყოს დაარსებული. გადმოცემის თანახმად, ამ მონასტერში განისვენებს ლუკა მახარებლის მიერ დახატული ღვთისმშობლის სასწაულმოქმედი ხატი.⁹ სწორედ აღნიშნული ხატის სირიიდან იერუსალიმში გადატანას უნდა უკავშირდებოდეს წმ. ანას მონასტრისათვის საიდნაიას დარქმევა.

მონასტრის შესახებ ყველაზე ადრეულ ცნობას ვხვდებით 1187 წლის შემდგომი პერიოდის ანონიმ ბერძენ მოგზაურთან, რომელიც აღდგომის ტაძრის დასავლეთით მდებარე 13 მართლმადიდებლურ მონასტერს შორის წმ. ანას მონასტერსაც მოიხსენიებს.¹⁰

1517 წლით დათარიღებულ სულტან სელიმ I-ის ფირმანში წმ. ანას მონასტერი ბერძენთა საკუთრებადაა გამოცხადებული.¹¹ ოსმალთა ხანის 1685 წლის ერთ-ერთ დოკუმენტში წმ. ანას მონასტერი დასახელებულია იმ ქართულ მონასტერთა შორის, რომლებიც ვალებისა და დარბევების გამო თითქმის დაცარიელებული და ძლიერ შელახული იყო.¹²

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იერუსალიმის სამმა პატრიარქმა: თეოფანემ (1608-1644 წწ.), პაისიმ (1645-1660 წწ.) და დოსითეოს

9 ვრცლად აღნიშნული მონასტრის შესახებ იხ. Pringle, *The churches*, vol. II, N 198, 219-221

10 Anonymus Graecus, *De Locis Hierosolymitanus*, 981; Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 383-384; ა. ცაგარლის თანახმად, წმ. ანას მონასტერი მოიხსენიება VI საუკუნეში იმპერატორ იუსტინიანე I-ის მიერ განახლებულ ტაძრებს შორის (Цагарели, Памятники, 123) თუმცა, თავად პირველწყაროსთან გადამოწმებამ აჩვენა, რომ აღნიშნული მონასტერი წმ. მინაზე იმპერატორის მიერ განახლებულ მონასტერთა ჩამონათვალში არ იხსენიება (Procopius, *De aedificiis*, 358-359), წმ. ანას სახელობის ერთადერთი მონასტერი, რომელიც იმპერატორმა იუსტინიანემ განაახლა კონსტანტინოპოლში მდებარეობს (Procopius, *De aedificiis*, 40-41). შესაბამისად, ჩვენთვის უცნობია, თუ რა ცნობას ეყრდნობოდა ა. ცაგარელი.

11 Pringle, *The churches*, vol. III, N 306, 156; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 161

12 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179

II-მ (1669-1707 წწ.) რამდენჯერმე იმოგზაურეს საქართველოში წმ. მინაზე ქართული მონასტრების აღდგენისა და ვალების დასაფარად თანხების შესაგროვებლად.

მოღწეულია ეპისკოპოს დოსითეოს II-ის 1706 წლის სიგელი, რომელშიც წმ. ანას მონასტერი სახელდება იმ ქართულ სავანეთა შორის, რომელთა გამოსყიდვა და შეკეთება ქართველ მეფეთა და დიდებულთა ფინანსური შემწეობითა და იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა.¹³

საიდნაიას მონასტერთან დაკავშირებით საინტერესო მოგონება აქვს გრიგოლ ფერაძეს, რომელმაც 1936 წელს წმ. მინასა და სირიაში მოგზაურობის დროს მოინახულა ტაძარი. თავის დღიურში იგი წერს: „ეპისკოპოს პორფირი უსპენსკის (1804-1885 წწ.) ცნობით, იქ იყო 1755 წელს შესრულებული მაცხოვრის გამოსახულება, რომელსაც ქართული წარწერა ჰქონდა. ნახატი კი ვნახე, მაგრამ წარწერა ბერძნული აღმოჩნდა, თანაც არ იკითხებოდა.“¹⁴

ტიმოთე გაბაშვილის თანახმად, მირქმის დედათა მონასტერი აგებული (სავარაუდოდ, შეკეთებული) ყოფილა რაჭის ერისთავთა მიერ – „ყოვლად წმიდისა რაჭის-ერისთავთა, ჩხეტიც გვართა“.¹⁵ მონასტერში დანესებული იყო მათი ხსენებაც. სამწუხაროდ, ტიმოთე გაბაშვილი არ აკონკრეტებს მონასტრის აგების (განახლების) თარიღს, თუმცა ცნობილია, რომ ჩხეტიძეები რაჭის ერისთავებად XV საუკუნიდან გვხვდებიან.¹⁶

არქიტექტურა

წმ. ანას დედათა მონასტერი დარბაზული ნაგებობაა. შესასვლელი კარი ჩრდილოეთ კედელშია გაჭრილი და XX საუკუნეში აგებულ თაღოვან კარიბჭეშია მოქცეული. ეკლესიის ინტერიერი ჩრდილო სამხრეთის ღერძზეა ნაგრძელებული და დასავლეთით დიდი თალითაა გახსნილი. ეკლესიის ცენტრალური მონაკვეთი ჯვრული კამართაა გადახურული. საკურთხევლის ნახევარწრიული აფსიდა დაბალი სატრიუმფო თალითაა გამოყოფილი; აფსიდა დიდი იკონოსტასითაა დაფარული, აფსიდის ორივე მხარეს მცირე ნიშებია. სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ჯვრის გეგმის ემბაზია აგებული. ეკლესიის ჩრდილოეთ კედელზე შემორჩენილია ორნამენტული სახეები – წრეების და რომბების ხლართში ჩანწული ზოლები, რომლებიც, ნიკოლოზ ვაჩეიშვილისა და დავით ხოშტარის აზრით, ქართველი ოსტატების ნახელავი უნდა იყოს.¹⁷ მონასტრის ეზოში, ქვედა დონეზე შემორჩენილია ძველი მონასტრის თაღოვან-კამაროვანი

13 Цагарели, Памятники, 80-81

14 ფერაძე, იერიქონის ვარდები, 93

15 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123

16 ვრცლად რაჭის საერისთავოების შესახებ იხ. სოსელია, ნარკვევები, 34

17 ვაჩეიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა, 18-19; Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities, 29

იერუსალიმი, წმ. ანას მონასტერი (საიდნაია), საერთო ხედი (ფოტო ნ. ვაჩეიშვილის)

იერუსალიმი, წმ. ანას მონასტერი (საიდნაია), ორნამენტული ფრიზი ჩრდილოეთ ფასადზე (ფოტო ნ. ვაჩეიშვილის)

იერუსალიმი, წმ. ანას მონასტერი (საიდნაია), ინტერიერი (ფოტო ნ. ვაჩეიშვილის)

წმ. ბასილის მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. ბასილი დიდი კაბადოკიელის სახელზე აგებული მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში, ახალი კარიბჭის მახლობლად, (St. Basil Alley 2). მონასტერი ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ცნობა წმ. ბასილის მონასტრის შესახებ 1187 წლის შემდგომი პერიოდით თარიღდება და ეკუთვნის ანონიმ ბერძენ ავტორს, რომელიც აღდგომის ტაძრის სიახლოვეს მდებარე 13 მართლმადიდებლურ მონასტერს შორის, წმ. ბასილის მონასტერსაც მოიხსენიებს.¹⁸

როგორც ჩანს, წმ. ბასილის მონასტერი, სხვა მონასტრებთან ერთად, ქართველების საკუთრებაში XIII-XIV საუკუნიდან უნდა ყოფილიყო.¹⁹ 1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებმა, ბერძნული საპატრიარქოსთვის განეული დახმარებისა და თავიანთი მრავალრიცხოვნების გამო, ბერძნებისგან სხვადასხვა დროს მიიღეს 9 მონასტერი, რომელთა შორის წმ. ბასილის მონასტერიცაა დასახელებული.²⁰

როგორც სულტან ალ-მუ'აიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტანის კარზე და წარუდგენიათ უფრო ადრეული – სულტან ბარკუკის 1387 წლის ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც, წმ. ბასილის ეკლესია, სხვა მონასტრებთან ერთად, მათ მფლობელობაში იყო.²¹

1517 წლის სულტან სელიმ I-ის მიერ გაცემული ფირმანის მიხედვით, აღნიშნული მონასტერი იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს გამგებლობაში გადავიდა.²²

18 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 981; Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 383-384

19 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985

20 Peradze, Account, 188

21 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91

22 Pringle, The churches, vol. III, N 308, 157; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 161

წმ. ბასილის მონასტრის კავშირს **ქართულ ქრისტიანულ თემთან** წარმოაჩენს ქართული ხელნაწერი თვენი, რომელიც ამჟამად იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაშია დაცული (Jer.Geo.40). მონასტერთან დაკავშირებული ანდერძი მოთავსებულია ხელნაწერის 278r-ზე. მისი ავტორი ხელნაწერის ადგილსამყოფლად ასახელებს წმ. ბასილის მონასტერს, შემდეგ უშუალოდ მიმართავს წმინდა მამას და სთხოვს, საკადრისი მიუზღოს მას, ვინც ხელნაწერს მონასტრიდან გაიტანს. ხელნაწერი ამ მინაწერზე ადრეულია, ის მონასტრისადმი მისი აშენებისთანავე (განახლებისთანავე) უნდა ყოფილიყო შეწერილი. (ვრცლად აღნიშნული ხელნაწერის შესახებ იხ. ქვემოთ, სექცია: ხელნაწერები).

მონასტრის ხელახლა აშენების (განახლების) შესახებ ცნობებს გვანვდის ტიმოთე გაბაშვილი. მისი სიტყვებით, იერუსალიმის წმ. ბასილის მონასტერი დედათა სავანეს წარმოადგენდა და აშენებული იყო ქართული წარჩინებული საგვარეულოს – ამილახვრების მიერ: „აღუშენებია ამირახორს ამირინდოს და თაყას, დედათ მონასტერი არის“.²³ ტიმოთე არაფერს გვეუბნება მონასტრის აშენების (სავარაუდოდ, განახლების) თარიღზე, მაგრამ აღნიშნული საკითხის გარკვევაში გვეხმარება იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპები. ამ წერილობითი ძეგლების ე.წ. ტიშენდორფისეულ ნუსხაში დაცულია აღაპი დადებული ამირინდო ამირახორის (ამილახვრის) სახელზე (T 85). ტექსტის თანახმად, ამირინდო ამილახვრისთვის დაწესებული ყოფილა აღაპი წმ. ბასილის დღესასწაულზე, დღესასწაულის მეორე დღეს კი – აღაპი მისი მეუღლე თამარისთვის. ამავე აღაპის თანახმად, განწესებული იქნა ისიც, რომ გეტსიმანიაში ერთი კანდელი ყოფილიყო დანთებული ამირინდო ამილახვრისთვის. აღაპის ბოლოს ნათქვამია, რომ წმ. ბასილის მონასტერი დაუმკვიდრებიათ ამილახვრისთვის და მისი ნათესავებისთვის, ანუ მისი საგვარეულოსთვის. ისტორიულ საბუთებში მოძიებული მონაცემების საფუძველზე, აღაპების გამომცემელი ელენე მეტრეველი ამირინდოს XV ს-ის 60-იანი წლების მოღვაწედ მიიჩნევს და აღაპსაც შესაბამისი ეპოქით ათარიღებს. ამავე პერიოდის მოღვაწეა თაყა ამილახვარიც, რომელიც ამირინდოს მამობილი ყოფილა.²⁴ შესაბამისად, წმ. ბასილის მონასტრის ხელახლა აშენების (განახლების) დროდ XV ს-ის მეორე ნახევარი უნდა მივიჩნიოთ.

როგორც ცნობილია, მას შემდეგ, რაც საქართველო სამეფო-სამთავროებად დაიშალა, ქართული სამონასტრო თემი საკმაოდ რთულ მატერიალურ მდგომარეობაში აღმოჩნდა. ვითარება განსაკუთრებით

23 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 122

24 ვრცლად იხ. მეტრეველი, მასალები, 25, 76, 190; მეტრეველი, იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, 228-230

დამძიმდა XVII საუკუნეში, როცა შემცირდა ფულადი შემონიროება და გაიზარდა ვალები.

ოსმალთა ხანის 1685 წლის ერთ-ერთ დოკუმენტში ნმ. ბასილის მონასტერი დასახელებულია იმ ქართულ მონასტერთა შორის, რომლებიც ვალებისა და დარბევების გამო თითქმის დაცარიელებული და ძლიერ შელახული იყო.²⁵

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იერუსალიმის სამმა პატრიარქმა: თეოფანემ (1608-1644 წწ.), პაისიმ (1645-1660 წწ.) და დოსითეოს II-მ (1669-1707 წწ.) რამდენჯერმე იმოგზაურეს საქართველოში ნმ. მიწაზე ქართული მონასტრების აღდგენისა და ვალების დასაფარად თანხების შესაგროვებლად. მოღწეულია ეპისკოპოს დოსითეოს II-ის 1706 წლის სიგელი, რომელშიც ნმ. ბასილის მონასტერი სახელდება იმ ქართულ სავანეთა შორის, რომელთა გამოსყიდვა და შეკეთება ქართველ მეფეთა და დიდებულთა ფინანსური შემწეობითა და იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა.²⁶

არქიტექტურა

ნმ. ბასილი დიდის ძველი ეკლესიიდან დღეს აღარაფერია შემორჩენილი. ამჟამინდელი სახით ეკლესია XIX ან XX საუკუნის დასაწყისშია აგებული; უკანასკნელი რეკონსტრუქცია 1958 წლით თარიღდება.²⁷ მცირე ერთნავიანი ეკლესია გარემოცულია საცხოვრებელი ბინებით. ეკლესიაში მოხვედრა შესაძლებელია სამხრეთით მდებარე სადარბაზოდან, ამავე შესასვლელს იყენებს მოსახლეობაც. ეკლესია ორი წყვილი მზიდი თალით სამ მონაკვეთადაა დაყოფილი, ჯვრული კამარებითაა გადახურული და თეთრადაა შეფეთილი. საკურთხევლის ნიშისებრ აფსიდს ცილინდრული ტეხილი მოყვანილობის თალი ევლება; მარცხნივ (ჩრდილოეთით) მდებარე მცირე ზომის ნიშა – სამკვეთლოს ფუნქციას ასრულებს. საკურთხეველსა და სამკვეთლოში ზეთის საღებავით შესრულებული ფერწერაა (საკურთხეველში – „საიდუმლო სერობა“, სამკვეთლოში – „შობა“). საკურთხევლის ზონა სამრეკლო სივრცისგან ერთი საფეხურითაა შემადლებული. ეკლესიას ჩრდილოეთ კედელში დატანებული სამი სარკმელი ანათებს, დასავლეთი კედლის სარკმელი ამოქოლილია. კარი სამხრეთი კედლის დასავლეთ კიდეშია გაჭრილი. საკურთხევლის წინ იკონოსტასია აღმართული, რომელშიც გვიანდელი ბერძნული ხატებია განთავსებული.

25 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179

26 Цагарели, Памятники, 80-81

27 Pringle, The churches, vol. III, №308, 157-158

ხელნაწერები

წმ. ბასილის მონასტერს უკავშირდება ხელნაწერი Jer.Geo.40, თვენი. იგი შეიცავს მასალას სექტემბერ-იანვრის თვეებისათვის.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№66 – ათარილებს XIV-XVI სს-ით)²⁸, ნ. მარს (№33 – ათარილებს XII ს-ით)²⁹ და რ. ბლეიკს (ათარილებს XIII ს-ით).³⁰

ხელნაწერის ერთ-ერთი მინაწერიდან ცხადი ხდება, რომ ის წმ. ბასილის მონასტერს ეკუთვნოდა:

*„...წ(მიდის)ა ბასილის მონ[ა]სტერსა, და ვინცა შეუცვალოს, შე-მცა-იცვ(ა)ლების სჯულისაგან ქრისტიანთასა, აწ, და ნუ გამოღებად იკადროს ამა მონ(ა)სტრით, წმიდაო ბასილი, შენ კითხე მას მეორედ მოსლვასაჲ“ (278r).*³¹

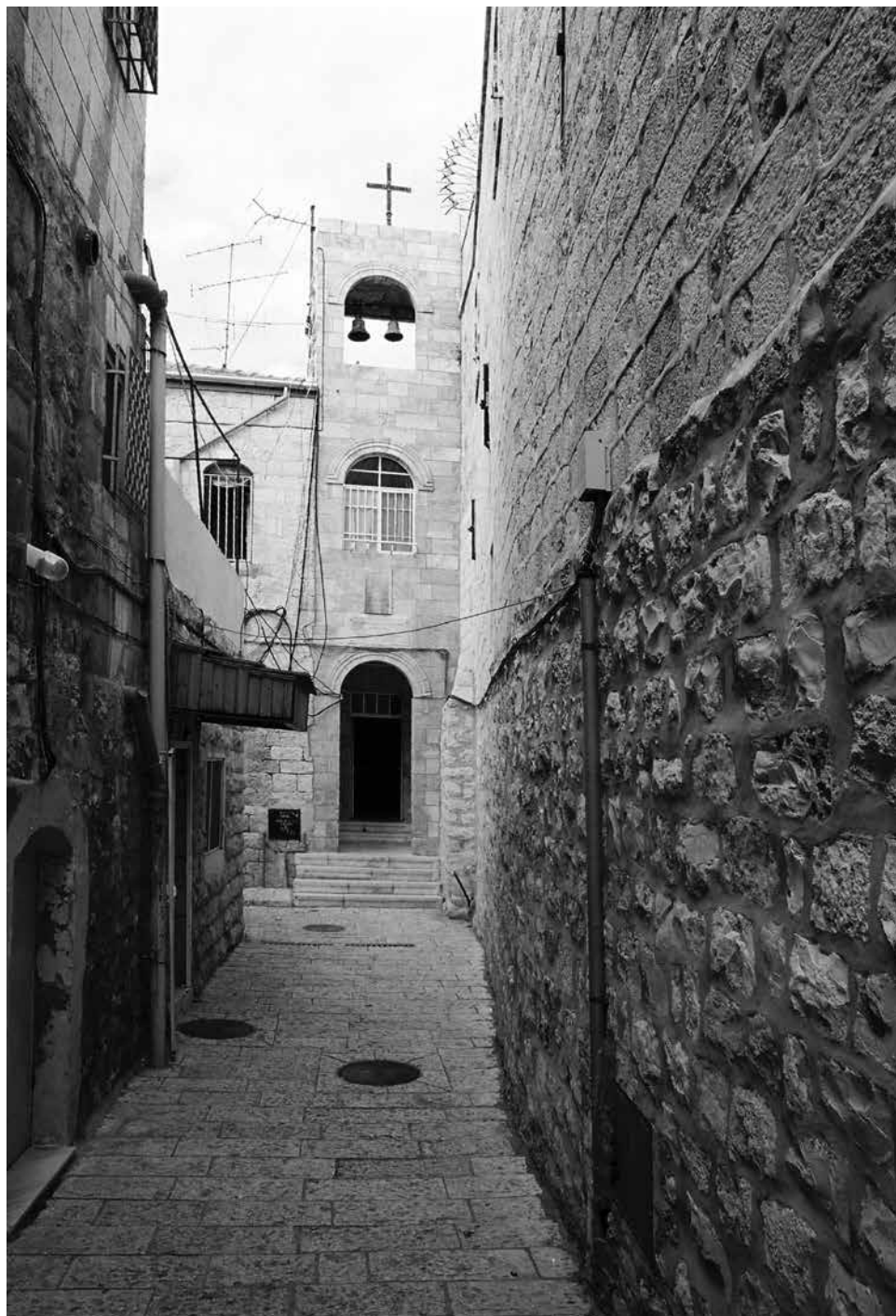
ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

28 Цагарели, Памятники, 167

29 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 71

30 Blake, Catalogue, 1924/1, 205-206

31 გამოქვეყნებული აქვს ნ. მარს, იხ. მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 71

იერუსალიმი, ნმ. ბასილის მონასტერი, შესასვლელი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ბასილის მონასტერი, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნმ. გიორგის მონასტარი (ურიათუბნის)

იდენტიფიცირების საკითხი

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, ქართველებს აუშენებიათ იერუსალიმში ნმ. გიორგის ურიათუბნის მონასტერი.³² იერუსალიმში ნმ. გიორგის სახელობის რამდენიმე ეკლესია არსებობს. არ არის დაზუსტებით ცნობილი, მათგან რომელს გულისხმობდა ტიმოთე გაბაშვილი, რადგან წყაროებში ქართველებთან დაკავშირებული ყველა სხვა მონასტერი მოიხსენიებოდა ადგილმდებარეობის მითითების გარეშე; უბნის („ურიათუბანი“) დაზუსტება იმაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ ნმ. გიორგის მონასტერი მათგან მოშორებით, სხვა უბანში მდებარეობდა.

აღნიშნულის საფუძველზე ალექსანდრე ცაგარელი ვარაუდობს, რომ ქართველთა მიერ აგებული ნმ. გიორგის მონასტერი უნდა გაიგივდეს ებრაულ უბანში, სიონის მთაზე, მღვდელმთავარ ანას სახლის სიახლოვეს მდებარე ნმ. გიორგის ტაძართან, რომელიც დღეს იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს ეკუთვნის³³ (ე.წ. სომხურ უბანში, ნმ. იაკობის სომხური საპატრიარქო ტაძრის აღმოსავლეთით, დაახლოებით ასი მეტრის მანძილზე – Ararat rd., 11, ჩიხი).

საგულისხმოა, რომ ხსენებული ეკლესია შუა საუკუნეების სხვა ქრისტიანულ წყაროებშიც მოიხსენიება როგორც „ურიათა მონასტერი“ (იგივე – ურიათა უბნის მონასტერი).³⁴

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ყველაზე ადრეული ჩვენთვის ცნობილი წყარო, რომელშიც ძველ იერუსალიმში მდებარე ნმ. გიორგის მონასტერია მოხსენიებული, 1187 წლის შემდგომი პერიოდით თარიღდება და ეკუთვნის ანონიმ ბერძენ ავტორს. ბერძენი პილიგრიმი მოიხსენიებს ნმ. საფლავის ეკლესიის დასავლეთით, ნმ. მიქაელისა და ნმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტრებს შორის, ნმ. გიორგის სახელზე აგებულ მონასტერს. დენის პრინგლის ვარაუდით, ანონიმი პილიგრიმის მიერ ნახსენები ნმ. გიორგის მონასტერი უნდა გულისხმობდეს ამჟამინდელ ნმ. გიორგის ბერძნულ ტაძარს, რომელიც მდებარეობს ნმ. ფრანცისკეს ქუჩაზე (ნმ. მიქაელისა და ნმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტრებს შორის) – ე.წ. ნმ. გიორგის დიდი ტაძარი. თუმცა, მკვლევარი იმასაც დასძენს, რომ შესაძლოა, ბერძენი ანონიმი გულისხმობდეს ნმ. გიორგის მეორე მონასტერს, რომელიც პატრიარქის (იეზიკიელის) აუზის სიახლოვეს მდებარეობს (St. George in the

32 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123

33 Цагарели, Памятники, 122

34 Ben-Arieh, Jerusalem, 222, 320

market). პრინგლი უთითებს, რომ ამ ორთაგან ერთ-ერთი უნდა იყოს ის, რომელიც მამლუქთა პერიოდში ქართველებს ეკუთვნოდა.³⁵

თუმცა, ზემოთ მოყვანილი მსჯელობის თანახმად, უფრო სარწმუნო უნდა იყოს ალექსანდრე ცაგარლის ვარაუდი.

ისტორია

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, ურიათუბნის წმ. გიორგის მონასტერი აშენებული იყო სამეგრელოს მთავრების – დადიანების მიერ; მონასტერში დაწესებული ყოფილა მათი ხსენება: „ურიათ უბანში დადიანთა აღშენებული და მოსახსენებელი მისი მუნვე არს.“³⁶

სამწუხაროდ, ტიმოთე არ აკონკრეტებს მონასტრის აგების (სავარაუდოდ, განახლების) დროს და თავად აღმშენებლების (განმაახლებლების) ვინაობას. თუმცა, ქართული წერილობითი წყაროები უეჭველად გვიდასტურებს, რომ სულ მცირე, XIII საუკუნიდან მოყოლებული, დადიანების საგვარეულოს არაერთხელ გაუნევია ფინანსური დახმარება იერუსალიმის ქართული მონასტრებისთვის. ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში 20-მდე ალაპია დაწესებული დადიანებისთვის. მათგან ყველაზე ადრეული ალაპები XIII საუკუნით თარიღდება, ყველაზე გვიანდელი – XVII საუკუნით.³⁷

როგორც ჩანს, წმ. გიორგის მონასტერი, სხვა მონასტრებთან ერთად, ქართველების საკუთრებაში XIII-XIV საუკუნეებიდან უნდა ყოფილიყო.³⁸ ფრანცისკელი მამის, ფრანჩესკო სურიანოს (დაახლ. 1485 წ.) თანახმად, წმ. გიორგის ეკლესიაში მის დროს ქართველები ცხოვრობდნენ.³⁹

1517 წლის სულტან სელიმ I-ის მიერ გაცემული ფირმანის მიხედვით, აღნიშნული მონასტერი ბერძენთა კუთვნილებაში გადავიდა.⁴⁰

ცნობილია, რომ მოგვიანებით, 1567 წ. იერუსალიმში მოსალოცად ჩასულ ფილიპე შაქარაშვილს უზრუნია წმ. გიორგის ეკლესიის განახლებაზე: „წ(მიდ)ის გ(იორ)გის ეკლესია შიგნით და გ(ა)რეთ და სამოძლ(უ)რო ს(ა)ხლი გაგლისაჲ. ეკლესია კრეტსაბმლითა, კანდლებითა, ს(ა)ს(ა)ნთლითა გ(ა)მართაჲ და ერთი კ(ა)რი წ(მიდ)ის გ(იორ)გის კარის ბჭეს შეაბ(ა)ჲ“.⁴¹ აღნიშნული ცნობა საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ამ დროს მონასტერში ქართველები მოღვაწეობდნენ. 1593 წელს მონასტერში

35 Pringle, The churches, vol. III, №315, 165

36 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123

37 აღნიშნული ალაპების შესახებ ვრცლად იხ. მეტრეველი, მასალები, 20-21, 26, 73, 77, 80, 85, 88, 91-98, 101-107, 118-119, 128, 138, 141, 146, 153-154, 157-158, 165, 170-177

38 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985

39 Suriano, Terra Santa, 74. ამავე წყაროს უთითებს გრ. ფერაძე, იხ.: Peradze, Account, 196, 227

40 Pringle, The churches, vol. III, №315, 165; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 110, 161

41 მეტრეველი, მასალები, 89

ცხოვრობდა წინამძღვარი და 7 ბერი. 1620-იან წლებში კი სამოქალაქო პირები ქართველ ბერებს იჯარის ფულს უხდიდნენ.⁴²

ოსმალთა ხანის 1685 წლის ერთ-ერთ დოკუმენტში წმ. გიორგის მონასტერი დასახელებულია იმ ქართულ მონასტერთა შორის, რომლებიც ვალებისა და დარბევების გამო თითქმის დაცარიელებული და ძლიერ შელახული იყო.⁴³

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იერუსალიმის სამ-მა პატრიარქმა: თეოფანემ (1608-1644 წწ.), პაისიმ (1645-1660 წწ.) და დოსითეოს II-მ (1669-1707 წწ.) რამდენჯერმე იმოგზაურეს საქართველოში წმ. მიწაზე ქართული მონასტრების აღდგენისა და ვალების დასაფარად თანხების შესაგროვებლად.

მოღწეულია ეპისკოპოს დოსითეოს II-ის 1706 წლის სიგელი, რომელშიც წმ. გიორგის მონასტერი სახელდება იმ ქართულ სავანეთა შორის, რომელთა გამოსყიდვა და შეკეთება ქართველ მეფეთა და დიდებულთა ფინანსური შემწეობითა და იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა.⁴⁴

არქიტექტურა

ურიათუბნის წმ. გიორგი მოზრდილი დარბაზული ეკლესიაა, მისი სამხრეთი ფასადი შიდა ეზოში გამოდის, სადაც ბინებია განთავსებული. ეკლესიის სამხრეთ კედელში ოთხი სარკმელია გაჭრილი. ტაძარში შესასვლელიც სამხრეთი კედლის დასავლეთ მონაკვეთშია, მას ეზოში შესასვლელი კამაროვანი პორტიკი ფარავს. მეორე, აღმოსავლეთი კარი, უშუალოდ საკურთხეველში – სადიაკვნეში შედის. ეკლესიის შიდა სივრცე ოთხი წყვილი პილასტრითაა დაყოფილი; ნახევარწრიული საკურთხევის აფსიდის ორივე მხარეს სამკვეთლო და სადიაკვნეა. ეკლესიის არდაბაგი ორი საფეხურითაა შემადგენელი და ორსაფეხურიანი მოზრდილი ამბიონი აქვს. ეკლესიის გადახურვა ბრტყელი – ბანურია, მის სამხრეთ აღმოსავლეთ კიდეში ოთხ მრგვალ სვეტზე დამყარებული ფანჩატური სამრეკლოა. დასავლეთი კარის ზემოთ მარმარილოს ფილაზე ამოკვეთილი ბერძნული წარწერის მიხედვით, ძველი ეკლესია არაბ-ისრაელის ომის დროს 1948 წელს დაქცეულა. მის სანაცვლოდ, 1950 წელს ეს ახალი ეკლესია აშენდა.

წმ. გიორგის ძველი ეკლესია ახალთან შედარებით მოკრძალებული ზომის დარბაზული ეკლესია იყო, იგი აღმოსავლეთით შვერილი ნახევარწრიული აფსიდით ბოლოვდებოდა; ჩრდილოეთი კედლის პილასტრსა და სამხრეთი

42 Панченко, Ближневосточное Православие, 214

43 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179

44 Цагарели, Памятники, 80-81

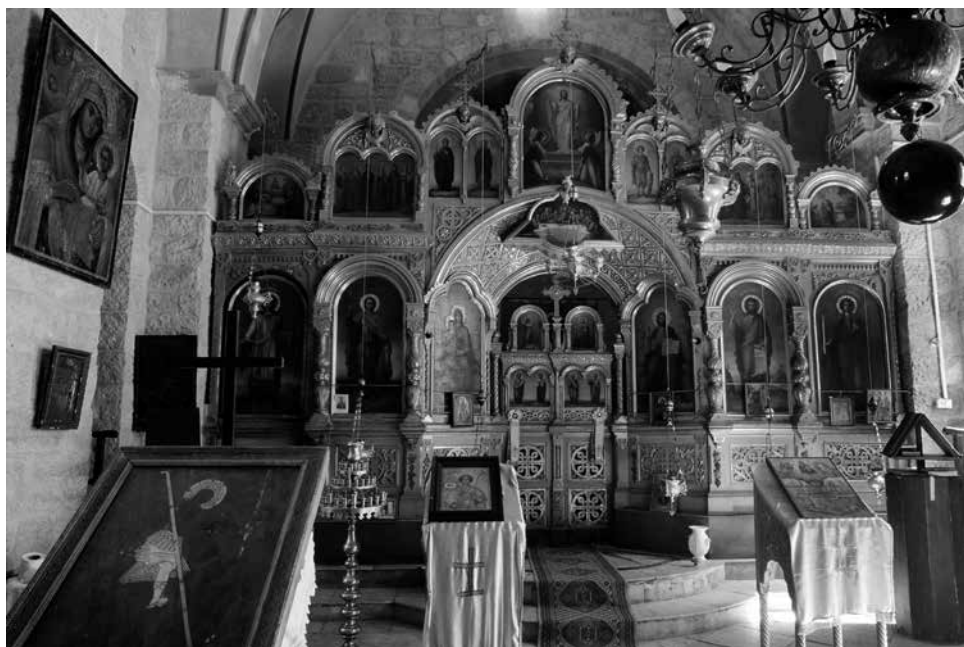
კედლის კონსოლზე დამყარებული მზიდი თალი ერთმანეთისგან აცალკევებდა ორ ჯვრულ კამარას, რომლითაც გადახურული იყო ეკლესია. შენობას სამი კარი ჰქონდა: ორი სამხრეთ კედელში, მესამე – დასავლეთი კედლის ცენტრში. საკურთხევლის ჩრდილოეთით კედლის სისქეში არსებული ნიშა – სამკვეთლო უნდა ყოფილიყო. სავარაუდოდ, ამ ძველი ეკლესიის ფორმები გარკვეულწილად შემორჩენილია ახალი ეკლესიის დასავლეთ მონაკვეთში, რომელიც ნყვილი ჯვრული კამარითაა გადახურული. 1950 წელს, როგორც ჩანს, ახალი ეკლესია აღმოსავლეთით ნაუგრძელებიათ.

იერუსალიმი, წმ. გიორგის მონასტერი, შესასვლელი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. გიორგის მონასტერი, ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. გიორგის მონასტერი, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნმ. დიმიტრის მონასტარი

მდებარეობა და კუთვნილება

ნმ. დიმიტრის (არაბ. მარ მიტრი) მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში (Greek Orthodox Patriarchate st. 2) და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

ნმ. დიმიტრის მონასტერს აკავშირებენ ქსენადუქთან (xenodocheion – სასტუმრო სახლი), რომელიც ნმ. საბა განწმედილმა ააგო პილიგრიმი ბერებისა და მომლოცველებისთვის.⁴⁵ 1187 წლის შემდგომი პერიოდის ანონიმი ბერძენი მოგზაური აღდგომის ტაძრის სიახლოვეს მდებარე 13 მართლმადიდებლურ მონასტერს შორის ნმ. დიმიტრის მონასტერსაც ასახელებს.⁴⁶

როგორც ჩანს, ნმ. დიმიტრის მონასტერი, სხვა მონასტრებთან ერთად, ქართველების საკუთრებაში XIII-XIV საუკუნიდან უნდა ყოფილიყო.⁴⁷ 1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებმა ბერძნული საპატრიარქოსთვის გაწეული დახმარებისა და თავიანთი მრავალრიცხოვნების გამო, ბერძენებისგან სხვადასხვა დროს მიიღეს 9 მონასტერი, რომელთა შორის ნმ. დიმიტრის მონასტერიცაა დასახელებული.⁴⁸

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, ნმ. დიმიტრის მონასტერი აგებული იყო შალვა ქსნის ერისთავისა და ივანე ვირშელის მიერ, მონასტერში კი დაწესებული ყოფილა მათი ხსენება.⁴⁹ სამწუხაროდ, ტიმოთე არ აკონკრეტებს მონასტრის აგების (სავარაუდოდ, განახლების) დროს. საგულისხმოა, რომ აღნიშნული პირები მოხსენიებული არიან ჯვრის მონასტრების აღაპებშიც. აღაპთა ე.წ. ტიშენდორფისეულ ნუსხაში სამარიტელის კვირის ოთხშაბათს დადებული ყოფილა აღაპი ერისთავ შალვა ქვენიფნეველისთვის, მისი ძის, პიპასთვის და პიპას მეუღლე თამარისთვის: „სამარიტელისა ოთხშაბათსა წირვაჲ და აღაპი საუკუნო ერისთვისა შ(ა)ლვ(ა)ს ქენიფნვ(ე)ლსა, შვილსა პიპასი და მისისა მეუღლ[ი]–

45 Pringle, The churches, №312, 160

46 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 982; Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 383-384

47 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985

48 Peradze, Account, 188

49 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81

სა თამარისი.“⁵⁰ ამავე ნუსხაში დასტურდება ალაპი შალვას ძე პიპასთვის (XIV ს-ის პირველი ნახევრის მოღვაწე), რომელიც ცალკე დაუნესებიათ ახალ-კვირიაკის ორშაბათს.⁵¹ ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში ვხვდებით ასევე ვირშელ ერისთავის სახელზე დადებულ ალაპს.⁵² პალეოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, ელენე მეტრეველი ვირშელ ერისთავის ალაპს XIV-XV საუკუნეებით ათარიღებს და ამის მიხედვით ასკვნის, რომ ალაპში მოხსენიებული უნდა იყოს XIV საუკუნის მიწურულისა და XV საუკუნის 20-იან წლებში მოღვაწე ერისთავი ვირშელ III.⁵³ გამომდინარე იქიდან, რომ წმ. დიმიტრის ეკლესიის შესახებ ცნობები უფრო ადრინდელ წყაროებშიც გვხვდება, სავარაუდოდ, ტიმოთე გულისხმობდა შალვა ქსნის ერისთავისა და ივანე ვირშელის მიერ უკვე არსებული მონასტრის განახლებას და არა აშენებას.

1517 წლით დათარიღებული სულთან სელიმ I-ის ფირმანში წმ. დიმიტრის ეკლესია ბერძენთა საკუთრებადაა გამოცხადებული.⁵⁴ მოგვიანებით, 1669-1707 წლებში იერუსალიმის მართლმადიდებლური ეკლესიის ეპისკოპოსი და სრულიად პალესტინის პატრიარქი დოსითეოს II წმ. დიმიტრის მონასტერს ასახელებს იმ მონასტრებს შორის, რომლებიც ივერიელებს დაუბრუნდა.⁵⁵

არქიტექტურა

წმ. დიმიტრის ეკლესია იერუსალიმის თეთრი კირქვის ცუდად ფორმირებული სხვადასხვა ზომის ქვათლილებითაა ნაგები; ეკლესია სწორკუთხა გეგმისაა; ცენტრში თავსუფლად მდგომ ოთხკუთხა კვეთის ოთხ სვეტზე გუმბათია აღმართული; გუმბათს ცილინდრული ყელი აქვს და ექვსი სარკმლით ნათდება. სარკმელთა ნაწილი მოგვიანებითაა გაჭრილი, XIX ს-ში გუმბათს მხოლოდ ოთხი სარკმელი ჰქონდა. შენობის ინტერიერი ძლიერ ჩაბნელებულია, იგი ჯვრული კამარებითაა გადახურული. ეკლესიას ორი კარი აქვს, სამხრეთ კედელსა და ჩრდილოეთი კედლის აღმოსავლეთ მონაკვეთში – ამ კარით უშუალოდ საკურთხეველში შეიძლება შესვლა; საკურთხეველი სწორკუთხა გეგმისაა და ჩრდილო-სამხრეთის ხაზზეა წაგრძელებული, მას მოგვიანო ხანის ბერძნული ხატებით გამშვენებული იკონოსტასი ფარავს. ტაძრის ნაგებობა სრულად განახლებულია. ეკლესიის იატაკის დონე ქუჩის ზედაპირიდან 1,5 მეტრითაა დაწეული. ჩრდილოეთი კარის წინ ადრე შუა საუკუნეების სვეტების ფრაგმენტებია დალაგებული.⁵⁶

50 მეტრეველი, მასალები, 75

51 იქვე, 55

52 იქვე, 96

53 იქვე, 162. იხ. ასევე: ძეგლი ერისთავთა, 314-316

54 Pringle, The churches, №312, 160-161; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 112

55 Цагарели, Памятники, 121

56 ვრცლად იხ. Pringle, The churches, №312, 161

იერუსალიმი, წმ. დიმიტრის მონასტერი, შესასვლელი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. დიმიტრის ქუჩა (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. ეკატერინეს მონასტარი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმინდა ეკატერინეს მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში (Ar-Rusul-ის ქუჩაზე) და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ცნობა წმ. ეკატერინეს მონასტრის შესახებ 1187 წლის შემდგომი პერიოდით თარიღდება და ეკუთვნის ანონიმ ბერძენ ავტორს, რომელიც აღდგომის ტაძრის დასავლეთით მდებარე მართლმადიდებლურ მონასტრებს შორის, წმ. ეკატერინეს მონასტერსაც მოიხსენიებს.⁵⁷

როგორც ჩანს, წმ. ეკატერინეს მონასტერი, სხვა მონასტრებთან ერთად, ქართველების საკუთრებაში XIII-XIV საუკუნეებიდან უნდა ყოფილიყო.⁵⁸ 1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებმა, ბერძნული საპატრიარქოსთვის განუეული დახმარებისა და თავიანთი მრავალრიცხოვნების გამო, ბერძნებისგან სხვადასხვა დროს მიიღეს 9 მონასტერი, რომელთა შორის წმ. ეკატერინეს მონასტერიცაა დასახელებული.⁵⁹

როგორც სულტან ალ-მუ'აიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტანის კარზე და წარუდგენიათ უფრო ადრეული – სულტან ბარკუკის 1387 წლის ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც, წმ. ეკატერინეს მონასტერი (არაბ. ღაზრ ქათრინ), სხვა მონასტრებთან ერთად, მათ მფლობელობაში იყო.⁶⁰

1517 წლის სულტან სელიმ I-ის მიერ გაცემული ფირმანის მიხედვით, აღნიშნული მონასტერი ბერძენთა კუთვნილებაში გადავიდა.⁶¹

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, წმ. ეკატერინეს მონასტერი აშენებული (სავარაუდოდ, განახლებული) ყოფილა ქართველი დიდებულების – ამირლამბარ (ამილლაბარ) ფანასკერტელ-ციციშვილისა და მაჩაბლების

57 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 982; Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 383-384

58 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985

59 Peradze, Account, 188

60 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91

61 Pringle, The churches, vol. III, №309, 158; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 161

მიერ: „მონასტერი დედათი წმიდისა ეკატერინესი – ფარასკენტელისა-ციციშვილისა ამილღაბარისა და მაჩაბელთ, მოწესენება მუნ (არს). ესე მონასტერიცა დედათი არს“.⁶² აღნიშნულ პირთა იდენტიფიცირება შესაძლებელია ჯვრის მონასტრის სვინაქსარების მიხედვით, კერძოდ, აღნიშნულ სვინაქსარებში ვხვდებით სხვადასხვა პერიოდიდან მომდინარე ალაპებს, რომლებშიც დაცულია ფანასკერტელ-ციციშვილების საგვარეულოს წარმომადგენლების წმინდა მიწაზე საქველმოქმედო და საქტიტორო საქმიანობის ამსახველი ცნობები.⁶³ მათ შორის 3 ალაპია განწესებული ამირლამბარ ფანასკერტელ-ციციშვილის სახელზე: ალაპი №105,⁶⁴ ალაპი №136 და ალაპი №138.⁶⁵

პირველი ალაპის (№105) განმანესებლის ვინაობა ტექსტში დაზუსტებული არ არის, ხოლო ბოლო ორი ალაპი (№136 და №138) განწესებულია ჯვარის მამა პიმენ მოძღვრის მიერ. ელენე მეტრეველის მითითებით, აქ ორ სხვადასხვა პირთან უნდა გვექონდეს საქმე: №105 ალაპში მოხსენიებული ამირლამბარი XIV საუკუნის მოღვაწეა, №136 და №138 ალაპების ამირლამბარი კი, რომლის ხსენების დადებაც პიმენის ჯვარის მამობის ხანას უკავშირდება, XV საუკუნის ათიანი წლებისა.⁶⁶

XV საუკუნეში მოღვაწე ამირლამბარის ალაპებში მოხსენიებული არიან მისი ოჯახის წევრები – რიფსიმე, ამირლამბარის ცოლ-ყოფილი, რომელსაც გაუღია შესანიშნავი და მათი შვილი ზაქარია.⁶⁷ ამირლამბარის ცოლყოფილი რიფსიმესთან დაკავშირებით გამოთქმულია ვარაუდი, რომ იგი შესაძლებელია იერუსალიმის ერთ-ერთ დედათა მონასტერში, კერძოდ, ფანასკერტელ-ციციშვილთა მიერ დაარსებულ წმ. ეკატერინეს მონასტერში იყო მონაზვნად აღკვეცილი.⁶⁸

ელენე მეტრეველის აზრით, ძნელია დაზუსტებით იმის თქმა, თუ კონკრეტულად რომელი ამირლამბარი უნდა მივიჩნიოთ წმ. ეკატერინეს მონასტრის ამშენებლად – XIV საუკუნის მოღვაწე თუ XV საუკუნისა და, აქედან გამომდინარე, წმ. ეკატერინეს მონასტრის განახლების ხანად შემოსაზღვრავს XIV-XV სს.⁶⁹

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, მის მიერ წმ. ეკატერინეს დედათა მონასტერში ყოფნისას (1757 წ.) იქ ცხოვრობდა ხუთი ქართველი მონაზონი ქალი. ერთი მათგანი – ხარიტინ ანჩაფიშვილი, წმ. ეკატერინეს

62 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123

63 მეტრეველი, მასალები, 73, 75, 90-91

64 იქვე, 88

65 იქვე, 92

66 იქვე, 37, 145, 154

67 იქვე, 154

68 კლდიაშვილი, ფანასკერტელ-ციციშვილთა, 219

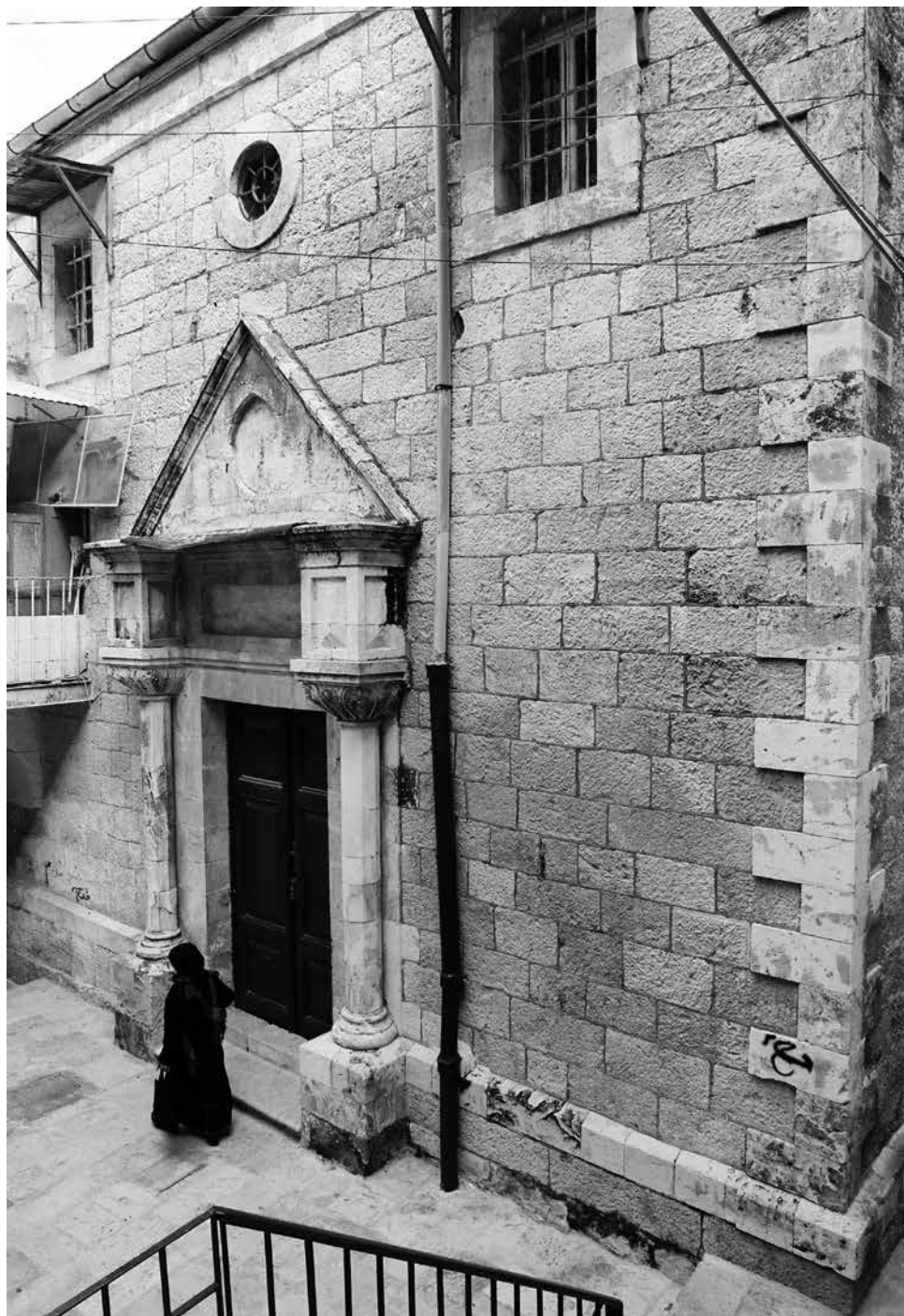
69 მეტრეველი, მასალები, 146

მონასტრის ილუმენია ყოფილა, დანარჩენ მონაზვნებთან დაკავშირებით ტიმოთე გაბაშვილი მხოლოდ სადაურობას აკონკრეტებს მათი ვინაობის დასახელების გარეშე: ორი მონაზონი ქალი კახეთიდან („კახი“), ერთი – რუისელი, ერთი იმერელი და ერთიც გურული.⁷⁰

არქიტექტურა

დღევანდელი სახით წმ. ეკატერინეს მონასტრის შენობა XIX საუკუნის ბოლოს, ან XX საუკუნის დასაწყისშია აგებული. მონასტერი Ar-Rusul-ის ქუჩიდან რამდენიმე საფეხურით დაბლა მდებარეობს. გალავანში შესული, ეკლესიის მხოლოდ დასავლეთ და ნაწილობრივ სამხრეთ ფასადს ხედავს; ფასადის სამხრეთი ნაწილი განსხვავებულადაა ნაგები, იგი წმ. ეკატერინეს მონასტრის სტრუქტურის ძველი ნაწილი უნდა იყოს. დასავლეთი კედლის შუაში კაპიტელებიანი სვეტებითა და ფრონტონით გაფორმებული დიდი კარია დატანებული. კედლების რეგულარული წყობა, მცირე, თანაბარი, ზედაპირდაკეჭნილი ქვებითაა განხორციელებული. სწორკუთხა გეგმის ეკლესია აღმოსავლეთით საკურთხევლის აფსიდითა და მიმდებარე ორი აფსიდური ნიშით მთავრდება; აფსიდიცა და ნიშებიც კონქებითაა დასრულებული; ეკლესიის სამრევლო სივრცე ბრტყლადაა გადახურული. გრძივი კედლები პილასტრებითაა დანაწევრებული; ინტერიერს ფართო სარკმლები ანათებს, საკურთხევლის პირზე გვიანდელი ხატებით შემკული იკონოსტასი დგას.

70 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81

იერუსალიმი, წმ. ეკატერინეს მონასტერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. თევდორეს მონასტარი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. თევდორეს მონასტერი (არაბ. მარ თადრუს/ დაარ თადრუს) მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში, სასტუმრო სახლის, „კაზა ნოვას“ (Casa Nova) სიახლოვეს და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

უძველეს ცნობებს იერუსალიმში მდებარე წმ. თევდორეს მონასტრის შესახებ ვხვდებით იერუსალიმის ქართულ ლექციონარსა და წმ. საბას „ცხოვრებაში“. მონასტრის განმარტებლად, ან დამაარსებლად მოხსენიებულია პატრიარქი იოანე, რომელიც, შესაძლებელია, ალექსანდრიის პატრიარქი იოანე მოწყალე (VII ს.), ან იერუსალიმის პატრიარქი იოანე III (516-524 წწ.) იყოს.⁷¹ 808 წელს შედგენილ წმ. მიწის მონასტრების ჩამონათვალში (“Commemoratorium”) მითითებულია, რომ წმ. თევდორეს მონასტერში მსახურობდა ორი მღვდელი.⁷²

როგორც ჩანს, წმ. თევდორეს მონასტერი, სხვა მონასტრებთან ერთად, ქართველების საკუთრებაში XIII-XIV საუკუნეებიდან უნდა ყოფილიყო.⁷³ 1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებმა, ბერძნული საპატრიარქოსთვის განეული დახმარებისა და თავიანთი მრავალრიცხოვნების გამო, ბერძნებისგან სხვადასხვა დროს მიიღეს 9 მონასტერი, რომელთა შორის წმ. თევდორეს მონასტერიცაა დასახელებული.⁷⁴

მონასტრის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდის არაბული დოკუმენტური წყაროებიც, კერძოდ, როგორც სულტან ალ-მუ'აიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტანის კარზე და წარუდგინათ უფრო ადრეული – სულტან ბარკუყის 1387 წლის ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც, წმ. თევდორეს მონასტერი (არაბ. დაარ თადრუს), სხვა მონასტრებთან ერთად, მათ მფლობელობაში იყო. აღნიშნული მონასტერი ქართველთა მფლობელობაშია სულტან ინალის 1453 წლის ბრძანებულების მიხედვითაც.⁷⁵

71 Pringle, The churches, vol. III, №363, 383-384

72 Commemoratorium de Casis Dei vel monasteriis, 25

73 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985

74 Peradze, Account, 188

75 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-92

წმ. თევდორეს მონასტერი არ არის მოხსენიებული 1517 წლით დათარიღებულ სულტან სელიმ I-ის ფირმანში იმ მონასტერთა შორის, რომლებიც ბერძენთა საკუთრებად გამოცხადდა. თუმცა, მოგვიანებით, სელიმ I-ის მემკვიდრემ, სულეიმან კანუნიმ 1526 წელს დაამტკიცა მამის ბრძანებულება და ბერძენთა მფლობელობაში გადაცემულ სავანეებს წმ. თევდორეს მონასტერიც დაუმატა.⁷⁶

ოსმალთა ხანის 1685 წლის ერთ-ერთ დოკუმენტში წმ. თევდორეს მონასტერი დასახელებულია იმ ქართულ მონასტერთა შორის, რომლებიც ვალებისა და დარბევების გამო თითქმის დაცარიელებული და ძლიერ შელახული იყო.⁷⁷

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იერუსალიმის სამმა პატრიარქმა: თეოფანემ (1608-1644 წწ.), პაისიმ (1645-1660 წწ.) და დოსითეოს II-მ (1669-1707 წწ.) რამდენჯერმე იმოგზაურეს საქართველოში წმ. მინაზე ქართული მონასტრების აღდგენისა და ვალების დასაფარად თანხების შესაგროვებლად.

მოღწეულია ეპისკოპოს დოსითეოს II-ის 1706 წლის სიგელი, რომელშიც წმ. თევდორეს მონასტერი სახელდება იმ ქართულ სავანეთა შორის, რომელთა გამოსყიდვა და შეკეთება ქართველ მეფეთა და დიდებულთა ფინანსური შემწევობითა და იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა.⁷⁸

წმ. თევდორეს მონასტერზე საინტერესო და საგულისხმო ცნობებს გვანვდიან ქართული წერილობითი წყაროებიც. ტიმოთე გაბაშვილის თანახმად, წმ. თევდორეს მონასტერი აგებული ყოფილა ბეჟან და ბაადურ ჩოლოყაშვილების მიერ: „*ქ. წმიდის თევდორეს მონასტერი ბეჟანისაგან და ბაადურ ჩოლოყაშვილისა არს აღშენებული*“.⁷⁹ ტიმოთეს ეს ცნობა უნდა მომდინარეობდეს ამ მონასტრის ორი სამშენებლო წარწერიდან, რომლებიც დღეისათვის დაკარგულად უნდა მივიჩნიოთ: ერთ-ერთი წარწერა მოიხსენიებდა ბენა ირუბაქისძე ჩოლოყაშვილს როგორც წმ. თევდორე მონასტრის აღმშენებელს (აღნიშნული წარწერა 1635 წლით ყოფილა დათარიღებული), ხოლო მეორე წარწერა მოიხსენიებდა ბაადურ ჩოლოყაშვილს, მის ძმასა და ძმისწულებს, ასევე ჩოლოყაშვილების ყმა შიოს.⁸⁰ ბაადურ ჩოლოყაშვილის მიერ მონასტრისადმი განეულ ფინანსურ დახმარებაზე მეტყველებს იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში დაცული ალაპიც (N 87), საიდანაც ვიგებთ, რომ ბაადურს იერუსალიმში

76 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 162

77 იქვე, 179

78 Цагарели, Памятники, 80-81

79 გაბაშვილი, მიმოსღვა, 81, 123

80 Цагарели, Сведения, 47

გაუგზავნია ორასი „ველენტიური“ ფლური.⁸¹ იქიდან გამომდინარე, რომ წმ. თევდორეს მონასტერი უფრო ადრინდელ წყაროებშიც არაერთხელ მოიხსენიება (იხ. ზემოთ), საფიქრებელია, რომ 1635 წ. ჩატარებული ყოფილა აღდგენითი სამუშაოები. ამდენად, ბეჟან და ბაადურ ჩოლოყაშვილები უნდა მივიჩნიოთ წმ. თევდორეს მონასტრის განმაახლებლებად და არა აღმშენებლებად.

ამ მოსაზრებას ადასტურებს ბენა ჩოლოყაშვილის ანდერძიც, რომელიც იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს XV საუკუნის ხელნაწერშია დაცული (Jer. Geo.132, თვენი, 344v). აღნიშნული ანდერძით დასტურდება, რომ წმ. თევდორეს ეკლესია („თევდორე წმიდა“) განუახლებია ბენას, რომელსაც უზრუნია მის მიერ აღდგენილი ეკლესიის ბიბლიოთეკის შესავსებადაც – ჩაუტარებია საგანგებო მოკვლევა წმ. თევდორეს ეკლესიის კუთვნილი ხელნაწერების მოსაძიებლად და დაუბრუნებია ისინი ძველი მფლობელისთვის, ანუ წმ. თევდორეს მონასტრის კრებულისთვის. ერთ-ერთი ასეთი მოძიებული და ძველ ადგილზე დაბრუნებული ნუსხა ყოფილა ხელნაწერი Jer.Geo.132.⁸²

წმ. თევდორეს ეკლესია-მონასტრის არსებობის უფრო ადრეულ პერიოდზე ცნობებს გვანჯდის ამავე ხელნაწერის (Jer.Geo.132) გადამწერის, მიქაელ ხუცესმონაზვნის ორი ანდერძი, რომლებიც დაცულია 343 r-v-ზე. პალეოგრაფიული მონაცემებით, ანდერძები ხელნაწერის თანადროული უნდა იყოს და XIV-XV სს-ებით შეიძლება დათარიღდეს. წმ. თევდორეს მონასტრის ისტორიისთვის განსაკუთრებით საინტერესოა მიქაელის მეორე კოლოფონი, საიდანაც ირკვევა, რომ ხელნაწერი Jer.Geo.132 მიქაელს შეუწირავს წმ. თევდორეს ეკლესიისა და ტკებნარის დარისათვის (მონასტრისათვის):⁸³

*„სახელითა მამისაჲთა და ძისაჲთა და სულისა წმიდისაჲთა, მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲთა და წმიდისა თეოდორე მთავარმონაზმისაჲთა, მე, გლახაკმან მიქაელ, შევსწირენ წმიდანი ესე წიგნი მონასტერსა ტკებნარის დარსა, ეკლესიასა წმიდისა თეოდორესსა სალოცველად სულისა ჩემისა და მშობელთა ჩემთა. ან ვინცა რაჲცა მიზეზითა, რამანცა გუარმან კაცმან გამოაჭუას, კანონსამცა ქუეშე არს წმიდათა მამათასა, კრულმცა არს პირითა ღმრთისაჲთა და ნაწილიმცა მისი არს იუდას და თევდას და ყოველთა ღმრთისა უვარის მყოფელთა თანა“ (343 r-v).*⁸⁴

წმ. თევდორეს მონასტერთან არის დაკავშირებული ასევე იერუსალიმის

81 მეტრეველი, მასალები, 86-87

82 ცერაძე, ტკებნარის მონასტერი, 282-285

83 ვრცლად იხ. ქვემოთ სტატია: ტკებნარის მონასტერი

84 ცერაძე, ტკებნარის მონასტერი, 282-285

ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ხელნაწერი Jer.Geo.17 (XII-XVII სს.), რომელიც ჰაგიოგრაფიულ-ჰომილეტიკურ კრებულს წარმოადგენს. ხელნაწერის 22r-ზე მოთავსებულია ყანჩელი მღვდელმონაზვნის, ნიკოლოზის მხედრულით შესრულებული მინაწერი, საიდანაც ვიგებთ, რომ ეს ნუსხა წმ. თევდორეს მონასტრის კუთვნილი ყოფილა: „*შეინყალეთ ფრიად ცოდვილი ყანჩელი მღვდელმონაზონი ნიკოლოზ. ვინცა შენდობა ბრძანოთ, თქვენცა შეგინდნეს ღმერთმან. ესე მეტაფრასი წმიდის თევდორეს მონასტრისა არის.*“⁸⁵

ჩვენს ხელთ არსებული ქართული წერილობითი წყაროების საფუძველზე წმ. თევდორეს მონასტრის ქართული სამონასტრო თემის ისტორიაში შეიძლება გამოიყოს 3 ეტაპი:

- I ეტაპი – XIV-XV სს. (Jer.Geo.132, 343rv, გადამწერი მიქაელის ანდერძი) – იქიდან გამომდინარე, რომ ხელნაწერის გადამწერი მიქაელი თავის ანდერძში წმ. თევდორეს უკვე არსებულ ეკლესიაზე საუბრობს, საფიქრებელია, რომ ეს უნდა იყოს პირველი ეტაპის ზედა ზღვარი.
- II ეტაპი – XVI საუკუნის 10-იანი წლები – წმ. თევდორეს ეკლესია განაახლა ბენა ჩოლოყაშვილმა (Jer.Geo.132, 344v). ცნობილია, რომ ბენა ჩოლოყაშვილი 1511-1514 წწ-ში მოღვაწეობდა იერუსალიმში.
- III ეტაპი – 1635 წ. (წმ. თევდორეს ეპიგრაფიკული წარწერები – იხ. ქვემოთ) – წმ. თევდორეს ეკლესია განაახლეს ბეჟან და ბაადურ ჩოლოყაშვილებმა.

არქიტექტურა

წმ. თევდორეს მონასტერში Les Freres-ის ქუჩის მხრიდან დაბალი კარით არის შესასვლელი. სანამ შიდა ეზომდე მიაღწევს, გვირაბისებრი გასასვლელი, მარჯვნივ იტოტება, სადაც გამოქვაბულისებრი ჩაბნელებული სენაკებია განთავსებული. შიდა ეზოს აღმოსავლეთ კიდეში ეკლესიაში შესასვლელი კარია. დღეს აქვე მდებარეობს მოქალაქეთა ბინები, რომლებიც, უდავოდ, მონასტრის ძველი სენაკებისა თუ სხვა დანიშნულების სათავსებს მოიცავს; შიდა ეზოში ახლადაგებული შენობებიცაა, მაგალითად, ეკლესიას დასავლეთიდან, სავარაუდოდ XX საუკუნის დასაწყისში, მიადგეს საცხოვრებელი სახლი. ეზოში მოსახლეთა ბინები სხვადასხვა ყაიდაზეა გადაკეთებული, რაც ძველ სამონასტრო სივრცეს გარკვეულწილად უკარგავს იერს, თუმცა აშკარაა, წმ. თევდორეს მონასტერს შემორჩენილი აქვს იერუსალიმის პატარა მონასტრებისათვის დამახასიათებელი თავდაპირველი სახე. ეკლესია ორდონიანი ნაგებობაა.

85 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 40

მასში შესვლისას პირველად ნართექსისმაგვარ სივრცეში ვხვდებით, რომლის აღმოსავლეთით და ეკლესიის მთავარი სივრცის სამხრეთით წმ. სპირიდონის სამლოცველოა; ჩრდილოეთით ექვსი საფეხურით წმ. თევდორეს ეკლესიაშია ასასვლელი. იგი ნახევარწრიული აფსიდით დასრულებული გეგმით კვადრატს მიახლოებული ნაგებობაა, რომლის სივრცე ჯვრული კამარითაა გადახურული, კამარა დასავლეთით და აღმოსავლეთით მძლავრ პილასტრებს ეყრდნობა, დენის პრინგლის აზრით, ძველად ამ პილასტრებზე გუმბათი უნდა ყოფილიყო აღმართული.⁸⁶ საკურთხევლის აფსიდის ორივე მხარეს თითო მცირე აფსიდიოლია, რომლებიც სამკვეთლოს და სადიაკვნოს ფუნქციას ასრულებენ. დასავლეთ კედელზე ამოქოლილი კარია, სავარაუდოდ, ძველად ეკლესიის მთავარი შესასვლელი აქედან იყო, დღევანდელი კარი და წმ. სპირიდონის სამლოცველო მოგვიანო ხანის მინაშენებია.

ეპიგრაფიკული წარწერები⁸⁷

წმ. თევდორეს ეკლესიაში ერთ დროს დაცული იყო ორი ქართულენოვანი სამშენებლო წარწერა, რომლებიც დღეისათვის დაკარგულად უნდა მივიჩნიოთ. ნიკოლოზ ჩუბინაშვილის ცნობით, რომელმაც 1845 წელს იმოგზაურა იერუსალიმში, წმ. თევდორეს მონასტრის ერთი, მხედრული ანბანით შესრულებული წარწერა მოთავსებული იყო მონასტრის ეკლესიაში, „საკურთხევლის პირდაპირ, დასავლეთის კედელზედ, ფანჯარის ქვეშე დატანებულს ქვაზედ“. თუმცა მკვლევარი აღნიშნავს, რომ დაზიანების გამო წარწერის ბოლომდე წაკითხვა და თარიღის იდენტიფიცირება ვერ შეძლო. მისი სიტყვებით, წარწერა მოიხსენიებდა ბენა ირუბაქისძე ჩოლოყაშვილს, როგორც წმ. თევდორე მონასტრის აღმშენებელს. რაც შეეხება მეორე წარწერას, ნიკოლოზ ჩუბინაშვილის ცნობით, იგი მოთავსებული იყო „დასავლეთის კარს გარედამ ზევით“ დატანებულ მარმარილოს ქვაზე და მოიხსენიებდა ბაადურ ჩოლოყაშვილს, მის ძმასა და ძმისწულებს, ასევე ჩოლოყაშვილების ყმა შიოს.⁸⁸

აღნიშნული წარწერები 1883 წ. უნახავს ალექსანდრე ცაგარელსაც. იგი აღნიშნავს, რომ პირველი, მხედრულით შესრულებული წარწერა 1635 წლით იყო დათარიღებული, ხოლო მონასტრის აღმშენებლის სახელი, წარმოდგენილი წარწერაში, შესაძლებელია ყოფილიყო „ბუჟანა“; მეორე, ნუსხურით შესრულებული წარწერა კი მოიხსენიებდა ყადორ ჩოლოყაშვილს.⁸⁹

86 Pringle, The churches, vol. III, №363, 385

87 ვრცლად წმ. თევდორეს მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

88 Цагарели, Сведения, 47

89 Цагарели, Памятники, 251

იქიდან გამომდინარე, რომ წარწერა 1635 წლით არის დათარიღებული, ელენე მეტრეველის სამართლიანი დასკვნით სწორად უნდა მივიჩნიოთ ცაგარლისეული წაკითხვა „ბეჟანა“ (და არა ჩუბინაშვილისეული „ბენა“), რადგან ბენა ჩოლოყაშვილი XV საუკუნის მიწურულისა და XVI საუკუნის დასაწყისის მოღვაწეა. რაც შეეხება მეორე წარწერას, საფიქრებელია, რომ ცაგარლისეული წაკითხვა – „ყადორ“ მცდარია და შეიძლება გამოწვეული ყოფილიყო წარწერაში ნუსხური „ბ“-ს დაზიანებით.⁹⁰ სახელების ამგვარ წაკითხვას მხარს უჭერს ტიმოთე გაბაშვილიც, რომელიც მონასტრის აღმშენებლებად ასახელებს ბეჟან და ბაადურ ჩოლოყაშვილებს (იხ. ზემოთ).

წმ. თევდორეს მონასტრის წარწერები იერუსალიმის ეკლესიების სხვა ქართულ წარწერებთან ერთად მოხსენიებული აქვს ბერ ლავრენტი გოგელაძესაც თავის კოლოფონში, რომელიც 1807 წლით თარიღდება და დაცულია ათანასე ალექსანდრიელის „ფსალმუნთა თარგმანების“ შემცველ XII-XIII სს. ხელნაწერში: „აქ იერუსალიმს იხილეთ ... და მით სცანთ წმინდისა ამის ქალაქისა იერუსალიმისა საქმე და ამბავი. წმინდისა ნიკოლოზის ეკლესია და წმინდისა თეოდორეს ეკლესია და მამათმთავრის აბრაჰამის ეკლესია და ყველგან ქვები და წერილები აცხადებს ჩვენის ქვეყნის ნაჭირნახულევს, და თუ ვის გაუკეთებია და ხარჯი უქნია...“.⁹¹

ხელნაწერები

წმ. თევდორეს მონასტრის უკავშირდება ორი ქართული ხელნაწერი:

Jer. Geo. 17. ჰაგიოგრაფიულ-ჰომილეტიკური კრებული, XII-XVII სს.

ხელნაწერი წმ. თევდორეს მონასტრის კუთვნილი ყოფილა, რასაც ადასტურებს 22r-ზე მოთავსებულია ყანჩელი მღვდელმონაზონის, ნიკოლოზის მინაწერი.

კრებული აღწერილი აქვთ ნ. მარს (N 15) და რ. ბლეიკს (N 17), რომლებიც ამ ნუსხას საკმაოდ ვრცელ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში ათავსებენ – კერძოდ, მიუთითებენ, რომ იგი გადანერილი უნდა იყოს XII-XVII სს-ში.⁹²

დამატებით ამ ხელნაწერებისა და მათი კოლოფონების შესახებ იხ. ამავე სტატიაში სექცია: ისტორია.

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

90 მეტრეველი, იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, 232

91 ცურაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 369, ხელნაწერი H 18

92 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 38; Blake, Catalogue, 389

Jer. Geo. 132. გიორგი ათონელის თვენი (მთელი წლისთვის), XV ს.

ხელნაწერს აქვს გადამწერის, მიქაელ ხუცეს-მონაზვნის ორი ანდერძი (343 r-v) მეორე ანდერძიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერი მიქაელს შეუწირავს წმ. თევდორეს ეკლესიისათვის (ტკებნარის დარისათვის). ხელნაწერს ასევე ახლავს ბენა ჩოლოყაშვილის ანდერძი (344v), რომლის თანახმად ბენას განუახლებია წმ. თევდორეს მონასტერი, ასევე მოუძიებია და მონასტრისთვის დაუბრუნებია მისი კუთვნილი ხელნაწერები.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ბლეიკს.⁹³ მოკლე აღწერილობა იხ. ასევე გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁹⁴

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

93 Blake, Catalogue, 136-137

94 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 140

იერუსალიმი, წმ. თევდორეს მონასტერი, შესასვლელი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. თევდორეს მონასტერი, ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. თევდორეს მონასტერი, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. თეოდორეს მონასტერი, ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. თეკლას მონასტარი

მღებარეობა და კუთვნილება

წმ. თეკლას მონასტერი მღებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში, ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ტერიტორიაზე და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

ანონიმი ბერძენი ავტორის ცნობით, რომელიც 1187 წლის შემდგომი პერიოდით თარიღდება, აღდგომის ტაძრის დასავლეთით მღებარე მართლმადიდებლურ მონასტრებს შორის იყო წმ. თეკლას მონასტერიც, რომელიც წმ. ნიკოლოზისა და წმ. ანას მონასტრებს შორის მღებარეობდა.⁹⁵ როგორც ჩანს, წმ. თეკლას მონასტერი, სხვა მონასტრებთან ერთად, ქართველების საკუთრებაში XIII-XIV საუკუნეებიდან უნდა ყოფილიყო.⁹⁶ 1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებმა, ბერძნული საპატრიარქოსთვის განეული დახმარებისა და თავიანთი მრავალრიცხოვნების გამო, ბერძნებისგან სხვადასხვა დროს მიიღეს 9 მონასტერი, რომელთა შორის წმ. თეკლას მონასტერიცაა დასახელებული.⁹⁷

მონასტრის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდიან არაბული დოკუმენტური წყაროებიც, კერძოდ, როგორც სულთან ალ-მუ'აიად საიფად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტნის კარზე და წარუდგენიათ უფრო ადრეული – სულთან ბარკუკის 1387 წლის ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც, წმ. თეკლას მონასტერი (არაბ. დაჰრ თაკლა), სხვა მონასტრებთან ერთად, მათ მფლობელობაში იყო.⁹⁸

წმ. თეკლას მონასტერი მოხსენიებულია 1517 წლით დათარიღებულ სულტთან სელიმ I-ის ფირმანში, იმ მონასტერთა შორის, რომლებიც ბერძენთა საკუთრებად გამოცხადდა.⁹⁹

იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოს II-ის (1669-1707 წწ.) თანახმად, XVII ს-ის დამდეგს ქართველებმა მონასტრის ნაწილი დაუთმეს იერუსალიმის პატრიარქ თეოფანე III-ს (+1646), ხოლო მონასტრის მეორე – სამხრეთი

95 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 981; Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 383-384

96 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985

97 Peradze, Account, 188

98 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91

99 იქვე, 161

ნანილი – კოპტებისაგან შეიძინა პატრიარქმა პაისიმ (+1660), რომელსაც ეკლესია, ბალი და ეზო XVII ს-ის შუა ხანებში აღუდგენია.¹⁰⁰

მონასტრის შესახებ საგულისხმო ცნობებს გვანვდიან ქართული წყაროებიც. ტიმოთე გაბაშვილის თანახმად, იერუსალიმის წმ. თეკლას მონასტერი აშენებული ყოფილა ჯვარის მამა ქრისტეფორე ზედგინიძისა და მისი ნათესავების მიერ.¹⁰¹ მონასტრის სამშენებლო წარწერების მიხედვით, ტაძრის აგების სულისჩამდგმელი და ორგანიზატორი ყოფილა ქაიხოსრო დოლარსლანის ძე ზედგინიძე – იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარი XV ს-ის პირველ ნახევარში. როგორც ჩანს, აქ საუბარია მონასტრის განახლებაზე და არა მის აშენებაზე, რადგან მონასტრის შესახებ ცნობებს გაცილებით ადრეულ პერიოდში ვხვდებით.

დარეჯან კლდიაშვილის აზრით, სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატთანეში მოხსენიებული ქაიხოსრო დოლარსლანიშვილი იგივე ქაიხოსრო დოლარსლანის ძე ზედგინიძეა. მისივე დაკვირვებით, ტიმოთე გაბაშვილთან ნახსენები წმ. თეკლას მონასტრის მამაშენებელი ჯვარის მამა – ქრისტეფორე ზედგინიძე და ქაიხოსრო ზედგინიძე ერთი და იგივე პირი უნდა იყოს, რადგან შესაძლებელია, ქაიხოსროს საბერო სახელი სწორედ ქრისტეფორე ყოფილიყო.¹⁰²

ცნობილია, რომ ზედგინიძეთა საგვარეულო XV-XVI სს-ში აქტიურად ეხმარებოდა იერუსალიმის სამონასტრო კოლონიის წევრებს სხვა შენობებისა და ადამიანების დასახელებს. ამას ადასტურებს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ალაპები, დადებული ზედგინიძეების საგვარეულოს სხვადასხვა წევრების (ავთანდილ, მამისა, თაყა და ჯანიბეგ ზედგინიძეები) სახელზე, რომლებსაც ჯვრის მონასტრის საალაპე ნიგნებში ვხვდებით.¹⁰³

არქიტექტურა

მონასტრის დარბაზული სივრცე წყვილ პილასტრზე დაფუძნებული ორი ჯვრული კამარითაა გადახურული. აღმოსავლეთით ნახევარწრიული

100 Цагарели, Памятники, 120

101 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123

102 კლდიაშვილი, ზედგინისძეთა მოსახსენებელი, 261-262

103 ზედგინიძეთა ალაპები წარმოდგენილია იერუსალიმური ალაპების შემცველ ორ ხელნაწერ ნუსხაში, ესენია: იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის №24-25 ხელნაწერი, რომელიც გიორგი მთაწმიდლის მიერ თარგმნილ დიდი სვინაქსარის ტექსტს შეიცავს და ე.წ. ტიშენდორფისეული ნუსხა (Cod.Ms.V1095.UB) – ეტრატიის ოთხ ფურცელზე დანერული ფრაგმენტი, რომელიც ამჟამად ლაიფციგის უნივერსიტეტში, ტიშენდორფისეული კოლექციის ქართულ ხელნაწერთა შორის ინახება. ამ ხელნაწერებში ვხვდებით ავთანდილ, მამისა, თაყა და ჯანიბეგ ზედგინიძეთა სახელზე დადებულ ალაპებს. ვრცლად იხ. მეტრეველი, მასალები, 37, 76, 77, 153

აფსიდაა, რომელსაც ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან ორი მცირე აფსიდა აკრავს. დასავლეთის მთავარი კარი სამი ჯვრული კამარით გადახურულ გასასვლელში გადის, გასასვლელის სამხრეთი და ჩრდილოეთი ბოლო გახსნილია. ეკლესიის სამხრეთ და ჩრდილოეთ კედლების დასავლეთ კიდეებში თითო კარია გაჭრილი, რომელთაგან სამხრეთის დღეს ამოქოლილია. ჩრდილოეთ კარს შემორჩენილი აქვს ძველი ფორმები, იგი არქიტრავითაა გადახურული, თავზე კი ამჟამად ამოქოლილი ლუნეტი; ლუნეტს ევლება მუზარადისებრი მოყვანილობის დეკორატიული თალი. დენის პრინციპის მოსაზრებით, ეკლესიას შემორჩენილი აქვს ძველი ფორმები, შუა საუკუნეებში იგი ტრომპებზე დამყარებული გუმბათით ისევე ყოფილა გადახურული, როგორც ამას უფლის საფლავის კომპლექსის სამების ეკლესიაში ვხედავთ.¹⁰⁴

ეპიგრაფიკული წარწერები¹⁰⁵

ზედგინიძეების მიერ წმ. თეკლას ეკლესია-მონასტრის აგების ამბავს გადმოგვცემს ორი ქართულენოვანი სამშენებლო წარწერა.

წმ. თეკლას ეკლესიის აღმოსავლეთით ზღუდის კედელზე მდებარეობდა ასომთავრული წარწერა, რომელშიც იხსენიებოდა ამ ზღუდისა და სენაკის აღმშენებელი ქაიხოსრო ზედგინიძე (XV-XVI სს-ის მიჯნა).¹⁰⁶ აღნიშნული წარწერა აღარაა შემორჩენილი. როგორც ჩანს, იგი ბერძნული საპატრიარქოს ნაგებობათა ერთ-ერთ რემონტს შეეწირა.

მეორე ქართული ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილი კირქვის ფილაზე საპატრიარქოს ტერიტორიაზე, წმ. თეკლას მონასტრის სიახლოვეს მდებარე ერთ-ერთი სენაკის სარკმლის ნირთხლში უკუღმაა ჩადგმული. პალეოგრაფიული მონაცემებით წარწერა XV-XVI საუკუნისა უნდა იყოს.¹⁰⁷

ამ წარწერაშიც დოლარსლანის ძე ქაიხოსრო ზედგინიძე იხსენიება.

„აღვ(ა)შენე ზედგი/ნისძემ დოლარსნ(ა)ლ/(ი)ს შვილმ(ა)ნ [ქ]აიხოს[რომ] [ჩ]ემისა/ ს(უ)ლისა და ჩ(ე)მთა მშობელთა ს[უ]ლისათჳს რვა ს(ა)ხლი და/ ოცდარვა კ(ა)მარა ვინც/ შ(ე)ნდ(ო)ბა ბრძ(ა)ნ(ო)ს [თ]უქ(უ)ნცა შ(ე)გინდ(ვ)ნეს ღ(მერთმ)ან.“

ეს წარწერა პირველ წარწერაზე ადრეულია და იქამდე უნდა იყოს გაკეთებული, ვიდრე ქაიხოსრო ჯვარის მამა გახდებოდა. წარწერა

104 Pringle, The churches, vol. III, №362, 382

105 ვრცლად წმ. თეკლას მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

106 ვრცლად აღნიშნული წარწერის შესახებ იხ.: მიქაძე, იერუსალიმის უცნობი ქართული სამშენებლო წარწერა, 236-242

107 წარწერა აღმოაჩინა ქართველ მკვლევართა ექსპედიციამ წმინდა მინაზე, რომელიც 2001-2002 წწ-ში განხორციელდა თ. მგალობლიშვილის ხელმძღვანელობით. წარწერის ტექსტი ამოიკითხა გ. გაგოშიძემ. იხ. გაგოშიძე გ., წმინდა მინის ქართული წარწერები, 38-39

ცხადყოფს, რომ ქაიხოსროს დიდად უზრუნია წმ. თეკლას მონასტრის ძლიერებისთვის და მისთვის რვა სახლი და ოცდარვა კამარა აუგია (კამარა – ქულბაქების მაგვარ ღია სავაჭრო შენობას უნდა ნიშნავდეს, რვა სახლი კი, შესაძლოა, მონასტერთან არსებულ სასტუმრო სახლებს გულისხმობდეს).¹⁰⁸

წმ. თეკლას მონასტერში დაცული ქართული ნაქარგობა

წმ. თეკლას ეკლესიაში ინახება ქართული დაფარნა. ნაქარგობის ზომები: 54, 3 X 78, 8 სმ. ფონი: მწვანე აბრეშუმი. მასზე დაცული წარწერის თანახმად, დაფარნა დაუმზადებიათ 1743 წელს.

დაფარნა სამი კომპოზიციისაგან შედგება: 1. მთავარი კომპოზიცია – ქრისტეს დატირების სცენა, რომელიც მოთავსებულია ნაქარგობის შუა ნაწილში; 2. გოლგოთის კომპოზიცია, წარმოდგენილი ნაქარგობის მარცხენა ზემო ნაწილში; 3. ქალაქის (იერუსალიმის) ხედი, წარმოდგენილი ნაქარგობის მარჯვენა ზემო ნაწილში.

დაფარნა მოჩარჩოებულია წარწერიანი არშიით. არშია, განსხვავებით მიწარისაგან, მოწითალო-ღვინისფერი ქსოვილისაა. მსგავს მოვლენას (მიკერებულის, სხვა ფერის არშია) საკმაოდ ხშირად ვხვდებით XVIII საუკუნის ქართულ ნაქარგობებზე (დაფარნა, კრეტსაბმელი, ენქერი).

დაფარნის არშიაზე მოთავსებული ვერცხლით შესრულებული, საქტიტორო ასომთავრული წარწერა გარს უვლის ნაქარგობას. წარწერის სიტყვები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია ორწერტილებით. არშიის ოთხივე კუთხეში ვხვდებით კვადრატულ ჩარჩოებში მოთავსებულ ექვსფრთიანი სერაფიმის გამოსახულებებს.

მოგვყავს წარწერის ტექსტი:

„ქ: დაგვიფარენ: ჩ(ვე)ნ: საფარველითა: ფრთეთა: შენ(თა)თა: შემამკობელნი: სინმი(დ)ისა: შ(ე)ნის(ა)ნი: ბ(ა)ტონის: შვილი: მ(ა)მუკა: და: თ(ა)ნა: მეცხედრე: ჩ(ვე)ნი: დადიანის: ასული: დარეჯან: ძით: და: ასულით: ჩ(ვე)ნ: ორთავ: და: წარსდევნე: ჩ(ვე)ნგ(ა)ნ: ყ(ოვე)ლნი მტ(ე)რნი: და: მბრძოლნი: ჩ(ვე)ნნი: და: დაამშვიდე: ცხორება: ჩ(ვე)ნი: უფალო: შეგვიწყალებ: ჩვენ: და: სოფ(ე)ლი: შენი: და: აცხოვნენ: სულნი: ჩვენნი: ვითარცა: ს(ა)ხიერ: ხარ: და: კაცთ: მოყვარე: ქ(რისტე)ს: აქეთ: ჩ ღ მ გ“.

წარწერაში მოხსენიებული პირები იმერეთის ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიის წევრები არიან, კერძოდ:

მამუკა ბატონიშვილი – მეორე ვაჟი იმერეთის მეფის, გიორგი VI-ისა (1703-1711, 1713, 1716-1720) და იმერეთის მეფის, ალექსანდრე V-ის (1720-1740, 1741-1752) უმცროსი ძმა და დარეჯან დადიანის ასული –

108 გაგოშიძე გ., წმინდა მინის ქართული წარწერები, 39

ოდის მთავრის, ოტია დადიანისა და და მამუკა ბატონიშვილის მეუღლე. დაფარნის წარწერაში არაფერია ნათქვამი იმის შესახებ, თუ კონკრეტულად რომელი ეკლესიისა ან მონასტრისათვის იყო გამიზნული ამ ნაქარგობის შეწირვა; უცნობია ისიც, თუ როგორ, ან როდის მოხვდა იგი იერუსალიმის წმ. თეკლას ეკლესიაში. თუმცა საფიქრებელია, რომ ქართული დაფარნებისათვის უჩვეულო კომპოზიციების – გოლგოთისა და იერუსალიმის – გამოსახვა იმით იყო გამონვეული, რომ ნაქარგობა საგანგებოდ დამზადდა იერუსალიმში გასაგზავნად.

იერუსალიმი, წმ. თეკლას მონასტრის ქტიტორის,
ქაიხოსრო ზედგინიძის ქართული წარწერა, XV-XVI სს. (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. იაკობის მონასტერი

ადგილმდებარეობა და კუთვნილება

წმ. იაკობის მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის სომხურ უბანში, სიონის კარიბჭის მახლობლად. იგი წარმოადგენს იერუსალიმის სომხური საპატრიარქოს საკათედრო ტაძარს.

ისტორია

შუა საუკუნეებში დამკვიდრებული ტრადიციის მიხედვით, წმ. იაკობის¹⁰⁹ მონასტერი აგებულია იმ ადგილას, სადაც მას თავი მოჰკვეთეს.

ახალი აღთქმის თანახმად, წმ. იაკობის სიკვდილით დასჯა მეფე ჰეროდე აგრიპა I-მა ბრძანა (საქმე მოციქულთა 12:1-3), თუმცა ტექსტში არანაირი ცნობა არ მოიპოვება მოციქულის მონამებრივი აღსასრულის ზუსტი ადგილის შესახებ. ადრეული ქრისტიანული ტრადიცია მას იერუსალიმს უკავშირებს. მაგალითად, ანონიმი პილიგრიმი პიაჩენცადან (ქალაქი ჩრდ. იტალიაში), რომელმაც 570-იან წლებში იმოგზაურა წმინდა მინაზე წმ. იაკობის საფლავს ზეთისხილის მთაზე მოიხსენიებს.¹¹⁰

მოგვიანებით, XII საუკუნიდან მოყოლებული, წმ. იაკობის თავისკვეთის ადგილად უკვე სიონის მთა სახელდება. როგორც დენის პრინგლი ვარაუდობს, ამის მიზეზი შეიძლება უკავშირდებოდეს იმ გარემოებას, რომ „საქმე მოციქულთას“ იმავე მე-12 თავში ნახსენები პეტრე მოციქულის დილეგი და იოანე მარკოზად წოდებულის სახლი სწორედ სიონის მთაზე მდებარეობდა.¹¹¹

ერთი-ერთი ვარაუდით, იმ ადგილას, სადაც ამჟამად წმ. იაკობის საკათედრო ტაძარია, დაახლოებით 444 წელს რომაელმა დიდგვაროვანმა ქალბატონმა – ბასამ დააარსა წმ. მინას სახელობის ეკლესია და დედათა მონასტერი.¹¹²

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, წმ. იაკობის მონასტერი მეფე გიორგი კურაპალატს აუშენებია.¹¹³ დაუზუსტებელია, კონკრეტულად რომელ

109 იაკობ ზებედეს ძე, იოანე მახარებლის ძმა, ქრისტეს 12 მოციქულთაგან ერთ-ერთი, ასევე მოიხსენიება როგორც იაკობ უფროსი

110 Pringle, The churches, vol. III, №318, 168

111 იქვე, 169

112 Vincent, Abel, Jérusalem, 521-2. აღსანიშნავია, რომ წმ. მინასა და კურთხეული ბასას მოსახსენებელი გვხვდება იერუსალიმურ ლექციონარში, სადაც საუბარია ბასას მიერ აგებულ ეკლესიაში ჩასატარებელ მსახურებებზე (იხ. Le Grand Lectionnaire, 15 (1032), 22 (1084), 59 (1335), 62 (1357))

113 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 122

მეფე გიორგის გულისხმობს ტიმოთე. აღნიშნულთან დაკავშირებით სხვადასხვა მოსაზრებაა გამოთქმული. მკვლევართა ნაწილს მიაჩნია, რომ საუბარია გიორგი II-ზე, რადგან მას ჰქონდა კურაპალატის ტიტული, შესაბამისად, ქართველთა მიერ მონასტრის დაარსების ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს გიორგი II-ის ზეობის პერიოდში – 1072-1088 წლებში სვამენ.¹¹⁴ გრიგოლ ფერაძის აზრით კი, შესაძლებელია, ტიმოთე მეფე გიორგი I-ს გულისხმობდეს (1014-1027 წწ.), რომელსაც, მართალია, არ ჰქონდა კურაპალატის ტიტული, მაგრამ, სავსებით შესაძლებელია, მოგვიანო პერიოდში შეცდომით მოეხსენიებინათ ასე.¹¹⁵ ნებისმიერ შემთხვევაში, ქართველთა მიერ მონასტრის დაარსების პერიოდად XI საუკუნე უნდა მივიჩნიოთ.

იმას, რომ წმ. იაკობის მონასტერი ქართველთა მფლობელობაში იყო, ასევე ადასტურებს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული წმ. იოანე ოქროპირის ჰომილეტიკური კრებულის – „მარგალიტი“ XI საუკუნის ხელნაწერის არაბული მინაწერი, რომელიც პალეოგრაფიული მონაცემებით ხელნაწერის თანადროული უნდა იყოს. მინაწერში აღნიშნულია, თუ როგორ გააკეთებინა ქართველმა მეფემ (სახელი ნახსენები არ არის) ქართული ოთხთავის ორი ნუსხა – ერთი თავისთვის, ხოლო მეორე – იერუსალიმის წმ. იაკობის მონასტრისთვის შესაწირად.¹¹⁶

XII საუკუნეში, ჩვენთვის უცნობი მიზეზის გამო, ქართველები იძულებულნი გამხდარან აღნიშნული ეკლესია და მონასტერი სომხური თემისთვის დაეთმოთ. ყველაზე ადრეულ ცნობებს იმის შესახებ, რომ წმ. იაკობ დიდის სახელზე აგებულ ეკლესიაში სომეხი ბერები ცხოვრობდნენ, გვანვდის გერმანელი პილიგრიმი – იოანე ვიურცბურგელი, რომელმაც 1160-იან წლებში იმოგზაურა წმინდა მინაზე. იაკობის მონასტერში სომეხ ბერებს იხსენიებენ აგრეთვე XIV-XVI საუკუნეების რუსი და ევროპელი პილიგრიმები.¹¹⁷

ცნობილია, რომ ქართულ და სომხურ თემს შორის დავა წმ. იაკობის მონასტერზე მომდევო საუკუნეებშიც გაგრძელდა, თუმცა, ყველა მათგანი ქართველების წარუმატებლობით დასრულდა.¹¹⁸

114 Vincent, Abel, Jérusalem, 522; Pringle, The churches, vol. III, №318, 169

115 Peradze, Account, 224; იხ. ასევე Цагарели, Памятники, 116-117

116 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 683 №4. იხ. ასევე Frantsou-zoff, Arabic notes in a Georgian manuscript, 147-155; Цагарели, Памятники, 118

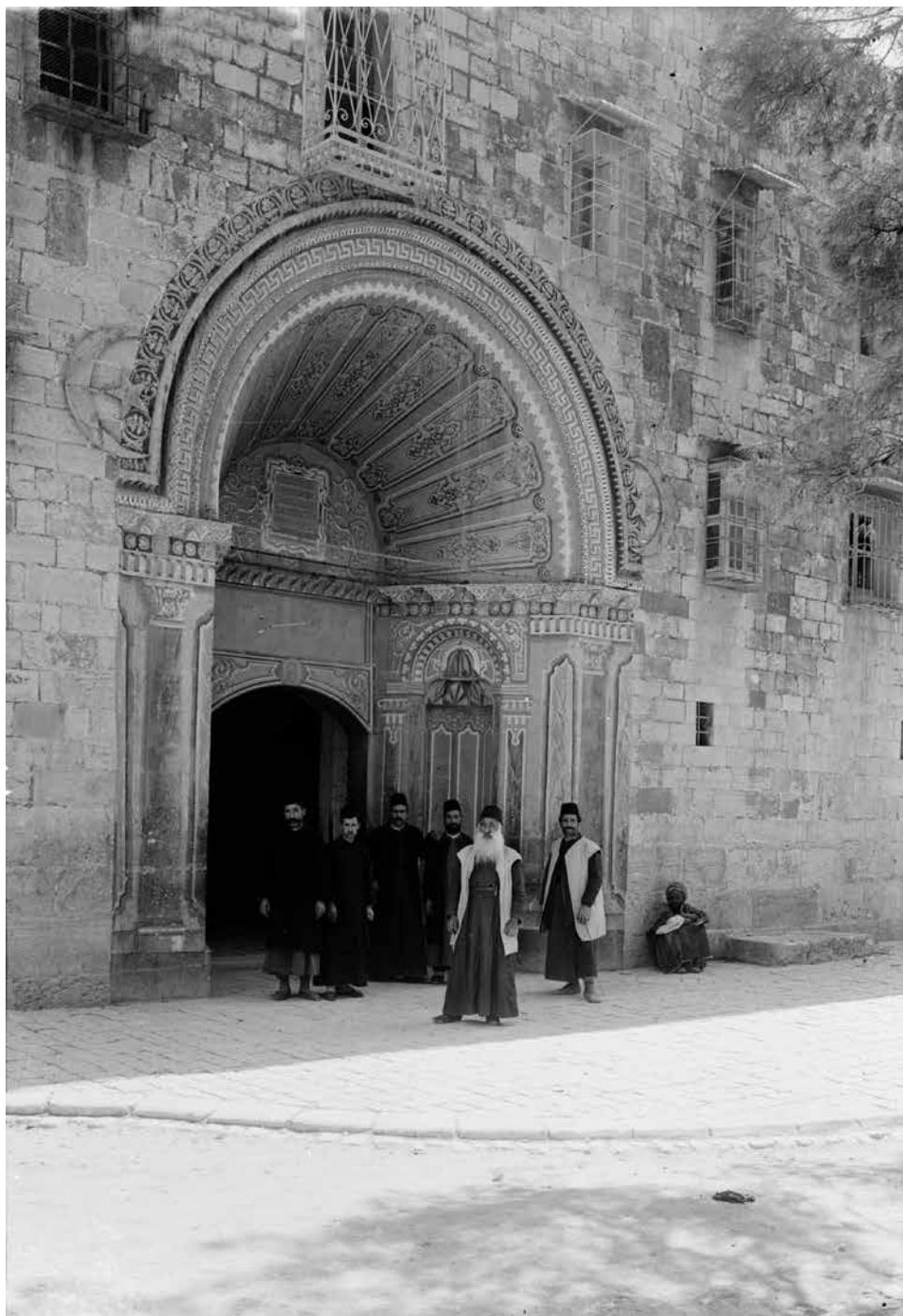
117 ვრცლად იხ. Pringle, The churches, vol. III, №318, 169

118 სომხური საპატრიარქოს კოლექციაში ინახება ამ დავის ამსახველი არაერთი საბუთი, რომელთაც დიდი მნიშვნელობა ენიჭება წმ. იაკობის მონასტერზე იერუსალიმის ორი ქრისტიანული თემის ბრძოლის ეტაპების დასადგენად. აღნიშნულ საკითხზე იხ. ასევე: ჯეჯელავა, წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი იერუსალიმში, 266-282

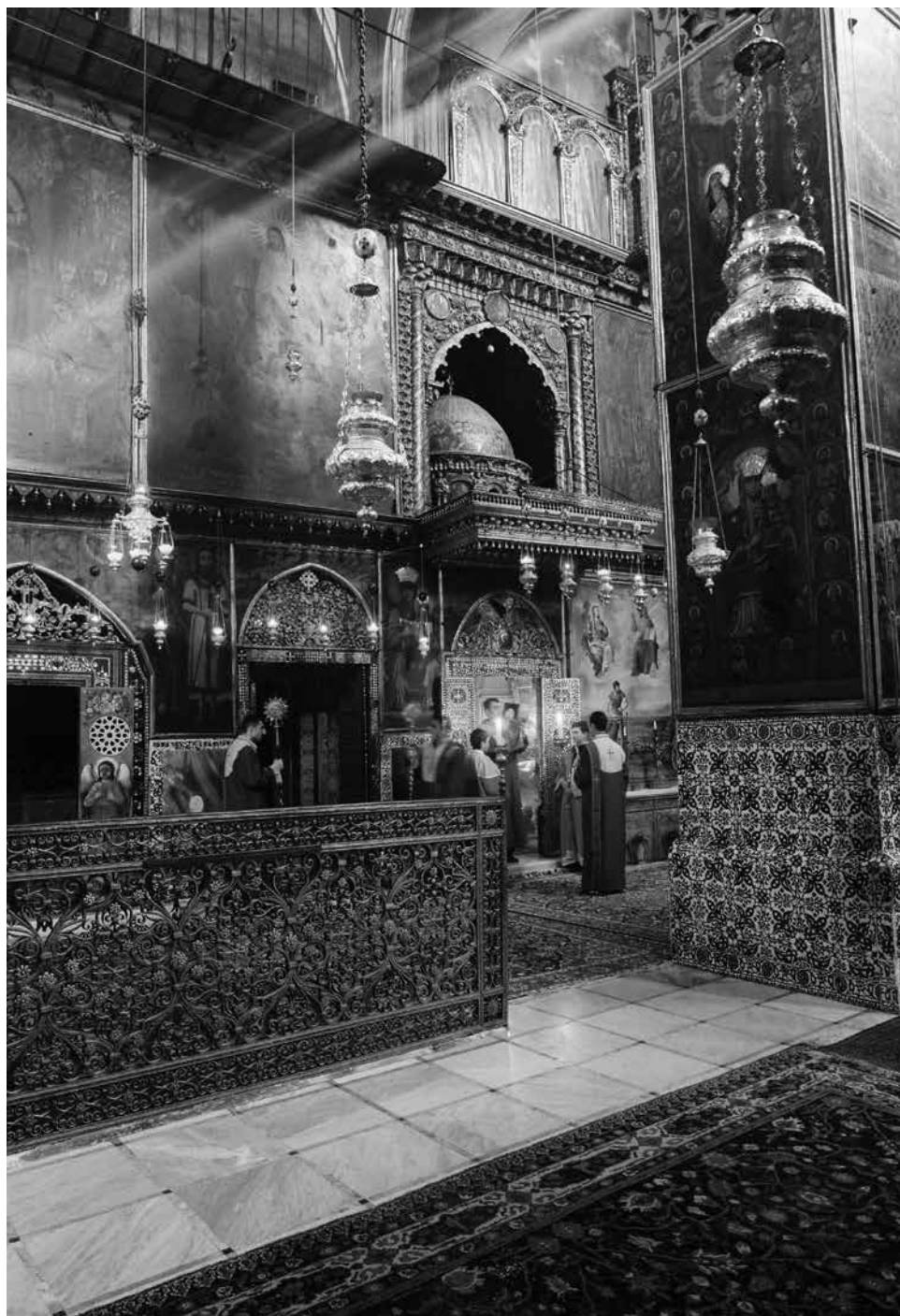
არქიტექტურა

ამჟამინდელი არქიტექტურული სახე ეკლესიამ მიიღო სომხების მიერ მისი რამდენჯერმე გადაკეთების შედეგად ჯერ XII, ხოლო შემდგომ XVIII-XX საუკუნეებში. ეკლესია წარმოადგენს „ჩახაზული ჯვრის“ ტიპის ნაგებობას, რომელსაც აქვს ოთხ ბურჯზე დაყრდნობილი გუმბათი. ეკლესიას ეკვრის სხვადასხვა დროს აგებული სამლოცველოები, მათ შორის ჩრდილოეთიდან – წმ. სტეფანეს XI საუკუნის ეკვდერი, რომელიც, შესაძლოა, ქართველების აშენებული იყოს.¹¹⁹

119 ვაჩეიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა, 16; Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities, 27-28

იერუსალიმი, წმ. იაკობის მონასტრის შესასვლელი, 1900 (LC-DIG-matpc-00852)

იერუსალიმი, წმ. იაკობის მონასტერი, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. იაკობის მონასტერი, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. იოანე ღვთისმეტყველის (მასხარაბლის) მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერი (ახლანდელი მაცხოვრის მონასტერი, St. Salvator) მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში, უფლის საფლავის ეკლესიის დასავლეთით. იგი ეკუთვნის რომის კათოლიკური ეკლესიის ფრანცისკელთა ორდენს.

ისტორია

იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერი ცნობილია ასევე როგორც იოანე მასხარაბლის და სვეტის (სუეტის)¹²⁰ ანუ 'ამუდის (არაბ. Deir-*l* 'Amud) მონასტერი.¹²¹ ამჟამად იწოდება ფრანცისკელთა სალვატორეს მონასტრად. ერთ-ერთი ვარაუდით, მონასტერი დაარსებულია იმ ადგილას, სადაც დაიბადა იოანე მასხარაბელი.¹²²

ალექსანდრე ცაგარელი წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერს იერუსალიმში ქართველთა ერთ-ერთ უძველეს მონასტრად მიიჩნევს.¹²³ გრიგოლ ფერაძე იმონებებს ტობლერს და მას იმ იბერთა მონასტერთან აიგივებს, რომლის დაარსებაც წმ. მინაზე ქართული სამონასტრო ცხოვრების დამფუძნებლის, პეტრე იბერის (411-491 წწ.) სახელს უკავშირდება.¹²⁴

სომეხი პილიგრიმის – ანასტას ვარდაპეტის ცნობით (VII-VIII სს.), აღდგომის ეკლესიის კარიბჭესთან არსებობდა წმ. იოანეს ქართველთა მონასტერი.¹²⁵ პილიგრიმი არ აკონკრეტებს, თუ რომელ წმ. იოანეს მონასტერს გულისხმობს – შესაძლებელია, ეს ყოფილიყო იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი, რომელიც ასევე აღდგომის ეკლესიის სიახლოვეს მდებარეობდა¹²⁶, თუმცა სომეხი მომლოცველის ცნობა შეიძლება მიემართებოდეს ჩვენთვის საინტერესო წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერსაც.

120 სუეტის (სუეტ) ანუ სვეტის მონასტერი მოხსენიებულია XII ს-ის იერუსალიმის ქართული „მარხუანის“ ხელნაწერის ანდერძში (ანდერძის ტექსტი იხ. Цагарели, Памятники, 168-169)

121 მონასტრის არაბული სახელწოდება – დაარ აღ-‘ამუდი (دير العمود) ქართულად სვეტის მონასტერს ნიშნავს. სწორედ ამგვარადაა იგი მოხსენიებული არაბულენოვან წყაროებში (ვრცლად იხ. ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 99)

122 Peradze, Account, 222

123 Цагарели, Памятники, 116

124 Peradze, Account, 222; Tobler, Topographie von Jerusalem, 335

125 Peradze, Account, 184

126 იხ. სტატია: დერტავის (დელტავის) მონასტერი

წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერს მოიხსენიებს 1187 წლის შემდგომი პერიოდის ანონიმი ბერძენი ავტორი, რომელიც მიუთითებს, რომ იგი მდებარეობდა წმ. საფლავის ეკლესიის დასავლეთით.¹²⁷ ბერძნული საპატრიარქოს ე.წ. ოფიციალური ანგარიშების (1200-1308 წწ.) მიხედვით, ქართველებმა, სხვა ეკლესია-მონასტრებთან ერთად, ბერძნებისგან წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერიც მიიღეს.¹²⁸

მონასტრის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდის არაბული დოკუმენტური წყაროებიც, კერძოდ, როგორც სულტან ალ-მუ'აიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტანის კარზე და წარუდგენიათ უფრო ადრეული – სულტან ბარკუკის 1387 წლის ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც, სუეტის მონასტერი (არაბ. დაარ. ალ-'ამუდ), სხვა მონასტრებთან ერთად, მათ მფლობელობაში იყო.¹²⁹ როგორც გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავს, ეს არის ყველაზე ადრეული პირდაპირი ცნობა იმის შესახებ, რომ მამლუქთა ხანაში წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერს ქართველები ფლობდნენ.¹³⁰

ამავე წლით დათარიღებული 30 ოქტომბრის ბრძანებულება კი კრძალავდა სუეტის მონასტრის ბერებთან მათ მფლობელობაში არსებულ ბაღსა და მინაზე შედავებას. როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, მონასტერს ჰქონია წისქვილი და თორნეც.¹³¹

აღნიშნული მონასტერი ქართველთა მფლობელობაშია სულტან ინალის 1453 წლის ბრძანებულების მიხედვითაც.¹³²

წმ. იოანე მახარებლის მონასტერში ქართველების ყოფნას ადასტურებს ფრანჩესკო სურიანოს ცნობაც, რომელიც 1481-1484 და 1512-1514 წლებში იერუსალიმში წმინდა მინის მეურვე იყო.¹³³

ტიმოთე გაბაშვილის თანახმად, იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერი აშენებული იყო საათაბაგოელთა და ათაბაგის მიერ, თუმცა მათი ვინაობა დაკონკრეტებული არ არის.¹³⁴ ეს შეიძლება იყოს სერაპიონ კუმურდოელი, რომელიც მოიხსენიება Jer.Geo.13 ხელნაწერის XIV-XV სს-ის კრებულზე ხელით მინაწერში და დასახელებულია ჯვრის მონასტრის სვინაქსარის სააღაპე ჩანაწერში, როგორც ჯვრის მონასტრის ტრაპეზისა და იოანე მახარებლის საყდრის მეორედ აღმშენებელი (ანუ, განმაახლებელი).¹³⁵

127 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 982

128 Peradze, Account, 230

129 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91

130 იქვე, 101

131 იქვე, 130, 208-209

132 იქვე, 92

133 Peradze, Account, 196, 222. Suriano, Terra Santa, 74

134 გაბაშვილი, მიმოსღვა, 81

135 მეტრეველი, მასალები, 81, №21 (M-20), 121

1517 წელს ოსმალთა სულტნის სელიმ I-ის მიერ გაცემული ფირმანის მიხედვით, აღნიშნული მონასტერი დაუმტკიცდა ბერძენთა პატრიარქს, თუმცა იგი კვლავ ქართული სამონასტრო თემის მფლობელობაში რჩებოდა.¹³⁶

ამ პერიოდის შემდეგ იოანე ღვთისმეტყველის მონასტრის ხელში ჩაგდებას აქტიურად ცდილობდნენ ფრანცისკელები, რასაც ბოლოს წარმატებით მიაღწიეს. აღნიშნული დაპირისპირებისათვის თვალის გადავხედვის საშუალებას იძლევა იერუსალიმში ფრანცისკელთა არქივსა და ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული დოკუმენტები, რომელთა ნაწილიც გოჩა ჯაფარიძემ შეისწავლა.

ცნობილია, რომ 1551 წ. ოსმალებმა ფრანცისკელები სიონის მონასტრიდან განდევნეს და აუკრძალეს სიონის მთაზე ცხოვრება. სულტან სულეიმან კანუნში 1558 წ. ბრძანებულებით უფლება მისცა ფრანცისკელებს, იჯარის საფუძველზე შესახლებულიყვნენ იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერში.¹³⁷

1559 წ. იერუსალიმის შარიათის სასამართლოს ოქმის თანახმად ირკვევა, რომ 1558 წლის აღნიშნული ბრძანებულება საგანგებოდ განუხილავთ შარიათის სასამართლოზე მომჩივანი მხარეების თანდასწრებით. ქართველთა ჯვარის მამამ – იოაკიმე დავითის ძემ – წარმოადგინა სულტან ინალის ბრძანებულება (იხ. ზემოთ), რომელიც სვეტის მონასტერს ქართველთა საკუთრებად აცხადებდა. ფრანცისკელ წმ. მიწის მეურვეს უღიარებია, რომ სვეტის მონასტერი ქართველთა ვაკფს წარმოადგენდა, ქართველთა ჯვარის მამა კი დამორჩილებია სულტან სულეიმანის ბრძანებას და მონასტერი ფრანცისკელთა მეთაურისა და მისი 24 ბერისთვის მიუქირავებია. სანაცვლოდ მას გადაუხადეს 2 წლის ქირა, 200 სულტანი.¹³⁸

მიუხედავად იმისა, რომ შარიათის სასამართლოზე სვეტის მონასტრის კუთვნილების საკითხი გაირკვა, სულტან სულეიმანის 1559 წ. ბრძანებულებაში ნათქვამია, რომ სულტან ინალის ბრძანებულებაში სვეტის მონასტერი ნახსენები არ იყო. ფრანცისკელმა ბერებმა მოწმეთა დახმარებით დაამტკიცეს, რომ სვეტის მონასტერი უძველესი დროიდან მათ საკუთრებაში იყო და რომ წინამორბედმა ხელისუფლებამ ის მათ უკანონოდ ჩამოართვა.

იგივე განმეორდა 1561 წ. უკვე სულტან სულეიმანის კარზე გამართულ სასამართლოზე: მოსამართლემ მუსლიმთა მოწმობით დაადგინა, რომ სვეტის მონასტერი ოდესღაც ქართველებმა ფრანცისკელებს უკანონოდ

136 Pringle, The churches, vol. III, №325, 209. იხ. ასევე ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 172

137 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 172-173

138 იქვე, 174-175

ნაართვეს, შესაბამისად, 1561 წლის ბრძანებულებით, სულტანმა მონასტერი ფრანცისკელებს საბოლოოდ დაუკანონა.¹³⁹

როგორც ჩანს, მომდევნო წლებშიც ფრანცისკელები აგრძელებდნენ ქართველებისთვის ქირის გადახდას შენობებისა და მიმდებარე ბაღის სანაცვლოდ, თუმცა არსებობს 1562, 1568 და 1576 წლების ცნობები ქირასთან დაკავშირებული დავების შესახებ.¹⁴⁰

გორა ჯაფარიძე ასევე საუბრობს 1658 წლის იერუსალიმის შარიათის სასამართლო ოქმზე, სადაც აღნიშნულია, რომ სვეტის მონასტერი ქართველთა საკუთრება იყო და რომ ფრანცისკელებმა ის ხანგრძლივი იჯარით, კერძოდ, 200 წლის ვადით აიღეს; იჯარის ხელშეკრულება კი შარიათის სასამართლოზე მხარეებს შორის ყოველ წელს უნდა განახლებულიყო.¹⁴¹

ბუნებრივია, XVII საუკუნეში სამეფო-სამთავროებად ქცეულ პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დასუსტებულ ქვეყანას აღარ შეეძლო სათანადო დახმარება გაენია წმ. მინაზე ქართული სამონასტრო თემისათვის, რამაც ქართველთა მფლობელობაში არსებული ეკლესია-მონასტრების თანდათანობით დაკარგვა გამოიწვია, მათ შორის აღმოჩნდა წმ. იოანე ღვთისმეტყველის მონასტერიც.

არქიტექტურა

მონასტრის ეკლესია ძირეულადაა გადაკეთებული XIX საუკუნეში. მონასტრის უკან, ეზოში, დგას სამრეკლო. XIX საუკუნის ზოგიერთი ავტორის ცნობით, ფრანცისკელთა მიერ ჩატარებული რამდენიმე საფუძვლიანი რეკონსტრუქციის მიუხედავად, სამრეკლო იმ დროს ჯერ კიდევ ინარჩუნებდა ქართული არქიტექტურისათვის დამახასიათებელ გარკვეულ ნიშნებს. დღეისთვის იგი მთლიანადაა გადამოსილი. ქართულ კვალზე შესაძლოა მინიშნებდეს მონასტრის ეზოს სიღრმეში მდგარი სამსართულიანი (მესამე სართული მოგვიანებით დააშენეს) შენობის ფანჯრების ლიობების ზემოთ ჩატანებული ქვების დეკორი. ცენტრალურ სამ ლიობს ზღუდარებზე ამოკვეთილი აქვთ ჯვრები. მათგან მარცხენა წარმოადგენს სადგარზე აღმართულ ჯვარს ქვედა მოგრძო მკლავითა და გვერდით მკლავებზე ჩამოკიდებული ხვეული ლილვებით, რომლებიც ქართულ ნიმუშებს მოგვაგონებს, მითუმეტეს, რომ მათი ზედაპირი ადრეული ხანიდან გავრცელებული ჩანაჭდეებითაა დამუშავებული. ასეთივეა სულ მარჯვენა ფანჯრის ზემოთ ჩასმული რელიეფური შემკულობა, რომელიც კედლიდან ამოზიდული და გვერდიდან ჩაჭდეული რომბებითაა დამუშავებული.¹⁴²

139 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 174-175

140 იქვე, 209

141 იქვე, 176-177

142 ვაჩეიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა, 17; Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities, 24-25

იერუსალიმი, მაცხოვრის მონასტერი (St. Salvatore) (ფოტო დ. ცხადაძის)

ძველი იერუსალიმი (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. მთავარანგელოზთა (ანგელოზთა) მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. მთავარანგელოზთა (ანგელოზთა) მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის სომხურ უბანში, სომხური საპატრიარქოს ტერიტორიაზე, წმ. იაკობის საკათედრო ტაძრის სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ეკუთვნის იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოს.

ისტორია

შუა საუკუნეებში ჩამოყალიბებული ტრადიციის თანახმად, მონასტერი აგებულია იმ ადგილზე, სადაც თავის დროზე იდგა მღვდელმთავარ კაიაფას სიამარის, ანას სახლი. სახარების მიხედვით, თავდაპირველად სწორედ აქ მიიყვანეს დატყვევებული იესო (იოანე: 18: 13). აღნიშნული ტრადიციიდან გამომდინარე, მონასტერს ხშირად მოიხსენიებენ ანას სახლად. მას ასევე უწოდებდნენ ზეთისხილის, იგივე ზეთუნის მონასტერს (არაბ. დაჰრ აზ-ზაჰთუნ), რადგან მიიჩნევდნენ, რომ იესო მონასტრის ეზოში მდგარ ზეთისხილის ხეს მიაჯაჭვეს.¹⁴³

არსებობს განსხვავებული ტრადიცია, რომლის მიხედვითაც ზეთუნის მონასტერში შეიძლება იგულისხმებოდეს ვაშლის მონასტერი (არაბ. დაჰრ ათ-თუფფაჰ), რადგან ზოგიერთი პილიგრიმი ანას სახლის ტერიტორიაზე მოიხსენიებს არა ზეთისხილის ხეებს, არამედ წმინდა ვაშლის ხეს, რომელზედაც იესო მიაჯაჭვეს.¹⁴⁴

გრიგოლ ფერაძის ვარაუდით, შესაძლებელია, მიწა ამ მონასტრის ასაშენებლად ჯერ კიდევ პეტრე იბერს შეეძინა და იგი მის მიერ დაარსებული იბერთა მონასტრის საკუთრებაში ყოფილიყო.¹⁴⁵

XIV-XVI სს-ის წყაროებში საკმაოდ ძრულ სურათს ვხვდებით მთავარანგელოზთა მონასტრის მფლობელებთან დაკავშირებით. რთულია გადაჭრით იმის თქმა, ვისი დაარსებული იყო მონასტერი – ქართველების თუ სომხების, თუმცა დაზუსტებით შეიძლება ითქვას, რომ 1314 წლიდან, თითქმის ერთი საუკუნის მანძილზე, მთავარანგელოზთა ეკლესია სომეხთა მფლობელობაში იყო; ამაზე მიუთითებს 1314, 1316-1341 და 1367-1369 წლებში იქ გადანერილი სომხურენოვანი ხელნაწერები.¹⁴⁶

143 Peradze, Account, 225, იხ. ასევე Pringle, The churches, vol. III, №296, 112

144 ვრცლად იხ. დერთუფას მონასტერი

145 Peradze, Account, 225-226

146 Pringle, The churches, vol. III, №296, 112

XV-XVI საუკუნეების სხვადასხვა ევროპელი პილიგრიმის ცნობებსა და გადმოცემებში ეკლესიის მფლობელებად დასახელებული არიან ან ქართველები (1483, 1493, 1507, 1533-1534, 1519 წწ. ცნობები), ან სომხები (1496-1499, 1512, 1532, 1561 წწ. ცნობები).¹⁴⁷

სულთან სელიმ I-მა 1517 წელს გაცემული ფირმანით აღნიშნული მონასტერი ბერძნებს და სომხებს დაუმტკიცა.¹⁴⁸

როგორც გრიგოლ ფერაძე აღნიშნავს, 1602-1603 წწ-ში ქართველებმა ანას სახლი ისევ დაიბრუნეს და ინარჩუნებდნენ მას 1688 წლამდე.¹⁴⁹

არქიტექტურა

ეკლესია წარმოადგენს სამნავიან ბაზილიკას, რომლის კამარა ეყრდნობა ოთხ მართკუთხა ბურჯს. აღმოსავლეთით სამივე ნავი მომრგვალებული აფსიდებით სრულდება. ტაძარი დიდი ზომის ქვებით არის ნაგები.

147 Peradze, Account, 225, იხ. ასევე Pringle, The churches, vol. III, №296, 112

148 Pringle, The churches, vol. III, №296, 112; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 114

149 Peradze. Account, 225

ნმ. ნიკოლოზის მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

ნმ. ნიკოლოზის მონასტერი მდებარეობს ძველი იერუსალიმის ქრისტიანულ უბანში, ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს გვერდით (ის გადის ბერძნული საპატრიარქოს ბაღში) და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

გადმოცემის თანახმად, მონასტერი აგებულია იმ ადგილზე, სადაც იერუსალიმში მოსალოცად ჩასული ნმ. ნიკოლოზ მირონლუკიელი ცხოვრობდა.

ნმ. ნიკოლოზის მონასტრის შესახებ ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ცნობა 1187 წლის შემდგომი პერიოდით თარიღდება და ეკუთვნის ანონიმ ბერძენ ავტორს, რომელიც აღდგომის ტაძრის დასავლეთით მდებარე მართლმადიდებლურ მონასტრებს შორის, ნმ. ნიკოლოზის მონასტერსაც მოიხსენიებს.¹⁵⁰

მონასტრის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვძიან არაბული წარატიული და დოკუმენტური წყაროები.¹⁵¹ ჩვენს ხელთ არსებული უძველესი დოკუმენტი, რომელიც მონასტრის ქართველთა მფლობელობაში ყოფნას ადასტურებს, 1189 წლით დათარიღებული სალაჰ ად-დინის ვაკუფიაა.¹⁵²

როგორც ჩანს, ნმ. ნიკოლოზის მონასტერი საკმაოდ ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში იმყოფებოდა ქართველთა მფლობელობაში, კერძოდ, როგორც სულტან ალ-მუ'აიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტანის კარზე და წარუდგენიათ უფრო ადრეული – სულტან ბარკუკის 1387 წლის ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც, ნმ. ნიკოლოზის მონასტერი (არაბ. დაარ სანიქულ), სხვა მონასტრებთან ერთად, მათ მფლობელობაში იყო.¹⁵³

აღნიშნული მონასტერი ქართველთა მფლობელობაშია სულტან ინალის

150 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 981; Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 383-384

151 აღსანიშნავია, რომ არაბულ წყაროებში მონასტერი იწოდება როგორც ას-სანიქულ (السنكل), რაც გამოწვეულია ორი სიტყვის „სან/Sant“ – წმინდა და „ნიქულ“ – ნიკოლოზი – შერწყმით. გვხვდება სხვაგვარი დაწერილობაც – აზ-ზანიქულ سنكلა და ასევე მარნიქულა (ვრცლად იხ. ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 89, სქოლიო 190)

152 Peradze, Account, 228, Pringle, The churches, vol. III, №347, 338, ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 88-89, 102-103, Pahlitzsch, The transformation, 48, შენ. 4

153 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91

1453 წლის ბრძანებულების მიხედვითაც.¹⁵⁴

1457 წ. არაბული საბუთის თანახმად, „ქართველთა რელიგიური თემის მეთაურმა იერუსალიმში“ – იოანემ, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაში ავაზაკების შეპარვის შემდეგ, იერუსალიმის ნაცვალს მონასტრის აღმოსავლეთ და დასავლეთის კარებს შორის დამცავი ზღუდის აშენება სთხოვა, რაზეც მთავარი ყადის ნებართვა მიიღო.¹⁵⁵

1517 წელს ოსმალთა სულტნის სელიმ I-ის მიერ გაცემული ფირმანის მიხედვით, აღნიშნული მონასტერი ბერძენთა კუთვნილებაში გადავიდა.¹⁵⁶ თუმცა, სავარაუდოდ, აღნიშნული ფაქტის შემდეგ ქართველები კვლავ რჩებოდნენ წმ. ნიკოლოზის მონასტერში. ამ მხრივ საინტერესოა ტიმოთე გაბაშვილის ცნობა, რომლის თანახმადაც, წმ. ნიკოლოზის ეკლესია აუშენებია კახთა დედოფალ ელენე-ყოფილ ელისაბედს XVII ს-ში.¹⁵⁷

მიუხედავად იმისა, რომ ტიმოთე გაბაშვილთან ელენე დედოფალი ეკლესიის მაშენებლად დასახელებული, სავარაუდოა, რომ აქ უნდა იგულისხმებოდეს ეკლესიის განახლება და არა აგება. მასვე უკავშირდება მონასტრის ერთ-ერთი სამშენებლო წარწერაც, რომელიც ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზეა ამოკვეთილი და რომელშიც მოიხსენიება კახთა დედოფალი ელენე, ყოფილი ელისაბედი (იხ. ქვევით).

წმ. ნიკოლოზის მონასტერში ქართველი ბერების ყოფნას ადასტურებს გრიგოლ ფერადის მიერ თავის „ანგარიშში“ მოყვანილი ნაზარეთის მთავარეპისკოპოსის, გაბრიელის ცნობა, რომლებიც 1651 წლით თარიღდება.¹⁵⁸

ოსმალთა ხანის 1685 წლის ერთ-ერთ დოკუმენტში წმ. ნიკოლოზის მონასტერი დასახელებულია იმ ქართულ მონასტერთა შორის, რომლებიც ვალებისა და დარბევების გამო თითქმის დაცარიელებული და ძლიერ შელახული იყო.¹⁵⁹

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იერუსალიმის სამმა პატრიარქმა: თეოფანემ (1608-1644 წწ.), პაისიმ (1645-1660 წწ.) და დოსითეოს II-მ (1669-1707 წწ.) რამდენჯერმე იმოგზაურეს საქართველოში წმ. მინაზე ქართული მონასტრების აღდგენისა და ვალების დასაფარად თანხების შესაგროვებლად.

მოღწეულია ეპისკოპოს დოსითეოს II-ის 1706 წლის სიგელი, რომელშიც წმ. ნიკოლოზის მონასტერი სახელდება იმ ქართულ სავანეთა შორის, რომელთა გამოსყიდვა და შეკეთება ქართველ მეფეთა და დიდებულთა

154 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 92

155 იქვე, 124, 126

156 Pringle, The churches, vol. III , 338. იხ. აგრეთვე: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 103, 161

157 გაბაშვილი, მიმოსღვა, 81, 122

158 Peradze, Account, 203

159 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179

ფინანსური შემწეობითა და იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა.¹⁶⁰

არქიტექტურა

ნმ. ნიკოლოზის ეკლესიას მონასტრის სწორკუთხა გეგმის შიდა ეზოს ჩრდილოეთი მხარე უკავია. ეზოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხარეს საცხოვრებელი ბინებია. ძველად, შიდა ეზოს პერიმეტრი მუზარადისებრი ფორმის თალებით იყო გახსნილი. ეკლესია ორსართულიანი ნაგებობაა, ქვედა სართულზე სხვადასხვა სათავსო და საპატრიარქოს მუზეუმის შენობაა, თავად ეკლესია კი მეორე სართულზე მდებარეობს. ეკლესიაში შესასვლელად სამხრეთ კედელთან მიშენებული დიდი ქვის კიბეა, კარი დასავლეთ კედელშია დატანებული. კარის მარცხნივ (სამხრეთით), სარკმლის ქვეშ, კედელში ჩამონტაჟებულია ქვის ფილა, რომელზეც კახთა დედოფლის ელენე ყოფილი ელისაბედის ასომთავრული წარწერაა (იხ. ქვემოთ).

ეკლესიის დასავლეთი კარის წინ ნახევართალის ფორმის კამარით გადახურული გალერეაა, ეკლესიის დასავლეთი ფასადი ძველად მუზარადისებრი ორი თალით იყო გახსნილი, რომელიც მოგვიანებით ამოუქოლავთ. გეგმით ჩანერილი ჯვრის ტიპის ეკლესიის ინტერიერი განივად განვითარებული სივრცეა, თალებით მოსაზღვრული ცენტრალური მონაკვეთი დღეს ჯვრული კამარითაა გადახურული, სავარაუდოდ, ძველად აქ გუმბათი უნდა ყოფილიყო აღმართული.¹⁶¹

ეპიგრაფიკული წარწერები¹⁶²

ნმ. ნიკოლოზის ორიარუსიანი ეკლესიის კედლებზე, განსაკუთრებით დასავლეთის ფასადზე, დაცულია ქართველ პილიგრიმთა და მომლოცველთა მრავალრიცხოვანი წარწერები. მათი უმეტესობა XV-XVII საუკუნეებით თარიღდება. წარწერებს შორის აღსანიშნავია ანყურის ღვთისმშობლის ეკლესიის კანდელაკის ნიკოდიმოსის ასომთავრული წარწერა (XVI-XVII სს.):

„ანყურისა ღ(მრ)თის/მშობლისა კ(ა)ნდელ(ა)კსა/ ნას(ი)ძესა ნიკოდიმოს(ს)/ შ(ეუნდე)ნ(ე)ს ღ(მერთმა)ნ და მ(ი)სთა დედ/ მ(ა)მ(ა)თა შ(ეუნდე)ნ(ე)ს ღ(მერთმა)ნ.“

როგორც ჩანს, კანდელაკ ნიკოდიმოსს XVI საუკუნის მინურულს ან XVII საუკუნის დასაწყისში იერუსალიმში მოუხდა ჩასვლა: ჯვრის მონასტრის ალაპებში დაცულია ცნობა ნიკოდიმე კანდელაკის შესახებ, რომელსაც

160 Цагарели, Памятники, 80-81

161 ვაჩიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა, 19. Khoshtaria, Vacheishvili, Building activities, 30

162 ვრცლად ნმ. ნიკოლოზის მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

მათესა და ანტონთან ერთად ჯვრის მონასტრისთვის შეუწირავს ამბროსაული ვენახის ზედა ვენახი – ალაპის ჩანაწერებს ელენე მეტრეველი პალეოგრაფიულად XVI საუკუნით ათარიღებს.¹⁶³

ასევე ყურადსაღებია საბა ყოფილი სოფრონის გრაფიკული წარწერა, რომელიც ამოკვეთილია ეკლესიის დასავლეთ ფასადის სამხრეთ კედელში, კედლის თაღზე (XV ს.):

„ცოდვ(ი)ლს ს(ა)ბა ყოფ(ი)ლს/ სოფრ(ო)ნს შ(ე)უნდვ(ნ)ეს ღ(მ)ერთმა)ნ.“

საბა ყოფილი სოფრონი XV-XVI საუკუნეების მიჯნაზე იერუსალიმში მოღვაწე ცნობილი წიგნების „შემოსველი“ და „შემკაზმველი“ იყო: მისი მინაწერები მსგავსი ფორმულირებით დაცულია Jer.Geo.119 და Jer.Geo.77 ხელნაწერებში და ორივეგან იგი იხსენიება ასე: *„ცოდვილი საბა ყოფილი სოფრონი“*.¹⁶⁴

ძალზე საყურადღებოა კახთა დედოფალ ელენეს ორსტრიქონიანი, ასომთავრულით შესრულებული სამშენებლო წარწერა, რომელიც მდებარეობს წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ქვედა სართულზე, სადაც განთავსებულია იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს მუზეუმი.¹⁶⁵ წარწერაში ვკითხულობთ (ტექსტი მოგვყავს ქარაგმების გახსნით):

„წმიდაო ნიკოლოზ, მეოხ ექმენ წინაშე ქრისტესა კახთა დედოფალსა ელენე ყოფილსა ელისაბედს“.

წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის კედლებზე დაცულ დანარჩენ წარწერებში მოიხსენიებიან შემდეგი პირები: ვაჟინარი მათე (XV-XVI სს-ის წარწერა), ვარძელი თაყა და მისი მეუღლე მარიაში (XVII ს-ის წარწერა), თადგირიძე ფარემუზ და მისი მეუღლე ეკატერინე (XVI-XVII სს-ის წარწერა), ნიკოლოზი (XV-XVI სს.).

არქიმანდრიტ ლეონიდის ცნობით, 1858 წელს მას უნახავს ბერძენთა საპატრიარქოს ბალის მხარეს გამავალი მონასტრის კედელში ჩატანებული საფლავის ქვები ქართულენოვანი წარწერებით. მოგვიანებით, 1936 წელს, წმინდა მინაზე მოგზაურობის დროს, გრიგოლ ფერაძემ აღნიშნული წარწერებიდან მხოლოდ ერთი წარწერა ნახა, რომლის ნაწილობრივ ამოკითხვა და ჩაწერა იყო შესაძლებელი.¹⁶⁶

163 მეტრეველი, მასალები, 94, №161, 158, №161

164 კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, 41, 42, 44

165 2002 წლის მარტში წარწერა ვანდალურად იყო მომტვრეული. ამავე წლის სექტემბერში მოქანდაკე პაატა გიგაურმა წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში არსებულ ამავე ქვაზე, წარწერის ადგილას ამოკვეთა ამ ისტორიული წარწერის ზუსტი ასლი

166 Peradze, Account, 228

იერუსალიმი, წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, დასავლეთი ფასადი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, შესასვლელი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, აღმოსავლეთი ფასადი (ფოტო ნ. ვაჩეიშვილი)

პრეტორიუმის ეკლესია

ლოკალიზაციის საკითხი

სახელწოდება პრეტორიუმს არაერთგვაროვანი მნიშვნელობა ჰქონდა. წყაროებში იგი რომაელი ან ბიზანტიელი მმართველის, ანდა მხედართმთავრის რეზიდენციასაც აღნიშნავდა და ავაზაკებისთვის მოწყობილ დილეგსაც (ბერძნ. *Φυλακai*).¹⁶⁷

ქრისტიანული ტრადიცია პრეტორიუმს, ძირითადად, მარკოზის სახარების კვალად, პილატე პონტოელის სასახლედ მოიაზრებს, სადაც იესო განკითხვისთვის მიიყვანეს.¹⁶⁸ „და შეჰმოსეს მას ძონეული და დაადგეს მეთხზული ეკალთაგან გვირგვინი და იწყეს მოკითხვად მისა და იტყოდეს: გიხაროდენ მეუფეო ჰურიათაო! და სცემდეს მას თავსა ლერწმითა და ჰნერწყვიდეს მას და დაიდგინან მუჯლნი და თაყუანის-სცემედ მას. და ოდეს განკიცხეს იგი, განსძარცუეს მას ძონეული და შეჰმოსეს თვისივე სამოსელი და განიყვანეს იგი რაითა ჯუარს-აცუან“ (მარკოზი 15:17-20).¹⁶⁹

მეცნიერთა შორის პრეტორიუმის ადგილად ანტონიუსის ციხე-სიმაგრესა და ჰეროდეს სასახლეს შორის უპირატესობა ამ უკანასკნელს ენიჭება, მისი მდებარეობა კი ციტადელის, დღევანდელი დავითის კოშკის, სიახლოვეს ივარაუდება¹⁷⁰.

პილიგრიმები ადრეული IV საუკუნიდან პილატეს სახლს, რომლის ადგილას V საუკუნის შუა ხანისთვის ტაძარი იყო აგებული, მორიასა და სიონის მთებს შორის არსებულ ტიროპეონის დაბლობში უთითებდნენ; მას პილატეს ტაძრად ან წმიდა სოფიად (წმინდა სიბრძნედ) იხსენიებდნენ. ეკლესია სახარებაში მოთხრობილი ქრისტეს განკიცხვის ამბის ამსახველი სცენებით იყო მოხატული. იქვე, პილიგრიმებს უჩვენებდნენ ქვას იესოს ნატერფალით, იმ ადგილს, სადაც იგი იდგა და პილატეს სამსჯავრო ტახტს¹⁷¹:

167 Wilkinson, Jerusalem Pilgrims before the Crusades, 49; The Oxford Dictionary of Byzantium, 256, 860, 1723, 2223

168 Wilkinson, Pilgrims before the Crusades, 168; The Oxford Dictionary, 1035

169 მათეს სახარებაში თხრობის რიგი იგივეა, თუმცა პრეტორიუმის მდებარეობა დაზუსტებული არ არის (მათე 27:27-29). იოანეს მიხედვით, პრეტორიუმში იესო კაიაფასგან მიიყვანეს. იქ დაჰკითხა იგი პილატემ, იქვე შემოსეს ჯარისკაცებმა ძონეულითა და ეკლის გვირგვინით (იოანე 18:28-33, 19:1-13)

170 The Oxford Dictionary, 1035; Wilkinson, Pilgrims before the Crusades, 168; Benoit, Pretoire, Lithostroton et Gabattha, 531-550; Gibson, The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium, 97-118

171 The Oxford Dictionary, 1035; Pringle, The churches, vol. III, 93; Wilkinson, Pilgrims before the Crusades, 168, 66, 81, 84

„ხოლო პილატეს რაე ესმა სიტყუაჲ ესე, გამოიყვანა იესუ გარე და დაჯდა იგი საყდართა ზედა, ადგილსა მას, რომელსა ჰრქვან ქვაფენილ, ხოლო ებრაელებრ კაპპათა“ (იოანე 19, 13).

ვარაუდობენ, რომ 614 წელს ტაძარი დაინგრა და მის ნაცვლად ახალი ტაძარი აიგო, რომლის კურთხევა იერუსალიმის ლექციონარის ქართულ ხელნაწერში 21 სექტემბერს არის განწესებული „სოფია ნიას სატფური, სადა იგი იყო სახლი პილატესი“¹⁷². ფიქრობენ, რომ სოფიას ახალი ტაძარი სიონის ტაძართან ახლოს, მასსა და დავითის კოშკს შორის მდებარეობდა.¹⁷³ სიონის ტაძართან მითითებული პილატეს სახლი, იგივე პრეტორიუმი და წმ. სოფია, ბიზანტიურ ხანაშიც და მოგვიანებით ჯვაროსნების დროსაც, წყაროებში ზოგან lithostroton-თან (ქვაფენილი, გაბატა, კაპპათა) არის გაიგივებული.¹⁷⁴

ჯვაროსნების დროიდან სიონის მთის პარალელურად, პრეტორიუმის კიდევე ერთ ლოკაციას უთითებენ ბეთესდას აუზთან, ნეაპოლის (დამასკოს), ან სტეფანეს კარიბჭისკენ დღევანდელ მუსლიმურ უბანში.¹⁷⁵

პრეტორიუმის ადგილის გადანაცვლებას უფლის საფლავის ეკლესიასთან უკავშირებენ მაცხოვრის ვნებების მოსახსენიებელი მოკლე პილიგრიმული მარშრუტის საჭიროებასა და XII საუკუნეში ტამპლიერების მიერ ჯვრის გზის ტრადიციის დაფუძნებას.¹⁷⁶ ჯვრის გზამ, რომლის პირველი წერილობითი ხსენება 1231 წლის ფრანგულ მეგზურში დასტურდება, გარკვეული ცვლილებები განიცადა საუკუნეების მანძილზე სადგურების რაოდენობისა თუ ზუსტი ლოკალიზაციის მხრივ. თუმცა, არსებითად, ის დღევანდელი ჯვრის გზის წინამორბედი და ანალოგია.¹⁷⁷

დღეს სწორედ სტეფანეს კარიბჭის სიახლოვეს მდებარეობს რომის კათოლიკური ეკლესიის საკუთრებაში მყოფი სინმინდეები, რომლებიც სახარების ზემოხსენებულ ეპიზოდებს უკავშირდება. იქვეა დილეგად გააზრებული პრეტორიუმის სახელწოდებით ცნობილი ეკლესია, რომელიც ბერძნულ მართლმადიდებელ საპატრიარქოს ეკუთვნის.¹⁷⁸

172 Wilkinson, Pilgrims before the Crusades, 168; Pringle, The churches, vol. III, 93; Le Grand Lectionnaire, 47

173 Wilkinson, Pilgrims before the Crusades, 168

174 Wilkinson, Pilgrims before the Crusades, 168, 201; Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage, 256

175 Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage, 87, 102 (ზეველფი), 131 (არქიმანდრიტი დანიელი)

176 იქვე, 73-76, 81

177 იქვე, 76; Thurston, The Stations of the Cross, 20-61, 96-135

178 Pringle, The churches, vol. III, 93-95; Murphy-O'Connor, The Holy Land, 35-38

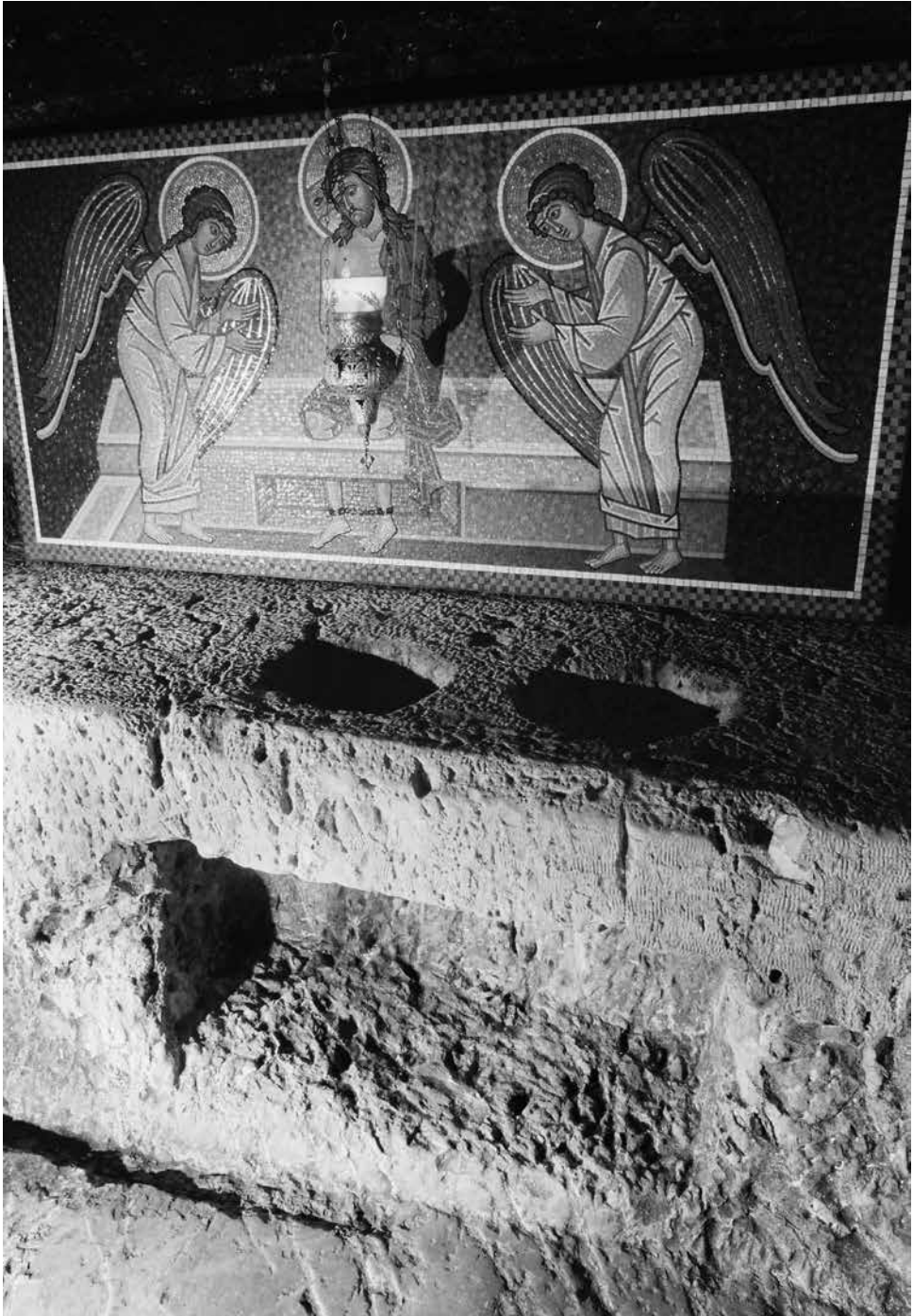
ქართველები პრეტორიუმში

არქიმანდრიტი აგრეთენიოსი, რომელმაც 1370 წელს იმოგზაურა იერუსალიმში, უფლის საფლავთან ახლოს, ქუჩის ბოლოს ახსენებდა პრეტორიუმს, დილეგს, სადაც კაიაფასგან მიიყვანეს იესო და აღნიშნავდა, რომ იქ საკურთხეველი იბერიელებს ეკუთვნოდათ და წირვას აღავლენდნენ.¹⁷⁹

პრეტორიუმს ქართველების კუთვნილ სავანეთა შორის იხსენიებს ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშები.¹⁸⁰

179 Хожделение Архимандрита Агрефенья, 5

180 Peradze, Account, 230. ი. ჩეხანოვეცის აზრით, ქართველების კუთვნილი უნდა ყოფილიყო დღევანდელი პრეტორიუმის სიახლოვეს მდებარე ე.წ. მცირე პრეტორიუმი – ნმ. ნიკოდემოსის ბერძნული მართლმადიდებლური მონასტერი, რომელიც აგებულია ჰეროდე ანტიპას სასახლის ადგილზე და ცნობილია ასევე როგორც ოსპის მონასტერი. უკანასკნელი სახელწოდება (ოსპის მონასტერი) წარმომდგარია ტრადიციიდან, რომელიც მიიჩნევს, რომ ამ ადგილზე ამზადებდნენ საქმელს აღდგომის ეკლესიის მშენებლებისთვის. იხ. Чехановец, Грузинская Церковь, 56

იერუსალიმი, პრეტორიუმის ეკლესია (ქრისტეს დილეგი) (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, ჯვრის გზა, ეკლის გვირგვინის დადგმის სამლოცველო, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-05430)

იერუსალიმი, ჯვრის გზის მეორე სადგური, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-07603)

უფლის წმ. საფლავის ეკლესია

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. საფლავის ეკლესია ამჟამად ძველი იერუსალიმის შუაგულში მდებარეობს. დღესდღეობით წმინდა საფლავის ტაძარი ეკუთვნის ექვს ქრისტიანულ ეკლესიას: იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს, რომის კათოლიკურ ეკლესიას (ფრანცისკელთა ორდენს), იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოს, კოპტურ, ეთიოპურ და სირიულ ეკლესიებს.

წმინდა საფლავის ტაძრის მთელი სივრცე – ზედა იარუსებზე მდებარე ბერების საცხოვრებელი სენაკების ჩათვლით – ამ ეკლესიებს შორისაა დანაწილებული. ნაგებობის ამგვარ დაყოფას საფუძვლად უდევს XIX საუკუნეში მიღებული კანონი (ე.წ. სტატუს-კვოს პრინციპი). წმინდა საფლავის ტაძრის ძირითადი მფლობელია იერუსალიმის მართლმადიდებელი საპატრიარქო.

ისტორია

წმ. საფლავის ეკლესია დღევანდელი სახით აგებულია იერუსალიმის ლათინი მმართველების, ჯვაროსნების მიერ XII საუკუნეში.

გოლგოთის ადგილზე პირველი ნაგებობა აიგო ახ. წელთ. 135 წ. ეს იყო წარმართული ვენერას ტაძარი, რომელიც ააგეს რომის იმპერატორის, ადრიანეს ბრძანებით.¹⁸¹

325 წელს, იმპერატორ კონსტანტინეს დედის, ელენე დედოფლის თაოსნობით, აქ დაიწყო გათხრები მაცხოვრის ჯვრის აღმოსაჩენად. გათხრების დროს მიაკვლიეს კლდეში ნაკვეთ უფლის საფლავს, საფლავის შორიანხლოს კი, ღრმა ორმოში, აღმოჩნდა მაცხოვრის ჯვარი – ძელი ქეშმარიტი და მაცხოვართან ერთად ნაწამები ავაზაკების ჯვრები. 326 წელს, ბიზანტიის იმპერატორის, კონსტანტინე დიდის გადაწყვეტილებით, ამ ადგილას დაიწყო დიდი ეკლესიის მშენებლობა, რომელსაც იმთავითვე „ყოვლისა სოფლისა“ ეწოდა. მშენებლობა საბოლოოდ დასრულდა 335 წ.¹⁸²

ქრისტეს საფლავის ოთახი აკლდამა (კუფუკლია), რომელსაც შესასვლელი აღმოსავლეთის მხრიდან ჰქონდა, მოციქულთა რაოდენობის შესაბამისად, თორმეტი სვეტით შეამკეს; ამ სვეტებს ეყრდნობოდა სალხინებელი (ფანჩატური). საფლავის აღმოსავლეთით აიგო გრანდიოზული ხუთნავიანი ბაზილიკა (მარტირიუმი). იგი ორიენტირებული იყო ქრისტეს საფლავისაკენ,

181 Pringle, The churches, vol. III, №283, 6

182 იქვე, 7, 9

ანუ დასავლეთისაკენ. ბაზილიკას აღმოსავლეთიდან ეკვროდა ვრცელი შიდა ეზო – ატრიუმი, რომელიც კიბეებით იერუსალიმის მთავარ ქუჩაზე გადიოდა.

ბაზილიკასა და ქრისტეს საფლავს შორის, რომელიც დიდ მრგვალ შენობაში – როტონდაში მოექცა, მდებარეობდა სამი მხრიდან კარიბჭეებით გაფორმებული შიდა ეზო, რომელსაც ტრიპორტიკოს (სამკარიბჭიანს) უწოდებდნენ. სწორედ ამ ადგილზეა განლაგებული „კათოლიკონი“ – ამჟამინდელი წმინდა საფლავის ეკლესიის ცენტრალურ ნაწილში მდებარე მართლმადიდებლური ტაძარი. ბაზილიკის სამხრეთ კედლისა და კუეუკლიის სიახლოვეს, ღია ცის ქვეშ წამომართულ კუბური ფორმის კლდეზე – გოლგოთაზე, იყო მაცხოვრის ჯვარი.

კონსტანტინე დიდის დროინდელი ტაძრის ეზოს (ატრიუმის) და კარიბჭის ნაშთები დღესაც არის დაცული რუსული მართლმადიდებლური მისიის შენობაში, რომელიც წმინდა საფლავის ეკლესიის მეზობლად მდებარეობს.

614 წელს სპარსეთის მეფემ, ხოსრო II-მ ააოხრა იერუსალიმი და დაანგრია კონსტანტინეს მიერ აგებული ტაძარი. წმინდა საფლავის ეკლესია VII საუკუნის ოციან წლებში აღადგინა წმ. თეოდოსის მონასტრის (იუდეის უდაბნო) წინამძღვარმა მოდესტიმ; მოდესტისეული ტაძარი – მარტირიუმი აიგო ძველი სამკარიბჭიანი ეზოს ადგილზე და ორიენტირებული იყო აღმოსავლეთისაკენ; იგი ზომით დიდად ჩამოუვარდებოდა IV საუკუნეში აშენებულ ნაგებობას. გოლგოთის კლდე ამ დროს ნახევრად ღია ნიშაში მოექცა, ეკლესიის მთავარმა შესასვლელმა კი სამხრეთით მდებარე ატრიუმში გადაინაცვლა.¹⁸³

1009 წელს უფლის საფლავის ეკლესია მთლიანად დაანგრია ეგვიპტის ხალიფა ალ-ჰაქიმმა (996-1021 წწ.). XI საუკუნის ორმოციან წლებში ნაგებობა აღადგინა ბიზანტიის იმპერატორმა კონსტანტინე მონომახმა (1000-1055 წწ.).¹⁸⁴

XII საუკუნეში ჯვაროსნებმა რეკონსტრუქცია ჩაუტარეს უფლის საფლავის ეკლესიას, განაახლეს და გააფართოვეს იგი. ჯვაროსნების მიერ განახლებული ტაძარი 1149 წელს იკურთხა. ამ ტაძარმა თითქმის უცვლელი სახით მოაღწია ჩვენამდე.¹⁸⁵

1517 წელს იერუსალიმი დაიპყრეს ოსმალებმა, რომლებმაც ააოხრეს აღდგომისა და გოლგოთის ეკლესიები. მოგვიანებით, XVI ს-ის 30-იან წლებში, ორივე ეკლესია აღადგინეს კახეთის მეფის, ლევან II-ის მიერ გაღებული შესანიშნავით.

183 Pringle, The churches, vol. III, №283, 9

184 იქვე, 11

185 იქვე, 20-21

1808 წელს უფლის საფლავის ეკლესიაში გაჩნდა ხანძარი, რომელმაც მნიშვნელოვნად დააზიანა ნაგებობა და გაანადგურა ეკლესიაში დაცული მრავალი სიძველე, მათ შორის ქართული სიძველეებიც. ხანძრის შედეგად დაზიანებული ნაგებობის აღდგენა-განახლება დასრულდა XX საუკუნეში.¹⁸⁶

ქართველები წმინდა საფლავის ეკლესიაში

იერუსალიმის მაცხოვრის საფლავის ეკლესიის წმინდა ადგილები საუკუნეების მანძილზე ეკუთვნოდათ ქართველებს და იქ წირვა-ლოცვა ქართულად აღესრულებოდა. ქართული და უცხოური წერილობითი ძეგლებიდან (ხელნაწერები, საბუთები, საისტორიო თხზულებები, მომლოცველებისა და მოგზაურების ჩანაწერები) ჩანს, რომ თავის დროზე ქართველებს ერთ-ერთი ყველაზე საპატიო ადგილი ეჭირათ წმინდა საფლავის ეკლესიაში.

აქ სხვადასხვა დროს (XI-XVII საუკუნეებში) მოღვაწეობდნენ ქართველი დეკანოზები და დიაკვნები, რომელთა საერთო ზედწოდება იყო „აღდგომელი/აღდგომელა“. ქართველ აღდგომელებს შორის მრავლად იყვნენ ჩინებული მწიგნობრები და კალიგრაფები. ჩვენამდე მოღწეულია არაერთი ხელნაწერი, რომელიც გადანერილია უფლის საფლავის ეკლესიაში/გოლგოთაზე, აგრეთვე ხელნაწერები, რომლებიც წმინდა მიწის სხვა სავანეებშია გადანერილი საგანგებოდ უფლის საფლავის ეკლესიის ქართული საძმოსათვის.

XI საუკუნის ქართველი მწიგნობრის, იოვანე გოლგოთელის დაკვეთით, 1049 წელს გოლგოთაზე გადანერილი ივლის-აგვისტოს თვენი (H 2337), რომელიც არის ახალი რედაქციის თვენი – შუალედური საფეხური ტაო-კლარჯული რედაქციიდან გიორგი ათონელის რედაქციამდე, გვაფიქრებინებს, რომ გოლგოთაზე ხდებოდა არა უბრალოდ არსებული ხელნაწერების გადანერა, არამედ მნიშვნელოვანი მწიგნობრული საქმიანობაც – ახალი რედაქციების მომზადება. თავის დროზე აქვე, აღდგომის ეკლესიაში, ყოფილა დაცული ქართული ხელნაწერების მთელი კოლექცია.

აღსანიშნავია, რომ წმინდა საფლავის ეკლესიის კარიბჭის მარმარილოს სვეტებზე დღესაცაა შემორჩენილი ქართველ მომლოცველთა ოცამდე სავედრებელი წარწერა, რომლებიც XIII-XVII საუკუნეებით თარიღდება და ნაწერია ასომთავრულითა და ნუსხურით. ცნობილია ასევე, რომ თავის დროზე წმინდა საფლავის ეკლესიის ხის კარებზე ამოჭრილი ყოფილა ქართული წარწერები. ეს ხის კარები განადგურდა 1808 წელს ეკლესიაში გაჩენილი ხანძრის დროს.

არსებობს ცნობა, რომლის თანახმადაც, იერუსალიმის კლიტეებს

186 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 54

ფლობდნენ ქართველები. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ ცნობაში უნდა იგულისხმებოდეს საფლავის ეკლესიის გასაღები. მეორე მოსაზრების თანახმად კი – უფლის საფლავის მღვიმის გასაღები. როგორც XIV-XV საუკუნეების ცნობებით დასტურდება, ქართველ ბერებს ჰქონდათ ეკლესიის კარიბჭის დაკეტვისა და გაღების პრივილეგია და მომლოცველები მათგან იღებდნენ ეკლესიაში ღამით დარჩენის ნებართვას.¹⁸⁷

წმინდა საფლავის ეკლესიის სხვა თანამფლობელებთან შედარებით, ქართველები გარკვეულ პრივილეგიებსაც ფლობდნენ აღდგომის ეკლესიაშიც: XV საუკუნის ცნობის თანახმად, კვირიაკეებსა და დღესასწაულებზე მხოლოდ ქართველებს ჰქონდათ კარზე ჯვრის დასვენების უფლება; 1514 წელს კი აღდგომის ეკლესიისათვის კარი შეუბამს იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარს, ბენეა ჩოლოყაშვილს.¹⁸⁸

XVII საუკუნეში, წმინდა ცეცხლის გარდამოსვლის რიტუალის დროს, იერუსალიმის პატრიარქთან ერთად ქრისტეს საფლავის სამლოცველოში იმყოფებოდა ხოლმე ქართველი ბერიც.¹⁸⁹

დროთა განმავლობაში ქართველებმა თანდათან დაკარგეს წმ. საფლავის ეკლესიაში თავიანთი საკუთრება და უფლებები, მათი ადგილი სხვა ქრისტიანული კონფესიის წარმომადგენლებმა დაიკავეს.

ევროპელი მოგზაურებისა და მომლოცველების ცნობების თანახმად, საუკუნეთა მანძილზე ქართველთა მფლობელობაში იყო წმინდა საფლავის ეკლესიის სხვადასხვა სამლოცველოები, კერძოდ: გოლგოთა, ადამის სამლოცველო, წმ. მარიამ მაგდალელის სამლოცველო, ღვთისმშობლის სამლოცველო, იგივე ქრისტეს დილეგის სამლოცველო, წმ. ელენეს სამლოცველო, ჯვრის აღმოჩენის სამლოცველო, წმ. საფლავის ეკლესიის თაღები (გალერეა).

გოლგოთა

ადგილი, სადაც მაცხოვარი აცვეს ჯვარს ორ ავაზაკთან ერთად (მათე, 27: 33-50; მარკოზი, 15: 22-37; ლუკა, 23: 33-46; იოანე, 19: 17-30). გოლგოთა არამეული სიტყვაა და ითარგმნება როგორც თხემის ადგილი (მათე, 27: 33; მარკოზი, 15: 22; ლუკა, 23: 33; იოანე, 19: 17). გოლგოთის თხემი წმინდა საფლავის ეკლესიის იატაკის დონეზე რამდენიმე მეტრით მაღლაა და მასზე ეკლესიის კარიბჭიდან მარჯვნივ მდებარე კიბით ავდივართ.

გოლგოთის კუბური ფორმის კლდე დღეს მთლიანად ნათალი ქვითაა

187 Peradze, Account, 189, 193-4, 217

188 საფიქრებელია, რომ აქ იგულისხმება წმინდა საფლავის ეკლესიაში შესასვლელი კარიბჭე; ვრცლად იხ. ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 286-289

189 Peradze, Account, 202

მოპირკეთებული. აქ დასავლეთიდან გახსნილი ორი კამაროვანი სამლოცველო მდებარეობს. სამხრეთ (მარჯვენა) ნაწილში მდებარეობს ფრანცისკელთა ორდენის კუთვნილი ქრისტეს განმსჭვალვის სამლოცველო. გადმოცემის თანახმად, ესაა ადგილი, სადაც იესოს სამოსელი გახადეს და ჯვარზე მიამსჭვალეს. სამლოცველოს კამარაზე გამოსახულია მოზაიკით შესრულებული ქრისტეს ამალღების სცენა, რომელიც XII საუკუნით თარიღდება.

გოლგოთის ჩრდილოეთ (მარცხენა) ნაწილში მდებარეობს ჯვრის აღმართვის სამლოცველო (ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს). ჯვრის აღმართვის ადგილი მდიდრულად არის შემკული მოოქროვილი ხატებითა და კანდელებით. მარმარილოს მაგიდისებრი, ოთხფეხა ტრაპეზის ქვემოთ ჩანს ღრმული – ადგილი, სადაც კლდეში ჩაამაგრეს მაცხოვრის ჯვარი. აქვე მოჩანს გოლგოთის კლდე, რომელიც მინით არის დაფარული. საკურთხეველის უკან დგას ვერცხლით შემკული ბრტყელი ხატი გამოსახულებები ჯვარცმული მაცხოვრისა (ცენტრში), ღვთისმშობლისა (მარცხნივ) და იოანე მახარებლისა (მარჯვნივ).

ყველაზე ადრეული წყარო, რომელიც ადასტურებს, რომ გოლგოთა ქართველთა მფლობელობაში იყო, არის 1049 წლით დათარიღებული ხელნაწერი – ივლის-აგვისტოს თვენი – საგალობელთა კრებული (ხელნაწერი H 2337). ხელნაწერის მინაწერიდან ვიგებთ, რომ კრებული განკუთვნილი იყო გოლგოთის ქართველთა საძმოსთვის. მისი დამკვეთი გახლდათ ილუმენი იოანე გოლგოთელი.

შემორჩენილია ცნობა, რომ XI საუკუნეში მეფე ბაგრატ IV კურაპალატმა (1027-1072 წწ.) ბიზანტიის იმპერატორისგან – კონსტანტინე მონომახისაგან მიიღო გოლგოთის ნახევარი და იქ ქართველი ეპისკოპოსი დაადგინა. ცნობილია ასევე, რომ იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარი იმავდროულად ატარებდა გოლგოთის არქიმანდრიტის წოდებასაც.¹⁹⁰

1056 წელს იერუსალიმს ეწვია გიორგი მთაწმინდელი. მან ანტიოქიიდან წმინდა მინაზე ბაგრატ IV კურაპალატის დედის – დედოფალი მარიამისგან დიდძალი შესანიერი ჩაიტანა, რომლის ნაწილი, სხვა წმინდა ადგილებთან ერთად, საფიქრებელია, რომ გოლგოთასაც მოხმარდებოდა.¹⁹¹

1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებმა, ბერძნული საპატრიარქოსთვის განუული დახმა-

190 Dowling, The Georgian church in Jerusalem, 185; Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 33; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 14; Peradze, Account, 184, 200; Хождение Трифона Коробейникова, 96

191 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ნიგნი II, 143-145; იხ. ასევე მენაბდე, კერები, II, 81-84; Цагарели, Памятники, 112

რებისა და თავიანთი მრავალრიცხოვნების გამო, ბერძნებისგან სხვადასხვა დროს მიიღეს 9 მონასტერი, მათ შორის სახელდება გოლგოთაც, რომელიც ქართველებს გადაეცათ სულთან ან-ნასირ ად-დინ მუჰამადის 1308 წლის 5 აპრილის დადგენილებით.¹⁹²

საუკუნეთა მანძილზე გოლგოთა ხელიდან ხელში გადადიოდა და რამდენჯერმე გამოიცვალა მესაკუთრე. XIV-XVI საუკუნეებში ქართველებმა არაერთგზის აღიდგინეს უფლებები და ეს წმინდა ადგილი დაიბრუნეს (გამოიხსნეს) ფრანცისკელებისა თუ სომხებისაგან.

ცნობილია, რომ 1366 წ. გოლგოთას სომხები ეუფლებიან, თუმცა 1433 წლიდან სამცხის ათაბაგის ივანეს (1391-1444 წწ.) ძალისხმევითა და სულთან ალ-აშრაფ საიფ ად-დინ ბარსბაის თანხმობით, ქართველები იბრუნებენ წმინდა ადგილს.¹⁹³

ქართველებსა და სომხებს შორის დაპირისპირება გოლგოთის გამო კიდევ რამდენჯერმე უნდა მომხდარიყო, როგორც ეს სხვადასხვა წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, თუმცა, როგორც ეს სულთან ბარსბაის 1433 წლისა და სულთან ჯაკმაკის 1439 წლის ბრძანებულებებით ირკვევა, აღნიშნული დავები ქართველთა სასიკეთოდ გადაწყდა.¹⁹⁴

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, გოლგოთა არაბთაგან დიდძალი საფასურის სანაცვლოდ გამოუსყიდა მეფე ალექსანდრეს ძმისწულ ბაგრატს.¹⁹⁵ იგულისხმება ალექსანდრე I-ის ძმისშვილი ბაგრატ VI (ზოგჯერ მოიხსენიება როგორც ბაგრატ II – იმერეთის მეფე 1463-1466 წწ.; ქართლ-იმერეთის მეფე 1466-1478 წწ.). ჯვრის მონასტრის ალაპის თანახმად, 1476 წ. მეფე ბაგრატს გუმბათი განუახლებია.¹⁹⁶

თავიანთი საკუთრების დასაცავად ქართველებს უსაფრთხოების საგანგებო ზომებიც კი ჰქონიათ დანესებული – 1483 წ. ერთ-ერთი ცნობის თანახმად, გოლგოთაზე, საკურთხეველში, მუდმივად იყო ჩაკეტილი ერთი ქართველი ბერი ამ ადგილისთვის თვალყურის სადევნებლად.¹⁹⁷ ამავეს ადასტურებს 1602-1603 წლების ცნობაც.¹⁹⁸

გოლგოთის დაუფლებას სომხებთან ერთად ფრანცისკელებიც აქტიურად ცდილობდნენ. ფრანცისკელებსა და ქართველებს შორის გოლგოთის ირგვლივ დავის შესახებ არაერთი სამეფო ბრძანებულება თუ შარიათის სასამართლოს დადგენილებაა ცნობილი. 1491 წელს ქართველებს გოლგოთის ჩრდილოეთი, ფრანცისკელებს კი მისი სამხრეთი ერგოთ, თუმცა,

192 Peradze, Account, 188; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 118

193 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 119

194 იქვე, 119

195 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 80-81; Цагарели, Памятники, 112

196 Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities, 23-24

197 Peradze, Account, 193

198 იქვე, 201

1493 წლის შარიათის სასამართლოს გადანყვეტილებით, ქართველებმა ვერ შეძლეს სათანადო დოკუმენტაციის წარმოდგენა და მთლიანად დაკარგეს სამლოცველო.¹⁹⁹

გოლგოთის ხელახლა დაბრუნება უკავშირდება ბენა ჩოლოყაშვილის სახელს. ის წლების განმავლობაში იყო იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი (ჯვარის მამა) და აქტიურად ზრუნავდა არა მარტო ჯვრის მონასტერზე, არამედ ქართველთა კუთვნილ სხვა სავანეებზეც. ბენა ჩოლოყაშვილის აქტიური ჩარევით ქართველებმა დაიბრუნეს გოლგოთა და 1513 წელს დავა დასრულდა კომპრომისით, კერძოდ, ქართველებს დარჩათ გოლგოთის ჩრდილოეთი, ფრანცისკელებს კი – სამხრეთი.²⁰⁰

აღსანიშნავია ისიც, რომ სულთან კანსუჰ ალ-ლურის 1513 წ. 17 მაისის ბრძანებულებით, ქართველ და ეთიოპელ ბერ-მონაზვნებს, რომლებიც იერუსალიმში მოსალოცად მიდიოდნენ, აღდგომის ტაძარში გადასახადები არ უნდა გადაეხადათ.²⁰¹

წმინდა საფლავის ეკლესიასა და, კერძოდ, გოლგოთას, საუკუნეთა მანძილზე არაერთხელ მიუღია მდიდრული შესანიშნავი ქართველი მეფეებისა და დიდებულებისაგან. უმნიშვნელოვანესია კახეთის მეფის, ლევანის (ლეონის) (1520-1574 წწ.) წვლილი: როდესაც 1517 წ. ოსმალებმა დაიპყრეს იერუსალიმი, მეფე ლევანმა გამოისყიდა მათგან ქრისტეს საფლავი, გოლგოთა და სხვა წმინდა ადგილები; აღადგინა ოსმალებისაგან დანგრეული აღდგომისა და გოლგოთის ტაძრები და მარმარილოთი მოაპირკეთებინა ისინი (1533-1536 წწ.). ლევან მეფის დამსახურების უკვდავსაყოფად გოლგოთის შუა ნაწილში, საპატრიარქო ტახტის მარმარილოს საფეხურზე ამოკვეთილი იყო ქართული წარწერა, რომელიც მკითხველებს აუწყებდა, რომ მეფე ლევანმა გამოაგზავნა იოაკიმე ჯვარის მამა (იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი) შეწირულობით და ააშენებინა დაქცეული უფლის საფლავი და გოლგოთა. ეს ქართულწარწერიანი ქვა უკვალოდ განადგურდა 1808 წელს, როდესაც ეკლესიაში ხანძარი გაჩნდა.²⁰²

გოლგოთაზე ქართველთა შესახებ ცნობებს გვანჯდის XVI საუკუნის ვენეციელი პილიგრიმი ბარბონე მოროზინი, რომელმაც 1514 წელს იმოგზაურა წმინდა მინაზე. კერძოდ, მისი გადმოცემით, ქართველებს ეკუთვნოდათ გოლგოთის მთაზე ის ადგილი, რომელსაც ამჩნევია ქრისტეს ჯვარცმის დროს გაჩენილი ღრმა ბზარი, მაცხოვრისა და არამონანი

199 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 248-255

200 იქვე, 120, 284-285

201 ვრცლად აღდგომის ტაძარში დაწესებული გადასახადებისა და აღნიშნულთან დაკავშირებით სულთანთა ბრძანებულებების შესახებ იხ.: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 134-135, 238-239, 260-263

202 Цагарели, Памятники, 112-113; გაბაშვილი, მიმოსლვა, 73, 78-9, 81, 90

ქურდის ჯვრების ადგილთა შორის; ქართველებს ასევე თავიანთი საცხოვრებელი ჰქონდათ გოლგოთის მთასთან.²⁰³

ქართველი მეფის ღვანლი კარგად ჰქონდა გაცნობიერებული იერუსალიმის ბერძნულ საპატრიარქოსაც – XVIII საუკუნის შუა წლებში ლევან კახთა მეფის ხსენება დასტურდება ქრისტეს საფლავის ეკლესიის ბერძნულ მოსახსენებლებში.²⁰⁴

მიუხედავად იმისა, რომ ოსმალთა გაბატონების შემდეგ ქართული სამონასტრო თემი კვლავაც ინარჩუნებდა საკუთარ პოზიციებს წმინდა მინაზე, დავა ფრანცისკელებთან გოლგოთის გამო კვლავ განახლდა. კერძოდ, სადაო გახდა გამყოფი ხაზი, რომელიც მიჯნავდა გოლგოთის ჩრდილოეთ და სამხრეთ ნაწილს. 1541 წ. შარიათის სასამართლომ განიხილა ფრანცისკელთა სარჩელი, რომელიც თალებს შორის გამყოფ ზოლზე აცხადებდა პრეტენზიას და გადაწყვეტილება ქართველთა სასარგებლოდ გამოიტანა. თუმცა დაპირისპირება მომდევნო პერიოდშიც გაგრძელდა.²⁰⁵

ჩვენამდე მოღწეული ყველაზე გვიანდელი ცნობა, რომელიც ქართველ ბერებს გოლგოთის მესაკუთრეებად მოიხსენიებს, 1646 წლით თარიღდება.²⁰⁶

XVII საუკუნეში ქართველთა შემწეობა წმ. მინის ქართველთა მონასტრებისადმი შემცირდა. შემორჩენილია იერუსალიმის მართლმადიდებელი პატრიარქის პარტენიუსის (1737-1766 წწ.) 1755 წლის წერილი ანტონ კათოლიკოსის მიმართ, რომელშიც ნათქვამია, რომ ბოლო 25 წლის მანძილზე უფლის საფლავის ეკლესიას ქართველი მეფეებისაგან შემწეობა არ მიუღია.²⁰⁷

ადამის სამლოცველო

გადმოცემის თანახმად, ეს სწორედ ის ადგილია, სადაც დაკრძალულია ადამი – კაცთა მოდგმის მამამთავარი. სამლოცველო ჩრდილოეთიდან და დასავლეთიდან თაღოვანი კარებითაა გახსნილი. მის საკურთხეველში ჩანს მინით დაფარული გოლგოთის კლდის ნაწილი, რომელზედაც მოჩანს მაცხოვრის ჯვარცმისას მომხდარი მინისძვრის დროინდელი ნაპრალები (მათე, 27: 51).

ევროპელი მოგზაურები და პილიგრიმები ადამის სამლოცველოს სხვადასხვა სახელწოდებით მოიხსენიებენ, როგორცაა: სამლოცველო გოლგოთის მთის ძირში, სამლოცველო, სადაც დაკრძალულნი არიან

203 ნანობაშვილი, ბორბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მინაზე“, 150

204 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 85

205 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 171

206 Peradze, Account, 203, სქოლიო 1

207 Цагарели, Памятники, 82

ლათინთა მეფეები,²⁰⁸ ასევე ღვთისმშობლისა და წმ. იოანე მახარებლის სამლოცველო (გადმოცემის თანახმად, ღვთისმშობელი და წმ. იოანე მახარებელი ამ ადგილიდან უმზერდნენ ჯვარზე გაკრულ ქრისტეს).

ადამის სამლოცველოს იბერიელთა მიწადაც მოიხსენიებდნენ, რადგან აქ ქართული წირვა-ლოცვები სრულდებოდა. გრიგოლ ფერაძე იმონებს უცხოელ მოგზაურთა და პილიგრიმთა XIV-XVI სს. არაერთ ცნობას (1370, 1391, 1389-1405, 1422, 1461, 1479, 1479-1480, 1480-1483, 1494, 1496-1499, 1507, 1517, 1542, 1615 წლების ცნობები)²⁰⁹. მკვლევრის ხელთ არსებული ბოლო წერილობითი წყარო, რომელიც გოლგოთის ძირში მდებარე სამლოცველოს ქართველების კუთვნილად მოიხსენიებს, 1615 წლით თარიღდება.²¹⁰

ამჟამად სამლოცველო ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლ-მადიდებლურ საპატრიარქოს.

წმ. მარიამ მაგდალელის სამლოცველო

სამლოცველო მდებარეობს კუფუკლიის ჩრდილოეთით, როტონდის სვეტებს მიღმა. სახარების თანახმად, ესაა ადგილი, სადაც მკვდრეთით აღმდგარი იესო ეჩვენა მარიამ მაგდალელს და შეაჩერა ამ სიტყვებით: „ნუ შემეხები“ (იოანე, 20: 11-17).

ტობლერის თანახმად, აღნიშნული სამლოცველო ქართველთა მფლობელობაში იყო XVI საუკუნეში,²¹¹ თუმცა, გრიგოლ ფერაძე იმონებს უფრო ადრეულ, კერძოდ, 1440 წლის ცნობას, რომლის მიხედვითაც, მარიამ მაგდალელის სამლოცველო ქართველებს ეკუთვნოდათ.²¹²

ამჟამად სამლოცველო რომის კათოლიკური ეკლესიის ფრანცისკელთა ორდენის მფლობელობაშია.

ღვთისმშობლის სამლოცველო, იგივე ქრისტეს დილეგის (Carcera Christi) სამლოცველო ნიში

სამლოცველო დაბალი და ვიწრო კამაროვანი ნაგებობაა, რომელიც მდებარეობს „ღვთისმშობლის თაღების“ შემდეგ, გალერეის ბოლოში. მისი ინტერიერი ნათლად ასახავს რომაული ხანის იერუსალიმის სატუსალოს ვითარებას – მსჯავრდებულთათვის განკუთვნილ კლდეში ნაკვეთ მკაცრ საკნებს. გადმოცემით, აქ იმყოფებოდა იესო ორ ავაზაკთან ერთად

208 იგულისხმება იერუსალიმის ჯვაროსანთა მმართველები – გოტფრიდ ბულონელი (†1100 წ.) და მისი ძმა, იერუსალიმის პირველი ჯვაროსანი მეფე ბოლდუინ I (†1118), რომელთა საფლავებიც დაიკარგა 1810 წელს ჩატარებული რესტავრაციის შემდეგ

209 ვრცლად იხ. Peradze, Account, 198, 219

210 იქვე, 202

211 Tobler, Golgotha, 317

212 Peradze, Account, 191

მანამდე, სანამ მოამზადებდნენ ჯვარცმის ადგილს. სამლოცველოში არის ქვის ფილა ორი ნახვრეტი, რომლებიც პატიმრების ფეხების შესაბოჭად იყო განკუთვნილი.

1602-1603 წლების ცნობების მიხედვით, აღნიშნული სამლოცველო ქართველებს ეკუთვნოდათ.²¹³ მოგვიანებით, 1649-1653 წლების ცნობის თანახმად, იგი უკვე ბერძენთა ხელში გადავიდა.²¹⁴

ამჟამად ქრისტეს დილეგის სამლოცველო ნიში ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

წმ. ელენეს სამლოცველო

წმ. ელენეს სამლოცველო საკმაოდ მოზრდილი ოთხსვეტიანი გუმბათოვანი ნაგებობაა. იგი ნახევრად კლდეშია გამოკვეთილი და ორი ნახევარწრიული საკურთხეველი აქვს აღმოსავლეთით. ჩრდილოეთი საკურთხეველი იმ მონანიე ავაზაკის სახელობისაა, რომელიც უფლის გვერდით გააკრეს ჯვარზე (ლუკა, 23: 40-43), სამხრეთი საკურთხეველი კი – წმ. ელენე დედოფლის სახელობის. სამლოცველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დგას ქვის სკამი. გადმოცემით, აქ იჯდა ელენე დედოფალი და პირადად ადევნებდა თვალს წმ. ჯვრის აღმოსაჩენად მიმდინარე სამუშაოებს.

გრიგოლ ფერაძე იმონებებს რამდენიმე ცნობას, რომელთა თანახმადაც, წმ. ელენეს სამლოცველო ქართველთა მფლობელობაში იყო. მათგან ყველაზე ადრეული 1370 წლით თარიღდება და ეკუთვნის არქიმანდრიტ აგრეთენიოსს.²¹⁵ უფრო გვიანდელი, 1464 და 1494 წლების ცნობებიც ადასტურებენ, რომ აღნიშნული სალოცავი ქართველთა კუთვნილებაში იყო.²¹⁶

ამჟამად წმ. ელენეს სამლოცველო ეკუთვნის იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოს.

ჯვრის აღმოჩენის სამლოცველო

ეს კლდეში ნაკვეთი, არასწორი ფორმის მცირე ზომის სამლოცველო გადმოცემის მიხედვით ის ადგილია, სადაც IV საუკუნეში აღმოაჩინეს ქრისტეს ჯვარცმის დროს გამოყენებული ჯვარი – „ძელი ჭეშმარიტი“. სამლოცველოში მოხვედრა შესაძლებელია წმ. ელენეს სამლოცველოდან ქვემოთ ჩამავალი კიბით.

ტობლერის თანახმად, აღნიშნული სამლოცველო ქართველთა კუთვ-

213 Peradze, Account, 201

214 იქვე, 218

215 Хожделение Архимандрита Агрефенья, 4-5

216 Peradze, Account, 192, 195

ნილებში იყო XVI საუკუნის დასაწყისიდან.²¹⁷ თუმცა, გრიგოლ ფერაძე იმონებებს უფრო ადრეულ ცნობებსაც, რომელთა მიხედვითაც, ჯვრის აღმოჩენის სამლოცველო ქართველებს ეკუთვნოდათ; მათ შორისაა 1370 წლის არქიმანდრიტ აგრეთენიოსის ცნობა, რომელიც ადასტურებს, რომ დედოფალ ელენეს მიერ სამი ჯვრის აღმოჩენის ადგილას ქართველთა საკურთხეველი იყო.²¹⁸ ამავეს ადასტურებენ XV-XVII საუკუნეების სხვა პილიგრიმთა ცნობებიც.²¹⁹

ამჟამად სამლოცველოს მარჯვენა ნაწილი იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს ეკუთვნის, მარცხენა კი – რომის კათოლიკური ეკლესიის ფრანცისკელთა ორდენს.

წმ. საფლავის ეკლესიის თაღები (გალერეა)

კათოლიკონის ჩრდილოეთით შუა საუკუნეების სვეტები და ჯვაროსნების დროინდელი მსხვილი ბურჯები გრძელ თაღოვან გალერეას ქმნიან. ეს სივრცე, რომელიც სამლოცველოების გასწვრივ არის, ხშირად გამოიყენებოდა ტაძარში მსახური სხვადასხვა ეროვნების ბერების საცხოვრებელ და მოსასვენებელ ადგილად. როგორც გრიგოლ ფერაძე სამართლიანად აღნიშნავს, რამდენიმე მათგანი ქართველთა მფლობელობაშიც უნდა ყოფილიყო, რადგან წმ. საფლავის ტაძარში ქართველებს არაერთი სამლოცველო ეკუთვნოდათ. აღნიშნული მოსაზრების დასადასტურებლად მკვლევარს მოჰყავს XV-XVI საუკუნეების ორი ცნობა პილიგრიმული ლიტერატურიდან. როგორც 1700 წლის გადმოცემით ირკვევა, ქართველებს იმ დროისთვის გალერეის სივრცეები უკვე დაკარგული ჰქონდათ.²²⁰

ეპიგრაფიკული წარწერები²²¹

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის კოლექციის ხელნაწერის H 18-ის მინაწერით (ფსალმუნთა თარგმანება, XI-XII სს.), რომელიც XIX საუკუნის პილიგრიმს, ლავრენტი ოკრიბელს ეკუთვნის, დასტურდება, რომ იერუსალიმის წმ. საფლავის ეკლესიაში, გოლგოთის საპატრიარქო ტახტზე და უფლის საფლავის სამლოცველოს (კუფუკლიის) კედელზე დაცული იყო ქართული წარწერები. ისინი დღეს განადგურებულია. „აქ იერუსალიმს იხილეთ წ~ს გოლგოთას [შუ]აზე

217 Tobler, Golgotha, 317

218 Peradze, Account, 189

219 ვრცლად იხ. Peradze, Account, 219

220 ვრცლად იხ. Peradze, Account, 220

221 ვრცლად უფლის წმ. საფლავის ეკლესიის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

ეპისკოპოსის დასაჯდომი სკამი და ქვა, თავქვეით არის სცნობთ ჰამბავს; და წმინდა და დიდი შესავალი კარი, ქვედა კარი ნათელი მხიარულისავე, თუ რა სწერია და მით სცანთ წმინდისა ამის ქალაქისა იერუსალიმისა საქმე და ამბავი. წმინდის ნიკოლაოზის ეკლესია და წმინდის თეოდორეს ეკლესია და მამათმთავრის აბრაჰამის ეკლესია და ყველგან ქვები და წერილები აცხადებს ჩვენის ქვეყნის ნაჭირნახულებს, და თუ ვის გაუკეთებია და ხარჯი უქნია; და ვინც ამ ჯვარის მონასტერში მოხვიდეთ, „გოლგოთის სვინაქსარი“ აქ არის და დასაწყის თავში იხილეთ და ნახეთ, თუ ვისია გოლგოთა; და აქ ჯვარის მონასტერში მხედრულა დაწერილი მოსახსენებელი სახელები განიხილეთ – დოსითეოს პატრიარხის დროს, და მით სცნობთ ამ წმინდის ალაგის ამბავს; და ვინაც ეს აღმოიკითხოთ, ღირსნოდაპატიოსანო, ფრიად ცოდვილისა მონაზონისა ლავრენტისათვის შენდობა ბრძანეთ, საყვარელნო. ჩყზ“ [=1807 წ.] (391r).²²²

ქართული წარწერა-მინაწერები დღემდეა შემორჩენილი ქრისტეს საფლავის ეკლესიის სამხრეთ კედელში გაჭრილი მთავარი კარის ორსავე მხარეს ჩაშენებულ მარმარილოს სვეტებზე. აღნიშნული სვეტები ძველი ნაგებობიდანაა შემორჩენილი; მომლოცველთა მიერ სხვადასხვა ენაზე ნაკანრ და საღებავით შესრულებულ წარწერებს შორის ჩვიდმეტი ქართული ასომთავრული და ნუსხახუცური მინაწერიც მოჩანს. არც ერთს არ აქვს თარიღი. მათი ამოკვეთის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი XII საუკუნის ორმოციანი წლებია (ეკლესია ეკურთხა 1149 წ.), როდესაც ძველი ნაგებობის მარმარილოს სვეტებით ახლად აგებული ეკლესიის კარი შეამკეს. პალეოგრაფიული მონაცემებით წარწერები XIII-XVII საუკუნეებით ისაზღვრება.

ხელნაწერები

H 2337. თენი, 1049 წელი

ხელნაწერი გადაწერილია გოლგოთაზე, XI საუკუნის ქართველი მწიგნობრის, იოვანე გოლგოთელის დაკვეთით. გადამწერი – მიქაელი, შემოსველები – ნისტერიონი და ბასილი აღდგომელი. გადამწერს ასევე დახმარებია პავლე: „...დაესრულნეს თთუენი წელიწდისანი ბრძანებითა და მოღუანებითა ღ(მერ)თშემოსილისა და სახიერისა მამისა და ტკპილისა მოძღურისა იოვანე გოლგოთელისაათა ...დაინერნეს და განსრულდეს ქორონიკონსა სთ ჴელითა საწყალობელისა და ყოვლად განწირულისა და უმეტესად ყოველთა ადამიანთა შეცთომილისა მიქაელისითა...ვინ ესე წიგნი რაჲცა მიზეზითა გოლგოთისაგან გამოაჴუას, შე-მცა-ჩუენებულ არს ...შეიმოსა ჴელითა კურთხეულისა ძმისა ნისტერიონისითა, ღმერთმან

222 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 369, ა/მ 33

აკურთხენ და მადლი მიეცინ სულსა მისსა. პავლესთჳსცა ლოცვა-ყავთ, დიად ამაშენა დანაისა ლესვითა“ (285 r).

„შეიკაზმა სულთა განმანათლებელი ესე თუენი ჴელითა ფრიად ცოდვილისა ბასილი აღდგომელისაჲთა ...“ (283r).

ხელნაწერი შემდგომში ჯვრის მონასტრის მფლობელობაში გადასულა, საიდანაც გაუტაცებიათ, ხოლო მეფე დავითის მოძღვარს, ილარიონ ოპიზარს შეუსყიდია და კვლავ ჯვრის მონასტრისთვის შეუწირავს, რაც ილარიონ ოპიზარის მინაწერიდან ირკვევა: „ქ. ესე წიგნი ჯუარისა პატრონისა დავით მეფისა სალოცავად მე, მისმან მოძღვარმან ილარიონ ვიყიდე სპარსთაგან მას ჟამსა, ოდეს ჯუარი სპარსთა დაიჭირეს ...ესე წიგნი ოპიზარმან ილარიონ იყიდა მეფისა მოძღვარმან, შეუნდენ ღმერთმან...“ (2v). ილარიონ ოპიზარს, როგორც ჩანს, არა ერთი ხელნაწერი გამოუხსნია ტყვეობიდან (იხ. მისი ანალოგიური მინაწერები ხელნაწერებზე Jer.Geo.21 და H 2336).

ხელნაწერი ჯვრის მონასტრიდან რუსეთში წაიღო გიორგი ავალიშვილმა 1820 წელს, ხოლო 1923 წელს იგი გადაეცა საქართველოს.

ხელნაწერის სამეცნიერო აღწერილობა შესულია H კოლექციის აღწერილობის V ტომში.²²³ მოკლე აღწერილობა აგრეთვე წარმოდგენილია გამოცემაში: უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები.²²⁴

ამჟამად ხელნაწერი ინახება საქართველოში, ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Sin.Geo.O.5. მარხვანი, 1052 წ.

ხელნაწერი იოვანე გოლგოთელის შეწვევით არის გადაწერილი საბანშიდაში, რასაც გადამწერის ანდერძი მოწმობს (414r).

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: წმ. საბა განწმედილის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

S 383. გრიგოლ ღვთისმეტყველის საკითხავების კრებული, XI ს.

ხელნაწერი შეიცავს ნაზიანზელის თხზულებათა ეფთვიმე მთაწმიდელის და დავით ტბელის თარგმანებს.

გადაწერის ადგილი და გადამწერი უცნობია. მომგებელი – აღდგომის ეკლესიის დიაკვანი კვირიკე: „...წმიდანო და ყოვლად ქებულნო, დიდებულნო მღდელთმოდუარნო, ბასილი და გრიგოლი, მეოხ-ეყვენით წინაშე ქრისტესა მონასა და მადიდებელსა თქუენსა კვრიკეს, აღგომისა დიაკუანსა, რომელმან დიდითა სურვილითა მოიგო წმიდაჲ ესე წიგნი...“ (434v).

²²³ H კოლექცია, V, 232-233. აქვეა გამოქვეყნებული დამონმებული ანდერძ-მინაწერები სრულად

²²⁴ უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 38

ხელნაწერი რამდენჯერმეა აღწერილი.²²⁵

ამჟამად დაცულია თბილისში, საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Jer. Geo. 98. თვენი, XI-XII სს.

შეიცავს ივნისის თვის მასალას. ხელნაწერი ეკუთვნოდა იერუსალიმის უფლის საფლავის ეკლესიას; ახლავს გიორგი ათონელის ანდერძი. ა. ცაგარელი ხელნაწერს XII-XIII სს-ით ათარიღებს.²²⁶

დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

H 1661. გიორგი მთაწმიდელის დიდი სვინაქსარი (ე.წ. გოლგოთის სვინაქსარი), 1156 წ.

ხელნაწერი გადაწერილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში, გადამწერი – გიორგი დოდოსი (338 v).

ხელნაწერს ახლავს გიორგი მთაწმიდელის ანდერძი (263v-264r), ასევე გადამწერის ანდერძი, საიდანაც ცხადი ხდება ხელნაწერის გადამწერის ადგილი და თარიღი (338v). ხელნაწერი აღდგომის ეკლესიას ეკუთვნოდა (მინაწერები 2v, 339 r). კერძოდ, ხელნაწერი წარმოადგენს ე.წ. გოლგოთის სვინაქსარს, რომელშიც დაცულია მნიშვნელოვანი ცნობები იერუსალიმის ქართველთა ქრისტიანული თემის საკუთრებათა და უფლებათა შესახებ. ამ კუთხით უმნიშვნელოვანესია XV-XVI სს. ალაპები, ასევე აღდგომელა მახარებლის მინაწერი, რომელიც თარიღდება 1401-1407 წლებით (3r).

ხელნაწერი აგრეთვე შეიცავს ჯვაროსანთა, მათ შორის ტამპლიერების ორდენის წევრთა მოსახსენებლებს (XII ს-ის II ნახ.).

სავარაუდოდ, 1812 წელს ხელნაწერი იერუსალიმიდან საქართველოში ჩამოიტანა ლავრენტი ოკრიბელმა, ინახებოდა ჯრუჭის მონასტერში, საიდანაც 1919 წელს თბილისში ჩამოიტანა ექვთიმე თაყაიშვილმა და გადასცა მუზეუმს.

ხელნაწერი შესწავლილი აქვს ე. მეტრეველს.²²⁷ ხელნაწერის აღწერილობა შედგენილი აქვს ასევე სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელთა ჯგუფს. ამ უკანასკნელში ხელნაწერის გადამწერის თარიღად მითითებულია 1156 წ.²²⁸

ხელნაწერი დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

225 S კოლექცია, I, 454-461 (იქვეა გამოქვეყნებული დამონებები მინაწერი); ბრეგაძე, აღწერილობა, 83-90; იხ. ასევე: უცხოეთში გადამწერილი ქართული ხელნაწერები, 44

226 Blake, Catalogue, 1924/2, №98; Цагарели, Памятники, 165, №41. ქართული ხელნაწერი ნიგნი საზღვარგარეთ, 138

227 მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი, 127-138

228 H კოლექცია, IV, 82-86. იხ. ასევე: უცხოეთში გადამწერილი ქართული ხელნაწერები, 48

ლაჰილის ოთხთავი, XIV ს.

გადამწერი – იოვანე, ქსცხიანის შვილი, გადანერის ადგილი – იერუსალიმის აღდგომის ეკლესია (172 v). ხელნაწერი საგანგებოდ გადანერეს აღდგომის ეკლესიაში ზემო სვანეთის სოფელ მუხერის ეკლესიაში გასაგზავნად: „აღდგომისა ეკლესიასა შინა, წინაშე საფლავისა ქრისტესა, მე, ცოდვილმან და უმეცარმან და უცბად მჩხრეკელმან, იოვანე ქსცხიანისა შვილმან ჴელვეყავ აღწერად წმიდათა ამათ ოთხთავთა და შევსწირე სუანეთს წმიდასა მთავარანგელოზსა მუხერისა“. გადამწერის იმავე ანდერძის მიხედვით, მან ხელნაწერი ფხოტლერი დეკანოზის ხელით გაუგზავნა თავის ძმა მიქაელს ეკლესიისთვის გადასაცემად.

შემდგომში ეს ხელნაწერი გადაიტანეს სვანეთის სოფელ ლაჰილის ეკლესიაში. ხელნაწერი სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია როგორც ლაჰილის ოთხთავი. ხელნაწერის რამდენიმე აღწერილობა არსებობს.²²⁹

ხელნაწერი ამჟამად ინახება მესტიაში, სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმში, №620 (კ-75).

Jer. Geo. 135. თენი, XIV სს.

შეიცავს აპრილის თვის ჰიმნოგრაფიულ კანონებს.

გადამწერილია იერუსალიმის აღდგომის მონასტერში, გადამწერი – თევდა. ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ბლეიკს.²³⁰

დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 76. პავლენი, გიორგი ათონელის რედაქციისა, XIV ს. (XIII-XVI სხვადასხვა მოსაზრებით)

გადამწერილია იერუსალიმის წმინდა საფლავის აღდგომის ეკლესიაში. გადამწერი – აღდგომის დეკანოზი იო(ან)ე ვარძიელი (241v-242r). ხელნაწერი შეწერილი იყო ჯვრის მონატრისათვის (242r).

გადამწერი კოლოფონი ცნობებს გვანჯდის აღდგომის ეკლესიაში მიმდინარე სამნიგნობრო სამუშაოების, ასევე იქ მოღვაწე პირების შესახებ. ანდერძიდან ირკვევა, რომ სამნიგნობრო საქმიანობა არ შეწყვეტილა ოსმალთა მიერ დიდი შევიწროებების მიუხედავად. საინტერესოა, რომ გადამწერს გაუთვალისწინებია მოხუცებული ბერების საქიროებები და საგანგებოდ მსხვილი ასოებით გადაუწერია ხელნაწერი.

229 სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, 56-57; რეგიონებში დაცული ქართული ხელნაწერები, 286; უცხოეთში გადამწერილი ქართული ხელნაწერები, 58

230 Blake, Catalogue, 1925-1926, 135; იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 140

„...დაინერა წინაშე წმიდისა საფლავისა წელსა ლბ თურქთა ქონებისასა ოდეს კლიტენი მათ აქუნდეთ სანურთელად ცოდვათა ჩუენთათჳს. არცა ვის შესლვად უტევებდეს თჳნიერ დიდისა ჭირისა და სასყიდ(ე)ლის. და არცა ჩუენ მოსლვად უტევებდეს კჳრილე მტბევერისა, გამზრდელისა, მზრუნველისა და მოლუანისა ჩუენისა ... ესე მსხუილი მით დავნერეთ, რომელ ზოგნი ძმანი მოხუცებულნი იყუნენ...“ (242r).

გადამწერის ანდერძის ტექსტი სრულად არის გამოქვეყნებული.²³¹

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ რ. ბლეიკს, ასევე ნ. ჩუბინაშვილსა და ა. ცაგარელს.²³²

ხელნაწერის გადაწერის თარიღზე განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს. ა. ცაგარელი მას XI საუკუნით ათარიღებს, ხოლო ანდერძს – XIII ან XVI საუკუნით²³³, რ. ბლეიკი ხელნაწერს და ანდერძს XVI საუკუნით ათარიღებს²³⁴; ე. მეტრეველი პალეოგრაფიული მონაცემებით ხელნაწერს XIII საუკუნის მეორე ნახევარში ან XIV საუკუნის პირველ ნახევარში გადაწერილად მიიჩნევს.²³⁵ დ. კლდიაშვილი 1305 წლის ახლო პერიოდით ათარიღებს,²³⁶ ხოლო ვ. კეკელია ამ საკითხის საგანგებო შესწავლის საფუძველზე ხელნაწერის გადაწერის თარიღად 1332 წელს მიიჩნევს.²³⁷

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

ოქროს ოთხთავი, XV-XVI სს.

შეიცავს ოთხთავის გიორგი ათონელის რედაქციის ტექსტს, ხელნაწერი მდიდრულად არის შემკული: შეიცავს ოქროს ფონზე შესრულებულ 48 მინიატურას, რომლებიც შესრულებულია ორი სხვადასხვა, ძალზე განსხვავებული სტილის მქონე მხატვრის მიერ, სათაურები და საზედაო ასოები, ასევე ცალკეული მუხლები და ეპიზოდები ოქრომელნითაა ნაწერი.

ხელნაწერის გადაწერის ადგილი და თარიღი მითითებული არ არის, დათარიღებულია პალეოგრაფიული მონაცემებით და მინიატურების მხატვრული თავისებურებების გათვალისწინებით.

ხელნაწერის გადამწერია: დიმიტრი: „აღინერა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ

231 კლდიაშვილი, სულთა მატიანე, 109-110; იხ. ასევე: კეკელია, Jer.Geo. №76 ხელნაწერის ანდერძის თარიღისათვის, 696-707.

232 Blake, Catalogue, 1924/2, 409; Цагарели, Памятники, 155-156, №15

233 Цагарели, იქვე

234 Blake, იქვე

235 მეტრეველი, მასალები, 46-47

236 კლდიაშვილი, უცნობი საალაპე წარწერა, 146-152

237 კეკელია, Jer.Geo. №76 ხელნაწერის ანდერძის თარიღისათვის, 696-707

ჯელითა ფრიად ცოდვილისა უღირსისა დიმიტრისითა. დედაჲ ბნელ იყო და თუ რამე დავაშავე, წყევასა ნუ ჰყოფ, უფალნო“ (412 v).

მომგებელი – ბაგრატი: „უფალო, ღმერთო, მოუკლებელ ყავ ჯსენებაჲ პატიოსნის ბაგრატისი, რომლისა ბრძანებითა აღინერა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ, რამეთუ ფრიად მოსურნე არს სიტყჳთა საღმრთოთა“ (389 r). ბაგრატი ასევე მოიხსენება კიდევ ორ მინაწერში (105v, 182r).

ხელნაწერის ბოლოს (საცავ ფურცელზე) დართული ანდერძიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერი მაცხოვრის საფლავის ეკლესიისათვის შეუწირავს ქართველ დიდგვაროვანს, გიორგი აბაშიძეს (XVII-XVIII სს.).²³⁸ ანდერძში ხელნაწერი „ოქროს ოთხთავად“ მოიხსენება: „მონა ღმრთისაჲ აბაშიძემ გიორგი და თანამეცხედრემან ჩემმან, ლორთქიფანიძის ასულმან გულქან შემოგწირეთ ქრისტეს საფლავს პატიოსანი ოქროს ოთხთავი ჩუენის ცოდვილის სულის საოხად და ძისა ჩუენისა, ლევან, ბეჟან და მალაქიას აღსაზდელად წარსამართებლად....“ (414r).

ხელნაწერს 2001 წელს მიაკვლია ქართველ მკვლევართა სამეცნიერო ექსპედიციამ წმინდა მინაზე (ისრაელში), თამილა მგალობლიშვილის ხელმძღვანელობით.

ხელნაწერი აღწერილი და გამოცემულია ქართულ სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრის მეცნიერთა მიერ.²³⁹

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის უფლის საფლავის ეკლესიის საგანძურში.

H 1348. გამოკრებილი სახარება და სამოციქულო, 1546 წ.

გადაწერის ადგილი – გოლგოთა; გადამწერი – დიმიტრი ოჯიკისძე (271v) – იხ. გადამწერის ანდერძი და მინაწერები.

ხელნაწერის აღწერილობა გამოქვეყნებულია H კოლექციის აღწერილობის III ტომში.²⁴⁰

ხელნაწერი 1917 წელს გადაეცა საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოებას დარიის (ამჟამად თბილისის ფერისცვალების დედათა) მონასტრიდან. ამჟამად დაცულია თბილისში, საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

238 გიორგი აბაშიძე ისტორიიდან კარგად ცნობილი ქართველი ფეოდალია, რომლის დაკვეთით შექმნილია არაერთი ქართული ხელნაწერი. 1700 წელს გიორგი აბაშიძის ფინანსური შემწეობით განაახლეს იერუსალიმის წმ. აბრაამის ეკლესია, რასაც ადასტურებს ადგილზე დაცული ქართული სამშენებლო წარწერა (იხ. სტატია: წმ. აბრაამის მონასტერი, სექცია: ეპიგრაფიკული წარწერები)

239 ცერაძე, ცხადაძე, ოქროს ოთხთავი. იქვეა გამოქვეყნებული დამოწმებული ანდერძ-მინაწერების სრული ტექსტები (გვ. 68)

240 H კოლექცია, III, 302-303. იხ. ასევე: უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 60

Jer. Geo. 125, თვენი, XVII ს.

შეიცავს სექტემბრის თვის ჰიმნოგრაფიულ კანონებს.

გადანერის ადგილი – გოლგოთა, გადამწერი – იოაკიმე ხუცეს-მონაზონი (რ. ბლეიკის ცნობით, შეიცავს რამდენიმე ქართულ მოსახსენებელ მინაწერს, ასევე ერთ სომხურ და ერთ არაბულ მინაწერს).

ა. ცაგარელი ხელნაწერს 1502 წლით ათარიღებს, თუმცა, რ. ბლეიკი აღნიშნავს, რომ ვერ მიაგნო აღნიშნულ ცნობას ხელნაწერში და პალეოგრაფიული ნიშნებით ხელნაწერს XVII ს-ში გადანერილად მიიჩნევს.²⁴¹

დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

უფლის საფლავთან დაკავშირებული სინძინდები²⁴²

იერუსალიმის წმინდა საფლავის ეკლესიის საგანძურში დაცული მარიამ დედოფლის ომოფორი

იერუსალიმის წმინდა საფლავის ეკლესიის საგანძურში დაცულ ნაქარგობათა შორის განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს მარიამ ქართლის დედოფლის დაკვეთით შესრულებულ ომოფორს, რომელიც გამოირჩევა თავისი მდიდრული გაფორმებითა და შესრულების მაღალი დონით.

ნაქარგობა შესრულებულია ოქროს ძაფებით, სარჩულად მიკერებული აქვს წითელი ფერის ატლასი.

განმარტებითი წარწერები რელიეფურია, მათთვის გამოყენებულია ვერცხლის ძაფი. შესრულებულია წარწერები ასომთავრულით (თუმცა, ხშირ შემთხვევებში, ასომთავრულ ასოებთან ერთად ნახმარია მხედრული ასოებიც). წარწერებში სიტყვები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია სამწერტილებით. ადგილის უკმარობის გამო წარწერების სიტყვები ხშირად დასრულებული არ არის, რიგ შემთხვევებში ნახმარია ამ თუ იმ სიტყვის სანყისი ერთი-ორი ასო.

ომოფორის დამკვეთების ვინაობა ცნობილი ხდება სავედრებელი წარწერიდან, რომელიც წარმოდგენილია ნაკეთობის მარჯვენა (მარცხენა) კალთაზე, ბოლო ვერტიკალური რიგის პირველ სვეტში. მოვიყვანთ ამ წარწერის ტექსტს ქარაგმების გახსნით: „*მამაო, ძეო და სულო წმიდაო, შემწე ეყავ ორსავე ცხოვრებასა დადიანის ასულს დედოფალს მარიამს, რომლისა ბრძანებითა შეიკერა ომოფორი ესე. ა~ნ. ჩვენ, ყოვლად უღირსმან ტფილელ მთავარეფისკოპოსმან იოსებ სააკაძემ შევაკერვინეთ ომოფორი*

241 Blake, Catalogue, 1925-1926, 135-136; Цагарели, Памятники, 166, №52; იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 140

242 ვრცლად უფლის საფლავთან დაკავშირებული ქართული სინძინდების შესახებ იხ. დანართი

ესე სულისა ჩემისა სახსარად და საოხად. ან.“ (მარიამ დედოფლისა და იოსებ სააკაძის წარწერების ტექსტები ერთმანეთისაგან გამოყოფილია ჰორიზონტალური ხაზით).

1883 წელს მარიამ დედოფლის ეს ნაქარგობა უნახავს ა. ცაგარელს, რომელიც აღნიშნავს, რომ ეს ნაკეთობა შემკული იყო ძვირფასი ქვებითა და მარგალიტებით. სამწუხაროდ, დღეისათვის ნაქარგობა ამ შემკულობის გარეშეა დარჩენილი. გაურკვეველია, ვინ ან როდის მოაცილა ძვირფასი ქვები ამ ქართულ ომოფორს.

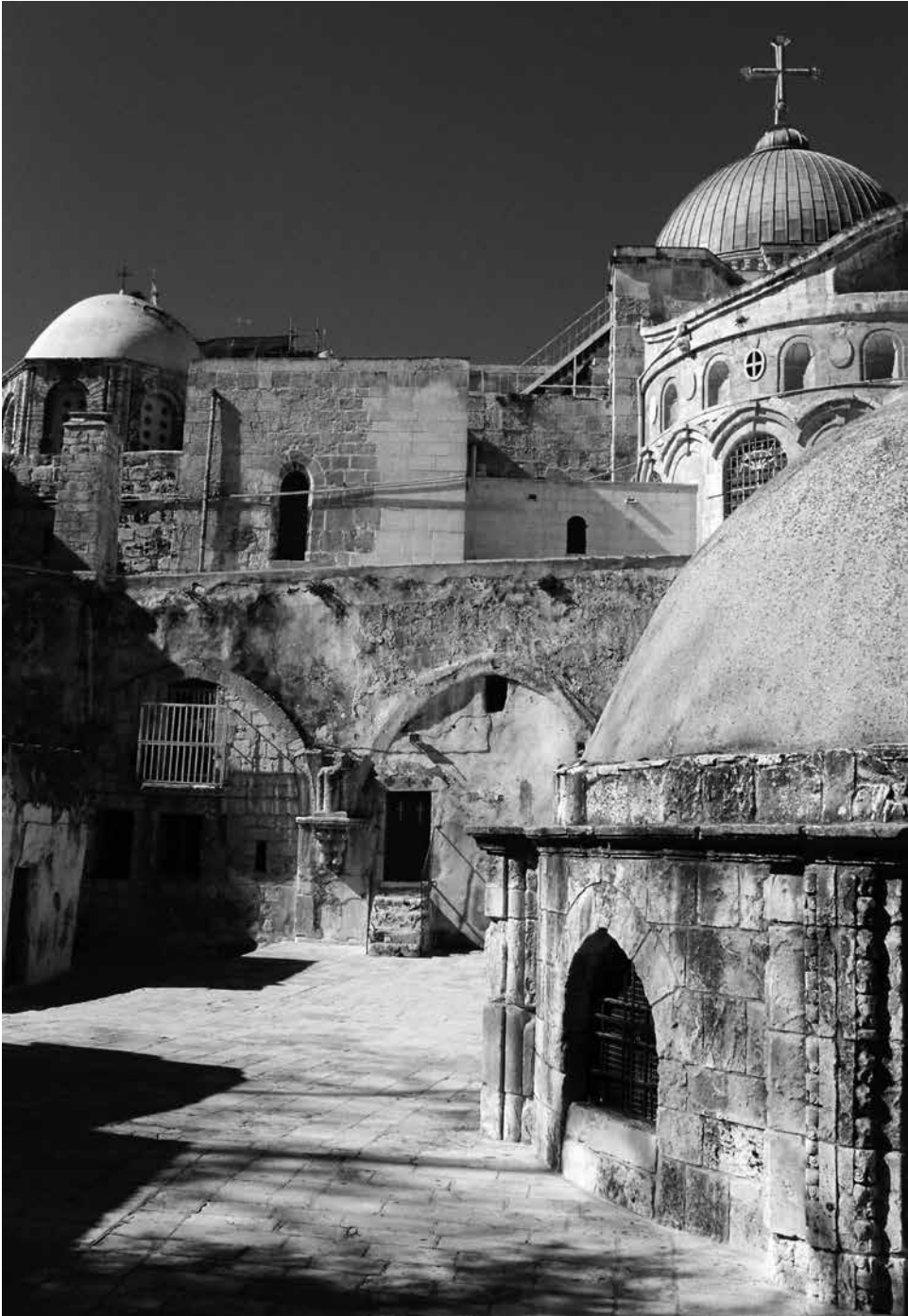
ომოფორის ზედა ნაწილში, ნაკეთობის მარჯვენა და მარცხენა კალთები ერთმანეთს ებმის რელიეფურ ჩარჩოში ჩასმული ქრისტეს დატირების სცენით.

ნაქარგობის მარცხენა ნაწილში, ჯვრის ვერტიკალური მკლავის ხელმარცხნივ, წარმოდგენილია სამი მოტირალი ქალის ფიგურა. ჯვრის ვერტიკალური მკლავისაგან მარჯვნივ გამოსახულია სამი მწუხარე მამაკაცის ფიგურა. ნაქარგობის მარცხენა და მარჯვენა მხარეებზე გამოსახულია წითელი ფერის ყვავილის მქონე თითო-თითო მცენარე (სულ ორი ასეთი მცენარეა), რომლებიც გოლგოთის კლდოვან რელიეფს მიუყვება.

ქრისტეს დატირების სცენის კუთხეებში წარმოდგენილია მახარებელთა ტრადიციული სიმბოლური გამოსახულებები, რომლებიც მედალიონებშია ჩასმული. ოთხივე მათგანი გამოსახულია წიგნით.

იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია, სამხრეთი ფასადი (ფოტო დ. ცხადაძის)

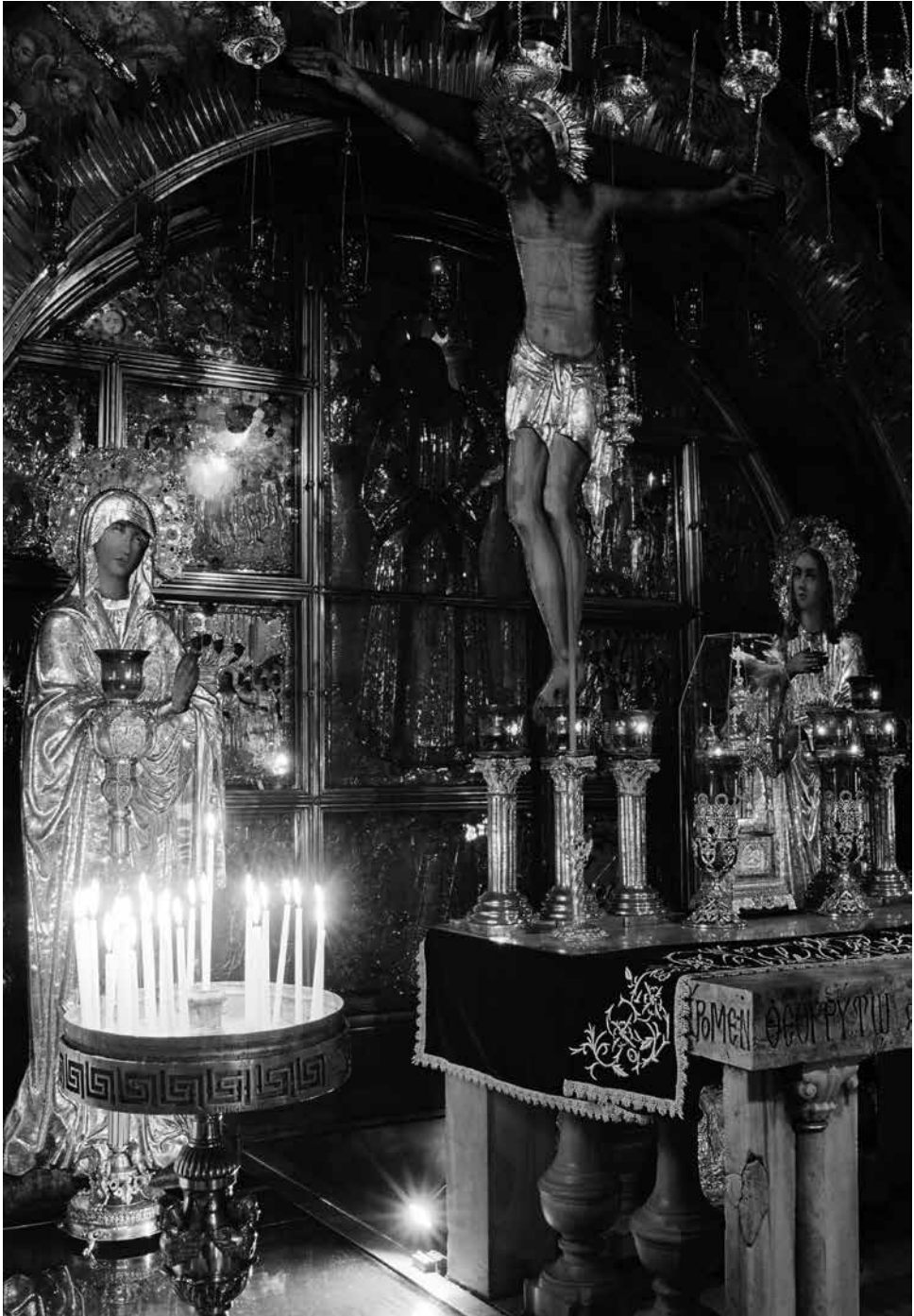
იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესიის კარიბჭის სვეტები (ფოტო დ. ცხადაძის)

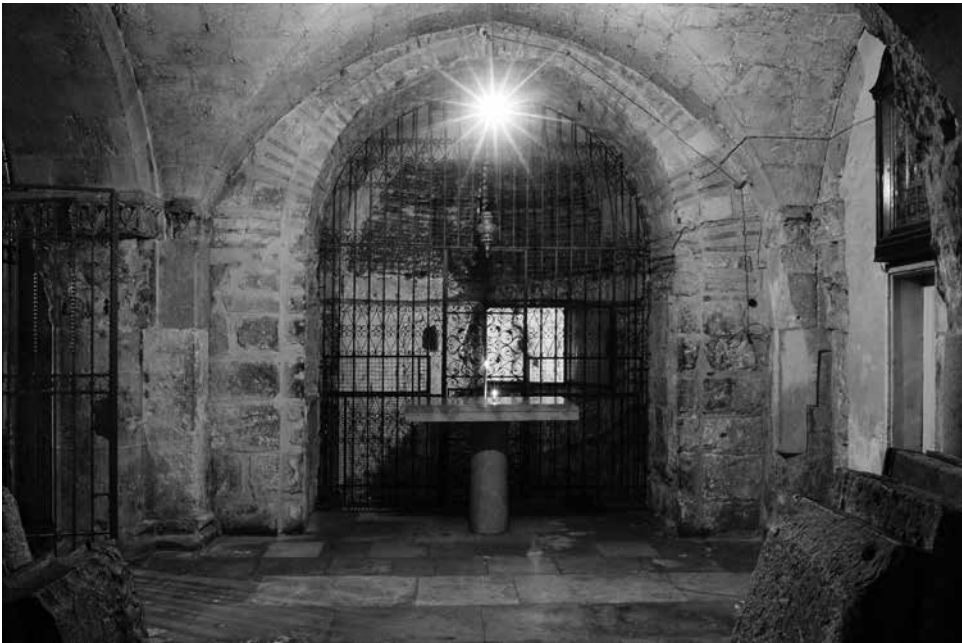
იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია, მირონცხების ქვა (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია, გოლგოთა (ფოტო დ. ცხადაძის)

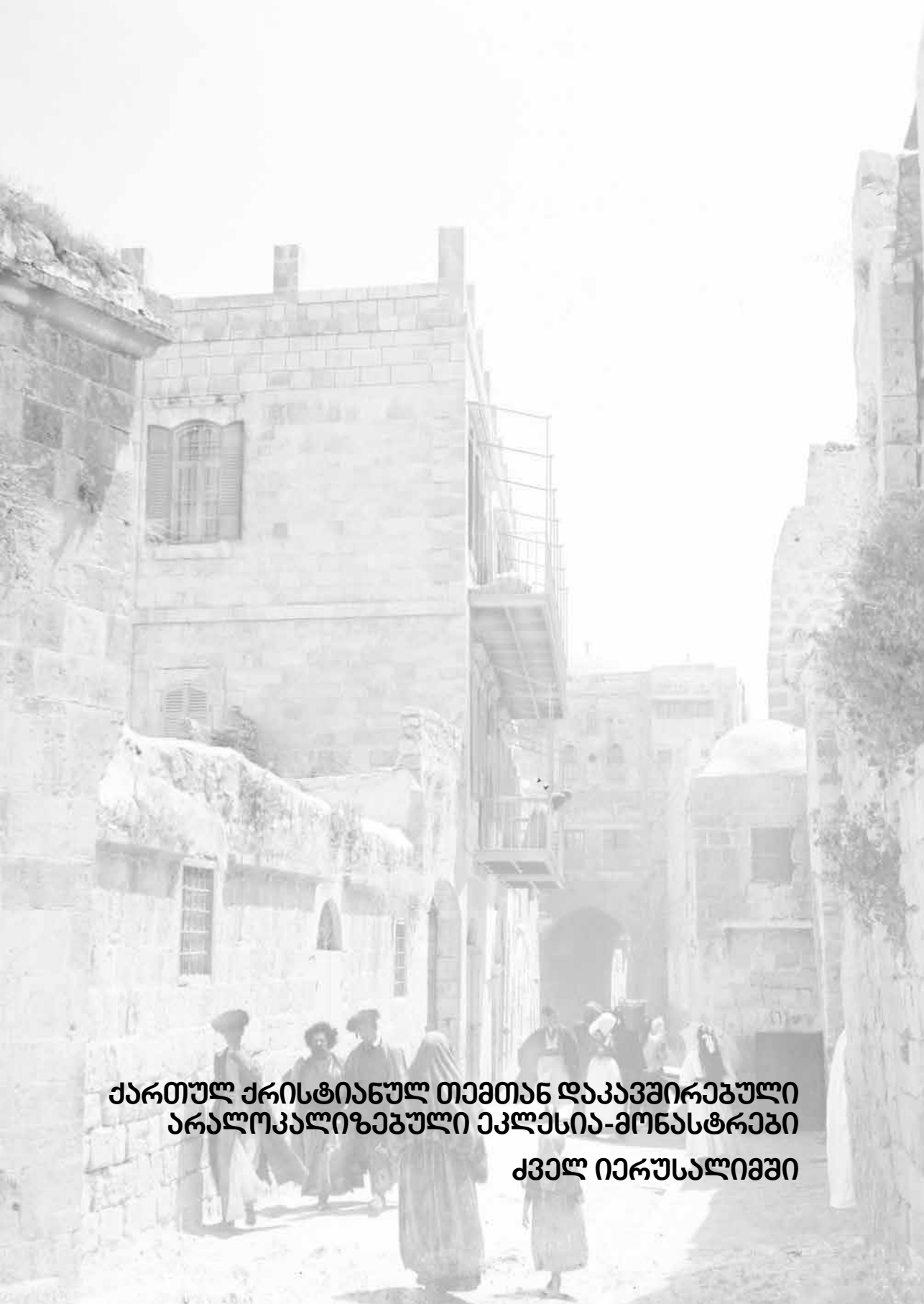
იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია,
წმ. ჯვრის აღმოჩენის სამლოცველო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია, ადამის სამლოცველო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, უფლის წმ. საფლავის ეკლესია,
როტონდა და კუეუკლია (ფოტო დ. ცხადაძის)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან დაკავშირებული
არალოკალიზებული ეკლესია-მონასტრები
ქველ იერუსალიმში**

იერუსალიმი, ჯვრის გზა, 1898-1914 (LC-DIG-matpc-04868)

დევეთუბნის მონასტარი

ისტორია

დევეთუბნის დედათა მონასტერზე ცნობები წარმოდგენილია ქართულ წერილობით წყაროებში – სვინაქსარსა და ხელნაწერთა კოლოფონებში. ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში (ხელნაწერი Jer.Geo.24-25) დაცულია ერთი ალაპი (№278), რომელიც დადებულია ვინმე მარინა დევეთუბნელის სახელზე 24 ივლისს: „თუესა ივლისსა კდ. ამასვე დღესა პანაშვიდი და ალაპი მარინა დევეთუბნელისაჲ. დაუკლებელად აღმასრულებელთა შეუნდვენ, უფალო“.²⁴³ იერუსალიმური ალაპების ტექსტების გამომცემელი ელენე მეტრეველი მიუთითებს, რომ მარინა დევეთუბნელის ალაპი დაწერილია XIV საუკუნის ნუსხურით და რომ სხვა დამატებითი ცნობები მარინა დევეთუბნელის შესახებ არ მოიპოვება.²⁴⁴

დევეთუბნის შესახებ დამატებით მასალას გვანვდის ორი ქართული ლიტურგიკული ხელნაწერი, რომლებიც დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში: Jer.Geo.62 და Jer.Geo.65.

ხელნაწერი Jer.Geo.62 რ. ბლეიკის მითითებით, გადაწერილი უნდა იყოს XVII საუკუნეში.²⁴⁵ ხელნაწერის 174 v-ზე მოთავსებულია მინაწერი: „ესე წიგნი დევეთუბნური არს. აღდგომელს მახარებელს და მისთ(ა) მშობელთა შეუნდოს ღმერთმან. ამინ“ (ნუსხურით).²⁴⁶

მინაწერის ავტორის – აღდგომელა მახარებლის ზედწოდება „აღდგომელა“ მიგვითითებს, რომ იგი მოღვაწეობდა იერუსალიმის აღდგომის ეკლესიაში. ესაა საკმაოდ ცნობილი ისტორიული პირი, რომლის სახელიც ხშირად გვხვდება იერუსალიმის ქართული ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერებში. მათ შორის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ერთ-ერთი ქართული ხელნაწერი, ე.წ. „გოლგოთის სვინაქსარი“. სვინაქსარში დაცული კოლოფონი, დასახელებული ისტორიული პირების მიხედვით, 1401-1407 წლებით თარიღდება,²⁴⁷ შესაბამისად, აღდგომელა მახარებლის მოღვაწეობის ხანად უნდა განისაზღვროს XIV ს. ბოლო ხანები – XV ს. დასაწყისი. აღდგომელა მახარებლის მოღვაწეობის ხანა ეჭვქვეშ აყენებს ხელნაწერის Jer.Geo.62 ბლეიკისეულ დათარიღებას (XVII ს.) – ხელნაწერში აღდგომელა

243 მეტრეველი, მასალები, 104

244 იქვე, 174

245 Blake, Catalogue, 1924/2, 398

246 ცერაძე, დევეთუბანი, 180

247 მეტრეველი, მასალები, 133

მასარებლის მინანერის არსებობის საფუძველზე, მისი გადაწერის ზედა ზღვრად XV საუკუნის დასაწყისი უნდა მივიჩნიოთ.

ხელნაწერი Jer.Geo.65 (XIII ს.). ხელნაწერის დასაწყისში, 1v-ზე, წარმოდგენილია ნუსხურით შესრულებული მინანერი, რომელიც პალეოგრაფიული მონაცემების საფუძველზე, XIII-XIV საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს. მინანერში ვკითხულობთ: „ქ. დევთუბნური არა არის ესე პარაკლიტონი. ჯუარმან პატიოსანმან იცოდით“²⁴⁸ ამავე გვერდზე, დამონმებული მინანერის ცოტა ზევით, მოთავსებულია იმავე ხელით შესრულებული მეორე მინანერი: „ქ. დიონოსეს მოძღუარსა ჯუარისას შ(ე) უნდოს ღმერთმან. ა(მი)ნ.“²⁴⁹ ამ ორი მინანერის პალეოგრაფიული მახასიათებლების იდენტიურობის საფუძველზე შესაძლებელია დევთუბანთან დაკავშირებული მინანერის ავტორად დიონოსე (=დიონისე) ჯვარის მოძღვარი მივიჩნიოთ. დიონისეს სტატუსი – ჯვარის მოძღვარი – მიგვითითებს, რომ იგი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის საძმოს ავტორიტეტული პირი უნდა ყოფილიყო.

ორივე ხელნაწერის (Jer.Geo.62, Jer.Geo.65) მინანერთა საფუძველზე შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ: 1) მონასტერი მოქმედებდა XIII-XV სს-ში; 2) დევთუბანი წარმოადგენდა დედათა მონასტერს; 3) დევთუბანში იყო წიგნსაცავი, სადაც ინახებოდა ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია; 4) დევთუბნის ხელნაწერებით სარგებლობდნენ სხვა წმინდა ადგილებზე (ჯვრის მონასტერში, აღდგომის ეკლესიაში) მოღვაწე სასულიერო პირები და პირიქით. მეტიც, Jer.Geo.62-სა და Jer.Geo.65-ში დაცული მინანერები ცხადყოფს, რომ ხელნაწერთა გაცვლა-გამოცვლას იმდენად ინტენსიური ხასიათი ჰქონდა, რომ ზოგ შემთხვევაში გარკვეული ცილობისა თუ პრეტენზიების მიზეზიც შეიძლებოდა გამხდარიყო. ამაზე მიგვითითებს დიონისეს გაფრთხილება – იცოდეს ჯვარმა პატიოსანმაო (=ჯვრის მონასტრის საძმომ).

ლოკალიზაციის საკითხი

დევთუბანთან დაკავშირებული ქართული წერილობითი წყაროები არ იძლევა მონასტრის ზუსტი ლოკალიზების საშუალებას. კორნელი კეკელიძის ვარაუდით, სახელი დევთუბანი შეიძლება ყოფილიყო დამახინჯებული „დერთუფა“ – მკვლევარი უშვებდა იმის შესაძლებლობას, რომ ქართული ქრისტიანული თემის წარმომადგენლებს პალესტინის ერთ-ერთი ადგილისთვის ქართული სახელი – „დევთუბანი“ – დაერქმიათ.²⁵⁰ გოჩა ჯაფარიძის მიერ არაბულენოვანი ნარატიული და დოკუმენტური

248 ცერაძე, დევთუბანი, 179

249 იქვე, 179

250 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 214, შენ. 2

წყაროების შესწავლამ საბოლოოდ დაადასტურა, რომ დერთუფა (იხ. ქვემოთ) და დევთუბანი ორი სხვადასხვა მონასტერია.

მონასტრის ლოკალიზაციის დადგენას იანა ჩეხანოვეცი ამ საკმაოდ უჩვეულო სახელზე – დევთუბანი – დაყრდნობით შეეცადა. დევები (სახელი მომდინარეობს ირანული ფალაურიდან) ქართული მითოლოგიისა და ფოლკლორის ტრადიციული პერსონაჟები არიან, სადაც გვევლინებიან ბოროტ გოლიათებად. ჩეხანოვეცი დევებს აკავშირებს ქანაანტური პანთეონის რეფაიმებთან, რომელთა შესახებ ცნობებს ვხვდებით ძველი ალთქმის ტექსტებში. ძველი ალთქმის მიხედვით, რეფაიმები, ქანაანის ადრეული მცხოვრებლები, იყვნენ უზარმაზარი გოლიათები, რომლებიც გამოირჩეოდნენ არაჩვეულებრივი ფიზიკური ძალით. მკვლევრის ვარაუდით, ქართული მონასტრის სახელწოდება წარმოადგენს თარგმანს იერუსალიმთან მდებარე „რეფაიმთა ხევისა“, რომელიც იწყებოდა ძველი იერუსალიმის გალავნის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხიდან. ი. ჩეხანოვეცი დამატებით შენიშნავს იმასაც, რომ გვიან შუა საუკუნეებში რეფაიმთა ხევის სოფლების უშუალო სიახლოვეს მდებარეობდა ქართული ეკლესიის კუთვნილი მალხა და კატამონი.²⁵¹ უფრო კონკრეტულად, მკვლევარი ვარაუდობს, რომ „დევეთუბანი“ მდებარეობდა ე.წ. გერმანულ კოლონიაში, დღევანდელი წმ. გრიგოლ განმანათლებლის სომხური ეკლესიის ტერიტორიაზე.²⁵²

ხელნაწერები

Jer. Geo. 65. პარაკლიტონი, XIII ს.

ხელნაწერი საგანგებოდ დერტავის მონასტრისთვის არის გადწერილი (მომგებლის ანდერძი 1r-ზე). როგორც ჩანს, ერთ დროს ინახებოდა დევთუბნის მონასტერში, შემდეგ გადატანილ იქნა ჯვრის მონასტერში (მინაწერი 1v-ზე, რომელიც პალეოგრაფიული მონაცემებით XIII-XIV საუკუნეებით შეიძლება დათარიღდეს).²⁵³

პირველ ფურცელზე დაცულია XIII-XIV ს-ის ხელით შესრულებული მინაწერი: „ქ. დევთუბნური არა არის ესე პარაკლიტონი. ჯუარმან პატიოსანმან იცოდით.“

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: დერტავის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

251 Tchekhanovets, Georgian „Devtabani“ Monastery, 503-504, 506

252 იქვე, 507; Чехановец, Грузинская Церковь, 54

253 ცერაძე, დევთუბანი, 179

Jer. Geo. 62. შერეული კრებული, XV ს.

კრებულში შესულია: ივლის-აგვისტოს სადღესასწაულო, იოანე ოქროპირის შესხმები, ბასილი კესარიელის, იოვანე დამასკელის, გერმანე კონსტანტინოპოლელის საკითხავები. ნაწერი რამდენიმე სხვადასხვა ხელით, გადამწერთა ვინაობა უცნობია.

ხელნაწერი XV საუკუნის დასაწყისისთვის დაცული იყო დევთუბნის მონასტერში, რაც ცხადი ხდება აღდგომელა მახარებლის მინაწერიდან (174v), რომელიც იერუსალიმის აღდგომის ეკლესიის XIV ს-ის ბოლოსა და XV ს-ის დასაწყისის ცნობილი მოღვაწეა: „ესე წიგნი დევთუბნური არს. აღდგომელს მახარებელს და მისთ(ა) მშობელთა შეუწდოს ღმერთმან. ამინ.“

ბლეიკი, რომელსაც აღწერილი აქვს ეს ხელნაწერი, მას XVII ს-ით ათარიღებს,²⁵⁴ თუმცა აღდგომელა მახარებლის მინაწერის საფუძველზე ხელნაწერის გადანერის ზედა ზღვრად XV საუკუნის დასაწყისი უნდა მივიჩნიოთ.²⁵⁵

ხელნაწერი ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

254 Blake, Catalogue, 1924/2, N 62, 397-398

255 ცერაძე, დევთუბანი, 180

დერთუფას მონასტარი

ისტორია

ერთადერთი ქართული წერილობითი წყარო, რომელიც ცნობებს გვანდის დერთუფას მონასტრის შესახებ, ქუთაისის ისტორიულ მუზეუმში დაცული K 181 ხელნაწერია. ხელნაწერი გადანერილი უნდა იყოს XI საუკუნის შუა წლებში. ხელნაწერის დასაწყისში მოთავსებული ანდერძიდან ირკვევა, რომ მისი აღმწერი ყოფილა მონესე (ბერი) გრიგოლი, რომელსაც ხელნაწერი შეუწირავს დარი²⁵⁶ დერთუფისათვის ვაჩე მცუელის ასულის, თებრონიას ნიაფორობის²⁵⁷ დროს, რათა იქ მყოფ ქართველ მონაზონ ქალებს გამოეყენებინათ ეს ნუსხა საკითხავად და სალოცავად. ანდერძიდან ცნობილი ხდება ისიც, რომ დერთუფას მონასტრის ეკლესია აშენებული იყო ღვთისმშობლის სახელზე.²⁵⁸

გადამწერის მეორე ანდერძი (256v) კი გვამცნობს, რომ გრიგოლი პალესტინაში მდებარე წმ. ხარიტონის ლავრაში, იგივე პალავრაში მოღვაწეობდა და ხელნაწერიც იქვე ყოფილა გადანერილი.²⁵⁹

256 ვრცლად აღნიშნული სიტყვის შესახებ იხ. სქოლიო 286

257 სიტყვა „ნიაფორი“ დასტურდება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ტექსტში რამდენიმე სახით და მას სხვადასხვაგვარად განმარტავენ, კერძოდ, კ. კეკელიძე და ე. მეტრეველი იზიარებენ კონიბერის (Conybear) მოსაზრებას იმის თაობაზე, რომ „ნიაფორი“ სირიული სიტყვაა, ნიშნავს ტაძრის ზედამხედველს, ტაძარში წესის დამცველს და წარმომდგარი უნდა იყოს ბერძნული სიტყვიდან νεακτόρι, რომელიც მიღებულია სირიულ ნიადაგზე კ-სა და ფ-ს აღრევის გამო (კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 212-213; მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი, 264-266). კ. კეკელიძის თანახმად, ნიაფორი უნდა ნიშნავდეს ტაძრის წინამძღვარს, ანუ ფებრონია ყოფილა ქართული დედათა მონასტრის წინამძღვარი (კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 213), იმ ფორმიდან გამომდინარე, რომლითაც ანდერძში გვხვდება ეს სიტყვა („ნიაფორობასა“, ანუ ნიაფორობის დროს), ე. მეტრეველი მიუთითებს, რომ ეს სიტყვა უდავოდ აღნიშნავს თანამდებობას და გრიგოლმა ხელნაწერი K 181 შესწირა დერთუფას მონასტერს იმ პერიოდში, როდესაც ფებრონიას ეკავა ნიაფორის თანამდებობა. მისი დასკვნით, „ნიაფორი“ უნდა ნიშნავდეს ტაძრის ზედამხედველს დედათა მონასტერში (მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი, 26). ვ. ახვლედიანის მოსაზრებით, ნიაფორი ნიშნავს „ახლად მოქცეულს“ და შეესატყვისება ბერძნულ νεαφορα-ს (ახვლედიანი, ტერმინ „ნიაფორის“ მნიშვნელობისათვის, 42). სხვა თვალსაზრისით, მინაფორი სომხური წარმომავლობის სიტყვაა (miawor/minawor/menawor) და ნიშნავს „განმარტოებულს“ (Aleksidze, Miapori, Niapori ou Minapori, 49); ერთ-ერთი ვარაუდით კი ეს სიტყვა წარმომავლობაზე უნდა მიგვიითიბდეს და უნდა წავიკითხოთ როგორც სარა მიაფორიდან. კერძოდ, ბეთლემში მცხოვრები სარა წარმოშობით იყო სომეხი მიაფორის კანიონიდან, რომელიც სევანის ტბის ჩრდილოეთ ნაპირზე მდებარეობს (Lerner, Sara Miapor, 117)

258 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 212; მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 263

259 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 212

ელენე მეტრეველის აზრით, გრიგოლ ხარიტონლავრელი, H 1662-ის მომგებელი და შემწირველი დერტავის მონასტრისადმი იგივე პირია, ვინც Kut. 181 ხელნაწერი შესწირა დერთუფას მონასტერს. ანუ გრიგოლ ხარიტონწმიდელმა პალავრაში მისივე ინიციატივით გადაწერილი ორი ხელნაწერი შესწირა პალესტინის დედათა ორ მონასტერს – დერტავსა და დერთუფას, სადაც ქართველი დედები ცხოვრობდნენ.²⁶⁰

ლოკალიზაციის საკითხი

დერთუფას მონასტრის ადგილმდებარეობის საკითხი წყაროთა სიმწირის გამო ვერ დგინდება. ქართულ ხელნაწერში დაცული ცნობები არ იძლევა მისი ზუსტი ლოკალიზაციის საშუალებას.²⁶¹

იერუსალიმის ისლამური სასამართლოს არქივსა და იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული XII-XVII საუკუნეების აიუბიანთა, მამლუქებისა და ოსმალთა პერიოდის ხუთი არაბულენოვანი ისტორიული საბუთის შესწავლის შედეგად, გოჩა ჯაფარიძე ქართულ „დერთუფას“ აიგივებს აღნიშნულ დოკუმენტებში მოხსენიებულ „დაარ თუფაჰასთან“, სხვაგვარად: „დაარ ათ-თუფაჰასთან“, ერთ შემთხვევაში „დაარ თუფასთან“, (არაბ. ვაშლის მონასტერი **أيد التاف**).²⁶² აღნიშნული არაბულენოვანი დოკუმენტებიდან ყველაზე ადრეული სალაჰ ად-დინის მიერ ახალშექმნილი სუფიების ხანაკისადმი ბოძებული ვაკფიაა (გაცემის თარიღი – 1189 წ.). მასში დეტალურადაა ჩამოთვლილი ხანაკისადმი ბოძებული ქონება. როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, ხანაკას საკუთრება მდებარეობდა იერუსალიმში, პატრიარქის უბანში და მოიცავდა „პატრიარქის სახლს“ და სამ ნაწილს. პირველი ნაწილი უშუალოდ ეკვროდა პატრიარქის სახლსა და აღდგომის ეკლესიას და ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდა ქართველთა მონასტერს (არაბ. დაარ ქურჯ), რომელიც ცნობილი იყო თუფაჰა-ს სახელწოდებით.²⁶³

ის, რომ ათ-თუფაჰა ქართველთა მონასტერია, ეს დასტურდება XIV-XV საუკუნეების არაბული დოკუმენტებითაც, მათ შორის, სულტან ინალის 1453 წ. ბრძანებულებით, რომელშიც ის დასახელებულია ქართველთა 7

260 მეტრეველი, დერთუფასა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 268

261 სამწუხაროდ, ამ მონასტრის შესახებ ცნობებს ვერც გრ. ფერადის მიერ შეკრებულ უცხოელ პილიგრიმთა ცნობებში ვხვდებით. აღნიშნული სავანის თაობაზე უცხოელი ავტორიტეტული მკვლევრების ნაშრომებშიც პრაქტიკულად არაფერია ნათქვამი. ე. მეტრეველის ვარაუდით, დერთუფას მონასტერი დიდად არ უნდა ყოფილიყო დაშორებული ხარიტონის ლავრისგან, რადგან გრიგოლ პალავრელი მას სწირავს ხელნაწერებს და მის გამდიდრებაზე ზრუნავს. (ვრცლად იხ. მეტრეველი, დერთუფასა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 268)

262 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 88-91

263 იქვე, 89

მონასტერს შორის. უკანასკნელად, დღეისთვის ცნობილ წყაროებში, ის მოხსენიებულია 1687 წ. ოსმალთა ხანის ჰუჯათში იმ მონასტერთა შორის, რომლებიც დანგრევის პირას იყო და შესაძლოა, არც აღუდგენიათ.²⁶⁴

თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია განსხვავებული შეხედულება დერთუფას მონასტრის მდებარეობასთან დაკავშირებით, კერძოდ, ამ მოსაზრების თანახმად, ვაშლის მონასტერში შეიძლება იგულისხმებოდეს იგივე ზეითუნის მონასტერი, ანუ ანას სახლი.²⁶⁵ კერძოდ, ოსმალთა პერიოდის მმართველის, სულტან აჰმედ I-ის 1606 წ. საბუთში (ხატი შერიფში) „ვაშლის მონასტერი“ (Deir el-Tuffah), სხვაგვარად განონის (Gannion) ან ანას (Hanan) სახლი, დასახელებულია იმ ქართულ მონასტრებს შორის, რომლებიც ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს დაცვისა და ზედამხედველობის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ზოგიერთი პილიგრიმი კი ანას სახლის ტერიტორიაზე მოიხსენიებს არა ზეთისხილის ხეებს, არამედ წმინდა ვაშლის ხეს, რომელზედაც იესო მიაჯაჭვეს.²⁶⁶

მართალია, მასალათა სიმწირის გამო, რთულია დერთუფას მონასტრის ზუსტი ლოკალიზება, მაგრამ არაბულენოვანი დოკუმენტების საფუძველზე დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ იგი ქართველთა საკუთრებაში იყო.

ხელნაწერები

Kut.181. მაკარი მეგვიპტელის ეპისტოლენი და სწავლანი, XI საუკუნის შუა წლები

შეიცავს წმ. მაკარი მეგვიპტელის ეპისტოლეებსა და საკითხავების ეფთვიმე ათონელისეულ თარგმანებს.

ხელნაწერი გადაწერილია წმ. ხარიტონის ლავრაში (პალავრაში). გადამწერი – ბერი გრიგოლი: „...დაესრულა და დაინერნეს ეპისტოლენი ახალთარგმნილნი წმიდისა მაკარი მეგვიპტელისანი ჴელითა უღირსისა გრიგოლისითა ლავრასა წმიდისა მამისა ხარიტონისსა, წმიდანო მამანო, რომელნი იკითხვიდეთ, ლოცვა ყავთ ჩემთჳს“ (256v).

გადამწერის მეორე ანდერძიდან ცხადი ხდება, რომ გრიგოლს ეს ხელნაწერი შეუწირავს დერთუფას მონასტრისთვის ვაჩე მცუელის ასულის, თებრონიას ნიაფორობის დროს: „მე... გრიგოლ ღირს ვიქმენ აღწერად წმიდისა მაკარის ეპისტოლეთა და სარწმუნოებით შევსწირენ ღმრთისა ეკლესიასა წმიდისა ღმრთისმშობელისასა დარსა დერთუფას ნიაფორობასა თებრონიასსა ასულისა ვაჩე მცუელისსა – ადიდენ ღმერთმან წმიდაჲ და უბინო სული მათი აქა და უმეტეს საუკუნესა, –

264 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90, 94

265 ვრცლად იხ. მთავარანგელოზთა (ანგელოზთა) მონასტერი

266 Tchekhanovets, The Caucasian Archaeology of the Holy Land, 226, შენ. 39

სალოცავად და საკითხავად ყოველთა დათა ქართუელთა, რომელნი მყოფ არიან ქრისტეს მსახურნი მას დარსა შინა, მოსაჯსენებელად სულისა ჩემისა ცოდვილისა, მშობელთა და ძმათა და ყოველთა თვსთა ჩემთა და ყოველთა შემოვედრებულთა და მონაფეთა და შვილთა ჩემთა სულიერთა და ან ცრემლითა გვედრები, წმიდანო ღმრთისანო, ვინცა იმსახურებდეთ წმიდათა ამათ წიგნთა, წმიდათა ლოცვათა შინა თქუენთა მოგკესენენით“ (2r).

ხელნაწერი აღწერილია ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელთა მიერ.²⁶⁷

ხელნაწერის კოლოფონები შესწავლილი აქვთ ე. მეტრეველს, კ. კეკელიძეს.²⁶⁸

ამჟამად ინახება ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში.

267 ქუთაისის ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. 1, 334-335

268 მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 260-272; კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 202-216

დერტავის (დელტავის) დედათა მონასტერი

ისტორია

დერტავის (დელტავის) დედათა მონასტრის შესახებ ცნობებს გვანჯდის XI-XIV საუკუნეებით დათარიღებული ოთხი **ქართული ხელნაწერი**:

1040 წელს გადანერილი იოანე ოქროპირის სწავლათა კრებული (H 1662), რომელიც გრიგოლ ხარიტონწმინდელს გადაუწერია წმ. ხარიტონის ლავრაში და შეუწირავს დერტავის დედათა მონასტრისთვის: „სახელითა ღმრთისაჲთა მე, ბერმან გრიგოლ, შევწირე წმიდაჲ ესე წიგნი თქუმიული წმიდისა იოანე ოქროპირისაჲ მონასტერსა დედათასა დერტავს სალოცველად სულისა ჩემისა, მშობელთა და შვილთა სულიერთა და ყოველთა თვისთა ჩემთა...“ (274r);

XI ს-ის 30-იან წლებში ხახულის ლავრაში გადანერილი იოანე ოქროპირის „იოანეს თვის თარგმანება“ (Jer. Geo. 32) – ხელნაწერის ბოლო ფურცელზე, XII-XIV სს-ის მხედრულით შესრულებული მინაწერიდან ირკვევა, რომ ხელნაწერი ინახებოდა დერტავის (დელტავის) მონასტერში;

XII-XIV საუკუნეებში გადანერილი ლიტურგიკულ-ჰაგიოგრაფიული კრებული (Jer. Geo. 33), რომელიც დელტავის დედათა მონასტრისთვის შეუწირავთ. მისი მომგებელი ყოფილა ეკატერინე შტოის ასული და სხვა დელტაველი დები (324v);

XIII ს-ში გადანერილი პარაკლიტონი (Jer. Geo. 65), რომლის ანდერძ-მინაწერები იერუსალიმის დედათა ორი საგანის შესახებ გვანჯდის ცნობებს – დევთუბნის მონასტრისა და დერტავის მონასტრის შესახებ. ამ ხელნაწერში დაცულია დერტავის მონასტერში მოღვაწე ქართველი მონაზვნის, დუდა აბაზაისძე ტბელის ასულის ანდერძი (1r), რომელიც ხელნაწერის მომგებელი ყოფილა და საგანგებოდ დერტავისთვის გადაუწერიანებია ეს ხელნაწერი (ვრცლად აღნიშნული ხელნაწერების შესახებ იხ. ქვემოთ რუბრიკაში: ხელნაწერები).

მონასტრის სახელწოდება XI ს-ის ხელნაწერის მოწმობის მიხედვით არის „დერტავი“. მოგვიანებით ამ სახელს მცირეოდენი ცვლილება განუცდია – XIII-XIV სს-ით დათარიღებული ხელნაწერების მიხედვით, მას უკვე „დელტავი“ ეწოდება. ცნობილია აგრეთვე „დელტავიდან“ ნაწარმოები ფორმები: „დელტაველი“, „დელტალველი“, „დელტაორი“ (=დელტავური). როგორც ელენე მეტრეველი აღნიშნავს, „დელტავი“

არის „დერტავის“ გვიანდელი და დამახინჯებული ფორმა.²⁶⁹ ამავე აზრს იზიარებენ სხვა მკვლევარებიც.²⁷⁰

მონასტრის შესახებ საგულისხმო ცნობებს გვანვდის იერუსალიმის ისლამური სასამართლოს არქივსა და იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცული XIV-XVI საუკუნეების მამლუქთა და ოსმალთა ხანის არაბულენოვანი ნარატიული და დოკუმენტური წყაროები.

აღნიშნულ დოკუმენტურ წყაროებში დასახელებულია „დაარ ატ-ტავს“ (ან მრავლობითის ფორმით „დაარ ატ ტავავის“). გოჩა ჯაფარიძის აზრით, არაბული „ტავს“, რომელიც შეცდომით წერია, არის „ტავუს“ – რაც არაბულად „ფარშევანგს“ ნიშნავს. ეჭვგარეშეა, რომ დერტავის სახელწოდების პირველი ნაწილი – „დერ“ არის იგივე „დაარ“,²⁷¹ შესაბამისად, „დაარ ატ-ტავს“/„დაარ ატ-ტავავის“ (أيد الطواويس), ქართულ წყაროებში დადასტურებულ დერტავად უნდა მივიჩნიოთ.²⁷²

როგორც სულტან ალ-მუჰაიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების შესავალი ნაწილიდან ირკვევა, ქართველი ბერები გამოცხადებულან სულტანის კარზე და წარუდგენიათ სულტან ბარკუკის 1387 წლის ბრძანებულება, რომელიც იცავდა მათ უფლებებს. დოკუმენტში დასახელებულ ათ მონასტერს შორის არის დაარ ტავავის (დერტავის) მონასტერიც.²⁷³

სულტან ინალის 1453 ბრძანებულებაში დაარ ტავავის მონასტერი იხსენიება ქართველთა მფლობელობაში მყოფ შვიდ მონასტერს შორის, შესაბამისად, ეჭვგარეშეა, რომ იგი ქართველთა მონასტერს წარმოადგენდა.

დერტავის მონასტერი აღარ იხსენიება 1687 წ. ოსმალთა ხანის ჰუჯათში იმ მონასტერთა შორის, რომლებიც დანგრევის პირას იყო. როგორც გოჩა ჯაფარიძე ვარაუდობს, ის მანამდე დაინგრა და გაუქმდა.²⁷⁴

269 მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 260-264

270 მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, 356, შენ. 543; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანები, 84

271 პალესტინის (აგრეთვე ერაყის, ჩრ. მესოპოტამიის, სირიისა და ეგვიპტის) შუა საუკუნეების ტოპონიმებში ხშირად გვხვდება არაბულ ენაში სირიულიდან შესული სიტყვა „დაარ“, რაც ქრისტიანულ მონასტერს აღნიშნავს. შესაბამისად, K 181 ხელნაწერი გრიგოლს შეუწირავს ღვთისმშობლის ეკლესიასთან არსებული დერთუფას სავანისათვის. ეჭვგარეშეა, რომ ამ ეკლესიის სახელწოდების პირველი ნაწილი – „დერ“ არის იგივე „დაარ“ (იხ. მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 262-264; იხ. ასევე: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანები, 87)

272 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანები, 90

273 როგორც გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავს, რთულია იმის დაშვება, რომ დერტავის მონასტერი ჩამოთვლილი სავანეებიდან გამონაკლისს წარმოადგენდა. ის აშკარად იერუსალიმში მდებარეობდა, თუმცა კონკრეტულად სად, ეს დაუდგენელია. იხ. ჯაფარიძე, ქართველთა სავანები, 90-91

274 იქვე, 90, 94

ლოკალიზაციის საკითხი

დერტავის მონასტრის ზუსტი ადგილმდებარეობის დადგენა წმინდა მინაზე წყაროთა სიმწირის გამო ვერ ხერხდება. იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაში დაცული ხელნაწერის Jer.Geo.65-ის მომგებლის – დელტავის მონასტერში მოღვაწე ქართველი მონაზვნის, დედა აბაზაისძე ტბელის ასულის XIII საუკუნის ანდერძის თანახმად, დერტავის მონასტერი მდებარეობდა იერუსალიმში, მისი ეკლესია კი ამენებული იყო იოანე ნათლისმცემლის სახელზე.²⁷⁵

იერუსალიმის დელტავის მონასტრის ადგილმდებარეობის დადგენის თვალსაზრისით საინტერესო ცნობას გვანვდის ევროპელი პილიგრიმი იოანე პოლონერი. 1421 წლის ცნობაში იოანე პოლონერი წერს, რომ იერუსალიმში, ეპისკოპოსის ქუჩაზე, მდებარეობდა ქართველების კუთვნილი წმ. ზაქარეას სახლი და რომ იქვე იყო წმ. იოანე ნათლისმცემლის ლამაზი სამლოცველო.²⁷⁶

ხელნაწერები

H 1662. ჰომილიათა კრებული, 1040 წ.

ხელნაწერი შეიცავს იოანე ოქროპირის და სხვა წმიდა მამათა საკითხავებს. ხელნაწერის გადამწერია ბერი გრიგოლ ხარიტონწმინდელი, გადწერილია წმ. ხარიტონის ლავრაში (პალავრაში) (273v-274r). ხელნაწერის გადამწერის ანდერძიდან ირკვევა, რომ მას (გრიგოლს) ეს ხელნაწერი შეუწირავს დერტავის დედათა მონასტრისთვის (274r). გვიანდელი მინაწერების მიხედვით, ხელნაწერი XVI საუკუნეში ჯვრის მონასტერში ყოფილა. 1765 წელს ხელნაწერი გენათელ მიტროპოლიტს იოსებ ბატონიშვილს ჯრუჭის მონასტრისთვის შეუწირავს (269v). 1919 წელს ხელნაწერი ჯრუჭის მონასტრიდან ჩამოიტანა ექვთიმე თაყაიშვილმა და გადასცა მუზეუმს. ამჟამად ინახება ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

ხელნაწერი შესწავლილი აქვს ე. მეტრეველს²⁷⁷, ხელნაწერის აღწერილობა შესულია H ფონდის კოლექციის აღწერილობის IV ტომში.²⁷⁸

275 აღნიშნულ ანდერძს 2001-2002 წლებში ქართული სამეცნიერო ექსპედიციის მუშაობის დროს მიაკვლია თინა ცერაძემ, ვრცლად იხ. ცერაძე, ახალი მონაცემები, 46-49, ასევე: ცერაძე, ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით, 337-343

276 Peradze, Account, 205

277 მეტრეველი, დერტავის და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 266-269, 271-272. ხელნაწერის შესახებ იხ. აგრეთვე: კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 202-216; მენაბდე, კერები, II, 43; M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, execute en 1847-1848 par M. Brosset, St. Petersbourg, XII rapports, 86.; უცხოეთში გადწერილი ქართული ხელნაწერები, 32

278 H კოლექცია, IV, 86-89.

Jer. Geo. 32. იოანე ოქროპირი.

„იოანეს თავის თარგმანება“, ეფთვიმე ათონელის თარგმანი. გადაწერილია XI ს-ის 30-იან წლებში სახულის ლავრაში, დავით ტფილელის მიერ, საგანგებოდ პალავრისთვის: „შევწირე პალავრას, რომელ არს ხარიტონწმინდა“ (151v).

როგორც ხელნაწერის ბოლო ფურცელზე დაცული მინაწერიდან ჩანს, შემდგომში ხელნაწერი ინახებოდა დელტავის მონასტერში. მინაწერი XII-XIV სს-ის მხედრულითაა შესრულებული.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ნ. მარს, ა. ცაგარელს (3119), რ. ბლეიკს. ხელნაწერი ასევე გამოკვლეული აქვს ე. მეტრეველს.²⁷⁹

ხელნაწერი ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 33. შერეული კრებული, XII-XIV სს.

კრებული შეიცავს ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებს, საგალობლებს, „იერუსალიმის წარტყვევნას“. გადამწერი – ბასილი მჩხრეკელი, საათური, დერტაველი დების გაზრდილი: „დელტაველთა დათა ყოველთა შეუნდვენ, უფალო. დაინერა საფასოთა მათითა. მეცა მომიწსენეთ ცოდვილი ბასილი მჩხრეკელი“ (197v), „დანო პატიოსანნო, გვედრები გაზრდილი თქუენი ბასილი საათური, უცბად ჩხრეკისათვს შემინდევით“ (324v).

ხელნაწერის ანდერძიდან ირკვევა, რომ მისი მომგებელი ყოფილა ეკატერინე შტროის ასული და სხვა დელტაველი დები. ხელნაწერი შეუწირავთ დელტავის დედათა მონასტრისათვის: „...მე ცოდვილი და უღირსი ეკატერინე, შტროის ასული, ღირს ვიქმენ აღწერად წმიდისა ამის და სულთა განმანათლებელისა სვეთონის ცხოვრებისა. აწ წმიდათა მენელსაცხებლეთა სწორნო დანო დელტაველნო, ქრისტეს სიყუარულისათვს, ვინცა ღირს იქმნეთ წარკითხვად წმიდისა ამის ცხოვრებისაა სვეთონისსა, სულთა და ჯორცთა განმანათლებელისა, თქუთ წმიდითა პირითა თქუენითა მოტევებაჲ ცოდვათა ჩემთაჲ და თქუენ ყოველთა მკითხველთა და მსმენელთა ქრისტემან მადლი მოგანიჭენ. ამინ. ეკატერინეს შეუნდვენ, უფალო. თქუთ ყოველთა „ამინი“ (324r-v).

კ. კეკელიძის ვარაუდით, ეკატერინე შტროის ასული უნდა ყოფილიყო დელტავის მონასტრის წინამძღვარი, ბასილი კი – პალესტინის რომელიმე

279 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, №30, №67- 68; Цагарели, Памятники: 178-179, №119; Blake, Catalogue, 1922-1923, 411-412; მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 260-272

მონასტრის მოღვაწე. მისი მითითებით, სავარაუდოდ, ეს იყო ადგილი, რომელსაც „საიდი“ ან „საიდა“ ერქვა, შეიძლება „ბეთსაიდა.“²⁸⁰

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ნ. მარს (№26),²⁸¹ რ. ბლეიკს (№33).²⁸²

ხელნაწერი ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 65. პარაკლიტონი, XIII ს.

გადაწერის ადგილი და გადამწერის ვინაობა უცნობია. როგორც ჩანს, ხელნაწერი ერთ დროს ინახებოდა დევთუბნის მონასტერში, შემდეგ გადატანილ იქნა ჯვრის მონასტერში (მინაწერი 1v-ზე).²⁸³

ხელნაწერის პირველი ფურცლის recto-ზე დაცულია დელტავის მონასტერში მოღვაწე ქართველი მონაზვნის, დუდა აბაზაისძე ტბელის ასულის ანდერძი. ანდერძიდან ირკვევა, რომ დუდა ყოფილა ამ ხელნაწერის მომგებელი და რომ მას დელტავის მონასტრისთვის გადაუწერიანებია ეს ხელნაწერი. ანდერძის საფუძველზე უეჭველად დასტურდება, რომ დელტავის მონასტერი მდებარეობდა იერუსალიმში და ის აგებული ყოფილა იოანე ნათლისმცემლის სახელზე. ანდერძი აგრეთვე შეიცავს საგულისხმო ცნობებს აბაზაისძეებისა და ჯაყელების საგვარეულოების შესახებ.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ბლეიკს.²⁸⁴ მისი მომგებლის ანდერძი შესწავლილი და გამოქვეყნებული აქვს თ. ცერაძეს.²⁸⁵

ხელნაწერი ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

280 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 211

281 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, №26, 63-65. მასვე აქვს გამოქვეყნებული ანდერძი

282 Blake, Catalogue, 1922-1923, 412-413; ხელნაწერის შესახებ და მასში დაცულ ცნობებთან დაკავშირებით იხ. ასევე: მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 260-272; მენაბდე, კერები, II, 146-147; კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 210-211; ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 129

283 ცერაძე, დევთუბანი, 179

284 Blake, Catalogue, 1924/2, N 65, 400. ბლეიკი ხელნაწერს XIII-XV სს-ით ათარიღებს, თუმცა ხსენებული მინაწერის დათარიღება ხელნაწერის ზედა ზღვარს XIV ს-ით შემოფარგლავს

285 თ. ცერაძე, ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით, 337-343

იერუსალიმი, ქუჩა ძველ ქალაქში (ფოტო დ. ცხადაძის)

იპირთა მონასტარი (ღაჰითის კოჰკთან)

იდენტიფიციცირების საკითხი

წმინდა მინაზე ქართული სამონასტრო ცხოვრების დაწყება V საუკუნის ცნობილი სასულიერო მოღვაწის, თეოლოგისა და ფილოსოფოსის პეტრე იბერის სახელს უკავშირდება (411/417-491 წწ.). ერისკაცობაში ქართველი უფლისწული მურვანოსი (სირიულენოვან ვერსიაში – ნაბარნუგიოსი), მეფე ბუზმარის/ბუზმარიოსის ძე, ბაკურ დიდის შვილიშვილი, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორის თეოდოს II-ის კარზე აღიზარდა როგორც მძევალი, დაახლოებით 20 წლის ასაკში საიდუმლოდ ტოვებს სასახლეს იოანე (მითრიდატე) ლაზთან ერთად და წმინდა მინისაკენ მიემართება, სადაც ბერად აღიკვეცება და აქტიურ სამონასტრო მოღვაწეობას იწყებს. მოგვიანებით იგი მიაუმის ეპისკოპოსი ხდება.

პეტრე იბერის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ ძირითად წყაროს წარმოადგენს მისი ორი დამოუკიდებელი ბიოგრაფია – სირიული (რომელიც შექმნილია მისი მოწაფის იოანე რუფუსის მიერ V ს-ის ბოლოს თუ VI ს-ის დასაწყისში; ცხოვრება ბერძნულად შეიქმნა, მაგრამ ბერძნული დედანი დაიკარგა და ჩვენამდე მხოლოდ მისმა სირიულმა თარგმანმა მოაღწია)²⁸⁶ და ქართული, რომელიც XIII-XIV სს-ში არის ნათარგმნი სირიულიდან მაკარი ხუცესის მიერ, როგორც ჩანს, ბევრად უფრო ადრეულ წყაროებზე დაყრდნობით. მაკარი ხუცესის თანახმად, ცხოვრების ავტორია ზაქარია ქართველი, „სიყრმიტგან პეტრეს თანა მყოფი“.²⁸⁷

პეტრეს შესახებ გარკვეული ცნობები აგრეთვე შემოგვინახა იოანე რუფუსის მეორე თხზულებამ – „პლეროფორია“/*Plerophoriae* და ასევე ზაქარია რიტორის „ქრონიკამ“ (V-VI სს.).

წყაროების თანახმად, პეტრემ წმინდა მინაზე დააფუძნა რამდენიმე მონასტერი როგორც იერუსალიმში, ისე წმინდა ქალაქის გარეთ, ასევე

286 სირიული ვერსიის პუბლიკაცია და გერმანული თარგმანი: Raabe (ed. and transl.), *Petrus der Iberer. Ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts: Syrische Übersetzung einer um das Jahr 500 verfassten griechischen Biographie*, Leipzig, 1895. ამ ვერსიის ქართული თარგმანი ეკუთვნის ივანე ლოლაშვილს: ცხოვრება პეტრე იბერისა /ასურული რედაქცია გერმანულიდან თარგმნა, გამოკვლევა, კომენტარები და განმარტებითი საძიებელი დაურთო ივ. ლოლაშვილმა. თბილისი, 1988. სირიული ვერსიის ინგლისური თარგმანი: Horn C.B. – Phenix R.R., Jr. (ed. and transl.). *John Rufus: The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus*, Atlanta GA (English translation), 2008

287 ქართული ცხოვრება ორი რედაქციითაა მოღწეული – ვრცელი, რომელიც დაცულია ერთადერთ ხელნაწერში და მოკლე, რომელიც რამდენიმე ხელნაწერითაა მოღწეული – იხ. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ი. აბულაძის რედაქციით, II ტ. თბ. 1967, 213-263 (ორივე რედაქცია).

სასტუმრო სახლი ქართველი და ბერძენი ბერებისთვის. ამ მონასტერთა ნაწილი ჯერ კიდევ არ არის ლოკალიზებული.²⁸⁸

ერთ-ერთი მონასტერი, რომელიც პეტრეს ცხოვრების მიხედვით, წმ. მამას იერუსალიმში დაუფუძნებია, „იბერთა მონასტრის“ სახელით იყო ცნობილი. წმინდა მამის „ცხოვრების“ სირიული ტექსტის თანახმად, მონასტერი მდებარეობდა სიონის მთაზე, დავითის კოშკის სიახლოვეს, მარცხენა მხარეს.²⁸⁹

იბერთა მონასტერთან დაკავშირებით საინტერესოა VI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორის, პროკოპი კესარიელის ცნობა – თავის ნაშრომში „ნაგებობათა შესახებ“ პროკოპი აღნიშნავს, რომ იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა (527-565 წწ.) იერუსალიმში განაახლა „იბერთა მონასტერი“.²⁹⁰

შემდგომი პერიოდის ცნობები იბერთა მონასტრის შესახებ ძალზედ მწირია. აღმოჩენილია რამდენიმე ეპიგრაფიკული წარწერა, რომელშიც იბერთა მონასტერი მოიხსენება (იხ. ქვემოთ).

მეცნიერთა შორის განსხვავებული შეხედულებებია „იბერთა მონასტრის“ იდენტიფიცირებასთან დაკავშირებით. ერთ-ერთი ვარაუდით, შესაძლებელია, ეს იყოს **წმ. იაკობ სპარსის (დაჭრილის)** ყოფილი ეკლესია, რომელიც დღეს მუსლიმურ სამლოცველოდაა გადაკეთებული და ცნობილია, როგორც ალ-იაკუბია (არაბ. al- Ya'qubiyya).²⁹¹

ამ ვარაუდს მხარს უჭერს რამდენიმე გარემოება, კერძოდ:

- 1) **მდებარეობა** – ალ-იაკუბია მდებარეობს ძველი იერუსალიმის სომხურ უბანში, დავითის კოშკთან; ანგლიკანური ეკლესიის – Christ Church-ის ჩრდილო-აღმოსავლეთით (Maronit Convent st. 4).
- 2) **სპარსი მონაშის წმინდა ნაწილები** – მონასტრის სახელწოდება წმ. იაკობ სპარსის მიხედვით სავარაუდოდ უკავშირდება იაკობ სპარსს, იმ ერთ-ერთ სპარსელ მონაშეს, რომელიც ეწამა სასანიდთა დინასტიის მეფე ბაჰრამ V-ის მმართველობის ხანაში 422 წ. ცნობილია, რომ კონსტანტინოპოლიდან იერუსალიმში გამგზავრებისას ქართველმა უფლისწულმა თან წაიღო სპარსელ მონაშეთა წმინდა ნაწილები.²⁹² ქართულ „ცხოვრებაში“ ნათქვამია, რომ სპარსელ მონაშეთა წმინდა ნაწილები სპარსეთში მყოფმა ქრისტიანებმა გამოაგზავნეს მეფე

288 ერთ-ერთი იდენტიფიცირებული მონასტერი, რომელიც პეტრეს სახელს უკავშირდება, არის ვ. კორბოს გათხრილი ბირ ელ-კუთის მონასტერი ქართული წარწერებით, რომლებშიც თავად პეტრე (მურვანოსი) და მისი ოჯახის წევრები მოიხსენებიან (იხ. ქვემოთ, სტატია: წმ. თევდორეს მონასტერი ბირ ელ-კუთში)

289 Horn, The career of Peter the Iberian, 66-67

290 Procopius. De aedificiis, 358-359; იხ. ასევე: გეორგიკა, ტ. II, 223

291 Vincent, Abel, Jérusalem, 516-518; Pringle, The Identification, 310-315

292 Horn, The career of Peter the Iberian, 32

ვარაზ-ბაკურთან. მან, თავის მხრივ, ისინი წარუგზავნა პეტრეს, რომელიც დიდი მოწინებით მსახურებდა მათ.²⁹³

808 წელს შედგენილ წმ. მიწის მონასტრების ჩამონათვალში ("Commemoratorium") მითითებულია, რომ წმ. იაკობის მონასტერში ერთი სასულიერო პირი ცხოვრობდა.²⁹⁴

მოგვიანებით, წმ. იაკობ სპარსის ეკლესია მაჰმადიანთა ხელში აღმოჩნდა, თუმცა ამისდა მიუხედავად, შეინარჩუნა სახელდება. სიონის მთის სიახლოვეს შეიხ იაკობის სამლოცველოს (არაბ. zāwiyā) არსებობაზე მიგვითითებს 1394 წლით დათარიღებული ერთი არაბული დოკუმენტი. მუჯირ ად-დინის (XV ს.) თანახმად, დავითის კოშკის სიახლოვეს არსებობდა შეიხ ალ იაკობ სპარსის (არაბ. Shaykh Ya'qūb al-'Ajāmī) სამლოცველო (არაბ. zāwiyā). მუჯირ ად-დინი აზუსტებს, რომ თავის დროზე ეს იყო ბიზანტიელების (არაბ. Rūm) მიერ აგებული ეკლესია.²⁹⁵

აღსანიშნავია, რომ შენობის დასავლეთი ფასადის ქვედა ნაწილები – სამხრეთი და ჩრდილოეთი კუთხე დიდი ზომის რუსტირებული ბლოკებითაა (ბლოკების მიახლოებითი ზომებია 1X 0,5 მ.) ნაგები, რაც აშკარად ადრეულ შუა საუკუნეებზე მიანიშნებს, თუმცა ხუროთმოძღვრული ფორმებითა და კედლის მთავარი მასის წყობის ქვათა კვეთის სპეციფიკური მანერით შენობა ჯვაროსნების პერიოდით (XII ს.) თარიღდება.²⁹⁶

არსებობს მოსაზრება, რომ შეიხ იაკობის სამლოცველო აგებული უნდა იყოს XII საუკუნეში მართლმადიდებელი ბერძნების, ან სირიელი იაკობიტების მიერ, რაც ეჭვქვეშ აყენებს მის გაიგივებას პეტრე იბერის მონასტერთან.²⁹⁷

ეპიგრაფიკული წარწერები

სიონის მთაზე პეტრე იბერის მიერ აგებულ მონასტერსა და სხვა ნაგებობებს სავარაუდოდ უკავშირდება სამუელ ეპისკოპოსის ბერძნულენოვანი ეპიტაფია, რომელიც 1934 წელს იქნა აღმოჩენილი იერუსალიმის ახალგაზრდობის ქრისტიანული საერთაშორისო ასოციაციის კუთვნილ ტერიტორიაზე, ძველი იერუსალიმის დასავლეთით. ეპიტაფია V-VI სს. უნდა იყოს შესრულებული, მასში ვკითხულობთ, რომ საფლავი ეკუთვნის სამუელს, იბერთა ეპისკოპოსს და მის მონასტერს, რომელიც მათ, ანუ ქართველებმა, იყიდეს დავითის კოშკის სიახლოვეს.²⁹⁸

293 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 2, 220

294 Commemoratorium de Casis Dei vel monasteriis, 25

295 Pringle, The churches, vol. III, N 321, 189-190

296 იქვე, 191

297 იქვე, 192

298 Iliffe, Cemeteries and „Monastery“, 78-79

მეორე ბერძნულენოვანი საფლავის წარწერა, რომელიც დავითის კოშკთან მდებარე მონასტრის ქართულ ქრისტიანულ თემს უკავშირდება, გეთსიმანიის ღვთისმშობლის საფლავის ეზოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იქნა მიკვლეული. წარწერა ბიზანტიური პერიოდისაა და გვამცნობს, რომ საფლავი ეკუთვნის აღდგომის ეკლესიის ორ დიაკონს: აბ... და კერიკოსს, იბერთა საერთო მემკვიდრეებს, დასასრულს კი წერია: „დავითის კოშკის საფლავი“. საფიქრებელია, რომ წარწერაში მოხსენებული დიაკვნები, შესაძლოა, თავის დროზე იყვნენ იბერთა მონასტრის საძმოს წევრები და ამგვარად იქნა გაცხადებული მათი უფლება, დაკრძალულიყვნენ მონასტრის კუთვნილ სამარხში.²⁹⁹

დავითის კოშკთან მდებარე მონასტერთან უნდა იყოს დაკავშირებული სიონის მთის აღმოსავლეთ კალთაზე მდებარე ეკლესიის – ე.წ. პეტრე გალიკანტუს – ტერიტორიაზე ნაპოვნი მაგარი ქვისგან გამოთლილი 12,5 სმ-ის დიამეტრის მქონე დისკო, რომელზეც მოთავსებულია ბიზანტიური ხანის ბერძნული წარწერა: „იბერთა მონასტრის“.³⁰⁰

299 Di Segni, Tsafir, The Ethnic Composition, 438

300 Tchekhanovets, The Caucasian Archaeology of the Holy Land, 199-200

იერუსალიმი, როკფელერის მუზეუმი, სამუელ იბერთა ეპისკოპოსის ბერძნული ეპიტაფია, V-VI სს. (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, ალ იაკუბიას მეჩეთი (ფოტო დ. ცხადაძის)

კაპათა (კაპკათა)

ისტორია და ლოკალიზაცია

კაპათას დედათა მონასტერი ცნობილია მხოლოდ ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით.

ეს სახელი მოხსენიებულია რამდენიმე ქართულ ხელნაწერში (ხელნაწერთა აღწერილობა იხ. ქვემოთ), ამასთან, სხვადასხვა ხელნაწერის ანდერძებში მონასტრის სახელი მცირეოდენი ვარიაციებით არის გადმოცემული: კაპკათი, კაპაპი, კაპაპთა, კაპკათა. ცნობილია აგრეთვე მონასტრის სახელწოდებიდან ნაწარმოები ფორმაც – „კაპაპიერი“ (მაგ. კაპაპიერი ხელნაწერი. იხ. Jer.Geo.88)³⁰¹; „კაპათასაგან“ ნაწარმოებ ფორმას – „კაპპეთი“ ვხვდებით 1759 წელს გადაწერილ ერთ ქართულ ხელნაწერში (H 2262). კაპპეთი აქ ე.წ. ჯვრის გზის³⁰² პირველ პუნქტად არის მოხსენიებული³⁰³ (იოან. 19, 13).

XIV ს. ცნობით, რომელსაც ხელნაწერ Sin. 91-ის გადამწერი, იოანე ანჩელის დისწული, ოქროპირი გვანჯდის, კაპათას მონასტერი აშენებული (ან განახლებული) იყო მთავარანგელოზთა სახელზე დედოფლების – მართასა და ბორენას მიერ. ოქროპირის ამავე ანდერძიდან ირკვევა, რომ მას კაპათას მონასტრისათვის დაუმზადებია 14 სახელწოდების 26 წიგნი.

ბორენა და მართა დედოფლები მეფე ბაგრატ IV-ის ოჯახის წევრები არიან. ბორენა ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) მეორე ცოლი იყო. ცნობები მის შესახებ ჩანს XI ს-ის 80-იან წლებამდე. მართა, ბაგრატ IV-ისა და ბორენას ქალიშვილი, 1071 წელს ცოლად შეირთო ბიზანტიის იმპერატორმა მიხეილ დუკამ (1071-1078 წწ.). მისი სიკვდილის შემდეგ მართა მითხოვდა იმპერატორ ნიკიფორე ბოტანიაცს (1078-1081 წწ.). ნიკიფორეს დამხობის შემდეგ მართა ცხოვრობდა თავის სასახლეში მანგანას მონასტერთან, 1088 წელს იგი მონაზვნად აღიკვეცა მარიამის სახელით. 1093 წელს მონაწილეობდა შეთქმულებაში კომნენოსების წინააღმდეგ. ამის შემდეგ დაბრუნდა საქართველოში, 1103 წელს მართა ჯერ კიდევ ცოცხალია, როგორც ამას რუის-ურბნისის კრების აქტები მოწმობს.³⁰⁴

კ. კეკელიძის მითითებით, მონასტერი აშენებული (ან განახლებული) უნდა იყოს 1071-1080 წლებში, კერძოდ არა უგვიანეს 1080-იანი წლების

301 ნომერი მითითებულია ა. ცაგარლის კატალოგით. უფრო დაწვრილებით იხ. ქვემოთ, სექციაში: ხელნაწერები.

302 გზა, რომელიც გაიარა ქრისტემ ჯვრით მხრებზე, პილატეს პრეტორიუმიდან გოლგოთამდე

303 H კოლექცია, V, 190

304 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 205

დასაწყისისა, როდესაც ბორენა უკვე გარდაცვლილი ჩანს და არაუადრეს 1071 წლისა, როცა მართა ბიზანტიის დედოფალი გახდა, საფიქრებელია, ბაგრატის სიკვდილის შემდეგ, რადგან ანდერძში პირველად დასახელებულია არა ბორენა, მართას დედა, არამედ მართა, ალბათ, როგორც ბიზანტიის დედოფალი; ბაგრატი კი კაპათასთან დაკავშირებულ წყაროებში სულ არ ჩანს.

კაპათას მონასტერი და მისი ბიბლიოთეკა სერიოზულად დაზარალდა 1244 წელს, იერუსალიმზე ხვარაზმელ თურქთა თავდასხმის დროს.

კ. კეკელიძე პირველი იყო, ვინც ყურადღება მიაქცია, რომ მონასტრის სახელწოდება უკავშირდება იმ ადგილს, სადაც პილატემ განიკითხა მაცხოვარი – პილატეს სასახლესა და მის წინ მდებარე ქვაფენილს (გაბატა, ლითოსტროტონი): „*იესო ქრისტე მიიყვანეს ტაძრად (pretorion) პილატჷსა*“ (იოან. XVIII:28). „*ხოლო პილატე ... გამოგუარა იესუ გარე და დაჯდა საყდარსა მას ზედა, ადგილსა მას ზედა რომელსა ერქუმის ქვაფენილ (lithostroton), რომელ არს ებრაელებრ კაპათა*“ (იოანე XIX:13).³⁰⁵

ამის საფუძველზე მეცნიერმა დაასკვნა, რომ მონასტერი კაპათა აგებული უნდა ყოფილიყო პილატეს სასახლის, ბერძნულად – პრეტორიონის (პრეტორიუმის) სიახლოვეს და რომ ქართული მონასტრის სახელი არამეული გაბატადან მომდინარეობდა.

პრეტორიუმს IV საუკუნიდან 614 წლამდე პილიგრიმები ტირეპეონის ველზე უთითებდნენ, მოგვიანებით კი – სიონის მთაზე (იხ. სტატია: პრეტორიუმი).³⁰⁶ სიონის მთაზე პრეტორიუმის, ანუ პილატეს სასახლისა და მის ადგილას აგებული წმ სოფიას ახალი ეკლესიის (ნეა სოფია) მდებარეობას პილიგრიმთა ჩანაწერებიც ადასტურებს და ლიტურგიკული წყაროებიც.

დავითის კოშკსა და წმინდა სიონს შორის ქვაფენილის მცირე ეკლესიას, წმინდა სიონთან კი პილატეს მიერ მაცხოვრის განკითხვის ადგილს ახსენებს ეპიფანიუსი, VII საუკუნის მოგზაური.³⁰⁷ VIII საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს კალანკატვაცი წერს: წმინდა სიონი (სიონის ბაზილიკა) იმყოფება მარჯვნივ პილატეს სახლისა, რომელსაც კაპათა ეწოდება.³⁰⁸ გაბატას სიონის მარჯვნივ უთითებს X საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს დასხურანცი.³⁰⁹ გერმანელი პილიგრიმი იოანე ვურცბურგელი, რომელმაც წმინდა მიწაზე 1160-იან წლებში იმოგზაურა, წერს, რომ სიონის მთაზე

305 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-216

306 მის ადგილას წმ. სოფიას ეკლესია იყო აგებული. ეს ეკლესია სავარაუდოდ 614 წელს, სპარსელების შემოსევის დროს უნდა დაანგრეულიყო, რადგან ამ პერიოდის შემდეგ ეკლესიის შესახებ ცნობები არ შემორჩენილა

307 Wilkinson, Jerusalem pilgrims before the Crusades, 117

308 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 207

309 Wilkinson, Jerusalem pilgrims before the Crusades, 201

მდებარეობდა პილატეს პრეტორიუმში, რომელსაც ლითოსტროტოსი, ანუ ებრაულად გაბატა ეწოდებოდა.³¹⁰

X საუკუნის ბერძნულ ტიპიკონში ნათქვამია: „ლიტანია წმიდა სოფიაში ლითოსტროტონზე“; იერუსალიმის განჩინებაში კი: „მოვიდენ სოფიანმიდას, სადა იგი იყო სახლი პილატუსი“.³¹¹

კ. კეკელიძე აგრეთვე მიიჩნევდა, რომ კაპათა გაიგივებული უნდა იყოს რამდენიმე ქართულ ხელნაწერში დასახელებულ იერუსალიმის სამწიროს, ანუ ახალ დედათა მონასტერთან.³¹² ამ საკითხზე განსხვავებული მოსაზრება გამოთქვეს გ. ჯაფარიძემ, და თ. ჯოჯუამ (დანვრილებით იხ. სამწიროს მონასტერი).

ხელნაწერები

Jer. Geo. 67. ზატიკი, XII ს.³¹³

ხელნაწერი გადანერილია ნიკოლოზ კატარანისძის მიერ (გადამწერის ანდერძი: „სრულ იქმნეს წმიდანი ესე მარხვანი ჴელითა ნიკოლოზ კატარანისძითა“ (259rv).

გადანერის ადგილი უცნობია, ინახებოდა კაპაათის მონასტერში, რაც ცხადი ხდება ხელნაწერის მომგებლის, გიორგის ანდერძიდან, რომელიც მოგვითხრობს, თუ რა ზარალი მიუყენებიათ მონასტრებისათვის ხვარაზმელებს 1244 წელს იერუსალიმის დარბევის დროს. გიორგიმ კაპათას მონასტრიდან გატაცებული ხელნაწერი გამოისყიდა და ხელახლა შესწირა კაპათისავე მონასტერს: „სახელითა ... მე სულითა სანყალობელი მიწაჲ უღირსი წმიდათა და პატიოსანთა მამათა ჯუარელთა ძმობისაჲ გ(იორგ)ი ღირს მყო მოგებად წმიდათა ამათ მარხვათა დიდსა სიგლახაკესა შინა შემდგომად ტყულობით გამოსვლისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველთა შემდგომითი-შემდგომად მოგეთხრას მაშინდელნი ყოველთა ქრისტეანეთა ჭირნი და განსაცდელნი, აოჯრებანი მონასტერთა და ეკკლესიათანი, რომელ არსადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი: იწრუსალიმს შუკათა შინა შთასულმან ვნახენ ესე ორნი წიგნნი ერთი ესე და ერთი სანინასწარმეტყულოჲ სპარსსა კაცსა ჰქონდეს. მისგან თელაველსა სპარსსა კაცსა ეყიდნეს: მატებითა და მატებითა ძლივ ნაუხუჴნ ესე სადღესასწაულოჲ წარილო მე სყიდისა ღონე აღარ მქონდა. ან მოვაჴსენე

310 Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage, 256

311 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 207

312 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-205. აღნიშნულ მოსაზრებას იზიარებს ლ. მენაბდე (მენაბდე, კერები, II, 146) აგრეთვე იხ.: საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 450

313 ა. ცაგარელი ხელნაწერს XI-XII სს-ით ათარილებს. Цагарели, Памятники, 169

მასვე მონასტერსა კაპკათისსა რომლისაჲსა პირ(უე)ლ ყოფილიყო. აქ გინა თუ კაპკათსა შინა, გინა სუჭტსა შინა, ანუ თუ ჯჷარსავე შინა იყენენ, ვინცა მიემთხვენეთ და იმსახურებდეთ...“ (261v).³¹⁴

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№77), რ. ბლეიკს (რ. ბლეიკი, №67).³¹⁵ ა. ცაგარელი აქვეყნებს ხელნაწერზე არსებულ ვლასი ურბნელისა და ბარნაბა ტფილელის 1570 წლით დათარიღებულ ანდერძსაც, რომელიც ამჟამად დაკარგულია.³¹⁶

ხელნაწერში დაცული ცნობები შესწავლილი აქვთ კ. კეკელიძესა და ე. მეტრეველს.³¹⁷

ამჟამად ხელნაწერი ინახება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

A 143. ასკეტიკური კრებული, XII ს.

კრებული შეიცავს იოანე ოქროპირის „ასკეტიკონის“ თეოფილე ხუცესმონაზვნისეულ თარგმანსა და პალადი ჰელენოპოლელის „ლავსაიკონის“ ეფრემ მცირისეულ თარგმანს. გადამწერის ვინაობა და გადანერის ადგილი ცნობილი არაა.

ხელნაწერის გადამწერის ხელით შესრულებული ერთ-ერთი მინაწერიდან ირკვევა, რომ ეს ნუსხა ინახებოდა კაპათას მონასტერში: „დედოფლისა მართაჲს მონასტრისაჲ კაპკათისი. კრული არს, ვინცა გამოაჭყუას“ (362-363 ff).

XVII-XVIII სს-ის მხედრულით შესრულებული მინაწერიდან კი ირკვევა, რომ ამ დროისათვის ხელნაწერი უკვე ჯვრის მონასტრის საკუთრება ყოფილა: „ესე წიგნი ჯვარის მონასტრისა არის, ღმერთი არის მონამე სიტყვსა ჩემისა. ვინც გამოსწიროს, ისიმც რისხვას და ერთი მისი ათნა(!“ (375f).

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია A ფონდის ხელნაწერთა აღწერილობის I₂ ტომში.³¹⁸

ამჟამად დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

314 ანდერძი გამოქვეყნებული აქვთ ა. ცაგარელსა და რ. ბლეიკს: Цагарели, Памятники, 168-169, Blake, Catalogue, 1924/2, 401

315 Цагарели, Памятники, 168-169; Blake, Catalogue, 1924/2, 401

316 Цагарели, Памятники, 169

317 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-204; მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის სააღაპე წიგნი, 198-221

318 A კოლექცია, I₂, 178-184. მინაწერების ტექსტი გამოქვეყნებულია აქვე, 182-183 (მინაწ. 1 და 15).

Jer. Geo. 68. თენი, XII-XIII სს.

ხელნაწერი შეიცავს სექტემბრის და ოქტომბრის თვის მასალას. ხელნაწერი გადაწერილია კაპათას მონასტერში კვირიკე მოძღვრისა და მისი მონაფე მარკოზის მიერ (283r).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№57), რ. ბლეიკს (რ. ბლეიკი, №68).³¹⁹

ამჟამად ხელნაწერი ინახება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

№88 ა. ცაგარლის კატალოგით. პარაკლიტონი, გიორგი ათონელის რედაქციისა, XII-XIV სს.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№88). რ. ბლეიკის კატალოგში ამ ხელნაწერის აღწერილობა შესული არ არის.

ა. ცაგარლის კატალოგის მიხედვით, ეს არის ეტრატზე ნაწერი ხელნაწერი, რომელიც 348 ფურცელს შეიცავს. ბოლოში დართული აქვს საყურადღებო მინაწერი ხელნაწერის დაცულობის ადგილის შესახებ, საიდანაც ცხადი ხდება, რომ ხელნაწერი კაპათას მონასტერს ეკუთვნოდა, ხოლო შემდეგ ჯვრის მონასტრისთვის შეუწირავთ (ანდერძის ტექსტი ა. ცაგარელთან სრულად არ არის მოყვანილი, მხოლოდ სიტყვები: „კაპაპიერი იყო ესე წიგნი“). ხელნაწერს აგრეთვე აქვს 1856 წლის ბესარიონ გოგინაშვილის მინაწერი „იმერელი ბერი ბესარიონ გოგინაშვილი“.³²⁰

H 2338. XIII ს. თენი (გიორგი მთაწმინდელის რედაქცია).

ხელნაწერი ინახებოდა კაპათას მონასტერში, რასაც მოწმობს მინაწერი: „დედოფლისა მართაჲსა მონასტრისა კაპკათისაჲ. კრულ არს, ვინცა გამოაჭუას“ (279v-280r).

როგორც ჩანს, შემდგომში ხელნაწერი ჯვრის მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა, საიდანაც 1820 წელს ჩამოიტანა გიორგი ავალიშვილმა და გადასცა სანკტ-პეტერბურგის სააზიო მუზეუმს, ხოლო 1923 წელს ხელნაწერი გადაეცა საქართველოს.

ხელნაწერი აღწერილია სახელმწიფო მუზეუმის თანამშრომელთა მიერ (H ფონდის ხელნაწერთა აღწერილობის ტ. V)³²¹ და დათარიღებულია XVI საუკუნით. ხელნაწერის აღწერილობა შესულია ასევე გამოცემაში:

319 Цагарели, Памятники, 166; Blake, Catalogue, 1924/2, 401-402. ა. ცაგარლის აღწერილობა მხოლოდ ხელნაწერის რაობას და თარიღს უთითებს, იგი ხელნაწერს XIV-XVI სს-ით ათარიღებს. იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 138

320 Цагарели, Памятники, 170 (№88). იხ. აგრეთვე: კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 204

321 H კოლექცია, V, 233

უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები.³²² ხელნაწერი და მასში დაცული ცნობები შესწავლილი აქვთ კ. კეკელიძეს,³²³ ლ. მენაბდეს.³²⁴

ამჟამად დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Sin. Geo. O. 91. ჰაგიოგრაფიული კრებული. სხვადასხვა დათარიღებით XIII-XIV სს.

ხელნაწერი შეიცავს სექტემბრის, ოქტომბრის, ნოემბრის, დეკემბრის, იანვრის თვეების 29 საკითხავს, მეტწილად მეტაფრასული რედაქციისას.

ხელნაწერი აღწერილია ა. ცაგარლის (№49) და ნ. მარის (№91) მიერ, ასევე ჟ. გარიტის მიერ.³²⁵

ა. ცაგარელი ხელნაწერს XIV-XVI სს-ებით ათარიღებს, ნ. მარი და ჟ. გარიტი – XIV ს-ით. ხელნაწერის აღწერილობა აგრეთვე წარმოდგენილია წიგნში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, სადაც ხელნაწერი XIII საუკუნის I მესამედით არის დათარიღებული.³²⁶

გადამწერი – იოვანე ანჩელის დისწული ოქროპირი; გადამწერის მიერ შეწერილია იერუსალიმის კაპათას მონასტრისადმი (იხ. გადამწერის ანდერძი, 323 r-v). ოქროპირი გვამცნობს, რომ თავისი ხელნაწერის გადამწერის დროს ერთდროულად ოთხი-ხუთი ხელნაწერით სარგებლობდა, რაც გარკვეულ უხერხულობას ქმნიდა, ამასთან, ხშირად მას ხელი არ მიუწვდებოდა დედანზეც: „...ოთხისა თუ ხუთისა დედისაგან ვსწერდი, ნათხოვისა სხვისა და სხვისა მონასტრისაგან და ჯამსა თვისსა ვერ ვიპოვნი დედა.“

ანდერძში ნახსენები არიან ასევე ქართველი დედოფლები: მართა და ბორენა, კაპათის მონასტრის აღმშენებლები: „მე ცოდვილსა და-მიჩხრეკიან ამის სანატრელთა დედოფალთა მართა და ბორენას აღშენებულისა და სამლოცველოჲსა მონასტრისა კაპკათაჲსა, სახელსა ზედა წმიდათა მთავარანგელოზთაჲსათჳს, სალოცავად ამის მონასტრისა აღმშენებელთა დედოფალთათჳს“ (323 r-v).

ამავე კოლოფონიდან ირკვევა, რომ ოქროპირს კაპათის სავანისთვის დაუმზადებია 14 სახელწოდების 26 წიგნი (ანდერძი გამოქვეყნებული აქვთ ა. ცაგარელს, ნ. მარს). იხ. ასევე მინაწერი: „დედოფლისა მართაჲს მონასტრისა კაპკათისაჲ. კრული არს ვინცა გამოაწუას“ (318r).

ხელნაწერს ახლავს მრავალრიცხოვანი მინაწერები.

ამჟამად დაცულია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

322 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 54

323 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203

324 მენაბდე, კერები, II, 146

325 Цагарели, Памятники, 216 (№49), Март, Описанте грузинских рукописей синайского монастыря, 255-264; Garitte, Catalogue, 263-282

326 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 87, იხ. ასევე: მენაბდე, კერები, II, 146; Garitte, Les feuillets géorgiens, 239-259

Jer. Geo. 21. ეგზეგეტიკური და ჰომილეტიკური საკითხავების კრებული, XIII-XVI სს.

კრებული შეიცავს იოანე ოქროპირის მათეს თავის სახარების თარგმანების ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანის მე-2 ნაწილს, იოვანე ქართველის ანდერძს და რამდენიმე ჰომილეტიკურ საკითხავს.

გადამწერისა და გადაწერის ადგილის შესახებ ცნობები არ არის. ხელნაწერის თარიღის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებებია – რ. ბლეიკი და ნ. მარი ხელნაწერს XIV-XV სს-ით ათარიღებენ, ა. ცაგარელი – XIV-XVI სს-ით, ხოლო კ. კეკელიძე – 1292-1310 წლებამდე.³²⁷

ხელნაწერი წარმოადგენდა იერუსალიმის კაპათას მონასტრის საკუთრებას (1r; 7v-8r), ამ მონასტრის დარბევის შემდეგ გატაცებულ იქნა მონასტრიდან; გატაცებული ხელნაწერი შეისყიდა და ისევ კაპათის მონასტერს შესწირა ანტონიმ: „სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა და ძლიერებითა პატიოსნისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისაჲთა, ესე წიგნი, თარგმანი სახარებისაჲ, კაპაპ-თური, წარტყუწნილი სპარსთაგან, მე ანტონი, ფრიად ცოდვილმან, ვიწსენ ჩემითა საფასოთა და შევსწირე მუნვე კაპაპათას“ (332r).

შემდგომში ხელნაწერი ინახებოდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წიგნსაცავში (1r; 2v; 5v, 332v). როგორც მეორე მინაწერიდან ირკვევა, აქედანაც გაუტაციათ ხელნაწერი, ხოლო ბერ ილარიონ ოპიზარს იგი ჯვრის მონასტრისთვის დაუბრუნებია: „ესე წიგნი ჯუარისაჲ მეფეთ მეფისა დავითის ცოდვათა შესანდობელად მე, მისმან მოძღუარმან ოპიზარმან ბერმან ილარიონ დავიწსენი სპარსთაგან მას ჟამსა, ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაეჭირა“ (332v).

ხელნაწერი შეიცავს მრავალრიცხოვან მინაწერებს, რომლებშიც მოიხსენიებიან შემდეგი პირები: დედოფალი მართა (7v-8r); მონაზონი მართა ყოფილი მაკრინა (ყდის შიდა მხარეს დანებებულ ფურცელზე); ბენა ჩოლოყაშვილი, ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი (5v); სერაპიონ კუმურდოელი, კუმურდოს ეპისკოპოსი (4r); მეფეთ-მეფე დავით (5v); ილარიონ ოპიზარი, მეფეთ-მეფე დავითის მოძღვარი (5v); ბენა ჩოლოყაშვილი, მეფის სახლთუხუცესი (2v; 5v); ანტონი, ფრიად ცოდვილი (1r); სვიმონიშვილი საბა (2v); ციციშვილი მერაბ (2v); მეფეთ-მეფე ალექსანდრე (2v); ციციშვილი მროველ ყოფილი შიო (2v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№135), ნ. ჩუბინაშვილს (№6), ნ. მარს (№13) რ. ბლეიკს (№21).³²⁸ ხელნაწერში დაცულ ცნობებს

327 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 204-205

328 Цагарели, Памятники, 180-181; მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 34-36; Цагарели, Сведения, 48-49; Blake, Catalogue, 1922-1923, 397-398.

განიხილავს კ. კეკელიძე,³²⁹ ე. მეტრეველი.³³⁰ ბლეიკის მიხედვით, Jer. Geo.21 ხელნაწერის ორივე ნაწილი ორი დამოუკიდებელი ხელნაწერის სახით ინახება ამავე კოლექციაში, ესენია: ხელნაწერები: Jer.Geo.28 და Jer. Geo.29.³³¹

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

329 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 204-205

330 მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის სააღაპე წიგნი, 204

331 Blake, Catalogue, 1922-1923, 408

სამწირო, ახალი დედათა მონასტერი

ისტორია

სამწიროს დედათა მონასტრის ხსენება გვხვდება სამ ქართულ ხელნაწერში, ესენია: XII ს-ის ოთხთავი (Jer.Geo.153), XVI-XVII ს-ის ხელნაწერი – იოანე სინელის „კლემაქსი“ (Jer.Geo.27) და 1167 წელს გადაწერილი პარაკლიტონი (Jer.Geo.63).

Jer. Geo. 153-ის მინაწერში (101r)³³², რომელიც იოსებ ნალკელს ეკუთვნის, გადმოცემულია ამ ხელნაწერთან დაკავშირებული საინტერესო ამბავი, საიდანაც ირკვევა, რომ სამწირო იერუსალიმში მდებარე მცირე დედათა მონასტერი იყო. მინაწერის თანახმად, ხელნაწერი მისმა მფლობელებმა, პავლემ და ბასილიმ მიჰყიდეს მიქაელ ხუცესს და ღირებულების ნახევარი აიღეს იმ პირობით, რომ მისი სიკვდილის შემდეგ, ხელნაწერი ოპიზის მონასტერს გადაეცემოდა „წ(მიდა)ჲ ესე [ოთხთ]ა[ვ]ი | ნახევარ ფასად მ(ი)ც(ე)მ(უ)ლ იყო [მ(ი)ქ(ა)ე]ლ ხუცისადა პ(ა)ვლეს და ბ(ა)ს(ი)ლის მ[(ი)ქ]რ [---], | რ(ა)თა შ(ემდგომა)დ ს(ი)კ(უ)დ(ი)ლისა ოპიზასა დაუტ[ე]კ[ოს].“ მიქაელი წმინდა მინაზე პილიგრიმოზისას გარდაიცვალა, რის შემდეგაც ხსენებული მინაწერის ავტორმა, იოსებ ნალკელმა, ოპიზის მონასტერს სთხოვა ნებართვა, რომ ოთხთავი წმინდა მინაზე დარჩენილიყო და იგი სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეენიერთ: *მიუწერე წ(მიდა)სა მ(ო)ნ(ა)სტ(ე)რსა ოპიზას, ვითარმედ, ენებოს თუ და ბრძ(ა)ნონ, არა ნაიღონ წ(მიდ)ით ქ(ალა)ქით, ა(რამე)დ ერთსა უმცი(რ)ესსა მ(ო)ნ(ა)სტ(ე)რსა უბოძონ, ს(ა)ხელითცა სამწიროსა.*³³³

სამწიროს მონასტრისთვის იყო ასევე შეწირული XVI-XVII სს-ში გადაწერილი იოანე სინელის „კლემაქსი“ (Jer.Geo.27). ხელნაწერს ახლავს მონაზონ ანას ანდერძი, რომელმაც ხელახლა შეამოსინა ხელნაწერი: „სამწიროს შეწირულია ესე წიგნი და ვინცა გამოაჭუას, წმიდათა მოციქულთა კანონსამცა ქუცშე არს სული მისი“ (348v). ანდერძის მიხედვით შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ XVI-XVII სს-ში მონასტერი ჯერ კიდევ არსებობდა.

1167 წ. გადაწერილი პარაკლიტონის (Jer.Geo.63) ანდერძიდან ირკვევა, რომ აღნიშნული ხელნაწერი მისმა მომგებელმა შესწირა იერუსალიმის

332 მინაწერი აქამდე არ ყოფილა გამოქვეყნებული. იგი 2021 წელს გამოაქვეყნა თ. ჯოჯუამ. იხ. ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი. ამავე სტატიის თ. ჯოჯუა ასაბუთებს, რომ ხელნაწერი Jer. Geo.153 იერუსალიმის აღდგომის ეკლესიაში არ გადაუწერიათ, როგორც ეს აქამდე იყო მიჩნეული

333 მინაწერის ტექსტს ვიმონებთ თ. ჯოჯუას პუბლიკაციის მიხედვით

ახალ დედათა მონასტერს, რომელიც ადრე იმ ადგილას მდებარე სამწიროს, ანუ პილიგრიმთა სასტუმრო სახლის მასალით იყო აშენებული „... და შევსწირენ იერუსალმს პატიოსანსა დედათა მონასტერსა ახალსა, რომელი იცვალნეს პიტალთაგან ძუჭლისა სამწიროჲსა მიერ...“ (161v).

თ. ჯოჯუას ვარაუდით, პარაკლიტონში ნახსენები ახალი დედათა მონასტერი სწორედ Jer.Geo.27-ისა და Jer.Geo.153-ის იოსებ ნალკელის მინაწერში ნახსენები სამწიროს დედათა მონასტერი უნდა იყოს. მისი აზრით, მონასტრის სახელწოდება „სამწირო“ იმ ძველი, დანგრეული სასტუმრო სახლის სახელწოდებიდან არის წარმომდგარი, რომლის ქვებით და რომლის ადგილასაც ის ააშენეს.

თ. ჯოჯუა ვარაუდობს, რომ სამწიროს მონასტერი 1167 წლის პარაკლიტონის (Jer.Geo.63) გადანერის წინარე ახლოხანებში უნდა იყოს აგებული, რადგან ხელნაწერის გადამწერი თავის ანდერძში მას „ახალ“ ანუ ახლად დაარსებულ მონასტრად მოიხსენიებს და „მტკიცე და უქცეველ“ ყოფას უსურვებს. შესაბამისად, თ. ჯოჯუა გამორიცხავს კ. კეკელიძის მიერ გამოთქმულ ვარაუდს სამწიროს მონასტრისა და კაპათას მონასტრის იგივეობის შესახებ,³³⁴ რადგანაც კაპათა, კ. კეკელიძის ვარაუდით, 1071-1080 წლებს შორის უნდა ყოფილიყო აგებული (უფრო ვრცლად იხ. სტატია: კაპათა).³³⁵

ამ მხრივ საგულისხმოა წმ. საფლავის მგალობლის – ანსელუსის ცნობა, რომელიც, შესაძლოა, სწორედ ხსენებულ ახალ დედათა მონასტერს უკავშირდებოდეს. კერძოდ, ანსელუსის მიერ პარიზში გაგზავნილი ეპისტოლეებიდან³³⁶ ირკვევა, რომ მან პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარს გაუგზავნა ქრისტეს ვნების ჯვრის ნაწილი, რომელიც ქართველთა მეფის დავითის (დავით IV-ის) ნაქონი იყო და მის პირველ მეუღლეს ჩამოეტანა იერუსალიმში მონაზვნად აღკვეცის შემდეგ. ამ წერილის თანახმად, საქართველოს დედოფალყოფილმა მრავალი საბოძვარი დაურიგა წმინდა ქალაქის მონასტრებს და შემდეგ იერუსალიმის ლათინი პატრიარქის, გიბელინის (1108/9-1112) ხელდასხმით, დააარსა ქართველ დედათა მონასტერი, ხოლო იერუსალიმში 1116-1119 წლებში დამდგარი შიმშილობის გამო იძულებული გამხდარა მონასტრის საჭიროებებისათვის გაეყიდა

334 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-216

335 გოჩა ჯაფარიძე მიიჩნევს, რომ Jer.Geo.63-ის ანდერძში დასახელებული მონასტერი, რომელსაც სახელად „ახალი“ (არაბულად – დაარ აღ-ჯადიდ) ეწოდებოდა, უნდა იყოს ის სავანე, რომელიც 1189 წელს ეგვიპტის სულტანმა სალაჰ ად-დინმა იერუსალიმის პატრიარქთა უბანში მდებარე სხვა ნაგებობებთან ერთად სუფიების ახლადშექმნილ ხანაკას გადასცა (ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 96-98). თუ გ. ჯაფარიძის ვარაუდი სარწმუნოა, მონასტერი მოგვიანებით კვლავ ქართველთა ხელში უნდა გადასულიყო, რადგანაც Jer.Geo.27-ში დაცული ანდერძის თანახმად, სამწიროს მონასტერი XVI-XVII სს-ში ჯერ კიდევ არსებობდა

336 Richard, Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem, 729-32

წმინდა ჯვრის ნაწილი, რომელიც ანსელუსმა შეიძინა და 1120 წელს პარიზის ღვთისმშობლის ტაძარში გააგზავნა.³³⁷ არ არის გამორიცხული, რომ მონაზვნად აღკვეცილი ქართველთა დედოფლის მიერ 1109-1112 წლებში³³⁸ დაარსებული დედათა მონასტერი სწორედ ზემოხსენებულ ახალ დედათა მონასტერს, სამწიროს გულისხმობდეს.³³⁹

ხელნაწერები

Jer. Geo. 63. პარაკლიტონი, 1167 წ.

გადაწერის ადგილი მითითებული არ არის. გადაწერილია ონოფრეს, კვირიკესა და მარკოზის მიერ (ონოფრეს გადაწერილია პარაკლიტონის I წიგნი, ხოლო კვირიკეს და მარკოზის მიერ – პარაკლიტონის II წიგნი): „ღირს ვიქმენ მე, ყოვლად უღირსი ონოფრე, მოგებად წმიდათა ამათ პარაკლიტონთა რვათავე წმთა სრულთა ორ წიგნად. პირველი თვთველითა ჩემითა დავწერე და მეორე სანატრელთა მამათა კვირიკეს მიერ, პატიოსნისა მღუდელისა და მარკოზ ცონცორიკაჲს ასულისა წულისა კელითა...ოდეს დაიწერა, ქორონიკონი იყო ტაზ...“ (161r).

გადაწერის, ონოფრეს ანდერძიდან ცხადი ხდება, რომ მან ხელნაწერი შესწირა ახალ დედათა მონასტერს: „ღირს ვიქმენ მე, ყოვლად უღირსი ონოფრე, მოგებად წმიდათა ამათ პარაკლიტონთა რვათავე წმთა სრულთა ორ წიგნად... და შევსწირენ იერუსალჴმს პატიოსანსა დედთა მონასტერსა ახალსა, რომელი იცვალნეს პიტალთაგან ძუჭლისა სამწიროჲსა მიერ...“ (161v).

როგორც ჩანს, ხელნაწერი შემდგომში გადაუტანიათ ჯვარში. ა. ცაგარლის მითითებით, ხელნაწერი ვილაცას შქონია გატანილი ჯვრის მონასტრიდან, მაგრამ მერე მონასტრისთვის დაუბრუნებია ვინმე გიორგის³⁴⁰ (იხ. მინაწერი ბოლოს: „ესე პარაკლიტონი თურქთაგან წაღებული კა...ა მამამან გ...ი კ...დ დაიწსნა კ...დ ადგილსა ვ... მაქცია. შ...ნ ო...ნ.“ (161 v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№86) და რ. ბლეიკს (№63).³⁴¹ ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

337 წურწუმია, ყივჩაღთა საკითხისათვის, 172-179. იხ ასევე: ავალიშვილი ზ., ერთი ჯვრის გარშემო, 5-26, Avalishvili, The Cross from overseas, 3-11, Pringle, The churches, vol. III, 97-98

338 ქრონოლოგიის მითითებისას ვეყრდნობით მ. წურწუმიას, 179

339 განსხვავებულ ვარაუდს გამოთქვამს გრ. ფერაძე ქართველთა დედოფლის მიერ დაარსებული დედათა მონასტრის თაობაზე და მას ანას სახლს უკავშირებს (იხ. Peradze, Account, 213-214; 221)

340 Цагарели, Памятники, 170

341 Цагарели, Памятники, 170; Blake, Catalogue, 1924/2, 398

Jer. Geo. 153. ოთხთავი, XII ს.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№12 – იგი ხელნაწერს XI ს-ით ათარიღებს),³⁴² რ. ბლეიკს.³⁴³ მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია წიგნში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.³⁴⁴ ხელნაწერი და მისი მინაწერები შესწავლილი აქვს თ. ჯოჯუას.³⁴⁵

უკანასკნელ ხანებამდე მიჩნეული იყო, რომ ხელნაწერის გადაწერის ადგილი იერუსალიმის აღდგომის ეკლესია იყო. ეს მოსაზრება გამოთქმული აქვს რ. ბლეიკს ხელნაწერის 46v-ზე მოთავსებული იოვანეს მინაწერის საფუძველზე, რომელიც ბლეიკმა გადამწერის ანდერძად მიიჩნია.

თ. ჯოჯუა 2021 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში³⁴⁶ ასაბუთებს, რომ აღნიშნული მინაწერი უფრო მოგვიანო პერიოდს – XIV-XV საუკუნეებს მიეკუთვნება და ის იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვარ იოვანეს სავედრებელი მინაწერი უნდა იყოს და არა გადამწერის ანდერძი. შესაბამისად, ხელნაწერის გადამწერის ვინაობა და გადაწერის ადგილი უცნობია.

101r-ზე ხელნაწერის ძირითადი ტექსტისაგან განსხვავებული ხელით შესრულებულია ვრცელი მინაწერი, რომელიც პალეოგრაფიული ნიშნებით XII საუკუნით თარიღდება.³⁴⁷ მინაწერის ავტორია იოსებ წალკელი (სავარაუდოდ, წალკის ყოფილი ეპისკოპოსი), რომელსაც იმხანად წმიდა მინის ერთ-ერთი ქართული მონასტრის მოურავის ანუ იკონომოსის თანამდებობა ეკავა „მე, უნდოჲ და ფ(რია)დ ც(ო)დვ(ი)ლ/ი წალკელი, მ(ა)ს ჟ(ამს)ა მოურავად ვიყ(ა)ვ“.³⁴⁸ მინაწერი მრავალმხრივ საინტერესო ცნობებს შეიცავს (იხ. ზემოთ, მონასტრის ისტორია).

ხელნაწერი ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 27. იოანე სინელის „კლემაქსის“ ეფთვიმე ათონელისეული რედაქცია და „სწავლანი“, XVI-XVII სს.

გადამწერი და გადაწერის ადგილი უცნობია. შემოსილია მონაზონ ანას დაკვეთით და შეწირულია სამწიროსთვის: „სამწიროს შეწირულია

342 Цагарели, Памятники, 155

343 Blake, Catalogue, 1925-1926, 150-151

344 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 116

345 ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი

346 ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი

347 მინაწერი პირველად გამოაქვეყნა და შეისწავლა თ. ჯოჯუამ 2021 წელს: ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი

348 თ. ჯოჯუა ვარაუდობს, რომ იოსებ წალკელი შესაძლოა ჯვრის მონასტრის მოურავი ყოფილიყო.

ესე წიგნი და ვინცა გამოაჭუას, წმიდათა მოციქულთა კანონსამცა ქუცშე არს სული მისი, ამინ. სახელითა ღმრთისაჲთა ესე წიგნი და მარხვანი მე, ვანის დედამან ბერმან ანნა შევაკაზმიენ და შევმოსე ახლად დია დაფუშვილი. ჩემისა სულისათჳს და შენდობასა ჰყოფდეთ. მკითხველნო, წმიდანო მამანო, ანნას და მისთა მშობელთა და გამზრდელთა შეუნდენ ღმერთმან“ (348r). შემმოსველი – მწერალი ნიკოლოზი: „სულსა ამა წიგნისა შემკაზმავისა და შემმოსელისა მწერლისა ნიკოლოზისა და მისთა მშობელთასა შუნ ღუნ“ (348v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№136 ან №137), ნ. მარს (№23), რ. ბლეიკს (№27).³⁴⁹

ამჟამად ხელნაწერი ინახება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

349 Цагарели, Памятники, 181; მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 51-52; Blake, Catalogue, 1922-1923, 4-7-408. აქ მოყვანილი ორივე მინაწერი გამოქვეყნებული აქვთ ბლეიკს და მარს

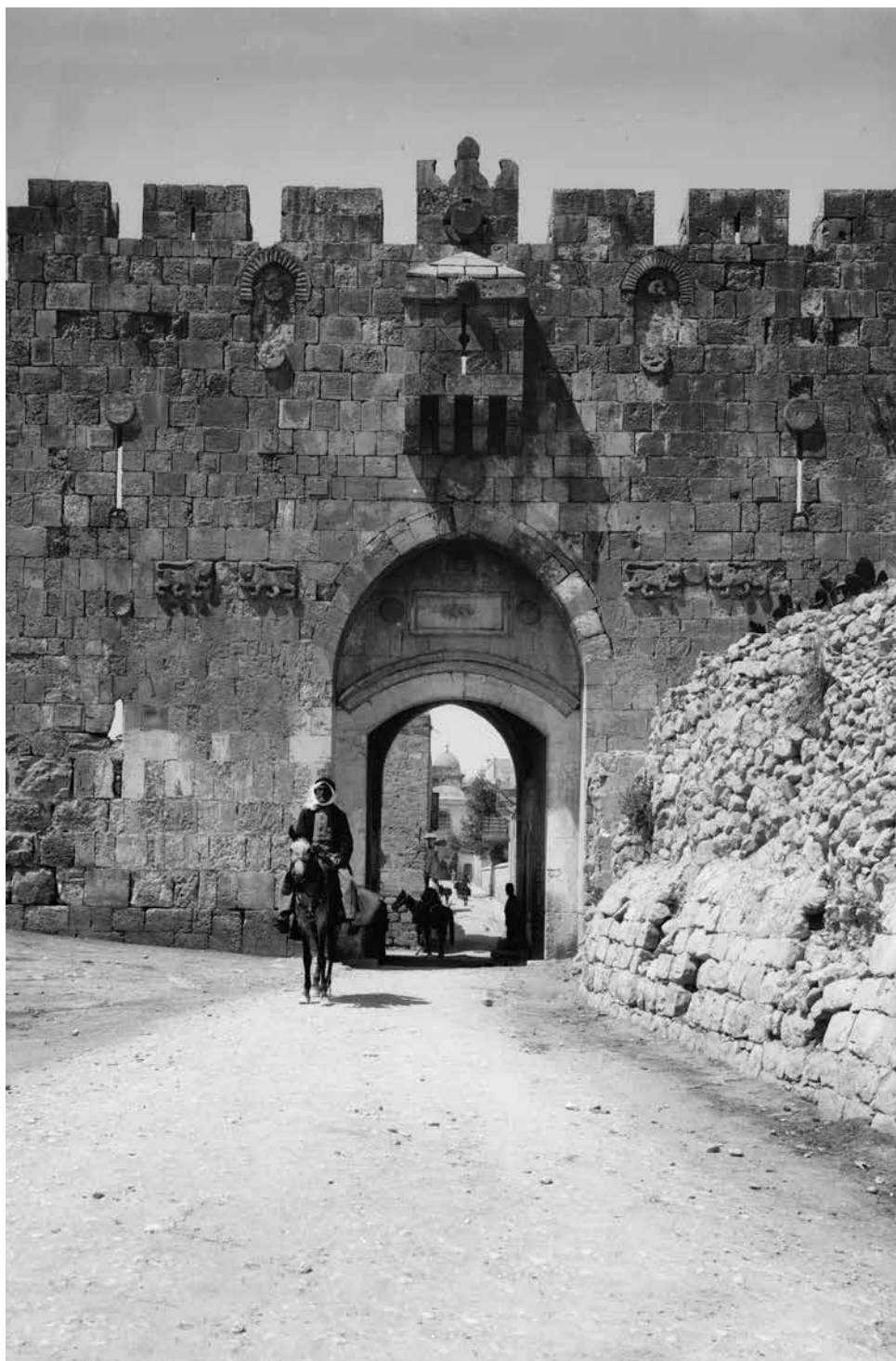

იერუსალიმი, ანტონიუსის კოშკი, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-00881)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები**

**ქველი ქალაქის გალავნის გარეთ
და იერუსალიმის შემოგარენში**

იერუსალიმი, წმ. სტეფანეს კარიბჭე, 1898-1914 (LC-DIG-matpc-06678)

ნმ. თევდორეს მონასტერი ბირ ელ-კუთში

მდებარეობა

ბირ ელ-კუთის³⁵⁰ არქეოლოგიური კომპლექსი – ადრეული შუასაუკუნეების მონასტრის ნანგრევები, ქ. ბეთლემის ჩრდილოეთით ერთი კილომეტრის მანძილზე მდებარეობს.

ისტორია

ბირ ელ-კუთის არქეოლოგიური გათხრები იტალიელი მეცნიერის – ფრანცისკელი ბერის ვირჯილიო კორბოს ხელმძღვანელობით 1952-1953 წლებში წარმოებდა. კვლევის შედეგად გამოვლინდა მცირე სამონასტრო კომპლექსი და ოთხი მოზაიკური ქართული ასომთავრული წარწერა, რომელთაგან ერთი იმდენად დაზიანებულია, რომ მხოლოდ ორი ასოს გარჩევაა შესაძლებელი. სამი მეტ-ნაკლებად შემონახული წარწერიდან ორი V საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება და ცნობილია როგორც ქართული დამწერლობის უძველესი ნიმუში, ხოლო მესამე – VI საუკუნით (წარწერების შესახებ დანვრილებით იხ. ქვემოთ).³⁵¹

ეპიგრაფიკული წარწერების, გათხრების შედეგად აღმოჩენილი კერამიკის დათარიღებისა და სხვა არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე, მონასტრის ფუნქციონირების ქრონოლოგიური ჩარჩოები V-VII საუკუნეებით განისაზღვრა. ვირჯილიო კორბო არაბთა მარბიელი ლამქრის მიერ სამონასტრო კომპლექსის განადგურებას VII საუკუნის პირველი ნახევრით ათარიღებს.³⁵²

განსხვავებული შეხედულება აქვს კორნელი კეკელიძეს, რომელიც მიიჩნევს, რომ მონასტერი 614 წელს, სპარსელთა შემოსევის დროს დაინგრა, თუმცა ის მალევე აღადგინეს, რაზეც მიუთითებს იქ აღმოჩენილი ეპიგრაფიკული წარწერები. მკვლევრის აზრით, მონასტერი საბოლოოდ XI საუკუნის დასაწყისში, ხალიფა ალ-ჰაქიმის მმართველობის დროს განადგურდა, გაიზიარა რა წმინდა მინაზე სხვა ეკლესია-მონასტრების ბედი.³⁵³

სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული აზრის თანახმად, ბირ ელ-კუთში აღმოჩენილი მონასტერი ნმ. თეოდორეს სახელზე უნდა

350 კომპლექსის აღსანიშნავად ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოიყენება სხვა სახელწოდებებიც: ბირ ელ-ყუთი და ბირ ელ-კათი (არაბ. بئر القوت)

351 წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 12, 14, 17, 19

352 Corbo, Gli scavi di Khirbet Siyar al-Gbanam, 113-139

353 კეკელიძე, უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად, 73

ყოფილიყო აგებული. ამ დასკვნის გამოტანის საშუალებას იძლევა მონასტრის ერთ-ერთი წარწერა: „შენწენითა ქრისტესითა და მეოხებითა წმიდისა თეოდორესითა...“. წმინდანი მოხსენიებულია მონასტერში აღმოჩენილ მეორე წარწერის ფრაგმენტშიც: „წმიდაო თეოდორე მარუან და ბურზნ...“ კორნელი კეკელიძის აზრით, ამ ფრაზაში კონკრეტულად თეოდორეს დასახელება წმინდანთა უამრავი რიცხვიდან სწორედ იმაზე მიუთითებს, რომ მონასტერი მის სახელს ატარებდა. მკვლევრისავე დაკვირვებით, საუბარია თეოდორე ტირონზე, რომელიც IV საუკუნის დასაწყისში ეწამა და რომლის კულტიც ფართოდ იყო გავრცელებული მთელ საქრისტიანო აღმოსავლეთში, მათ შორის იერუსალიმშიც.³⁵⁴

ბირ ელ-კუთის წარწერებში მოხსენიებულ პირთა იდენტიფიკაციის საფუძველზე დადგინდა, რომ მონასტრის აგება პეტრე იბერის სახელს უნდა უკავშირდებოდეს. კერძოდ, V საუკუნით დათარიღებულ ორ წარწერაში მოიხსენიებიან პეტრე იბერის – ერისკაცობაში ქართველი უფლისწულის, მურვანოსის ოჯახის წევრები ბაკურ (პეტრეს ბაბუა) და გრი-ორმიზდ (პირველ წარწერაში), ხოლო მეორეში – მარუან (თავად პეტრე) და ბურზენ (პეტრეს მამა).³⁵⁵ ცნობილია, რომ პეტრე იბერმა იოანე ლაზთან ერთად არაერთი მონასტერი ააგო და დააარსა წმინდა მიწაზე, სავარაუდოდ, ერთ-ერთი მათგანია ბირ ელ-კუთში მდებარე კომპლექსი. ვირჯილიო კორბო ვარაუდობდა, რომ ეს უნდა ყოფილიყო პეტრეს მიერ დაარსებული ლაზთა მონასტერი, რომელსაც პროკოპი კესარიელი ახსენებს იუსტინიანე იმპერატორის მიერ VI საუკუნეში განახლებულ მონასტერთა შორის.³⁵⁶

მესამე მოზაიკური წარწერა შედარებით მოგვიანო პერიოდისაა – თარიღდება VI საუკუნით და მოიხსენიებს მოზაიკის მომსხმელ იოსიას და მონასტრის წინამძღვარ ანტონი აბაჟს, რომელმაც განაახლა და მოზაიკით შეამკო ტაძარი.

წარწერაში ნახსენები ანტონი აბაჟ წმ. მამა ანტონი უნდა იყოს, რომელიც მოიხსენება წმ. სვიმეონ მესვეტე-უმცროსის დედის, მართას „ცხოვრებაში“ როგორც მღვდელი, ხუცესი და ამბა (იგივე აბბა).³⁵⁷ „მართას ცხოვრების“ თანახმად, აბბა ანტონი 552 წელს იერუსალიმიდან ანტიოქიის საკვირველ მთაზე ასულა და სვიმეონ მესვეტისთვის გადაუცია ოქროს სანანილე ჯვარი ჯვარპატიოსნის ნაწილით. მოგვიანებით, 553

354 კეკელიძე, უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად, 73

355 წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 23-24. ი. ჩეხანოვეცის აზრით, ბირ ელ-კუთის მონასტრის ნაგებობა და ყველა წარწერა VI საუკუნისაა, რის საფუძველზეც იგი გამორიცხავს მონასტრის კავშირს პეტრე იბერთან (იხ. Tschekhanovets, The Caucasian Archeology of the Holy Land, 148-149)

356 Corbo, Gli scavi di Khirbet Siyar al-Gbanam, 130

357 თარხნიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში, 14

ნელს, სვიმეონ მესვეტემ აბბა ანტონი სელევკიის ეპისკოპოსად აკურთხა. აღნიშნულიდან გამომდინარე, გიორგი წერეთელი აბბა ანტონის წარწერას ათარილებს არა უგვიანეს 552 წლისა, როდესაც ნმ. ანტონმა მოინახულა ნმ. სვიმეონ მესვეტე.³⁵⁸

ეპიგრაფიკული წარწერები³⁵⁹

როგორც აღინიშნა, ბირ ელ-კუთის კომპლექსი უაღრესად მნიშვნელოვან კერას წარმოადგენს აქ აღმოჩენილი მოზაიკური წარწერების გამო. სამონასტრო კომპლექსის იატაკის მოზაიკაზე გამოვლინდა ოთხი ქართული ასომთავრული წარწერა, კერძოდ:

ბაკურისა და გრი-ორმიზდის მოზაიკური წარწერა, V ს.

ორ კვადრატულ ჩარჩოში შავი კენჭებით შედგენილი რვასტრიქონიანი ასომთავრული მოზაიკური წარწერა მდებარეობდა მონასტრის შიდა ეზოს გალერეის დასავლეთ ნაწილში. წარწერა ფრაგმენტულია, იგი ამოღებულია იატაკიდან და გადატანილია იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმში.

წარწერის ყოველი სტრიქონი მუქი კენჭებით შედგენილი ზოლითაა გამოყოფილი.

*და ძუძ|ეულნი მ|ათნი ბა|კურ და|
|გრი ორმ|იზდ და ნ|აშობნ[ი]| მათნი ქ(რისტ)ე| [შეინყალენ. ამენ]*

მარუანის და ბურზენის მოზაიკური წარწერა, V ს.

ოთხსტრიქონიანი ძლიერ ფრაგმენტირებული მოზაიკური წარწერა ეკლესიის ეზოში დღეს აღარ არსებობს, სავარაუდოდ, გათხრების შემდგომ მისი კონსერვაცია ვერ მოხერხდა, წარწერა ადგილზე დარჩა, რამაც მისი განადგურება გამოიწვია. წარწერას ევლებოდა მუქი კენჭებისგან გაკეთებული მოჩარჩოება, ე.წ. tabula ansata ერთი მხრიდან შემორჩენილი „სახელურით“. წარწერის ყოველი სტრიქონი ასევე შავი კენჭებით შექმნილი ხაზით იყო გამოყვანილი.

წმიდაო თეოდორ|ე მარუან და [ბო|რზენ ენ ამი]

ქ

358 წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 17. თუმცა აღნიშნულ მოსაზრებას არ იზიარებს კ. კეკელიძე, მისი ვარაუდით, მონასტრის განახლება და მოზაიკით შემკობა 614-620 წლებში უნდა მომხდარიყო (იხ. კეკელიძე, უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად, 72-80)

359 ვრცლად ბირ ელ-კუთის მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

ანტონი აბბას და იოსიას მოზაიკური წარწერა, VI ს.

მოზაიკის კენჭებით შედგენილი ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა გამოსახული იყო მონასტრის სატრაპეზოს იატაკის აღმოსავლეთ მონაკვეთზე. წარწერა მუქი ფერის კენჭებით შედგენილი ორი ხაზით იყო მოჩარჩოებული და „სახელურებიც“ გააჩნდა ე.წ. tabula ansata; დღეს წარწერა ამოჭრილია იატაკიდან და დაცულია იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმში.

შენევნითა ქ(რისტ)ჴ(ს)ითა და მ/ეობებითა წმიდისა თე(ოდორე)ასითა / შ(ეინყალე)ნ ანტონი აბაჲ და იოსია მო/მსხმელი ამის სეფისაჲ და მა/მა დედაჲ იოსიაჲსი ამენ

დაზიანებული ფრაგმენტული წარწერა

შიდა ეზოს გალერეის აღმოსავლეთით აღმოაჩინეს კიდევ ერთი მოზაიკური წარწერა. ტექსტი ფრაგმენტულია და მხოლოდ ორი ასოს გარჩევაა შესაძლებელი:

[--]
ზ ---
ი ----

არქიტექტურა

ნანგრევებად ქცეული სამონასტრო კომპლექსი სწორკუთხა ეზოს გარშემო განლაგებული ნაგებობებისგან შედგებოდა, მონასტრის პერიმეტრი ასევე სწორკუთხა გეგმარების იყო, შენობები ერთმანეთთან მიჯრით ისე იყო განლაგებული, რომ გარე სივრცისკენ მიქცეული მათი კედლები ერთიან სათავდაცვო ზღუდეს წარმოადგენდა. ამ კომპლექსის ჩრდილოეთი ნაწილი დარბაზულ ეკლესიას ეკავა, ნაგებობის გეგმა საძირკვლის დონეზე იკითხება. კედლები ნაწილობრივ დასავლეთითაა შემორჩენილი.

მოზაიკით მოპირკეთებულ ეზოს სვეტები და მათზე დამყარებული გადახურვა შემოუყვებოდა; ეზოს ქვეშ თაღოვანი ვრცელი წყალსატევი იყო მოწყობილი, რომლიდანაც წყლის ამოღება ეზოში არსებული ორი ჭიდან იყო შესაძლებელი. ეზოს დასავლეთიდან სატრაპეზო ემიჯნებოდა.

მონასტრის სამხრეთი და სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი სენაკებისთვის იყო განკუთვნილი, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთი სამეურნეო დანიშნულების სათავსებს ეკავათ – აქ აღმოჩენილია კლდეში ნაკვეთი საწინახელი, ზეთსახდელი, მარცვლეულის შესანახი ორმოები, ბოსელი და სხვ.

მონასტერში შესასვლელი ორი კარი აღმოსავლეთით იყო გაჭრილი, მის ორსავე მხარეს კი კარის მცველის ოთახები იყო.

მონასტრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი კლდეში ნაკვეთ აკლდამებს

ეთმობოდა, სამაროვნის ჩრდილოეთი ნაწილი ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდის ქვეშ იყო განთავსებული; ნეკროპოლის დასავლეთით ეკლესიასთან მიჯრით საპანაშვიდო ოთახი იყო, რომლიდანაც უშუალოდ ეკლესიაში იყო შესაძლებელი შესვლა.

ბირ ელ-კუთის ეკლესია წმ. მიწის მცირე სამონასტრო ეკლესიების სტანდარტულ ვარიანტს წარმოადგენდა, ეს იყო წაგრძელებული დარბაზული შენობა, რომელსაც აღმოსავლეთიდან ნახევარწრიული აფსიდა ეკვროდა (აფსიდა ნეკროპოლის ქერის ჩანგრევის გამო განადგურდა), შენობა, სავარაუდოდ, ძელურად უნდა ყოფილიყო გადახურული, მისი იატაკი მოზაიკით იქნებოდა შემკული.

იერუსალიმი, წმ. თევდორეს მონასტერი ბირ ელ-კუთში, ანტონი აბბას მოზაიკური წარწერა, V-VI სს., ტერა სანქტას მუზეუმი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. თევდორეს მონასტრის ნაშთი ბირ-ელ კუთში (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. ნიკოლოზის მონასტარი (ჯვრის მონასტრის მეტოქი)

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, ჯვრის მონასტრის მახლობლად პაატა წულუკიძესა და ქაიხოსროს წმ. ნიკოლოზის მონასტერი აღუშენებიათ, რომელიც ჯვრის მონასტრის მეტოქე იყო. ტიმოთე არ აკონკრეტებს, თუ როდის აიგო მონასტერი,³⁶⁰ თუმცა ცნობილია, რომ პაატა წულუკიძე იმერეთის მეფე გიორგი III-ის (1604-1639 წწ.) თანამედროვე იყო. ცნობილია ისიც, რომ პაატა წულუკიძე მატერიალურად არაერთხელ დახმარებია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს.³⁶¹ სავარაუდოდ, სწორედ ამ პირზე საუბრობს ტიმოთე გაბაშვილი.

აღსანიშნავია, რომ ჯვრის მონასტრის მეტოქის წმ. ნიკოლოზის მონასტრის შესახებ ცნობებს ვხვდებით უფრო ადრეულ წყაროებშიც, კერძოდ: პილიგრიმი ვასილი (1465-1466 წლები) ახსენებს წმ. ნიკოლოზის ქართულ მონასტერს, სადაც ინახებოდა წმ. ბარბარეს მკლავი.³⁶² თუმცა, XV საუკუნის სხვა პილიგრიმების, მაგალითად, სებალტ რაიტერის, ფელიქს ფაბრისა და ჰანს ფონ ციმბერის ცნობით, წმ. ბარბარეს მკლავი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ინახებოდა.³⁶³

წმ. ნიკოლოზის მონასტერი, როგორც ჯვრის მონასტრის მეტოქე, მოხსენიებული აქვს ასევე ტრიფონ კორობეინიკოვს 1584 წლის ცნობაში³⁶⁴ და დიაკონ იონას 1651 წელს.³⁶⁵

შესაბამისად, ტიმოთე გაბაშვილის მიერ დამოწმებულ ცნობაში პაატა წულუკიძის მიერ მონასტრის აღდგენა და არა აშენება უნდა იგულისხმებოდეს.

ალექსანდრე ცაგარელს 1883 წელს წმინდა მიწაზე მოგზაურობისას ამ ადგილას მხოლოდ ნანგრევები დახვდა.³⁶⁶

მასალის სიმწირის გამო ვერ დგინდება, თუ როდის შეწყვიტა მონასტერმა არსებობა და რა გახდა ამის მიზეზი. უცნობია ისიც, თუ როდის დაარსდა მონასტერი და მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა.

360 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81

361 ქსე, ტ. 11, 349

362 Peradze, Account, 192

363 იქვე, 192-194

364 იქვე, 200, სქოლიო 6

365 იქვე, 203

366 Цагарели, Памятники, 123

იერუსალიმი, ჯვრის ველი, ხედი წმ. ჯვრის მონასტრიდან (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, ჯვრის ველი (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. სამოელის მონასტერი

მდებარეობა

სამოელ წინასწარმეტყველის მონასტერი მდებარეობდა იერუსალიმის ჩრდილო-დასავლეთით 7,5 კმ-ში, ნაბი სამვილის (არაბ. წინასწარმეტყველი სამოელის) კლდეზე. ერთ-ერთი ტრადიციით, აღნიშნული ადგილი მიჩნეული იყო რამას კლდედ, სადაც დაკრძალეს სამოელ წინასწარმეტყველი (პირველი მეფეთა, 25:1). დღეს ამ ადგილას მეჩეთი დგას.

ისტორია

წმ. სამოელის მონასტერი ერთ-ერთ უძველეს ქრისტიანულ სავანეს წარმოადგენდა წმინდა მიწაზე; პირველი მონასტერი რამას კლდეზე ჯერ კიდევ V საუკუნეში უნდა აეგოთ. პროკოპი კესარიელის ცნობით, 553-554 წლებში, იმპერატორ იუსტინიანეს ბრძანებით, მონასტერს გალავანი შემოარტყეს. ამავე პერიოდში აქ ჭაც ამოუთხრიათ.³⁶⁷

მუსლიმთა ბატონობის ადრეულ პერიოდში მონასტრის არსებობაზე მიუთითებს აქ აღმოჩენილი ომაიანთა პერიოდის (661-750 წლები) კერამიკული ჭურჭელი არაბული წარწერით „დაჰრ სამუელ“ – სამოელის მონასტერი.³⁶⁸

წმ. სამოელის მონასტერი არაა მოხსენიებული „Commemoratius“-ში (808 წ.).

სამეცნიერო წრეებში გავრცელებული მოსაზრების თანახმად, IX–XI საუკუნეებს შორის პერიოდში მონასტერი დაინგრა და მიტოვებულ იქნა.³⁶⁹ თუმცა ამ საკითხზე მნიშვნელოვან ცნობებს გვანჯდის ქართული წერილობითი წყაროები. მოღწეულია XI საუკუნის ორი ქართული ხელნაწერი, რომლებიც იმ პერიოდში წმ. სამოელის მონასტერში ქართველთა ყოფნას ადასტურებს, ესენია სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი E16, რომელშიც გადანერის ადგილად წმ. სამოელის მონასტერია ნახსენები და იმავე საუკუნის მეორე ხელნაწერი Jer.Geo.149 (ჰაგიოგრაფიული კრებული), რომელიც იერუსალიმის სამოელის მონასტრისათვის შეუწირავთ. აქედან ცხადი ხდება, რომ XI საუკუნეში ჯერ კიდევ არსებობდა წმ. სამოელის ბიზანტიური მონასტერი.

367 Procopius, De aedificiis, 9, 15. XX საუკუნის ბოლოს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილ იქნა ბიზანტიური პერიოდის მონასტრის ღვინის სანური, კერამიკის ფრაგმენტები, იატაკის მოზაიკის დეტალები და ა.შ. (იხ. Magen, Kagan, Corpus of Christian Sites, 289-291)

368 Magen, Kagan, Corpus of Christian Sites, 291

369 Pringle, The churches, vol. II, 86; Digital Corpus, En-Nebi Samwil

ამ მხრივ საგულისხმოა X საუკუნის არაბი გეოგრაფის ალ-მუკადდასის ცნობა, რომელიც იხსენიებს „დაარ სამუელს“.³⁷⁰ ქართული წყაროების გათვალისწინებით ცხადი ხდება, რომ არაბი გეოგრაფი გულისხმობს სამოელის მონასტერს და არა ამავე სახელწოდების დასახლებას, როგორც ეს წმ. მიწის მკვლევართა შორისაა მიჩნეული.

ბიზანტიური მონასტრის ადგილას ახალი სავანის დაარსება იერუსალიმის მეფის ბოლდუინ II-ის (1118-1131 წწ.) სახელს უკავშირდება, რომელმაც მონასტრის ასაგებად დიდძალი შესანიერი გაილო. ჯვაროსანთა პირველი ლაშქრობის დროს ქრისტიან მეომრებს წმინდა ქალაქი პირველად სწორედ აქედან უხილავთ, რის გამოც რამას მთისთვის სიხარულის მთა (Mons Gaudii) უწოდებიათ. 1157 წელს სიხარულის მთაზე უკვე არსებობდა პრემონსტრელთა ორდენის (Ordo Praemonstratensis) მონასტერი.

1187 წელს, იერუსალიმის დაპყრობის შემდეგ, სიხარულის მთა სალაჰ ად-დინმა აიღო და ლათინთა ეკლესიის გვერდით მეჩეთი ააგო.³⁷¹ 1219 წელს ეკლესია დანგრეულ იქნა აიუბი სულტნის – ალ-მუაზამის მიერ. მონასტრის ნაშთებზე XVII საუკუნეში მეჩეთი აშენდა. იერუსალიმისათვის ბრძოლისას 1917 წელს მეჩეთი ძლიერ დაზიანდა, თუმცა ბრიტანეთის მანდატის დროს სალოცავი აღადგინეს.³⁷²

ხელნაწერები

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი E16. იოანე ოქროპირის „მარგალიტი“ და სხვა თხზულებები, XI ს.

ხელნაწერი შეიცავს ეფთვიმე ათონელის თარგმანებს. გადანერილია დანიელის მიერ (47r, 176v, 168r, 243r, 330r), იოსებ შავის ხელშეწყობითა და მონაწილეობით (79r, 176v, 192r, 329r, 330r).

გადანერის ადგილი პალესტინის წმ. სამოელის მონასტერი, შეწირულია პალესტინის წმ. სამოელის მონასტრისთვის: „...ღირს-მყო ღმერთმან გლახაკი ესე და ფრიად ცოდვილი და ყოველთა მონესეთა უნარჩევეჴსი და არა მსგავსად ცოდვათა ჩემთა შეწყალებული დანიელ, და დავწერე წმიდაჲ ესე წიგნი უცხოებასა და მწირობით სიგლახაკესა შინა ჩემსა პალესტინისსა, სანახებთა წმიდისა ადგომისათა, მონასტერსა წმიდისა სამოელ წ წყლისსა, სალოცველად და მოსაჴსენებელად სულისა ჩემისა, ...და შევწირე წ(მიდა)სა წ წყლსა სამოელს მამობასა იოვანე უჴამურისასა. ... დაიწხრიკა ჴელითა იოსებ შავისა. ილ~ცეთ. ა~წ“ (329r-330r).

მოგვიანებით ხელნაწერი ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა, საიდანაც 1820 წელს სანკტ-პეტერბურგში ჩაიტანა გიორგი ავალიშვილმა.

370 Le Strange, Palestine under the Moslems, 433

371 Pringle, The churches, vol. II, 86; Цагарели, Памятники, 124-125

372 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 419

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ მ. ბროსეს (№6),³⁷³ ა. ცაგარელს (№147),³⁷⁴ თ. ცერაძესა და ლ. ხოფერიას (№64).³⁷⁵

ხელნაწერში დაცულია სამი არაბული მინაწერი, რომლებიც მნიშვნელოვან ცნობებს გვანვდიან იერუსალიმის იაკობის მონასტრის შესახებ. არაბული მინაწერები შესწავლილი აქვს ა. ფრანცუზოვს.³⁷⁶

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია სანკტ-პეტერბურგში, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

Jer. Geo. 149. ჰაგიოგრაფიული კრებული, XI ს.

შეიცავს კიმენური რედაქციის ცხოვრებებს.

გადამწერი: ანტონი, მომგებელი: ლახტარა. გადანერის ადგილი არ არის მითითებული. ხელნაწერი შეწერილია იერუსალიმის სამოელის მონასტრისთვის: „...ღირს-ვიქმენ მე, გლახაკი ანტონი ლახტარა მოგებად წმიდასა ამას წიგნსა წმიდათა მონაშეთასა ...და დავედვ წმიდასა საყდარსა სამოელისსა...“ (147r-148v).³⁷⁷

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№107),³⁷⁸ რ. ბლეიკს.³⁷⁹

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

373 Brosset, Notice des manuscrits géorgiennes, 631-632

374 Цагарели, Памятники, 191-192. ა. ცაგარლის თანახმად, გადამწერ დანიელს აღნიშნული ხელნაწერი გადაუწერია იოსებ შავის კურთხევით (სიტყვასიტყვით: ლოცვით). ამ დასკვნის საფუძველს წარმოადგენდა დანიელის ანდერძი, რომელსაც ა. ცაგარელი კითხულობდა შემდეგნაირად: „დაიწხრიკა იოსებ შავისა ლოცვითა“ (იხ. დასახელებული გამოცემა, 192). ანდერძზე დაკვირვებამ აჩვენა, რომ ტექსტი იკითხება სხვაგვარად: „დაიწხრიკა ჴელითა იოსებ შავისა“, რაც ადასტურებს, რომ იოსები უშუალო მონაწილეობას იღებდა (როგორც რედაქტორი?) ხელნაწერის გადანერაში.

375 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 671- 685. აქვე არის გამოქვეყნებული ზემოთ მოცანილი გადამწერის ანდერძის სრული ტექსტი, 684-685

376 Frantsouzoff, Arabic notes in a Georgian manuscript, 147-155

377 ანდერძის ეს ფრაგმენტი გამოქვეყნებული აქვს ა. ცაგარელსა და რ. ბლეიკს

378 Цагарели, Памятники, 174

379 Blake, Catalogue, 1925-1926, 145-146

სამოელ წინასწარმეტყველის მეჩეთი იერუსალიმთან (ფოტო დ. ცხადაძის)

სამოელ წინასწარმეტყველის მონასტრის ნაშთები (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. სვიმეონ მართლის მონასტერი ახალ იერუსალიმში (კატამონი)

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. სვიმეონ მართლის მონასტერი (იგივე კატამონი/კატამუნი) მდებარეობს ახალი იერუსალიმის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ჯვრის მონასტრის სიახლოვეს და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

მონასტერი ორი სახელითაა ცნობილი – წმ. სვიმეონ მართლისა და კატამონის.

წმ. სვიმეონ მართალი, რომლის სახელზეც არის აგებული ეკლესია, ახალი აღთქმიდან არის ცნობილი. ლუკას სახარების თანახმად, სწორედ მან მიიჩქვა (ხელში აიყვანა) უფლის ტაძარში ჩვილი იესო (ლუკა, 2:25-35). ქრისტიანული ეკლესია ყოველწლიურად ზეიმით იხსენებს მირქმის დღესასწაულს.

რაც შეეხება მეორე სახელწოდებას, სიტყვა „კატამონი“ ბერძნულიდან არის წარმომდგარი (ბერძნ. κατὰ μόνη) და ნიშნავს „მონასტერთან ახლოს“, „მონასტერთან“. მონასტერში, რომლის სიახლოვესაც კატამონი მდებარეობდა, უნდა იგულისხმებოდეს იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერი: ჯერ ერთი, ეს ორი მონასტერი ტერიტორიულად მართლაც საკმაოდ ახლოსაა ერთმანეთთან; მეორეც, კატამონის მონასტრის ტერიტორია თავის დროზე ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა.

ეკლესიის მთავარი სიწმინდეა აკლდამა, რომელიც წმ. სვიმეონ მართლის სამარხად მიიჩნევა. საფლავის ადგილი უკვე IV ს-ში იყო ლოკალიზებული. მოგვიანებით, XIV ს-ში ჩამოყალიბდა ტრადიცია, რომლის თანახმადაც, მონასტრის ტერიტორიაზე იყო წმ. სვიმეონის სახლიც. XVII ს-ში აქ ყველას უჩვენებდნენ წმ. სვიმეონ მართლის ნასახლარსა და კოშკს. კოშკი წარმოადგენდა ოთხსართულიან ნაგებობას, სადაც იყო 10 ოთახი და წყლის შესაგროვებელი ცისტერნა.³⁸⁰

ადგილი, სადაც ამჟამად კატამონის ბერძნული ეკლესია-მონასტერი დგას, 1859 წელს შეიძინა ბერძნულმა საპატრიარქომ. 1870 წ. აქ აშენდა იერუსალიმის პატრიარქის საზაფხულო რეზიდენცია. 1881 წელს სვიმეონის სახლის ნანგრევები ეკლესიის შიგნით მოაქციეს.³⁸¹

380 Pringle, The churches, vol. II, 166-167

381 იქვე, 167

ქართველები კატამონის მონასტერში

ქართველი ბერები კატამონში უკვე X საუკუნიდან ჩანან. ცნობილია მიქაელ კათამონელი (=კატამონელი), რომელიც კატამონიდან, როგორც ჩანს, სინას მთაზე გადასულა და იქ ზრუნავდა ხელნაწერთა განახლებაზე. იგი მოიხსენიება ხანმეტ ლექციონარზე დართულ იოვანე-ზოსიმეს 983 წლის ანდერძში, რომელშიც საუბარია ხელნაწერის ახალ ყდაში ჩასმის (შემოსვის) თაობაზე (უფრო დანვრილებით იხილეთ ქვემოთ, სექცია: ხელნაწერები).

XII ს-ში კატამონში იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ვენახები იყო გაშენებული, სადაც მონასტრისათვის მოჰყავდათ ღვინო, კერძოდ, როგორც 1169 წლის არაბული საბუთიდან ირკვევა, ჯვრის მონასტრის წინამძღვარმა, სახელად მახარებელმა, ქრისტიანი არაბისგან მონასტრისათვის შეიძინა ვენახიანი მთა, რომელსაც სახელად ალ-კატამუნი ერქვა.³⁸²

1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშებიდან, სადაც ჩამოთვლილია პალესტინის ქართველ ბერთა მფლობელობაში არსებული სავანეები, დასახელებულია წმ. სვიმეონის მონასტერიც კატამონში.³⁸³

ქართველები კატამონის მონასტერს XV საუკუნეშიც ფლობდნენ, რაც დასტურდება როგორც აღმოსავლური, ისე დასავლური წყაროებით, კერძოდ: სულტან ალ-მუ'აიად საიფ ად-დინ შაიხის 1414 წლის ბრძანებულების თანახმად, რომელიც იმონმებს უფრო ადრინდელ, 1386-1387 წლის ბრძანებულებას, კატამონის მონასტერი ქართველთა კუთვნილებას წარმოადგენდა.³⁸⁴

ფრანჩესკო სურიანოს ცნობით, სვიმეონ წინასწარმეტყველის ეკლესია ეკუთვნოდათ ქართველებს, რომლებმაც მის ვიზიტამდე ცოტა ხნით ადრე მიატოვეს იგი.³⁸⁵ აღნიშნული ცნობა დამატებულია სურიანოს ტრაქტატის მოგვიანო, 1524 წლის გამოცემაში, რომლის გამომცემელი ბინდონი (Bindoni, Alessandro) შენიშნავს, რომ ჯვრის მონასტრის ქართველი ბერები გარკვეულ ხანს მართავდნენ წმ. სვიმეონის ეკლესიას, მაგრამ მიატოვეს იმის გამო, რომ ბედუინებმა მოკლეს 19 მათგანი და გაძარცვეს მონასტერი.³⁸⁶ ბინდონის მიერ აღწერილი მოვლენები შესაძლოა მომხდარიყო 1515 წლის შემდეგ, როდესაც პალესტინაში ოსმალთა მმართველობის დამყარებასთან ერთად ზოგადად გაუარესდა ქართველთა მდგომარეობა.³⁸⁷

382 Müller, Pahlitzsch, Sultan Baybars I and the Georgians, 260-261, სქოლიო 7

383 Peradze, Account, 230

384 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 104

385 Peradze, Account, 227, სქოლიო 7

386 სურიანოს ტრაქტატი წმ. მინის შესახებ პირველად 1515 წელს გამოიცა. Suriano, Terra Santa, 132.

387 Abu-Manneh, The Georgians in Jerusalem, 102-112

არქიტექტურა

წმ. სვიმეონის ეკლესია-მონასტერი და მისი დიდი ეზო ქვის გალავნითაა შემოსაზღვრული. აქვე დგას ეკლესიის მაღალი სამრეკლოც.

წმ. სვიმეონის ეკლესიაში შევდივართ სამხრეთ კედელში გაჭრილი კარიდან. ესაა გუმბათით დასრულებული მოგრძო დარბაზი, რომლის აღმოსავლეთით საკურთხევლის აფსიდს იკონოსტასი ფარავს. დარბაზს ჩრდილოეთიდან მოკლე და ვიწრო ნავი აქვს მიდგმული, რომელიც ასევე საკურთხევლის აფსიდითა და იკონოსტასით ბოლოვდება. იკონოსტასის წინ, იატაკში ბალდახინით (სალ-ხინებლით) დაბურული სვიმეონ მართლის აკლდამაა გამართული.

ეპიგრაფიკული წარწერები³⁸⁸

1859 წ. კატამონის რესტავრაციის დროს აღმოჩენილ იქნა ქართულ-წარწერიანი ქვა, რომელიც საკურთხეველში, ტრაპეზის მარცხნივ იატაკში იყო ჩადგმული. ალექსანდრე ცაგარელმა წარწერის მხოლოდ ცალკეული ასოების გარჩევა შეძლო.³⁸⁹

გრიგოლ ფერაძე, რომელმაც 1936 წელს იმოგზაურა წმ. მიწაზე, გადმოგვცემს, რომ მონასტრის წინამძღვარმა მას სამი ქართულწარწერიანი ქვა უჩვენა, რომელსაც სამსხვერპლოს მაგიდის ქვეშ ინახავდა: ერთი დიდი და ორი მომცრო. წარწერები კარგად იკითხებოდა. ფერაძის აზრით, ისინი საფლავის ქვის ნაწილები უნდა ყოფილიყო, რადგან წინათ იმ ადგილას სასაფლაო იყო.³⁹⁰

დღეისთვის შემორჩენილია მხოლოდ ერთი ფრაგმენტი, რომელიც ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ძევს. მასზე ამოკვეთილი სამსტრიქონიანი წარწერა შესრულებულია ასომთავრული ასოებით:

„...თ ცხ[ოვე]ლსმე[ო]ფ[ე]ლისა ჯ[უარი]თა ... [დიდე]ბ[უ]ლმ[ან] ქ[უ]თათ[ელ]მ[ან] ქ[რ]?... {ღ}თსა. ჩ[უენ]ისა დი...“³⁹¹

გიორგი გაგოშიძის აზრით, აღნიშნული წარწერა XII-XIII სს-ით თარიღდება. მასში ნახსენები „დიდებული ქუთათელი“ შესაძლებელია ქუთაისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელიც შეენია კატამონის მონასტერს, რაც წარწერაშიც სათანადოდ უნდა ასახულიყო. მკვლევრისავე დაკვირვებით, თუ „ქუთათელი“ ნამდვილად ეპისკოპოსს აღნიშნავს, კატამონის წარწერა ქუთაისის საეპისკოპოსოს არსებობის ერთ-ერთ ადრეულ დოკუმენტურ დადასტურებად უნდა ჩაითვალოს.³⁹²

388 ვრცლად კატამონის მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

389 Цагарели, Памятники, 123-124; Peradze, Account, 227, სქოლიო 7

390 ფერაძე, იერიქონის ვარდები, 87

391 გიორგი გაგოშიძის წაკითხვა

392 გაგოშიძე გ., წმინდა მიწის ქართული წარწერები, 41-42; Gagoshidze G., Georgian Inscriptions in the Holy Land, 87

ხელნაწერები

ჩვენთვის არ არის ცნობილი კატამონის მონასტერში გადაწერილი, განახლებული, ან საგანგებოდ ამ მონასტრისთვის შეკვეთილი ხელნაწერები, თუმცა მოღწეულია ერთი ადრეული ხელნაწერი, რომლის ანდერძშიც მიქაელ კათამონელი (=კატამონელი) მოიხსენიება. ეს არის კარგად ცნობილი ხანმეტი ლექციონარი, რომელიც 983 წელს სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში ხელახლა შეუმოსავს (ყდაში ჩაუსვამს) იოვანე-ზოსიმეს, მიქაელ კათამონელის დავალებით, რაც ხელნაწერის ბოლოს შემონახულ იოვანე-ზოსიმეს ანდერძიდან ხდება ცხადი:

„კკრიელეისონ. სახელითა ღმრთისაათა შეიმოსა მესამედ წმიდაჲ ესე წიგნი სინა წმიდას ჴელითა იოვანე ფრიად ცოდვილისათა. ბრძანებითა და მოლუანებითა მიქაელ პატოსნისა მღვდლისა კათამონელისაათა. დღეთა ოდენ უგუნურად და ბოროტად მოხუცებულობისა ჩუენისათა სალოცველად ჩუენდა, დასაბამითგანთა წელთა ქართულად ხფპზ-სა და ქორონიკონი იყო ქართულად სგ...“

ხელნაწერი პირველად უნახავს ა. ცაგარელს 1883 წლის თებერვალში და მანვე გამოაქვეყნა ანდერძი არასრული სახით და გარკვეული უზუსტობებით.³⁹³ ცაგარელმა ხელნაწერი შეცდომით იოანეს სახარებად მიიჩნია და IX-X სს-ით დაათარიღა. შემდგომში დაზუსტდა, რომ ხელნაწერი წარმოადგენს ლექციონარის უძველეს ქართულ თარგმანს – VII ს-ის ხანმეტ ლექციონარს.³⁹⁴

ეს ხელნაწერი სინაზე აღარ დახვედრია ნ. მარს და ი. ჯავახიშვილს 1902 წელს – იგი სინას მთიდან საუკუნის მიწურულს გაუტანიათ და წაუღიათ ევროპაში.

ამჟამად ხელნაწერის ნაწილები სამ სხვადასხვა წიგნსაცავშია დაცული – ძირითადი ნაწილი (27 ფურცელი) გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში (Graz. Geo. 2058/1), პირველი ფურცელი – პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში (Geo. 30),³⁹⁵ ხოლო ფურცელი, რომელზეც

393 Цагарели, Памятники, №9, 199-200

394 ხელნაწერი გამოკვლეული და ტექსტი გამოქვეყნებული აქვს ა. შანიძეს (გრაცში დაცული ძირითადი ნაწილი): შანიძე, ა., ხანმეტი ლექციონარი; იხ. ასევე: შანიძე ა., ქართული ხელნაწერები გრაცში, 313-353. ტექსტი თარიღდება პალეოგრაფიული და ენობრივი ნორმების მიხედვით.

395 ამ ფრაგმენტის იდენტიფიცირება შეძლო ფრანგმა ქართველოლოგმა ბერნარ უტიემ: Outtier., Un feuillet du lectionnaire hanmeti, 399-402. ასევე: უტიე, ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში, 173-175.

აღნიშნული ნომრით პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის საცავში გატანილია ხუთი ფურცლისგან შემდგარი ორი სხვადასხვა ხელნაწერის ფრაგმენტი (რომლებიც ერთადაა აკინძული), მათგან პირველი ფურცელი წარმოადგენს სწორედ ხანმეტი ლექციონარის ფრაგმენტს, ხოლო მეორე ფრაგმენტი, სირიულ-ქართული პალიმფსესტი, იოვანე-ზოსიმეს გადაწერილი იადგარის ნაწილია.

იოვანე-ზოსიმეს ანდერძია მოთავსებული – ბირმინგემის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში, მინგანას კოლექციაში (Mingana.Geo.7).³⁹⁶

ა. ცაგარელი, როგორც აღინიშნა, შეცდომით ათარილებდა ხელნაწერს IX-X საუკუნეებით და შესაბამისად, ვარაუდობდა, რომ თავად მიქაელ კატამონელმა წაიღო ხელნაწერი პალესტინიდან, სადაც იგი გადაიწერა, სინას მთაზე.³⁹⁷

აკაკი შანიძე, რომელმაც ხელნაწერის რაობა და თარიღი დააზუსტა, ასევე ვარაუდობდა, რომ ხანმეტი ლექციონარი სინაზე პალესტინიდან უნდა მიეტანათ, როგორც ბევრი სხვა ხელნაწერი.³⁹⁸ შანიძის ვარაუდით, მიქაელ კატამონელი მეტად განათლებული კაცი უნდა ყოფილიყო, რადგან კარგად ესმოდა უკვე ხმარებიდან გამოსული ხანმეტი ხელნაწერის ისტორიული მნიშვნელობა და მისი შემოსვა ბრძანა, რათა გადაეჩინა ის და მომავლისთვის შეენახა.³⁹⁹

შემდგომში გამოითქვა მოსაზრება, რომ იოვანე-ზოსიმეს ანდერძს, რომელიც სხვა ზომის პალიმფსესტურ ფურცელზეა დანერილი, არ აქვს კავშირი ხანმეტ ლექციონართან, ის სხვა ხელნაწერზე დართული ანდერძი უნდა ყოფილიყო და ცაგარელმა შეცდომით აღიქვა ხანმეტი ლექციონარის ნაწილად.⁴⁰⁰

როგორც არ უნდა იყოს, ამ ანდერძიდან ცხადი ხდება, რომ სინაზე X ს-ის ბოლოს მოღვაწეობდა კატამონიდან წამოსული ქართველი ბერი მიქაელ კატამონელი, რომელიც ხელნაწერთა განახლებაზე ზრუნავდა.

396 ეს ანდერძი შეისწავლა და სრული სახით გამოაქვეყნა ჟ. გარიტმა: Garitte, Les feuillets géorgiens, 239-259

397 Цагарели, Памятники, 199-200

398 შანიძე ა., ხანმეტი ლექციონარი, 019-020

399 იქვე, 017

400 იმნაიშვილი ვ., კიდევ ერთხელ ხანმეტი ლექციონარის შესახებ, 16-17. იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 56-57. აღსანიშნავია, რომ ა. შანიძის ვარაუდით, აღნიშნული ფურცელი იოვანე-ზოსიმემ დაუროთ ხელნაწერს შემოსვისას. შანიძე, ა., ხანმეტი ლექციონარი, 017

იერუსალიმი, სვიმეონ მართლის მონასტერი (კატამონი) (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, სვიმეონ მართლის მონასტერი (კატამონი),
ასომთავერული წარწერის ფრაგმენტი, XII-XIII სს. (ფოტო დ. ცხადაძის)

უმ ლეიზუნის მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად

მდებარეობა

არქეოლოგიური კომპლექსი – ადრებიზანტიური ხანის პატარა ბაზილიკისა და მონასტრის ნანგრევები – მდებარეობს იერუსალიმიდან სამხრეთ-დასავლეთით, ძველი იერუსალიმის იაფოს კარიბჭიდან 4,5 კმ. მანძილზე, არაბულ სოფელ უმ ლეიზუნში (khirbet Umm Leisun).

ისტორია

ისრაელის სიძველეთა დაცვის სამსახურის თაოსნობით, 1996 წლიდან არაბულ სოფელ უმ ლეიზუნში წარმოებულ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიკვლეულ იქნა ადრებიზანტიური ხანის პატარა ბაზილიკა მოზაიკის იატაკით და სამონასტრო კომპლექსი – სენაკები. აქვე აღმოჩენილ იქნა საკმაოდ დიდი ზომის რეზერვუარიც. გათხრები რამდენიმე ეტაპად წარიმართა. 2002 წელს სამლოცველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთით რამდენიმე მეტრის მანძილზე მიკვლეულ იქნა მიწისქვეშა თალოვანი ნაგებობა – კრიპტა, რომელშიც რამდენიმე სამარხია გამართული. კრიპტის დასავლეთ ნაწილში გამოვლინდა სამარხი – სარკოფაგი, ხუთსტრიქონიანი ქართული ასომთავრული ნაკვეთი წარწერით⁴⁰¹ (ვრცლად იხ. ქვემოთ).

უმ ლეიზუნის მონასტერი იყო ერთ-ერთი იმ მრავალრიცხოვანი ადრებიზანტიური ხანის კვინობიტური მონასტრებიდან, რომლებიც მდებარეობდნენ იერუსალიმს, ბეთლემსა და საბა განწმედილის მონასტრებს შორის.

არქეოლოგიური მონაცემებით, მონასტერი V-VII საუკუნეებით თარიღდება. სავარაუდოდ, მონასტრის მშენებლობა წარმოებდა ორ ფაზად. მონასტრის ადგილმდებარეობის, ასევე სხვა იდენტიფიცირებულ მონასტრებთან მისი გეოგრაფიული მიმართების საფუძველზე თავდაპირველად მიიჩნეოდა, რომ ეს უნდა ყოფილიყო წმ. ევსტათის მონასტერი.⁴⁰²

შემდგომი გათხრების საფუძველზე მოკვლევულმა მასალებმა, კერძოდ კი სარკოფაგის სარქველზე ამოტვიფრულმა, ასომთავრულით შესრულებულმა ხუთსტრიქონიანმა ქართულმა წარწერამ ცხადყო, რომ ეს იყო ქართველთა მონასტერი.

სარკოფაგის სარქველის წარწერაში მოხსენიებულია **ეპისკოპოსი იოჰანე ქართველი, ფურტაველი**. პალეოგრაფიული მონაცემებით, წარწერა

401 Seligman, Excavations at the Georgian Monastery, 129-131

402 Seligman, A Georgian Monastery, 145

V საუკუნის დასასრულით ან VI საუკუნის დასაწყისით თარიღდება.⁴⁰³ წარწერაში დადასტურებული სახელის ფორმა „იოჰანე“ აგრეთვე მიუთითებს მის სიძველეზე. როგორც თამილა მგალობლიშვილი აღნიშნავს, ქართულ წერილობით წყაროებში ფორმა „იოჰანე“ დასტურდება V საუკუნიდან VII საუკუნის პირველ ნახევრამდე. მოგვიანო პერიოდში მის ნაცვლად გამოიყენებოდა „იოვანე“.⁴⁰⁴ საკუთარი სახელის ასეთი ფორმაც მხარს უჭერს წარწერის დათარიღებას V-VI საუკუნეებით.

შესაბამისად, ბირ ელ-კუთის წარწერებთან ერთად, უმ ლეიზუნის წარწერაც წმინდა მინაზე არსებული ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული ქართული ეპიგრაფიკული წარწერაა.

მონაცემთა ერთობლიობის საფუძველზე მკვლევრები მიიჩნევენ, რომ ეს ქართული მონასტერი იყო (და არა ერთ-ერთი იმ მრავალეროვან მონასტერთაგან, სადაც სხვებთან ერთად ქართველი ბერებიც მოღვაწეობდნენ).⁴⁰⁵

აკლდამაში იოჰანე ფურტაველის საფლავის განთავსების ადგილი და მისი წარწერით აღნიშვნის საკითხი გვაფიქრებინებს, რომ იოჰანე ქართველი – ფურტავის ეპისკოპოსი ამ მცირე ქართულ მონასტერში მოღვაწე გამორჩეული პირი, სავარაუდოდ, მონასტრის დამაარსებელი იყო.

თამილა მგალობლიშვილის აზრით, ტოპონიმი „ფურტავი“ შესაძლებელია წარმოდგებოდეს არამეული სიტყვიდან $\chi\tau\alpha\upsilon\upsilon$ (ფურთა), რომელიც ნიშნავს „დიდის ნაწილს“, ან ებრაული სიტყვისგან $\pi\alpha\upsilon$ (ფურა), რომელიც „ღვინის სანურს“ ნიშნავს. მკვლევრის მითითებით, ტოპონიმი „ფურტავი“ შედგენილი უნდა იყოს არამეულ/ებრაულ ძირზე ქართული სუფიქსის „-ავ“ დართვით. არამეული სიტყვის მნიშვნელობა – „დიდის ნაწილი“ იმაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ ეს პატარა მონასტერი მიეკუთვნებოდა მეორე, უფრო დიდ მონასტერს და მის ნაწილს წარმოადგენდა.⁴⁰⁶

უმ ლეიზუნის მონასტერი, ცხადია, ქართველთა სავანე იყო, წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა, თუ რატომ ამოკვეთეს მონას-

403 Gagoshidze G., A Georgian inscription of Umm Leisun, 126-127

404 Mgaloblishvili, An unknown Georgian Monastery, 117; Gagoshidze G., A Georgian inscription of Umm Leisun 123-124

405 Mgaloblishvili, An unknown Georgian Monastery, 118-119; Gagoshidze G., A Georgian inscription of Umm Leisun 127

406 Mgaloblishvili, The Inscription from Khirbat Umm Leisun, 189; Mgaloblishvili, An unknown Georgian monastery, 121-122. ტოპონიმ „ფურტავთან“ დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრება აქვს გამოთქმული ი. ჩეხანოვეცს, რომელიც ვარაუდობს, რომ იოჰანე იყო კავკასიის ალბანეთში მდებარე ქალაქ ფარტავის ეპისკოპოსი (იხ. Tchekhanovets, The Caucasian Archaeology, 15, 154-155). ეს მოსაზრება ქართველ მკვლევართა მიერ არ არის გაზიარებული.

ტრის საძვალეში არსებული სარკოფაგის სარქველზე ეპისკოპოს იოჰანე ფურტაველის წარწერა ქართულად, თუ ამ წარწერას წამკითხველი არ ეყოლებოდა. წარწერაში დადასტურებული ეთნონიმი „ქართველი“ – „იბერიელის“ შესატყვისია. ეს ფორმა ადრეულ წერილობით წყაროებში არ გვხვდება. უმ ლეიზუნის წარწერა ამ ეთნონიმის ჯერჯერობით უძველეს დადასტურებას წარმოადგენს.

მნიშვნელოვანია, რომ უმ ლეიზუნის მონასტერი ძალზე ახლოს მდებარეობს ბირ ელ კუთის წმ. თევდორეს მონასტერთან (მისგან 3,5 კმ-ის დაშორებით). როგორც ჯონ ზელიგმანი აღნიშნავს, ამ ორი მონასტრის სიახლოვე უნდა მიუთითებდეს ქართველ ბერთა მცდელობაზე შემოზღუდულ გეოგრაფიულ არეალში ყოფილიყვნენ თავმოყრილი – ამ ვარაუდს მხარს უჭერს იმავე პერიოდში, VI საუკუნის პირველ ნახევარში, მრავალრიცხოვანი ქართველი ბერების მოღვაწეობა საბა განწმედილის მონასტერში.⁴⁰⁷

ეპიგრაფიკული წარწერები⁴⁰⁸

იოჰანე ფურტაველი ეპისკოპოსის ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია სარკოფაგის სარქველზე:

ესე სამარხოჲ | იოჰანე ფურ | ტაველ ეპისკოპო | სისაჲ ქართვე | ლისაჲ †
წარწერა ტოლმკლავა ჯვრით ბოლოვდება. განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არა აქვს. სიტყვები ერთმანეთისგან არ არის დაცილებული.

წარწერის ასო-ნიშნების მოხაზულობა საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ იგი V საუკუნის მიწურულს, ან VI საუკუნის დასაწყისში ამოუკვეთავთ.

ამჟამად იოჰანე ფურტაველის საფლავის ქვა დაცულია ისრაელის სიძველეთა დაცვის სამსახურის ლაპიდარიუმში.

არქიტექტურა

უმ ლეიზუნის სამონასტრო კომპლექსი მიჰყვება ბიზანტიური ხანის კვინობის ტიპის მონასტრების ტიპურ სტრუქტურას. მთელი სავანე ერთიან, შეკრულ კომპლექსს წარმოადგენს, შენობები მიჯრით ისეა განლაგებული, რომ გარკვეულწილად თავდაცვითი ზღუდე იქმნება. ეკლესია წაგრძელებული ერთნაგვიანი ნაგებობაა, რომელსაც ჩრდილოეთიდან დამხმარე სათავსო უნდა ჰქონოდა. ეკლესიის მოზაიკურ იატაკზე ტალღოვანი მეანდრით მოზღუდულ ფართობზე გეომეტრიული

407 Seligman, Excavations at the Georgian Monastery, 144-145

408 ვრცლად უმ ლეიზუნის მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

ორნამენტები – ოქტაგონებისა და კვადრატების მოტივია გამოსახული; საკურთხევლის აფსიდი აღარ შემორჩა, მოზაიკითვე იყო შემკული ჩრდილოეთის სადგომიც. ცენტრალური შიდა ადგილი იყო ღია ეზო, რომელშიც გამოდიოდა ცალკეული სენაკები. ადრებიზანტიური ხანის კვინობებში შიდა ეზო წარმოადგენდა რიტუალების ჩატარების ადგილს, რაც ძალზე ზრდიდა მის მნიშვნელობას.⁴⁰⁹

ეზოს ჩრდილოეთით გაითხარა ორი მინისქვეშა სამარხი კრიპტა, განლაგებული ეზოს ჩრდილოეთით და სამხრეთით, მინიდან 3,1 მ-ის სიღრმეზე, მათში ჩამავალი კიბეებით. კრიპტების დაცულობის ხარისხი სხვადასხვაგვარია. ჩრდილოეთ კრიპტის ფართობია 8.3×4.1 მ. სულ ჩრდილოეთის კრიპტაში მიკვლეულ იქნა 7 თანაბარი ზომის სწორკუთხა ფორმის სამარხი, ზომით 1.80-1.90×0.70-0.75 მ. მისგან ძალზე განსხვავებულია სამხრეთი კრიპტა თავისი სტილისტური მახასიათებლებით და სამშენებლო ტექნიკით. მისი ზომაა: 1.85×0.50 მ. სამწუხაროდ, სამხრეთი კრიპტა მხოლოდ ნაწილობრივ გაითხარა.⁴¹⁰

409 Seligman, Excavations at the Georgian Monastery, 131-133

410 Seligman, A Georgian Monastery, 156-157

უმ ლეიზუნის ქართველთა მონასტერი იერუსალიმთან, კრიპტა (ფოტო დ. ცხადაძის)

უმ ლეიზუნის ქართველთა მონასტერი იერუსალიმთან, არქეოლოგიური ნაშთები (ფოტო დ. ცხადაძის)

უმ ლეიზუნის ქართველთა მონასტერი იერუსალიმთან,
არქეოლოგიური ნაშთები (ფოტო დ. ცხადაძის)

ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან (გეთსიმანია)

მდებარეობა და კუთვნილება

ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია მდებარეობს ძველი იერუსალიმის გალავნის ფარგლებს გარეთ, ზეთისხილის მთის ძირას, გეთსიმანიის ბაღთან, კედრონის (იგივე იოსაფატის) ხეობაში.

XVIII ს-დან დღემდე ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს, რომელიც იყოფს ეკლესიას იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოსთან. ამავე ეკლესიაში აქვთ თავიანთი საკურთხევლები კოპტური, სირიული და ეთიოპური ეკლესიების წარმომადგენლებსაც, თუმცა მათ შედარებით ნაკლები უფლებები გააჩნიათ.

ისტორია

მართალია, ახალი აღთქმის კანონიკური წიგნები არაფერს გვეუბნება ღვთისმშობლის გარდაცვალების შესახებ, მაგრამ უკვე ახალი წელთაღრიცხვით II-III სს-დან დამკვიდრებული შეხედულების თანახმად ღვთისმშობელი მიიცვალა სიონის მთაზე, მისი დაკრძალვის ადგილად კი იოსაფატის ველი იყო მიჩნეული.⁴¹¹ ეკლესიის სახელწოდება ამ ტრადიციას ეფუძნება. ყველაზე ადრეული ცნობა გეთსიმანიაში ქალწულ მარიამის საფლავის შესახებ თარიღდება 395 წლით. მასში ლაპარაკია, რომ გეთსიმანიაში მდებარეობს ბაზილიკა, რომელშიც არის ქალწულ მარიამის საფლავი. გეთსიმანიაში ღვთისმშობლის საფლავს მოიხსენიებენ ეკლესიის მამებიც: ეპიფანე კვიპრელი (IV ს.), სოფრონ იერუსალიმელი (VII ს.), ანდრია კრიტელი (VII-VIII სს.), იოანე დამასკელი (VII-VIII სს.), გერმანე კონსტანტინოპოლელი (VIII ს.).⁴¹²

ამ ადგილზე უკვე V-VI სს-ში აიგო ტაძარი, რომელიც დაინგრა 614 წელს, სპარსელების მიერ იერუსალიმის აღების დროს. დანგრეული ტაძარი, როგორც ჩანს, მალევე იქნა აღდგენილი, რადგან უკვე 680 წლის აღწერის თანახმად, იოსაფატის ხეობაში იდგა მარიამის ორსართულიანი ტაძარი, რომლის ზედა ეკლესია მრგვალი ფორმის იყო.⁴¹³

411 ამგვარად მოგვითხრობს ღვთისმშობლის სიკვდილისა და დაკრძალვის შესახებ ახალი წელთაღრიცხვის II-III სს-ში შექმნილი აპოკრიფული თხზულება „მარიამის გარდაცვალება“ (Transitus Mariae)

412 The Catholic Encyclopedia, vol. 14, 774-775

413 Pringle, The churches, vol. III, 288

ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია დღევანდელი სახით აიგო ჯვაროსნების ხანაში, კერძოდ, რომის კათოლიკური ეკლესიის წმ. ბენედიქტეს ორდენის წევრების მიერ დაახლოებით 1130 წ. ამ ტაძრის მშენებლობისას ჯვაროსნებმა გამოიყენეს ადრეული, V ს-ში აგებული ბიზანტიური ტაძრის ნაშთები. სწორედ ეს ბიზანტიური ნაშთები წარმოადგენს ჯვაროსნული ტაძრის მთავარ ბირთვისა და საფუძველს, რომელზედაც დაშენდა ახალი ეკლესია.⁴¹⁴

ჯვაროსნების ეკლესია და მონასტერი ძალიან სერიოზულად დაზიანდა სალაჰ ად-დინის ლაშქრობის (1187 წ.) დროს. ცნობილია, რომ ქალწულ მარიამის საფლავის ეკლესიისა და მონასტრის ქვები გამოიყენეს ქალაქის დაზიანებული გალავნის აღსადგენად. ამ დროს, ფაქტობრივად, მთლიანად განადგურდა მონასტერი და ეკლესიის ზედა ნაწილი.⁴¹⁵

მოგვიანო პერიოდის პილიგრიმთა ცნობების თანახმად, ღვთისმშობლის საფლავი მუსლიმთა მფლობელობაში იყო, რომლებიც დიდი კრძალვითა და პატივით ეპყრობოდნენ სინმინდეს. გარკვეული საფასურის გადახდის სანაცვლოდ, ქრისტიანებს ტაძარში შესვლა და წირვის ჩატარებაც შეეძლოთ. ცნობილია, რომ ნეაპოლის დედოფალმა ჯოვანა I-მა 1363 წ. მიმართა თხოვნით სულტან ალ-მანსურ სალაჰ ად-დინ მუჰამმადს, რათა ფრანცისკელი ბერებისათვის ტაძარში შესვლისა და ღვთისმშობლის საფლავის ადგილას კანდელის დანთების ნება მიეცა. საბოლოოდ 1392 წელს ფრანცისკელებმა მოიპოვეს ეს უფლება და ეკლესიის მახლობლად მონასტერიც დააარსეს. უკვე XV საუკუნიდან ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესიას ფრანცისკელებთან ერთად ინაწილებდნენ ბერძნები, ქართველები, სომხები, სირიელები და ეთიოპელები.⁴¹⁶

1517 წელს, სულტანმა სელიმ I-მა ღვთისმშობლის საფლავი დაუმტკიცა როგორც ბერძენ, ისე სომეხ პატრიარქს. როგორც ჩანს, ამით არ შეზღუდულა სინმინდეზე ფრანცისკელთა უფლება, რომელსაც, თავის მხრივ, 1620 წლიდან არაერთი ფირმანი იცავდა.

1755 წელს, ძლიერი წყალდიდობის დროს, ეკლესია დაიტბორა ისე, რომ წყალმა სრულად დაფარა საკურთხევლები. მომდევნო წელს ფრანცისკელებს ოსმალმა სულტანმა ტაძრის აღდგენისა და შეკეთების უფლება მისცა. ფრანცისკელებმა ტაძარი შეაკეთეს, თუმცა მალევე მოუწიათ მისი დატოვება, რადგან იგი ბერძენთა და სომეხთა მფლობელობაში გადავიდა.⁴¹⁷

414 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 148

415 იქვე, 148-149

416 Pringle, The churches, vol. III, 293-294

417 იქვე, 295

ქართველები ღვთისმშობლის საფლავის მონასტერში

ქართველები გეთსიმანიაში უკვე IX საუკუნიდან ჩანან. 808 წ. შედგენილ წმ. მიწის მონასტრების ჩამონათვალში (“Commemoratorium”) ნათქვამია: “ზეთისხილის მთაზე ოთხი ქართველი ბერი ცხოვრობს. გეთსიმანიაში, განცალკევებულ კლდესთან სამი განდევნილი ცხოვრობს: ბერძენი, სირიელი და ქართველი”.⁴¹⁸

XI ს-ის გეთსიმანიელ ქართველ ბერებს, როგორც ჩანს, საკმაოდ ფართო სამნიგნობრო ინტერესები გააჩნდათ. შემორჩენილია ამ პერიოდში გეთსიმანიაში გადანერილი რამდენიმე ქართული ხელნაწერი: 1044 წელს გადანერილი პარაკლიტონი (სამარხვო საგალობლების კრებული), რომელიც 5 გადამწერის მიერ არის შექმნილი (Sin.Geo.O. 13, Sin.Geo.N.14); მიქაელ მწირის მიერ გადანერილი ოთხთავი (1048 წ., H 1741); სტეფანე დვალის მიერ გადანერილი ჟამისწირვა (XII ს., Sin.Geo.O. 89).

ღვთისმშობლის საფლავის ტაძარში ქართველთა საკურთხევლისა და მათ მიერ ამ წმინდა ადგილას აღვლენილ წირვაზე მოგვითხრობენ XIV-XVI სს-ის მოგზაურები და მომლოცველები, კერძოდ: არქიმანდრიტ აგრეთენოსის ცნობის თანახმად (1370 წ.), ქალწულ მარიამის საფლავის აღმოსავლეთით საკურთხეველი ბერძნულ საპატრიარქოს ეკუთვნოდა, ხოლო ქართველების საკურთხეველი ღვთისმშობლის საფლავის სამხრეთით იყო.⁴¹⁹ ამავეს ადასტურებს ეგნატე სმოლენსკელის ცნობაც, რომელიც 1308-1404 წლებით თარიღდება.⁴²⁰

იოანე პოლონერის 1421 წლის გადმოცემის მიხედვით, ქართველების საკურთხეველი რიგით მეორე იყო ღვთისმშობლის საფლავიდან და იდგა ბნელი თალის ქვეშ. XVI-XVII საუკუნეების ცნობის თანახმად, ქართველები ფლობდნენ ბოლო საფეხურთან მდებარე საკურთხეველს.⁴²¹

საფიქრებელია, რომ ქართველები თავიანთ კუთვნილ საკურთხეველს ინარჩუნებდნენ სულ მცირე XVIII ს-ის 60-იან წლებამდე. ტიმოთე გაბაშვილი, რომელიც იერუსალიმში იმყოფებოდა 1757 წელს, მოგვითხრობს, რომ ქართველებს საკურთხეველი („სამწირვალო“) ეკუთვნით ღვთისმშობლის ეკლესიაში, თუმცა კი მის ადგილმდებარეობას არ აკონკრეტებს.⁴²²

არქიტექტურა

ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია დღევანდელი სახით აიგო ჯვაროსნების ხანაში – XII საუკუნეში. ეკლესიამ თითქმის უცვლელი სახით

418 Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis, 79

419 Pringle, The churches, vol. III, 294

420 Peradze, Account, 190

421 Peradze, Account 227, Pringle, The churches, vol. III, 295

422 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 82

მოაღწია ჩვენამდე. მისი ფასადი იერუსალიმის ჯვაროსნული არქიტექტურის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშად არის მიჩნეული.

ეკლესიის შესასვლელი წარმოადგენს შეისრულ პორტალს, რომლის თაღები 8 მარმარილოს სვეტს ეყრდნობა.

პორტალიდან 10.6 მეტრ სიღრმეზე 47-საფეხურიანი კიბე ეშვება ჯვრის ფორმის ეკლესიაში, რომელიც IV ს-ში აგებული ბიზანტიური ტაძრიდანაა დარჩენილი. ხელმარცხნივ კოპტების კუთვნილი საკურთხეველი დგას, ხელმარჯვნივ კი, აღმოსავლეთ აფსიდის ცენტრში, ღვთისმშობლის საფლავია.

ღვთისმშობლის საფლავზე აღმართულია პატარა, სწორკუთხა სამლოცველო. მისი გარეთა მხარე მდიდრულად არის შემკული ხატებით, შანდლებითა და ყვავილებით. სამლოცველოს ორი შესასვლელი (დასავლეთიდან და ჩრდილოეთიდან) აქვს. შესასვლელების ზედა ნაწილებში ჯვაროსანთა პერიოდის არქიტექტურული დეტალებია შემორჩენილი.

საფლავის უკან, სამხრეთის მხარეს მოთავსებული ნიშა წარმოადგენს ე.წ. მიჰრაბს. მისი დანიშნულებაა, მაჰმადიანებს ლოცვის წარმოქმნის დროს მექის მიმართულება უჩვენოს. ეს ადგილი საგანგებოდ იყო გამოყოფილი მუსლიმთათვის სალოცავად, რადგანაც მარიამის საფლავს ისინიც სცემდნენ თაყვანს.

ხელნაწერები

Sin. Geo. O. 13. პარაკლიტონი, 1044 წ.

გამოიყოფა ხუთი გადამწერის ხელი – სამი ანონიმისა, ასევე პეტრესი და გაბრიელის.

გადანერის ადგილი – გესმანია, მომგებელი – პეტრე, მოძღვარი – ზაქარია: „...მე, გლახაკმან მწირმან და ფრიად ცოდვილმა პეტრე, მოვაგე წმიდაჲ ესე პარაკლიტონი საფლავსა წმიდისა ღმრთისმშობლისასა წმიდასა გესმანიასა“ (270v).

შენიშნულია სინას მთისთვის: „სახელითა ღმრთისაჲთა მე, პეტრე, შევედ მთასა წმიდასა სინას, მოვიხილე და ესე პარაკლიტონი არა იყო მუნ შინა. მოვედ მუნით და დავენერე ჩემითა სიგლახაკითა და აწ შევენერე წმიდასა მთასა სინასა...“ (271r).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ალექსანდრე ცაგარელს (№60)⁴²³, ივანე ჯავახიშვილს (№13),⁴²⁴ ასევე ლალი ჯღამაიას (შესულია სინას მთის ეკატერინეს მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის მე-2 ტომ-

423 Цагарели, Памятники, 223-224

424 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 32-33

ში. იქვეა გამოქვეყნებული აქ მოხმობილი გადამწერის/მომგებლის ანდერძების სრული ტექსტი).⁴²⁵ ხელნაწერი ასევე შესწავლილი აქვს პავლე ინგოროყვას.⁴²⁶

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

Sin. Geo. N. 14. პარაკლიტონი, 1044 წ.

Sin.Geo.O.13 ნაკლულია. მის ნაწილს წარმოადგენს 1975 წელს სინას მთაზე წმ. ეკატერინეს მონასტერში აღმოჩენილი კოლექციის ხელნაწერი ფრაგმენტი Sin.Geo.N.14, რომელიც 10 ფურცელს შეიცავს და ნაწილობრივ ავსებს Sin.Geo.O.13-ის დანაკლისს დასაწყის ნაწილში. აღნიშნული ფრაგმენტი აღწერილია, მისი რაობა და Sin.Geo.O.13-ისთვის მიკუთვნება დადგენილია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის მეცნიერთა ჯგუფის მიერ.⁴²⁷

H 1741. ოთხთავი, 1048 წ.

ხელნაწერის ბოლო ნაწილი პალიმფსესტია.

გადამწერი – მწირი მიქაელი (გადამწერის ანდერძი და მინაწერები: 297r, 1v, 80v, 130v), გადანერის ადგილი – გეთსიმანია (გესმანია), ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია: „დაინერა წ(მიდას)ა ადგილსა გესმანიას, საფლავსა წ(მიდ)ისა ღ(მრთ)ისმშ(ო)ბელის(ა)სა, დედისაგან საბან(მიდ)ისა, განგებასა ზედა ბერძულსა, დიად ხარკებითა ჴელითა საწყალობელისა მიქაელ მწირისა მცხეთისვე მინისაგან...“ (297r).

ხელნაწერის მომგებელი – სტეფანე პალავრელი: „...მე, გლახაკი სტეფანე, ხუცესი პალავრელი, მნათეყოფილი, ყოველთა მონესეთა ნარჩევი, მინა და მტუერი, შვილი მცხეთისაჲ, ღირს-მყო ღმერთმან ... მოვიწიე წმიდასა ქალაქსა იერუსალჴმსა, აღდგომასა უფლისა ჩუენისა... და წმიდასა გოლგოთასა და მოვილოცენ ყოველნი წმიდანი ადგილნი ... და დამანასეს მწირველად ქართლისა კათალოკოზისა ოქროპირისა და მოვიგე წმიდაჲ ესე ოთხთავი... ქრონიკონი იყო სჲ“ (296r-297r).

ხელნაწერი აღწერილია საქართველოს ეროვნული მუზეუმის თანამშრომელთა მიერ (H ფონდის ხელნაწერთა აღწერილობის ტ. IV), იქვეა გამოქვეყნებული ხელნაწერის ანდერძები.⁴²⁸

425 Sin. II, 79-82

426 ინგოროყვა, ძველი ქართული პოეზია, 370, 486, 576

427 Sin. New, 2005, 259-260

428 H კოლექცია, IV, 173-174

Sin. Geo. O. 89. ჟამისწირვა წმ. ბასილი დიდის, წმ. იოანე ოქროპირისა და წმ. იაკობ მოციქულისა, XII ს.

გადამწერი: სტეფანე დვალი (31r, 36v, 45v, 62r, 69v); გადაწერის ადგილი: გე[თ]სამანია: „დაესრულა წმიდაჲ ჟამისწირვაჲ წმიდისა იოვანე ოქროპირისაჲ ჴელითა ფრიად ცოდვილისა იო(!) სტეფანე დვალისაჲთა..... დავნუსხე გესმანიას, საფლავსა წმიდისა და ყოვლად დიდებულისა ღმრთისმშობელისასა“ (69v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ნ. მარს⁴²⁹, ლ. ჯღამაიას (შესულია სინას მთის ეკატერინეს მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის მე-3 ტომში. იქვეა გამოქვეყნებული აქ მოხმობილი გადამწერის ანდერძის სრული ტექსტი).⁴³⁰

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

429 Март, Описание, 250-251

430 Sin. III, 201-202

იერუსალიმი, ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან
(ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან,
საფლავის სამლოცველო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, გეთსემანის ბაღი (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. ჯვრის მონასტერი ახალ იერუსალიმში

ადგილმდებარეობა და კუთვნილება

წმ. ჯვრის მონასტერი მდებარეობს ახალი იერუსალიმის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, ისრაელის პარლამენტისა და ისრაელის მუზეუმის სიახლოვეს, დაბლობზე, რომელიც ცნობილია რეჰავიას პარკისა და ჯვრის ველის სახელით. მონასტერი ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

წმ. ჯვრის მონასტერი აშენებულია იმ ადგილზე, სადაც, გადმოცემის თანახმად, იზრდებოდა ხე, რომლისგანაც გამოჭრეს მაცხოვრის ჯვარი. ზოგადად, ჯვრის ხის ლეგენდებში ორი განსხვავებული ტრადიციაა ასახული ხის აღმოცენების ადგილისა და მისი დამრგველის ვინაობასთან დაკავშირებით: ა) ხე დარგო ბიბლიურმა ადამმა ცოდვის მონანიების მიზნით გოლგოთაზე – ადგილზე, სადაც შემდგომში იგი დაკრძალეს. ბიზანტიურ სამყაროში ამ საკმაოდ გავრცელებული ლეგენდის დამონმებებს ვხვდებით I-XII სს-ის წყაროებში. მათ შორის ყველაზე ადრეულია ტერტულიანეს ნაშრომი (I ს.); ბ) ხე დარგო ბიბლიურმა ლოტმა ცოდვის მონანიების მიზნით იმ ადგილზე, სადაც ჯვრის მონასტერია აშენებული. ეს უნდა იყოს პალესტინური წარმოშობის ლეგენდა, რომელმაც XI საუკუნიდან მოყოლებული დომინანტური პოზიცია დაიკავა.⁴³¹

ეს ტრადიციაა ასახული XII-XIII და მომდევნო საუკუნეების უცხოელ პილიგრიმთა ტექსტებსა⁴³² და გვიანდელი პერიოდის ქართველ მოგზაურთა ჩანაწერებში: ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსლვაში“ (XVIII ს.), გიორგი ავალიშვილისა (XIX ს.) და პეტრე კონჭოშვილის (XX ს.) „მოგზაურობებში“.⁴³³

XI საუკუნემდე ჯვრის მონასტრის შესახებ წერილობითი წყაროები არ შემორჩენილა. დღეს დამკვიდრებული ბერძნული ტრადიცია ამ ადგილზე მონასტრის დაარსებასა და მის ადრეულ ისტორიას უკავშირებს

431 Mgaloblishvili, The Monastery of the Holy Cross, 34, 36

432 Pringle, The churches, vol. II, 33; Peradze, Account, 220-222

433 Mgaloblishvili, The Monastery of the Holy Cross, 33. საინტერესოა ასევე 1948 წელს იერუსალიმში, ჯვრის მონასტერში მცხოვრები ვინმე დოქტორ შმიდტის მიერ ფრანცისკელი ბერის სილვესტერ სელერისადმი მიწერილი წერილი, რომელშიც ნათქვამია, რომ ჯვრის მონასტრის ეზოში ზედაპირიდან 10 საფეხურის სიღრმეზე მდებარეობდა წმ. ლოტის სახელთან დაკავშირებული მღვიმე, რომელიც ერთ დროს სამლოცველო-დაც გამოიყენებოდა და იმ დროისათვის ქვებით იყო ამოქოლილი (იხ. Mgaloblishvili, The Monastery of the Holy Cross, 38)

იმპერატორ კონსტანტინე დიდის დედას, ელენე დედოფალს (IV ს.), იმპერატორ იუსტინიანეს (VI ს.) და იმპერატორ ჰერაკლეს (VII ს.)⁴³⁴; ქართული ტრადიცია მონასტრის დაარსებას მეფე მირიანსა (IV ს.) და მეფე ვახტანგ გორგასალს (V ს.) უკავშირებს.⁴³⁵ ტიმოთე გაბაშვილსა და ალექსანდრე ცაგარელს უნახავთ ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძრის დასავლეთ კედელზე გამოსახული ქართველი მეფეების: მირიანის, ვახტანგ გორგასლისა და ბაგრატ კურაპალატის პორტრეტები და მათ თავზე განთავსებული წარწერა, რომლებიც დღეს აღარაა შემორჩენილი: „ქ. მირიან ... კონსტანტინე... მეფემ ეს ჯვარი ... მოვიდეს .. და დაიჭირა იერუსალიმი და ააშენა ესე ჯვარი.“⁴³⁶

ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, რომელიც დღეისათვის უცნობ წყაროებს და იერუსალიმურ ტრადიციას იმონებებს, ჯვრის მონასტრის ადგილი მეფე მირიანს მოუპოვებია იმპერატორ კონსტანტინე დიდთან შეხვედრის შემდეგ: „რამეთუ პირველი ქრისტიანე ქმნილი მეფე საქართველოსა მირიან ხოსროიანი ნინოს მიერ წარმოვლენილ არს, მეფე კონსტანტინე უხილავს და იერუსალიმად მისრულ არს და ჯვარისა მონასტრის ადგილი მას უმოვნია... მირიან ხოსროიანის მოსლვის შემდგომად მოსრულ არს დიდად სახელოვანი საქართველოთ მეფე ვახტანგ გორგასლან.“⁴³⁷

ვახტანგ გორგასლის მემკვიდრე იუანე მოგვიტხრობს, რომ ვახტანგს დედასთან და დასთან ერთად უმოგზაურია იერუსალიმში, მოულოცავს წმინდა ადგილები და უხვი შეწირულობა გაუღია.⁴³⁸

ზემოხსენებული ცნობების საფუძველზე, ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ ვახტანგ გორგასალს მირიან მეფის მოგებულ ადგილას აუგია ეკლესია, ან განუახლებია და განუვრცია მირიანის მიერ აგებული ტაძარი.⁴³⁹

საინტერესოა, რომ ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით, მეფე ვახტანგ გორგასალმა სოფელ მალხაში საგანგებოდ ჩაასახლა ქართველი მეომრები, რომელთაც ევალებოდათ იქვე მდებარე ჯვრის მონასტრის, წმ. ნიკოლოზის მონასტრისა და კატამონის ეკლესიის დაცვა.⁴⁴⁰

1883 წელს ალექსანდრე ცაგარელმა ნახა სოფელ მალხაში მცხოვრები 600-ამდე არაბი, რომლებსაც ახსოვდათ თავიანთი წარმომავლობა შორეული ჩრდილოეთიდან და თავიანთ თავს გურჯებს (ქართველებს) უწოდებდნენ,

434 Tzaferis, The Monastery of the Holy Cross, 7, 8

435 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 77-78

436 იქვე, 82, 84, 85; Цагарели, Памятники, 245

437 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 77,78

438 ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, 186

439 მენაბდე, კერები, ტ. II, 72. აქვე იხ. საკითხთან დაკავშირებული ბიბლიოგრაფია გვ. 327-328

440 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 78; Цагарели, Памятники, 124

თუმცა კი მთლიანად ჰქონდათ დავიწყებული წინაპრების ენა და რწმენა. მალხელეები თავიანთი იერით, ადათ-წესებითა და, ნაწილობრივ, სამოსით განსხვავდებოდნენ სოფლის სიახლოვეს მობინადრე სხვა არაბებისგან, რომლებიც მათ (მალხელეებს) მიგრანტებად აღიქვამდნენ. მალხელეები მონინებით ეპყრობოდნენ მათ სოფელში არსებული ეკლესიის ნანგრევებს და ფლობდნენ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კუთვნილი მინდვრებისა და ვენახების დამუშავების პრივილეგიას, რისთვისაც მონასტერს უზღიდნენ შემოსავლის მესამედს.⁴⁴¹

ჯვრის მონასტრის დაარსებას თამილა მაგალობლიშვილი პეტრე იბერის სახელს უკავშირებს. მისი აზრით, მონასტრის ადგილას აგებული პირველი ტაძარი შესაძლოა გაიგივებული იყოს პეტრე იბერის (V ს.) მიერ აშენებულ ერთ-ერთ მონასტერთან. ჯვრის მონასტერთან პეტრე იბერის კავშირზე, მკვლევრის აზრით, აგრეთვე მიუთითებს მთავარი ტაძრის მოხატულობაში პეტრე იბერის გამოსახულების არსებობა. მკვლევარი ხაზს უსვამს იმ ფაქტსაც, რომ ისლამური სამართლის ნორმების გათვალისწინებით, წმ. მიწაზე XI ს-ის პირველ ნახევარში გიორგი-პროხორე შავშელს ახალი ტაძრის აგების უფლებას არ მისცემდნენ, თუ ეს ნაკვეთი ქართველთა მფლობელობაში არ იქნებოდა და მასზე არ იარსებებდა ქართველთა საგანე.⁴⁴²

ჯვრის მონასტრის ადგილას ადრეული ტაძრის არსებობას არქეოლოგიური მონაცემებიც ადასტურებს. 1969-1971 წლებში ჯვრის მონასტერში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა გათხრებმა მთავარი ტაძრის ქვეშ IV-V და VII საუკუნეების ფენები გამოავლინა.⁴⁴³

მონასტრის ბედი VII-X საუკუნეებში წყაროების არარსებობის გამო უცნობია.⁴⁴⁴

ქართული წერილობითი წყაროებიდან ეჭვიმუტანლადაა ცნობილი ის, რომ XI ს-ში ჯვრის მონასტერი აღაშენა/განაახლა ქართველმა ბერმა გიორგი-პროხორემ. პროხორე წარმოშობით შავშეთიდან იყო, განათლება წყაროსთავის მონასტერში მიიღო. აქვე აღკვეცილა იგი ბერად და მოგვიანებით მღვდლად უკურთხებიათ. ამის შემდეგ გიორგი-პროხორე წმინდა მიწაზე გაემგზავრა და მრავალი წელი დაყო საბა განწმედილის ლავრაში. XI საუკუნის 30-იან წლებში პროხორემ ჯვრის მონასტრის მშენებლობა/განახლება წამოიწყო.

გიორგი-პროხორეს ანდერძებიდან ნათელი ხდება, რომ იგი მის მიერ აღდგენილ მონასტერს ჯვრის ხის აღმოცენების ადგილთან აიგივებდა,

441 Zagarelli, Guthe, Grusinische Kolonisten in Palästina, 259-260; Цагарели, Памятники, 140-142

442 Mgaloblishvili, Regarding one unknown ancient feast, 163; ჯაფარიძე, ქართველთა საგანეები, 48-49

443 Economopoulos, Excavation in the Church of the Monastery of the Holy, 378-390

444 Pringle, The churches, vol. II, 33

რასაც ადასტურებს ჯვრის მონასტერში გადაწერილ ხელნაწერთა კოლოფონები (იხ. მაგალითად, გიორგი-პროხორეს ანდერძი 1038 წელს მისივე დაკვეთით საბა განწმედილის მონასტერში გადაწერილ იოანე ოქროპირის იოანეს სახარების თარგმანებაზე: „...ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი და ფრიად ცოდვილი გ(იორგ)ი-პროხორე, სახელად ოდენ მღდელი, ხოლო საქმით არა ღირსი, რომლითა შემძლებელ ვიქმენ უძღურებითა და სიგლახაკითა ჩემითა აღშენებად წმიდასა ამას ცხოველსმყოფელისა ჯუარისა ადგილსა...“⁴⁴⁵

ჯვრის მონასტრის მშენებლობა XI საუკუნის 50-იან წლების მიწურულს, ან 60-იანი წლების დამდეგს დასრულდა.⁴⁴⁶

ცნობილია, რომ 1056 წელს გიორგი ათონელმა ჩაიტანა იერუსალიმში მეფე ბაგრატ IV-ის (1027-1072 წწ.) დედის, დედოფალი მარიამის მიერ გაგზავნილი შეწირულობა და დიდად დაეხმარა საფასით ჯვრის მონასტრის მშენებლობას.⁴⁴⁷

XI საუკუნიდან მოყოლებული, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერს სრულიად გამორჩეული ადგილი ეკავა წმინდა მინის ქართულ ეკლესია-მონასტრებს შორის. ეს იყო წმინდა მინის ქართული კოლონიის ცენტრი, სადაც მიმდინარეობდა აქტიური სამნიგნობრო საქმიანობა.

სავარაუდოდ, ჯვრის მონასტერი დაზიანდა XII საუკუნის დასაწყისში. ინგლისელ მოგზაურ ზევულფს, რომელმაც იერუსალიმი 1102-1103 წლებში მოინახულა, ჯვრის მონასტერი ურწმუნოთა გამო დაცარიელებული დახვდა, თუმცა მონასტრის ნაგებობები მცირედ იყო დაზიანებული.⁴⁴⁸ რამდენიმე წლის შემდეგ ჯვრის მონასტერი მოინახულა რუსმა პილიგრიმმა, ილუმენმა დანიელმა (1106-1107 წწ.), რომელიც წერს, რომ მონასტერში ქართველი ბერები დაბრუნებულიყვნენ. ილუმენი დანიელი ასევე დეტალურად აღწერს მონასტერს, საიდანაც ცხადი ხდება, რომ ნაგებობა იმ დროისათვის სრულად აღდგენილი და მოხატული იყო.⁴⁴⁹

XIII ს-ის მეორე ნახევარში, დაახლოებით 1268 წლიდან, ეგვიპტის სულტანმა ბაიბარს I-მა ჯვრის მონასტერი ჩამოართვა ქართველებს და მისი მეჩეთად გადაკეთება ბრძანა.⁴⁵⁰ 1300 წელს ვახტანგ III-მ სხვადასხვა მონასტერში გაფანტულ ჯვარელ ბერებს მატერიალური დახმარება გაუწია⁴⁵¹, თუმცა მას ჯვრის მონასტერი არ გამოუსყიდია.

445 სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ხელნაწერი M 13 – დანვრილებით იხ. ქვემოთ, სექციაში: ხელნაწერები

446 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, 345-346

447 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, 143-145; იხ. ასევე: მენაბდე, კერები, ტ. II, 81-84

448 Seawulf, The Palestine Pilgrims' Text Society, 21

449 Житие и хождение Даниила, 82-83

450 გოჩოლეიშვილი, XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსების ცნობები საქართველოს შესახებ, 28-32

451 მეტრეველი, მასალები, 42, ალაპი N 206

არაბულ წყაროთა თანახმად, მონასტრის გათავისუფლება მუსლიმთა ხანგრძლივი ტყვეობისგან 1305-1306, ან 1310-1311 წლებში უნდა მომხდარიყო.⁴⁵²

მონასტრის დაბრუნების შემდეგ ქართველებმა იგი განაახლეს და ახლად მოახატვინეს ეკლესია. ცნობილია მონასტრის მაშინდელ აღმდგენელთა ვინაობაც. ჯვრის მონასტრის აღაპებმა შემოინახა მოსახსენებლები: მონასტრის გამოსხნისა და მეორედ აღშენებისთვის მეფე დავითისთვის (დავით VIII, 1299-1311 წწ.) და მეორედ შეკაზმვისთვის მეფე კონსტანტინესთვის (კონსტანტინე I, 1293-1327 წწ.).⁴⁵³

ჯვრის მონასტრისა და მისი ქონების შესახებ საინტერესო ცნობებს გვანდის XIV საუკუნის არაბი ენციკლოპედისტი ალ 'უმარი, რომელმაც 40-იან წლებში პირადად მოინახულა ჯვრის მონასტერი. ალ 'უმარი აღფრთოვანებით აღწერს მონასტრის ბალებს, მთავარ ტაძარს და მის მხატვრობას, ვრცლად საუბრობს სავანის თავგადასავალზე და იქ მცხოვრებ ქართველ ბერებზე.⁴⁵⁴

XVI საუკუნეში ჯვრის მონასტრისა და, ზოგადად, წმინდა მიწაზე ქართული ქრისტიანული თემის ისტორიაში მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა ჯვარის მამა ბენა ჩოლოყაშვილის საქმიანობამ. ბენა ჩოლოყაშვილმა აღადგინა ქართველთა უფლებები გოლგოთაზე, იზრუნა ჯვრის მონასტერსა და მის ბიბლიოთეკაზე, რაც ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებშიც არის ასახული.

1643-1644 წლებში მონასტერი განაახლა და მთავარი ეკლესია ხელახლა მოახატვინა ჯვრისა და გოლგოთის წინამძღვარმა არქიმანდრიტმა ნიკიფორე ჩოლოყაშვილმა სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის დახმარებით, რაც ასახულია მთავარი ტაძრის ქართულ და ბერძნულ ფერწერულ საქტიტორო წარწერებში.⁴⁵⁵

საქართველოს მძიმე ყოფის გამო წმინდა მიწის ქართული ქრისტიანულ თემს ძალზე უჭირდა გადასახადების გადახდა, რომლებიც ოსმალებს ჰქონდათ დაკისრებული მონასტრებისთვის. ჯვრის მონასტერი ვალებში იყო ჩავარდნილი.

ოსმალთა ხანის 1685 წლის ერთ-ერთ დოკუმენტში ჯვრის მონასტერი დასახელებულია იმ ქართულ მონასტერთა შორის, რომლებიც ვალებისა

452 Baybars al-Mansuri, Zubdat al-fikra, 385. XIV-XV საუკუნეების არაბული, მათ შორის, ახლად გამოვლენილი ნარატიული წყაროების შესწავლის შედეგად, გოჩა ჯაფარიძე ასკვნის, რომ მონასტრის დაბრუნების შესახებ გადანყვეტილება არა პირველი, არამედ ელჩების მეორედ ვიზიტის დროს 1310-1311 წლებში გადანყდა (ვრცლად იხ.: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 69-70)

453 მეტრეველი, მასალები, 41-43, 58-59, 100, 106.

454 ვრცლად იხ. ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 76-81

455 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 78, 80; Цагарели, Памятники, 241-242

და დარბევების გამო თითქმის დაცარიელებული და ძლიერ შელახული იყო.⁴⁵⁶

ცნობილია, რომ XVII საუკუნის მეორე ნახევარში იერუსალიმის სამმა პატრიარქმა: თეოფანემ (1608-1644 წწ.), პაისიმ (1645-1660 წწ.) და დოსითეოს II-მ (1669-1707 წწ.) რამდენჯერმე იმოგზაურეს საქართველოში წმ. მინაზე ქართული მონასტრების აღდგენისა და ვალების დასაფარად თანხების შესაგროვებლად.

მოღწეულია ქართლის მეფე გიორგი XI-ის (1676-1688 და 1703-1709) 1681 წლის საბუთი: „ნიგნი ეს მართალი და ჭეშმარიტი ჩვენგან მორთმეული“, რომელიც წარმოადგენს გარიგებას მეფე გიორგი XI-სა და იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოს II-ს შორის. შეთანხმების თანახმად, ქართულ მხარე ფარავდა წმ. მინაზე ქართული მონასტრების ვალებს; თავის მხრივ, დოსითეოსი კისრულობდა მათ გათავისუფლებასთან დაკავშირებული ყველა საკითხის მოგვარებას.⁴⁵⁷

მოღწეულია ეპისკოპოს დოსითეოს II-ის 1706 წლის სიგელი, რომელშიც ჯვრის მონასტერი სახელდება იმ ქართულ სავანეთა შორის, რომელთა გამოსყიდვა და შეკეთება ქართველ მეფეთა და დიდებულთა ფინანსური შემწეობითა და იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა.⁴⁵⁸

მიუხედავად ზემოთქმულისა, XVIII საუკუნეში ჯვრის მონასტერი ბერძენთა ხელში გადავიდა.

არქიტექტურა

ჯვრის მონასტერი წარმოადგენს მაღალი გალავნით მოზღუდული ციხე-სიმაგრის მსგავს კომპლექსს. კედლებს მიღმა მთავარი ტაძარი, მცირე სამლოცველოები, სატრაპეზო, სამრეკლო, სემინარიის შენობა და რამდენიმე სართულად განლაგებული სენაკებია.

მთავარი ტაძარი „ჩახაზული“ ჯვრის ტიპისაა, ორ თავისუფლად მდგომ ბურჯსა და აფსიდის კედლებზე დაყრდნობილი გუმბათით. ორი წყვილი სვეტით ეკლესიის სივრცე სამ მონაკვეთად იყოფა, გუმბათი საკურთხევლის შვერილებსა და დასავლეთით მდგარ ორ მასიურ სწორკუთხა ბურჯს ეყრდნობა. გუმბათქვეშა თალებს მუზარადისებრი ფორმა აქვთ. სავარაუდოდ, ეკლესიის ჯვრისებრი კამარები მოგვიანო ხანის უნდა იყოს. ეკლესია გარედან, წმ. მინის მართლმადიდებელთა ეკლესიების უმეტესობის მსგავსად, წარმოადგენს დაუნაწევრებელ

456 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179

457 Акты, т. I, 26-27

458 Цагарели, Памятники, 80-81

კუბურ მოცულობას, რომელზეც მხოლოდ გუმბათი აღიმართება.⁴⁵⁹

ეპიგრაფიკული წარწერები⁴⁶⁰

სამონასტრო კომპლექსის მთავარი ტაძრის კედლებზე შემორჩენილია სხვადასხვა ტიპის ლაპიდარული და საღებავით შესრულებული ქართული წარწერები; აქ გვხვდება, როგორც კედლის მხატვრობის კომპოზიციათა განმარტებითი, ასევე საქტიტორო წარწერები. კედლებზე ოსტატის წარწერა და მლოცველთა მინაწერებიცაა შემორჩენილი.

ჯვრის მონასტერში დაცული ქართული წარწერების უმეტესობა XVII საუკუნის 40-იან წლებში მთავარ ეკლესიაში ჩატარებული რესტავრაციის დროინდელია. არ ჩანს მონასტრის აგების ხანის (XI ს.) წარწერები, რომლებიც, სავარაუდოდ, მრავალი შეკეთების, თუ რემონტის დროს უნდა განადგურებულიყო.

ქართველთაგან პირველმა ჯვრის მონასტრის წარწერებს ყურადღება მიაქცია ტიმოთე გაბაშვილმა, რომელმაც 1757 წელს იმოგზაურა წმინდა მინაზე; ტიმოთე გაბაშვილის მოგზაურობის დროიდან მოყოლებული დღემდე ჯვრის მონასტერში მრავალი ქართული წარწერა განადგურდა. ქართველ მკვლევართა ყოველ მომდევნო თაობას წინამორბედებთან შედარებით ნაკლები ქართული წარწერა ხვდებოდა ადგილზე. მიუხედავად ამისა, ჯვრის მონასტერში აღნუსხულია 36 ქართული წარწერა, რომელთაგან 25 საღებავითაა შესრულებული, 11 კი ლაპიდარულია.

ჯვრის მონასტერში საღებავით შესრულებული წარწერების უმეტესობა ჯვარის მამა ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის მიერ ჩატარებული აღდგენითი სამუშაოს დროინდელია (XVII ს-ის 40-იანი წწ.).

ქვემოთ წარმოდგენილია იმ საქტიტორო, სამშენებლო და სავედრებელი წარწერების მოკლე მიმოხილვა, რომლებშიც მოხსენიებულნი არიან ქართველი ისტორიული პირები.

ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის საქტიტორო წარწერა, 1643 წ.

თორმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა შესრულებულია შავი საღებავით თეთრ ფონზე დასავლეთი კარის მართკუთხა ტიმპანის მარცხენა (სამხრეთ) მხარეს:

†: დაიხ(ა)ტა: და გ(ა)ნ(ა)თლდა: ნ(მინ)და: ესე: და ყ(ოვლა)დ: პ(ა)ტ(იო)სანი: ტაძა | რი: ჯ(უა)რისა: ც(ხო)ველს: მყოფ(ე)ლისა: ჯერ: ჩინებ(ი)თა: | და შეწვენითა: ყ(ოვლა)დ: სახელ(ო)ვ(ა)ნისა: და ბრწყ(ი)ნვ(ა)ლისა: | დადიანისა:

459 ვაჩიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა, 18; Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities, 25-26

460 ვრცლად ჯვრის მონასტრის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

ლეონისათა: ჳელითა: და ფ(რია)დ. ჭირ : | გ(ა)ნცდილ(ე)ბ(ი)თა: ყ(ოვლა)დ: უღირსისა: ჯ(უარ)ისა: და წ(მინდი)სა: გ(ო)ლგოთისა: მამისა: ნიკიფორესითა: ჩოლ(ა)ყას: შვილისა: ომ(ა)ნის: ძისათა: მსასოე | ბ(ე)ლისა: დ(ა)სარწმუნოსა: ამის: მონასტრის | ასა: რომ(ელ)მ(ა)ნ: გუმბადი: და წ(მინდ)ა: საკურთ | ხევ(ელ)ი: გავაკეთე: ჩემის: ალალითა: სა | ფასითა: ქორანიკ(ო)ნსა: ტკია: (1643 წ.) ა(მე)ნ:†: ჯ(უარ)ო: შ(ე)ინყალ: ც(ოდვილ)ი: დ(ია)კ(ვა)ნი: გრიგოლ: ა(მე)ნ:

კარის ტიმპანი, რომელზეც აღნიშნული ასომთავრული წარწერაა შესრულებული, სამ ნაწილადაა გაყოფილი, კიდურა ნაწილები ქართულ და ბერძნულ ტექსტებს ეთმობა. ბერძნული საქტიტორო წარწერა შინაარსით ქართულის ანალოგიურია, თუმცა მასში ლეონ (ტექსტში ლეონტი) დადიანისა და მღვდელმონაზონი და არქიმანდრიტი ნიკიფორეს (ჩოლოყაშვილი) გარდა, დამატებით, იხსენიება მღვდელმონაზვნები: მოსე, ნეოფიტეს შვილი გრიგოლი და მთავარდიაკონი მინას შვილი გერასიმე, რომელთაც ჯვრის მონასტერში შეუსრულებიათ აღნიშნული სამუშაო. წარწერის ბოლოს თარიღი – 1644 წლის 11 იანვარია. სავარაუდოა, ბერძნულ საქტიტორო წარწერაში მთავარი ქტიტორების (ლევან დადიანი, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილი) გარდა მოხსენიებული პირები – ბერძნები იყვნენ.

წარწერა ეკლესიის მოხატვის შესახებ, XVII ს.

თეთრი საღებავით შესრულებული ცხრასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა დატანილია სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგის ზედა ნაწილში. დღეს წარწერა დაზიანებულია, წარწერის მოხსნის მიზნით მასზე მიკრულია დოღბანდი, რის გამოც გრაფემათა გარჩევა გართულებულია. ასომთავრული წარწერის მხედრულ ტრანსლიტერაციას სრული სახით ვაქვეყნებთ ისე, როგორც იგი ა. ცაგარელს აქვს გადმოწერილი.⁴⁶¹

„მ[ე ყოვლა]დ| უღი(რ)სმ(ა)ნ მამამან| ჯ(უარ)ი(ს)ა და წ|(მინდი)სა გოლგ(ო)თი|ს(ა)მან დავ(ა)ხ|ატვინე | მრ(ა)ვლითა | ჭირითა | და შრ(ო)მითა ა[მენ].“

დრანდელი მთავარეპისკოპოსის გაბრიელ პატრიარქის წარწერა, XVI ს.

თეთრი საღებავით შესრულებული თორმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, მოციქულების წმ. პეტრესა და წმ. პავლეს ფიგურებს შორის:

„ამისა| დამხა|ტავსა| პატრა|ძესადრ|ანდელ| მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზსა| გ(ა)ბ(რიე)ლს და| მ(ი)სთა დედ|ა მ(ა)მათა შეუნდვენ| ლ(მერთმ)ან| ა(მე)ნ.“

461 Цагарели, Памятники, 243

თეოდოსე მანგლელი რევისშვილის გამოსახულების განმარტებითი წარწერა, XVII ს.

თეთრი საღებავით შესრულებული სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთ წახნაგზე, მოხატულობის ქვედა რეგისტრში, თეოდოსე მანგლელის ფიგურის ორსავე მხარეს:

„თეოდოსე მანგლელი რევის შვილი“

თეოდოსე მანგლელი, რევისშვილი ჯვრის მონასტერში მოღვაწეობდა ნიკოფორე ჩოლოყაშვილის დროს.

სამშენებლო წარწერა, 1643 წ.

თეთრი ფერის საღებავით შესრულებული ათსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა დატანილია ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთი წახნაგის ზედა მონაკვეთზე, წმ. ნიკიტას გამოსახულების ზევით. წარწერა გამოქვეყნებული აქვს ალექსანდრე ცაგარელს,⁴⁶² მის დროს წარწერა სრულად იყო შემორჩენილი; დაკარგულია წარწერის დასაწყისი; ქვემოთ მხედრული გრაფემებით ტექსტის დაკარგული ნაწილიც მოგვაქვს.

[დადიანმან ლეონ მიბოძა და გა]ვაკეთე გუმბადი და გუერდები ორი ათასი ა/სნალი და ე/ქსუი ათასი ჩ(ე)მი დავ/ხარჯე ქ(ორონი)კ(ონ)სა ტკ/ია ნიკ(ოლოზ).

შოთა რუსთველის წარწერა, XVI ს., XVII ს.

თეთრი საღებავით შესრულებული ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა დატანილია სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ წახნაგზე, მაქსიმე აღმსარებელსა და იოანე დამასკელს შორის, მათ ფეხებთან – შოთა რუსთველის ვოტივური გამოსახულების თავზე:

ამ(ი)სა დამხ(ა)ტ/ავსა შოთა(ს)/ შ(ეუნდენე)ს ღ(მერთმა)ნ ა(მე)ნ/ რუსთვ/[ე]ლი

წარწერა XVI ს-ში დაუნერიათ და განუახლებიათ XVII საუკუნეში, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის დროს.

შალვა შობასშვილის საქტიტორო წარწერა წმ. ელიასა და წმ. ელისეს გამოსახულებებთან, XVII ს.

წმ. ელიასა და ელისეს წყვილი გამოსახულება დღეს მოხსნილია კედლიდან, ჩარჩოშია ჩასმული და თბილისის სიონის სამკვეთლოს შესასვლელის

462 Цагарели, Памятники, 243

თავზე კიდია,⁴⁶³ ჯვრის მონასტერში იგი სამხრეთ აღმოსავლეთი სვეტის ჩრდილოეთ ნახნაგზე მდებარეობდა. წინასწარმეტყველთა გამოსახულებებს შორის თეთრი საღებავით შესრულებული შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული ძლიერ დაზიანებული წარწერაა, რომელშიც რამდენიმე სიტყვის გარჩევაა შესაძლებელი: წარწერაში იხსენიება „შობასშვილი შალვა“, რომელსაც, როგორც ჩანს, გარკვეული შესანიშნავი აქვს გაღებული მონასტრისთვის. ასევე იკითხება სიტყვები – „დიდად“, და „ენირა“.

აღსანიშნავია, რომ შალვა შობასშვილის ექვსსტრიქონიანი ლაპიდარული წარწერა ამავე მონასტრის ნართექსის შესასვლელთან, კედელშია ჩამაგრებული. ამ წარწერიდან ნათელია შობასშვილის საქმიანობა, მას მონასტრისთვის კამარები აუშენებია. სავარაუდოდ, მსგავსი ინფორმაცია უნდა აღენიშნათ ეკლესიის ინტერიერში კედელზეც. საღებავით შესრულებული წარწერა უეჭველს ხდის, რომ შალვა ქტიტორი იყო და არა ხელოსანი.

ომან ჩოლოყაშვილის, მოურავ ქაიხოსროსა და ბარბარას სავედრებელი წარწერა, XVII ს.

შავი საღებავით შესრულებული სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ჩრდილო-დასავლეთი სვეტის სამხრეთ ნახნაგზე:

† ჯ(უარ)ო პ(ა)ტიოს(ა)ნო და წ(მიდნა)ნო მთავარანგელოზნო მიქა(ე)ლ და გაბრიელ შეინყ(ა)ლეთ ჩოლაყასშვილი ომ(ა)ნ და ძე მათი მო(უ)რავი ქეიხოსრო და თ(ან)ა მეცხედრე მ(ა)თი ბარბარა ა(მე)ნ.

ომან ჩოლოყაშვილი და ბარბარე – ჯვრის მონასტრის წინამძღვრის – ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის მშობლები არიან, ქაიხოსრო კი ნიკოფორეს ძმაა, რომელიც ცნობილი მხედართმთავარი იყო.

შალვა შობასშვილის სავედრებელი წარწერა, XVII ს.

მარმარილოს ფილაზე ამოკვეთილი ექვსსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მოთავსებულია ეკლესიის დასავლეთი ნართექსის სამხრეთი შესასვლელის დიდ თაღთან, კედელში:

†: ს(უ)ლსა ამა. კამ(ა)რათა აღმშენ(ე)ბლისა: შობ(ა)ს: შვ(ი)ლს: შ(ა)ლვ(ა)ს: და დედამამათ(ა) მ(ი)სთ(ა) შ(ე)უნდენე)ს ლ(მერთმ)ან.

სავარაუდოდ, მონასტრის ერთ-ერთი გვიანდელი რემონტის დროს წარწერისთვის ადგილი შეუცვლიათ, რადგანაც ის სტრუქტურა, რომელშიც იგია ჩაშენებული, მონასტერში სემინარიის მოქმედების დროს – XIX საუკუნეში უნდა იყოს აშენებული. ამავე დროს, წარწერაში დამოწმებული

463 დიდებულიძე, ჯანჯალია, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა, 31; Didebulidze, Janjalia, Wall paintings of the Holy Cross, 61

ობიექტი – „ამა კამარათა“ მიგვითითებს, რომ წარწერაც შალვას მიერ აგებული კამარების სიახლოვეს იყო ჩამონტაჟებული.

ლევან დადიანის წარწერა, XVII ს.

სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია სადიაკვნეს თაღოვანი კარის თავზე დამონტაჟებული ვედრების რიგის სამი ხატის ხის მოჩარჩოების ქვედა ნაწილზე:

„:ქ(რისტ)ე ადიდე დადი(ა)ნი ლეონ“

ნესტან-დარეჯანის წარწერა, XVII ს.

სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის მეუღლის – ნესტან-დარეჯანის ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა გამოკვეთილია სამკვეთლოს თაღოვანი კარის თავზე არსებული ვედრების რიგის სამი ხატის ხის მოჩარჩოების ქვედა ნაწილზე:

„ნისტანდ(ა)რ(ე)ჯ(ა)ნ დ(ედო)ფ(ალ)ი“

წარწერის ფრაგმენტები იატაკის მარმარილოს ფილებზე, XIV-XVI სს.

ეკლესიის იატაკის ორ ფრაგმენტირებულ მარმარილოს ფილაზე ქართული ასომთავრული წარწერა იყო ამოკვეთილი. ეს ფილები ეკლესიის კარის ზღურბლში ჩამონტაჟებული დახვედრია 1960 წელს ირაკლი აბაშიძეს, აკაკი შანიძესა და გიორგი წერეთელს.⁴⁶⁴ ამ წარწერის ფოტო გადაღებული in situ, გამოაქვეყნა ჯოშუა პროერმა 1967 წელს.⁴⁶⁵ კარის ზღურბლიდან აღნიშნული წარწერა, როგორც ჩანს, ამოიღეს XX საუკუნის 70-80-იან წწ-ში. წმინდა მიწაზე ქართველ მეცნიერთა 2002 წლის ექსპედიციის დროს შესრულდა ამ წარწერის დოკუმენტირება და წარწერა მოთავსდა მონასტრის მუზეუმში. თუმცა დღეს მისი ადგილმდებარეობა უცნობია.

სპილენძის რგოლის წარწერა, 1643 წ.

ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილი სპილენძის რგოლისებრ ფირფიტაზე, რომელიც ეკლესიის გუმბათის ქვეშ, იატაკში იყო ჩამონტაჟებული:

„მ(ა)მ(ა)ნო დეგით მტკიცედ და შეურყევლად და მომიჯსენ(ე)თ მე ც(ოდვილი)ი ჯ(უარი)ს მ(ა)მ(ა) ნიკ(ოლო)ზ⁴⁶⁶ქ(ორონი)კ(ონ)სა ტკია“ (331) (331+1312=1643)

464 აბაშიძე, ფიქრები პალესტინაზე, 16

465 Prawer, The Monastery of the Cross, 59-62

466 ცაგარელი ამ წარწერას შეცდომით კითხულობს: ...ჯვარის მამა ნიკიფორე ნიკოლოზ.

დღეს წარწერიანი რგოლი დაკარგულია.⁴⁶⁷

კედლის მხატვრობა

სადღეისოდ ტაძრის მოხატულობის პროგრამა ძალზე ნაკლებია და ნაწილობრივ არის შემორჩენილი საკურთხეველში, მთავარი სივრცის ბურჯებზე, თაღებში და დასავლეთი კედლის ქვედა მონაკვეთში. შემორჩენილი ნაწილების მხატვრული თავისებურებებით – ფიგურების ხასიათით, მათი მოდელირების წესითა და მხატვრობის ფერადოვნებით – მოხატულობაში სამი ქრონოლოგიური ჯგუფი გამოიყოფა. ჩრდილოეთ ბურჯებზე და საკურთხევლის აქეთ-იქით (აფსიდის პილასტრებზე) უმეტესად XIV საუკუნის მხატვრობაა, სამხრეთ-აღმოსავლეთ ბურჯზე – უმეტესად XVI საუკუნისა, დანარჩენ ადგილებში, ისევე როგორც საკურთხეველში და დასავლეთ კედელზე, მხატვრობა XVII საუკუნისაა.⁴⁶⁸

მოხატულობას მეთვრამეტე, მეცხრამეტე და მეოცე საუკუნის დასაწყისის აღწერებსა და 1960 წლის მონაცემებთან შედარებითაც კი დიდი ნაწილი აკლია.⁴⁶⁹ დაკარგული ნაწილების უმეტესობის კვალი არ იძებნება. დღემდე მხოლოდ რამდენიმე ფრაგმენტია მიკვლეული სამუზეუმო და კერძო კოლექციებში.⁴⁷⁰

განსაკუთრებით აღსანიშნავი ისაა, რომ არ იძებნება ქართველ ქტიტორთა გამოსახულებები, რომელთა სიმრავლითაც ესოდენ გამორჩეული იყო ჯვრის მხატვრობა. ფერწერულ პორტრეტთა გალერეა მონასტრის მთელ ისტორიას მონიშნავდა მეოთხე საუკუნიდან მოყოლებული მეჩვიდმეტე საუკუნის ჩათვლით, რაც უთუოდ დიდი მნიშვნელობისა იყო მონასტრის მფლობელი ქართული თემისთვის.

ტაძრის კედლებს აღარ შემორჩა დასავლეთ კედელზე გამოსახული წმ. მირიან მეფე, ვახტანგ გორგასალი და ბაგრატ IV; ამავე კედლის კიდურა

467 2021 წელს გ. გაგოშიძის მიერ გაკეთებული ასლისა და დ. ცხადაძის ფოტოების საშუალებით, ფერადი ლითონებისა და ძვირფასი მეტალების ტექნოლოგ-რესტავრატორმა ერმინე მალრაძემ სპილენძის მასალით, თავისივე ხარჯებით, უსასყიდლოდ გააკეთა ძველი წარწერიანი რგოლის ზუსტი ასლი და გადასცა საქართველოს საგანგებო და სრულყოფილიან ელჩს ისრაელში ლაშა ჟვანიას.

468 მოხატულობის დათარიღების საკითხისთვის სრულად იხ.: დიდებულიძე, ჯანჯალია, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა, 26-33

469 გაბაშვილი, მიმოსღვა, 80-86; Цагарели, Сведения, 44-46; Baumstark, Die Wandgemälde in der Kirche des Kreuzklosters, 774-780; Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 38-53

470 რამდენიმე ნიმუში, კერძო კოლექციებში მოძიებისა და შესყიდვის შემდეგ, საქართველოში ინახება – სვეტიცხოვლისა და სიონის საკათედრო ტაძრებში და ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმში: წმ. გიორგი-პროხორე და წმ. ლუკა იერუსალიმელი, წინასწარმეტყველები ელია და ელისე, ელიას ამაღლება, წმ. სებასტიანი. მანამდე, ჯვრის მხატვრობის გაყიდული ფრაგმენტები სამუზეუმო კოლექციებიდან იყო ცნობილი. Kühnel, Monumental Painting from Jerusalem, 253-263

ნაწილებში – პაატა და ქაიხოსრო წულუკიძეები და ჯვრის მონასტრის ძმობის ჯგუფი; სამხრეთ კედელზე – ლევან დადიანი ოჯახით, ჩრდილოეთ კედელზე – ექვთიმე გრძელიძე, არსენ ვაჩესძე, იოანე ჭიმჭიმელი, ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილი და სხვ. არ იძებნება არც ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის, ელისე თბილელის, მაქსიმე აფხაზეთის კათალიკოსისა და ასურელ მამათა, წმ. იესე ნილკნელის, სტეფანე ხირსელის, ანტონ მარტყოფელისა და აბიბოს ნეკრესელის ფიგურები და მრავალი სხვა.⁴⁷¹

გადარჩენილ ნაწილებში თავდაპირველი ქართული წარწერები დღემდე ბევრგან საღებავით არის დაფარული და ბერძნული წარწერებითაა ჩანაცვლებული.

საფიქრებელია, ტაძარი მეტერთმეტე საუკუნეშივე, გიორგი-პროხორეს მიერ მისი ხელახლად აღშენებისთანავე მოეხატათ სრულად, იმდროინდელ საქართველოსა და ზოგადად სამართლმადიდებლოში დამკვიდრებული ტენდენციების შესაბამისად. მით უფრო, რომ მოხატულობის არსებობას რუსი ილუმენის, დანიელის 1106-1107 წწ. პილიგრიმოზის ტექსტიც ადასტურებს.⁴⁷²

მეორე ისტორიულად დადასტურებული ფაქტი, რომელიც მოხატულობას უკავშირდება 1305-1306/1310-1311 წწ-დან 1327 წ-მდე ქართველი მეფეების მიერ მონასტრის მამლუქთაგან გამოსხნასა და გამშვენებას წარმოადგენს.⁴⁷³

მესამე დოკუმენტურად დადასტურებული მოვლენა მონასტრის წინამძღვრის ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის მიერ ტაძრის განახლება და მოხატვაა 1643-1644 წწ-ში. ტაძრის დასავლეთ კედელზე, შესასვლელის ტიპპანში დახატულ გრაგნილებზე დიდი ქართული და ბერძნული წარწერებია მოთავსებული. ქართულ წარწერაში ნათქვამია: „ქ. დაიხატა და განათლდა წმიდაი ესე ყოვლად პატიოსანი ტაძარი ჯვარისა ცხოვლის მყოფელისა ჯერჩინებითა და შეწევნითა ყოვლად სახელოვანისა და ბრწყინვალისა დადიანისა ლეონისათა ხელითა და ფრიად ჭირგანცდილებითა ყოვლად უღირსისა ჯვარისა და წმიდისა გოლგოთისა მამისა ნიკიფორესითა ჩოლოყაშვილისა ომანის ძისათა მსასოებელისა და სარწმუნოსა ამის მონასტრისასა, რომელმან გუმბადი და წმიდა საკურთხევი გაგაკეთე ჩემის ალალითა საფასითა ქორონიკონსა ტკია [1643] ამინ. ქ. ჯვარო შეინყალე ცოდვილი დეკანოზი გრიგოლ, ამინ“. ჩრდილოეთ მხარეს მოთავსებული ბერძნული წარწერა დაახლოებით იმავე შინაარსისაა, ოღონდ ქართულისგან განსხვავებით, შემწირველებთან ერთად ის ადა-

471 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 80-86; Цагарели, Сведения, 44-46; Baumstark, Die Wandgemälde in der Kirche des Kreuzeklosters, 774-780; Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 38-53

472 Житъе и хождение Даниила, 82-23

473 იხ. ზემოთ ისტორიის ნაწილი

მიანებიც იხსენიებიან, რომელთა ხელითაც განახლდა და მოიხატა ტაძარი – მღვდელმონაზონი მოსე, გრიგოლი ნეოფილეს ძე და მთავარდიაკონი გერასიმე, მინას ძე. თარიღად მითითებულია 1644 წლის 11 იანვარი.⁴⁷⁴

ტაძრის თავდაპირველი შემკულობიდან სადღეისოდ რამის მოძიება შეუძლებელია, გარდა მისი სავარაუდო კვალისა ფერწერული ფენის ქვეშ ალაგ-ალაგ არსებული ბათქაშის ფენების სახით.⁴⁷⁵ ის, რომ ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის დაკვეთით შესრულებული სამუშაოებისას, საიმდროოდ დაუზიანებლად შერჩენილი ადრეული ფრაგმენტები შეუნარჩუნებიათ და ახალ მოხატულობაში ჩაურთავთ, მოხატულობის ზემოხსენებული XIV და XVI ნაწილებით დასტურდება.

ტაძარში ყველაზე თვალსაჩინოდ ბურჯების მხატვრობა აღიქმება.

ჩრდილო-დასავლეთ ბურჯი: დასავლეთ ნახნაგზე მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრაა გამოსახული (XIV ს.); სამხრეთ ნახნაგზე – მთავარანგელოზთა კრება და ზემოთ უძილი თვალი (XIV ს.); აღმოსავლეთ ნახნაგზე – წმ. კირილე ალექსანდრიელი და წმ. ათანასე დიდი (XIV ს.), ზემოთ წმ. მოკიასა და წმ. თეოდოტეს ნახევარფიგურები (XVII ს.). ჩრდილოეთ ნახნაგზე გამოსახულია წმ. პახომი ანგელოზის წინაშე, ზემოთ ორი წმიდა დედის ნახევარფიგურა, მათგან ერთი წმ. ანასტასია რომაელი (XVII ს.).

ჩრდილო-აღმოსავლეთ ბურჯი: დასავლეთ ნახნაგზე – წმ. გრიგოლ ღვთისმეტყველი და დანიელ წინასწარმეტყველი (XIV ს.) არიან გამოსახულნი, მათ ქვეშ – წმ. სერაპიონ სინდონიტი (XVII ს.), ზემოთ – დანიელი ლომთა ხაროში (XVII ს.). სამხრეთ ნახნაგზე წინასწარმეტყველები დავით და მოსე (XIV ს.), ზემოთ აბრაამის მსხვერპლშენიერვა (XIV ს.), აღმოსავლეთ ნახნაგზე – წმ. ზაქარია და წმ. იოანე ნათლისმცემელი (XIV ს.), ზემოთ ნათლისმცემლის შობა (XIV ს.). ჩრდილოეთი საბჯენი თაღის დასავლეთის კალთაზე წარმოდგენილია წინასწარმეტყველი სოფონია (XVII ს.). ბურჯის ჩრდილოეთ ნახნაგზე – წმ. ათანასე ათონელისა და წმ. ისიდორე პელუზელის ფიგურები (XVII ს.), მათ ზემოთ – წმ. ქრისტინესა და წმ. მარიამ მაგდალელის ნახევარფიგურები (XVII ს.).

დარბაზისკენ თაღს ზემოთ წმ. სილოანესა და წმ. რუფინუსის ნახევარფიგურებია (XVII ს.).

სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი: დასავლეთ ნახნაგზე – წმ. პეტრე და წმ. პავლეს ფიგურები და გაბრიელ პატრადის ვოტივური გამოსახულება მათ ფერხით (XVI ს.). სამხრეთ ნახნაგზე – ზემოთ წმ. თეოდორე სტუდიელი და წმ. იაკობ სპარსი არიან გამოსახულნი, ქვემოთ უცნობი მარტვილი და თეოდოსი

474 მსგავსი შინაარსის უფრო მოკლე წარწერები ინტერიერში სხვადასხვა ადგილებზე, ბურჯებზე, საკურთხევლისწინა შვერილზე და საქტიტორო პორტრეტებთანაც იყო მოთავსებული. იხ., Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 17-18

475 დეტალებისთვის იხ.: დიდებულიძე, ჯანჯალია, ჯვრის მონასტრის მოხატულობა, 26-33

მანგლელი რევიზილი. აღმოსავლეთ ნახნაგზე – წმ. მაქსიმე აღმსარებელი და წმ. იოანე დამასკელი შოთა რუსთაველის ვოტივური ფიგურით მათ ფერხთით (XVI ს.). ზედა ვინრო რეგისტრში – წმ. მიქელ სინელისა და წმ. ნიკიტას ნახევარფიგურები (XVII ს.). ბურჯის ჩრდილოეთ ნახნაგზე, პირით დარბაზისკენ – ზემოთ წმ. გიორგი და წმ. თევდორე ტირონი არიან გამოსახულნი მთელი ტანით, ქვემოთ – წმ. დემეტრე და წმ. ნესტორი (XVII ს.).

XVI საუკუნეში შესრულებული მხატვრობის ფრაგმენტი, რომელიც ახალ საფუძველზე გადატანილი და ლითონის ჩარჩოში ჩასმული ახლა სამხრეთ კედელზე კიდა, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის მოხატულობის ნაწილს წარმოადგენდა და ჯერ კიდევ 1960 წელს ადგილზე იყო.⁴⁷⁶ გამოსახულია წმ. საბასა და წმ. ექვთიმეს ფიგურები, რომელთა ფერხთით გამოსახულია გრიგოლ არსენიშვილი ძითურთ, ზემოთ კი წმ. ბასილისა და წმ. იოანე ოქროპირის ნახევარფიგურებია.

საკურთხევლის პილასტრების დასავლეთ, დარბაზისკენ მიმართულ ნახნაგებზე გამოსახულია, მარცხნივ – ფეხზე მდგომი ღვთისმშობელი ოდიგიტრია (XIV ს.), მარჯვნივ – ქრისტე პანტოკრატორი (XIV ს.), რომლის ფერხთით მიხატული იყო მარიამ დედოფლის, ამაჟამად ნაწილობრივ „ამოჭრილი“, ვოტივური ფიგურა (XVII ს.). ჩრდილოეთი და სამხრეთი საბჯენი თაღების აღმოსავლეთ კალთებზე, ანუ საკურთხევლის ორსავე მხარეს ხარება იყო გამოსახული, რომლის ნაწილიცაა ღვთისმშობლის ზემოთ გამოსახული ანგელოზის ფიგურა (XVII ს.).

ყურადღებას იქცევს დასავლეთი კედლის ფრაგმენტები:

კარის ტიმპანის ცენტრში, ქართულ-ბერძნულ საქტიტორო წარწერებს შორის, მედალიონში გამოსახულია ღვთისმშობელი ოდიგიტრია, მის ქვემოთ – უფლის ხელი მართალთა სულებით. ტიმპანის თავზე, შესასვლელის ჰორიზონტალურ ნირთხლში მარიამისკენ მფრინავი ორი ანგელოზის ფიგურაა. სამხრეთ ნირთხლში გამოსახულია პოსტიზანტიური ხანის იკონოგრაფიაში დამკვიდრებული ჭეშმარიტი ბერის სიმბოლური გამოსახულება – ორანტის პოზაში სანთლებით ხელში მდგომი ფიგურა ახვეული თვალებით და გოლგოთის ჯვრით თავს უკან.⁴⁷⁷ ჩრდილოეთ ნირთხლში, წინასწარმეტყველი სოლომონის ფიგურაა. იქვე, ჩრდილოეთით, ოდნავ დაბლა, კარის გვერდით, პეტრე იბერის გამოსახულებაა (ყველა ეს გამოსახულება XVII ს.).

დასავლეთი კედლის სამხრეთ პილასტრზე წმ. ეფთვიმე და გიორგი მთაწმიდელები არიან გამოსახულნი (XVII ს.).

საკურთხეველში არსებული ღვთისმშობლის ციკლის სცენებიდან, ამაჟამად მკრთალად გაირჩევა იოაკიმეს ხარებისა და ანას ხარების სცენები,

476 Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 56

477 The Painter's Manuel, 82

ჯვრულ კამარაზე ჩრდილოეთით და საკმაოდ კარგად – ტაძრად მიყვანება, სამხრეთი კედლის ზედა ნაწილში (XVII ს.). ჩრდილოეთ კედელზე, ზედა რეგისტრში მარიამის დიდების სცენა (XVII ს.) ღრუბლების ზოლებზე რამდენიმე რიგად გამოსახული მართალთა ნახევარფიგურებით (XVII ს.). ღვთისმშობელს უკავშირდება საბჯენი თალის სამხრეთ კალთაზე გამოსახული იაკობის კიბე, ღვთისმშობლის ბიბლიური წინასახე (XVII ს.). საკურთხეველში ასევე გამოსახული იყო ჯვრის ისტორიასთან დაკავშირებული რამდენიმე სცენა: ლოტისთვის სამი რტოს გადაცემა აბრაამის მიერ და ელენე დედოფლის მიერ ჯვრის მოპოვება, რომლებიც ამჟამად აღარ არსებობს.⁴⁷⁸

აღსანიშნავია, რომ საკურთხეველის აქეთ-იქით პასტოფორიუმების შესასვლელების თავზე შემორჩენილია ლევან დადიანის დაკვეთით, მისი მეუღლის ნესტან-დარეჯანის სულის საოხად შესრულებული ხატები ვედრების გამოსახულებებით.

ხელნაწერები

ჯვრის მონასტერი ქართულ ხელნაწერთა ძალზე მდიდარ კოლექციას ფლობდა. ჯვრის მონასტრის ბიბლიოთეკის შეკრებასა და გამდიდრებაზე ზრუნვა XI ს-ის პირველ ნახევარში დაიწყო გიორგი-პროხოვრემ. მისი თაოსნობით ჯვრის მონასტერში, ასევე წმინდა მინის სხვა სავანეებში საგანგებოდ ჯვრის მონასტრისთვის გადაინერა არაერთი ხელნაწერი. მონასტრის კოლექციის გამდიდრება გიორგი-პროხოვრეს შემდეგაც გაგრძელდა. საუკუნეთა მანძილზე აქ თავს იყრიდა ხელნაწერები, რომლებიც წმინდა მინის სხვა ეკლესია-მონასტრებში იყო დაცული და რომლებსაც ქართველები კარგავდნენ. ამის შესახებ ცნობებს გვან-ვდიან ხელნაწერებზე დართული ანდერძ-მინაწერები. ზემოთ აღნიშნული ხელნაწერები, რომლებიც თავის დროზე დერტავის, კაპათას, დევთუბნის, ტკებნარის, შეჰანისა და სხვა მონასტრებში იყო დაცული და შემდგომ კი ჯვრის მონასტერში ინახებოდა, ამის უტყუარ მტკიცებულებებს შეიცავს.

ჯვრის მონასტრის ხელნაწერთა კოლექცია გასული საუკუნის 20-იან წლებამდე მონასტერშივე ინახებოდა, ხოლო ამჟამად ამ კოლექციის უდიდესი ნაწილი დაცულია იერუსალიმის მართლმადიდებელი საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში და 161 ერთეულს მოიცავს.⁴⁷⁹ ამ ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები და აღაპები, რომლებიც XI-XVII სს-ით თარიღდება, გვანვდის მნიშვნელოვან კონკრეტულ ინფორმაციას წმინდა მინის ქართული ეკლესია-

478 Baumstark, Die Wandgemälde in der Kirche des Kreuzklosters, 781, ill. 15

479 მათგან ორი ძველნაბეჭდი წიგნია (Jer.Geo.88, Jer.Geo.155) და ერთი – სომხური ხელნაწერი (Jer.Geo. 147). ამ ხელნაწერთა დიდი ნაწილი აღწერილი და შესწავლილია, ხოლო ნაწილი არ ყოფილა საგანგებო კვლევის საგანი და მათი აღწერილობა არ არსებობს.

მონასტრების ისტორიის სხვადასხვა საკითხთან დაკავშირებით. აღნიშნულ წყაროებში, კერძოდ, ვხვდებით ძალზე ფასეულ ცნობებს მონასტრებში მიმდინარე სამშენებლო, ლიტერატურული და სამნიგობრო სამუშაოების შესახებ. აქვეა წარმოდგენილი საყურადღებო მასალა მონასტრების ყოველდღიური ყოფის, უფლებრივი და ეკონომიკური მდგომარეობის, ბერმონაზვნური ცხოვრების წესის, მონასტრებში მოღვაწე სასულიერო პირების, ქართველი და უცხოელი ისტორიული პირების შესახებ. კოლოფონები და მოსახსენებლები ნათლად წარმოგვიჩვენს აგრეთვე პალესტინის სამონასტრო კოლონიის კონტაქტებს საზღვარგარეთის სხვა ქართულ სამონასტრო კოლონიებთან (ათონის მთის, ანტიოქიის, სინას მთის ქართულ მონასტრებთან) თუ საქართველოსთან.

წინამდებარე სექციაში წარმოდგენილია მოკლე ინფორმაცია ჯვრის მონასტერთან დაკავშირებული ხელნაწერების შესახებ, კერძოდ კი იმ ხელნაწერების შესახებ, რომლებიც ჯვრის მონასტერში გადაინერა, მისთვის იყო შეწირული, ან მოგვიანებით ჯვრის მონასტერში იყო რესტავრირებული (ხელმეორედ აკინძული და განახლებული), რაც ცხადი ხდება ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერებიდან.⁴⁸⁰

მათგან დიდი ნაწილი ამჟამადაც იერუსალიმში ინახება, ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში, ნაწილი კი ინახება თბილისში, სანკტ-პეტერბურგში, სინას მთაზე, ვენაში, ვაშინგტონში, ოქსფორდში, ლონდონში და სხვ.

Jer. Geo. 12. იოვანე ოქროპირის „მათეს თავის თარგმანება“, XI ს-ის I ნახ.

ხელნაწერი შეიცავს „მათეს თავის თარგმანების“ ეფთვიმე ათონელისეულ თარგმანს. გადანერილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში. გადამწერი – სტეფანე თბილელი: „...დაინერა და განსრულდა ჴელითა უღირსისა

480 შესაბამისად, არ წარმოვადგენთ იმ ხელნაწერთა შესახებ ინფორმაციას, რომლებიც იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში ჯვრის მონასტრის წიგნსაცავიდან გადავიდა, თუმცა არ არის ცნობილი კონკრეტულად მათი კავშირი ჯვრის მონასტერთან და ანდერძ-მინაწერები არ შეიცავს შესაბამის ცნობებს. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ქართულ ხელნაწერთა კოლექციის ყველაზე სრული აღწერილობა შედგენილი აქვს რ. ბლეიკს: Blake R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarchale grecque à Jérusalem, par R. p. Blake; Revue de l' Orient Chrétien, t. III (XXIII), 1922-1923, №3-4, t. IV (XXIV), 1924, №1-2, №3-4, 1924, t.V (XXV), №1-2, 1925-1926. ხელნაწერთა დიდი ნაწილის აღწერილობა შედგენილი აქვს აგრეთვე ა. ცაგარელს: Цагарели А., Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, Православный Палестинский сборник, т. IV, вып. 10, СПб., 1888. ასევე ხელნაწერთა ერთი ნაწილის აღწერილობა შედგენილი აქვს ნ. მარს: მარი ნ. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების აღწერილობა, დასაბუთდად მოამზადა ე. მეტრეველმა, თბილისი, 1955. მოკლე ცნობები ამ ხელნაწერთა შესახებ აგრეთვე შეგიძლიათ იხილოთ გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.

და ჩემ ცოდვილისა სტეფანწსითა ტფილელისათა, წმიდასა ქალაქსა იერუსალჴმსა, მონასტერსა ქართველთასა ჯუარს.“ (472v).

ხელნაწერის მომგებელია – ზაქარია: „მე, გლახაკი ზაქარია, ღირს ვიქმენ და მოვიგენ წმიდაჲ ესე წიგნი სახარებისა თარგმანი წმიდასა ქალაქსა იჴ(რუსალე)მსა საწსრად სულისა ჩემისათჴს...“ (472v).

ბოლო გვერდზე არის აღდგომელა მახარებლის მინაწერი: „აღდგომელსა მახარებელს შეუნდენ ღმერთმან.“

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№115)⁴⁸¹ და ნ. მარს (№11),⁴⁸² რ. ბლეიკს⁴⁸³ (დამონმებული ანდერძ-მინაწერები გამოქვეყნებული აქვთ ცაგარელს და მარს).

მოკლე ცნობების ხელნაწერის შესახებ აგრეთვე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁴⁸⁴

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 156. ჰაგიოგრაფიული კრებული, 1040 წ.

გადანერის ადგილზე ცნობები არ არის, სავარაუდოდ, გადანერილი უნდა იყოს ანტიოქიაში.

გადამწერია გიორგი, რომლის მოძღვარი იყო მიქაელი: „უფალო იესუ ქრისტე... ადიდე ორთავე ცხორებათა შინა მამაჲ და მოძღუარი ჩემი მიქაელ. ლოცვა ყავთ, ქრისტეს მოყუარენო, ცოდვილისა და უღირსისა გიორგისთჴს, რომელმან ესე დაეწხრიკე უცბად სარგებელად მკითხველთა და მსმენელთათჴს. მომიწსენეთ წმიდათა ლოცვასა თქუენსა სიყუარულისათჴს ღმრთისა, რომლისაჲ არს დიდებაჲ საუკუნეთე და მიუკუნისამდე, ამენ. ქორონიკონი იყო სჲ, ინდიქტიონსა Ը“ (99r-101r).

ხელნაწერი ჯვრის მონასტერს შესწირა გიორგი აფხაზმა, გვარად მინინივაჲსძემ, რომელმაც ეს ნუსხა ჩამოიტანა ანტიოქიიდან, ჯვრის მონასტერში ჩამოტანილი ხელნაწერი ორი საკითხავით შეავსეს გიორგიმ და არსენმა: „მე, გლახაკმან სულითა და სანყალობელმან ქცევითა, უღირსმან გიორგი აფხაზმან შევწირე წიგნი ესე წმიდისა მართაჲს, დიდისა სჴმეონის დედისა ცხორებაჲ მონასტერსა წმიდისა ძელისა ცხორებისასა, აღშენებულსა სანატრელისა მამისა და მოძღურისა ჩუენისა გიორგი-პროხორესსა, ბრწყინავსმცა სული მათი წინაშე სამებისა წმიდისა...“; „ესე წმიდისა მართაჲს ცხორებაჲ გიორგი მინინივაჲს ძემან აფხაზმან შემოიტანა ანტიოქიათ იჴრუსალემს მონასტრისა ჯუარისათჴს, რომელი

481 Цагарели, Памятники, 176-177

482 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 32-34

483 Blake, Catalogue, 1922-1923, 376-377

484 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 121

ალაშენა ღმერთშემოსილმან მამამან ჩუენმან გიორგი-პროხოორე, ადიდენ ღმერთმან დიდებითა სულიერითა. და ესე წმიდისა პროკოპისი და წმიდათა ათთა მონამეთაჲ ჩუენ ჩაურთეთ, გიორგი და არსენი, და დავდევით მონასტერსა ჯუარისასა, ღმერთმან დაგაჯეროს...“ (205r-v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ რ. ბლეიკს⁴⁸⁵ და ჟ. გარიტს.⁴⁸⁶ მეცნიერულად გამოკვლეული აქვს ე. მეტრეველს.⁴⁸⁷ ე. მეტრეველის მითითებით, ეს ხელნაწერი გვიდასტურებს კონტაქტებს, რომლებიც ჰქონიათ ანტიოქიის რეგიონში მდებარე ქართულ მონასტრებს, ათონის ქართველთა მონასტერსა და იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს.

ხელნაწერის შესახებ ცნობები წარმოდგენილია ასევე გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁴⁸⁸

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

ბრიტანეთის ბიბლიოთეკაში დაცული ხელნაწერი Add MS 11281, პალესტინელ მამათა „ცხოვრებების“ კრებული, XI ს. (სავარაუდოდ, 1034-1042 წწ.)

ხელნაწერი ცნობილია როგორც ე.წ. პალესტინის პატერიკი, შეიცავს 15 ტექსტს (კირილე სკითხოპოლელის, ათანასე ალექსანდრიელისა და სხვათა თხზულებებს).

გადამწერია იოანე შავი (1r, 56v, 78r, 92v, 185r, 191v, 253v, 369r-v), გადანერილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში, მონასტრის შენების პროცესში. მომგებელი: გიორგი-პროხოორე, ჯვრის მონასტრის აღმშენებელი (იხ. გადამწერის ანდერძი: „ღირს-ვიქმენ გლახაკი და ფრიად ცოდვილი...y(ოვ)ლისა სულისა ნათელღებულისა უსაწყალობელჴსი შავ იოვანე დაწერად წ(მიდას)ა ამას წიგნსა წმიდათა მამათასა ბრძანებითა და ლოცვითა წ(მიდ)ისა მამისა ს(უ)ლიერისა მ(ო)ძლ(უ)რისა პროხოლისითა, თავისა სიგლახაკითა, რ(ომე)ლ კ(უ)რთხ(ეულ)მან მიქაელ მეფემან ევლოგიაჲ გაყო და სადაათცა ქ(რისტე)მან მოიღის. გავასრულე და შევმოსე და დავდევე წმიდას ამას ადგილს ჯ(უა)რისასა, რომლისა შჴწნებასა თანა ვშავდებოდე, ურჩი ესე და...“ (369v).

1837 წელს ხელნაწერი შეისყიდა ბრიტანეთის მუზეუმმა ალექსანდრიელი სომეხი მღვდლისგან, სახელად კასანჯი, რასაც მოწმობს ინგლისური მინაწერი საცავ ფურცელზე ხელნაწერის დასაწყისში: (Purchased of an Armenian Priest named Casanji, of Alexandria, Nov. 11, 1837).

485 Blake, Catalogue, 1925-1926, 153

486 Garitte, Version géorgienne de la Vie de Sainte Marthe, VIII-IX

487 მეტრეველი, საზღვარგარეთის ქართული კერების ურთიერთანამშრომლობის ფაქტი, 282-286

488 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 118

ტექსტი გამოცემულია ვ. იმნაიშვილის მიერ, ამავე გამოცემაშია წარმოდგენილი ხელნაწერის აღწერილობა.⁴⁸⁹ ხელნაწერის აღწერილობა წარმოდგენილია ასევე გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ,⁴⁹⁰ მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია ბრიტანეთის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა დიგიტალურ მონაცემთა ბაზაში.⁴⁹¹

ხელნაწერი დაცულია ბრიტანეთის ბიბლიოთეკაში, ლონდონში.

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი P3. გრიგოლ ღვთისმეტყველის და გრიგოლ ნოსელის თხზულებათა კრებული, 1040 წ.

ხელნაწერი შეიცავს „მათეს თავის თარგმანების“ ეფთვიმე ათონელისეულ თარგმანს. გადანერვილია ანტიოქიას, წმ. სვიმეონის მონასტრის სანახებში, კალიპოსის ქართველთა მონასტერში, გადამწერები არიან: ძმები გაბრიელ და იოვანე დეკანოზნი, ივანენმიდელ საფარელნი (427r-428r).

ხელნაწერი გადამწერებს შეუწირავთ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის, რომლის წინამძღვარიც იყო გიორგი-პროხორე: „... დაიწერა წ(მიდა)ე ესე წიგნი დასაბამითგ(ა)ნ წელთა ხქედ, ჴელითა ჩ(უე)ნითა ც(ო)დვ(ი)ლითა და შეიმოსაცა ქ(უე)ყ(ა)ნასა ასურეთისასა, საზღვართა ანტიოქიისათა, სანახებთა წმიდისა სუმეონ საკურველთმოქმედისათა, საყოფელსა წმიდისა ღ(მრ)თის მშ(ო)ბ(ე)ლისასა, მონასტერსა ქართველთა კალიპოსს, მეფობასა ბერძენთა ზ(ედ)ა წ(მი)დისა მეფისა მიხაილისსა და აფხაზთა და ქართველთა ზ(ედ)ა ბაგრატ კურაპალატისასა, ადიდენ ღ(მერთმა)ნ მეფობაე მათი. ქრონიკონსა სე... სახელითა ყ(ოვ)ლა(ა)დ წ(მი)დისა სამების(ა)თა შევწირეთ წ(მიდა)ე ესე წიგნი ჩ(უე)ნ, გლახაკთა და ცოდვილთა გ(ა)ბრ(ი)ელ და იოვანე დიდისა გულსმოდგინებითა წმიდასა მონასტერსა ღმრთის მიერ აღშენებულსა ჯუარს, რომელი აღეშენა ჴელითა წმიდისა და სანატრელისა მამისა და მოძღურისა ჩუენისა პროხორესითა მახლობელად წ(მიდა)სა ქალაქსა იჭრუსალემსა და ესე იქმნა ზეობას(ა)ვე და წინამძღურობასა მათსა...“ (427r-428r).

ხელნაწერი აღწერილია თ. ბრეგაძის მიერ.⁴⁹² ვ. ჯობაძეს ხელნაწერი გამოყენებული აქვს ანტიოქიის რეგიონის ქართული მონასტრების შესწავლის ერთ-ერთ ნყაროდ.⁴⁹³ კრებულის შესახებ ასევე იხილეთ გამოცემა:

489 იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხორებანი

490 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 43-44. აქვე იხ. ბიბლიოგრაფია

491 http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_11281&index=0

492 ბრეგაძე, აღწერილობა. 70-78

493 W. Djobadze, Materials for the study of Georgian monasteries in the Western environs of Antioch on the Orontes, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 372, Subsidia, tomus 48

ქართული ნათარგმნი და ორიგინალური ჰომილეტიკა.⁴⁹⁴

1820 წელს ხელნაწერი იერუსალიმიდან ჩამოიტანა გიორგი ავალი-შვილმა. ამჟამად დაცულია სანკტ-პეტერბურგში, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

H 2337. თვენი, გადაწერილია გოლგოთაზე, 1049 წ.

ხელნაწერი გადაწერილია XI საუკუნის ქართველი მწიგნობრის, იოვანე გოლგოთელის დაკვეთით, ხოლო შემდგომში ის ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა, საიდანაც 1820 წელს რუსეთში წაიღო გიორგი ავალი-შვილმა.

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: უფლის საფლავის ეკლესია, სექცია: ხელნაწერები.

Jer. Geo. 7/Jer. Geo. 11. ძველი ალექსა, წინასწარმეტყველთა წიგნები, XI ს-ის II ნახევარი (ნასწორებია XII ს-ში).

ხელნაწერი ამჟამად ორ წიგნად არის აკინძული. შეიცავს ტექსტის ადრებიზანტიურ რედაქციას, რომელიც ახლოს დგას ოშკის ბიბლიასთან, თუმცა სხვაობს მისგან.

გადაწერის ადგილი – სავარაუდოდ, ჯვრის მონასტერი. გადამწერის ვინაობა ცნობილი არ არის – გადამწერის ანდერძი არ არის შემორჩენილი, ბლეიკის ვარაუდით გადამწერი უნდა ყოფილიყო სუმეონ მთაწმინდელი (ხელნაწერის Jer.Geo. 49 გადამწერი).⁴⁹⁵

ხელნაწერში შემორჩენილია მრავალი მინაწერი, რომლებშიც მოიხსენიებიან ჯვრის მონასტრის დამაარსებელი გიორგი-პროხორე და ჯვარის მამა მკარი და სხვ.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№1)⁴⁹⁶, ნ. მარს (№6 და №20)⁴⁹⁷ და რ. ბლეიკს (№7 და №11).⁴⁹⁸ მოკლე ცნობები ხელნაწერის შესახებ აგრეთვე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁴⁹⁹

ხელნაწერი შესწავლილია, ტექსტი გათვალისწინებულია წინასწარმეტყველთა ცალკეული წიგნების გამოცემებში.⁵⁰⁰

494 მელიქიშვილი ნ., მაისურაძე მ., ქართული ნათარგმნი და ორიგინალური ჰომილეტიკა: ნარკვევები ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიიდან, I, 2012, 333. იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 153

495 Blake, Catalogue, 1922-1923, 370, 374

496 Цагарели, Памятники, 143-153

497 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 12-13 (№6); 13-14 (№20)

498 Blake, Catalogue, 1922-1923, 370-371; 374-376

499 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 115-116

500 ბიბლიოგრაფია იხ. გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 116

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 14. ბასილი დიდის „სწავლანი“ (ეფთვიმე ათონელის თარგმანი), 1055 წ.

გადანერა და შეიმოსა იოვანე დვალისა და მისი ძის, მიქაელის მიერ, რასაც მოწმობს იოვანე დვალის ანდერძი და მინაწერები: „*დაინერა და შეიმოსა ჴელითა იოვანე დვალისაჲთა და კურთხეულისა შვილისა ჩემისა მიქაელისითა. ლოცვა ყავთ, წმიდანო მამანო. ქორონიკონი იყო სოე*“ (487v); „*უღირსნი ამისნი მწერალნი იოვანე და მიქაელ ლოცვასა მოგკვსენენით, წმიდანო მამანო*“ (478v).

ხელნაწერი გადანერილია ჯვრის მონასტერში და შეწირულია ამავე მონასტრისთვის: „*...განსრულდა წიგნი წმიდისა ბასილისი ჯუარისათჳს. იესუ ქრისტე, ადიდჳ სულითა მამაჲ პროხორე, ჯუარისა მამენებელი, და აღუწოცენ ცოდვანი მამასა ეფთვიმეს, მომგებელსა ამისსა, კურთხეულსა სულით. ამენ*“ (478v); „*...აღვასრულჳ საჭმრითა ჩემითა და წერით და შემოსით, და შევწირე მონასტერსა ჯუარისასა იწრუსალემს, რომელსაცა აღუთქუ საწსენებლად და სალოცველად ფრიად ცოდვილისა სულისა ჩემისა და სულთა მშობელთა ჩემთასა, სულსა ფარსმანისსა...*“ (487r).

ხელნაწერის ანდერძში ჯვრის მონასტრის აღმშენებლად სახელდება გიორგი-პროხორე, ხოლო მომგებლად – ეფთვიმე: „*დაინერა და განსრულდა წმიდაჲ ესე წიგნი სულთა განმანათლებელი წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა დიდისა ბასილისი მონასტრისათ(ჳ)ს ჯუარისა, რომელი აღაშენა წმიდამან მამამან პროხორჳ, ბრძანებითა და მოღუანებითა კურთხეულისა კაცისა მამისა ეფთვიმესითა, ქრისტემან მიეცინ მადლი კეთილი ...*“ (17r). ლ. მენაბდის აზრით, ეს უნდა ყოფილიყო გიორგი-პროხორეს მოძღვარი, ეფთვიმე გრძელი წყაროსთაველი.⁵⁰¹

ხელნაწერის ბოლოს დაცული ანდერძი გვანვდის ცნობას იმაზე, რომ იოვანე დვალი იყო გიორგი-პროხორეს მოწაფე: „*...ვემოწაფე ღმერთშემოსილსა და წმიდასა პროხორის, რომელმან დიდითა მოღუანებითა შუენიერად და კეთილად აღაშენა მონასტერი ცხოველსყოფელისა პატივოსნისა ჯუარისაჲ და დასხნა მას შინა ყოველნივე შუენიერნი და კეთილნი წიგნნი საღმრთონი*“ (487 r-v).

მეორედ შემკაზმველი – ბერი გერმანე ეზდაველიძე (62v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№105),⁵⁰² ნ. მარს (№ 7),⁵⁰³ რ. ბლეიკს (№14),⁵⁰⁴ ასევე ც. ქურციკიძეს (აღნიშნული თხზულების

501 მენაბდე, კერები, II, 84

502 Цагарели, Памятники, 172-174

503 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 15-19

504 Blake, Catalogue, 1922-1923, 380-385

გამოცემის წინასიტყვაობაში).⁵⁰⁵

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Sin. Geo. O. 17. პარაკლიტონი, 1061 წ.

გადამწერი – გაბრიელ საყუარელი (307v); გადანერილია ჯვრის მონასტერში გიორგის მამობის დროს (იხ. გადამწერის ანდერძი): „...დაინერა წმიდაჲ ესე წიგნი წმიდასა ქალაქსა იჴ(რუსა)ლემს, მონასტერსა წმიდასა ჯუარსა, მამობასა გიორგისა. ქრისტემან ადიდენ სული მათი. ჴელით უნდოესა გაბრიელ საყუარელისითა, შეიმოსა ჴელითა მისითავე. შეუნდვენ ღმერთმან, ამენ. ქრონიკონი იყო სპა“ (307v).

შენიშნულია სინას მთის ქართველთა ეკლესიისათვის: „და შევნირენ სინას ძმათა ჩუენთა ქართველთა ეკლესიასა“ (308v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ი. ჯავახიშვილს,⁵⁰⁶ ლ. ჯღამაიას (შესულია სინას მთის ეკატერინეს მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის მე-2 ტომში. იქვეა გამოქვეყნებული აქ მოხმობილი გადამწერის ვრცელი ანდერძის სრული ტექსტი).⁵⁰⁷ ხელნაწერი ასევე შესწავლილი აქვს პ. ინგოროყვას.⁵⁰⁸

ხელნაწერი დაცულია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

Jer. Geo. 48. პარაკლიტონი (გიორგი ათონელის რედაქციისა), XI ს.

გადამწერისა და გადანერის ადგილის შესახებ ცნობები არ არის. მომგებელია ჯვრის მონასტრის აღმშენებელი გიორგი-პროხოორე. ხელნაწერის ბოლოს მოთავსებული მინაწერიდან ვიგებთ, რომ გიორგი-პროხოორემ მარხვის პერიოდის საგალობელთა ეს დიდტანიანი კრებული ორ ნაწილად გაყო მისი ადვილად მოხმარების მიზნით და შესწირა მის მიერვე აღშენებულ ჯვრის მონასტერს: „სახელითა ... პატიოსნისა ჴუარისაჲთა...მე გლახაკმან პროხოორე მოვიგენ წმიდანი ესე წიგნი სულთა განმანათლებლნი პარაკლიტონი და შეექმენ ორთავად სისუბუქისათჴს, რამეთუ პირველ აღმწერელსა ამისსა რვანივე ჴმანი ერთად შეემოსნეს და მე გავყავ და ორწიგნად შეექმენ და დავსხენ წმიდასა ეკკლესიასა ჴუარისასა სალოცველად სულისა ჩემისა...“ (249v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№89),⁵⁰⁹ რ. ბლეიკს (№48).⁵¹⁰

505 ქურციკიძე, ბასილი კესარიელის სწავლანი, 021-024.

506 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 39-40

507 Sin. II, 82-85

508 ინგოროყვა, ძველი ქართული პოეზია, 370, 486, 576

509 Цагарели, Памятники, 170-171

510 Blake, Catalogue, 1924/2, 390

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 24/Jer. Geo. 25. სვინაქსარი (გიორგი ათონელის რედაქციისა), ჯვრის მონასტრის ალაპები, XI ს. (Jer. Geo. 25 არის ხელნაწერის Jer. Geo. 24 გაგრძელება).

ხელნაწერში დაცული ჯვრის მონასტრის ალაპები ძვირფასი წყაროა ჯვრის მონასტრისა და ზოგადად, იერუსალიმის ქართული თემის ისტორიისათვის. ალაპები შესწავლილი და გამოცემულია ნ. მარისა⁵¹¹ და ე. მეტრეველის მიერ.⁵¹²

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ასევე რ. ბლეიკს.⁵¹³

დიდი სვინაქსარი შესწავლილია და კრიტიკული ტექსტი გამოცემულია.⁵¹⁴

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Sin. Geo. O. 16. ოთხთავი, XI ს.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№7),⁵¹⁵ ი. ჯავახიშვილს,⁵¹⁶ ყ. გარიტს.⁵¹⁷ იხ. ასევე ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵¹⁸

ა. ცაგარელს თავის აღწერილობაში მოჰყავს გადამწერის ანდერძი, საიდანაც ირკვევა ხელნაწერის გადამწერის თარიღი, გადამწერის ვინაობა – გაბრიელ საყუარელი, მომგებლის ვინაობა – დანიელ ჯვრის დეკანოზი და გადამწერის ადგილი – ჯვრის მონასტერი: „ძალითა, მადლითა და შეწევნითა ღუთისათა ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი და უნარჩეულესი ყოველთა დანიელ, მოგებად და დაწერად წმიდისა ამის სულთა განმანათლებელისა სახარებისა სადიდებელად ღმრთისა და სალოცუელად სულისა ჩემისა, სულისა მოძღვრისა ჩემისა გიორგი-პროხოვრესასა და მამისა გიორგისა, სულსა მშობელთა ჩემთა, ძმათა... სულიერისა ძმისა ჩემისა იოვანე ხუცისა და ყოველთა... დაიწერა წმიდაჲ ესე ოთხთავი წმიდასა ქალაქსა იერუსალიმს, მონასტერსა წმიდასა და მამობასა გიორგისსა – ღმერთმან ადიდენ სული მათი, – ჴელითა გაბრიელ საყუარელისათა, – ღმერთმან შეუწდენ! ქორონიკონი იყო სიბ“.⁵¹⁹

511 Март, Синодикон крестного монастыря – ხელნაწერის აღწერილობა მოთავსებულია ამ გამოცემის V-XXVIII გვერდებზე

512 მეტრეველი, მასალები

513 Blake, Catalogue, 1922-1923, 405-406.

514 დოლაქიძე, ჩიტუნაშვილი, დიდი სვინაქსარი

515 Цагарели, Памятники, 198-199

516 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 36-38

517 G Garitte, Catalogue

518 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 73

519 Цагарели, Памятники, 198-199 (ტექსტი მოგვაქვს უცვლელად)

სამწუხაროდ, ხელნაწერის ბოლო ფურცელი აღნიშნული ანდერძით უკვე აღარ დახვდა ი. ჯავახიშვილს „Последний лист, на котором при А. Цагарели имелась полная запись, вырван, см. его Каталог“.⁵²⁰

სავარაუდოდ. ა. ცაგარელთან თარიღი არაზუსტად არის ამოკითხული (ქორონიკონი სიბ =992 წ.), რადგან ანდერძში მოიხსენიება გიორგი პროხოროე და ჯვარის მამა გიორგი. ანდერძში მოხსენიებული ხელნაწერის გადამწერი გაბრიელ საყუარელი არის ჯვრის მონასტერშივე 1061 წელს გადაწერილი პარაკლიტონის (Sin.Geo.O. 17) გადამწერიც. ეს ხელნაწერიც დაახლოებით მისი თანადროული უნდა იყოს.

ხელნაწერი დაცულია სინას მთის ნმ. ეკატერინეს მონასტერში.

H 2336. თვენი (გიორგი მთაწმიდელის რედაქცია), XI ს.

გადაწერის ადგილი და გადამწერის ვინაობა არ არის ცნობილი.

ხელნაწერზე დართული ანდერძიდან ვიგებთ, რომ 1570 წელს ხელნაწერი ჯვრის მონასტერში აუკინძავს ვლასი ურბნელს, ტფილელი ეპისკოპოსის, ბარნაბას ბრძანებით: „...ლირს ვიქმენ მე, ურბნელ მთავარეპისკოპოსი ვლასი შეკაზმად წმიდისა ამის წიგნისა თუცთა აპრილისათა. რამეთუ ყამთა სიგრძისგან განწყუნილ და უწმარქმნილ იყო. და ჩუცნ ახლად ბრძანებითა და ჯერჩინებითა მამისა ჩუცნისა ტფილელ მთავარეპისკოპოსისა ბარნაბისითა ჴელეყავ შეკაზმად სალოცველად ცოდვილისა სულისა ჩუცნისა... შეიკაზმა წმიდაჲ ესე წიგნი ქორონიკონსა სნც“ (262 რ).

ხელნაწერის პირველ ფურცელზე მოთავსებული მინაწერი ცხადყოფს, რომ მეფე დავითის მოძღვარს, ილარიონ ოპიზარს შეუსყიდია ეს ხელნაწერი: „ე[სე]...წმიდა დავით მეფისაჲ არის, ოპიზარმან ილარიონ იყიდა, მეფისა მოძღვარმან“ (1 რ).⁵²¹

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია H ფონდის კოლექციის აღწერილობის V ტომში.⁵²² მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები.⁵²³

1820 წელს ხელნაწერი იერუსალიმიდან ჩამოიტანა და სანკტ-პეტერ-ბურგის სააზიო მუზეუმს გადასცა გიორგი ავალიშვილმა, ხოლო 1923 წელს ხელნაწერი გადაეცა საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკას.

დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

520 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 38

521 შდრ. ხელნაწერზე Jer. Geo. 21 ილარიონ ოპიზრის მინაწერი: „ესე წიგნი ჯუარისაჲ მეფეთ მეფისა დავითის ცოდვათა შესანდობელად მე, მისმან მოძღუარმან ოპიზარმან ბერმან ილარიონ დავიჭსენი სპარსთაგან მას ყამსა, ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაეჭირა“(332v)

522 H კოლექცია, V, 231-232. აქვე არის გამოქვეყნებული ანდერძის სრული ტექსტი

523 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 40

H 2339. თენი (გიორგი ათონელის რედაქციისა), XI ს.

გადანერის ადგილი და გადამნერის ვინაობა არ სახელდება. XVII საუკუნეში და შემდგომ ხელნაწერი ჯვრის მონასტრის კუთვნილება იყო. 1649 წელს ხელნაწერი ჯვრის მონასტერში შეკაზმა დიაკვანმა გრიგოლმა: „... ქრისტესითგან ათას ექუსას ორმოცთა ცხრაჲ იყო. ჯუარო პატიოსანო, შემინყალე მე ცოდვილი ამის შემკვრელი, ფრიად ცოდვილი დიაკონი გრიგოლ, პატიოსნისაჲ ჯვარისა ქართველთ მონასტრისაჲ“ (172 r-v).

იმავე ვრცელი ანდერძიდან ირკვევა, რომ გრიგოლს ხელნაწერი შეუკაზმავს ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის ბრძანებით. აღნიშნული ანდერძი შეიცავს საგულისხმო ცნობებს XVII საუკუნეში ნიკიფორე (ნიკოლოზ) ჩოლოყაშვილის თაოსნობით ჯვრის მონასტრის განახლების შესახებ (173v-174v), ასევე მონასტრის ფინანსური სირთულეების შესახებ: „ქ. წმიდანო მამანო, ოდეს ესე წიგნი ვიმუშავე, მაშინ დიად განსაცდელში იყო წმიდა მონასტერი, ოთხი ათასი მარჩილი ვალი ეკიდა მონასტერსა, პურისა და ღვინის ფასიც არა მქონდა, უწყის უფალმან, ამის მეტი რა მოგახსენოთ, რომ ამ წიგნის სამოსიც ვერ მიშოვეს და მე არა მქონდა რა. და ერთი მღვდელი მლოცავი მოინია შავშეთით, და იმან შემოანია სამოსი ამ წიგნისა. ჯვარმან პატიოსანმან სასუფეველი ცათაჲ მისცეს ამის წილ“ (174v).

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია H ფონდის კოლექციის აღწერილობის V ტომში.⁵²⁴ მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: უცხოეთში გადანერილი ქართული ხელნაწერები.⁵²⁵

1820 წელს ხელნაწერი იერუსალიმიდან ჩამოიტანა და სანკტ-პეტერ-ბურგის სააზიო მუზეუმს გადასცა გიორგი ავალიშვილმა, ხოლო 1923 წელს ხელნაწერი გადაეცა საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკას.

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

S 353. გიორგი მცირე, გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება, XI ს.

ტექსტს დართული აქვს გიორგი მთაწმიდელის სახელზე დანერილი საგალობლები.

ხელნაწერში გაირჩევა რამდენიმე ხელწერა. გადამნერის ვინაობა და გადანერის ადგილი არ არის მითითებული. XVI საუკუნის 70-იან წლებში ხელნაწერი ჯვრის მონასტერშია, ის შეუკაზმავს ბარნაბა ტფილელს: „ღმერთო შეინყალე ცოდვილი ტფილელ მთ(ავარეპისკ)ო(პო)ზი, ჯვრის მამა ბარნაბაჲ, რომელმან წმიდაჲ ესე წიგნი შეჰკაზმა და მშობელნი მისნი“ (3 r).

524 H კოლექცია, V, 233-235. აქვე არის გამოქვეყნებული ანდერძის სრული ტექსტი

525 უცხოეთში გადანერილი ქართული ხელნაწერები, 42

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია S ფონდის კოლექციის აღწერილობის I ტომში.⁵²⁶ მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები.⁵²⁷

დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი E16. იოანე ოქროპირის „მარგალიტი“ და სხვა თხზულებები (ეფთვიმე ათონელის თარგმანები), XI ს.

ხელნაწერი გადაწერილია პალესტინის წმ. სამოელის მონასტერში და შეწერილია ამავე მონასტრისთვის (329r-330r).

მოგვიანებით ხელნაწერი ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა, საიდანაც 1820 წელს სანკტ-პეტერბურგში ჩაიტანა გიორგი ავალიშვილმა.

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია სანკტ-პეტერბურგში, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: წმ. სამოელის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი M 13. იოანე ოქროპირი, იოანეს სახარების თარგმანება, 1038 წ.; XIII-XIV სს.

აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში დაცული ცნობილი ხელნაწერი, რომელიც წმ. საბა განწმედილის ლავრაში გადაწერა 1038 წელს მიქაელ ჩიხუარელმა იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის აღმშენებლის, გიორგი-პროხოროს დაკვეთით (487r, 488r). მანვე (გიორგი-პროხოროს) შესწირა ხელნაწერი იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერს (488r).

ჯვრის მონასტერშივე იყო ხელნაწერი რესტავრირებული – ერთხელ XIII-XIV სს-ში, როდესაც I ნაწილის შევსების მიზნით გადაიწერა ხელნაწერის II ნაწილი; და მეორედ – 1570 წელს, ვლასი ურბნელის მიერ, ბარნაბა ტფილელის დაკვეთით, როცა იგი ხელახლა იქნა აკინძული (489r).

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: წმ. საბას მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

ბოდლეს ბიბლიოთეკის ხელნაწერი MS. Georg. b. I. ჰაგიოგრაფიული კრებული, XI ს.

კრებულის პირველ ნაკვეთში წარმოდგენილია მამათა „ცხოვრებები“ (პატერიკი), მეორეში – დედათა „ცხოვრებები“ (მატერიკი).

526 S კოლექცია, I, 409-411

527 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 46

გადანერილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისათვის. გადამწერი/ მომგებელი – გიორგი-პროხორო: „ღირს მყო ღმერთმან მე, გლახაკი პროხოროე დანერად ამის სულთა განმანათლებელისა წმიდათა მონამეთა წიგნისა და გავასრულე და შევმოსე და დავდევე ნებითა ღუთისაათა და შეწვევითა ყოველთა წმიდათაათა ჩემ მიერ აღწებულსა ეკლესიასა წმიდისა ჯუარისასა“ (312v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ პ. პეეტერსს,⁵²⁸ დ. ბარეტს.⁵²⁹ ხელნაწერის აღწერილობა წარმოდგენილია ასევე გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵³⁰

ხელნაწერი დაცულია ოქსფორდის ბოდლეს ბიბლიოთეკაში.

Dumbarton Oaks MS 2. თვენი (დეკემბერ-იანვარ-თებერვლის მასალა), XI ს.

შეიცავს დეკემბრის, იანვრისა და თებერვლის მასალას.

გადამწერი: იოვანე დვალი, შემმოსველი: ნისტერეონი. გადანერილია ჯვრის მონასტრისათვის, მისი აღმშენებლის, გიორგი-პროხოროეს დავალებით: „...განსრულდა ესეცა წიგნი სამი თთუჴ, დეკენბერი, იანვარი და ფებერვალი, ბრძანებითა და მოღუანებითა ღ(მერ)თშემოსილისა მამისა და მოძღურისა გიორგი პროხოროესითა ... ლოცვასა მომიჯსენეთ ცოდვილი უცბად მჩრეკალი იოვანე დვალი...“ (377r).

1883 წლის შემდეგ ხელნაწერი გადაიტანეს ჯერ ევროპაში, შემდეგ აშშ-ში.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№36).⁵³¹ რ. ბლეიკისა და ნ. მარის შედგენილ აღწერილობებში ეს ხელნაწერი შესული არ არის, რადგან მათ ხელნაწერი აღარ დახვდათ ადგილზე.

შემდგომში ხელნაწერი ნაკვლევი აქვთ კ. კეკელიძეს,⁵³² რ. ბლეიკს⁵³³ და ჟ. გარიტს.⁵³⁴ ხელნაწერის შესახებ ცნობები წარმოდგენილია ასევე გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵³⁵

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია აშშ-ში, დუმბარტონ ოუქსის ბიბლიოთეკაში.

528 Peeters, De Codice Hiberico Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis, 301-306

529 Catalogue of the Wardrop Collection, 305

530 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 60-61

531 Цагарели, Памятники, 164

532 კეკელიძე, უცნობი რედაქცია ქართული ჰიმნოგრაფიული თუნენისა, 5-55

533 Blake, Georgian Menaion from Palestine, 97-104

534 Garitte, Le ménée géorgien de Dumbarton Oaks, 29-64

535 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 28

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაერთა ინსტიტუტის ხელნაერი H 18. ფსალმუნთა თარგმანება, XI-XII სს.

ხელნაერი შეიცავს ფსალმუნთა თარგმანების ეფრემ მცირისეულ თარგმანს.⁵³⁶ გადამწერის ვინაობა არ არის დასახელებული. გადამწერილია კუნძულ კვიპროსზე, ჟალიას (ღალიას) ქართველთა მონასტერში, კონკრეტულად, ამ მონასტრის სოხასტერში: „ხოლო დაინერა კჳპრეს, ქართველთა მონასტერსა ჟალიას, არა ხოლო შინა, არამედ ორ მილიონ შორს მონასტრისაგან. ხოლო [ზო]გამცა გვხარის სამთავე: მე – აღწერისათჳს და ჭირით შრომისა, ხოლო მკითხველსა – შრომით და ცხადად კითხვისათჳს; ხოლო მსმენელთა – საქმით აღსრულებისათჳს წარკითხულისა, რაჟთა თქუენითა სათნოებითა მეცა ვცხოვნდე და ერთობით ყოველნი ღირს ვიქმნეთ კეთილთა მათ საუკუნეთა თავადისა ქრისტეს ღმრთისა ...მისსა დიდებაჲ ან და დაუსრულებელთა მათ საუკუნეთა უკ~ე. ა~ნ“ (389v).

როდის იქნა ჩამოტანილი ეს ხელნაერი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში, ცნობილი არ არის. უდავოა, რომ XVI საუკუნიდან იგი ჯვრის მონასტერში ინახებოდა, რასაც ადასტურებს ბენეა ჩოლოყაშვილის მიწნაწერი: „ქ. ღმერთო და ჯუარო პატიოსანო, შეინყალე პატრონი მეფე მეფეთა გ(იორგ)ი და აცხოვნე ჩოლყასშვილი ჯუარის მამა ცოდვილი ბენეა. აქა იელუსალემს (sic) მოვე მე ჩემის ქრისტეს ღმრთის შეცოდებული და მემრუშე, მეძავი და ყოვლით ცოდვილი პინილად (sic) აღსავსე ქრ~კსა ს (sic). ამა წიგნსა შეკაზმა დაუპირე, მაგრა არა ღონე იქნებოდა გაკეთებისა. შენდობა მიბრძანეთ, ღმრთის მადლსა, მამანო სულიერნო. აჰა, დაუნყე (sic) კაზმა ღმრთისა შეწვენითა, მაგრა ერთობ დამაღონა. თავმან თქუენმან, დიდი ჭირი ვნახე. შენდობა მიბრძანეთ, ღმრთის მადლსა“ (95v).

ხელნაერში ასევე დაცულია პილიგრიმის, ლავრენტი ოკრიბელის 1807 წლით დათარიღებული საგულისხმო მიწნაწერი, რომლითაც დასტურდება, რომ იერუსალიმის წმ. საფლავის ეკლესიაში, წმ. თევდორეს, წმ. ნიკოლოზისა და წმ. აბრაამის მონასტრებში დაცული იყო ქართული წარწერები. (391r).⁵³⁷

ხელნაერი 1820 წლამდე წარმოადგენდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კოლექციის ნაწილს, საიდანაც 1820 წელს რუსეთში ჩამოიტანა გიორგი ავალიშვილმა.

536 თარგმანების ტექსტისა და მისი შედგენილობის შესახებ იხ. შანიძე, მზ., შესავალი ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა (ტექსტი და შენიშვნები), საიუბილეო, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, თბილისი, 1968, 77-100; შანიძე, მზ., ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანების ტექსტისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, თბილისი, 1971; შანიძე, მზ., ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბილისი, 1979

537 მიწნაწერის ტექსტი გამოქვეყნებულია, იხ. ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაერთა აღწერილობა, 369

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№146),⁵³⁸ მ. ბროსეს,⁵³⁹ თ. ჟორდანიას,⁵⁴⁰ თ. ცერაძესა და ლ. ხოფერიას.⁵⁴¹

ამჟამად დაცულია რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი Georg. 28. ოთხთავი, XII ს.

ხელნაწერი შემკულია მახარებელთა მინიატურებით.

გადამწერი: მაღლავითის ძე, მომგებლები: ბასილი და დემეტრე მონაზვნები; ოთხთავი გადანერილია საქართველოში და შეწირულია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრისთვის (224v).

XVI საუკუნეში ხელნაწერის ყდა ჯვრის მონასტერში განუახლებია ვლასი ურბნელს (247v).

ოთხთავს ერთვის ტამპლიერთა ორდენის წევრთა და შეჰანის მოღვაწეთა მოსახსენებლები (246v).⁵⁴²

ხელნაწერის დეტალური აღწერილობა და ზოგიერთი აღაპ-მოსახსენებელი პირველად გამოაქვეყნა ე. თაყაიშვილმა, რომელიც ხელნაწერს, პალეოგრაფიული მონაცემებით, XIII ს-ით ათარილებდა.⁵⁴³ ხელნაწერის მოსახსენებლები შესწავლილი აქვს ე. მეტრეველს, რომელიც ხელნაწერს ამ მოსახსენებლების მიხედვით XII ს-ით ათარილებს.⁵⁴⁴

ხელნაწერის მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁴⁵

ხელნაწერი დაცულია პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 51. პატრიკი, XII ს.

გადამწერის ვინაობა და გადანერის ადგილი უცნობია.

XVI ს-ში წიგნი ხელახლა აუკინძავთ ჯვრის მონასტერში ჯვარის მამა ეპიფანეს დავალებით: „*მე, სულითა სანყალობელმან და ყოვლდ ცოდვილმან მღდელთმთავარმან და წმიდათ ქალაქსა იჰრუსალემსა კეთილად მსახურთა და ღმრთივდაცულთა მეფეთაგან წარმოვლინებულმან აქა წმიდისა გოლგოთისა ... პატრიოსნისა და ცხოველმყოფელისა ჯუარისა მონასტრისა მამად და წინამძღვრად ჩინებულმან უღირსმან ეპიფანე*

538 Цагарели, Памятники, 188-191

539 Brosset, Notice des manuscrits géorgiens, 632

540 ჟორდანია, ქრონიკები, I, 128

541 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 356-370

542 მოსახსენებლების შესახებ იხ. მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ხელნაწერი

543 თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები, 61

544 მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ხელნაწერი (აქვეა წარმოდგენილი ხელნაწერის მოკლე აღწერილობაც); ასევე იხ. მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 235

545 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 211-212

მეგჰკაზმე წმიდა ესე და სულთა განმანათლებელი წიგნი ...“ (389r). ხელნაწერის მინაწერებში მოიხსენიება ასევე შემკაზმველი იოსებ ყოფილი [ი]ონაჲ მლთდელმონაზონი ხუნტუს ძე(1r).

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№111),⁵⁴⁶ რ. ბლეიკს,⁵⁴⁷ ხელნაწერს განიხილავს ასევე ე. მეტრეველი.⁵⁴⁸ მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნისა ზღვარგარეთ.⁵⁴⁹

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

H 1661. გიორგი მთაწმიდელის დიდი სვინაქსარი (ე.წ. გოლგოთის სვინაქსარი), 1155 წ.

ჯვრის მონასტერშია გადაწერილი ცნობილი „გოლგოთის სვინაქსარი“ (338v), რომელიც აღდგომის ეკლესიას ეკუთვნოდა – ხელნაწერში დაცული XV-XVI სს. ალაპები, ასევე აღდგომელა მახარებლის მინაწერი (1401-1407 წწ., 3r) მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს იერუსალიმის ქართველთა ქრისტიანული თემის საკუთრებათა და უფლებათა შესახებ. ხელნაწერი აგრეთვე შეიცავს ჯვაროსანთა, ტამპლიერების ორდენის წევრთა მოსახსენებლებს (XII ს-ის II ნახ.).

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: უფლის საფლავის ეკლესია, სექცია: ხელნაწერები.

A 1347. თეოდორე სტუდიელი, სწავლანი (გიორგი მთაწმინდელის თარგმანი), XII ს.

გადამწერი: მიქაელ გვრგენის ძე (158v, 203r).

გადამწერილია ჯვრის მონასტერში, ვაჰანის ქვაბების წმიდა გიორგის ეკლესიისათვის: „...მე, გლახაკმან და ფრიად ცოდვილმან მიქაელ გვრგენისძემან, დავწხრიკენ წმიდაჲ ესე სულთა განმან(ა)თლებელი სტუდიელი, სალოცველად სულისა ჩემისა და მშობელთა ჩემთა, სანახებსა წმიდისა იწრუსალემისასა, მონასტერსა ჯუარისასა. სახელსა ზედა წმიდისა მთავარმონამისა გიორგისასა, ვაჰანის ქუაბთასა ...“ (203 r).

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია A ფონდის კოლექციის აღწერილობის IV ტომში.⁵⁵⁰ მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები.⁵⁵¹

დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

546 Цагарели, Памятники, 174-175

547 Blake, Catalogue, 1924/2, 393-394

548 მეტრეველი, მასალები, 112, 266. მასვე აქვს გამოქვეყნებული ანდერძი

549 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 125

550 კოლექცია A, IV, 429-432. აქვეა გამოქვეყნებული ანდერძი

551 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 50

Jer. Geo. 20. შერეული კრებული, XII-XIII სს.

კრებული შეიცავს იოანე სინელის კლემაქსის ეფთვიმე ათონელისეულ თარგმანს და ჰაგიოგრაფიულ თხზულებას.

ხელნაწერის გადამწერია იოსები (283v). გადანერის ადგილი უცნობია, თუმცა მოგვიანებით (XVI ს-ში) ხელნაწერი ჯვრის მონასტერს ეკუთვნოდა – 1514 წ. ის ხელახლა შეუკაზმავს ჯვარის მამა ბენა ჩოლოყაშვილს, რაც ცხადი ხდება მინაწერიდან: „ამა წიგნისა მეორედ შემკაზმავსა ჩოლოყასშვილსა ბენას შეუდნეს ღმერთმან. ქორონიკონსა სბ შეიკაზმა და ამა კუირასა, დღესა სამშაბათსა, შევაბი აღდგომის კარი ნებითა ღ(მრ) თისათა.... „(2v).

ხელნაწერს აქვს კიდევ არაერთი გვიანდელი მინაწერი, რომლებშიც მოიხსენიებიან ბარნაბა ტფილელი, ბესარიონი და სხვა პირები.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№136 ან 137)⁵⁵², ნ. მარს (№14),⁵⁵³ რ. ბლეიკს (№20)⁵⁵⁴.

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 59. ლექციონარი, XII-XIII სს.

შეიცავს მთელი წლის ძველი აღთქმისა და მარხვა-აღდგომის ახალი აღთქმის საკითხავებს.

გადამწერის ვინაობა და გადანერის ადგილი მითითებული არ არის. შეიკაზმა ჯვრის მონასტერში. პირველი საცავი ფურცლის recto-ზე მინაწერიდან ვიგებთ, რომ ხელნაწერი აკინდა „მახარობელმან“ ჯვრის მონასტერში. ბოლო ფურცელზე არის არსენ ალავერდელის (სავარაუდოდ, დამკვეთის) მოსახსენებელი მინაწერი (288v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ბლეიკს.⁵⁵⁵ მოკლე ცნობები ხელნაწერის შესახებ აგრეთვე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁵⁶

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

552 Цагарели, Памятники, 181 (ცაგარლის აღწერილობა უკიდურესად მოკლეა, ის ხელნაწერს XIV-XVI სს-ით ათარილებს)

553 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 37. მასვე აქვს გამოქვეყნებული ბენა ჩოლოყაშვილის დამონებული მინაწერი

554 Blake, Catalogue, 1922-1923, 396-397

555 Blake, Catalogue, 1924/2, 396

556 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 130

Jer. Geo. 102. ოთხთავი (გიორგი ათონელის რედაქციისა), XII-XIV სს. მახარებელთა მინიატურებით.

გადამწერი: იოანე, გადაწერის ადგილი: სავარაუდოდ, ჯვრის მონასტერი (იხ. გადამწერის ანდერძი 234r-ზე. ანდერძში გადამწერის სახელი რ. ბლეიკს ამოკითხული აქვს როგორც: „ჯვ^სწველი“ – დაინერა წმიდაჲ ესე სახარებაჲ ჳელითა ი(ოანე)ჲ ჯვსწველისაჲთა – რასაც იგი ხსნის ასე: ჯუარის ვანელისაჲთა⁵⁵⁷).

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№8),⁵⁵⁸ რ. ბლეიკს.⁵⁵⁹ მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁶⁰

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 127. ჟამნი, XII-XV სს.

ხელნაწერის მოკლე აღწერილობა შედგენილი აქვთ ა. ცაგარელს (№24 – ა. ცაგარელი ხელნაწერს XII-XIV საუკუნეებით ათარიღებს),⁵⁶¹ რ. ბლეიკს,⁵⁶² ასევე შესულია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁶³

კრებულს ერთვის ბენა ჩოლოყაშვილის ანდერძი ყდის საცავ ფურცელზე ბოლოში. ხელნაწერს განიხილავენ ასევე ე. მეტრეველი და ლ. მენაბდე.⁵⁶⁴

ლაიფციგის უნივერსიტეტის ხელნაწერი Cod. Ms. V 1095. UB. ჯვრის მონასტრის ალაპები (ე.წ. ტიშენდორფისეული ნუსხა), XII-XXVII სს.

ამ ნომრით გატანილია ერთ საქალაქში მოქცეული სამი სხვადასხვა ხელნაწერის ფრაგმენტი, რომელთაგან ერთ-ერთია ალაპები იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარიდან.

ხსენებული ფრაგმენტი 4 ფურცელს მოიცავს და ორი ნაწილისგან შედგება, რომლებიც ერთმანეთს არ უკავშირდება: I ნაწილი მოიცავს ერთი ხელით დაწერილ ორ ფურცელს და შეიცავს მარხვისა და ზატიკის კვირებზე განწესებულ ალაპათა ნუსხას. მეორე ნაწილი შეიცავს უშუალოდ ალაპებს, დაწერილს სხვადასხვა ხელით, უმრავლესობა XV ს-შია დაწერილი, ყველაზე გვიანდელი – XVII ს-ში.

557 Blake, Catalogue, 1924/2, 418

558 Цагарели, Памятники, 254

559 Blake, Catalogue, 1924/2, 418-419

560 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 117

561 Цагарели, Памятники, 157

562 Blake, Catalogue, 1925-1926, 133

563 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 133

564 მეტრეველი, მასალები, 37, 40; მენაბდე, კერები, II, 112-113

მოკლე ცნობები ლაიფციგის ამ ფრაგმენტების შესახებ წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁶⁵ ჯვრის მონასტრის აღაპები შესწავლილი და გამოცემულია.⁵⁶⁶

ხელნაწერი დაცულია ლაიფციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 86. დასდებულნი აღდგომისანი, XIII ს.

ხელნაწერი არ არის შესწავლილი. მოკლე აღწერილობა შედგენილი აქვს რ. ბლეიკს. მკვლევარი მიუთითებს, რომ ხელნაწერი გადანერილია ჯვრის მონასტერში.⁵⁶⁷

ამჟამად დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური სა-პატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Kut. 25. რჯულის კანონი, XIII ს.

გადამწერი – გრიგოლ ჩახრეხაძე, გადანერილია ჯვრის მონასტრისთვის: „...არარაჲს სხჳსათ(ჳ)ს მოვიჭირვე წერაჲ ამისი, თჳნიერ რომელ სიყუარული მქონდა ცალკერძ წმიდისა მონასტრისა პატიოსნისა ჯუარისაჲ და მერმე ამის წმიდისა წიგნისაჲ. და ესე დავიდევ გონებასა ჩემსა, ვითარმედ უკუჭთუ ღირს-მყოს ღმერთმან და წმიდასა მონასტერსა პატიოსნისა ჯუარისასა შინა შეინყნარონ, მაშა თჳთ კეთილ. და ვიდრე ცოცხალი ვიყო, არა დავაკლდეგი ხილვასა ამისსა...“ (296 r).

როგორც ირკვევა მეორე მინაწერიდან, 1622 წელს ეს ხელნაწერი იერუსალიმში უნახავს ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილს და კვლავ ჯვრის მონასტრისათვის შეუწირავს (300 v).

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომში.⁵⁶⁸ მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: უცხოეთში გადანერილი ქართული ხელნაწერები.⁵⁶⁹

ხელნაწერი დაცულია ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში, სადაც შესულია გელათის მონასტრიდან.

Jer. Geo. 133. ფსალმუნნი, XIII-XIV სს.

გადამწერის ვინაობა და გადანერის ადგილი არ არის ცნობილი. 1532 წელს ხელახლა იყო აკინძული და ყდაში ჩასმული ბენა ჩოლოყაშვილის მიერ (1r, 5v).

ხელნაწერის ძალიან მოკლე აღწერილობა შეტანილია ა. ცაგარლის

565 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 37

566 Март, Синодикон крестного монастыря; მეტრეველი, მასალები, 72-78

567 Blake, Catalogue, 1924/2, 413

568 ქუთაისის ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. I, 110-116

569 უცხოეთში გადანერილი ქართული ხელნაწერები, 56

კატალოგში (№4 – იგი ხელნაწერს XIV-XVI სს-ით ათარიღებს),⁵⁷⁰ ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ბლეიკს,⁵⁷¹ მოკლე აღწერილობა ასევე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁷² ტექსტი გათვალისწინებულია ფსალმუნის გამოცემაში.⁵⁷³

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 136. ფსალმუნი, XIII-XIV სს.

ხელნაწერის გადამწერის ვინაობა და გადანერის ადგილი არ არის ცნობილი. ხელნაწერი ხელმეორედ აუკინძავს ჯვრის მონასტერში ელისე დმანელ ეპისკოპოსს: „*მე უღირსმან დმანელ ეპ(ი)სკ(ოპო)სმან ელისემ შევეკარ წმ. ესე დავითნი ჯვარის მონასტერს*“ (2r).⁵⁷⁴

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№6),⁵⁷⁵ რ. ბლეიკს,⁵⁷⁶ მოკლე აღწერილობა ასევე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁷⁷

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 65. პარაკლიტონი, XIII-XIV სს.

დევეთუბნის მონასტრის კუთვნილი ეს ხელნაწერი მალევე ჯვრის მონასტერში გადაუტანიათ, რასაც მოწმობს XIII-XIV სს-ის მინაწერი (1v).

უფრო დაწვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: დევეთუბნის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

Jer. Geo. 87. ზატიკი, XIII -XVI სს.

გადანერილია ჯვრის მონასტერში ბერ იაკობის მიერ (186v).

ყდის პირველი საცავი ფურცლის verso-ზე ბენა ირუბაქისძე ჩოლოყაშვილის მოსახსენებელი მინაწერი: „*ქ. აცხოვნე პატრონი მეფე მეფეთა გიორგი და მაცხოვნე მე ც(ოდვილი)ი იერუბაქის ჩოლოყას შკლი ბენა, ...აქა იერუს(ალჴ)მს მოვინიე ქორონიკონსა ს*“ (=1512 წ.).⁵⁷⁸

570 Цагарели, Памятники, 154

571 Blake, Catalogue, 1925-1926, 137

572 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 117

573 შანიძე, მზ., ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები

574 მინაწერის ტექსტი მოგვყავს ა. ცაგარლის კატალოგის მიხედვით – Цагарели, Памятники, 153

575 Цагарели, Памятники, 153

576 Blake, Catalogue, 1925-1926, 138

577 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 117

578 ვუთითებთ ა. ცაგარლის გამოქვეყნებული ტექსტის მიხედვით: Цагарели, Памятники, 167-168

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№71 – იგი ხელნაწერს XIII-XIV სს-ით ათარილებს),⁵⁷⁹ რ. ბლეიკს (ათარილებს XVI-XVII სს-ით, თუმცა ბენა ჩოლოყაშვილის მინაწერის მიხედვით, ხელნაწერის ზედა ზღვარი XVI ს-ის პირველი ნახევარია).⁵⁸⁰ მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁸¹

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 21. ეგზეგეტიკური და ჰომილეტიკური საკითხავების კრებული, XIII-XVI სს.

ხელნაწერი იერუსალიმის კაპათას მონასტრის საკუთრებას წარმოადგენდა, შემდეგ კი – ჯვრის მონასტრისა, რასაც მონაწილეს მისი მინაწერები (1r; 2v; 5v, 332v). როგორც მინაწერიდან ირკვევა, მონასტრიდან ხელნაწერი გაუტაციათ, ხოლო ბერ ილარიონ ოპიზარს იგი ჯვრის მონასტრისთვის დაუბრუნებია (332v).

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: კაპათას მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

Jer. Geo. 120. ჰაგიოგრაფიული კრებული, XIV-XV სს. (ხელნაწერის დასაწყისში 59 ფურცელი შევსებულია XVII ს-ში).

გადამწერი – მღვდელ-მონაზონი იაკობი (მინაწერი დასაწყისში).

შემკაზმავი – ჯვარის მამა ეპიფანე, (რომელსაც ასევე შეუკაზმავს ხელნაწერი Jer.Geo.51. იგი ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი იყო 1567-1593 წწ-ში: „სულსა ამა წიგნის შემმოსავსა პაპა იაკობს შს ღწ და შემკაზმავსა ჯუარის მამას ეპიფანეს...“ (239r).⁵⁸²

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№108 – იგი ხელნაწერს XIII-XV სს-ით ათარილებს),⁵⁸³ რ. ბლეიკს,⁵⁸⁴ მოკლე აღწერილობა ასევე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁸⁵

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

579 Цагарели, Памятники, 167-168

580 Blake, Catalogue, 1924/2, 413

581 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 137

582 მეტრეველი, მასალები, 37-38

583 Цагарели, Памятники, 174. მასვე აქვს გამოქვეყნებული დამონმებული მინაწერი

584 Blake, Catalogue, 1924/2, 427-429

585 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 120-121

Jer. Geo. 76. პავლენი, გიორგი ათონელის რედაქციისა, XIV ს.

ხელნაწერი იერუსალიმის წმინდა საფლავის აღდგომის ეკლესიაში გადაწერეს და შესწირეს ჯვრის მონასტერს (242r).

უფრო დანერვილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: უფლის საფლავის ეკლესია, სექცია: ხელნაწერები.

Jer. Geo. 117. თენი (შეიცავს დეკემბრის თვის საგალობლებს), XIV-XVI სს.

გადამწერი უცნობია. პირველ საცავ ფურცელზე დასტურდება მღვდელ-მონაზონ მანასეს მინაწერი, რომელსაც შეუკაზმავს ხელნაწერი.

ხელნაწერი მეორედ შეუკაზმავს ბენა ჩოლოყაშვილს: „შე მეფეთ მეფე გიორგი და აცხოვნე ამის შემკაზმავი ბენა და მოძღვარი ჩემი ნაომ“ (160 r).

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№50),⁵⁸⁶ რ. ბლეიკს,⁵⁸⁷ მოკლე აღწერილობა ასევე წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁸⁸

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 114. კონდაკი (მოიცავს მთელი წლის მასალას), XV-XVI სს.

გადაწერილია ჯვრის მონასტერში, გადამწერის სახელი არ იკითხება (რ. ბლეიკის კატალოგის მიხედვით) (25v). ყდის საცავ ფურცლებზე შემორჩენილია რამდენიმე მინაწერი, მათ შორის ბენა ჩოლოყაშვილისა, რომელსაც შეუკაზმავს ხელნაწერი.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ა. ცაგარელს (№100 – იგი ხელნაწერს XIII-XIV სს-ით ათარილებს),⁵⁸⁹ რ. ბლეიკს,⁵⁹⁰ მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁵⁹¹

ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Q 84. ოხთავი, XVI ს.

გადამწერია ამბროსი, გადაწერილია იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში: „და ან ესე სახარებაჲ აღიწერა ცოდვილისა ამბროსისგ(ა)ნ იწრუსალემს, მონასტერსა ჯუარისა პატიოსნისასა, სადიდებელად ღმრთისა მამისა,

586 Цагарели, Памятники, 166 (აქვეა გამოქვეყნებული დამონმებული მინაწერი)

587 Blake, Catalogue, 1924/2, 426

588 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 140, იხ. ასევე: მეტრეველი, მასალები, 37; 40

589 Цагарели, Памятники, 172

590 Blake, Catalogue, 1924/2, 425

591 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 141

ძისაჲ და სულისა წმიდისა და სალოცველად სულდიდებულისა პატრონისა ქაიხორსოსთჳს“ (52 v).

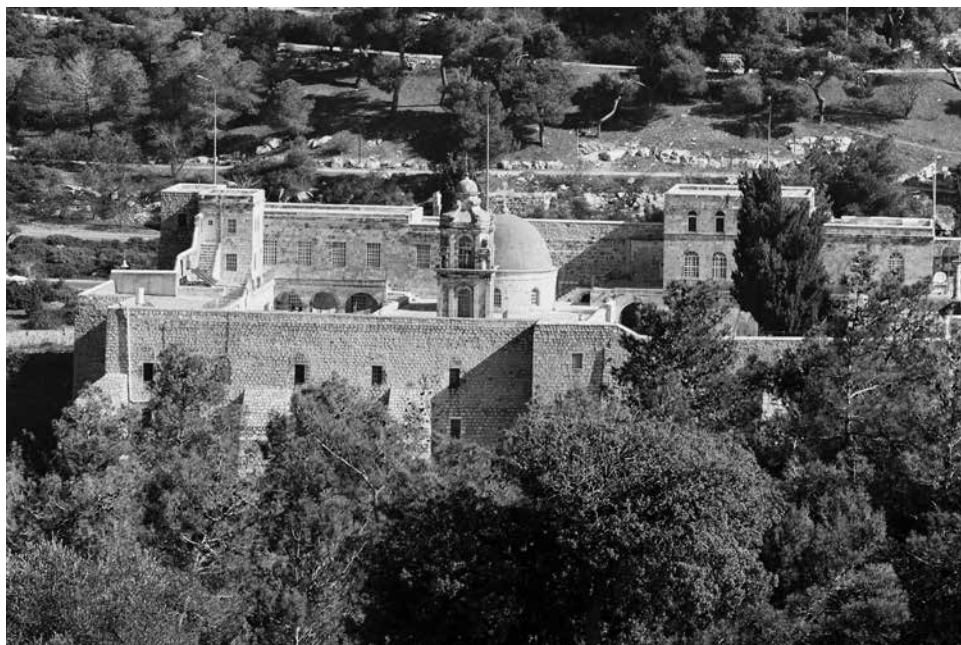
ხელნაწერის დამცავ ფურცელზე შემონახულია საირმის ღვთისმშობლის სახელობის მონასტრის წინამძღვრის, კირილე გაბუნიას მინაწერი, რომელიც 1860 წლით თარიღდება. მინაწერიდან ცხადი ხდება, რომ ხელნაწერი განუახლებიათ და ყდაში ჩაუსვამთ კირილეს ბრძანებით.

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია Q ფონდის კოლექციის აღწერილობის I ტომში.⁵⁹² მოკლე აღწერილობა აგრეთვე შესულია გამოცემაში: უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები.⁵⁹³

დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

592 Q კოლექცია, I, 97-98. აქვეა გამოქვეყნებული მინაწერების ტექსტები

593 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 62

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, საერთო ხედი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, ინტერიერი, ხედი აღმოსავლეთისკენ (ფოტო. დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, ინტერიერი, ხედი სამხრეთ-დასავლეთისკენ (ფოტო. დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, ინტერიერი,
ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ, 1930 (Jerusalem, C18, Rehavia SRF_113 (33/33))

იერუსალიმი, წმ, ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯი
კედლის მხატვრობის ჩამოსხნამდე, 1930 (Jerusalem, C18, Rehavia SRF_113 (33/33))

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, დასავლეთი კარის ტიმპანი, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილისა და ლევან დადიანის საქტიტორო ნარწერები, 1643-1644 (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, დასავლეთი კედელი, წმ. პეტრე იბერი, 1643-1644, დეტალი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯი, წმ. მთავარანგელოზთა კრება, 1305-1327 (ფოტო დ. ცხადაძის)

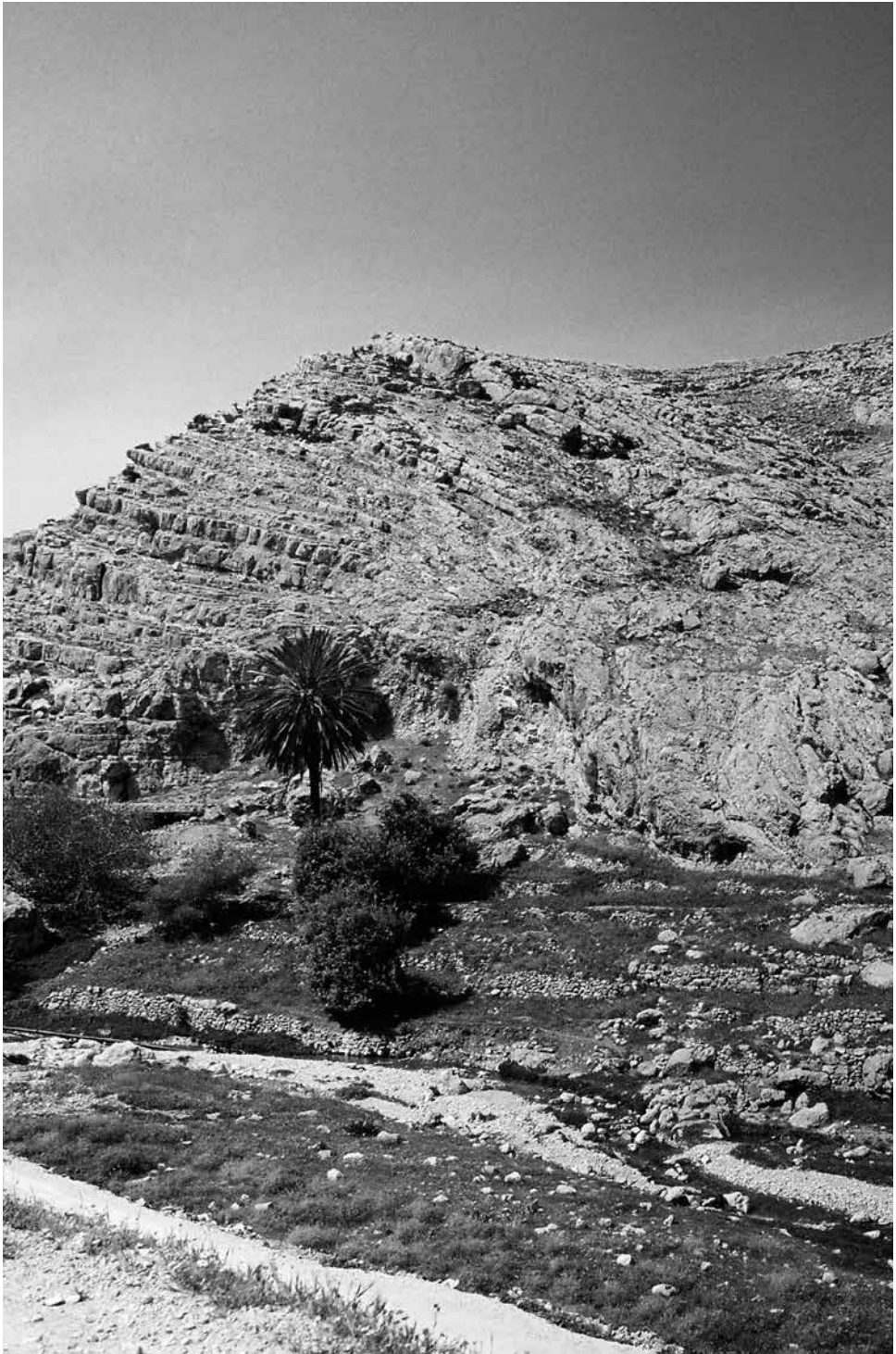
იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯი, მარიამის და ელისაბედის შეხვედრა, 1305-1327, დეტალი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იერუსალიმი, წმ. ჯვრის მონასტერი, მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, შოთა რუსთაველის პორტრეტი, XVI ს.
(ფოტო დ. ცხადაძის, 2002 წ., გამოსახულების ვანდალურ დაზიანებამდე)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
იუდეის უდაბნოში**

იუდეის უდაბნო (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. თეოდოსის მონასტერი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. თეოდოსის მონასტერი მდებარეობს იუდეის უდაბნოში, ბეთლემის სიახლოვეს და ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

წმ. თეოდოსის მონასტრის დაარსების შესახებ ყველაზე ადრეულ ცნობებს გვანდის კირილე სკვითოპოლელის წმ. თეოდოსის ცხოვრება, რომლის თანახმადაც, თეოდოსი დიდი კენობიარქი (414-529 წწ.) 450 წელს კაბადოკიიდან პალესტინაში ჩავიდა; მცირე ხანს იმყოფებოდა დავითის კოშკთან მდებარე მონასტერში, რის შემდეგაც მიაშურა ბეთლემის აღმოსავლეთით მდებარე გამოქვაბულს. საინტერესოა, რომ გადმოცემის თანახმად, სწორედ ამ გამოქვაბულში იმალებოდა ახალშობილი მაცხოვრის სანახავად აღმოსავლეთიდან მოსული სამი მოგვი სამშობლოში დაბრუნებისას (მათე 2:1-2). მალე წმ. თეოდოსის სხვა ბერებიც შეუერთდნენ. კირილე სკვითოპოლელის სიტყვებით, თეოდოსი დიდის გარდაცვალების დროს მის მონასტერში 400 ბერი მოღვაწეობდა.⁵⁹⁴

თეოდოსის გარდაცვალების შემდეგ მონასტრის წინამძღვრად დაინიშნა ბერი სოფრონი. იგი მონასტერს 14 წლის მანძილზე ედგა სათავეში და ამ დროის მანძილზე ოთხჯერ გააფართოვა იგი. ამ საქმეში მისთვის მატერიალური დახმარება გაუწევია მის ძმისწულს, იმპერატორ ადრიანე I-ის კარის მსახურს – მამასს, რომელსაც დიდი შესანიერი გაულია და გარდაცვალების შემდეგ მთელი თავისი ქონება მონასტრისთვის დაუტოვებია. მონასტერში 542 წ. აშენდა ქალწულ მარიამის ეკლესია.⁵⁹⁵

ცნობილია, რომ IX საუკუნის დასაწყისში მონასტერში 70 ბერი ცხოვრობდა. IX-XII საუკუნეებში აქ შეიქმნა და გადაინერა არაერთი ხელნაწერი. XIV საუკუნის დამასკელი მწერალი იბნ ფადალა მოიხსენიებს მონასტერს დაარ აღ-დავაკის სახელწოდებით და აღნიშნავს, რომ ის ძალიან ცნობილი ადგილია ქრისტიანთა შორის და თავადაც არაერთხელ მოუნახულებია იგი. XV საუკუნის ცნობების თანახმად, მონასტერი უკვე ნანგრევებადაა ქცეული და ის არაბთა ხელშია.⁵⁹⁶

XIX საუკუნის ბოლო დეკადამდე მონასტრის ტერიტორია ეკავათ

594 Pringle, The churches, vol. II, 271

595 Tchekhanovets, The Caucasian Archeology of the Holy Land, 32-34

596 Pringle, The churches, vol. II, 272

არაბებს, კერძოდ, იბნ უბაიდის ტომს. ბერძნულმა მართლმადიდებლურმა საპატრიარქომ აღნიშნული ადგილი გამოისყიდა და უკვე 1896 წელს პატრიარქმა გერასიმე I-მა აქ ახალი მონასტრის აგებას ჩაუყარა საფუძველი.⁵⁹⁷

ქართველები წმ. თეოდოსის მონასტერში

„თეოდოსის ცხოვრების“ თანახმად, მონასტერში, მთავარი ეკლესიის გარდა, არსებობდა სომეხთა და ბესთა სამლოცველოებიც: „ერთში მამათა სიმრავლე ბერძნულ ენაზე სწირავს ღმერთს მსხუერპლსა ქებისასა, მეორეში ბესთა ნათესავი თავისი საკუთარი ენით აღავლენს უზენაესისადმი ვედრებას, მესამეში სომხები, გალობის დიდად მოყუარულნი, თავისი ენით წარმოსთქუამენ მას წინაშე ზოგადისა მეუფისა“.⁵⁹⁸

ბესების ვინაობასთან დაკავშირებით სამეცნიერო ლიტერატურაში სხვადასხვა ვარაუდია გამოთქმული. არსებობს შეხედულება, რომელიც მათ აიგივებს თრაკიელებთან.⁵⁹⁹ თუმცა, დღეისათვის სამეცნიერო წრეებში ფართოდ გაზიარებული მოსაზრების თანახმად, ბესები ქართველური წარმომავლობის ტომები უნდა ყოფილიყვნენ.

კორნელი კეკელიძის მიხედვით, ბესებში უნდა იგულისხმებოდნენ ლაზები, რომლებიც ეკლესიურად შედიოდნენ კონსტანტინოპოლისადმი დამოკიდებული ფასის/ფასიდის მიტროპოლიაში. მკვლევარი ასევე განმარტავს, რომ ბესების, ანუ ლაზების მნიგნობრულ ენად, რომელზეც ისინი ღვთისმსახურებას ასრულებდნენ, ქართული ენა უნდა ვიგულისხმობოთ.⁶⁰⁰

პლატონ იოსელიანის ვარაუდით, ბესებში უნდა იგულისხმებოდნენ

597 Pringle, The churches, vol. II, 273

598 კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები?“, 84-85. აღსანიშნია, რომ წმ. თეოდოსი დიდის ცხოვრების ქართულმა თარგმანმა ორი რედაქციით მოაღწია – კიმენური და მეტაფრასული. კიმენური რედაქცია შემონახულია XI და XIII საუკუნეების ორ ხელნაწერში (ბრიტანეთის მუზეუმის Addit. 11281 და საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ ხელნაწერში A 188. გამოცემული აქვს ვ. იმნაიშვილს (იხ. იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხოვრებანი, 184-197); „ცხოვრების“ მეტაფრასული რედაქცია დაცულია სამ ქართულ ხელნაწერში (A-79, XII-XIII სს. Kut. 3, XVI ს. და Kut. 13, XVII ს.). (იხ. კეკელიძე, ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია, 127, 176; გაბიძაშვილი, ქართული ნათარგმნი ჰაგიოგრაფია, 218)

599 Festugiere, Les moines d’Orient, 124 n. 291

600 კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები?“, 98; მკვლევარი განიხილავს მის ხელთ არსებულ წყაროებს, სადაც მოხსენიებულნი არიან „ბესები“ („ცხოვრება საბა განწმედილისა“ დაწერილი 555-6 წელს, VI საუკუნის მოგზაურის ანონინე მარტივირეს Itinerariu და VII საუკუნეში იოანე მოსხის „ლიმონარი“) და ასკვნის, რომ სახელი „ბესი“ არის ეკვივალენტი ეთნიკური ტერმინისა „ბასი“, რომელიც ჩვენს ყურადღებას წარმართავს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროებისაკენ, სადაც ამ ფუძისაგან შემდგარი არაერთი ტომონიმი გვხვდება.

იბერიელები.⁶⁰¹ დასავლური სამეცნიერო ტრადიციაც, დიდწილად, ბესებში სწორედ აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრთ, იბერიელებს მოიაზრებს. ეს შეხედულება 1907 წელს გამოთქვა ე. ნესტლემ,⁶⁰² შემდეგ გაიზიარა ჯ. მილიკმა.⁶⁰³ ამ შეხედულებას იზიარებენ აგრეთვე ნმ. მინის ცნობილი მკვლევრები: ჯ. პატრიხი,⁶⁰⁴ ლ. დე სეგნი და ი. ცაფრირი.⁶⁰⁵

ამგვარად, თეოდოსის „ცხოვრების“ ტექსტის საფუძველზე დამაჯერებლად დასტურდება, რომ, ისევე როგორც ნმ. საბას მონასტერში, ქართველებს ჰქონიათ საკუთარი სამლოცველო ნმ. თეოდოსის მონასტერშიც.

601 Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 153

602 Nestle, „Kleine Mitteilungen“, 500-501

603 Milik, La topographie de Jérusalem, 143-145, №1

604 Patrigh, Sabas, 251, 338

605 Di Segni, Tsafirir, The Ethnic Composition, 439-440

იუდეის უდაბნო (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. საბა განწმედილის მონასტერი (საბანშიდა)

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. საბა განწმედილის სახელობის მონასტერი მდებარეობს იუდეის უდაბნოში, კედრონის (ან იოსაფატის) ხეობაში, იერუსალიმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით დაახლოებით 15 კილომეტრის დაშორებით. მონასტერი ეკუთვნის იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

მონასტერი დაარსებულია ერთ-ერთი უდიდესი პალესტინელი მეუდაბნოე მამის, საბა განწმედილის მიერ V საუკუნეში. წმ. საბა (+532 წ.) წარმოშობით კაპადოკიიდან (დღევანდელი თურქეთი) იყო. ასკეტი მამის ცხოვრება და მონასტრის დაარსება აღწერილია კირილე სკვითოპოლელის (522-558 წწ.) მიერ.⁶⁰⁶

თავდაპირველად, 483 წელს, წმ. საბამ კოშკი და მცირე ზომის ეკლესია ააშენა. იმ დროისთვის მასთან ერთად 70 ბერი ცხოვრობდა. განდევნილთა რაოდენობა მალევე გაორმაგდა, რის გამოც 490 წ. მეუდაბნოე მამამ ერთ-ერთი დიდი ზომის გამოქვაბული ეკლესიად აკურთხა. დედის მიერ დატოვებული ქონებით წმ. საბამ 491 წელს სასტუმრო სახლი ააშენა. რამდენიმე წელიწადში მონასტერს შეუერთდა ორი ბერი, რომლებიც დახელოვნებული არქიტექტორები იყვნენ. მათი დახმარებით აიგო ახალი დიდი ეკლესია (501 წ.), საცხოვრი, საავადმყოფო (hospital) და წყლის რეზერვუარი. VI საუკუნის დამდეგს საბანშიდა იყო ლავრის ტიპის მონასტერი, რომლის მიმდებარე ბუნებრივ და ხელოვნურ გამოქვაბულებში 250-300 განდევნილი ცხოვრობდა.⁶⁰⁷

წმ. საბას მონასტერი დაარსების პერიოდშივე გადაიქცა იუდეის უდაბნოს ერთ-ერთ უდიდეს და ავტორიტეტულ სავანედ. მონასტერში მცხოვრები საძმო გამოირჩეოდა როგორც თავისი რიცხოვრივი სიმრავლით, ისე ეთნიკური მრავალფეროვნებით.

თავისი არსებობის მანძილზე საბანშიდა არაერთხელ აოხრებულა.

606 წმ. საბა განწმედილის „ცხოვრების“ კიმენური ვერსია ქართულად არის თარგმნილი და XI ს. ორ ხელნაწერში შეტანილი, ხოლო მეტაფრასული თხზულება, რომელიც სვიმეონ ლოგოთეტს უნდა ეკუთვნოდეს, უფრო მეტ, თუმცა გვიანდელ ხელნაწერებშია შემონახული. აღსანიშნავია, რომ გაბრიელ მცირის (+1801 წ.) მიერ შედგენილ კრებულში – „მანანა“ – შეტანილი საბა განწმედილის „შესხმა“ შეიძლება ორიგინალურიც კი იყოს (ვრცლად იხ. კეკელიძე, კიმენი, II, 139-219, იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხოვრებანი, 56-125; დოლაქიძე, სვინაქსარული საკითხავი, 5, XII).

607 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 375-6.

614 წელს სპარსელების მიერ წმინდა მინაზე შეჭრის შემდეგ არაბულმა ტომებმა ისარგებლეს შექმნილი არეულობით, გაძარცვეს მონასტერი და დახოცეს იქ მყოფი ბერები. მიუხედავად ამ სასტიკი დარბევისა, განდეგილები კვლავ დაუბრუნდნენ ლავრას და სამონასტრო ცხოვრება გაგრძელდა, თუმცა, არასტაბილური ვითარების გამო, მეუდაბნოე მამები მუდმივად საფრთხის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ასე, მაგალითად, 796 წლის გაზაფხულზე მონასტერს ორჯერ დაესხნენ თავს ბელუნიები, რასაც ათობით ბერი ემსხვერპლა.⁶⁰⁸ ცნობილია ასევე, რომ წმ. საბას მონასტრის დარბევა და ძარცვა IX საუკუნეშიც გაგრძელდა.⁶⁰⁹

აღსანიშნავია ასევე, რომ საბანმიდის ინტელექტუალური ოქროს ხანა წმ. მინაზე არა ბიზანტიურ, არამედ არაბთა ბატონობას ემთხვევა (640-1099 წწ.). სწორედ აღნიშნულ პერიოდში მოღვაწეობდა ლავრაში იოანე დამასკელი (+749 წ.), ღირსი კოზმა კანონმთქმელი – მაიუმელი ეპისკოპოსი (დაახლ. +787 წ.) და სხვა არაერთი ცნობილი წმ. მამა.⁶¹⁰

იერუსალიმის ლათინთა სამეფოს პერიოდში (1099-1291 წწ.) წმ. საბას მონასტრის შესახებ ცნობებს, ძირითადად, ევროპელი პილიგრიმები და მოგზაურები გვანვდიან. ირკვევა, რომ ამ პერიოდში საბანმიდაში მეტწილად იერუსალიმიდან ჩასული ბერები მოღვაწეობდნენ. როგორც ჩანს, კვლავაც ძალაში იყო წესი, რომლის მიხედვითაც ქალებს ეკრძალებოდათ ლავრის ტერიტორიაზე შესვლა.⁶¹¹

მონასტრის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვანვდიან მომდევნო პერიოდის არაბი ავტორებიც:

იბნ ბატუტა (1304-1377 წწ.) წმ. საბას მიერ დაარსებულ ლავრას მოიხსენიებს როგორც „ახალ სიკს“⁶¹², რათა განასხვაოს იგი ხარიტონის ლავრისაგან, რომელიც „ძველი სიკის“ სახელითაა ცნობილი. პალესტინელი ისტორიკოსი მუჯირ ად-დინი (1456-1522 წწ.) კი მოგვითხრობს, რომ 1269 წელს სულტანმა ბაიბარსმა დაარს-სიკის 300 ბერის კელია დაანგრია, რათა ჯვაროსნებს ისინი ქალაქის იერიშის დროს არ გამოეყენებინათ. დაზუსტებით რთულია იმის თქმა, მუჯირ ად-დინის მიერ ნახსენები დაარს-სიკი საბას ლავრაა, თუ იუდეის უდაბნოს სხვა რომელიმე მონასტერი.⁶¹³

XIV-XV საუკუნეებში საბანმიდას სტუმრობდნენ სლავი სასულიერო პირები, რომლებიც დეტალურად აღწერენ ლავრას, მის ნაგებობებს და იქ არსებულ ვითარებას. ცნობილია, რომ XV საუკუნის ბოლოს მონასტერში

608 Pringle, The churches, vol. II, 259

609 იქვე, 259

610 Patrich, Sabas, 358

611 Pringle, The churches, vol. II, 260; Patrich, Sabas, 274

612 სიტყვა „sīq“ მომდინარეობს ბერძნული სიტყვისაგან seikos, რომელიც lavra-ს შესატყვისად გამოიყენებოდა

613 Pringle, The churches, vol. II, 261

მხოლოდ 6 ბერძენი ბერი ცხოვრობდა, ლავრის ტერიტორიის ძირითადი ნაწილი კი ადგილობრივ ბედუინებს ეკავათ. აღსანიშნავია, რომ წმ. მინაზე ოსმალთა ბატონობის დროს მდგომარეობა გარკვეულწილად, სასიკეთოდ შეიცვალა. კერძოდ, სულტანმა სულეიმან II-მ 1533 წელს გამოსცა ფირმანი, რომელიც წმ. საბას ეკლესიის აღდგენას ბრძანებდა; მოგვიანებით, 1605-1606 წლების სულტან აჰმად I-ის ფირმანი კი მთლიანად ლავრის აღდგენისა და ახალი კოშკის აგების განკარგულებას იძლეოდა. ამავე კოშკის შეკეთებას ბრძანებდა 1613 წლის ფირმანიც.⁶¹⁴

მოგვიანებით მონასტრის ტერიტორია კვლავ ბედუინებმა დაიკავეს, თუმცა 1688 წელს პატრიარქმა დოსითეოსმა (1669-1709 წწ.) მოიპოვა ნებართვა, რათა გაეთავისუფლებინა ლავრა არაბებისაგან და აღედგინა იგი. სამწუხაროდ, მომდევნო პერიოდში ადგილობრივი ბედუინების მხრიდან კვლავ გრძელდებოდა მონასტრის ტერიტორიის დაკავება, რაც XIX საუკუნეშიც არ შეწყვეტილა. ლავრა მნიშვნელოვნად დააზიანა 1834 და 1927 წლებში მომხდარმა მიწისძვრებმაც, თუმცა სამონასტრო ცხოვრება საბანშიდაში არ შეჩერებულა და ლავრა დღესაც მნიშვნელოვან სასულიერო კერას წარმოადგენს.⁶¹⁵

ქართველები წმ. საბას ლავრაში

წმ. საბას ბერებს შორის საბას ცხოვრებაშივე აქტიურად ჩანან ქართველი ბერებიც. კირილე სკვიტოპოლელის სიტყვებით, როდესაც პალესტინაში მომრავლდნენ ორიგენეს ერესის მიმდევრები, მაშინ ბესი მონაზვნები მდ. იორდანეს მახლობლად მდებარე მონასტრებიდან იერუსალიმში გაემართნენ მართლმადიდებლობის დასაცავად და აქტიურად ჩაერთნენ ორიგენეს მიმდევართა საწინააღმდეგო მოძრაობაში.⁶¹⁶ სამეცნიერო ლიტერატურაში დამკვიდრებული მოსაზრების თანახმად, ბესები არიან ქართველური წარმომავლობის ტომები.⁶¹⁷ წმ. მინაზე საბას „ცხოვრებიდან“ ჩვენთვის ცნობილია, რომ ორიგენეს მიმდევრებმა საბას მონასტრის ხელში ჩაგდების მიზნით ხელჩართული ბრძოლა გაუმართეს საბას მონასტრის ბერებს, რომლებიც მონასტერში იყვნენ ჩაკეტილნი. საბას მონასტერთან შეკრებილი მონინააღმდეგეების თავიდან მოსაგერიებლად მონასტრიდან გამოვიდა ბესი მონაზონი თეოდულოსი, რომელმაც მარტოდმარტომ გააფანტა ორიგენეს მიმდევართა გუნდი.⁶¹⁸

614 Pringle, The churches, vol. II, 261-2

615 იქვე, 262-3

616 კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები?“, 84-98; Patrigh, Sabas, 251, 338, სქოლიო 15

617 ბესებს საკუთარი ეკლესია ჰქონიათ წმ. საბა განწმედილისა და წმ. თეოდოსისის მონასტრებში. ვრცლად ბესების შესახებ იხილეთ ზემოთ სტატია: წმ. თეოდოსის მონასტერი

618 იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხოვრებანი, 121; Patrigh, Sabas, 338

წმ. საბა განწმედილის სახელთან დაკავშირებული ერთი ბერძნული დოკუმენტიდან, რომელიც საბას ანდერძის სახელითაა ცნობილი, დასტურდება, რომ ქართველებს ჰქონიათ საკუთარი ეკლესია, რომელშიც მათ უფლება ჰქონდათ ქართულად ელოცათ და წაეკითხათ თავიანთ მშობლიურ ენაზე სახარება და სამოციქულო: „არ ჰქონდეთ უფლება არც იბერიელებს, არც სირიელებს [და არც ფრანგებს] შეასრულონ სრული ლიტურგია თავიანთ ეკლესიებში, მაგრამ ამ უკანასკნელებში შეკრებილთ ნება ჰქონდეთ იგალობონ ჟამნი და ტიპიკები, იკითხონ სამოციქულო და სახარება თავიანთ საკუთარ ენაზე, და ამის შემდეგ შევიდენ დიდ ეკლესიაში და ეზიარონ დანარჩენ ძმობასთან ერთად ღვთაებრივ, წმინდა და ცხოველმყოფელ საიდუმლოებათ.“⁶¹⁹

ქართველებს საკუთრებაში ჰქონიათ აგრეთვე „ქუაბი“ – ქუაბი ქართველთა, ანუ გამოქვაბულში გამართული ეკლესია. ამას ადასტურებს 1052 წელს საბანშიდაში გადანერილი ხელნაწერი „მარხვანი“ (Sin. Geo. O. 5), ხელნაწერის მომგებლის, გიორგი მორკნეველის ანდერძიდან ვიგებთ, რომ „მარხვანის“ დედანი გიორგისთვის მიუცია მის მოძღვარს, მიქაელ ჩიხუარელს, საბანშიდისა და ჯვრის მონასტერში მოღვაწე მწიგნობარს. ანდერძში ვკითხულობთ: „ესე ანდერძი მე, გიორგი მორკნეველმან დავწერე სისრულესა ზედა ცნობისა ჩემისასა. ესე მარხვანი მოძღუარსა ჩემსა ჩიხუარელსა ჩემდა მოეცნეს, ან მე ღუთივ-ქმნულსა ქუაბსა ქართუჭლთასა შემინირავნ, საბა წმიდას. ვინ რაჟთამცა მიზეზითა ანუ მძღავრებით ანუ მკლავითა ანუ მოპარვით ესე მარხვანი ამას ეკლესიასა გამოაჭუნეს და წაიჭუნეს, კრულმცა არს ...“⁶²⁰

საბანშიდის მონასტერი ძალზე ავტორიტეტული იყო საქართველოშიც. საბას ლავრის ტიპიკონი გავრცელდა საქართველოში – გიორგი მერჩულის ცნობით, გრიგოლ ხანძთელმა ჩამოატანინა იერუსალიმიდან სწორედ საბას ლავრის ტიპიკონის ნუსხა, რომელიც გამოიყენა თავისი მონასტრებისთვის წესის შემუშავების დროს.⁶²¹ მოგვიანებით, დავით აღმაშენებელმა და არსენ იყალთოელმა სწორედ საბას მონასტრის ტიპიკონი განუწესეს შიომღვიმის მონასტერს.⁶²²

წერილობითი ძეგლებიდან ცნობილია, რომ საქართველოდან წმინდა მინაზე პილიგრიმები საბას მონასტერსაც მოიხილავდნენ ხოლმე. ილარიონ ქართველის (IX ს.) „ცხოვრება“ მოგვითხრობს, რომ წმინდა მინაზე ყოფნის დროს ილარიონმა 7 წელი გაატარა „ღუანლითა და შრომითა“ საბას მონასტერში.⁶²³

619 გეორგიკა, III, 188-189; Patrich, Sabas, 274

620 ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, II, 27

621 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, 264-265

622 მენაბდე, კერები, II, 29, სქოლიო 36

623 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, 13-14

საყურადღებოა XII საუკუნის ორი წყარო, რომელიც საბანშიდის ლავრაში მოღვაწე ქართველ ბერებზე მოგვითხრობს. ერთ-ერთი მათგანია ბიზანტიელი პილიგრიმის იოანე ფოკას ლავრის 1185 წლის აღწერილობა, საიდანაც ვიგებთ, რომ მონასტრის სიახლოვეს იყო სხვა ბერებისაგან გამორჩეული 40 ღვთივშთაგონებული ბერი, რომელთაგან ექვსი უშუალოდ საუბრობდა უფალთან. მათგან ერთი იყო იბერიელი (ქართველი) ბერი. მეორე ცნობა ეკუთვნის ნეოფიტოსს, კონსტანტინოპოლის ყოფილ პატრიარქს, რომელიც თავის ცნობილ ნაშრომში *Narratio de Monacho Palaestinensi* XII საუკუნეში საბანშიდაში მცხოვრებ ქართველ მესვეტე ბერ გაბრიელზე მოგვითხრობს.⁶²⁴ არქიმანდრიტ აგრეთენიოსის 1370 წლით დათარიღებულ ცნობაში კი ვკითხულობთ, რომ წმ. საბას ლავრაში არის იბერთა (ქართველთა) ეკლესია.⁶²⁵

წმ. საბას მონასტრის ქართველმა ბერ-მონაზვნებმა შექმნეს მძლავრი კულტურული კერა, რომელმაც მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის განვითარებაში. გიორგი ათონელის ერთი ანდერძიდან, რომელიც ერთვის გიორგი ათონელის რედაქციის სახარების ტექსტს, ჩვენთვის ცნობილია, რომ საბანშიდაში ყოფილა შემუშავებული ქართული სახარების ერთ-ერთი ადრეული რედაქცია: „ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილნია და კეთილად – ხანმეტნიცა და საბანშიდურნიცა“.⁶²⁶ ამდენად, ამ ცნობის თანახმად, გიორგი ათონელის ვერსიის შექმნამდე საქართველოში გავრცელებული ყოფილა სახარების ორი ვერსია: ხანმეტი და საბანშიდური. სახელწოდებიდან გამომდინარე, უეჭველია, რომ ეს უკანასკნელი საბანშიდის მოღვაწეთა მიერ უნდა ყოფილიყო შექმნილი.⁶²⁷

ქართველი მწიგნობრების მიერ თარგმნილია მრავალი თხზულება ბერძნული, არაბული, სირიული ენებიდან, დამზადებულია მრავალი ხელნაწერი. ცალკე უნდა აღინიშნოს, რომ არაბულიდან შესრულებული თარგმანების უმეტესობა საბანშიდის ლავრაშია შექმნილი.

საბანშიდაში გადანერილ ქართულ ხელნაწერებს შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია აგრეთვე უძველეს ქართულ ხელნაწერ კრებულს „სინური მრავალთავი“, რომელიც 864 წელსაა გადანერილი საბანშიდაში და შემდეგ გადატანილი სინას მთაზე.

X საუკუნის საბანშიდელი მოღვაწეების მიერაა დამზადებული ე.წ. ქილ-ეტრატის იადგარი (ხელნაწერი H 2123), რომელიც XIX საუკუნეში ჩამოიტანა საბანშიდის მონასტრიდან სანკტ-პეტერბურგში პორფირი უსპენსკიმ.

624 Pringle, *The churches*, vol. II, 261-2

625 Peradze, *Account*, 189

626 მენაბდე, *კერები*, II, 29

627 ამ საკითხთან დაკავშირებით ვრცელი ბიბლიოგრაფია იხ. მენაბდე, *კერები*, II, 29-30

საბანმიდის ქართველ მნიგნობართა შორის სრულიად გამორჩეულია იოვანე-ზოსიმე (X ს.), რომელიც, როგორც ჩანს, საბანმიდაში X ს-ის 40-60-იან წლებში მოღვაწეობდა, ხოლო შემდეგ ქართველ ბერებთან ერთად გადასულა სინას მთაზე. იოვანე-ზოსიმემ მრავალი ხელნაწერი გადაწერა, შემოსა და განაახლა ჯერ საბანმიდის ლავრაში, ხოლო შემდეგ – სინას მთაზე.

საბას მონასტერში გაატარა მრავალი წელი ჯვრის მონასტრის დამარსებელმა გიორგი-პროხორემ (+1066 წ.).⁶²⁸

XI საუკუნის საბანმიდელ მოღვაწეთაგან მნიშვნელოვანი წვლილი დატოვა მიქაელ ჩიხუარელმა, რომელსაც უკავშირდება იოანე ოქროპირის იოანეს სახარების თარგმანების ცნობილი ხელნაწერი, გადაწერილი 1038 წელს საბანმიდის ლავრაში.⁶²⁹ ხელნაწერზე დართული ანდერძიდან ჩანს, რომ მიქაელ ჩიხუარელმა ხელნაწერი გადაწერა გიორგი პროხორეს დავალებით და მასთან ერთად ხელნაწერის გადაწერაში მონაწილეობა მიუღია იოანე დვალს. ამავე პერიოდში, 1052 წელსაა შექმნილი ხელნაწერი Sin.5 (მარხვანი, გადაწერილია საბანმიდის ჯერაკუმიას 1052 წელს), რომელშიც მარხვის პერიოდისთვის განკუთვნილი საგალობლებია შეტანილი. ხელნაწერი იოანე გოლგოთელის დაკვეთითაა გადაწერილი, რაც კიდევ ერთხელ ადასტურებს იმ ფაქტს, რომ საბანმიდელ ქართველ მოღვაწეებს მჭიდრო კონტაქტები ჰქონდათ პალესტინის სხვა კერებთან.

საბანმიდაში მოღვაწე ქართველ მნიგნობრებს შორის იყვნენ ასევე: მარტვირი საბანმიდელი, სეითი, მაკარი ლეთეთელი (რომლის გადაწერილიცაა უძველესი ქართული თარიღიანი ხელნაწერი „სინური მრავალთავი“), პიმენ კახი, ამონა, ბასილი საბანმიდელი, გიორგი თბილელი, არსენი, სვიმეონ მგალობელი.

საბას მონასტერში გადაწერილი ხელნაწერების დიდი ნაწილი სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციაშია დაცული. ამის მიზეზი ისაა, რომ საბანმიდის მონასტერი შეჭირვების უამს დატოვა ქართველ ბერთა დიდმა ჯგუფმა და სინას მთის უფრო დაცულ მონასტერს შეაფარა თავი. საბანმიდელებმა თან წაიღეს მონასტერში დაცული ქართული ხელნაწერები და სინას მთაზე გააგრძელეს მნიგნობრული მოღვაწეობა.

საგულისხმოა, რომ 1997 წელს ზაზა სხირტლადის მიერ მიკვლეულ XIX საუკუნის ერთ ქართულ ხელნაწერს, ლოცვათა კრებულს, რომელიც ამჟამად საბანმიდაშია დაცული, დართული აქვს გადაწერის, სულხან, ანუ დანიელ მალრ[ადის] მინაწერი. როგორც ზაზა სხირტლადე აღნიშნავს, ეს

628 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 345

629 სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერი M 13. აღწერილობა იხ. ქვემოთ, სექციაში: ხელნაწერები

უნდა ყოფილიყო ან საბანშიდაში მოღვაწე ქართველი ბერი ან პილიგრიმი, რომელსაც ეს ლოცვანი ეკუთვნოდა.⁶³⁰

როგორც ა. ცაგარელს 1883 წელს უამბო არქიმანდრიტმა ანტონინემ, დაახლოებით 8 წლის წინ (ანუ 1875 წლის მიდამოებში) ნმ. საბას მონასტრის ერთ-ერთ გამოქვაბულში ქართველი ბერი ცხოვრობდა, რომელმაც შემდეგ, ადგილობრივ ბერებთან გარკვეული უთანხმოების გამო, დატოვა მონასტერი. მამა ანტონინეს ცნობით ეს ბერი, სავარაუდოდ, ერისთავთა გვარისა უნდა ყოფილიყო და შემდეგ ათონის მთაზე გადასულა.

ხელნაწერები

Sin. Geo. O. 32-57-33. სინური მრავალთავი, 864 წ.

პირველი თარიღიანი ქართული ხელნაწერი, მრავალთავი, შეიცავს ჰაგიოგრაფიულ-ჰომილეტიკურ საკითხავებს მთელი წლისათვის. გადანერვილი საბანშიდაში და შეწერილია სინას მთისათვის.

ხელნაწერი გადანერილია რამდენიმე პირის მიერ – გაირჩევა სამი ხელი. ერთი გადამწერი, რომელსაც წიგნის დიდი ნაწილი გადაუწერია, არის მაკარი ლეთეთელი. ხელნაწერის ბოლოს დართულია მისი ანდერძი, რომელიც გვანჯდის ცნობებს ხელნაწერის გადანერვის ადგილისა და თარიღის შესახებ:

„...მე, მაკარი ლეთეთელი, ძჳ გიორგი გრძელისაჲ, ცოდვილი ფრიად, ღირს-მყო ღმერთმან შესაქმედ წმიდისა ამის წიგნისა მრავალთავისა თანაშენეწითა ძმისა ჩუენისა სულიერად პიმენ კახისაჲთა და ჳელთ-წერითა დედის ძმისწულისა ჩემისა ამონა ვახთანგ მოძარღულისა ძისაჲთა.... დაიწერა ესე წიგნი იერუსალემს, ლავრასა დიდსა წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა დღეთა ღმრთისა მოყუარისა თევდოსი პატრეაქისათა და საბანშიდას პატიოსნის და სანატრელისა სოლომონ მამასახლისისათა. და დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი დასაბამითგანთა წელთა ხჳჳ, ქრონიკონი იყო პდ“ [=864 წ.].⁶³¹

მეორე გადამწერი უნდა იყოს ხსენებული ამონა, რომელიც ერთ-ერთ მინაწერში „მჩხრეკალად“ მოიხსენიებს თავს: „ლოცვა-ყავთ ამონა მჩხრეკალისათჳს ცოდვილისა ფრიად, წმიდანო“ (274va).⁶³²

ამონას მოსახსენებელ მინაწერს მოსდევს მაკარი ლეთეთელის შეწირვის საბუთი, საიდანაც აშკარა ხდება, რომ მას ხელნაწერი სინას მთისთვის შეუწირავს (სადაც იმხანად ახალი დაწყებული უნდა ყოფილიყო ქართული თემის მოღვაწეობა): „და მე, გლახაკმან მაკარი, შევწირე წმიდაჲ

630 Skhirtladze, Georgian Manuscripts in the Lavra of St. Sabas

631 იხ. შანიძე ა., სინური მრავალთავი, 294-295; Март, Описание, 22-24

632 შანიძე ა., სინური მრავალთავი, 299

ესე მრავალთავი წ(მიდა)თ წმიდასა მთასა სინას, საჯსენებელად და სარგებელად თავთა ჩუენთა და სულთა ჩუენთათჳს“ (274rv).⁶³³

ხელნაწერი ხელახლა (მესამედ) ჩაუსვამს ყდაში იოვანე-ზოსიმეს უკვე სინას მთაზე 981 წელს, მისი ანდერძიდან ირკვევა: „შეიმოსა მესამედ წმიდაჲ ესე წიგნი მრავალთავი ტყავითა ზროხისათა სინაწმიდას ჳელითა იოვანე ფრიად ცოდვილისა ზოსიმესითა დღეთა ოდენ ბოროტად მოხუცებულობისა ჩემისათა, ბრძანებითა და ფრიად მოსწრაფედ მოლუანებითა მიქაელ და მიქაელ პატიოსანთა მღვდელთაჲთა, დასაბამითგანთა წელთა ქართულად – ხფჳე-სა და ქრონიკონსა სა-სა.... ქრისტე, შეინყალე მიქაელ და მიქაელ, გაბრიელ, კურიკე, გიორგი, იოანე-ზოსიმე და ყოველნი ძმანი და ყოველნი ქრისტეანენი და უფროის ყოველთასა ყოველნი ქართველნი“ (274v).⁶³⁴

იოვანე-ზოსიმეს აგრეთვე ხელნაწერის ბოლოს დაუმატებია საკუთარი თხზულება „ქებაჲ და დიდებაჲ ქართულისა ენისაჲ“ (275r).

ხელნაწერი არაერთგზის არის აღწერილი. პირველი აღწერილობა ეკუთვნის ა. ცაგარელს (ცაგარლის დროს ხელნაწერი უკვე სამ ნაწილად ყოფილა დაშლილი. მან №83 ნომრად გაიტანა პირველი და მეორე ნაწილები, ხოლო მესამე ნაწილი მას გატანილი აქვს №86 ნომრად, თუმცა ვერ დაუკავშირა ის პირველ და მეორე ნაწილებს).⁶³⁵ შემდეგ ხელნაწერი აღწერა ნ. მარმა (№32-33, №57).⁶³⁶ ყველაზე სრულყოფილი აღწერილობა ეკუთვნის ფ. გარიტს.⁶³⁷ ტექსტი გამოცემული აქვს ა. შანიძეს⁶³⁸ – აღნიშნული გამოცემა ასევე შეიცავს ხელნაწერის დეტალურ აღწერას (გვ. 294-302). ხელნაწერზე მსჯელობს ასევე მ. კარანაძე.⁶³⁹

ხელნაწერი ამჟამად ინახება სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

H 2123. იადგარი (ე.წ. ჭილ-ეტრატის იადგარი), X საუკუნის დასაწყისი.

ხელნაწერი აკინძულია სამ ტომად, გადაწერილია ერთი ხელით, გადამწერი – იოვანე (1v). გადაწერილია საბანშიდაში.

XIX საუკუნის შუა წლებში პორფირი უსპენსკიმ ხელნაწერი წამოიღო

633 Март, Описание, 24

634 იქვე, 25

635 Цагарели, Памятники, (№ 83 და 86) 234-237

636 Март, Описание, 1-26 (№ 32, №33), 93-97 (№57). მარმა № 32 და №33 ერთად აღწერა, მესამე ნაწილი (№57) კი – ცალკე.

637 Garitte, Catalogue, 72-97. მას გამოვლენილი აქვს, რომ მარის და ცაგარლის მიერ ცალკე ნომრად აღწერილი ხელნაწერი (ცაგ. №86; მარი №57) მრავალთავის შუა ნაწილს წარმოადგენს.

638 სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, აკ. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1959. მისი პუბლიკაციის მიხედვით მოგვყავს დამოწმებული ანდერძები.

639 კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, 9-16.

საბანშიდის მონასტრიდან და ჩაიტანა სანკტ-პეტერბურგში, ხოლო 1923 წელს ხელნაწერი გადაეცა საქართველოს.

ხელნაწერისაფუძვლიანადარისშესწავლილი⁶⁴⁰, ტექსტი გამოცემულია.⁶⁴¹ ხელნაწერის თარიღის შესახებ მეცნიერებაში განსხვავებული მოსაზრებები არის გამოთქმული.⁶⁴²

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს,⁶⁴³ კ. კეკელიძეს,⁶⁴⁴ ი. აბულაძეს,⁶⁴⁵ ა. შანიძეს.⁶⁴⁶ ხელნაწერის აღწერილობა შესულია H ფონდის კოლექციის აღწერილობის V ტომში,⁶⁴⁷ ასევე სინური კოლექციის აღწერილობის I ტომში.⁶⁴⁸

ამჟამად ხელნაწერი ინახება საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

Sin. Geo. O. 36. ასკეტიკურ-ჰომილეტიკური კრებული, 925 წ.

კრებული შეიცავს მამათა სწავლანისა და იოვანე მოსხის ლიმონარის ადრებიზანტიური რედაქციების თარგმანებს.

გადაწერილია საბანშიდის მონასტერში. გადამწერის ანდერძი არ არის შემორჩენილი, თუმცა ის ნანახი და გამოქვეყნებული აქვს ა. ცაგარელს – სწორედ ამ ანდერძის მიხედვით დგინდება ხელნაწერის თარიღი და გადამწერის ადგილი: „ბრძანებითა და შეწვევითა სახიერისა ღ(მრ)თისაათა... მე გლახაკმან სულითა და ჴორციითა ღირს-ვიქმენ დაწერად ნმ. ამის წიგნისა ჩემ მიერ ლავრასა შინა ნმ. საბასასა, თანაშენეწვითა სულიერისა შკლისა ჩემისა ტიმოთესათა... დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი ჩემ მიერ პატრიარქობასა ლეონისასა და საბან(შიდა)ს მამასახლისობასა იოანე რაკისასა, დასაბამიდგან წელნი იყუნეს ხვკჴ, ქ(ორონი)კ(ო)ნი რმე.“(=925წ.)⁶⁴⁹

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№82),⁶⁵⁰ ი. ჯავახიშვილს (№36 – ჯავახიშვილს ზემოთ მოტანილი ანდერძი უკვე აღარ დახვედრია – როგორც ის აღნიშნავს, ხელნაწერის ბოლო ფურცლები ამოხეულია).⁶⁵¹

640 ბიბლიოგრაფია იხ. სინური კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობაში: Sin. I, 238 – 239

641 ჭილ-ეტრატის იადგარი, 1977

642 უფრო დაწვრილებით იხ. Sin. I, 239. ხელნაწერის თარიღისთვის იხ. ასევე: ალექსიძე, Sin. 50-ის ანდერძ-მინაწერები, 205-213.

643 Цагарели, Памятники, 159-163

644 Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, 350-372

645 აბულაძე, პალეოგრაფიული ალბომი, 338 (ტაბ. 15,16);

646 ჭილ-ეტრატის იადგარი, 1977, 213-219

647 H კოლექცია, V, 76

648 Sin. I, 229-239

649 Цагарели, Памятники, 234.

650 იქვე, 233-234

651 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 74-83

მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია აგრეთვე გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁶⁵² კრიტიკული ტექსტი გამოქვეყნებული აქვს ი. აბულაძეს.⁶⁵³

ხელნაწერი დაცულია სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

Sin. Geo. O.5. მარხვანი, 1052 წ.

ხელნაწერი გადაწერილია საბანშიდის ჯერაკუმიას 1052 წ. იოვანე გოლგოთელის შენეებით, რაც ჩანს გადამწერის ანდერძიდან: „...ამათ ყოველთა ოხითა და შენეებითა მოძღურისა ჩემისა იოვანე გოლგოთელისაჲთა ღირს მყო სახიერმან მღდელი ცოდვილი იოვანე აღწერად წმიდისა ამას წიგნისა... დაინერა ქორონიკონსა ობ ჯერაკუმიას. და შეიმოსა ჴელითა ნისტერეონისითა, ღმერთმან აკურთხენ სული მათი, ამენ“ (414r).

ხელნაწერს ახლავს აგრეთვე მომგებლის, გიორგი მორკნეველის ანდერძი, რომელმაც აღნიშნული ხელნაწერი მიიღო თავისი მოძღვრის, მიქაელ ჩიხუარელისაგან და შესწირა საბანშიდის ქართველთა ქვაბს (1v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს, ი. ჯავახიშვილს, ხელნაწერის სრულ სამეცნიერო აღწერილობას აგრეთვე შეიცავს „ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია“.⁶⁵⁴

ამჟამად ინახება სინას მთაზე (ეგვიპტე), წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

Sin. Geo. O. 34. ლიტურგიკული კრებული, X ს-ის შუა წლები

კრებული მრავალფეროვანი შედგენილობისაა, შეიცავს სხვადასხვა ლიტურგიკულ წიგნს: იადგარი, ჟამნი, კალენდარი და სხვ.

ხელნაწერი გადაწერილია საბანშიდის მონასტერში. ხელნაწერში გაირჩევა 7 სხვადასხვა ხელი, მათგან 3 გადამწერის ვინაობა ცნობილია, ესენი არიან: იოვანე ხუცი, თომა და იოვანე-ზოსიმე. კრებულის რედაქტორია იოვანე-ზოსიმე (რაც დასტურდება ანდერძ-მინაწერებიდან).

ხელნაწერს ერთვის მრავალი ანდერძ-მინაწერი და განმარტებითი ხასიათის მითითება.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ი. ჯავახიშვილს (№34).⁶⁵⁵ მისი ვრცელი

652 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 77

653 აბულაძე, მამათა სწავლანი; აბულაძე, იოანე მოსხის ლიმონარი

654 Цагарели, Памятники, 222, N 56; ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 1947, 14-16; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, II, 8-27. იხ, ასევე ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 101

655 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 54-59. ამავე გამოცემაში ჯავახიშვილს გამოქვეყნებული აქვს ხელნაწერში დაცული კალენდარი (გვ. 200-226)

სამეცნიერო აღწერილობა ასევე შესულია სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომში.⁶⁵⁶

ხელნაწერი საფუძვლიანადაა შესწავლილი.⁶⁵⁷ გამოქვეყნებულია ცალკეული ნაწილები – მაგალითად: კალენდარი, ჟამნი.⁶⁵⁸

ხელნაწერი ინახება სინას მთის ნმ. ეკატერინეს მონასტერში. კრებულის ცალკეული ფურცლები ასევე დაცულია რუსეთის ეროვნულ ბიბლიოთეკასა და ლაიფციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში.⁶⁵⁹

Sin. Geo. O. 26. იადგარი (ე.წ. მცირე იადგარი), X ს. შუა წლები

ხელნაწერი ნაწილობრივ პალიმფსესტია. გაირჩევა 5 ხელი, ერთი – იოვანე-ზოსიმესი. მეორე გადამწერია – ივანე/იოვანე (164v; 184v). მეორე გადამწერის მინაწერში მითითებულია თარიღი: „ქრისტე, შეიწყალე ივანე, ცოდვილი ამის მწერალი. რომელი დამეკლოს, შემინდვე და ლოცვასა მომივსენე. ქრონიკონი როდ“ (=954 წ.) (184v). სხვა გადამწერთა სახელები უცნობია.

ხელნაწერში არ არის მითითებული გადამწერის ადგილი, თუმცა, როგორც აღნიშნულია, კრებული საბანშიდური ნუსხაა, რომლის ერთ-ერთი გადამწერი და რედაქტორი იოვანე-ზოსიმეა⁶⁶⁰ (როგორც ცნობილია, იოვანე-ზოსიმე X ს-ის 70-იან წლებამდე საბანშიდის ლავრაში მოღვაწეობდა).

ხელნაწერი აღწერილი აქვს ი. ჯავახიშვილს (№26).⁶⁶¹ მისი აღწერილობა ასევე შესულია სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომში.⁶⁶²

კრებული გამოკვლეული და გათვალისწინებულია უძველესი იადგარის გამოცემაში.⁶⁶³

ხელნაწერი ინახება სინას მთის ნმ. ეკატერინეს მონასტერში.

Sin. Geo. O. 40. იადგარი, X ს.

გადამწერის ადგილი: საბანშიდის მონასტერი. გადამწერი: სუმეონ მაგალობელი, მომგებელი: თეოდორე პალაგრელი (153r).

656 Sin. I, 94-131; 132-143 (დამატება)

657 უძველესი იადგარი, 557, 703-705. ხევსურიანი, Sin 34-ის შედგენილობის საკითხისათვის. 88-122; მეტრეველი, ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი, 0107-0108

658 კეკელიძე, იოანე ქართველის კალენდარი, 242-294; Garitte, Le calendrier palestinogéorgien; Frøyskov, L'horloge „georgien“ და სხვა. სრული ბიბლიოგრაფია იხ. აღწერილობაში: Sin. I, 94-143

659 იხ. Sin. I, 132-143 (დამატება)

660 Sin. I, 93

661 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 48-50

662 Sin. I, 77-93

663 უძველესი იადგარი, იხ. 6, 557, 711. იხ. ასევე: მეტრეველი, ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი, 014-016

ხელნაწერს ახლავს გადამწერისა და მომგებლების ანდერძები. გადამწერის ანდერძიდან ჩვენთვის ცნობილი ხდება, რომ პალავრაში მოღვაწე თეოდორე დაყუდებულმა სვიმეონ მაგალობელს დაანერჩინა იადგარი: „ესე იადგარანი დაჩხრეკილანი თევდორე პალავრელმან დაყუდებულმან დამაწერინა ცოდვილსა მე, სვმეონს მაგალობელსა... დაინერჩეს საბანშიდას შინა“ (253r).

მეორე მომგებლის ანდერძში ვკითხულობთ: „...მე, გლაბაკი და ცოდვილი გრიგოლ და უნარჩევცსი ყოველთა მღვდელთაჲ, ღირს-მყო ღმერთმან წმიდასა ამას მთასა შემოსლვად და დაჯდომად, სადა მოსე უფალი იხილა, და მუნ შინა მოვიგენ წმიდანი ესე იადგარნი გამოკრებულნი, სასწავლელად ჩემდა უცბისადა რომელმან ამათი შრომაჲ თავს იღვა და მომიგნა, ივანე კუმურდოელი ქრისტემან შეიწყალენ“ (253v-254r).

კრებული აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№67),⁶⁶⁴ ი. ჯავახიშვილს (№40),⁶⁶⁵ ხელნაწერის აღწერილობა ასევე შესულია სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობის I ტომში.⁶⁶⁶ ტექსტი გამოცემულია.⁶⁶⁷

ხელნაწერი ამჟამად ინახება სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

H 1664. მაქსიმე აღმსარებელი, „ცხოვრება ღვთისმშობლისა“, XI ს.

გადამწერი: იოვანე ყია (57v. ასევე: 102v, 110v, 120v). გადამწერილია საბანშიდის მონასტერში: „დაინერა ნ(მიდა)ჲ ესე ღ(მრ)თისმშობ(ე)ლისა ცხოვრებაჲ, ს(უ)ლთა გ(ა)ნმანათლებელი, ჯერაკუმიას, მონასტერსა წმიდისა საბაჲსს“ (165v).

ხელნაწერი ინახებოდა ჯრუჭის მონასტერში, საიდანაც ექვთიმე თაყაიშვილმა ჩამოიტანა თბილისში 1919 წელს.

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია H ფონდის კოლექციის აღწერილობის IV ტომში,⁶⁶⁸ ასევე სინური კოლექციის აღწერილობის III ტომში.⁶⁶⁹ ტექსტი გამოქვეყნებულია.⁶⁷⁰

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

664 Цагарели, Памятники, 225

665 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 107-109

666 Sin. I, 143-152. აქვეა გამოქვეყნებული დამონმებული ანდერძები

667 უძველესი იადგარი: აღნიშნულ გამოცემაში აგრეთვე წარმოდგენილია ხელნაწერის აღწერილობა – 701-702

668 H კოლექცია, IV, 91-92

669 Sin. III, 204-206

670 Maxime le Confesseur, Vie de la Vierge. ცნობები ხელნაწერის H 1664 შესახებ აღნიშნულ გამოცემაში იხ. vol. 478, გვ. X-XI

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაერთა ინსტიტუტის ხელნაერი M 13. იოანე ოქროპირი, იოანეს სახარების თარგმანება. 1038 წ.; XIII-XIV სს.

მთარგმნელი: ეფთვიმე ათონელი.

ხელნაერი შედგება ორი ნაწილისაგან: I ნაწილი, რომელიც ხელნაერთის თავდაპირველ, ორგანულ ნაწილს წარმოადგენს, გადაწერილია მიქაელ ჩიხუარელის მიერ პალესტინაში, ნმ. საბა განწმედილის ლავრაში 1038 წელს, იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტრის აღმშენებლის, გიორგი-პროხოზეს დაკვეთით (487r, 488r). მანვე (გიორგი-პროხოზემ) შესწირა ხელნაერი იერუსალიმის ჯვრის ქართველთა მონასტერს (488r).

იხ. მიხაელ ჩიხუარელის და გიორგი-პროხოზეს ანდერძები:

„ხოლო დაინერა ჴელითა გლახაკისა და მწარედ ცოდვილისა მიქაელ ჩიხუარელისაჲთა ლავრასა დიდსა წმიდისა მამისა ჩუენისა საბაჲსსა, ბრძანებითა ღმერთშემოსილისა წმიდისა მამისა და მოძღურისა ჩემისა გ(იორგ)ი ჯ(უა)რ(ე)ლისაჲთა, მეფობასა ბერძენთა ზედა მიხაელის(ა)სა, ხოლო ქართველთა ზედა ბაგრატ კურაპალატისსა, ამას წმიდასა ლავრასა ზედა მამასახლისობასა ფ~დ ბერისა (!) ელიაჲსსა.“ (487r).

„.....ღირს ვიქმენ მე, გლახაკი და ფრიად ცოდვილი გ(იორგ)ი-პროხოზე, სახელად ოდენ მღდელი, ხოლო საქმით არა ღირსი, რომლითა შემძლებელ ვიქმენ უძღურებითა და სიგლახაკითა ჩემითა აღშენებად წმიდასა ამას ცხოველსმყოფელისა ჯუარისა ადგილსა და თანა წმიდათა ამათ წიგნთა თარგმანთა სახარებისათა იოვანეს თავისასა და მათესსა სრულებით....და დავსხენ ამასვე წმიდასა მონასტერსა ჯუარს...“ (487v-488r).⁶⁷¹

II ნაწილი გადაინერა XIII-XIV სს-ში (პალეოგრაფიული მონაცემებით) I ნაწილის შევსების მიზნით. ეს ნაწილი, ძირითადად, წარმოადგენს პალიმფსესტს (გამოყენებულია 3 სხვადასხვა ხელნაერთის ნაწილები). ზედა ფენა დაწერილია ხელნაერთის რესტავრატორების: ნიკოლოზ/ ნიკოლაოზ მწერლისა (40v, 68r, 74r და სხვ.) და დანიელის (66v) მიერ.

ხელნაერს ჩაუტარდა რესტავრაცია 1570 წელს ვლასი ურბნელის მიერ ბარნაბა ტფილელის დაკვეთით, როცა იგი ხელახლა იქნა აკინძული (489r).

ხელნაერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№45),⁶⁷² მ. ბროსეს (№2)⁶⁷³, თ. ცერაძესა და ლ. ხოფერიას.⁶⁷⁴

„თარგმანების“ ტექსტი გამოქვეყნებულია.⁶⁷⁵ პალიმფსესტური ფურ-

671 ანდერძების ტექსტი სრულად იხ. გამოცემაში: ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაერთა აღწერილობა, 353-354

672 Цагарели, Памятники, 186-188

673 Brosset, Notice des manuscrits géorgiennes, 622-641

674 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაერთა აღწერილობა, 306-356 (აქვე იხ. ბიბლიოგრაფია, 350)

675 სარჯველაძე, შანიძე, იოანე ოქროპირი, განმარტება იოანეს სახარებისა (ხელნაერი M 13 გათვალისწინებულია გამოცემაში).

ცლები შესწავლილი აქვს მ. ვან ესბროკს⁶⁷⁶. ხელნაწერი და მასში დაცული ტექსტი და ანდერძ-მინაწერები ასევე შესწავლილი აქვს რ. ორბელს.⁶⁷⁷

1820 წელს ხელნაწერი იერუსალიმიდან სანკტ-პეტერბურგში ჩაიტანა გიორგი ავალიშვილმა (პირველი საცავი ფურცლის v-ზე). ამჟამად დაცულია სანკტ-პეტერბურგში, რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტში.

Jer. Geo. 106. ეფრემ ასური. „ასკეტიკონი“, XIII-XIV სს.

მთარგმნელი: ეფრემ მცირე, გადამწერი: სტეფანე დიაკვანი (93r). კრებულის უკანა ყდაზე გაკეთებული ბერძნული მინაწერის თანახმად, ხელნაწერი საბანშიდის მონასტერს ეკუთვნოდა, საიდანაც 1888 წელს გადაუტანიათ იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წიგნსაცავში.

ამჟამად ხელნაწერი ინახება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

ხელნაწერი აღწერილი აქვს რ. ბლეიკს.⁶⁷⁸

Jer. Geo. 99. ლექციონარი, XIII-XIV სს.

ლექციონარი შეიცავს ძველი აღთქმის საკითხავებს. ხელნაწერი საბანშიდის მონასტერს ეკუთვნოდა, საიდანაც შეტანილია ჯვრის მონასტრის საცავში. კრებული არ არის შესწავლილი, მისი ძალიან მოკლე აღწერილობა წარმოდგენილია რ. ბლეიკის კატალოგში.⁶⁷⁹

ამჟამად ხელნაწერი ინახება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

საბანშიდის მონასტერში დაცული ქართული ხელნაწერები

ამჟამად საბანშიდაში დაცულია ორი ქართული ხელნაწერი ფრაგმენტი და ერთი მცირე მოცულობის ქართული ხელნაწერი, რომლებიც ზაზა სხირტლაძემ გამოავლინა 1997 წელს.⁶⁸⁰

ორივე ფრაგმენტი თითო-თითო ხელნაწერი ფურცელია, რომლებიც ჩაკერებულია XIX საუკუნის ბერძნული ნაბეჭდი წიგნების ყდაში.

ფრაგმენტი 1: პერგამენტის ფურცელი, ტექსტი ნაწერია ნუსხურით, პალეოგრაფიული მონაცემებით X-XI საუკუნეების მიჯნაზე უნდა იყოს

676 ესბროკი, ლენინგრადის პალიმფსესტური მრავალთავი, 81-87

677 Орбели, К исследованию одного грузинского палимпсеста, 125-135

678 Blake, Catalogue, 1924/2, 420-422. იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 127

679 Blake, Catalogue, 1924/2, 417. იხ. ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ (სადაც გამეორებულია ბლეიკის კატალოგში წარმოდგენილი ცნობები), 130-131

680 Skhirtladze, Georgian Manuscripts in the Lavra of St. Sabas, 217-230

გადანერილი. შეიცავს წმ. ელევთერის წამების დავით ტბელისეული თარგმანის ფრაგმენტს.⁶⁸¹

ფრაგმენტი 2: პერგამენტის ფურცელი, რომელიც ორად არის გაჭრილი და წინა და უკანა ყდაში ჩაკერებული, ძლიერ დაზიანებული. ტექსტი ნაწერია ნუსხურით, სავარაუდოდ, XII საუკუნის ხელით. შეიცავს გრიგოლ რომის პაპის სვინაქსარული ცხოვრების ფრაგმენტს (ტექსტი ემთხვევა გიორგი ათონელის სვინაქსარის ყველაზე ადრეულ ხელნაწერებში დაცულ ტექსტს).⁶⁸²

მესამე ქართული ხელნაწერი სრულად არის შემონახული. ეს არის მცირე ზომის, 6 ფურცლის შემცველი XIX საუკუნის ხელნაწერი, ნაწერი ქალაქდზე, მხედრულით (ბოლო გვერდზე რუსული ტექსტია). ხელნაწერი შეიცავს ლოცვებს, ბოლოს ახლავს სულხან ანუ დანიელ მალრ[ადის] სავედრებელი მინაწერი.⁶⁸³

წმ. საბას მონასტერთან დაკავშირებული ქართული სინმიდეები⁶⁸⁴

კათოლიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი წმ. საბა განწმედილის მონასტრიდან, 1661/1662 წწ.

წმ. საბა განწმედილის მონასტერში ინახება საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის დომენტი III-ის (1659-1676 წწ.) სპილენძის საბეჭდავი.⁶⁸⁵ საბეჭდავი ნაწვეტებული დისკოს ფორმის სპილენძის ფირფიტაა, რომელსაც უკანა მხარეს ცილინდრული სახელური აქვს მირჩილული.

დისკოზე ამოკვეთილია სვეტიცხოვლის აღმართვის კომპოზიცია: ცენტრში გამოსახულია სვეტი, რომლის თავზეც მაცხოვრის ნახევარფიგურაა, მაცხოვრის ფიგურის ორსავე მხარეს თითო ასომთავრული გრაფემაა: ღბ – ლ(ვთაე)ბ(ა).⁶⁸⁶ სვეტის ძირში მწოლიარე სიდონიაა, სვეტის ორსავე მხარეს წმ. ნინოსა და წმ. ნანა დედოფლის ფეხზე მდგომი ფიგურებია. სიდონიას გამოსახულების ქვემოთ არაბული ციფრებით საბეჭდავის დამზადების თარიღია ამოკვეთილი – ჰიჯრით 1072, რაც 1661/1662 წლებს შეესატყვისება.

ქართული და ბერძნული სარკისებური წარწერა ამოჭრილია საბეჭდავის კიდეზე. ქართული ასომთავრული წარწერა ამონარიდია მათეს სახარებიდან (მათე: 16.19); განკვეთილობის ნიშნებად ნახმარია ორი წერტილი.

681 Skhirtladze, Georgian Manuscripts in the Lavra of St. Sabas, 218-222

682 იქვე, 222-225

683 იქვე, 225-226

684 ვრცლად წმ. საბა განწმედილის მონასტერთან დაკავშირებული ქართული სინმიდეების შესახებ იხ. დანართი

685 საბეჭდავის შესახებ დანვრილებით იხ. გაგოშიძე ი., კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი, 58-60; Gagoshidze I. A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III, 105-110

686 გაგოშიძე ი., კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი, 58

„*რ(ომელ)ი გ(ა)ნ(ჰ)ჰსენათ ქ(უე)ყ(ა)ნ(ა)სა [ზედა] ჰსნილ იყოს იგი ცათა შ(ინ)ა*“

ბერძნული ტექსტი არ არის ქართულის შესატყვისი, აქ, როგორც ჩანს, საბეჭდავის პატრონი დომენტი კათალიკოსია მოხსენიებული, რომლის ვინაობას აზუსტებს არაბული ციფრებით მოცემული თარიღიც.

ამ საბეჭდავის ორეული ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების მუზეუმის საგანძურში (საინვენტარო №3202), იგი მთის ბროლისგანაა გამოკვეთილი.⁶⁸⁷ ბროლის საბეჭდავი სპილენძის საბეჭდავის ანალოგიურია, გამოსახულებები მხოლოდ უმნიშვნელო შტრიხებით განსხვავდება ერთმანეთისგან. წარწერები და თარიღი იდენტურია, განსხვავებაა ერთ ასო-ნიშანში ბერძნულსა და ქართულ წარწერებში. ბროლის საბეჭდავის ქართულ წარწერაში სიტყვა „გ(ა)ნ(ჰ)ჰსენათ“ სწორად წერია, ზედმეტი „ე“-ს გარეშე, სპილენძის საბეჭდავზე კი ეს სიტყვა წერია ასე – „გ(ა)ნ(ჰ)ჰსენათ“. ამკარაა, რომ სპილენძის საბეჭდავი ბროლის საბეჭდავის ასლია და მას აკეთებს ქართულის უცოდინარი ხელოსანი; ორი მსგავსი საბეჭდავის არსებობა მრავალ კითხვას აღძრავს და ვფიქრობ, მართალია იულონ გაგოშიძე, რომელსაც მიაჩნია, რომ სპილენძის საბეჭდავი, სავარაუდოდ, გაყალბებული დოკუმენტების დასამონუმებლად იყო განკუთვნილი, რაც შეიძლება გარკვეულად კავშირში იყოს XVII საუკუნეში წმ. მინაზე ქართველების უძრავი ქონების დაკარგვასთან.⁶⁸⁸

ხარების ხატი წმ. საბას მონასტრიდან, XVI-XVII სს.

წმ. საბა განწმედილის მონასტერში ინახება ომოფორის ტოტების გადაკერებით მიღებული ხარების ხატი. ქართული წარწერით კომპოზიციას ახლავს ოქროს ძაფით ნაქარგი განმარტებითი წარწერები. ასოების სიმაღლე: 0,8-2,2 სმ. ქარაგმის ნიშანი – მოკლე განივი ხაზია.

ხატის შუაში წერია: „*ხ(ა)რ | |(ე)ბა)ე*“

გაბრიელ მთავარანგელოზის თავს ზევით: „*გ(ა)ბრ(ი)ლ მთ(ავარანგელო)ზი*“
ღმრთისმშობლის ფიგურის ორსავე მხარეს: „*დ(ე)და | | ღ(მრთი)ს(ა)ე*“

ენქერი წმ. საბა განწმედილის ლავრიდან, XVII ს.

ენქერი (ზომა: 34X34 სმ.) ქართული შენიაღებული ასომთავრული წარწერებით ინახება წმ. საბა განწმედილის მონასტერში. ოქრომკედით ნაქარგი წარწერა ზედა მარცხენა კუთხეში იწყება და ენქერის ქობას შემოუყვება. ასოების სიმაღლე: 0,8 - 2,5 სმ. განკვეთილობის ნიშანი სამი წერტილია.

687 ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები, 123-141, ტაბ. XXI-XXXII

688 Gagoshidze I. A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III, 110

„შეიბ მ(ა)ხვილი შენი წ(ე)ლთა შენთა ზედა ძლიერო შევნიერებითა შენითა და სიკეთითა შენითა გარდააცვ და წარუმართე და სუფევად ჭ(ეშმარი)ტ(ად).“

ენქერის ცენტრში მედალიონში სამღვდელმთავრო სამოსში გამონ-
ყობილი და ორივე ხელით მაკურთხეველი მაცხოვარია გამოსახული,
მედალიონის კიდეზე მაცხოვრის ბერძნული, არაბული და ქართული ასო-
მთავრულით შესრულებული ინიციალებია დაქარგული.

„ი(სუ)ს ქ(რისტო)ს“

მაცხოვრის ამგვარი მოხსენიება აშკარა ბერძნულ გავლენას უნდა
მივანეროთ.

წმ. საბა განწმედლის მონასტერი იუდეის უდაბნოში (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნმ. საბა განწმედლის მონასტერი იუდეის უდაბნოში, საერთო ხედი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნმ. საბა განწმედლის მონასტერი იუდეის უდაბნოში, ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. საბა განწმედლის მონასტერი იუდეის უდაბნოში (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. ხარიტონის ლავრა (პალავრა)

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. ხარიტონის მონასტერი მდებარეობს იუდეის უდაბნოში, ბეთლემის სამხრეთით. ამჟამად შემორჩენილია რამდენიმე გამოქვაბული და მონასტრის საგუმბაგო კოშკის ნანგრევები.

ისტორია

ტრადიციის თანახმად, წმ. ხარიტონის ლავრის დაარსება უკავშირდება IV საუკუნეში მოღვაწე უდიდეს ქრისტიან ასკეტსა და სამონასტრო ცხოვრების ერთ-ერთ ორგანიზატორს პალესტინაში, წმ. ხარიტონს.

როგორც წმ. ხარიტონის „ცხოვრებაში“ მოთხრობილი, ასკეტ მამას წმინდა მინაზე რამდენიმე ლავრა დაუარსებია, ესენია: ფარანის, დუკასა და სუკის ლავრა, იგივე პალავრა (ბერძ. ნიშნავს „ძველ ლავრას“). სუკის ლავრას ხშირად „ხარიტონის ლავრასაც“ უწოდებდნენ დამაარსებლის პატივსაცემად.⁶⁸⁹

როგორც წყაროებიდან და მოგზაურთა გადმოცემებიდან ჩანს, სამონასტრო ცხოვრება ლავრაში მუსლიმთა დაპყრობის შემდეგაც არ შეწყვეტილა, თუმცა სავანე არაერთხელ გამხდარა ბედუინთა დარბევის მსხვერპლი (788 და 796 წელს). მონასტრის არსებობა დასტურდება შემდგომი პერიოდის წერილობითი წყაროებითა და პილიგრიმთა გადმოცემებით. XVII საუკუნეში ლავრა უკვე დანგრეული იყო.⁶⁹⁰

ქართველები წმ. ხარიტონის ლავრაში

ქართულ წერილობით წყაროებში წმინდა ხარიტონის ლავრა მოიხსენიება როგორც „ძველი ლავრა“, პალავრა და ხარიტონწმინდა. ყველაზე ადრეულ დოკუმენტურ მონობას პალავრაში ქართველების მოღვაწეობის შესახებ გვანვდის X საუკუნის ხელნაწერი კრებული Sin.Geo.O.11, რომელიც უფრო ადრეულ თარგმანებს უნდა შეიცავდეს.⁶⁹¹

ხელნაწერში დაცულია გადამწერის ანდერძი, რომელშიც ვკითხულობთ: „ითარგმნა ივრუსალემს ჭელითა სეთ თარგმანისაჲთა და დაინერა

689 Pringle, The churches, vol. II, 221; Murphy _ O'Connor, The Holy Land, 276-7

690 Pringle, The churches, vol. II, 221-222

691 ივანე იმნაიშვილის დასკვნით, ხელნაწერში დაცულ ტექსტებში არსებული არქაიზმები იმაზე მიგვითითებს, რომ მასში შესული თხზულებები VIII საუკუნეში, ან უფრო ადრეულ ეპოქაში უნდა იყოს ნათარგმნი, თუმცა გადამწერის დროდ X საუკუნე უნდა მივიჩნიოთ (იმნაიშვილი ივ., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. II, 188-211)

პალავრას ჯელითა პავლესითა“ (240r). სხვა ანდერძებიდან ჩანს, რომ კრებულის გადაწერაში მონაწილეობდნენ აგრეთვე გადამწერები – დავითი და იოანე „მწარე ცოდვილი.“⁶⁹²

ქართველები განსაკუთრებით აქტიურად ჩანან პალავრაში X-XI სს-ში, რასაც ადასტურებს ხარიტონის ლავრაში იოანე საფარელის, გრიგოლ ხარიტონწმინდელისა და სტეფანე პალავრელის მიერ გადამწერილი ხელნაწერები (იხ. ქვემოთ, სექცია: ხელნაწერები).

პალავრელ მოღვაწეებს აქტიური და ნაყოფიერი ურთიერთობა ჰქონიათ სხვა კერებში მოღვაწე თანამოძმეებთან. X საუკუნის იადგარის – Sin. 40-ის ანდერძიდან ჩვენთვის ცნობილი ხდება, რომ პალავრაში მოღვაწე თეოდორე დაყუდებულმა საბანშიდის მონასტრის ბერს, სვიმეონ მაგლობელს იადგარი დააწერინა.⁶⁹³ ამგვარი კონტაქტები გაგრძელებულა XI საუკუნეშიც, რასაც ადასტურებს ხელნაწერში Jer.Geo.32 დაცული ანდერძი. მისი ტექსტიდან ჩანს, რომ ხელნაწერის გადამწერია ხახულში მოღვაწე დავით თბილელი, რომელმაც ეს ხელნაწერი საგანგებოდ დაამზადა პალავრისათვის (შემდგომში ის დელტავის მონასტერში ინახებოდა).⁶⁹⁴ XI საუკუნეში გრიგოლ ხარიტონწმინდელს გადაუწერია ორი ხელნაწერი, რომელთაგან ერთი (H 1662) დერტავის მონასტრისთვის შეუწირავს, ხოლო მეორე (Kut. 181) – დერთუფას მონასტრისთვის. (იხ. ქვემოთ, სექცია: ხელნაწერები).

XI საუკუნის შემდგომ პერიოდში ჩვენთვის უცნობია პალავრაში გადამწერილი ხელნაწერების არსებობის შესახებ.

ხელნაწერები

H 2124. გიორგი ალექსანდრიელის „იოანე ოქროპირის ცხოვრება“, 968 წ.

ხელნაწერი გადამწერილია წმ. ხარიტონის ლავრაში, გადამწერი – ივანე საფარელი. ხელნაწერის დამკვეთს, მიქაელ ფანასკერტელს, რომელიც სინას მთაზე იმყოფებოდა, ეს ხელნაწერი სინას მთისთვის შეუწირავს (იხ. გადამწერის და დამკვეთის ანდერძები: 256r-v; 257r-v). XIX საუკუნეში ხელნაწერი სინას მთიდან სანკტ-პეტერბურგში ჩამოიტანა პორფირი უსპენსკიმ, ხოლო 1923 წელს ხელნაწერი საქართველოს გადასცეს. ამჟამად ინახება საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში.

ხელნაწერის აღწერილობა შესულია H ფონდის კოლექციის აღწერილობის V ტომში.⁶⁹⁵

692 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 79

693 Цагарели, Памятники, 225, ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 109

694 Blake, Catalogue, 1922-1923, 411-412

695 H კოლექცია, V, 77-79. იხ. ასევე: უცხოეთში გადამწერილი ქართული ხელნაწერები, 30

Sin. Geo. O. 11, ჰაგიოგრაფიული კრებული, X ს.

ხელნაწერი შეიცავს კიმენური რედაქციის ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებს სექტემბერ-იანვრისა და ივნის-ივლისის თვეებისთვის.

გადაწერილია ხარიტონის ლავრაში: „ითარგმნა იწრუსალემს ჴელითა სეთ თარგმანისაჲთა და დაინერა პალავრას, ჴელითა პავლესითა“, (240r), სხვა ანდერძებიდან ჩანს, რომ კრებულის გადაწერაში მოღვაწეობდნენ სხვა გადამწერებიც – დავითი და იოანე.

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს, ი. ჯავახიშვილს.⁶⁹⁶ ამჟამად ინახება სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში.

Jer. Geo. 32. იოანე ოქროპირი. „იოანეს თავის თარგმანება“, XI ს.

ხელნაწერი გადაწერილია XI ს-ის 30-იან წლებში დავით ტფილელის მიერ საგანგებოდ პალავრისთვის და წარმოადგენს ეფთვიმე ათონელის თარგმანს. შემდგომში ხელნაწერი ინახებოდა დერტავის მონასტერში.

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: დერტავის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

Sin. Geo. O. 40. იადგარი, X ს.

ხელნაწერი ხარიტონის ლავრის მოღვაწის, თეოდორე პალავრელის დავალებით გადაუწერია სვიმეონ მაგალობელს საბანშიდის მონასტერში.

უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: წმ. საბა განწმედილის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

ხარიტონის ლავრაშია აგრეთვე გადაწერილი ხელნაწერები **H 1662, ჰომილიათა კრებული, 1040 წ.** და **Kut. 181, მაკარი მეგვიპტელის ეპისტოლენი და სწავლანი** (XI ს.). ორივე ხელნაწერის გადამწერია გრიგოლ ხარიტონმინდელი. გრიგოლს ხელნაწერი Kut. 181 დერთუფას მონასტრისთვის შეუწირავს, ხოლო ხელნაწერი H 1662 – დერტავის მონასტრისთვის (შესაბამისად, ამ ხელნაწერთა შესახებ იხ. ზემოთ, დერტავის და დერთუფას შესახებ სტატიების შესაბამის სექციებში).

H 1741. ოთხთავი, 1028 წ.

ხელნაწერი ხარიტონის ლავრისათვის არის გადაწერილი ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიაში (გეთსამანიაში), მისი მომგებელია პალავრელი მოღვაწე სტეფანე ხუცესი (უფრო დანვრილებით ამ ხელნაწერის შესახებ

696 Цагарели, Памятники, 216-217, №50; ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 23-31. იხ ასევე: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 79.

იხ. სტატია: ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან, სექცია: ხელნაწერები).

Sin. Geo. N. 93, X ს.

1975 წელს სინას მთაზე წმ. ეკატერინეს მონასტერში აღმოჩენილ კოლექციაში (ახალი სინური კოლექცია) დაცულია უცნობი ხელნაწერის ერთი ფურცელი, რომელზეც ორი მოსახსენებელი მინაწერი დასტურდება. ერთ-ერთი მინაწერიდან ცხადი ხდება, რომ აღნიშნული ფრაგმენტი არის ნაწილი ხარიტონის ლავრაში გადაწერილი ხელნაწერისა: „დაინერა წმიდაჲ ესე წიგნი ლავრასა შინა წმიდისა ხარიტონისა პალავრას“ და მეორე მინაწერი იქვე: „ლოცვა-ყავთ. თევდორეს და მისთა მშობელთა შეუწდოს ღმერთმან, ამენ“.

ხელნაწერი ფრაგმენტის აღწერილობა შესულია სინას მთის ახალი კოლექციის აღწერილობაში.⁶⁹⁷

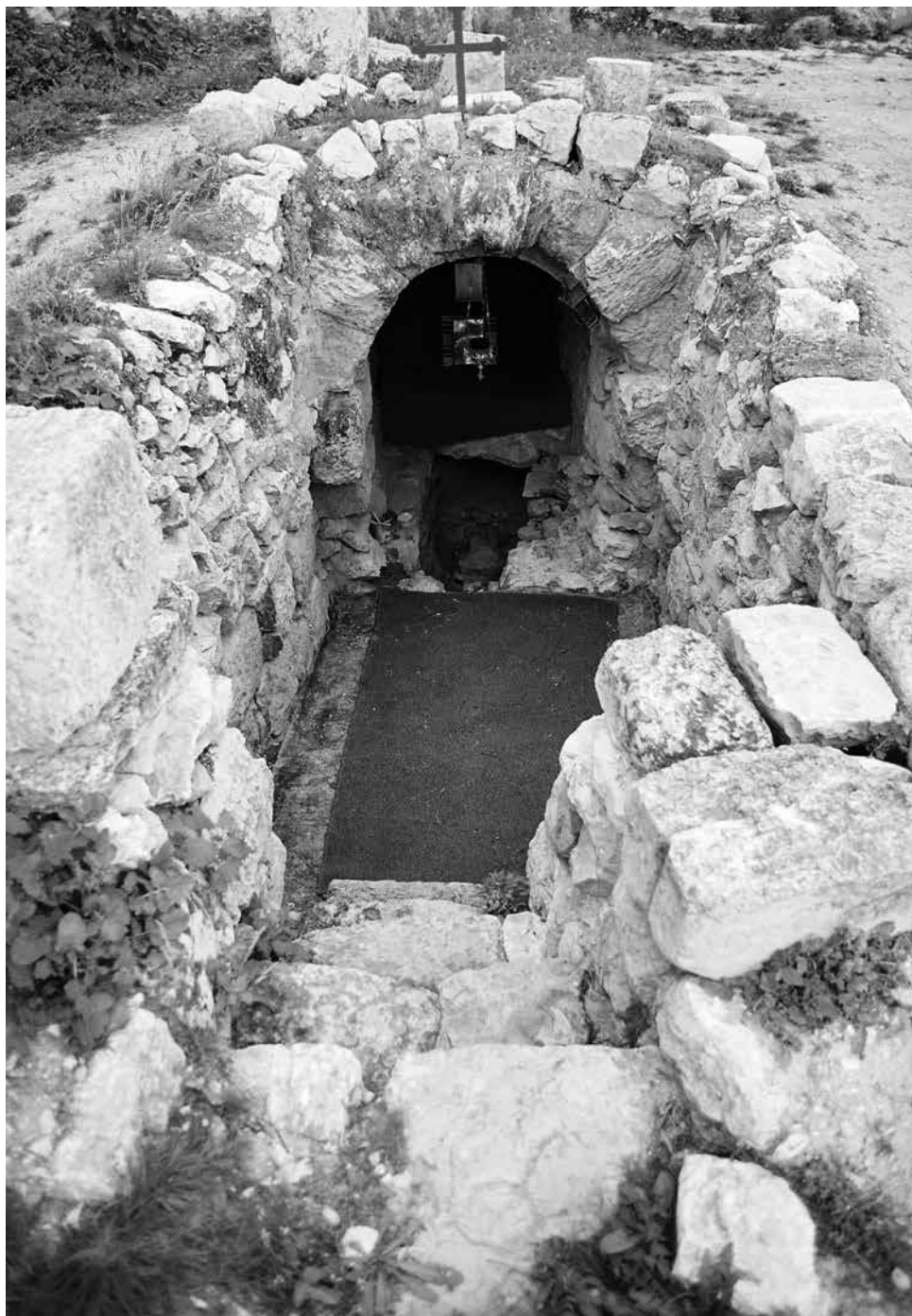
697 Sin. New, 2005, 309

ნმ. ხარიტონის ლავრა იუდეის უდაბნოში, არქეოლოგიური ნაშთები (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნმ. ხარიტონის ლავრა იუდეის უდაბნოში, არქეოლოგიური ნაშთები (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. ხარიტონის ლავრა იუდეის უდაბნოში, სამლოცველო მღვიმე (ფოტო დ. ცხადაძის)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
იერიქონის მახლობლად**

გზა იეროქონისკენ, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-05118)

წმ. გერასიმეს მონასტერი

მდებარეობა

წმ. გერასიმეს მონასტერი მდებარეობდა ქალაქ იერიქონის აღმოსავლეთით, მდ. იორდანეს ხეობაში, მკვდარი ზღვის ჩრდილოეთით. წმ. გერასიმეს (არაბ. დაარ. ჰაჯლას) სახელით ცნობილი მონასტრის ამჟამად არსებული ნაგებობა აშენებულია 1885 წელს.

ისტორიული წმ. გერასიმეს მონასტრის მდებარეობის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა. ერთ-ერთი მოსაზრების თანახმად, დღეს წმ. გერასიმეს სახელით ცნობილი მონასტერი (დაარ. ჰაჯლა) უნდა გაიგივდეს ისტორიულ კალამონის მონასტერთან, სადაც საეკლესიო ტრადიციით შეჩერდა ეგვიპტედ ლტოლვისას წმინდა ოჯახი.⁶⁹⁸ თუმცა, სამეცნიერო წრეებში უფრო სარწმუნოდ მიიჩნევა მოსაზრება, რომ თანამედროვე დაარ. ჰაჯლა ისტორიული გერასიმეს მემკვიდრეა, ხოლო კალამონი – იქვე ახლოს, აინ ჰაჯლაში მდებარეობდა, კერძოდ, დღევანდელი დაარ. ჰაჯლას მონასტრის აღმოსავლეთით 350 მეტრის დაშორებით აღმოჩენილია ძველი მონასტრის ნაშთები. ლ. ფედერლინმა, რომელმაც აღმოაჩინა აღნიშნული ნანგრევები, ისინი ისტორიული წმ. გერასიმეს მონასტრის ნაშთად მიიჩნია. მკვლევარი თვლიდა, რომ დაარ. ჰაჯლას არსებული მონასტერი აშენებულია გერასიმეს მონასტრის ქვებით.⁶⁹⁹ ფედერლინის მიერ შემოთავაზებული გერასიმეს მონასტრის ლოკალიზაცია გაიზიარა ი. ჰირშფელდმა.⁷⁰⁰ საგულისხმოა, რომ დ. პრინგლი დღევანდელი დაარ. ჰაჯლას მონასტერს აიგივებს კალამონის მონასტერთან, ხოლო ისტორიული წმ. გერასიმეს მონასტრის მდებარეობას ცოტა მოშორებით ვარაუდობს.⁷⁰¹

XII საუკუნის დასაწყისის რუსი მოგზაური იღუმენი დანიელი (1106-1107 წწ.) წერს, რომ წმ. გერასიმეს მონასტერი მდებარეობდა იორდანესთან, წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერსა და წმ. მარიაშის სახელობის კალამონის მონასტერს შორის. მისივე თქმით, წმ. გერასიმეს მონასტერი ამ მონასტრებიდან დაახლოებით თითო-თითო კილომეტრით იყო დაშორებული.⁷⁰²

698 Vaillhé, Les laures de saint Gerasime et de Calamon, 106-119; Marti, Mittheilungen von Baurath C. Schick in Jerusalem 1-43

699 Federlin, Recherches, 132- 134

700 Hirschfeld, The Judean Desert Monasteries, 28-29

701 Pringle, The churches, vol. II, , 239

702 Житие и хождение Даниила, 49

ისტორია

წმ. გერასიმეს მონასტერი დაარსებულია ერთ-ერთი უდიდესი პალესტინელი ასკეტის, გერასიმეს მიერ დაახლ. 455 წელს. წმ. გერასიმე (+475 წ.) წარმოშობით იყო ლიკიიდან (თანამედროვე ანატოლია, თურქეთი). გარდაცვალების შემდეგ იგი ამავე მონასტერში დაუკრძალავთ.

ცნობილია, რომ IX საუკუნეში მონასტერი მოქმედი იყო,⁷⁰³ სავანემ არსებობა, სავარაუდოდ, XII საუკუნის დასასრულისთვის შეწყვიტა.⁷⁰⁴ 1187 წლის მომდევნო პერიოდის ანონიმი ბერძენი მოგზაური ჯერ კიდევ იხსენიებს წმ. გერასიმეს მონასტერს, თუმცა უკვე XIII საუკუნის უცნობი სლავი პილიგრიმის ცნობით, ამ ადგილზე ნანგრევები იყო დარჩენილი.⁷⁰⁵

ქართველები წმ. გერასიმეს მონასტერში

1185 წელს ბიზანტიელი მოგზაური იოანე ფოკა წერს, რომ ადიდებულმა მდინარემ მონასტრის უდიდესი ნაწილი წაიღო, დარჩა მხოლოდ ეკლესიის ნანგრევები, სვეტების ნაშთები და ორი გამოქვაბული, რომელშიც მოხუცებული ქართველი ბერი ცხოვრობდა.⁷⁰⁶ მისი ცნობით, ქართველ ბერს, წმ. გერასიმეს მსგავსად, ორი ლომი ჰყავდა მოთვინიერებული, რომლებსაც ხის რტოები მოჰქონდათ მასთან, ხოლო ქართველი ბერი ამ ტოტებისაგან ხის ჯვრებს ამზადებდა პილიგრიმებისათვის.⁷⁰⁷

როგორც ჩანს, ეს ერთადერთი წყაროა, რომელიც წმ. გერასიმეს მონასტერში ქართველი ბერების ყოფნას ადასტურებს.

703 Commemoratorium de Casis Dei vel monasteriis, 138

704 Vailhe, Les laures de saint Gerasime et de Calamon, 118

705 Pringle, vol. II, N 207, 238-239

706 იქვე, 238

707 Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage, 330-331

ნმ. გერასიმეს მონასტერი იერიქონის მახლობლად (დავრ ჰაჯლა),
საერთო ხედი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნმ. გერასიმეს მონასტერი იერიქონის მახლობლად (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. გერასიმეს მონასტერი იერიქონის მახლობლად, ეზო (ფოტო დ. ცხადაძის)

წმ. იოანე ოქროპირის მონასტერი

მდებარეობა

წმ. იოანე ოქროპირის სახელობის მონასტერი იერიქონის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 2 კილომეტრის მოშორებით მდებარეობდა. ამჟამად დარჩენილია მხოლოდ მისი ნანგრევები.

ისტორია

მონასტრის შესახებ ცნობები საკმაოდ მწირია. ტრადიციის თანახმად, წმ. იოანე ოქროპირის სახელობის მონასტერი იმ ადგილას დაარსდა, სადაც ელიამ, შემდგომში იერუსალიმის პატრიარქმა, 475 წელს ორი მონასტერი ააგო, რომელთაც, ელიას ანდერძის თანახმად, ერთი წინამძღვარი ჰყავდა.⁷⁰⁸ 528 წელს ერთ-ერთი მონასტერი კონსტანტინოპოლელ საჭურისთა ხელში გადავიდა: დენის პრინგლის ვარაუდით, აღნიშნული მონასტერი არქიმანდრიტმა ალექსანდრემ ბიზანტიის საიმპერატორო გვარის ოჯახის წევრის – იულიანას საჭურისებს უბოძა,⁷⁰⁹ ხოლო ი. ჰირშფელდის მოსაზრებით, მონასტერი კონსტანტინოპოლელმა საჭურისებმა შეიძინეს.⁷¹⁰ ამის შემდგომ ის საჭურისთა მონატრის სახელწოდებით იყო ცნობილი. მეორე მონასტერი კი IX საუკუნის დოკუმენტის „Commemoratorium“-ის მიხედვით, წმ. სტეფანეს მონასტრის სახელით მოიხსენიება.⁷¹¹

XII საუკუნიდან მონასტერი ცნობილია წმ. იოანე ოქროპირის სახელობის მონასტრად. ილუმენი დანიელის ცნობით (1106-1107 წლები), ეს იყო გალავნით გარშემორტყმული მდიდარი მონასტერი. სავანეს იხსენიებს XIV საუკუნის ანონიმი სლავი პილიგრიმიც, თუმცა რთულია დაზუსტებით იმის თქმა, ამ პერიოდში მონასტერი კვლავაც მოქმედი იყო თუ არა. ცნობილია, რომ უკვე 1874 წელს რუსები იერიქონში საკუთარი სასტუმრო სახლის მშენებლობისას მონასტრის ნანგრევებს სამშენებლო მასალად იყენებდნენ. ზოგიერთ მათგანს ფრესკების ნაშთიც ეტყობოდა.⁷¹²

708 Hirschfeld, The Judean Desert Monasteries, 242

709 Pringle, The churches, vol. II, 200

710 Hirschfeld, The Judean Desert Monasteries, 242

711 Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis, 26

712 Pringle, The churches, vol. II, 200

ქართველები წმ. იოანე ოქროპირის მონასტერში

ჯვაროსანთა პერიოდში (1099-1291 წწ.) წმ. იოანე ოქროპირის სახელობის მონასტერში ქართველი ბერები ცხოვრობდნენ.⁷¹³ 1200-1308 წწ-ით დათარიღებული ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალურ ანგარიშებში წმ. იოანე ოქროპირის მონასტერი დასახელებულია იმ მონასტერთა შორის, რომელთაც სხვადასხვა დროს ფლობდნენ ქართველები.⁷¹⁴ მონასტერში ქართველი ბერის ყოფნაზე მოგვითხრობს ასევე ბიზანტიელი პილიგრიმი იოანე ფოკა (1185 წლის ცნობა), მას მონასტრის მახლობლად ქართველი მესვეტე ასკეტი უნახავს, რომელიც სვეტზე ცხოვრობდა.⁷¹⁵

713 The Latin Kingdom of Jerusalem, 222; Peradze, Account, 209, 228

714 Peradze, Account, 230

715 Pringle, The churches, vol. II, 200

ცთუნების მთის მონასტარი

მდებარეობა და კუთვნილება

ცთუნების მთა მდებარეობს ქალაქ იერიქონის აღმოსავლეთით. მისი სიმაღლე ზღვის დონიდან 380 მეტრია. ცთუნების მთის მონასტერი ამჟამად ეკუთვნის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

ტრადიციის თანახმად, მონასტერი აგებულია იმ ადგილას, სადაც იესო ქრისტემ მდინარე იორდანეში ნათლისღების შემდეგ იმარხულა ორმოცი დღე-ღამის განმავლობაში და სადაც ეშმაკი შეეცადა მის ცთუნებას (მათე, 4: 1-11; ლუკა, 4: 1-11). სწორედ აქედან მომდინარეობს ამ მთის არაბული სახელიც – „ჯაბალ კურუნტულ“ – „ორმოცის მთა“ წარმომდგარია ლათინური სიტყვიდან „Quarantena“ (ორმოცი). ცთუნების მთა ცნობილია ასევე ბერძნული სახელწოდებითაც – „Sarandarion“ (saranda ბერძნულად ორმოცს ნიშნავს).

იესო ქრისტეს ცთუნების ადგილის გაიგივება იერიქონთან მდებარე ამ მთასთან იწყება XI-XII საუკუნეებიდან. IV-VII სს. პილიგრიმები არაფერს ამბობენ ამის შესახებ.⁷¹⁶

XI-XII სს-იდან მოყოლებული იერიქონის სიახლოვეს მდებარე ამ მთას უკავშირებენ იესოს პირველ და მესამე ცთუნებას – პირველი ცთუნების (მათე 4: 1-4;) ადგილად მიჩნეულია მთის ერთ-ერთი ფერდობის შუაწელზე მდებარე მღვიმე, რომელიც ახლა ბერძნული მართლმადიდებლური მონასტრის ეკლესიის ინტერიერშია მოქცეული; მესამე ცთუნების (მათე 4: 8-11) ადგილად კი მიჩნეულია მთის მწვერვალი.

ცთუნების მთის მწვერვალზე დღემდე არის შემონახული დუკას ციხე-სიმაგრის ნაშთები, რომელიც აშენდა ძვ.წ.აღ. II საუკუნეში სირიელი მხედართმთავრის, ბაკიდეს მიერ.⁷¹⁷ IV საუკუნეში დუკას ციხე-სიმაგრის ნანგრევებსა და მის შემოგარენში არსებულ ბუნებრივ მღვიმეებში დამკვიდრდნენ ქრისტიანი ბერები. 340 წელს აქ საფუძველი ჩაეყარა ქრისტიანულ მონასტერს, რომელსაც დუკას ლავრა ეწოდა.

ლავრის მკვიდრი ბერები სამლოცველოებად, საცხოვრებელ სენაკებად და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებად იყენებდნენ ამ ადგილზე მრავლად არსებულ ბუნებრივ გამოქვაბულებს, აგრეთვე მთის მწვერვალზე მდგარ ძველი ციხე-სიმაგრის ნაშთებს.⁷¹⁸

716 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 411

717 იქვე, 411-412

718 Gonen, Biblical Holy Places, 198

IV ს-ის 80-იან წლებში ამ მთის სამონასტრო დასახლება მოინახულა პალადიუსმა, რომლის სიტყვებით აქ იმდენი ბერი ცხოვრობდა, რომ მთა ქალაქს ჰგავდა.⁷¹⁹

დუკას მონასტრის ისტორია მოიცავს IV-VII საუკუნეებს. მონასტერმა არსებობა შეწყვიტა 614 წელს, სპარსელების შემოსევის დროს, როცა ბერ-მონაზვნებმა მიატოვეს სავანე და სხვადასხვა ადგილებში დაიფანტნენ. ცთუნების მთაზე ახალი სამონასტრო დასახლება ჩნდება ჯვაროსანთა ხანაში – XI-XII საუკუნეებიდან.⁷²⁰

XII საუკუნის პილიგრიმთა ჩანაწერები გვამცნობენ, რომ ამ პერიოდისათვის იერიქონთან მდებარე ეს მთა უკვე მყარად იყო გაიგივებული იმ ადგილთან, საიდანაც სატანამ უჩვენა „ქვეყნის ყველა სამეფო და დიდება მათი“ იესოს (მათე, 4:8). ჩანს ისიც, რომ მთასა და მის გამოქვაბულებში, ყოფილი დუკას მონასტრის ადგილას, დამკვიდრებულები იყვნენ ლათინი ბერები, რომლებიც მასპინძლობას უწევდნენ მრავალრიცხოვან პილიგრიმებს.

ერთ-ერთი პილიგრიმის, თეოდორიკის მიხედვით, მთის მწვერვალის გარშემო არსებულ მიწისქვეშა მღვიმეებში იერუსალიმის ტაძრის ორდენის რაინდები – ტამპლიერები ინახავდნენ სურსათ-სანოვავესა და იარაღს. ამავე ცნობის თანახმად, მთის ძირას იყო ე.წ. აბრაამის ბაღი, სადაც მდებარეობდა ბანაკი პილიგრიმთათვის, რომლებიც მოისწრაფოდნენ ამ წმინდა ადგილზე სალოცავად და მდ. იორდანეში განსაბანად, მათ უსაფრთხოებაზე კი ტამპლიერებისა და ჰოსპიტალიერების რაზმები ზრუნავდნენ.⁷²¹

1187 წელს იერიქონი აიღეს აიუბიდთა რაზმებმა და ცთუნების მთის ლათინი ბერები იძულებული გახდნენ მიეტოვებინათ ეს ადგილი.⁷²²

მიჩნეულია, რომ სალადინის გამარჯვების (1187 წ.) შემდეგ, „ორმოცის მთის“ მონასტერი ქართველებს გადაეცათ ლათინების ნაცვლად.⁷²³ როგორც ჩანს, ამ ადგილას ქართველი ბერები ცხოვრობდნენ XIV საუკუნის ჩათვლით – პილიგრიმი გილელმუს ბალდენსელელი, რომელმაც 1336 წელს მოინახულა წმინდა მიწა, მოგვითხრობს, რომ ცთუნების მთა ეკუთვნოდათ ქართველ ბერებს, რომელთაც ძალზე სტუმართმოყვრულად მიუღიათ ევროპელი მოგზაური.⁷²⁴ ცთუნების მთაზე მოსახლე ქართველ ბერებს მოიხსენიებენ სხვა ევროპელი პილიგრიმებიც: ლუდოლფ ზუდჰაიმი (1336-1341 წწ.) და ჯონ მანდევილი (1356-1366 წწ.). ლუდოლფ ზუდჰაიმი დასძენს იმასაც, რომ ქართველ ბერებს თავად სულტანი უწევდა მფარველობას.⁷²⁵

719 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 412

720 Gonen, Biblical Holy Places, 198; Murphy-O'Connor, The Holy Land, 412

721 Pringle, The churches, vol. I, №104-107, 253

722 იქვე, 253

723 Peradze, Account, 228

724 იქვე, 188

725 Pringle, The churches, vol. I, №104-107, 254

ქართველი ბერ-მონაზვნების ყოფნას ცთუნების მთაზე ამონმბენ ბერძნული წყაროებიც. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ანგარიშების მიხედვით, ცთუნების მთის მონასტერს ფლობდნენ ქართველები.⁷²⁶

როგორც ჩანს, ცთუნების მთის სამონასტრო დასახლებას XIV ს-ის შემდგომ აღარ უარსებია. XV-XVIII სს-ში უკვე ვეღარ ვხვდებით რაიმე ცნობას ამ მთაზე მოღვაწე ბერ-მონაზვნების შესახებ. XIX ს-ის ზოგიერთი პილიგრიმის ცნობების თანახმად, ამ ადგილზე არსებულ ზოგიერთ გამოქვაბულში ეთიოპელი ბერები ცხოვრობდნენ.⁷²⁷

ბერძნულმა მართლმადიდებლურმა საპატრიარქომ 1874 წელს შეიძინა ადგილი მთის შუანელზე მონასტრის ასაშენებლად. თვით მონასტერი კი, დღევანდელი სახით, აშენდა 1875-1904 წწ-ში რუსეთის საპატრიარქოს დახმარებით. მონასტრის მშენებლობა დასრულდა 1895 წელს, ხარების ეკლესიის მშენებლობა კი 1904 წელს.⁷²⁸

არქიტექტურა

ცთუნების მთასა და მის მწვერვალზე გაირჩევა სხვადასხვა პერიოდებიდან მომდინარე ნაგებობათა ნაშთები. მწვერვალზე კლდეში გამოკვეთილი დამცავი თხრილის ფრაგმენტია, ასევე გალავნისა და კოშკების საძირკვლების ნაშთები; აქვია აკვედუკი – წყლის არხი, რომელიც დასავლეთიდან მოემართება და ცხრა დიდი ზომის ცისტერნა, რომლებიც შეროდეს პერიოდით შეიძლება დათარიღდეს. ცთუნების მთის შუანელზე ბერძნული მართლმადიდებლური მონასტრის ეკლესია შემკულია კედლის მხატვრობით, აქვს მოზაიკური იატაკი. ეკლესია ორსართულიანია: ეკლესიის სამხრეთ ნაწილში, იკონოსტასისაგან ხელმარჯვნივ, მაღლა მიემართება ცამეტსაფეხურიანი კიბე, რომელიც ადის ქრისტეს ცთუნების ადგილად მიჩნეულ პატარა სამლოცველოში. სამლოცველოს ერთ ნიშაში დევს ლოდი, რომელზეც, გადმოცემის თანახმად, იჯდა თავად მაცხოვარი, როდესაც მას სატანა გამოეცხადა. ეკლესიიდან გასასვლელია ღია აივანზე, საიდანაც იშლება შესანიშნავი ხედი იერიქონის დაბლობზე, მოაბისა და გილეადის მთებზე. სამხრეთით მოჩანს მკვდარი ზღვა, დასავლეთის მიმართულებით კი – ზეთისხილის მთის ეკლესიების გუმბათები.⁷²⁹

ცთუნების მთის მონასტრიდან 40 მ-ის დაშორებით მდებარეობს წმ. ელიას მღვიმე, სადაც შუა საუკუნეებში მარიამ ღვთისმშობლის სამლოცველო იყო. დღევანდელი წმ. ელიას მღვიმის სამლოცველო 1949-1964 წლებშია განახლებული.⁷³⁰

726 Peradze, Account, 230

727 Gonen, Biblical Holy Places, 198-199

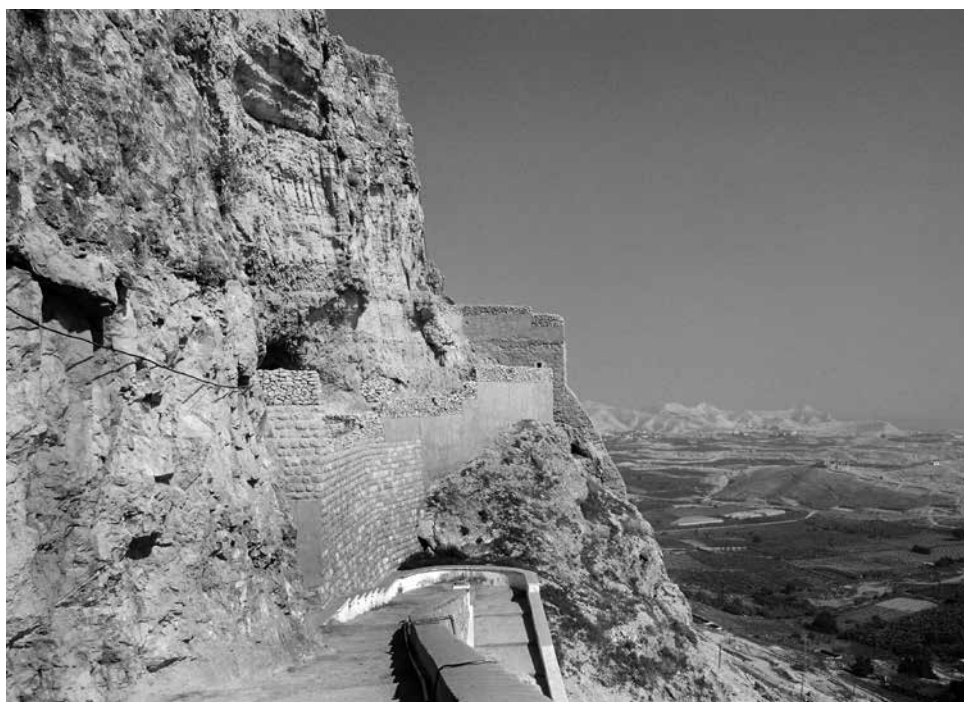
728 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 411

729 Pringle, The churches, vol. I, №104-107, 252-258

730 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 411

ცოუნების მთა, საერთო ხედი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ცოუნების მთის მონასტრისკენ მიმავალი გზა (ფოტო დ. ცხადაძის)

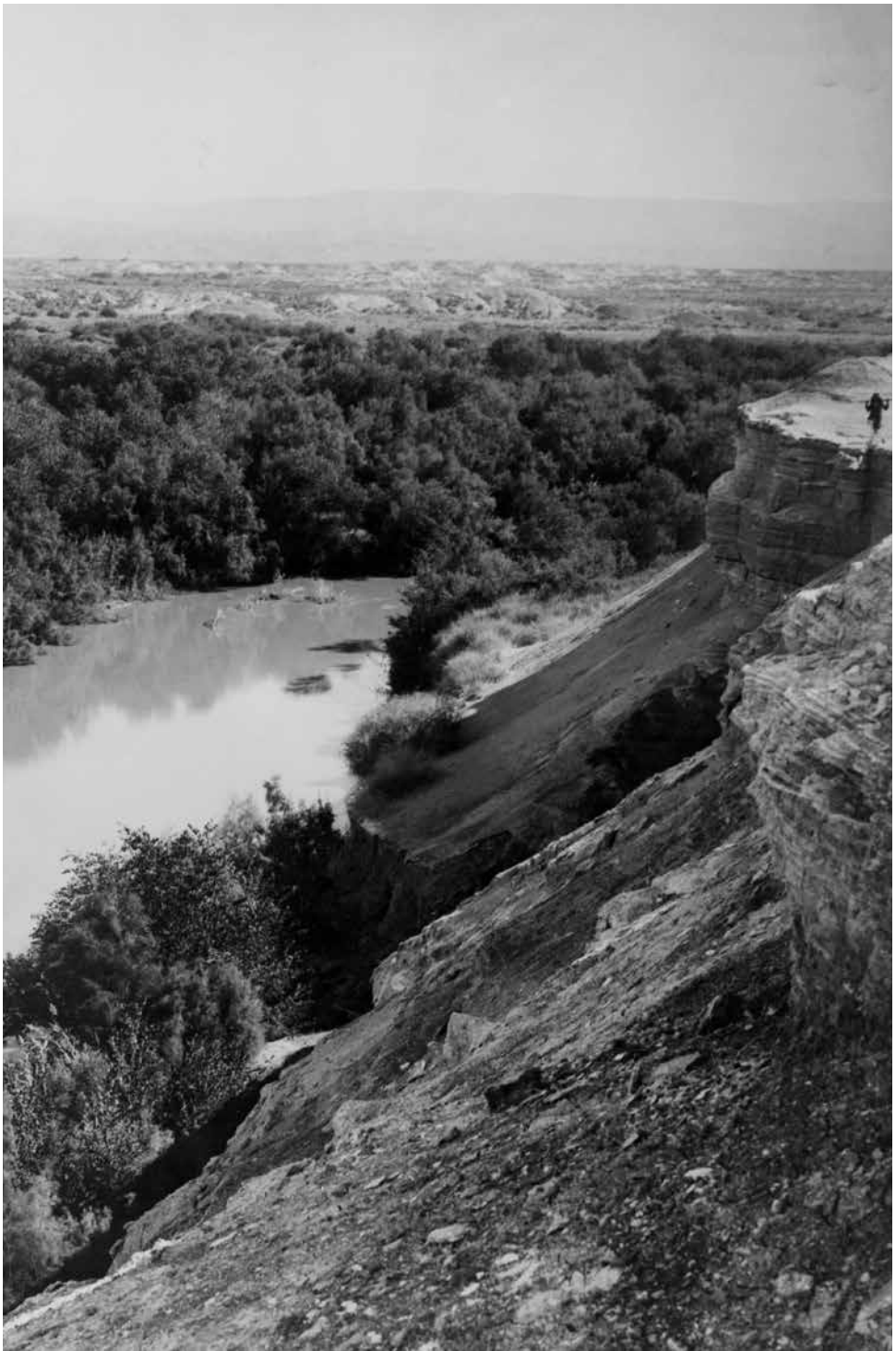
ცუუნების მთის მონასტერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ცოუნების მთა (ფოტო დ. ცხადაძის)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
იორდანეს მახლობლად**

მდინარე იორდანე, 1870-1920 (LC-USZ62-119407)

წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტარი

მდებარეობა და კუთვნილება

წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი მდებარეობს მდ. იორდანეს დასავლეთ სანაპიროზე, მდინარიდან 600 მეტრის დაშორებით. მონასტერი ეკუთვნის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს.

ისტორია

წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი დაარსდა იმპერატორ ანასტასის მიერ (491-518) მდ. იორდანეს სანაპიროზე, იმ ადგილის სიახლოვეს, სადაც, გადმოცემის თანახმად, მაცხოვარი მოინათლა. მოგვიანებით იმპერატორმა იუსტინიანემ მონასტრის სიახლოვეს ჭა გაათხრევინა, როგორც ამას პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს. VI საუკუნის პილიგრიმის ცნობით, ეს იყო დიდი ნაგებობა, რომელსაც ორი სასტუმრო სახლი ჰქონდა.⁷³¹

ცნობილია, რომ მონასტერი სერიოზულად დაზიანდა სხვადასხვა დროს მიწისძვრების, მდინარე იორდანეს ადიდებისა და თავდასხმების შედეგად. მიუხედავად ამისა, სამონასტრო კომპლექსი იზრდებოდა, იზრდებოდა იქ მოღვაწე ბერთა რაოდენობაც: ერთ-ერთი გადმოცემის თანახმად, VIII საუკუნეში სავანეში 20 ბერი ცხოვრობდა, ხოლო IX საუკუნის დასაწყისში მათი რაოდენობა თითქმის გაორმაგდა. მონასტრის ცხოვრებაში განსაკუთრებით მძიმე XII საუკუნე აღმოჩნდა, როცა სავანეს თავს დაესხნენ მუსლიმები, რასაც მალევე მოჰყვა ძლიერი მიწისძვრა.⁷³²

XIV საუკუნეში ევროპელი პილიგრიმების ცნობების თანახმად მონასტერში მხოლოდ რამდენიმე ბერი ცხოვრობდა: ძირითადად ბერძნები და სირიელები, მათ მთავარ სინმინდეს კი წარმოადგენდა იოანე ნათლისმცემლის ხელის მტევანი და მკლავი. არაუგვიანეს XVII საუკუნისა სამონასტრო კომპლექსი უკვე ნანგრევებად იყო ქცეული. XIX საუკუნის ბოლოს მონასტრის ნანგრევებზე აშენდა რუსული მართლმადიდებლური მონასტერი, რომლის ნაგებობები მნიშვნელოვნად დაზიანდა 1927 წლის მიწისძვრის დროს. რამდენიმე წელიწადში მონასტერი ბერძნულმა საპატრიარქომ აღადგინა.⁷³³

731 Pringle, The churches, vol. II, 240-241

732 იქვე, 241

733 იქვე, 242

ქართველები წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში

ერთ-ერთი წყაროს მიხედვით, ლათინთა მმართველობის დროს წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში ერთმანეთის გვერდით ცხოვრობდნენ ქართველი და ბერძენი ბერები.⁷³⁴

საგულისხმოა ისიც, რომ ათონის ალაპებში შეტანილია მდ. იორდანეზე მდებარე ნათლისმცემლის მონასტრის ქართველი ბერების მოსახსენებელი.⁷³⁵ 1883 წელს ალექსანდრე ცაგარელმა ნათლისმცემლის ნახევრად დანგრეულ მონასტერში ნახა 3 ქართული წარწერა, რომლებშიც მოიხსენიებოდნენ იოანე ოსანასძე და ნიკოლოზი.⁷³⁶ ა. ცაგარლის მითითებით, კუთხის ქვაზე, რომელზედაც ნიკოლოზის წარწერა იყო მოთავსებული, ქვედა მხარეს ამოკვეთილი იყო წარწერა, რომელშიც ღუზისმაგვარ ჯვრის გამოსახულებასთან ერთად გაირჩეოდა 2 ქართული ასო „ნ“ და „შ“.⁷³⁷ ა. ცაგარელი დამატებით აღნიშნავს, რომ მონასტრის ფარგლებს გარეთ, ნაგვისა და კედლის ნანგრევების გროვაში მიაკვლია ქვას, რომელზედაც მოთავსებული იყო ქართული და სირიული წარწერები. დაზიანების გამო გაირჩეოდა მხოლოდ ცალკეული ასოები.⁷³⁸

1936 წელს მონასტრის ტერიტორიაზე იმყოფებოდა გრიგოლ ფერაძე. იგი აღნიშნავს, რომ ა. ცაგარლის მიერ ნანახი წარწერებიდან მას ადგილზე დახვდა მხოლოდ ერთი. სამწუხაროდ, მკვლევარი არ აკონკრეტებს, თუ სახელდობრ, რომელი წარწერა იხილა.⁷³⁹ დღეისათვის გრიგოლ ფერაძის მიერ ნანახი წარწერა ადგილზე აღარ დასტურდება.

734 The Latin Kingdom of Jerusalem, 76

735 Цагарели, Памятники, 126

736 იქვე, 251-252, XXV, XXVI

737 იქვე, 252, XXXVII

738 იქვე, 252

739 ფერაძე, იერიქონის ვარდები, 151

მდაბას მოზაიკური რუკა, VI ს. დეტალი, წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერი, იერიქონი (ფოტო დ. ცხადაძის)

იუდეის უდაბნო (ფოტო დ. ცხადაძის)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
ბეთლემში**

ბეთლემი, ხედი შობის ეკლესიიდან, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-00973)

შობის ეკლესია

მდებარეობა და კუთვნილება

შობის ეკლესია მდებარეობს ქალაქ ბეთლემში, იერუსალიმიდან სამ-ბრეთით, 8-10 კმ-ის დაშორებით.

შობის ტაძარი ეკუთვნის რამდენიმე ეკლესიას: იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს, იერუსალიმის სომხურ საპატრიარქოსა და რომის კათოლიკურ ეკლესიას (ფრანცისკელთა ორდენს). ამასთანავე, კოპტურ და სირიულ ეკლესიებს აქვთ ღვთისმსახურების უფლება ეკლესიაში სომხური საპატრიარქოს კუთვნილ სივრცესა და შობის მღვიმეში.

ისტორია

ბიბლიური ტრადიციით, ამ ქალაქში იშვა იესო ქრისტე, როგორც ეს ნაწინასწარმეტყველები ჰქონდათ მიქიას (მიქია, 5: 1-3) და ესაიას (მათე: 2:6). ბეთლემს უწოდებენ აგრეთვე დავითის ქალაქსაც, რადგან, ბიბლიური ტრადიციით, აქ იესო ქრისტეს შობამდე 1000 წლით ადრე დაიბადა ებრაელთა მეფე დავითი. წინასწარმეტყველმა სამუელმა აქვე, ბეთლემში სცხო მირონი ჭაბუკ დავითს, რომელიც ისრაელის მეფე გახდა (1 სამუელი, 16:13).

ბეთლემში შობის ბაზილიკის აგება დაკავშირებულია ბიზანტიის იმპერატორ კონსტანტინე დიდისა და მისი დედის, ელენე დედოფლის სახელთან. ბაზილიკა აიგო 333-339 წწ-ში იმ ადგილას, სადაც გადმოცემის თანახმად მაცხოვარი იშვა; მოგვიანებით, 386 წ. ეკლესიის მახლობლად დედათა და მამათა მონასტრები დაარსდა.⁷⁴⁰

VI საუკუნეში შობის ეკლესია ხანძარმა დააზიანა. მისი განახლება ბიზანტიის იმპერატორის იუსტინიანე დიდის სახელს უკავშირდება. განახლების დროს ტაძარიც განავრცეს.

აღსანიშნავია, რომ ეკლესია სასწაულებრივად გადაურჩა დაზიანებასა და ნგრევას სპარსელთა დაპყრობის დროს (614-629 წწ.), ასევე არაბთა ბატონობის პერიოდში (640-1099 წწ.). ცნობილია ისიც, რომ ეკლესიის ნაწილს მუსლიმები სალოცავადაც იყენებდნენ. მიუხედავად ამისა, ეკლესიასთან არსებული სამონასტრო ნაგებობები არაერთხელ დაზიანებულია მუსლიმთა მმართველობისას. მას შემდეგ, რაც წმინდა მიწა ჯვაროსნებმა დაიკავეს (1099-1291 წწ.), მონასტერში სულ რამდენიმე ბერი ცხოვრობდა, რომელთაც შემდგომში ბენედიქტელთა ორდენის ბერები შეუერთდნენ.

740 Pringle, The churches, vol. I, 138

ამავე პერიოდში სამონასტრო კომპლექსს ახალი შენობა-ნაგებობები შეემატა, შობის ეკლესიაც შეიმკო.⁷⁴¹

მამლუქთა და ოსმალთა მმართველობის დროს ეკლესიის შეკეთების ნებართვა იშვიათად გაიცემოდა. ტაძრის მდგომარეობას ამძიმებდა ძარცვის ხშირი შემთხვევებიც, რამაც XVI საუკუნიდან სისტემატური ხასიათი მიიღო. მიუხედავად 1834 წელს მომხდარი ძლიერი მიწისძვრისა და 1869 წლის ხანძრისა, შობის ეკლესია განადგურებას გადაურჩა.⁷⁴²

ქართველები შობის ეკლესიაში

ბეთლემის შობის ეკლესიაში ქართველების ყოფნის შესახებ წერილობით ცნობებს ვხვდებით უცხოენოვან და ქართულ წყაროებში. 1200-1308 წწ-ის ბერძნული საპატრიარქოს ოფიციალური ანგარიშების თანახმად, ქართველებს ჰქონიათ საკურთხეველი ბეთლემში.⁷⁴³

1335 წ. ავგუსტინელი ბერი იაკობ ვერონელი წერდა, რომ ქართველებს ჰქონდათ საკურთხეველი ბეთლემის ბაზილიკაში, შობის მღვიმის გარეთ.⁷⁴⁴

1514 წლის ზაფხულში წმ. მიწაზე მოსალოცად მყოფი ვენეციელი პილიგრიმის – ბარბონე მოროზინის ცნობის თანახმად, ქართველები ბეთლემის შობის ეკლესიის მთავარ საკურთხეველში ღვთისმსახურებას ბერძნებთან ერთად აღავლენდნენ, ხოლო წინადაცვეთის საკურთხეველში – დამოუკიდებლად.⁷⁴⁵

ბეთლემის ეკლესიაში ქართველები საკუთარ საკურთხეველს ინარჩუნებდნენ XVIII საუკუნეშიც. შობის ეკლესიაში ქართველების ყოფნის შესახებ ცნობას გვანდის ტიმოთე გაბაშვილი, რომელიც აღნიშნავს: „ბეთლემს და გეთსამანიას სამწირუტლო არს საქართუტლოთა“.⁷⁴⁶

ბეთლემში მოღვაწე ქართველ მნიგნობართაგან ცნობილია ქართველი ჰიმნოგრაფი ფილიპე ბეთლემელი (XI ს.). ერთ-ერთი ქართული ლეგენდის თანახმად, ფილიპე განდევნილად ცხოვრობდა ბეთლემში. ჩვენამდე მოღწეულია მის მიერ შეთხზული საგალობელი „ქებაჲ ბეთლემისაჲ, ქალწულისა და ძისაჲ“. ესაა აკროსტიქული იამბიკო, რომლის კიდურწერილობაა „ფილიპე ბეთლემელი“. ფილიპეს საგალობელი იმავე საზომით (16-მარცვლიანი სალექსო ფორმით) არის დანერილი, როგორითაც „ვეფხისტყაოსანი“, ასე რომ საეკლესიო პოეზიის დარგში ფილიპე ბეთლემელი წინამორბედი შოთა რუსთაველისა.⁷⁴⁷

741 Pringle, The churches, vol. I, 139

742 Murphy – O'Connor, The Holy Land, 234

743 Peradze, Account, 230

744 Peradze, Account, 188, 229; The churches, vol. I, 139-140

745 ნანობაშვილი, ბორბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მიწაზე“, 150, 152

746 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 82, 123

747 კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტურგატურის ისტორია, ტ. I, 178

ეპიგრაფიკული წარწერები⁷⁴⁸

ბეთლემის ბაზილიკის სვეტებზე დაცულია ქართველ მომლოცველთა მრავალრიცხოვანი გრაფიტები. მათი უმრავლესობა XIV-XVII საუკუნეებით თარიღდება და პილიგრიმთა მიერაა შესრულებული. ამ წარწერებში მოიხსენიებიან იოაკიმე ქართლელი, შიო, ნიკოლოზ გრძელი და სხვა მომლოცველები. აღნიშნული გრაფიტები, ძირითადად, ბეთლემის ტაძრის სამხრეთ სვეტნარზე გვხვდება ამოკანრული. გიორგი გაგოშიძის მითითებით, ეკლესიის ამ მხარეს დაცული ქართული წარწერების სიმრავლე შეიძლება იმით აიხსნას, რომ ქართველების საკურთხეველი ამავე მხარეს მდებარეობდა.⁷⁴⁹

გრაფიტებს შორის გვხვდება დასავლეთ საქართველოს კათალიკოს მაქსიმე მაჭუტაძის (1639-1657) წარწერა. ცნობილია, რომ მაქსიმემ სამჯერ იმოგზაურა წმინდა მინაზე და გულუხვი შესაწირავი გაიღო წმინდა მინის ქართული მონასტრებისთვის. ტიმოთე გაბაშვილის ცნობის თანახმად, მაქსიმეს გამოსახულება ყოფილა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კედლებზე, როგორც ჯვრის მონასტრის ერთ-ერთი შემწირველისა: „*მუნ ხატია... მაქსიმე პირუჭლი, განმგე იმერეთის ეკკლესიისა 1630 წელსა. ესე მაქსიმე იყო იერუსალიმსა და მუნ გარდაიცუალა*“.⁷⁵⁰

748 ვრცლად ბეთლემის შობის ეკლესიის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

749 Gagoshidze G., Georgian inscriptions in the Holy Land, 73-74

750 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 113

ბეთლემი, შობის ეკლესია (ფოტო დ. ცხადაძის)

ბეთლემი, შობის ეკლესია, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

ბეთლემი, შობის ეკლესია, შობის მღვიმე (ფოტო დ. ცხადაძის)

ბეთლემი, შობის ეკლესია, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
ნაზარეთში**

ნაზარეთი, საერთო ხედი, 1898-1946 (LC-DIG-matpc-09026)

სარების ეკლესია

მდებარეობა და კუთვნილება

ნაზარეთის ხარების ეკლესია მდებარეობს ქალაქ ნაზარეთში, გალილეის რეგიონში, ისრაელის ჩრდილოეთში და ეკუთვნის რომის კათოლიკურ ეკლესიას.

ისტორია

ახალი აღთქმის თანახმად, ნაზარეთში ახარა გაბრიელ მთავარანგელოზმა ღვთისმშობელს მაცხოვრის მუცლადღებისა და შობის შესახებ (ლუკა, 1:26-38). ლუკას სახარებაში ნაზარეთი მოიხსენიება როგორც გალილეის ქალაქი და მარიამ ღვთისმშობლის საცხოვრებელი ადგილი (ლუკა, 1:26-27).

ადრებიზანტიური ხანიდან მოყოლებული ნაზარეთის ყველაზე ნმინდა ადგილად ხარების ეკლესიაა მიჩნეული. იმპერატორ კონსტანტინეს „ცხოვრებაში“ (Vita Constantini) დადასტურებული ცნობის თანახმად, კონსტანტინეს ეპოქაში ეკლესია უკვე აგებული იყო,⁷⁵¹ თუმცა პირველი პილიგრიმი ქალი ეგერია (384 წ.) მოგვითხრობს მხოლოდ დიდ გამოქვაბულზე, რომელშიც ღვთისმშობელი ცხოვრობდა და რომელშიც საკურთხეველი იყო აღმართული.⁷⁵²

მომდევნო პერიოდში ნაზარეთის ხარების ეკლესიის შესახებ ცნობებს უკვე არაერთ წყაროში ვხვდებით. კერძოდ, ხარების ბაზილიკას მოიხსენიებს პილიგრიმი პიაჩენცადან 570 წლით დათარიღებულ მოგზაურობაში.⁷⁵³ 670 წლის ცნობაში, რომელიც ეკუთვნის ირლანდიელ მომლოცველ ადომნანს, საუბარია უკვე ორ ეკლესიაზე.⁷⁵⁴ 808 წლით დათარიღებული წყარო, „Commemoratorium“ გვამცნობს, რომ ნაზარეთის ეკლესიაში მსახურობდა 12 ბერი.⁷⁵⁵

ვილჰელმ ტვიროსელის ცნობით, XI საუკუნის ბოლოს პირველი ჯვაროსნული ლაშქრობის ერთ-ერთმა მთავარმა ორგანიზატორმა და მონაწილემ, ტანკრედ დე ოტვილმა, რომელიც შემდგომში გალილეის მმართველი გახდა, განაახლა ტაძარი და მდიდრულად შეამკო იგი. ნმინდა ადგილი დეტალურად აქვს აღწერილი იღუმენ დანიელსაც, რომელმაც 1106-1107 წლებში მოილოცა ნაზარეთი.⁷⁵⁶

751 Vita Constantini, 204

752 Egeria's Travels, 96

753 Wilkinson, Jerusalem pilgrims before the Crusades, 79

754 იქვე, 109

755 Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis, 26

756 Pringle, The churches, vol. II, 118

ცნობილია, რომ 1183 წელს, როცა სალაჰ ად-დინის ჯარმა დალაშქრა ქალაქი და დაიკავა მის გარშემო ყველა მაღლობი, ნაზარეთის მოსახლეობამ თავი შეაფარა ხარების ეკლესიას, როგორც ყველაზე გამაგრებულ და დაცულ ადგილს. იგივე მოხდა 1187 წელსაც, თუმცა სალაჰ ად-დინის ამირა მუზაფარ ად-დინ ქუქურმა ქალაქი აიღო და ეკლესიაში შეხიზნული მოსახლეობა დახოცა, ტაძარი კი ააოხრა. 1229 წლიდან, მუსლიმ მმართველებთან გაფორმებული შეთანხმების შედეგად, ნაზარეთი და ქალაქ აკრამდე მისასვლელი გზა, ფორმალურად ქრისტიანებს გადაეცათ, თუმცა ქრისტიანთათვის ქალაქში ცხოვრება და გადაადგილება უსაფრთხო მაინც არ იყო.⁷⁵⁷

მოგვიანებით, XIV საუკუნეში, ფრანცისკელმა ბერებმა დააარსეს „სახლი“ ნაზარეთში, XV საუკუნიდან კი არსებობდა საავადმყოფო, სადაც კათოლიკე მონაზვნები მსახურობდნენ. ცნობილია, რომ 1546 წელს ხარების ეკლესიის განახლების ნებართვა გასცა სულტანმა სულეიმან დიდმა. ტაძრის აღდგენა მოხერხდა, თუმცა ფრანცისკელთა ყოფნა ნაზარეთში დიდ სირთულეებთან იყო დაკავშირებული – XVII საუკუნეში ისინი რამდენჯერმე გააძევეს, მათი მონასტერი კი დაარბიეს და გაძარცვეს. 1730 წელს მუსლიმი მმართველის ნებართვით, ფრანცისკელებმა ახალი ტაძარი ააგეს. ეს ეკლესია 1955 წელს დაანგრიეს, რათა ჯვაროსანთა ტაძრის ნაშთებზე ხარების ახალი ტაძარი აეგოთ. ახალი ეკლესია 1969 წელს იკურთხა.⁷⁵⁸

ქართველები ხარების ეკლესიაში

ხარების ეკლესიაში ქართველთა ყოფნის შესახებ ცნობები ძალზედ მწირია. ტიმოთე გაბაშვილი გადმოგვცემს ლეგენდას, რომლის თანახმადაც, ნაზარეთში ქართველებს ჰქონდათ 4 ეკლესია ჯერ კიდევ იმ დროს, როდესაც ვახტანგ გორგასალმა აიღო იერუსალიმი.⁷⁵⁹ ტიმოთეს გადმოცემას იმეორებს ალექსანდრე ცაგარელიც ისე, რომ არ უთითებს სხვა დამატებით წყაროს ან ცნობას.⁷⁶⁰ ქართველთა კვალზე ხარების ეკლესიაში მიუთითებს Custodia Terrae Sanctae-ს ნაზარეთის მუზეუმში დაცული პილიგრიმთა არაერთი ნაკანრი წარწერა (გრაფიტი).

ეპიგრაფიკული წარწერები⁷⁶¹

Custodia Terrae Sanctae-ს ნაზარეთის მუზეუმში დაცულია ქართველ პილიგრიმთა ოთხი გრაფიტი, რომლებიც IV-V საუკუნეებით თარიღდება.⁷⁶²

757 Pringle, The churches, vol. II., 120

758 იქვე, 122-123, Murphy _ O'Connor, The Holy Land, 424-425

759 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 67

760 Цагарели, Памятники, 130

761 ვრცლად ხარების ეკლესიის ეპიგრაფიკული წარწერების შესახებ იხ. დანართი

762 Gagoshidze G., Georgians in the Holy Land, 89

სამწუხაროდ, წარწერები ძლიერაა დაზიანებული და მათი ამოკითხვა
ჭირს. ნაზარეთის ქართული გრაფიტები პირველად აკადემიკოსმა ზაზა
ალექსიძემ გამოაქვეყნა.⁷⁶³ წარწერები ადგილზე შეისწავლა და მათი
ასლები გადმოიღო გიორგი გაგოშიძემ.

ერთ-ერთი შედარებით ვრცელი და უკეთ დაცული წარწერა წარმოადგენს
მინანერს ნალესობაზე:

„შ[ეინყალ]ე ი[ეს]უ ქ[რისტ]ე გ(?)“

ზაზა ალექსიძის აზრით, აქ იგულისხმება ვინმე გიორგი, თუმცა „გ“
ასოს ამოკითხვა სრული უეჭველობით რთულია. თუკი შემოთავაზებული
აღდგენა სწორია, ამ წარწერის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ქართულ ენაზე
აღნიშნული სახელის პირველ წერილობით გამოყენებასთან.⁷⁶⁴

სხვა გრაფიტებში მოხსენიებულნი არიან: „პავლე მოციქული“, „აეტი?“
და „ლ(?)ინ კ“.

763 ალექსიძე, ეპიგრაფიკული ეტიუდები 2000, 10-24; იხ. ასევე ალექსიძე, ეპიგრაფი-
კული ეტიუდები 2011, 13-25

764 Gagoshidze G., Georgians in the Holy Land, 89

ნაზარეთი, ხარების ეკლესია (ფოტო დ. ცხადაძის)

ნაზარეთი, ხარების ეკლესია, ინტერიერი (ფოტო დ. ცხადაძის)

**ქართულ ქრისტიანულ თემთან
დაკავშირებული ეკლესია-მონასტრები
იორდანიაში**

იორდანია, არნონის უდაბნო (ფოტო დ. ცხადაძის)

შეჰანის მონასტარი

მდებარეობა და ისტორია

შეჰანის (შიჰანის) მონასტრის შესახებ ცნობებს XI-XII საუკუნეების სამი ქართული ხელნაწერი გვანდის, ესენია: პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი Georg. 28 (ოთხთავი, შეწერილი ჯვრის მონასტრისათვის – ხელნაწერზე დართულ მოსახსენებლებში მოიხსენიებიან შეჰანელი მოღვაწეები) და ორი იერუსალიმური ხელნაწერი: Jer.Geo.42 (თვენი, გადანერილია ჯვრის მონასტერში, მის ანდერძში მოიხსენიება შეჰანის დამაარსებელი გაბრიელ შეჰანელი) და Jer.Geo.50 (ჰაგიოგრაფიული კრებული, გადანერილი შეჰანის უდანოში იოანე შეჰანელის მიერ).

XI საუკუნის ხელნაწერს Jer.Geo.50 ახლავს გადამწერის – იოვანე შეჰანელის ანდერძი, საიდანაც ირკვევა, რომ ხელნაწერი გადაწერა შეჰანის უდაბნოში, როდესაც მონასტრის წინამძღვარი იყო გაბრიელ ტფილელი, მისი მაშენებელი, იგივე გაბრიელ შეჰანელი: *„დაინერა წმიდასა უდაბნოსა შეჰანს, მამობასა გაბრიელ ტფილელისსა, რომელმან აღაშენა უდაბნოჲ შეჰანი.“*

ამავე ანდერძიდან ირკვევა, რომ შეჰანის მონასტერი ხელნაწერის გადამწერის დროს ახალი აშენებული იყო და ჯერ კიდევ მწირი წიგნსაცავი ჰქონდა: *„და ვაიძულე თავსა ჩემსა და კადნიერ ვიქმენ ამისთვის, რომელ ახალშენი და გლახაკი იყო წიგნითა.“*⁷⁶⁵

იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში გადამწერილ XI საუკუნის ხელნაწერ თვენში (Jer.Geo.42) მოიხსენიება გაბრიელ შეჰანელი. ხელნაწერის მინანქრო-მოსახსენებლების შესწავლის საფუძველზე ელენე მეტრეველი აზუსტებს გაბრიელ შეჰანელის მოღვაწეობის ქრონოლოგიას და ასკვნის, რომ მას შეჰანის მონასტერი გაუშენებია გიორგი პროხორეს ჯვარის მამობის წლებში, ანუ 1061 წლამდე. გაბრიელი თბილისის მთავარეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო, რომელმაც შემდგომ წმინდა მინაზე, სავარაუდოდ, ჯვრის მონასტერში გააგრძელა მოღვაწეობა. შეჰანის უდაბნოში გადასვლის შემდეგაც, გაბრიელ შეჰანელს არ გაუწყვეტია კავშირი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის საძმოსთან.⁷⁶⁶

XII საუკუნეში შეჰანის მონასტერი ჯერ კიდევ მოქმედია – აქ მოღვაწეობდნენ გაბრიელ ტფილელის შვილიშვილები – იოსები და იოვანე, რომლებიც მოიხსენიებიან ხელნაწერზე Georg. 28 დართულ მოსახსენებლებში. ამავე მინანქრიდან ცხადი ხდება, რომ იერუსალიმის ჯვრის

765 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 238-244

766 იქვე, 236-238

მონასტერსა და შეჰანის მონასტერს ამ პერიოდშიც მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ: „ღირს გვყვენ ჩვენ ჯუარელთა ძმობასა და შეჰანისასა.“ ელენე მეტრეველი გამოთქვამს ვარაუდს, რომ შეჰანის მონასტერი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მეტოქე უნდა ყოფილიყო.⁷⁶⁷

XIII საუკუნეში სავანე უკვე აღარ არსებობს; შესაძლოა, მონასტერი მონღოლთა შემოსევების შედეგად დანგრეულიყო⁷⁶⁸ – ყველა მისი კუთვნილი ხელნაწერი იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში გადაიტანეს. XV საუკუნიდან შეჰანის მონასტრის სახელი დავინწყებასაა მიცემული.

შეჰანის მონასტერი ლოკალიზებული არ არის. ცნობილია, რომ პროხოროე, მას შემდეგ, რაც იერუსალიმის ჯვრის მონასტერს „განუჩინა წესი და კანონი მონასტრისაი.. და აღაშენა იერუსალემს ქსენადუქი ვრცელი და შუენიერი... წარვიდა უდაბნოსა არნონს“. ელენე მეტრეველი შეჰანის უდაბნოს ადგილად მდ. არნონის ხეობას (თანამედროვე იორდანია, ვადი ალ-მუჯიბი), ან არნონის უდაბნოს მიდამოებს ვარაუდობს და აღნიშნავს, რომ შეჰანი ან ესაზღვრება არნონის უდაბნოს ან მისი ნაწილია. მეცნიერის მოსაზრებით მონასტერი შეჰანის მთის ფერდობებზე ან მის ძირში იყო გაშენებული.⁷⁶⁹

1994 წელს ორკვირიანი არქეოლოგიური ექსპედიციის დროს სოფელ შიჰანში, ჩრდილოეთ კარაკის პლატოზე აღმოჩენილ იქნა მცირე ზომის ბიზანტიური პერიოდის სამნავიანი ბაზილიკის ნაშთები, მოზაიკისა და კერამიკის ფრაგმენტები.⁷⁷⁰ ამ ეტაპზე შეჰანის მონასტრის ადგილმდებარეობის შესახებ სხვა არქეოლოგიური მონაცემები არ მოგვეპოვება.

ხელნაწერები

Jer. Geo. 50. წმინდანთა ცხოვრებების კრებული, XI ს-ის შუა ხანები.

კრებულში შესულია ეფთვიმე ათონელისა და დავით ტბელის თარგმნილი კიმენური რედაქციები.

გადაწერილია შეჰანის უდაბნოში. გადამწერი – იოვანე შეჰანელი.

ხელნაწერს ერთვის ვრცელი ანდერძი (66v-67r), რომელიც საყურადღებო ცნობებს შეიცავს (სრულად გამოქვეყნებული აქვს ე. მეტრეველს).⁷⁷¹ ანდერძიდან ირკვევა, რომ იოვანემ გადაწერა ხელნაწერი შეჰანის უდაბნოში მონასტრის ბიბლიოთეკის შევსების მიზნით, რადგან მონასტერი ახლად დაარსებული იყო, რის გამოც მისი წიგნსაცავი მწირი იყო:

767 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 235-236

768 გაგოშიძე ი., არქეოლოგიური გათხრების პერსპექტივები, 12-14

769 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 246-258

770 აღნიშნული არქეოლოგიური გათხრებს ხელმძღვანელობდნენ Rula Qusus და Robert Schick (იხ. Bikai P., Kooring D., Archaeology in Jordan, 530; JADIS, 288

771 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 240

„...თუალთა მომკლებოდა და არა ვჰკონებდი, და ვაიძულე თავსა ჩემსა და კადნიერ ვიქმენ ამისთვის, რომელ ახალშენ და გლახაკი იყო წიგნითა...
...დაინერა ნმიდასა უდაბნოსა შეჰანს მამობასა გაბრიელ ტფილელისსა, რომელმან აღაშენა უდაბნოჲ შეჰანი. ღმერთმან შეუნდვენ და სასყიდელი შრომათა მისთაჲ მიანიჭენ, ჴელითა ჩემ ფრიად ცოდვილისა იოვანესითა. შემინდვეთ უცბად ჩხრეკაჲ, გევედრები ღმრთისათჳს“ (66v -67r).

გაბრიელ ტფილელი მოიხსენიება კიდევ ერთ მინანერში: „უფალო, ადიდე მამაჲ გაბრიელ შეჰანის მაშენებელი“ (87v).

ხელნაწერი არაუგვიანეს XIII საუკუნისა ჯვრის მონასტრის კუთვნილებად ქცეულა.⁷⁷²

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ რ. ბლეიკს⁷⁷³ და ე. მეტრეველს.⁷⁷⁴

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

Jer. Geo. 42. თვენი, XI ს.

ხელნაწერი სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია როგორც ახალი ტიპის თვენის ხელნაწერი. გადამწერები: გიორგი და ესაია (252v, 272v, 294v). გადამწერილი უნდა იყოს გიორგი-პროხორეს მამობის წლებში (1061 წლამდე), ჯვრის მონასტერში.

ხელნაწერის ერთ-ერთი მოსახსენებელი მოიხსენიებს გაბრიელ შეჰანელს: „ქრისტე, შეინყალე მამაჲ გაბრიელ შეჰანელი“ (164 r). ასევე მეორე მინანერი: „ქრისტე, შეინყალე მამაჲ გაბრიელ“ (141 v).

ხელნაწერი აღწერილი აქვთ ა. ცაგარელს (№34),⁷⁷⁵ რ. ბლეიკს,⁷⁷⁶ მოკლე აღწერილობა დაცულია გამოცემაში: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ.⁷⁷⁷

ხელნაწერის მინანერ-მოსახსენებლები გამოკვლეული აქვს ე. მეტრეველს.⁷⁷⁸ ამ მინანერების საფუძველზე მკვლევარი აზუსტებს გაბრიელ შეჰანელის მოღვაწეობის დროს და მის მიერ შეჰანის მონასტრის გაშენების დროს.⁷⁷⁹

ამჟამად ხელნაწერი დაცულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში.

772 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 243

773 Blake, Catalogue, 1924/2, 392-393 (პალეოგრაფიული მონაცემებით ბლეიკი ხელნაწერს XIV-XVI სს-ით ათარიღებს, თუმცა კითხვის ნიშნით)

774 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 234-259

775 Цагарели, Памятники, 163

776 Blake, Catalogue, 1924/1, 206

777 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 137-138

778 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო (Jer 42-ის შესახებ იხ. 236-238).

779 იქვე, 236-238

პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ხელნაწერი Georg. 28. ოთხთავი, XII ს.

ოთხთავს ერთვის ტამპლიერთა ორდენის წევრთა მოსახსენებლები და ასევე ერთი მოსახსენებელი, რომელიც განწესებულია შეჰანის უდაბნოს მაშენებლის, გაბრიელის შვილიშვილებისთვის, იოსებ და იოანესთვის: „ქ. უფალო ღმერთო, დაიცვენ და შეინყაღენ ძმანი ჩუენნი იოსებ და იოანე, გაბრიელ შეჰანის მაშენებლისა შვილისშვილნი, და ღირს ყვენ ჩუენ ჯუარელთა ძმობასა და შეჰანისასა“ (264v).⁷⁸⁰

ხელნაწერი საქართველოშია გადანერილი და ჯვრის მონასტრისთვის არის შეწირული. უფრო დაწვრილებით ხელნაწერის შესახებ იხ. სტატია: ჯვრის მონასტერი, სექცია: ხელნაწერები.

780 მოსახსენებლის ტექსტი მოგვყავს ე. მეტრეველის პუბლიკაციის მიხედვით: მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 235

იორდანია, შეჰანის მთა, ქრისტიანული მონასტრის ნაშთები (ფოტო დ. ცხადაძის)

კედრონისა და ჰინომის ვაკეთა შესაყარი და სიონის მთა, 1940-1946 (LC-DIG-matpc-14677)

საქივლეზი

ხელნაწერთა საძიებელი კარჯის მიხედვით⁷⁸¹

ქველი იერუსალიმი

წმ. აბრაამის მონასტერი

Jer.Geo.161 XIII

Jer.Geo.160 XVII

წმ. ბასილის მონასტერი

Jer.Geo.40 XII, XIII ან XIV-XVI (სხვადასხვა დათარიღებით)

ღვთობის მონასტერი

Jer.Geo.65 XIII

Jer.Geo.62 XV

ღვთოუფას მონასტერი

Kut. 181 XI

ღვრტავის (ღელტავის) მონასტერი

H 1662 1040 წ.

Jer.Geo.32 XI ს-ის 30-იანი წლები

Jer.Geo.33 XII-XIV

Jer. Geo. 65 XIII

წმ. თევდორეს მონასტერი

Jer.Geo.17 XII-XVII

Jer.Geo.132 XV

⁷⁸¹ საძიებელში წარმოდგენილია ნიგნში შესულ თითოეულ კერასთან დაკავშირებული ხელნაწერები. როდესაც ერთი ხელნაწერი ორ კერას უკავშირდება (მაგ. ერთგან იყო გადანერილი და სხვაგან რესტავრირებული, ან შენირული სხვა კერისთვის), ხელნაწერი მითითებულია ორივე კერასთან, რათა მკითხველს სრული შთაბეჭდილება შეექმნას თითოეულ კერასთან დაკავშირებული ხელნაწერების შესახებ. მეორე საძიებელში (ქვემოთ – დაცულობის ადგილისა და საფონდო შიფრების მიხედვით) თითოეულ ხელნაწერთან მითითებულია ყველა ის კერა, რომელთანაც ის არის დაკავშირებული.

კაპათას მონასტერი

Jer.Geo.67	XII
A 143	XII
Jer.Geo.68	XII-XIII
Jer.88 – ა. ცაგარლის კატალოგით	XII-XIV
H 2338	XIII
Sin.Geo.O.91	XIII-XIV
Jer.Geo.21	XIII-XVI

სამწირო, ახალი დედათა მონასტერი

Jer.Geo.153	XII
Jer.Geo.63	1167 წ.
Jer.Geo.27	XVI-XVII

უფლის წმ. საფლავის ეკლესია, აღდგომის ეკლესია, გოლგოთა

H 2337	1049 წ.
Sin.Geo.O.5	1052 წ.
S 383	XI
Jer.Geo.98	XI-XII
H 1661	1155 წ.
სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი, №620 (K-75)	XIV
Jer.Geo.135	XIV
Jer.Geo.76	XIV
ოქროს ოთხთავი	XV-XVI
H 1348	1546 წ.
Jer.Geo.125	XVII

ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან (გეთსიმანია)

Sin.Geo.O.13	1044 წ.
Sin.Geo.N.14 (Sin.Geo.O. 13-ის ფრაგმენტი)	1044 წ.

H 1741 1048 წ.
Sin.Geo.O.89 XII

ახალი იერუსალიმი და შემოგარანი

წმ. სამოელის მონასტერი

E 16 პეტერბურგის აღმოსავლურ XI
ხელნაწერთა ინსტიტუტი
Jer.Geo.149 XI

წმ. ჯვრის მონასტერი

Jer. Geo.12 XI ს-ის I ნახ.
Jer. Geo.156 1040 წ.
Add MS 11281 – ბრიტანეთის ბიბლიოთეკა XI ს. (1034-1042 წწ.)
P 3 – პეტერბურგის აღმოსავლურ 1040 წ.
ხელნაწერთა ინსტიტუტი
H 2337 1049 წ.
Jer. Geo.7/11 XI ს-ის II ნახევარი
Jer. Geo.14 1055 წ.
Sin.Geo.O.17 1061 წ.
Jer. Geo.48 XI
Jer. Geo.24-25 XI
Sin.Geo.O.16 XI
H 2336 XI
H 2339 XI
S 353 XI
E 16 – პეტერბურგის აღმოსავლურ XI
ხელნაწერთა ინსტიტუტი
M 13 – პეტერბურგის აღმოსავლურ 1038 წ.; XIII-XIV
ხელნაწერთა ინსტიტუტი
MS. Georg. b. I – ბოდლეს ბიბლიოთეკა XI
Dumbarton Oaks MS.2 XI
H 18 – პეტერბურგის აღმოსავლურ XI-XII
ხელნაწერთა ინსტიტუტი

Georg. 28 – პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკა	XII
Jer.Geo.51	XII
H 1661	1155 წ.
A 1347	XII
Jer.Geo.20	XII-XIII
Jer.Geo.59	XII-XIII
Jer.Geo.102	XII-XIV
Jer.Geo.127	XII-XV
Cod. Ms. V 1095. UB – ლაიფციგის უნივერსიტეტი	XII-XVII
Jer.Geo.86	XIII
Kut.25	XIII
Jer.Geo.133	XIII-XIV
Jer.Geo.136	XIII-XIV
Jer.Geo.65	XIII-XV
Jer.Geo.87	XIII -XVI
Jer.Geo.21	XIII-XVI
Jer.Geo.120	XIV-XV
Jer.Geo.76	XIV – XVI
Jer. Geo. 117	XIV-XVI
Jer. Geo. 114	XV-XVI
Q 84	XVI

იუდეის უღაბნო

წმ. საბას მონასტერი

Sin.Geo.O.32-57-33	864 წ.
H 2123	X ს-ის დასაწყისი
Sin.Geo.O.36	925 წ.
Sin.Geo.O.5	1052 წ.
Sin.Geo.O.34	X ს. შუა წლები
Sin.Geo.O.26	X ს. შუა წლები

Sin. Geo.O.40	X
H 1664	XI
M 13 – პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტი	1038 წ.; XIII-XIV
Jer.Geo.106	XIII-XIV
Jer.Geo.99	XIII-XIV

წმ. ხარიტონის მონასტერი (პალავრა)

H 2124	968 წ.
Sin.Geo.O.11	X
Sin.Geo.O.40	X
Jer. Geo. 32	XI
H 1662	1040 წ.
Kut. 181 (K-181)	XI
H 1741	1028 წ.
Sin.Geo.N.93	X

იორღანია

შეჰანის მონასტერი

Jer. Geo 50	XI
Jer. Geo 42	XI
Georg. 28 – პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკა	XII

ხელნაერთა საკიბელი დაცულობის ადგილისა და საფონდო შიფრების მიხედვით

ხელნაერთის შიფრი	თარიღი	დაკავშირებული კერა/მონასტერი
იერუსალიმში დაცული ხელნაწერები		
Jer.Geo.7/11	XI ს-ის II ნახევარი	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.12	XI ს-ის I ნახევარი	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer. Geo.14	1055 წ.	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer. Geo.17	XII-XVII	წმ. თევდორეს მონასტერი
Jer. Geo.20	XII-XIII	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer. Geo.21	XIII-XVI	კაპათას მონასტერი; წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer. Geo.24-25	XI	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer. Geo.27	XVI-XVII	სამწირო, ახალი დედათა მონასტერი
Jer. Geo.32	XI ს-ის 30-იანი წწ.	დერტავის მონასტერი
Jer. Geo.33	XII-XIV	დერტავის მონასტერი
Jer. Geo.40	XII, XIII ან XIV-XVI	წმ. ბასილის მონასტერი
Jer.Geo.42	XI	შეჰანის მონასტერი
Jer.Geo.48	XI	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.50	XI	შეჰანის მონასტერი
Jer.Geo.51	XII	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.59	XII-XIII	წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.62	XV	დევეთუბნის მონასტერი
Jer.Geo.63	1167 წ.	სამწირო, ახალი დედათა მონას- ტერი; წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.65	XIII-XV	დერტავის მონასტერი; დევეთუბნის მონასტერი; წმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.67	XII	კაპათას მონასტერი
Jer.Geo.68	XII-XIII	კაპათას მონასტერი
Jer.Geo.76	XIV	უფლის წმ. საფლავის ეკლესია; წმ. ჯვრის მონასტერი

ხელნაწერის შიფრი	თარიღი	დაკავშირებული კერა/მონასტერი
Jer.Geo.86	XIII	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.87	XIII -XVI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.88 – ა. ცაგარლის კატა- ლოგიით	XII-XIV	კაპათას მონასტერი
Jer.Geo.98	XI-XII	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია
Jer.Geo.99	XIII-XIV	ნმ. საბას მონასტერი; ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.102	XII-XIV	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.106	XIII-XIV	ნმ. საბას მონასტერი; ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.114	XV-XVI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.117	XIV-XVI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.120	XIV-XV	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.125	XVII	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია
Jer.Geo.127	XII-XV	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.132	XV	ნმ. თევდორეს მონასტერი
Jer.Geo.133	XIII-XIV	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.135	XIV	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია
Jer.Geo.136	XIII-XIV	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.149	XI	ნმ. სამოელის მონასტერი
Jer.Geo.153	XII	სამწირო, ახალი დედათა მონასტერი
Jer.Geo.156	1040 წ.	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Jer.Geo.160	XVII	ნმ. აბრაამის მონასტერი
Jer.Geo.161	XIII	ნმ. აბრაამის მონასტერი; ჯვრის მონასტერი
ოქროს ოთხთავი	XV-XVI	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია

ხელნაწარის შიფრი	თარიღი	დაკავშირებული კერა/მონასტარი
სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ხელნაწერები		
Sin.Geo.O.5	1052 წ.	წმ. საბას მონასტერი; უფლის წმ. საფლავის ეკლესია
Sin.Geo.O.11	X	წმ. ხარიტონის მონასტერი
Sin.Geo.O.13	1044 წ.	ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან
Sin.Geo.O.16	XI	წმ. ჯვრის მონასტერი
Sin.Geo.O. 17	1061 წ.	წმ. ჯვრის მონასტერი
Sin. Geo. O. 26	X ს. შუა წწ.	წმ. საბას მონასტერი
Sin.Geo.O.32-57-33.	864 წ.	წმ. საბას მონასტერი
Sin.Geo.O.34.	X ს. შუა წწ.	წმ. საბას მონასტერი
Sin. Geo.O.36	925 წ.	წმ. საბას მონასტერი
Sin. Geo.O.40	X	წმ. ხარიტონის მონასტერი; წმ. საბას მონასტერი
Sin.Geo.O.89	XII	ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან
Sin.Geo.O.91	XIII-XIV	კაპათას მონასტერი; სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერი
Sin.Geo.N.14 (Sin.Geo.O. 13-ის ფრაგმენტი)	1044 წ.	ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან
Sin.Geo. N. 93	X	წმ. ხარიტონის მონასტერი

საქართველოში დაცული ხელნაწერები

A 143	XII	კაპათას მონასტერი
A 1347	XII	წმ. ჯვრის მონასტერი
H 1348	1546 წ.	უფლის წმ. საფლავის ეკლესია
H 1661	1155 წ.	უფლის წმ. საფლავის ეკლესია; წმ. ჯვრის მონასტერი
H 1662	1040 წ.	დერტავის მონასტერი; წმ. ხარიტონის მონასტერი
H 1664	XI	წმ. საბას მონასტერი

ხელნაწერის შიფრი	თარიღი	დაკავშირებული კერა/მონასტარი
H 1741	1048 წ.	ღვთისმშობლის საფლავის ეკლესია ზეთისხილის მთასთან; ნმ. ხარიტონის მონასტერი
H 2123	X ს-ის დასაწყისი	ნმ. საბას მონასტერი
H 2124	968 წ.	ნმ. ხარიტონის მონასტერი
H 2336	XI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
H 2337	1049 წ.	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია; ნმ. ჯვრის მონასტერი
H 2338	XIII	კაპათას მონასტერი
H 2339	XI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Q 84	XVI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
S 383	XI	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია
S 353	XI	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Kut. 25	XIII	ნმ. ჯვრის მონასტერი
Kut. 181 (K-181)	XI	ნმ. ხარიტონის მონასტერი; დერთუფას მონასტერი
სვანეთის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის მუზეუმი, №620 (კ-75)	XIV	უფლის ნმ. საფლავის ეკლესია; სვანეთის მუხერის ეკლესია

სანკტ-პეტერბურგის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის ხელნაწერები

E 16	XI	ნმ. ჯვრის მონასტერი; ნმ. სამოელის მონასტერი
H 18	XI-XII	ნმ. ჯვრის მონასტერი
M 13	1038 წ., XIII-XIV სს.	ნმ. საბას მონასტერი; ნმ. ჯვრის მონასტერი
P 3	1040 წ.	ნმ. ჯვრის მონასტერი; ანტიოქია, კალიპოსის მონასტერი

ხელნაწარის შიფრი თარიღი დაკავშირებული კერა/მონასტერი

ევროპასა და აშშ-ში დაცული ხელნაწერები

MS. Georg. b. I – ბოდლეს ბიბლიოთეკა	XI	წმ. ჯვრის მონასტერი
Add MS 11281 – ბრიტანეთის ბიბლიოთეკა	XI	წმ. ჯვრის მონასტერი
Dumbarton Oaks MS.2	XI	წმ. ჯვრის მონასტერი
Cod. Ms. V 1095. UB – ლაიფციგის უნივერსიტეტი	XII-XVII	წმ. ჯვრის მონასტერი
Georg. 28 – პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკა	XII	შეჰანის მონასტერი; წმ. ჯვრის მონასტერი

GEORGIAN CHRISTIAN COMMUNITY IN THE HOLY LAND

Concise Translation

TABLE OF CONTENTS

Acknowledgements	325
Introduction	326
Georgians in the Holy Land	329
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community in Old Jerusalem	331
St Abraham Monastery	332
St Anne Monastery (Monastery of Saidnaya)	334
St Basil Monastery	336
St George Monastery (of Jewish Quarter/ Uriatubani)	339
St Demetrius Monastery	342
St Catherine Monastery	344
St Theodore Monastery	346
St Thecla Monastery	351
St James Monastery	354
St John the Evangelist Monastery	356
Monastery of the Holy Archangels (Angels)	360
St Nicholas Monastery	362
Praetorium Church	365
Church of the Holy Sepulchre	367
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community in Old Jerusalem, that Have Not Been Localized	380
Devtubani Monastery	381
Dertupa Monastery	384
Dertavi (Deltavi) Monastery	387
The Iberian Monastery (near the Tower of David)	391
Kapatha (Kappatha)	394
Samtsiro, New Nunnery	398
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community Outside the Walls of the Old City and in the Environs of Jerusalem	401
St Theodore Monastery in Bir el-Qutt	402
St Nicholas Monastery (Metochion of the Holy Cross Monastery)	405
Prophet Samuel Monastery	406

St Simeon the Just Monastery in New Jerusalem (Qatamun)	408
Umm Leisun Monastery Near Jerusalem.	411
Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives (Gethsemane)	414
The Holy Cross Monastery in New Jerusalem.	418
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community in the Judean Desert	448
St Theodosius Monastery	449
St Sabbas Monastery (Mar Saba)	451
St Chariton Lavra (Palavra)	463
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community Near Jericho	466
St Gerasimos Monastery.	467
St John Chrysostom Monastery.	469
Monastery of the Mount of Temptation	471
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community Near the River Jordan	474
St John the Baptist Monastery.	475
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community in Bethlehem	477
Church of the Nativity	478
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community in Nazareth	481
Church of the Annunciation	482
The Churches and the Monasteries Related to the Georgian Christian Community in Jordan	485
Shehan Monastery.	486
Indexes	489
Index of the manuscripts by the monasteries	489
Index of the manuscripts by the collections and collection codes	494
List of Illustrations	498
Bibliography	503
Indices	521
II. Georgian Inscriptions in the Holy Land	
III. Illustrations	

ACKNOWLEDGEMENTS

We would like to express the profound gratitude to Catholicos-Patriarch of All Georgia His Holiness and Beatitude Ilia II for his constant support of our work and expeditions.

To us was important to work in the repository of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and in the churches and monasteries under its jurisdiction. We would like to extend our sincere thanks to His Beatitude Patriarch of Jerusalem Theophilos III and to the Chief Secretary of the Patriarchate, His Eminence Archbishop of Constantina Aristarchos, for his assistance and advice.

We are grateful to the Armenian Patriarch in Jerusalem, His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian, who kindly gave us permission to work in the monasteries under his jurisdiction.

We would like to mention with gratitude and appreciation Custodia Terrae Sanctae Studium Biblicum Franciscanum, as well as Museum of Nazareth, for giving us the opportunity to work in their depositories and for permission to publish materials. We would also like to extend our thanks to École biblique et archéologique française de Jérusalem for their assistance.

We thank the Israel Antiquities Authority, Israel Museum and Rockefeller Archaeological Museum, for their valuable support, opportunity to work in their depositories and archives and for permission to publish materials.

We also thank the Embassy of Georgia to the State of Israel for the valuable assistance, and for this our special thanks go to the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Georgia to the State of Israel His Excellency Mr. Lasha Zhvania.

We also owe much to the International Foundation of Catholicos-Patriarch of All Georgia and St Andrew Georgian University who rendered assistance to us.

Gratitude in great measure must also go to our colleagues from Georgia and Israel whose advice and support were invaluable for us.

INTRODUCTION

It is impossible to create the complete image of the cultural, religious, social and political processes that were historically happening in the Holy Land without taking into consideration the important role of the Georgian monastic colony. The Georgian Christian community had an important place in the unique unity created by representatives of different ethnicities and religions through centuries. The Georgian monastic colony counts 13 centuries (4th-18th) of its existence and there are many historical sources and samples of the cultural heritage connected to it (historical documents, chronicles, epigraphic materials, manuscripts, church embroideries, icons, etc.).

The history of systematic scholarly research of the Georgian antiquities in the Holy Land starts from the 18th century (T. Gabashvili) and since that time the Georgian cultural heritage of the Holy Land and its specific samples have become the subject of research for many Georgian and foreign scholars (A. Tsagareli, N. Marr, A. Shanidze, R. Blake, G. Garitte, I. Abuladze, E. Metreveli, M. Van Esbroeck, T. Virsaladze, etc.). Studies carried out by these scholars developed a basis for our knowledge about the Georgian cultural monuments preserved in the Holy Land.

However, access to the Georgian antiquities in the Holy Land still remains one of the biggest problems. Tracing, localizing and studying the Georgian cultural heritage in the Holy Land on site is also impeded by the specific conditions of the region: strained political situation (often state of war), repositories closed for visitors and scholars, non-catalogued collections, etc.

“Centre for the Exploration of Georgian Antiquities” founded by T. Mgaloblishvili carries out systematic studies to reveal and study the Georgian cultural heritage in the Holy Land. The Centre unites specialists working in the fields of archeography, art history, history, philology, oriental studies.

During the years of 2001-2015 the Centre carried out several research expeditions led by Tamila Mgaloblishvili in Israel, Jordan and Palestinian territories, and also after her death expeditions were held in 2018-2019.

As a result of the accomplished work a large amount of information was collected, in particular, material was retrieved from around 40 monasteries (among them is Umm Leisun Monastery, which was unknown before), 90 epigraphic inscriptions (50 of them were unknown), several dozens of embroideries and icons, one unknown illuminated manuscript (an illuminated Gospel from the 15th-16th centuries).

In 2002 an absolutely unique event was the discovery of the fifth-sixth-century

Georgian monastery in the village of Umm Leisun near Jerusalem with a beautiful crypt and an elegant Georgian inscription.

These materials throw additional light on a wide range of subjects associated with the history of the Georgian colony in the Holy Land, revealing what the Holy Land meant for Georgians and creating a better picture of who the Georgians living and serving there really were.

This publication is based on the Centre's experience of working on the topics related to the Holy Land for many years.

It should be mentioned that the project team faced a number of difficulties during the project implementation period. In 2018, **Tamila Mgaloblishvili**, head of the Centre for the Exploration of Georgian Antiquities and director of the project, passed away. Death of **Tamila Mgaloblishvili** is an irreparable loss not only for the project, but also for the Georgian and international scholarly circles in general. After the death of Tamila Mgaloblishvili, the project changed its leading organization and moved from St Andrew the First-Called Georgian University of the Georgian Patriarchate to a new leading organization- International Charity Foundation of the Catholicos-Patriarch of All Georgia, His Holiness Ilia II for the Revival and Development of Spirituality, Culture and Science.

The full implementation of the project and achieving its goals and objectives has also been significantly hampered by the recent pandemic and the situation caused by it, which has prevented planned trips to the Holy Land and full-fledged work in libraries and research centres.

Despite all these difficulties, the project team was able to come up with this publication, which collects and analyses a variety of information about the Georgian cultural heritage of the Holy Land.

This work presents information about 37 monasteries of the Holy Land, which at different times belonged to Georgians, or in which Georgians served together with representatives of other nationalities.

The entry related to each monastery includes information about the history of this place, as well as about the activities of Georgians in this monastery and/or the issue of its ownership.

Information is also provided (if any) about the Georgian epigraphic inscriptions, manuscripts, wall paintings, icons or other ecclesiastical items related to the mentioned monastery.

In the publication the monasteries are grouped by the geographical principle: Old Jerusalem, New Jerusalem and its environs, Judean Desert, monasteries near Jericho, monasteries near the Jordan river, Bethlehem, Nazareth, Jordan; and within the geographical sections, the monasteries are sorted alphabetically.

The extensive appendix of the book is, in fact, a work of independent scholarly

value, which is authored by G. Gagoshidze. The appendix contains a corpus of the Georgian epigraphic inscriptions of the Holy Land. It should be noted that the corpus of the Georgian epigraphic inscriptions of the Holy Land is published for the first time and most of the inscriptions included in it were previously unpublished.

An index of manuscripts arranged by the place of origin and preservation collections is attached to the publication, as well as a complete bibliography.

It should be also noted that the English translation is an abridged version of the Georgian text.

GEORGIANS IN THE HOLY LAND¹

Tamila Mgaloblishvili

Relations between Georgia and the Holy Land are centuries old. These links became especially close during the fourth century when Christianity was declared the official religion of Georgia. Starting from this period, thanks to the efforts of Georgian kings, aristocracy, ecclesiastic figures, and especially of Peter the Iberian, seats of Georgian culture and literature began to emerge in the Holy Land as monasteries and hermitages were also founded. The first specimens of Georgian writing (fourth-fifth centuries) were also created in the Holy Land. It is significant to note that the first mention of the Georgian chronology (*dasabamitgan*, i.e., “from the foundation of the world”) as well as the ethnonym ‘Kartveli’ or ‘Georgian’ (fifth-sixth centuries) were also first used here. These terms are only attested in Georgia itself after the seventh-eighth centuries. This means that a new era was ushered in Georgia, the era of Christian civilization, and this key part of the country’s evolution is again associated with the Holy Land.

From the fourth up to the nineteenth century, Georgians owned more than forty monasteries and churches in the Holy Land. They were also widely engaged in the cultural activities of the multi-national communities of the monasteries and laurae that existed there. Their traces can be found not only in Jerusalem and its vicinity, but also in monasteries and laurae which had already been founded in the deserts of historic Palestine by that time, namely in the monasteries and seats of culture founded by Georgians themselves, among them the Holy Cross Monastery of Jerusalem, famous throughout Christendom.

Additionally, there was not a single masterpiece of Palestinian literature and culture created by the joint efforts of the Eastern Christian peoples that the Georgians in the Holy Land did not translate into their own language or study it thoroughly.

In the Holy Land there still remain the churches and monasteries built or founded and covered with murals by Georgians; there are also icons, crosses, liturgical items, embroideries and richly illuminated manuscripts. All this was created in cooperation with the local craftsmen, and without being aware of these it is impossible to study and reach a full understanding not only of historic Palestine and Christian East but also to carry out research into the history of the world culture in general.

1 This overview is an extract from Tamila Mgaloblishvili’s introduction to the volume: Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, II, London, 2014, 15-20.

As a result of studies during the last decades there has been growing interest among international scholars in the Georgian-Holy Land relationship and the relics and monuments that have survived there. Now it is clear that many questions of the past and of the present cannot be fully comprehended without studying these links. The relationship between Georgia and the Holy Land is an integral part of a complex area of a wider research into the world culture, and it is possibly one of the best models for its study. Both the traces of Georgians in the Holy Land and the cultural influence of Jerusalem-Palestine on Georgia itself provide an excellent opportunity to reveal cultural links and to evaluate the contribution made here by different countries, to follow the exchange of cultural achievements, the spreading of ideas and the intersection of their ways.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY IN OLD JERUSALEM**

ST ABRAHAM MONASTERY

Location and Ownership

St Abraham Monastery is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem, on the east (right) side of the Atrium of the Church of the Holy Sepulchre. The monastery belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The Monastery of St Abraham, according to the Christian tradition, is built on the site where the patriarch of the Jews, Abraham, was going to sacrifice his son, Isaac, to the Lord.² It is said, that near the western wall of the monastery grew the bush in which Abraham saw a ram tangled with its horns. It was this ram that he sacrificed to the Lord instead of his son (Genesis, 22: 1-13). There is a direct exit from the monastery to Golgotha and the sanctuary of the Church of the Resurrection (only the clergy can use the exit).

Georgians left an important trace in the history of St Abraham Monastery. The restoration and renovation of the monastery is connected with the Georgian noble family, Abashidzes; Namely, in 1599 St Abraham Monastery was renovated by Iolane Abashidze,³ in 1700- by Giorgi Abashidze son of Leon,⁴ and this information is confirmed by epigraphic inscriptions (see below).

Epigraphic Inscriptions⁵

Two important Georgian inscriptions are connected with St Abraham Monastery, namely:

Giorgi Abashidze's ktetor inscription in Georgian and Greek was carved on a stone slab at the southern entrance of the church in 1700. The inscription tells us that St Abraham Monastery was renovated at Giorgi Abashidze's own expense.⁶ The same reference is repeated in the Greek inscription. This inscription was removed from the wall for protection purposes during the repairing works carried out in 2015 and later was returned to its place.

2 It is noteworthy that according to the Jewish tradition, the place of sacrifice is Mount Moriah (הַר הַמִּזְבֵּיחַ), which is the same as the Temple Mount (הַר הַבַּיִת), the place where once stood the first and then the second temple of the Jews, and nowadays the Dome of the Rock Mosque (مسجد قبة الصخرة) stands on this location.

3 ავალიშვილი, მეზავრობა, 211.

4 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123; Цагарели, Памятники, 122.

5 For details about the epigraphic inscription of St Abraham Monastery see the Appendix.

6 The inscription was also read by N. Chubinashvili (see: Цагарели, Сведения, 47) and A. Tsagareli (see: Цагарели, Памятники, 250).

The second Georgian inscription has been destroyed and doesn't exist today any more. In 1820 the Georgian diplomat and traveller Giorgi Avalishvili saw and read the mentioned inscription. According to him, this inscription belonged to the Georgian Nobleman (Aznauri) Giorgi Chikoidze, who was a subordinate of Ioane Abashidze (16th-17th centuries) and who renovated the monastery's altar following the order of his master and with his material assistance (fee). The inscription dates back to 1599.

Manuscripts

Two Georgian manuscripts preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem are connected to the monastery of St Abraham. These manuscripts are: the 17th-century **Gospel Jer.Geo.160** and the 13th-century **Psalms Jer. Geo.161** - Both manuscripts belonged to the Monastery of St Abraham and they were delivered to the Library of the Patriarchate from this monastery in 1914. The colophons on the psalms mention the Catholicos of Kartli Mikael (Michael), the creator and binder ("Mkazmveli") of the book- Naomi, as well as the Father Superiors of the Holy Cross Monastery Beena Cholokashvili and Nikoloz.⁷

⁷ See: Blake, Catalogue, 1925-1926, 153; ქართული ხელნაწერი წიგნი, 117; The text from Jer. Geo.161 is considered and included in the following edition of Psalms: შანიძე, მ., ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები.

ST ANNE MONASTERY (MONASTERY OF SAIDNAYA)

Location and Ownership

The Monastery of St Anne (Saidnaya, also mentioned as Saidanagia) is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem (As-Sayyida N4) and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The Monastery of St Anne (Saidnaya) is also referred to as the Monastery of the Presentation of Jesus at the Temple and Small All-Holy (Mikra Panagia). About the name- Saidnaya (*Ṣaydnāyā*, syr. ܣܝܕܢܝܐ arb. صيدنايا), we can say that it is an association with the monastery carrying the same name and located near Damascus, which must have been founded by Emperor Justinian I in 547. According to the legend, a miraculous icon of All-Holy Virgin painted by Luke the Evangelist rests in this monastery.⁸ The transfer of this icon from Syria to Jerusalem must be the reason for giving the name Saidnaya to St Anne Monastery.

The earliest information about the monastery is found in writings of an anonymous Greek traveller from the period after 1187. Among the 13 Orthodox monasteries located to the west of the Holy Sepulchre, he also mentions the Monastery of St Anne.⁹

In the firman of Sultan Selim I, which is dated to 1517, the monastery of St Anne is declared as the Greek property.¹⁰ In one of the Ottoman documents of 1685, the monastery of St Anne is listed among the Georgian monasteries that were almost emptied and severely damaged due to debts and raids.¹¹

It is a known fact that in the second half of the 17th century, three patriarchs of Jerusalem: Theophanes (1608-1644), Paisius (1645-1660) and Dositheus II (1669-

8 For more information about the monastery, see: Pringle, *The churches*, vol. II, A Corp., N 198, 219-221.

9 Anonymus Graecus, vol. CXXXIII, 981; Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 383-384; According to A. Tsagareli, St Anne Monastery is mentioned among the temples renovated by Emperor Justinian I in the 6th century (Цагарели, *Памятники*, 123). However, verification with the first source showed that this monastery is not mentioned in the list of the monasteries renovated by the emperor in the Holy Land (Procopius, *De aedificiis*, 358-359), The only monastery named after St Anne, which was renovated by Emperor Justinian I, is located in Constantinople (Procopius, *De aedificiis*, 40-41). Consequently, we do not know what was the information Tsagareli relied on.

10 Pringle, *The churches*, vol. III, N 306, 156; ჯაფარიძე, *ქართველთა სავანეები*, 161.

11 ჯაფარიძე, *ქართველთა სავანეები*, 179.

1707) traveled to Georgia several times to raise funds for the restoration of the Georgian monasteries in the Holy Land and to pay off the debts. The 1706 deed of Bishop Dositheus II gives information about St Anne Monastery, according to it St Anne Monastery was among the Georgian monasteries, which were redeemed and repaired with the financial support of the Georgian kings and nobles and the efforts of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.¹²

Grigol Peradze has an interesting memory about Saidnaya Monastery; he visited the Monastery in 1936, while traveling in the Holy Land and Syria. In his diary he writes: *“According to Bishop Porphyry Uspensky (1804-1885), there was an image of the Saviour painted in 1755, which had a Georgian inscription. I saw the painting, but the inscription turned out to be Greek and could not be read.”*¹³

According to Timothy Gabashvili, the nunnery of the Presentation of Jesus at the Temple was built (presumably repaired) by the nobility of Racha province in Georgia – “Eristavis (dukes) of Racha, Chkhetai family”.¹⁴ Their commemoration was also established in the monastery. Unfortunately, Timothy Gabashvili does not specify the date of construction (renovation) of the monastery, although it is known that the Chkhetidzes have been mentioned as Eristavis (dukes) of Racha since the 15th century.¹⁵

12 Цагарели, Памятники, 80-81.

13 ფერაძე, იერიქონის ვარდები, 93.

14 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123.

15 For more information about the Eristavis of Racha, see: სოსელია, ნარკვევები, 34.

ST BASIL MONASTERY

Location and Ownership

The monastery named after Basil the Great of Caesarea is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem, near the New Gate, (St Basil Alley 2). The monastery belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

One of the earliest references to the Monastery of St Basil dates to the post-1187 period and belongs to an anonymous Greek author who mentions St Basil Monastery among the 13 Orthodox monasteries located near the Holy Sepulchre.¹⁶

It seems that St Basil Monastery, along with other monasteries, must have been owned by Georgians from the 13th-14th centuries.¹⁷ According to the Greek Patriarchate's official reports from 1200-1308, the Georgians, due to their assistance to the Greek Patriarchate and their large population, received 9 monasteries from the Greeks at different times, and this list includes St Basil Monastery as well.¹⁸

As we understand from the introductory part of Sultan Mu'ayyad Sayf Ad-Din Shaykh's decree of 1414, Georgian monks addressed the Sultan's court and submitted an earlier decree of Sultan Barquq, according to which the Church of St Basil, together with other monasteries, was in their possession.¹⁹

According to the firman issued by Sultan Selim I in 1517, the monastery was taken over by the Greeks and became controlled by them.²⁰

The connection between St Basil Monastery and the Georgian Christian community is clearly presented by the Georgian manuscript "Menaion" which is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem (Jer.Geo.40). Researchers date this copy differently. Tsagareli thinks it should have been copied in the 14th-16th centuries, according to Marr - in the 12th century, Blake thinks that it was copied in the 13th century and E. Metreveli talks about the 13th-14th centuries. A colophon related to the monastery is written on the manuscript on 278r. Its author names St Basil Monastery as the location of the manu-

16 Anonymus Graecus, vol. CXXXIII, 981; Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 383-384.

17 Janin, *Les Géorgiens à Jérusalem*, №98, 34; ჟანენი, *ქართველები იერუსალიმში*, 17-18; Vincent, Abel, *Jérusalem*, 985.

18 Peradze, *Account*, 188.

19 ჯაფარიძე, *ქართველთა სავანეები*, 90-91.

20 Pringle, *The churches*, vol. III, N 308, 157; ჯაფარიძე, *ქართველთა სავანეები*, 161.

script, then he addresses the Holy Father directly and asks him to pay a ransom to the one who takes the manuscript out of the monastery (see below the section “Manuscripts”). The manuscript is older than this inscription, it should have been donated to the monastery as soon as it was constructed (renovated).

Timothy Gabashvili gives us information about the reconstruction (renovation) of the monastery. In his words, St Basil Monastery of Jerusalem was a nunnery and was built by a distinguished Georgian family - the Amilakhvaris. Timothy tells us nothing about the date of construction (presumably renovation) of the monastery, but an agape of the Holy Cross Monastery in Jerusalem helps us to clarify this issue. So-called Tischendorf copy of this written monument preserves an agape made in the name of Amirindo Amilakhvari (T 85). According to the text, agape was ordered for Amirindo Amilakhvari on the feast of St Basil and an agape for his wife Tamar on the second day of the feast. According to the same agape, it was also decreed that one candle should be lit in Gethsemane for Amirindo Amilakhvari. At the end of the agape we read, that the monastery of St Basil was inherited by Amilakhvari and his relatives, or his family. Based on the data found in historical documents, E. Metreveli - who published the agapes, considers that Amirindo lived in the 60s of the 15th century and dates the agape to the relevant period. Taqa Amilakhvari, who was a foster-father of Amirindo, is also a figure of the same period.²¹ Accordingly, the second half of the 15th century should be considered as the time of rebuilding (renovating) the Monastery of St Basil.

As it is known, after the disintegration of Georgia into different kingdoms, the Georgian monastic community found itself in a rather difficult financial situation. The situation became especially hard in the 17th century, when monetary donations decreased and debts increased.

In one of the Ottoman documents of 1685, the monastery of St Basil is listed among the Georgian monasteries that were almost emptied and severely damaged due to debts and raids.²²

It is a known fact that in the second half of the 17th century, three patriarchs of Jerusalem: Theophanes (1608-1644), Paisius (1645-1660) and Dositheus II (1669-1707) traveled to Georgia several times to raise funds for the restoration of the Georgian monasteries in the Holy Land and to pay off the debts. The 1706 deed of Bishop Dositheus II gives information about St Basil Monastery, according to it St Basil Monastery was among the Georgian monasteries, which were redeemed and repaired with the financial support of the Georgian kings and nobles and the efforts of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.²³

21 See in details: მეტრეველი, მასალები, 25, 76, 190; მეტრეველი, იერუსალიმის, 228-230.

22 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 127-128.

23 Цагарели, Памятники, 80-81.

Manuscripts

The manuscript **Jer.Geo.40**, “Menaion” is connected to St Basil Monastery. It contains material for the months of September-January.

The manuscript was described by A. Tsagareli (#66- dates it to the 14th-16th centuries)²⁴, N. Marr (#33- dates it to the 12th century)²⁵ and R. Blake (dates it to the 13th century).²⁶ From one of the inscriptions on the manuscript we get information that it belonged to the Monastery of St Basil.²⁷

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

24 Цагарели, Памятники, 167.

25 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 71.

26 Blake, Catalogue, 1924/1, 205-206.

27 Was published by N. Marr, see: მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 71.

ST GEORGE MONASTERY (OF JEWISH QUARTER/ URIATUBANI)

Issue of Identification

According to Timothy Gabashvili, Georgians built St George Monastery of Jewish Quarter (in Georgian – Uriatubani).²⁸ In Jerusalem there are several churches named after St George. It is not known exactly which of them Timothy Gabashvili meant. Since all other monasteries related to Georgians were mentioned in the sources without indicating the location, the specification of the district (“Uriat Ubani / Quarter of the Jews”) should indicate that St George Monastery was located away from them, in another district.

Based on the abovementioned A. Tsagareli suggests that St George Monastery build by Georgians should be equated with St George’s Cathedral located on Mount Zion, near the house of High Priest Anna in the Jewish Quarter which today belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem²⁹ (so called Armenian Quarter, about a hundred meters to the east from St Jacob Cathedral of the Armenian Patriarchate (Ararat rd., 11, lane).

It is noteworthy that the church is also mentioned in other medieval Christian sources and is referred to as the “Monastery of Uriah/ Jews” (the same as - the monastery of Uriatubani / Jewish Quarter).³⁰

It should also be noted that the earliest source known to us, where St George Monastery located in Old Jerusalem is mentioned, is dated to the post-1187 period and belongs to an anonymous Greek author. The Greek pilgrim mentions a monastery named after St George, located to the west of the Holy Sepulchre, between the monasteries of St Michael and St John the Theologian. D. Pringle suggests that the St George Monastery mentioned by the anonymous Greek author should be current Greek Church of St George which is located in St Francis Street (between the monasteries of St Michael and St John the Theologian- so called the Great Church of St George. However, the scholar also adds that it is possible that the Greek anonymous author refers to the second Monastery of St George, located near the Patriarch (Ezekiel) Basin (St George in the market). Pringle writes that one of these two must have belonged to Georgians during the Mamluk period.³¹ However, according to the reasoning given above, A. Tsagareli’s assumption should be more credible.

28 გაბაშვილი, მიმოხლვა, 81, 123.

29 А. Цагарели, Памятники, 122.

30 Ben-Arieh, Jerusalem, 222; 320.

31 Pringle, The churches, vol. III, N315, 165.

History

According to T. Gabashvili, St George Monastery of Uriatubani (Jewish Quarter) was built by the Dadianis, rulers of Mtavaris of Samegrelo; Their commemoration was established in the monastery: “Build by Dadianis in Jewish Quarter and their commemoration also happens there”.³²

Unfortunately, Timothy does not specify the time of construction (presumably renovation) of the monastery and the identity of the builders (renovators). However, Georgian written sources undoubtedly confirm that, at least since the 13th century, the Dadiani family was repeatedly providing financial assistance to the Georgian monasteries in Jerusalem. There are about 20 agapes ordered for Dadianis in the Synaxarion of the Holy Cross Monastery. The earliest among them is dated to the 13th century and the latest to the 17th century.³³

It seems that St George Monastery, along with other monasteries, must have been owned by Georgians since the 13th-14th centuries.³⁴ According to the Franciscan father, Francesco Suriano (ca. 1485) Georgians were living in St George Church in his time.³⁵

According to the firman issued by Sultan Selim I in 1517, the monastery was transferred to the Greek ownership.³⁶

It is known that later, in 1567 Philipe Shakarashvili who arrived in Jerusalem for pilgrimage, provided for the renovation of St George Church.³⁷ This information gives us the reason to think that Georgians were active in the monastery at that time. In 1593 an Abbot and 7 monks lived in the monastery. In the 1620s, civilians were paying rent to the Georgian monks.³⁸

In one of the Ottoman documents of 1685, the monastery of St George is listed among the Georgian monasteries that were almost emptied and severely damaged due to debts and raids.³⁹

It is a known fact that in the second half of the 17th century, three patriarchs of Jerusalem: Theophanes (1608-1644), Paisius (1645-1660) and Dositheus II (1669-1707) traveled to Georgia several times to raise funds for the restoration of the Georgian monasteries in the Holy Land and to pay off the debts.

32 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123.

33 For more information about the mentioned agapes, see: მეტრეველი, მასალები, 20-21, 26, 73, 77, 80, 85, 88, 91-98, 101-107, 118-119, 128, 138, 141, 146, 153-154, 157-158, 165, 170-177.

34 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985.

35 Suriano, Terra Santa, 74. Gr. Peradze refers to the same source, see: Peradze, Account, 196, 227.

36 Pringle, The churches, vol. III, N315, 165; ჯაფარიძე, სავანეები, 110, 161.

37 მეტრეველი, მასალები, 89.

38 Панченко, Ближневосточное Православие, 214.

39 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179.

The 1706 deed of Bishop Dositheus II gives information about St George Monastery, according to it St George Monastery was among the Georgian monasteries, which were redeemed and repaired with the financial support of the Georgian kings and nobles and the efforts of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.⁴⁰

40 Цагарели, Памятники, 80-81.

ST DEMETRIUS MONASTERY

Location and Ownership

The monastery of St Demetrius (Arabic: Mar Mitr) is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem (Greek Orthodox Patriarchate str. 2) and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The monastery of St Demetrius is connected with Xenodocheion (xenodocheion - guest house), which was built by St Sabbas the Sanctified for monks and pilgrims.⁴¹ An anonymous Greek traveller from the post-1187 period also names the Monastery of St Demetrius among the 13 Orthodox monasteries near the Church of the Holy Sepulchre.⁴²

It seems that St Demetrius Monastery, along with other monasteries, must have been owned by Georgians from the 13th-14th centuries.⁴³ According to the official reports of the Greek Patriarchate from 1200-1308, the Georgians, due to their assistance to the Greek Patriarchate and their large population, received 9 monasteries from the Greeks at different times, including St Demetrius Monastery as well.⁴⁴

According to Timothy Gabashvili, St Demetrius Monastery was built by Shalva Eristavi (duke) of Ksani and Ivane Virshel, and their commemoration was established in the monastery.⁴⁵ Unfortunately, Timothy does not specify the time of construction (presumably renovation) of the monastery. It is also worth noting that these persons are also mentioned in the agapes of the Holy Cross Monastery. In the so called copy of Tischendorf, on the Wednesday of the Samaritan Week, an agape was included for Eristavi (duke) Shalva Kvenipneveli, his son Pipa, and Pipa's wife Tamar.⁴⁶ The same copy includes an agape for Pipa, son of Shalva (who lived in the first half of the 14th century), which was ordered separately on Monday of the next week after the Easter.⁴⁷ We also see an agape for Virshel Eristavi in the

41 Pringle, *The churches*, N312, 160.

42 Anonymus Graecus, *De Locis Hierosolymitanus*, 982; Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 383-384.

43 Janin, *Les Géorgiens à Jérusalem*, №98, 34; ჟანენი, *ქართველები იერუსალიმში*, 17-18; Vincent, Abel, *Jérusalem*, 985.

44 Peradze, *Account*, 188; see. also: Janin. *Les Géorgiens à Jérusalem*, 34; ჟანენი, *ქართველები იერუსალიმში*, 17-18.

45 გაბაშვილი, *მიმოსლვა*, 81.

46 მეტრეველი, *მასალები*, 75.

47 *Ibid.*, 55.

Synaxarion of the Holy Cross Monastery.⁴⁸ Based on palaeographic data, E. Metreveli dates the agape of Virshel Eristavi to the 14th-15th centuries and according to this, she concludes that the agape should mention Eristavi Virshel III, who lived at the end of the 14th century and in the 20s of the 15th century.⁴⁹ Due to the fact that the information about St Demetrius Monastery can also be found in some earlier sources, probably Timothy meant the renovation of the existing monastery by Shalva Eristavi of Ksani and Ivane Virshel, and not the construction.

In the firman of Sultan Selim I, which is dated to 1517, Church of St Demetrius is declared as the Greek property.⁵⁰ The Bishop of the Orthodox Church of Jerusalem and Patriarch of All Palestine Dositheus II (1669-1707) names St Demetrius Monastery among the Georgian monasteries that were returned to the Iberians.⁵¹

48 *ibid.*, 96.

49 *ibid.*, 162. see also: ძეგლი ერისთავთა, 314-316.

50 Pringle, *The churches*, N312, 160-161; ჯაფარიძე, *სავანეები*, 112.

51 Цагарели, *Памятники*, 121.

ST CATHERINE MONASTERY

Location and Ownership

The Monastery of St Catherine is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem (on al-Rusul Street) and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

One of the earliest references to the monastery of St Catherine dates back to the period after 1187 and belongs to an anonymous Greek author, who mentions St Catherine Monastery among the Orthodox monasteries that were located to the west of the Church of the Holy Sepulchre.⁵²

It seems that St Catherine Monastery, along with other monasteries, must have been owned by Georgians from the 13th-14th centuries.⁵³ According to the Greek Patriarchate's official reports of 1200-1308, the Georgians, due to their assistance to the Greek Patriarchate and their large population, received 9 monasteries from the Greeks at different times, including St Catherine Monastery as well.⁵⁴

As it becomes clear from the introductory part of Sultan Mu'ayyad Sayf Ad-Din Shaykh's decree of 1414, Georgian monks addressed the Sultan's court and submitted an earlier, 1387 decree of Sultan Barquq, according to which St Catherine Monastery (Arabic: Dayr Catrin), together with other monasteries, was in their possession.⁵⁵

According to the firman issued by Sultan Selim I in 1517, the mentioned monastery was transferred into the Greek ownership.⁵⁶

According to Timothy Gabashvili, St Catherine Monastery was built (presumably renovated) by Georgian nobles – Amirghambar (Amilghabar) Phanaskerteli-Tsitsishvili and Machabelis: *“The convent of Saint Catherine - of Amilghabar Phanaskerteli-Tsitsishvili and Machabelis, their commemoration (happens) here. This monastery is a nunnery”*.⁵⁷ The mentioned persons can be identified accord-

52 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 982; Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land, 383-384.

53 Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985.

54 Peradze, Account, 188; see also: Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, Jérusalem, 985.

55 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91.

56 Pringle, The churches, vol. III, N309, 158; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 161.

57 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123.

ing to the Synaxaria of the Holy Cross Monastery. In the mentioned Synaxaria we find agapes from different periods, in which the records of charitable and patriarchal activities of the representatives of the Phanaskerteli-Tsitsishvili family are preserved.⁵⁸ Among them 3 agapes were ordered on the name of Amirghambar Phanaskerteli-Tsitsishvili: agape #105,⁵⁹ agape #136 and agape #138.⁶⁰

The identity of the first agape's (#105) author is not given in the text, while the last two agapes (#136 and #138) are prescribed by the Father Superior of the Holy Cross Monastery Pimen. As E. Metreveli refers, here we have two different persons: Amirghambar mentioned in agape #105 is a figure from the 14th century, and the Amirghambar from agapes #136 and #138, whose commemoration is related to the period when Pimen served as the Father Superior of the Holy Cross Monastery, lived in the 10s of the 15th century.⁶¹

Agapes for Amirghambar who lived in the 15th century also mention his family members- Ripsime, Amirghambar's ex-wife, who offered a sacrifice and their son Zakaria as well.⁶² It is suggested that Ripsime, ex-wife of Amirghambar, may have lived in one of the nunneries in Jerusalem, namely, she was ordained a nun in St Catherine monastery.⁶³

According to E. Metreveli, it is hard to say precisely which Amirghambar should be considered as the builder of St Catherine monastery- the person of the 14th century or the one from the 15th century. Based on this, she indicates the renovation period for St Catherine monastery as the 14th-15th centuries.⁶⁴

According to Timothy Gabashvili, during his stay in St Catherine Convent (1757), five Georgian nuns lived there. One of them- Kharitin Anchapishvili, was the hegumena of St Catherine Monastery. Regarding the other nuns, Timothy Gabashvili only specifies their origin without mentioning their names: Two nuns from Kakheti ("Kakhi"), one from Ruisi, one from Imereti and one from Guria.⁶⁵

58 მეტრეველი, მასალები, 73, 75, 90-91.

59 *ibid.*, 88.

60 *ibid.*, 92.

61 *ibid.*, 37, 145, 154.

62 *ibid.*, 154.

63 კლდიაშვილი, ფანასკერტელ-ციციშვილთა, 219.

64 მეტრეველი, მასალები, 146.

65 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81.

ST THEODORE MONASTERY

Location and Ownership

St Theodore Monastery (Arabic: Mar Tadrus/Dayr Tadrus) is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem, near the guest house Casa Nova and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The oldest references to the Monastery of St Theodore, located in Jerusalem, were found in Georgian Lectionary of Jerusalem and in “Life” of St Sabbas. Patriarch Ioane (John) is named as the person who renovated or established the monastery. This Patriarch could have been the Patriarch of Alexandria John the Merciful (7th century), or the Patriarch of Jerusalem John III (516-524).⁶⁶ In the list of Holy Land monasteries (“Commemoratorium”), that was compiled in around 808 we find information that two priests served in St Theodore Monastery.⁶⁷

It seems that St Theodore Monastery, along with other monasteries, must have been owned by Georgians from the 13th-14th centuries.⁶⁸ The next source in which the monastery is mentioned are the official reports of the Greek Patriarchate for the period of 1200-1308. According to these reports, the Georgians, due to their assistance to the Greek Patriarchate and their large population, received nine monasteries from the Greeks at different times, including St Theodore Monastery.⁶⁹

Important information about the monastery is also provided by Arabic documentary sources; in particular, as it becomes clear from the introductory part of Sultan Mu’ayyad Sayf Ad-Din Shaykh’s decree of 1414, Georgian monks addressed the Sultan’s court and submitted an earlier, 1387 decree of Sultan Barquq, according to which St Theodore Monastery (Arabic: Dayr Tadrus), together with other monasteries, was in their possession. The monastery was owned by Georgians according to the decree of Sultan Inal from 1453.⁷⁰

St Theodore Monastery is not mentioned in the firman of Sultan Selim I dated

66 Pringle, *The churches*, vol. III, N363, 383-384.

67 *Commemoratorium de Casis Dei vel monasteriis*, 25.

68 Janin, *Les Géorgiens à Jérusalem*, №98, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, *Jérusalem*, 985.

69 Peradze, *Account*, 188; also: Janin. *Les Géorgiens à Jérusalem*, 34; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 17-18; Vincent, Abel, *Jérusalem*, 985.

70 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-92.

to 1517 among the monasteries that were declared as the Greek property. However, later, the successor of Selim I, Suleiman the Magnificent, in 1526 approved the decree of his father and St Theodore Monastery was added to the sanctuaries owned by the Greek.⁷¹

In one of the Ottoman documents of 1685, the monastery of St Theodore is listed among the Georgian monasteries that were almost emptied and severely damaged due to debts and raids.⁷²

It is a known fact that in the second half of the 17th century, three patriarchs of Jerusalem: Theophanes (1608-1644), Paisius (1645-1660) and Dositheus II (1669-1707) traveled to Georgia several times to raise funds for the restoration of the Georgian monasteries in the Holy Land and to pay off the debts.

The 1706 deed of Bishop Dositheus II gives information about St Theodore Monastery, according to it St Theodore Monastery was among the Georgian monasteries, which were redeemed and repaired with the financial support of the Georgian kings and nobles and the efforts of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.⁷³

Georgian written sources also provide interesting and significant information about St Theodore Monastery. According to Timothy Gabashvili, St Theodore Monastery was built by Bezhan and Baadur Cholokashvilis: *“the Monastery of St Theodore was built by Bezhan and Baadur Cholokashvili.”*⁷⁴ This reference of Timothy must be derived from the two inscriptions about construction of this monastery, which we consider lost nowadays: one of them was mentioning Beena Irubakidze Cholokashvili, as the builder of St Theodore Monastery (the inscription was dated to 1635), and the other inscription was naming Baadur Cholokashvili, his brother and nephews and also Shio, slave of the Cholokashvilis.⁷⁵ The financial support provided by Baadur Cholokashvili to the monastery is also evidenced by the agape preserved in the Synaxarion of the Holy Cross Monastery in Jerusalem (#87), from which we learn that Baadur sent two hundred “velentian” (Florentine) florins to Jerusalem.⁷⁶ Since St Theodore Monastery is mentioned many times in earlier sources (see above), it is conceivable that in 1635 restoration works were carried out. Accordingly, Bezhan and Baadur Cholokashvilis should be considered as renovators of St Theodore Monastery and not as builders.

This view is confirmed by the colophon of Beena Cholokashvili, which is preserved in the 15th-century manuscript of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem (Jer.Geo.132, Menaion, 344v). This colophon confirms that the Church of St Theodore (“St Theodore”) has been renovated by Beena, who also took care of the

71 *ibid.*, 162.

72 *ibid.*, 179.

73 Цагарели, Памятники, 80-81.

74 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123.

75 Цагарели, Сведения, 47.

76 მეტრეველი, მასალები, 86-87.

replenishment of the library for the church restored by him. He searched for the manuscripts belonging to St Theodore Church and return them to the old owner i.e., to the collection of St Theodore Monastery. One of those found copies that were returned to the old site, was the manuscript Jer.Geo.132.⁷⁷

Information about the earlier period of existence of St Theodore Monastery is given in the same manuscript (Jer.Geo.132), two colophons of the scribe, hieromonk Mikael, are preserved on 343 rv. According to the palaeographic data, the colophons must be contemporaneous with the manuscript and can be dated to the 14th-15th centuries. The colophon of Mikael is of particular interest for the history of St Theodore Monastery. From the colophon it becomes clear that the manuscript Jer.Geo.132 was donated by Mikael to the Church of St Theodore and Dayr of Tkebnari (Monastery of Tkebnari)⁷⁸.

The manuscript Jer.Geo.17 (12th-17th centuries) preserved at the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem is also connected to St Theodore Monastery, which is a hagiographic-homiletic collection. On the 22r of the manuscript there is an inscription made by the Kancheli hieromonk, Nicholas in *Mkhedruli* scrip, from which we learn that this copy belonged to St Theodore Monastery.⁷⁹

Based on the Georgian written sources at our disposal, there are 3 stages in the history of the Georgian monastic community at St Theodore Monastery:

Stage I – the 14th-15th centuries (Jer.Geo.123, 343rv, the colophon of the scribe Mikael)- since the scribe of the manuscript, Mikael speaks about St Theodore in his colophon as about already existing church, it is conceivable that this should be the upper limit of the first stage.

Stage II – 10s of the 16th century when the church of St Theodore was renovated by Beena Cholokashvili (Jer.Geo.132, 344v). It is well known that Beena Cholokashvili was active in Jerusalem in the period of 1511-1514.

Stage III – 1635 (Epigraphic inscriptions of St Theodore- see below)- St Theodore Church was renovated by Bezhan and Baadur Cholokashvili.

Epigraphic inscriptions⁸⁰

Years ago, two Georgian-language inscriptions were preserved in St Theodore Church, which today should be considered lost. According to N. Chubinashvili, who travelled to Jerusalem in 1845, one inscription of St Theodore Monastery written in *Mkhedruli* script, was placed in the church of the Monastery, “opposite of the altar, on the west wall, on the stone under the window.” However, the researcher

77 ცერაძე, ტკეზნარის მონასტერი, 282-285.

78 For more information see the entry about Tkebnari Monastery.

79 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 40.

80 For more details about the epigraphic inscriptions of St Theodore Monastery, see the Appendix.

notes that due to the damage he could not read the inscription to the end and identify the date. As he says, the inscription was mentioning Beena Irubakidze Cholokashvili, as the builder of St Theodore.

As for the second inscription, according to N. Chubinashvili, it was placed on a marble stone “outside, above the western door” and mentioned Baadur Cholokashvili, his brother and nephews, as well as Shio, a slave of the Cholokashvilis.⁸¹

In 1883 A. Tsagareli also saw the mentioned inscriptions. He notes that the first inscription written in *Mkhedruli* script was dated to 1635, and the name of the builder of the monastery, given in the inscription, may have been Bezhana; The second inscription made in *Nuskhuri* script mentioned Qador Cholokashvili.⁸²

Since the inscription is dated to 1635, E. Metreveli rightly concludes that we should consider Tsagareli’s reading “Bezhana” as the correct version (and not Chubinashvili’s version – “Beena”), because Beena Cholokashvili lived from the end of the 15th century to the beginning of the 16th century. As for the second inscription, it is conceivable that Tsagareli’s reading – “Qador” - is wrong and may have been caused by the damage of *Nuskhuri* letter “b” in the inscription.⁸³ Timothy Gabashvili, who names Bezhan and Baadur Cholokashvilis as the builders of the monastery, also supports such reading of the names (see above).

The inscriptions of St Theodore Monastery, along with other Georgian inscriptions of the churches in Jerusalem, are also mentioned by the monk Lavrenti Gogeladze in his colophon, which is dated back to 1807 and is preserved in the manuscript of the 12th-13th centuries containing “translations of the Psalms” by Athanasius of Alexandria.⁸⁴

Manuscripts

Two Georgian manuscripts are related to St Theodore Monastery:

Jer.Geo.17, Hagiographic-homiletic collection, 12th-17th cc., belonged to the monastery of St Theodore, as evidenced by the inscription of the hieromonk, Nikoloz Kancheli, which is placed on 22r.

The collection was described by N. Marr (#15) and R. Blake (#17), who places this copy in fairly broad chronological framework- in particular, he indicates that the manuscript must have been copied in the 12th-17th centuries.⁸⁵

For more details on these manuscripts and their colophons, see section History above.

81 Цагарели, Сведения, 47.

82 Цагарели, Памятники, 251.

83 მეტრეველი, იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, 232.

84 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 369, ხელნაწერი H 18.

85 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 38; Blake, Catalogue, 389.

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.132, Menaion by Giorgi (George) Athonite (for the whole year), 15th c.

The manuscript has two colophons of the scribe, hieromonk Mikael (343 r-v). We understand from the second colophon that the manuscript was donated by Mikael to St Theodore Church (Tkebnari Dari). The manuscript also contains the colophon of Beena Cholokashvili (344v), according to which Beena renewed St Theodore Monastery, he also searched for the manuscripts that belonged to the Monastery and returned them to it.

R. Blake has described the manuscript.⁸⁶ See short description also in the publication "Georgian Manuscript Book Abroad".⁸⁷

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

⁸⁶ Blake, Catalogue, 136-137.

⁸⁷ ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 140.

ST THECLA MONASTERY

Location and Ownership

The Monastery of St Thecla is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem, on the dominion of the Greek Orthodox Patriarchate and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

According to the anonymous Greek author's report, which dates back to the post-1187 period, the Convent of St Thecla was located between the St Nicholas Monastery and the Monastery of St Anne and it was among the Orthodox monasteries to the west of the Church of the Holy Sepulchre.⁸⁸ It seems that the Nunnery of St Thecla, along with other monasteries, could have been owned by Georgians from the 13th-14th centuries.⁸⁹ According to the official reports of the Greek Patriarchate of 1200-1308, the Georgians, due to their assistance to the Greek Patriarchate and their large population, received 9 monasteries from the Greeks at different times, including the Monastery of St Thecla⁹⁰. Important information about the monastery is also provided by the Arabic documentary sources. In particular, as it is clear from the introductory part of the 1414 decree of Sultan Mu'ayyad Sayf Ad-Din Shaykh, Georgian monks addressed the Sultan's court and submitted an earlier, 1387 decree of Sultan Barquq, according to which the Monastery of St Thecla (Arabic: Dayr Takla), along with other monasteries, was in their possession.⁹¹

The Convent of St Thecla is mentioned among the monasteries that were declared as the Greek property in the firman of Sultan Selim I, which dates back to 1517.⁹²

According to the Patriarch of Jerusalem Dositheus II (1669-1707), on the verge of the 17th century, the Georgians ceded part of the monastery to Patriarch Theophanes III of Jerusalem († 1646), and the second- southern part of the monastery was bought from the Copts by Patriarch Paisios (†1660), who had reinstated and rebuilt the church, the garden and the courtyard in the middle of the 17th century.⁹³

88 Anonymus Graecus, *De Locis Hierosolymitanus*, 981; Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 383-384.

89 Janin, *Les Géorgiens à Jérusalem*, №98, 34; ჟანენი, *ქართველები იერუსალიმში*, 17-18; Vincent, Abel, *Jérusalem*, 985.

90 Peradze, *Account*, 188.

91 ჯაფარიძე, *ქართველთა სავანეები*, 90-91.

92 *Ibid.*, 161.

93 Цагарели, *Памятники*, 120.

Georgian sources also provide significant information about the monastery. According to Timothy Gabashvili, St Thecla Monastery of Jerusalem was built by the Father Superior of the Holy Cross Monastery Kristephore Zedginidze and his relatives⁹⁴. According to the construction inscriptions of the monastery, the organizer of the construction of the convent was Kaikhosro Zedginidze, the son of Dogharslan - the Abbot of the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem in the first half of the 15th century. It seems that the renovation of the monastery is discussed in this case and not its full construction, due to the fact that information about the monastery can be found from the sources of a much earlier period.

According to Darejan Kldiashvili, Kaikhosro Dogharslanishvili who is mentioned in the chronicle of the Georgian Church of St Catherine Monastery in Sinai, is the same person as Kaikhosro Zedginidze, the son of Dogharslan. According to her observations, the constructor of the monastery mentioned by Timothy Gabashvili – Father Superior of the Holy Cross Monastery Kristephore Zedginidze and Kaikhosro Zedginidze must be the same person because it is possible that Kaikhosro was named Kristephore after becoming a monk.⁹⁵

It is a known fact that in the 15th-16th centuries, the Zedginidze family was actively helping the members of the monastic colony of Jerusalem with other donations too. This is confirmed by the numerous agapes made on the name of various members of the Zedginidze family (Avtandil, Mamisa, Taqa and Janibeg Zedginidze) which we find in the agape books of the Monastery of the Holy Cross.⁹⁶

Epigraphic Inscriptions⁹⁷

The story of the construction of the Monastery of St Thecla by the Zedginidzes is told with two Georgian construction inscriptions:

To the east of the Convent of St Thecla, there was an *Asomtavruli* inscription on the protective wall, which mentions Kaikhosro Zedginidze (the verge of the 15th-16th centuries),⁹⁸ the builder of this wall and the cell. As of today, this inscription is

94 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 123.

95 კლდიაშვილი, ზედგინისძეთა მოსახსენიებელი, 261-262.

96 The Zedginidzes' agapes are included in two manuscript copies containing the Jerusalem agapes. These are: Manuscripts # 24-25 from the Georgian manuscripts collection of the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, which contain the text of the great synaxarion translated by George the Hagiorite and it also contains the so-called Thischendorf copy (Cod. Ms. V 1095. UB) - A fragment of a four-page parchment, currently housed among the Georgian manuscripts in the Thischendorf collection at the University of Leipzig. In these manuscripts, we can find the agape made in the name of Avtandil, Mamisa, Taqa and Janibeg Zedginidze. For more, see: მეტრეველი, მასალები, 37, 76, 77, 153.

97 For more details about the epigraphic inscriptions of St Thecla Monastery see the Appendix.

98 For more information about the inscription see: მიქაძე, იერუსალიმის უცნობი ქართული სამშენებლო წარწერა, 236-242.

no longer preserved, it seems that it was destroyed during one of the repairs made in the buildings of the Greek Patriarchate.

The second Georgian *Asomtavruli* inscription is embedded in one of the cell's window-frame; The cell is located on the territory of the Patriarchate near St Thecla Monastery. According to palaeographic data, the inscription must be from the 15th-16th century. Again, this inscription mentions Kaikhosro Zedginidze, the son of Dogharslan.⁹⁹

Georgian embroidery preserved in the Monastery of St Thecla

The Georgian aër is kept in the Church of St Thecla. According to the inscription preserved on it, the aër was made in 1743.

The aër consists of three compositions: 1. The main composition- the scene of mourning the Christ, which is placed in the middle of the embroidery; 2. Golgotha composition, presented in the upper left part of the embroidery; 3. View of the city (Jerusalem), presented in the upper right part of the embroidery.

On the bordering lace of the aër, there is a silver inscription about the church constructors. The persons mentioned in the inscription are members of the Bagrationi royal dynasty of Imereti.

The inscription on the aër says nothing about the church or the monastery the donation of this embroidery was intended for; It is also unknown how, or when, it found itself in Jerusalem in the Monastery of St Thecla.

⁹⁹ The inscription was discovered by the expedition of Georgian researchers in the Holy Land, which was carried out in 2001-2002 under the supervision of T. Mgaloblishvili. The text of the inscription was read by G. Gagoshidze. See: Gagoshidze, G., *Georgian Inscriptions of the Holy Land*, 38-39.

ST JAMES MONASTERY

Location and Ownership

The Monastery of St James is located in the Armenian Quarter of the Old City of Jerusalem, near the Zion Gate. It is a cathedral of the Armenian Patriarchate of Jerusalem.

History

According to the tradition established in the Middle Ages, the Monastery of St James¹⁰⁰ is built on the site where he was beheaded.

According to the New Testament, the execution of St James was ordered by King Herod Agrippa I (Acts 12: 1-3); however, the text does not provide any precise account of the exact place of the apostle's martyrdom and final execution. Early Christian tradition links it to Jerusalem. For instance, the anonymous pilgrim from Piacenza (a town in northern Italy) who travelled to the Holy Land in the 570s, mentions the Mount of Olives¹⁰¹ regarding the location of the tomb of St James.

Later, from the 12th century onwards, St Mount Zion is designated as the beheading site of St James. As D. Pringle suggests, this may be conditioned by the fact that the prison cell of St Peter and the house of John Mark, both mentioned in the 12th chapter of the Acts, are located precisely on Mount Zion.¹⁰²

According to one suggestion, at the location, which is currently held by the Cathedral of St James, a noble Roman woman called Bassa established the church and the convent of St Menas circa 444.¹⁰³

According to Timothy Gabashvili, the Monastery of St James was built by King George Kouropalates.¹⁰⁴ It is not clear specifically which King George Timothy referred to. Different opinions have been expressed in this regard. Some scholars believe that this account is regarding King George II, because he had the title of Kouropalates, therefore, the chronological framework of founding the cathedral by Georgians is placed during the reign of George II (1072-1088).¹⁰⁵ According to

100 James, son of Zebedee, the brother of John the Apostle, was one of the Twelve Apostles of Jesus, is also referred as James the Great.

101 Pringle, *The churches*, vol. III, N318, 168.

102 *Ibid.*, 169.

103 Vincent, Abel, *Jérusalem*, 521-2. It is noteworthy that commemorations of St Menas and the Blessed Bassa are found in the Jerusalem Lectionary, which discusses the services of the church built by Bassa. (see: *Le Grand Lectionnaire*, 15 (1032), 22 (1084), 59 (1335), 62 (1357).

104 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 122.

105 Vincent, Abel, *Jérusalem*, 522; Pringle, *The churches*, vol. III, N318, 169.

Grigol Peradze, it is possible that Timothy meant King George I (1014-1027), who, despite not having the title of Kouropalates, could quite possibly be mistakenly referred to as such in the later period.¹⁰⁶ In any case, the 11th century should be considered as the period of the foundation of the monastery by Georgians.

The fact that the Monastery of St James was under the Georgian ownership is also evidenced by the 11th-century Arabic inscription on John Chrysostom's homiletical work "The Pearl", preserved at the Institute of Oriental Manuscripts at the Russian Academy of Sciences; the inscription, which has to be palaeographically contemporaneous with the manuscript itself, mentions how the Georgian king (whose name is not specified) made two copies of the Four Georgian Gospels- one for himself and the other as a donation for the Monastery of Saint James in Jerusalem.¹⁰⁷

In the 12th century, for reasons unknown to us, Georgians were forced to cede this cathedral and leave the monastery to the Armenian community. The earliest accounts that Armenian monks had been living in the cathedral founded for St James belongs to a German pilgrim, John of Würzburg, who traveled to the Holy Land in the 1160s. Armenian monks are also mentioned in the the Monastery of St James by Russian and European pilgrims of the 14th-16th centuries.¹⁰⁸

It is known that the dispute between the Georgian and Armenian communities over the Monastery of St James continued in the following centuries, however, all of them ended in failure of Georgians.¹⁰⁹

106 Peradze, Account, 224; see also: Цагарели, Памятники, 116-117.

107 ცერაძე, სოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 683 №4. See also: Frantsouzoff, Arabic notes in a Georgian manuscript, 147-155; Цагарели, Памятники, 118.

108 For more, see: Pringle, The churches, vol. III, N318, 169.

109 The collection of the Armenian Patriarchate contains numerous documents reflecting this dispute, which are of great importance to determine the stages of the dispute between the two Christian communities of Jerusalem at the Monastery of St James. For more, see also: ჯეჯელავა, წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი იერუსალიმში, 266-282.

ST JOHN THE EVANGELIST MONASTERY

Location and Ownership

The Monastery of St John the Evangelist (now the Monastery of St Saviour, St Salvatore) is located in the Christian Quarter of Old Jerusalem, to the west from the Church of the Holy Sepulchre. It belongs to the Order of the Franciscans of the Roman Catholic Church.

History

The Monastery of St John the Evangelist is also known as the Monastery of John the Evangelist and the Pillar¹¹⁰ or 'Amud (Arabic: Dayr al-'Amud).¹¹¹ It is now called the Franciscan Monastery of Salvatore.

According to one hypothesis, the monastery was founded in the place where John the Evangelist was born.¹¹²

Alexander Tsagareli considers the Church of St John the Evangelist to be one of the oldest Georgian monasteries in Jerusalem.¹¹³ Grigol Peradze cites Tobler and identifies it with the Iberian Monastery, the founding of which is connected to the name of Peter the Iberian (411-491), the founder of the Georgian monastic life in the Holy Land.¹¹⁴

According to the accounts of an Armenian pilgrim Anastas Vardapet (7th-8th centuries), there was a Georgian monastery of St John near the Church of the Holy Sepulchre.¹¹⁵ The Pilgrim does not specify which Saint John he refers to as it could also have been the Church of Saint John the Baptist which was also located near the Church of the Holy Sepulchre;¹¹⁶ however, the Armenian pilgrim's account may also refer to the monastery of our interest – Monastery of St John the Evangelist.

The Monastery of St John the Evangelist is mentioned by an anonymous Greek author of the post-1187 period, which indicates that it was located to the west

110 "Shueti" (შუეტი) i.e., Pillar monastery is mentioned in the colophon of the 12th-century Georgian manuscript in Jerusalem – "Triodion" (The text of the colophon is accessible here: Цагарели, Памятники, 168-169).

111 The Arabic name of the church, Dayr al-'Amud (دير العمود) , means pillar monastery in Georgian. This is precisely how it is mentioned in the Arabic sources (for more see: ჯაფარიძე, ქართ-ველთა საგანგებო, 99).

112 Peradze, Account, 222.

113 Цагарели, Памятники, 116.

114 Peradze, Account, 222; Tobler, Topographie von Jerusalem, 335.

115 Peradze, Account, 184.

116 See the entry about Dertavi (Deltavi) Monastery.

of the Church of the Holy Sepulchre.¹¹⁷ According to the so-called official reports (1200-1308) of the Greek Patriarchate, the Georgians, along with other churches and monasteries, received the Church of St John the Evangelist from the Greeks.¹¹⁸

Significant information about the church is also provided by Arabic documentary sources. In particular, it is evident from the introductory part of the 1414 decree of Sultan Mu'ayyad Sayf Ad-Din Shaykh, that Georgian monks addressed the Sultan's court and submitted an earlier, 1387 decree of Sultan Barquq, according to which the Monastery of the Pillar (Dayr al-'Amud), along with other monasteries, was in their possession.¹¹⁹ As Gocha Japaridze notes, this is the earliest direct information confirming that in the Mamluk era, the church of St John the Evangelist was under Georgian ownership.¹²⁰

The October 30 decree of the same year forbade disputing with the monks of the Pillar Monastery over the garden and land that they owned. According to the document, the monastery also had a mill and a bakery.¹²¹

The abovementioned monastery is considered to be owned by Georgians according to Sultan Inal's decree as well (1453).¹²²

The presence of Georgians in the Monastery of St John the Evangelist is also confirmed by the account of Francesco Suriano, who was the guardian of the Holy Land in Jerusalem during the years of 1481-84 and 1512-14.¹²³

According to Timothy Gabashvili, the Monastery of St John the Evangelist was built by a person from Saatabago (Georgian feudal principality ruled by Atabegs) and the Atabegs, although their identities are not specified.¹²⁴ This may be Serapion Kumurdoeli (of Kumurdo) who is mentioned in a handwritten inscription on the manuscript Jer.Geo.13, the collection of the 14th-15th centuries, and is also mentioned in the book of agapes in the synaxarion of the Holy Cross Monastery; he is referred as the second builder (i.e. restorer) of the Holy Cross Monastery altar and the Church of St John the Evangelist.¹²⁵

According to the decree issued by the Ottoman Sultan Selim I in 1517, the monastery was adopted by the Greek Patriarch, although it still remained in the possession of the Georgian monastic community.¹²⁶

After this period, the Franciscans were actively trying to seize the Monastery

117 Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, 982.

118 Peradze, Account, 230.

119 ჯაფარიძე, ქართველთა საჯანებო, 90-91.

120 Ibid., 101.

121 Ibid., 130, 208-209.

122 Ibid., 92.

123 Peradze, Account, 196, 222. Suriano, Terra Santa, 74.

124 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81.

125 მეტრეველი, მასალები, 81, N21 (M-20), 121.

126 Pringle, The churches, vol. III, N325, 209. Also see: ჯაფარიძე, ქართველთა საჯანებო, 172.

of St John the Evangelist from Georgians, which they finally managed to do. The documents kept in the archives of the Franciscans in Jerusalem and in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate allow us to keep track of this dispute and Gocha Japaridze managed to study some of them.

It is a known fact that in 1551, Ottomans expelled the Franciscans from the Zion Monastery and banned them from living on Mount Zion. Sultan Suleiman the Magnificent's 1558 decree allowed the Franciscans to settle in the Church of St John the Evangelist on lease.¹²⁷

In 1559, according to the proceeding record of the Sharia court in Jerusalem, it becomes evident that the abovementioned decree of 1558 was specifically reviewed at the Sharia court in the presence of the appellants. The Georgian Father Superior of the Holy Cross Monastery- Joachim (David's son)- presented the decree of Sultan Inal (see above), declaring the Pillar Monastery to be the property of Georgians. Franciscan guardian of the Holy Land acknowledged that the monastery was a Georgian waqf, while the Georgian Father Superior of the Holy Cross Monastery obeyed the order of Sultan Suleiman and rented the monastery to the Franciscan commander and his 24 monks. In return, he was paid a 2-year rent, 200 sultans.¹²⁸

Although the issue of ownership of the Pillar Monastery was clarified during the procession at Sharia court, Sultan Suleiman's 1559 decree states that the Pillar was not mentioned in the decree of Sultan Inal. The Franciscan monks, with the help of witnesses, proved that the Pillar Monastery had been in their possession since ancient times and that it had been illegally confiscated by the previous government.

The same occurrence took place in 1561 at the court of Sultan Suleiman: the judge ruled by the testimony of the Muslims that the Monastery of the Pillar had once been illegally taken from the Franciscans by the Georgians, therefore, by decree of 1561, the Sultan finally legalized the monastery to the Franciscans.¹²⁹

It seems that in the following years, the Franciscans continued to pay rent to Georgians in exchange for buildings and a nearby garden, although there are reports regarding rent disputes in 1562, 1568 and 1576.¹³⁰

Gocha Japaridze also discusses the Jerusalem Sharia court proceedings of 1658, which states that the Pillar Monastery was owned by the Georgians and that the Franciscans had leased it for a long period, namely for 200 years; The lease agreement was supposed to be renewed annually between the parties at the Sharia court.¹³¹

127 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 172-173.

128 Ibid., 174-175.

129 Ibid., 174-175.

130 Ibid., 209.

131 Ibid., 176-177.

Naturally, a politically and economically weakened country, that became divided in several small kingdoms and principalities in the 17th century, could no longer provide adequate assistance to the Georgian monastic community in the Holy Land, leading to the gradual loss of the Georgian-owned churches and monasteries, including the Monastery of St John the Evangelist.

MONASTERY OF THE HOLY ARCHANGELS (ANGELS)

Location and Ownership

The Monastery of the Holy Archangels (Angels) is located in the Armenian Quarter of Old Jerusalem, on the territory of the Armenian Patriarchate, to the south-east of St James Cathedral and belongs to the Armenian Patriarchate of Jerusalem.

History

According to the medieval tradition, the monastery was built on the site where the house of Anna, the father-in-law of High Priest Caiaphas, once stood. According to the Gospels, the captive Jesus was originally brought here (John: 18: 13). Due to this tradition, the monastery is often referred to as the house of Anna. It was also called the Olive Monastery, also known as Zeitun Monastery (Arabic: دار الزيتون), because it was believed that Jesus was chained to an olive tree in the courtyard of the monastery.¹³²

There is also a different tradition according to which the monastery of the Olive (Zaitun) could mean the monastery of the Apple (Arabic: Dayr al-Tuffah / ندير التفاح), as some pilgrims on the territory of Anna's house mention not the olive trees, but the sacred apple tree to which Jesus was chained.¹³³

According to Grigol Peradze, it is possible that the land for the construction of this monastery was bought by Peter the Iberian and it was owned by the Iberian monastery founded by him.¹³⁴

In the sources of the 14th-15th centuries we find a rather variegated picture of the owners of the Monastery of the Archangels. It is difficult to say with certainty who founded the monastery- Georgians or Armenians, although it can be said with certainty that from 1314, for almost a century, the Church of the Archangels was owned by Armenians; This is indicated by the Armenian manuscripts copied there in 1314, 1316-41 and 1367-9.¹³⁵

In the records and stories of various European pilgrims of the 15th-16th centuries, Georgians (records from 1483, 1493, 1507, 1533-4, 1519) or Armenians (records from 1496-9, 1512, 1532, 1561) are mentioned as the owners of the church.¹³⁶

132 Peradze, Account, 225, see also: Pringle, The churches, vol. III, N296, 112.

133 For more see the entry about Dertupa Monastery.

134 Peradze, Account, 225-226.

135 Pringle, The churches, vol. III, N296, 112.

136 Peradze, Account, 225, see also: Pringle, The churches, vol. III, N296, 112.

Sultan Selim I, in his firman issued in 1517, confirmed the monastery to belong to the Greeks and Armenians.¹³⁷

As Grigol Peradze notes, in 1602-1603 Georgians retook Anna's house and kept it until 1688.¹³⁸

137 Pringle, *The churches*, vol. III, N296, 112; ჯაფარიძე, *ქართველთა სავანეები*, 114.
138 Peradze. *Account*, 225.

ST NICHOLAS MONASTERY

Location and Ownership

The Monastery of St Nicholas is located in the Christian Quarter of the Old City of Jerusalem, next to the Greek Orthodox Patriarchate (it runs through the garden of the Greek Patriarchate) and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

According to one account, the monastery is built on the pilgrimage site where St Nicholas of Myra resided in Jerusalem.

One of the earliest records regarding the Monastery of St Nicholas dates back to 1187 and belongs to an anonymous Greek author, who mentions the Monastery of St Nicholas among the Orthodox monasteries located to the west of the Church of the Holy Sepulchre.¹³⁹

Arabic narratives and documentary sources provide other significant information about the monastery.¹⁴⁰ The oldest document at our hands that confirms the Georgian ownership of the monastery is a waqf of Salah ad-Din, dated to 1189.¹⁴¹

It seems that the Monastery of St Nicholas was under the Georgian ownership for quite a long time. In particular, as it is evident from the introductory part of Sultan Mu'ayyad Sayf Ad-Din Shaykh's 1414 decree, Georgian monks arrived at the Sultan's court and submitted an earlier decree - Sultan Barquq's decree of 1387, according to which the Church of St Nicholas (Arabic: Dayr al-Sanikul), along with other monasteries, was under their ownership.¹⁴²

Also, according to the 1453 decree of Sultan Inal, this monastery was owned by Georgians.¹⁴³

According to the Arabic document (dated to 1457), after the robbery of the Monastery of St Nicholas, "the leader of the Georgian religious community in Jerusalem" – Ioane (John) asked the vicegerent of Jerusalem for the construction of

139 Anonymus Graecus, *De Locis Hierosolymitanus*, 981; Pringle, *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 383-384.

140 It is noteworthy that in the Arabic sources the monastery is called al-Sanikul (السنكل), which is caused by the combination of the two words "San / Sant" - holy and "Nikul" - Nicholas. There are other inscriptions - al-Zanikul الزنكل and also Mar Nikula (for details, see: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 89, footnote 190).

141 Peradze, *Account*, 228, Pringle, *The churches*, vol. III, N347, 338, ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 88-89, 102-103, Pahlitzsch, *The transformation*, 48, note 4.

142 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91.

143 *Ibid.*, 92.

a protective barrier between the east and west doors of the monastery, for which he received a permission from the chief Qadi.¹⁴⁴

According to a firman issued by the Ottoman Sultan Selim I in 1517, the monastery had been passed into the Greek ownership.¹⁴⁵ However, it is possible that after the mentioned fact, Georgians still remained in the Monastery of St Nicholas. In this regard, the account of Timothy Gabashvili is especially interesting, according to which the Church of St Nicholas was built by Helena (former Elizabeth), the Queen of Kakheti in the 17th century.¹⁴⁶

Although Queen Helena is designated as the constructor of the church according to Timothy Gabashvili's accounts, it is likely that the renovation of the church is supposed to be meant here, not the original construction. One of the building inscriptions of the church is also connected to this issue- the one which is carved on the eastern façade of the church and which mentions Helena, Queen of Kakheti, formerly Elizabeth (see below).

The presence of Georgian monks in the Monastery of St Nicholas is confirmed by the account (dated to 1651) of Archbishop Gabriel of Nazareth which is mentioned in Grigol Peradze's *Accounts*.¹⁴⁷

In one of the Ottoman documents of 1685, the Monastery of St Nicholas is listed among the Georgian monasteries that were almost emptied and severely damaged due to debts and raids.¹⁴⁸

It is a known fact that in the second half of the 17th century, three patriarchs of Jerusalem: Theophanes (1608-1644), Paisius (1645-1660) and Dositheus II (1669-1707) traveled to Georgia several times to raise funds for the restoration of the Georgian monasteries in the Holy Land and to pay off the debts.

The 1706 deed of Bishop Dositheus II gives information about St Nicholas Monastery, according to it, St Nicholas Monastery was among the Georgian monasteries, which were redeemed and repaired with the financial support of the Georgian kings and nobles and the efforts of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.¹⁴⁹

Epigraphic Inscriptions

Georgian pilgrims' numerous inscriptions are preserved on the walls of the two-tiered Church of St Nicholas, especially on the west façade. Most of them date back to the 15th-17th centuries.

144 Ibid., 124, 126.

145 Pringle, *The churches*, vol. III, 338. See also: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 103, 161.

146 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 81, 122.

147 Peradze, *Account*, 203.

148 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179.

149 Цагарели, Памятники, 80-81.

Among the inscriptions, the *Asomtavruli* inscription by Nicodemus of the Atsquri church of the Dormition (16th-17th centuries) is especially noteworthy.

Also noteworthy is the graffiti inscription of Saba the former Soproni (Sophronius), which was carved on the south edge of the western façade of the church, on the wall arch (15th century):

Saba, the former Soproni, was the “importer” and “compiler” of the famous books in Jerusalem on the verge of the 15th and 16th centuries.

Very noteworthy is the two-line *Asomtavruli* construction inscription of the Queen of Kakheti Helena, which is was on the ground floor of St Nicholas Church, where the Museum of the Greek Patriarchate of Jerusalem is located.¹⁵⁰

The rest of the inscriptions preserved on the walls of St Nicholas Church mention the following people: Vazhinari Mate (inscription of the 15th-16th centuries), Vardzeli Taqa and his wife Mariam (inscription of the 17th century), Tadgiridze Faremuz and his wife Ekaterine (inscription of the 16th -17th centuries), Nikoloz (15th-16th centuries).

According to the Archimandrite Leonid, in 1858 he saw tombstones with Georgian inscriptions which were located inside the wall of the monastery on the side of the garden of the Greek Patriarchate. Later, in 1936, during his service in the Holy Land, G. Peradze identified only one of the abovementioned inscriptions, which could be partially read and recorded.¹⁵¹

For more on the epigraphic inscriptions of the Monastery of St Nicholas, see the Appendix.

150 In March 2002, the inscription was vandalized. In September of the same year, the sculptor Paata Gigauri carved an exact copy of this historical inscription on the same stone in the eastern wall of St Nicholas Church.

151 Peradze, Account, 228.

PRAETORIUM CHURCH

Issue of the Localization

The name praetorium had different meanings. In the sources the word means the residence of a Roman or Byzantine ruler, or an army commander, and also a dungeon for brigands or robbers (Greek: *Φυλακὰί*).¹⁵²

The Christian tradition considers the praetorium to be, following to the Gospel of Mark, the palace of Pontius Pilate, where Jesus was brought for judgment.¹⁵³ *“They put a purple robe on him, then twisted together a crown of thorns and set it on him. And they began to call out to him, “Hail, king of the Jews!” Again and again, they struck him on the head with a staff and spit on him. And when they had mocked him, they took off the purple robe and put his own clothes on him. Then they led him out to crucify him”* (Mark15:17-20).¹⁵⁴

Among the scholars the viewpoint of considering the castle of Antonius as the place of praetorium is more preferred over the palace of Herod, and its location is assumed to be close to the citadel, the present-day David’s tower.¹⁵⁵

From the early 4th century pilgrims mention the house of Pilate, on the site of which a temple was built by the mid-5th century in the Tyropeon Valley located between the mountains of Moriah and Zion; It was referred to as the Temple of Pilate or Hagia Sophia (Holy Wisdom). The church was painted with scenes from the Gospel depicting the story of Christ’s judgment. Nearby, pilgrims were shown a stone with the footprint of Jesus, the place where he stood, and also Pilate’s judgment seat:¹⁵⁶ *“When Pilate heard this, he brought Jesus out and sat down on the judge’s seat at a place known as the Stone Pavement (which in Aramaic is Gabatha)”* (John 19, 13).

It is suggested that the temple was demolished in 614 and replaced by a new one, the blessing of which is set in the Georgian manuscript of the Jerusalem Lectionary on

152 Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*, 49; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 256, 860, 1723, 2223.

153 Wilkinson, *Pilgrims before the Crusades*, 168; *The Oxford Dictionary*, 1035.

154 The order of narration is the same in Matthew’s Gospel, though the location of the praetorium is not specified (Matthew 27:27-29). According to John, Jesus was brought to the praetorium from Caiaphas. There Pilate questioned him, and there the soldiers dressed him with the purple robe and the crown of thorns (John 18:28-33, 19:1-13).

155 *The Oxford Dictionary*, 1035; Wilkinson, *Pilgrims before the Crusades*, 168; Benoit, *Pretoire, Lithostroton et Gabatha*, 531-550; Gibson, *The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium*, 97-118.

156 *The Oxford Dictionary*, 1035; Pringle, *The churches*, vol. III, 93; Wilkinson, *Pilgrims before the Crusades*, 168, 66, 81, 84.

September 21 as “*Sophia Nia, where the house of Pilate was*”.¹⁵⁷ Sophia’s new temple is thought to have been located near the Temple of Zion, between it and the Tower of David.¹⁵⁸ The house of Pilate near the Temple of Zion, the same praetorium and Hagia Sophia, both in Byzantine times and later during the Crusades as well, is sometimes equated with the lithostroton (stone pavement, Gabatha, Kapatha) in the sources.¹⁵⁹

From the time of the Crusaders, in parallel to Mount Zion, another location of the praetorium was also indicated near the Bethesda Basin, the Gate of Naples (Damascus) or the Gate of Stephen in the present-day Muslim Quarter.¹⁶⁰

The relocation of the praetorium is linked to the need for a shorter pilgrimage route to the Church of the Holy Sepulcher and mentioning the Saviour’s passions on it and to the founding of the Road of the Cross tradition by the Templars in the 12th century.¹⁶¹ The Road of the Cross, which was first mentioned in writing in 1231 by a French guide and which has undergone some changes over the centuries in terms of the number of stations or its exact location, is essentially the forerunner and analogy of the present-day Road of the Cross (Via Dolorosa).¹⁶²

Today, near the Gate of St Stephen, there are sanctuaries owned by the Roman Catholic Church, which include sites associated with the above-mentioned episodes of the Gospel of Mark, and the church known as the Praetorium and considered to be the dungeon, which is owned by the Greek Orthodox Patriarchate.¹⁶³

Georgians in the Praetorium

Archimandrite Agrethenius, who traveled to Jerusalem in 1370, mentioned Praetorium, the dungeon where Jesus was brought from Caiaphas, near the Holy Sepulchre, at the end of the street and noted that the altar there belonged to the Iberians and they used to hold the service.¹⁶⁴

The official reports of the Greek Patriarchate also mention the praetorium among the monasteries that belonged to Georgians.¹⁶⁵

157 Wilkinson, *Pilgrims before the Crusades*, 168; Pringle, *The churches*, vol. III, 93; Le Grand *Lectionnaire*, 47.

158 Wilkinson, *Pilgrims before the Crusades*, 168.

159 *Ibid.*, 168, 201; Wilkinson, Hill, Ryan, *Jerusalem Pilgrimage*, 256.

160 Wilkinson, Hill, Ryan, *Jerusalem Pilgrimage*, 87, 102 (ზევულო), 131 (არქიმანდრიტი დანიელი).

161 *Ibid.*, 73-76, 81.

162 Wilkinson, Hill, Ryan, *Jerusalem Pilgrimage*, 76; Thurston, *The Stations of the Cross*, 20-61, 96-135.

163 Pringle, *The churches*, vol. III, 93-95; Murphy-O’Connor, *The Holy Land*, 35-38.

164 *Хождение Архимандрита Агрефенья*, 5.

165 Peradze, *Account*, 230. According to Y. Tchekhanovets, Georgians owned the so-called small praetorium - the Greek Orthodox Monastery of St Nicodemus, which was located near the present day praetorium and was built on the site of Herod Antipas’s palace, also known as the Lentil Monastery. The latter name (=Lentil Monastery) derived from the tradition according to which the food was prepared on the spot for the builders of the Church of the Holy Sepulchre. See: Чехановец, *Грузинская Церковь*, 56.

CHURCH OF THE HOLY SEPULCHRE

Location and Ownership

Church of the Holy Sepulchre is currently located in the heart of the Old City of Jerusalem. These days, the Church of the Holy Sepulchre belongs to six Christian churches: Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, the Roman Catholic Church (Order of Franciscans), the Armenian Patriarchate of Jerusalem, the Coptic, Ethiopian, and Syriac Churches.

The entire area of the Church of the Holy Sepulchre- including the residence of the monks on the upper tiers- is divided among these churches. Such a division of the building is based on a law adopted in the 19th century (Status Quo Principle). The main owner of the Church of the Holy Sepulchre is the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The Church of the Holy Sepulchre, in its present form, was built in the 12th century by the Latin rulers of Jerusalem, the Crusaders.

The first building on the site of Golgotha was built in 135 A.D. It was a pagan temple to Venus, built according to the order of the Roman emperor Hadrian.¹⁶⁶

In 325, under the leadership of Emperor Constantine's mother, St Queen Helena, excavations began to discover the Saviour's cross. During the excavations, the tomb of the Lord was found carved in the rock, and near the tomb, in a deep pit, the cross of the Saviour was also discovered – the True Cross and the crosses of the impenitent thieves who were crucified alongside with the Saviour. In 326, by the order of the Byzantine emperor Constantine the Great, construction of a large church began on this site.¹⁶⁷ The construction works finally were finished in 335.

The shrine of Christ (Kuvuklia), which had an entrance from the east, was adorned with twelve pillars according to the number of the apostles; These pillars were supporting Ciborium. To the east of the tomb was a grand five-nave basilica (martyrium). It was centered towards the tomb of Christ, to the west. To the east of the basilica, there was a large inner courtyard- the atrium, which ran up with the stairs to the main street of Jerusalem.

Between the basilica and the tomb of Christ, which are placed into a large round building- the Rotunda, there was an inner courtyard decorated with gates on three sides, called the Triportico (three-gated). This is where the "Catholicon" is located-

¹⁶⁶ Pringle, *The churches*, vol. III, N283, 6.

¹⁶⁷ *Ibid.*, 7, 9.

the orthodox church in the central part of the current Church of the Holy Sepulchre. Near the south wall of the basilica and in the vicinity of Kuvuklia, on the cube-shaped rock erected in the open air- on Golgotha, there was the cross of the Saviour.

The remains of the courtyard (atrium) and gate of the church that belong to the period of Constantine the Great are still preserved in the building of the Russian Orthodox Mission, which is located in the vicinity of the Church of the Holy Sepulchre.

In 614, King Khosrow II of Persia invaded Jerusalem and destroyed the temple built by Constantine. The Church of the Holy Sepulchre was rebuilt in the 620s by the abbot of the Monastery of St Theodosius (Desert of Judea); The mentioned church- Martyrium was built on the site of an old three-aisled courtyard and was oriented to the east; It was much smaller in size than the building built in the 4th century. At this time the rock of Golgotha found itself into a semi-open niche, while the main entrance of the church was moved to the south, to the atrium.¹⁶⁸

In 1009 the Church of the Holy Sepulchre was completely destroyed by the Egyptian Caliph Al-Hakim (996-1021). In the 40s of the 11th century the building was restored by the Byzantine Emperor Constantine Monomakh (1000-1055).¹⁶⁹

In the 12th century, the Crusaders reconstructed, renovated and expanded the Church of the Holy Sepulchre. The renovated temple was consecrated by the Crusaders in 1149. This version of the church has maintained itself almost unchanged to the current times.¹⁷⁰

In 1517, Jerusalem was conquered by the Ottomans, who destroyed the churches of Holy Sepulchre and Golgotha. Later, in the 30s of the 16th century, both churches were rebuilt with an offering made by the King of Kakheti, Levan II.

In 1808, a fire broke out in the Church of the Holy Sepulchre, which severely damaged the building and destroyed many antiquities preserved in the church, including Georgian antiquities. Reconstruction of the building damaged by fire was completed in the 20th century.¹⁷¹

Georgians in the Church of the Holy Sepulchre

The holy sites of the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem have belonged to Georgians for centuries, and the service was conducted in Georgian language. According to Georgian and foreign written monuments (manuscripts, documents, historical works, accounts of pilgrims and travellers), at a certain time Georgians held one of the most distinguishing place in the Church of the Holy Sepulchre.

168 Ibid., 9.

169 Ibid., 11.

170 Ibid., 20-21.

171 Murphy-O'Connor, The Holy Land, 54.

Georgian deacons used to serve here at different times (11th-17th centuries), whose common nickname was “Aghdgomeli/ Aghdgomela” (from the Church of the Resurrection). There were many excellent writers and calligraphers among the Georgian “Aghdgomelis”. We have a number of manuscripts that were copied in the Church of the Holy Sepulchre/on Golgotha, as well as manuscripts copied in other residences of the Holy Land that were done especially for the Georgian brotherhood of the Church of the Holy Sepulchre.

By the commission of the 11th-century Georgian scribe Iovane Golgoteli (of Golgotha), “Menaion for July and August” (H-2337) was copied at Golgotha in 1049, and it is a new recension of Menaion - intermediate stage from Tao-Klarjetian Menaion to the Menaion of George the Athonite; and with its content it demonstrated that Golgotha was not just a place for copying existing manuscripts but also for important literary activity- preparing new recensions. At a certain time, the whole collection of the Georgian manuscripts was preserved in the Church of the Holy Sepulchre.

It should be noted that on the marble columns of the gate of the Church of the Holy Sepulchre, there are still about twenty inscriptions of prayers made by Georgian pilgrims, which date back to the 13th-17th centuries and are written in *Asomtavruli* and *Nuskhuri* scripts. It has also been discussed that Georgian inscriptions were carved on the wooden doors of the Church of the Holy Sepulchre in its time. This wooden door was destroyed in 1808, during the fire that broke out in the church.

There is an account according to which Georgians owned the locks of Jerusalem. There is a hypothesis in the scholarly literature that this reference most probably implies the key to the Church of the Holy Sepulchre. According to the second opinion – it’s the key to the cave of the Saviour’s tomb. As evidenced by the 14th-15th century reports, Georgian monks had the privilege of closing and opening the church gates and pilgrims received permission from them to stay overnight in the church.¹⁷²

Compared to other co-owners of the Church of the Holy Sepulchre, Georgians also enjoyed certain privileges in the Church of the Resurrection: according to the 15th century report, only Georgians had the right to hold the ceremony of resting the cross on the door on Sundays and feasts; In 1514, Beena Cholokashvili, the abbot of the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, made the door for the Church of the Resurrection.¹⁷³

In the 17th century, during the ritual of the Holy Fire, a Georgian monk was

172 Peradze, Account, 189, 193-4, 217.

173 It is probable that the entrance gate to the Church of the Holy Sepulchre is meant here; For details see: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 286-289.

present in the Chapel of the Tomb of Christ together with the Patriarch of Jerusalem.¹⁷⁴

Over the course of time, the Georgians gradually lost their property and rights in the Church of the Holy Sepulchre; their place was taken by representatives of other Christian denominations.

According to the accounts of European travellers and pilgrims, for centuries Georgians owned various chapels of the Church of the Holy Sepulchre, namely: Golgotha, the Chapel of Adam, Chapel of St Mary Magdalene, Chapel of the Mother of God, Chapel of St Helena, Church of the Discovery of the Holy Cross, arches of the Church of the Holy Sepulchre (Gallery).

Golgotha

The place where the Saviour was crucified along with the two thieves (Matthew, 27: 33- 50; Mark, 15: 22- 37; Luke, 23: 33- 46; John, 19: 17-30). Golgotha is an Aramaic word and is translated as the place of the skull (Matthew, 27:33; Mark, 15:22; Luke, 23:33; John, 19:17).

The earliest source that attests that Golgotha was owned by Georgians is a manuscript dating to 1049 – “Menaion for July-August”- collection of hymns (manuscript H-2337). We learn from the manuscript that the collection was intended for the Georgian brotherhood of Golgotha. It was commissioned by the abbot Iovane Golgoteli (of Golgotha).

There is an account that in the 11th century, King Bagrat IV Kouropalates (1027-1072) received half of Golgotha from the Byzantine emperor Constantine Monomakh and established a Georgian bishop there. It is also known that the head of the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem simultaneously held the title of Archimandrite of Golgotha.¹⁷⁵

In 1056, Giorgi (George) the Athonite visited Jerusalem. He brought to the Holy Land a significant tribute and offerings from Antioch, from the mother of Bagrat IV, Queen Mariam, part of these offerings is thought to have been dedicated to Golgotha, along with other holy sites.¹⁷⁶

According to the official reports of the Greek Patriarchate of 1200-1308, the Georgians, due to their generous assistance to the Greek Patriarchate and their large population, received nine monasteries from the Greeks at different times, in-

174 Peradze, Account, 202.

175 Dowling, The Georgian church in Jerusalem, 185; Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, N98, 33; ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში, 14; Peradze, Account, 184, 200; Хождение Трифона Коробейникова, 96.

176 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, 143-145; see also: მენაბდე, კერები, II, 81-84; Цагарели, Памятники, 112.

cluding Golgotha, which was given to Georgians by Sultan al-Nasir al-Din Muhammad in 1308, by the decree of April 5th.¹⁷⁷

Over the centuries, Golgotha passed from hand to hand and consequently, the owner changed several times. In the 14th-16th centuries, Georgians repeatedly regained their rights and recaptured (liberated) this holy place from the Franciscans and/or Armenians.

It is known that in 1366 Golgotha became ruled by Armenians, but from 1433, with the efforts of Ivane Atabeg of Samtskhe (1391-1444) and with the consent of Sultan al-Ashraf Saif al-Din Barsbay, Georgians regained the holy place.¹⁷⁸

The confrontation between Georgians and Armenians over Golgotha should have happened several more times, as can be seen from various written sources, however, as it is clear from the decrees of Sultan Barsbay in 1433 and Sultan Jakmak in 1439, these disputes were resolved in favor of Georgians.¹⁷⁹

According to Timothy Gabashvili, Golgotha was ransomed from Arabs by King Alexander's nephew Bagrat in exchange for a large fee. This refers to the nephew of Alexander I, Bagrat VI¹⁸⁰ (sometimes referred to as Bagrat II- the King of Imereti during 1463-1466; King of Kartli-Imereti during 1466-1478). According to the agape of the Holy Cross Monastery, King Bagrat renovated the dome in 1476.¹⁸¹

Georgians even imposed special security measures to protect their property. According to one source of 1483, a Georgian monk was permanently locked in the sanctuary on Golgotha to monitor the place.¹⁸² The same is confirmed by the report of 1602-1603 years.¹⁸³

The Franciscans, along with Armenians, were actively trying to capture Golgotha. There are numerous royal decrees on the dispute between the Franciscans and the Georgians over Golgotha, along with the rulings of the Sharia court. In 1491 the Georgians occupied the north side of Golgotha and the Franciscans- its south side, however, according to the Sharia court of 1493, the Georgians were unable to submit proper documentation and completely lost the chapel.¹⁸⁴

Returning and reclaiming of Golgotha is closely connected with the name of Beena Cholokashvili. He had been the Father Superior of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem for many years and actively fought for not only the Monastery of the Holy Cross, but also for other monasteries owned by Georgians. With

177 Peradze, Account, 188; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 118.

178 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 119.

179 Ibid, 119.

180 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 80-81; Цагарели, Памятники, 112.

181 Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities, 23-24.

182 Peradze, Account, 193.

183 Ibid., 201.

184 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 248-255.

the active intervention of Beena Cholokashvili, Georgians recaptured Golgotha and the dispute ended in a compromise in 1513; namely, the Georgians were left with the north part of Golgotha and the Franciscans – with the south part.¹⁸⁵

It is also noteworthy that according to the decree of May 17 (1513) of al-Ashraf Qansuh al-Ghuri, the Georgian and Ethiopian nuns who were going to Jerusalem on a pilgrimage were exempt from paying taxes at the Church of the Holy Sepulchre.¹⁸⁶

The Church of the Holy Sepulchre, and in particular Golgotha, had repeatedly received lavish offerings from Georgian kings and nobles over the centuries. The most noteworthy is the contribution of the king of Kakheti, Levan (Leon) (1520-1574): when the Ottomans conquered Jerusalem in 1517, King Levan redeemed and reclaimed the tomb of Christ, Golgotha and other holy places; He restored the Churches of Golgotha and of the Holy Sepulchre which were destroyed by the Ottomans and the king dressed them with marble (1533-1536). To immortalize King Levan's merit and contributions, a Georgian inscription was carved on the marble step of the patriarchal throne in the middle of Golgotha, informing visitors of the church that King Levan had sent Ioakime (Joachim) of the Cross (Father Superior of the Holy Cross Monastery in Jerusalem) with donation and with this donation the destroyed tomb of the Saviour and Golgotha were rebuilt. This stone with a Georgian inscription was destroyed without a trace in 1808, when a fire broke out in the church.¹⁸⁷

Information about the Georgians serving in Golgotha is provided by the 16th-century Venetian pilgrim Barbone Morosini, who traveled to the Holy Land in 1514. In particular, according to him, on the Mount Golgotha Georgians owned the place, which shows the deep crack that appeared during the crucifixion of Christ, between the crosses of the Saviour and the unrepentant thief; Georgians also had the living space near the Mount Golgotha.¹⁸⁸

The Greek Patriarchate of Jerusalem was well aware of the merits and contributions of the Georgian king and in the middle of the 18th century the ritual mentioning of King Levan was attested in the Greek commemorations of the Church of the Holy Sepulchre.¹⁸⁹

Although the Georgian monastic community still maintained its position in the Holy Land after the Ottoman rule, the dispute with the Franciscans over Golgotha resumed. In particular, the dividing line between the northern and southern parts

185 Japaridze, 120, 284-285.

186 For more information about the taxes imposed on the Holy Sepulchre and the orders of the sultans in this regard see: ჯაფარიძე, ქართველთა საფანეები, 134-135, 238-239, 260-263.

187 Цагарели, Памятники, 112-113; გაბაშვილი, მიმოსლვა, 73, 78-9, 81, 90.

188 ნანობაშვილი, ბორბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მიწაზე“, 150.

189 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 85.

of Golgotha became the issue of their disputes. In 1541, the Sharia court considered the claim of the Franciscans, according to which the dividing line between the arches was disputable. The court ruled in favor of the Georgians; However, the disputes continued in the coming period too.¹⁹⁰

The most recent record that survived to our times and which mentions the Georgian monks as owners of Golgotha dates back to 1646.¹⁹¹

In the 17th century the donations of Georgians to the Georgian monasteries in the Holy Land were reduced. The 1755 letter of the Orthodox Patriarch of Jerusalem Parthenius (1737-1766) written to Catholicos Anton of Georgia is preserved, stating that the Church of the Holy Sepulchre has not received any allowance from the Georgian kings for the last 25 years.¹⁹²

Chapel of Adam

According to a certain account, this is the place where Adam- the ancestor of the mankind - was buried. The chapel opens with arched doors from the north and west. From its altar, glass-covered part of the Golgotha hill is visible with the cracks of the earthquake from the period of the crucifixion of the Saviour (Matthew, 27:51).

European travelers and pilgrims refer to the Chapel of Adam by various names, such as the Chapel at the foot of the Mount Golgotha, the Chapel where the Latin kings are buried,¹⁹³ as well as the Chapel of the Virgin Mary and Chapel of John the Evangelist (according to one account, Mother of God and St John the Evangelist watched the crucifixion of Christ from this place).

The Chapel of Adam was also referred to as the land of the Iberians, because Georgian liturgies were performed here. Grigol Peradze cites numerous accounts of foreign travellers and pilgrims from the 14th-16th centuries (1370, 1391, 1389-1405, 1422, 1461, 1479, 1479-1480, 1480-1483, 1494, 1496-1499, 1507, 1517, 1542, 1615).¹⁹⁴ The last written source that the scholar had about the chapel at the foot of Golgotha and its belonging to Georgians, dates back to 1615.¹⁹⁵

Currently, the chapel is under the ownership of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

190 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 171.

191 Peradze, Account, 203, footnote 1.

192 Цагарели, Памятники, 82.

193 Refers to the rulers of crusaders in Jerusalem- Gottfried Boulogne († 1100) and his brother, the first Crusader of Jerusalem, Baldwin I († 1118), whose graves were lost after the restoration in 1810.

194 For more, see: Peradze, Account, 198, 219.

195 Ibid., 202.

Chapel of Saint Mary Magdalene

The chapel is located north of Kuvuklia, beyond the Rotunda columns. According to the Gospel, this is the place where resurrected Jesus appeared to Mary Magdalene and stopped her with these words: *“Do not hold on to me”* (John 20: 11-17).

According to Tobler, the chapel was owned by Georgians in the 16th century,¹⁹⁶ however, Grigol Peradze cites an earlier reference, namely, an account of 1440, according to which the chapel of Mary Magdalene belonged to Georgians.¹⁹⁷

The chapel is currently under the ownership of the Order of the Franciscans and the Roman Catholic Church.

Chapel of Mary the Mother of Jesus, or Chapel of Carceris Christi

The chapel is a low and narrow arched building, located right after the “Arches of the Virgin Mary”, at the end of the gallery. Its interior clearly reflects the situation of Roman-era Jerusalem prison- the rigid cells carved into the rock for convicts. It is said that Jesus was here with two thieves before the crucifixion site was being prepared. In the chapel, there is a stone bar with two holes, which were intended to fasten the legs of the prisoners to it.

According to the records of 1602-1603, the mentioned chapel belonged to Georgians;¹⁹⁸ Later, according to the records of 1649-1653, it had already been passed into the Greek hands.¹⁹⁹

Currently, the Carceris Christ belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Chapel of St Helena

The Chapel of Saint Helena is a rather large, four-column domed edifice. It is half-carved in the rock and has two semicircular altars to the east. The northern altar is named after the repentant thief who was crucified next to the Saviour (Luke 23: 40-43), and the southern altar is named after the St Queen Helena. There is a stone chair in the south-east corner of the chapel. According to a certain account, Queen Helena sat there and personally monitored the excavation works to discover the Holy Cross.

Grigol Peradze cites several references, according to which, the Chapel of St Helena was owned by Georgians. The earliest of these references dates back to 1370 and belongs to Archimandrite Agrethenios.²⁰⁰ Later records of 1464 and 1494 confirm that the chapel belonged to Georgians.²⁰¹

196 Tobler, *Golgotha*, 317.

197 Peradze, *Account*, 191.

198 *Ibid.*

199 *Ibid.*, 218.

200 *Ibid.*, 189.

201 Peradze, *Account*, 192, 195.

Currently, the Chapel of St Helena is under the ownership of the Armenian Patriarchate of Jerusalem.

Chapel of the Invention of the Holy Cross

This small stone-carved chapel of uneven shape, is said to be the place where the cross used for the crucifixion of Christ was discovered in the 4th century- the “True Pillar”. It is possible to get to the chapel using a staircase leading down to it.

According to Tobler, the chapel belonged to Georgians from the beginning of the 16th century.²⁰² However, Grigol Peradze cites earlier accounts, according to which the Chapel of the Discovery of the Holy Cross belonged to Georgians; Among them is Archimandrite Agrethenios’ reference of 1370, which confirms that the Georgian altar was at the site of the discovery of the three crosses by Queen Helena.²⁰³ The same is evidenced by the records of other pilgrims of the 15th-17th centuries.²⁰⁴

Currently, the right part of the chapel belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, and the left part- to the Order of the Franciscans of the Roman Catholic Church.

The Arches of the Church of the Holy Sepulchre (Gallery)

To the north of the catholicon, medieval columns and large towers from the time of the Crusades form a long arched gallery. This space, which is located along the chapels, was frequently used as a residence and resting place for monks of different nationalities who served in the temple. As Grigol Peradze rightly points out, some of them should have been owned by Georgians as well, because in the Church of the Holy Sepulchre Georgians owned a number of chapels. In order to confirm this viewpoint, the researcher cites two references from the pilgrimage literature of the 15th-16th centuries. According to the accounts of 1700, Georgians had already lost the gallery spaces by that time.²⁰⁵

Epigraphic Inscriptions²⁰⁶

An inscription of the manuscript H-18, in the collection owned by the Institute of Oriental Manuscripts of St Petersburg (translation of the Psalms, 11th-12th centuries), belongs to the nineteenth-century pilgrim Lavrenti Okribeli and confirms that the Georgian inscriptions were preserved in the Church of the Holy Sepulchre,

202 Tobler, Golgotha, 317.

203 Peradze, Account, 189.

204 For more, see: Peradze, Account, 219.

205 For more, see: Peradze, Account, 220.

206 For more details about the epigraphic inscriptions of the Holy Sepulchre see the Appendix.

on the patriarchal throne of Golgotha and on the wall of the Saviour's burial chamber (Kuvuklia). These inscriptions no longer exist today.

Georgian inscriptions are still preserved on the marble columns on both sides of the main door that is cut into the south wall of the Church of the Holy Sepulchre. These columns are remained from the old building; Seventeen Georgian *Asomtavruli* and *Nuskhuri* inscriptions can be seen among the inscriptions scratched and painted in different languages by pilgrims. None of them have a date. The lower chronological frame of their carving is the 40s of the 12th century (the church was consecrated in 1149), when the door of the newly built church was decorated with marble columns from an old building. According to palaeographic data, the inscriptions date back to the 13th-17th centuries. For more information on the mentioned inscriptions, see the Appendix.

Manuscripts

H-2337, Menaion, 1049

The manuscript was copied on Golgotha in 1049, by the order of the 11th-century Georgian writer, Iovane Golgoteli (of Golgotha). It was copied by Mikael, bound by Nistereon and Basili Aghdgomeli. The scribe was also assisted by Pavle (Paul):

The manuscript later passed into the possession of the Holy Cross Monastery, from where it was stolen.

The fact that King David's spiritual father Hilarion of Opiza bought it and made a contribution again to the Cross, is evidenced from the inscription belonging to Hilarion of Opiza:

The manuscript was taken from the Holy Cross Monastery to Russia by Giorgi (George) Avalishvili in 1820, and in 1923 it was handed over to Georgia.

The manuscript is currently preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Sin.Geo.O.5, Triodion, 1052

The manuscript was copied in St Sabbas Monastery with the assistance from Iovane (John) Golgoteli (of Golgotha) in 1052. This information is confirmed by the colophon of the scribe (414r).

For more on this manuscript, see the entry about St Sabbas Monastery, section "Manuscripts".

S-383, Collection of Readings of Gregory the Theologian, 11th c.

The manuscript contains translations of Nazianzen's works by Eptvime (Euthymius) the Athonite and David Tbeli.

The place of copying and the identity of the scribe are unknown. The commissioner was Kvirike, the deacon of the Church of the Holy Sepulchre.

Currently it is preserved in Tbilisi, at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Jer.Geo.98, Menaion, 11th-12th cc.

The manuscript contains material for June. The manuscript belonged to the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. It has a colophon of George the Athonite. Tsagareli dates the manuscript to the 12th-13th centuries. The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.²⁰⁷

H-1661, Great Synaxarion translated by George the Hagiorite (Synaxarion of Golgotha), 1155.

The manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, scribe – Giorgi Dodosi (338 v).

The manuscript is accompanied by the colophon of George the Hagiorite (263v-264r), as well as the colophon of the scribe, from which the place and date of copying is evident (338v). The manuscript belonged to the Holy Sepulchre (inscriptions 2v, 339 r). Namely, the manuscript is considered to be the Synaxarion of Golgotha, which contains significant information about the property and rights of the Georgian Christian community in Jerusalem.

The manuscript is preserved in the Georgian National Centre of Manuscripts in Tbilisi.

Four Gospels of Lahili, 14th c.

Scribe - Iovane, son of Kstskhiani, place of copying - Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem (172 v). The manuscript was specially copied here to be sent to the church of Mukheri in upper Svaneti. This manuscript was later moved to the church in the village of Lahili in Svaneti. The manuscript is known in the scholarly literature as the Four Gospels of Lahili.

The manuscript is currently kept in Mestia, at the Svaneti Museum of History and Ethnography, # 620 (K-75).

Jer.Geo.135, Menaion, 14th c.

It contains the hymnographic laws of the month of April. It was copied in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, scribe – Tevda.

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

207 Blake, Catalogue, 1924/2, № 98; Цагарели, Памятники, 165, №41. ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 138.

Jer.Geo.76, Epistles of St Paul, George the Athonite's translation, 14th c. (13th-16th cc. according to various opinions)

It was copied in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. Scribe – protopriest of Resurrection (Aghdgomis) Iovane Vardzeli (241v-242r). The manuscript was donated to the Monastery of the Holy Cross (242r).

The scribe's colophon provides information about the active literary processes that was taking place in the Church of the Holy Sepulchre, as well as the people who served there.

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Golden Four Gospels. 15th-16th cc.

It contains the text of four gospels, George the Athonite's translation; the manuscript is lavishly decorated: it contains 48 miniatures displayed on a gold background, performed by two artists with very different styles; the titles and upper-case letters, as well as separate articles and episodes, are written in gold.

The place and date of copying are not specified, the manuscript is dated with palaeographic data and the artistic peculiarities of the miniatures.

Scribe of the manuscript was Dimitri, the donor- Bagrat, who is also mentioned in two more inscriptions (105v, 182r).

It is evident from the colophon attached to the end of the manuscript (on the cover sheet) that the manuscript was donated to the Church of the Holy Sepulchre by the Georgian nobleman, Giorgi Abashidze (17th-18th centuries).²⁰⁸

In the colophon the manuscript is referred to as the "Golden Four Gospels".

The manuscript was discovered in 2001 by a research expedition of Georgian scholars to the Holy Land (Israel) under the leadership of Tamila Mgaloblishvili.

The manuscript is described and published by the scholars of the Centre for the Exploration of Georgian Antiquities. The manuscript is now preserved in the treasury of the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem.²⁰⁹

H-1348, Selected readings from the Gospel and the Acts, 1546.

Place of copying – Golgotha, scribe- Dimitri Ojikisdze (271v) – See the colophon and inscriptions.

²⁰⁸ Giorgi Abashidze is a well-known Georgian feudal by whose order many Georgian manuscripts were created. In 1700, with the financial support of Giorgi Abashidze, St Abraham Church was renovated, as evidenced by the Georgian construction inscription preserved on the site (see the entry about St Abraham Monastery, section "Epigraphic Inscriptions").

²⁰⁹ ცერაძე, ცხადაძე, ოქროს ოთხთავი. Full texts of colophons and inscriptions is also published there (p. 68).

The manuscript is currently preserved in Tbilisi, at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Jer.Geo.125, Menaion, 17th c.

The manuscript contains the hymnographic laws of September. Place of copying was Golgotha, scribe – hieromonk Ioakime (Joachim) (according to Blake, it contains several Georgian commemoration inscriptions, as well as one Armenian and one Arabic inscription).

It is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Relics related to the Monastery²¹⁰

The omophorion of Queen Mariam, preserved in the treasury of the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem.

Among the embroideries preserved in the treasury of the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, the omophorion commissioned by the Queen Mariam of Kartli occupies a significant place which is distinguished by its luxurious decoration and high level of skilled work. The embroidery is made from gold threads, with red satin used as the lining.

Explanatory captions are embossed and raised with silver thread. The inscriptions are made in *Asomtavruli* script (although in many cases *Mkhedruli* letters are used together with *Asomtavruli* letters).

In 1883, this embroidery of Queen Mariam was seen by the famous researcher of Georgian antiquities in Palestine, A. Tsagareli, who actually mentions that this item was decorated with precious stones and pearls. Unfortunately, today embroidery is without these embellishments. It is unclear by whom or exactly when the gems were removed from this Georgian omophorion.

At the top of the omophorion, the right and left skirts of this piece of work are linked to each other with a relief scene of the mourning of Christ.

On the left side of the embroidery, to the left of the vertical arm of the cross, there are figures of three lamenting women. To the right of the vertical arm of the cross, there are figures of three lamenting men. On the left and right sides of the embroidery, there are pictures of a single plant with a red flower (there are only two such plants), which “follow” the rocky relief of Golgotha. In the corners of the scene of the mourning of Christ, there are traditional symbolic images of the evangelists which are encased in medallions. All four of them are depicted with the book.

²¹⁰ For more information about the Georgian relics related to the Monastery, see the Appendix.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY IN OLD JERUSALEM, THAT
HAVE NOT BEEN LOCALIZED**

DEVTUBANI MONASTERY

History

Information about the Nunnery of Devtubani is provided in Georgian written sources – synaxarion and colophons of manuscripts. In the synaxarion of the Holy Cross Monastery (manuscript Jer.Geo.24-25), there is one preserved agape (# 278), which was made for Marina Devtubneli on July 24.²¹¹ E. Metreveli, the publisher of the Jerusalem Agape texts, points out that Marina Devtubneli's agape was written in the *Nuskhuri* script of the 14th century and that other additional information about Marina Devtubneli is not known.²¹²

Other information about Devtubani is provided by two Georgian liturgical manuscripts preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem: Jer.Geo.62 and Jer.Geo.65.

According to Blake, Manuscript Jer.Geo.62 r. must have been copied in the 17th century.²¹³ The inscription is placed on the manuscript's 174v: *"This book is from Devtubani. May God forgive Aghdgomela Makharebeli and his parents. Amen"* (written in *Nuskhuri*).²¹⁴

The author of the inscription is Aghdgomela Makharebeli, the title Aghdgomela indicates that he served in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem. This is a well-known historical figure, whose name is often found in colophons of Georgian manuscripts in Jerusalem. One of the most important among them is the Georgian manuscript, "Synaxarion of Golgotha". The colophon preserved in the synaxarion dates to 1401-1407, based on the historical figures named in it.²¹⁵ Accordingly, Aghdgomela Makharebeli should have served there from the end of the 14th century to the beginning of the 15th century. This period of Aghdgomela Makharebeli's life questions Blake's view about the dating of the manuscript Jer.Geo.62 to the 17th century. Based on Aghdgomela Makharebeli's inscription on the manuscript, Jer. Geo.62 should have been copied no later than the beginning of the 15th century.

According to Blake, Manuscript Jer.Geo.65 must have been copied in the 13th-15th centuries.²¹⁶ In the beginning of the manuscript, on 1v, there is an inscription made in *Nuskhuri* script, which, based on the historical figures mentioned in it and

211 მეტრეველი, მასალები, 104.

212 Ibid., 174.

213 Blake, Catalogue, 1924/2, 398.

214 ცერაძე, დევთუბანი, 180.

215 Metreveli, Materials, 133.

216 Blake, Catalogue, 1924/2, 400.

the palaeographic data, can be dated to the 13th-14th centuries. On the same page, a little above the mentioned inscription, another handwritten inscription is placed. Based on the similarity of the palaeographic features of these two inscriptions, it is possible to consider that the Priest of the Cross (Father Superior of the Holy Cross Monastery), Dionise (Dionysus) was the author of the inscription related to Devtubani. The status of Dionise – “the Priest of the Cross” - indicates that he must have been an authoritative person for the Brotherhood of the Holy Cross Monastery in Jerusalem.

Based on the inscriptions of both manuscripts (Jer.Geo.62 and Jer.Geo.65), it can be concluded that: 1) the monastery was active in the 13th-15th centuries; 2) Devtubani was a nunnery; 3) There was a book repository in Devtubani, where the Georgian manuscripts collection was kept; 4) The manuscripts of Devtubani were used in other holy places (the Monastery of the Holy Cross, the Church of the Holy Sepulchre) by clergy and vice versa. Moreover, the inscriptions preserved in Jer.Geo.62 and Jer.Geo.65 show that the exchange of manuscripts was so intense that in some cases it could even be the cause of certain disputes or claims. This is indicated by the warning of Dionise: “*the True Cross shall know*” (= the brotherhood of the Monastery of the Cross).

Issue of localization

Georgian written sources related to Devtubani do not provide the exact location of the monastery. According to Korneli Kekelidze, the name Devtubani may have been distorted “Dertupa” - the researcher suggested that the representatives of the Georgian Christian community should give the Georgian name – “Dertubani” to one of the places in Palestine.²¹⁷ Gocha Japaridze’s study of Arabic-language narrative and documentary sources finally confirmed that Dertupa (see below) and Devtubani are two different monasteries.

Yana Tchekhanovets attempted to determine the location of the monastery based on this rather unusual name - Devtubani. The Devis (Daevas, the name is derived from the Persian, Pahlavi) are traditional characters in Georgian mythology and folklore, where they appear as evil Goliaths. Tchekhanovets equated the Devis with the Canaanite Pantheon Rephaites, of which we find references in the texts of the Old Testament. According to the Old Testament, the Rephaites, the ancient inhabitants of Canaan, were huge Goliaths who were distinguished with their extraordinary physical strength.

According to the researcher, the name of the Georgian monastery is a translation of the “Gorge of Rephaites” near Jerusalem, which was starting from the south-western corner of the Old Jerusalem walls. Tchekhanovets ad-

217 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 214, note 2.

ditionally notes that in the late Middle Ages, Malkh and Qatamun were located in the vicinity of the villages of “the Gorge of Rephaites”, these two villages belonged to the Georgian Church.²¹⁸ More specifically, the researcher suggests that “Devtubani” was located in the so-called German colony, today it is the territory of the Armenian Church of Gregory the Illuminator.²¹⁹

Manuscripts

Jer.Geo.65, Parakletike, 13th c.

The manuscript is copied especially for Dertavi Monastery (colophon of the benefactor on 1r). At certain time it was kept in Devtubani Monastery, then it was moved to the Monastery of the Holy Cross (the inscription on 1v, which according to the palaeographic data can be dated to the 13th-14th centuries).²²⁰

Currently the manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

For more about the manuscript see the entry about Dertavi Monastery, section “Manuscripts”.

Jer.Geo.62, Mixed Collection, 15th c.

The collection includes: feasts for July-August, panegyrics written by John Chrysostom, homily of Basil the Caesarian, John of Damascus, Germanus of Constantinople. Written in several different handwritings, the identities of the scribes are unknown.

At the beginning of the 15th century, the manuscript was preserved in Devtubani Monastery, which is evident from the inscription of Aghdgomela Makharebeli (174v), who was a famous figure at the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem at the end of the 14th and in early 15th centuries.

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

218 Tchekhanovets, Georgian “Devtubani” Monastery, 503-504, 506.

219 Ibid, 507; Чехановец, Грузинская Церковь, 54.

220 ცერადე, დევთუბანი, 179.

DEERTUPA MONASTERY

History

The only Georgian written source that provides information about Dertupa Monastery is the K-181 manuscript preserved in the Historical Museum of Kutaisi. The manuscript must have been copied in the middle of the 11th century. From the colophon placed at the beginning of the manuscript, we understand that its scribe was the monk Grigol, who dedicated the manuscript to Dari (Dayr)²²¹ Dertupa when Vache Mtsueli's daughter, Febronia was Niaphori,²²² so the Georgian nuns could use this copy for reading and praying. The colophon also reveals that the church of Dertupa Monastery was built for the name of the Holy Mother of God.²²³

The second colophon of the scribe (256v) informs us that Grigol served in St Chariton's Lavra (the same as Palavra) in Palestine. The manuscript was also copied there.²²⁴

According to Elene Metreveli, Grigol Kharitontsmideli (of the Chariton's Lavra), the benefactor of the manuscript H-1662 to Dertavi Monastery, is the same person who dedicated the manuscript K-181 to Dertupa Monastery. In other words, Grigol Kharitontsmideli donated two manuscripts copied in Palavra on his own initiative to two Palestinian nunneries: Dertavi and Dertupa, where Georgian nuns lived.²²⁵

221 For more about the given word see footnote 251.

222 The Georgian word "Niaphori" is found in the text of "Conversion of Kartli" in several forms and it is explained differently; in particular, K. Kekelidze and E. Metreveli agree with Conybear's view that "niaphori" is a Syriac word meaning temple overseer, temple keeper, and must have been derived from the Greek word νεακόπος, as a result of confusing K and ph in Syriac. (კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 212-213; მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი, 264-266). According to K. Kekelidze, Niaphori could mean the head of the church, that is, Febronia was the head of the Georgian convent (კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 213). Due to the form in which the word is found in the colophon (when she was the Niaphori), E. Metreveli points out that this word undoubtedly signifies a position, and Grigol donated the manuscript K-181 to the monastery of Dertupa during the period when Febronia held the position of Niaphori. According to her, "Niaphori" could mean the overseer of the temple in the nunnery (მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი, 26). According to V. Akhvediani, Niaphori means "newly converted" and corresponds to the Greek νεαφορα (ახვლედიანი, ტერმინ "ნიაფორის" მნიშვნელობისათვის, 42). According to other viewpoints, Minapori is a word of Armenian origin (miawor / minawor / menawor) and means "isolated" (Aleksidze, Miapori, Niapori ou Minapori: 49); One of the assumptions is that this word could indicate origin and should be read as Sarah from Miaphor. Namely, Sarah, who lived in Bethlehem, was of Armenian descent from the Miaphor Canyon on the north shore of Lake Sevan (Lerner, Sara Miapor: 117).

223 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 212; მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 263.

224 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 212.

225 მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 268.

Issue of Localization

The location of the Dertupa Monastery can not be determined due to the scarcity of sources. The information preserved in the Georgian manuscripts does not explain its exact location.²²⁶

After the examination of the five Arabic-language historical documents from the Ayyubid, Mamluk and Ottoman periods, the 12th-17th centuries, that were preserved in the archives of the Islamic Court of Jerusalem and the Library of the Greek Patriarchate of Jerusalem, Gocha Japaridze equates the Georgian “Dertupa” with “Dayr Tuffaha” noted in the aforementioned documents, also mentioned as “Dar at-Tuffaha”, “Dayr Tufa”, (Arabic: Apple Monastery, دير التفاح).²²⁷ The earliest of the mentioned Arabic-language documents is the Waqf, which was given by Salah al-Din to the newly established Khanqah of Sufis (issued in 1189). It contains detailed listing of property transferred to the Khanqah. According to the document, the Khanqah’s property was located in Jerusalem, in the district of the Patriarch, and included the “house of the Patriarch” and three parts. The first part was directly adjacent to the Patriarch’s house and the Church of the Resurrection and bordered on the north by the Georgian monastery (Dar Kurj), known as Tuffaha.²²⁸

The fact that at-Tuffaha is a Georgian monastery is confirmed by the Arabic documents of the 14th-15th centuries, including Sultan Inal’s decree issued in 1453 in which it is named among the 7 Georgian monasteries. The latest mention of the Monastery in the sources known to this date, is in a Hujjat of 1687 issued by an Ottoman Khan, among the monasteries that were on the verge of demolition and probably they couldn’t have been rebuilt.²²⁹

However, there are different opinions about the location of Dertupa Monastery in the scholarly literature, in particular, according to a certain hypothesis, the Apple Monastery could be the same as the Olive Monastery, or the House of Anna:²³⁰ namely, in 1606 document “hatt-i sharif” issued by Sultan Ahmed I, a ruler of the Ottoman period, the “Apple Monastery” (Dayr al-Tuffah), otherwise known as the house of Gannon or House of Anna (Hanan), is named among the Georgian monasteries that were under the protection and supervision of the Greek Orthodox

226 Unfortunately, no information about this monastery can be found in the accounts of foreign pilgrims collected by G. Peradze. Practically nothing is said about the mentioned monastery in the works of foreign acclaimed researchers. E. Metreveli suggested that the monastery of Dertupa should not have been too far from the Chariton Lavra, as Grigol Palavreli (of Palavra) contributed manuscripts to it and took care of its enrichment. (For details, see: მეტრეველი, დერტუვისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 268).

227 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 88-91.

228 Ibid., 89.

229 Ibid., 90, 94.

230 For more details see the entry about the Monastery of Archangels (Angels).

Patriarchate. In the area of the House of Anna some pilgrims mention not the olive trees, but the sacred apple tree to which Jesus was chained.²³¹

Despite the scarcity of the materials and difficulty to localize the exact location of Dertupa Monastery, based on the Arabic-language documents, we can say with certainty that it was owned by Georgians.

Manuscripts

K-181, Macarius of Egypt, Epistles and Teachings, middle of the 11th c.

The manuscript contains epistles and readings of St Macarius of Egypt, translations by Ephantvime the Athonite.

The manuscript is copied in St Chariton's Lavra (Palavra), Scribe- Monk Grigol.

From the scribe's second colophon we learn that this manuscript was dedicated by Grigol to the Monastery of Dertupa when Febronia, daughter of Vache Mtsueli was the Niaphori.

The manuscript has been described by the scholars of Kutaisi State Historical Museum.²³²

The manuscript colophons have been studied by E. Metreveli and K. Kekelidze.²³³

It is currently preserved in Kutaisi State Historical Museum.

231 Tchekhanovets, *The Caucasian Archaeology of the Holy Land*, 226, 39.

232 ქუთაისის ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. I, 334-335.

233 მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 260-272; კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 202-216.

DERTAVI (DELTAVI) MONASTERY

History

Four Georgian manuscripts dating back to the 11th-14th centuries provide information about the Dertavi (Deltavi) Convent:

- A collection of teachings of John Chrysostom copied in 1040 (H-1662) by Grigol Kharitontsmindeli in St Chariton's Lavra and donated to Dertavi Convent;
- John Chrysostom's "Commentary on the Gospel of John" (Jer.Geo.32), copied in the Khakhuli Monastery in the 1930s. *Mkhedruli* inscription made on the last page of the manuscript in the 12th-14th centuries, shows that the manuscript was kept in the monastery of Dertavi (Deltavi);
- A liturgical-hagiographic collection copied in the 12th-14th centuries (Jer. Geo.33), which was copied for Deltavi Convent. His donors were Ekaterine, daughter of Shtroi and other Deltavi nuns (324v);
- The Parakletike (Jer.Geo.65) copied in the 13th century and its testments and inscriptions provide information about two nunneries in Jerusalem – Monastery of Devtubani and Monastery of Dertavi. This manuscript preserves the colophon of the Georgian nun, Duda Abazaisdze daughter of Tbeli (1r) who lived in Dertavi Monastery; She was the commissioner of the manuscript and ordered this manuscript to be copied specially for the Monastery of Dertavi (For more on these manuscripts, see the Manuscripts section below).

It is evident that according to the 11th-century manuscript, the name of the monastery is Dertavi. Later, this name was slightly changed- according to the manuscripts dating to the 13th-14th centuries, it was already called "Deltavi". Other forms derived from "Deltavi" are also known: "Deltaveli", "Deltalveli", "Deltaori" (= Deltavuri). As Elene Metreveli points out, "Deltavi" is a distorted form of "Dertavi" and from later periods.²³⁴ The same opinion is shared by other researchers.²³⁵

Significant information about the monastery is provided by the narrative and documentary sources of Mamluk and Ottoman Khans from the 14th-16th centuries that are preserved in the archives of the Islamic Court of Jerusalem and in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

234 მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 260-264.

235 მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, 356, შუნ. 543; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანები, 84.

In these documentary sources, both Dayr at-Tawawi and Dayr-at-Taw are mentioned. According to Gocha Japaridze, the Arabic “tavs”, which is misspelled, is “tavus” and means “peacock” in Arabic. There is no doubt that the first part of Dertavi’s name – “Der” is the same as “Dayr”²³⁶, and the Arabic consonant “s” of the Arabic word “Tavus” has been lost, hence the name at-Tawawi (دير الطواويس), or “Peacock Monastery” has to be considered as Dertavi mentioned in the Georgian sources.²³⁷

As it is evident from the introductory part of Sultan al-Muayyad Saif Ad-Din Shaykh’s decree of 1414, Georgian monks addressed the Sultan’s court and presented Sultan Barquq’s decree of 1387, which protected their rights. Among the ten monasteries mentioned in the document is the monastery of Dayr Tavavi (Dertavi).²³⁸

Sultan Inal’s decree of 1453 mentions the monastery of Dayr Tavavi among the seven monasteries owned by Georgians, therefore, there is no doubt that it was a Georgian monastery.

Dertavi Monastery is no longer mentioned in the Ottoman-era Hujat (1687) among the monasteries that were on the verge of demolition. As Gocha Japaridze suggests, it was destroyed and abolished before that period.²³⁹

Issue of Localization

The exact location of Dertavi Monastery in the Holy Land cannot be determined due to the scarcity of sources. On the manuscript Jer.Geo.65, preserved in the Georgian manuscripts collection in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, we find a colophon of a Georgian nun Duda Abazaisdze (daughter of Tbeli), who is the commissioner of the manuscript Jer.Geo.65. According to the colophon that belongs to the 13th century, the monastery of Dertavi was located in Jerusalem, and its church was built for the name of St John the Baptist.²⁴⁰

An interesting record regarding the location of Deltavi Monastery in Jerusalem

236 Among the medieval toponyms of Palestine (as well as Iraq, northern Mesopotamia, Syria, and Egypt), the word “dayr” is often found in Arabic, originated from Syriac, denoting a Christian monastery. Accordingly, the manuscript K-181 was donated by Grigol to the Dertupa Monastery. There is no doubt that the first part of the name of this church – “Der” is the same as “Dayr” (see: მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, 262-264. See also: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 87).

237 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90.

238 As Gocha Japaridze notes, it is difficult to assume that Dertavi Monastery was an exception to the list of monasteries. It must have been located in Jerusalem, though the exact location is uncertain, see: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 90-91.

239 Ibid., 90, 94.

240 The mentioned colophon was discovered by Tina Tseradze during the 2001-2002 research expedition of Georgian scholars, for more see: ცერაძე, ახალი მონაცემები, 46-49, ასევე: ცერაძე, ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით, 337-343.

is provided by the European pilgrim, John Poloner. In his record of 1421 John Poloner writes that the house of St Zacharias, owned by Georgians, was located on Bishop Street in Jerusalem and nearby there was a beautiful chapel of St John the Baptist.²⁴¹

Manuscripts

H-1662, Collection of Homilies, 1040.

The manuscript contains readings by John Chrysostom and other authors. The scribe of the manuscript is the monk Grigol Kharitontsmideli (of St Chariton Monastery- Palavra), it was copied in St Chariton Monastery (273v-274r). It is clear from the colophon of the scribe that he (Grigol) donated this manuscript to the Nunnery of Dertavi (274r). Later inscriptions reveal that, the manuscript was in the Monastery of the Holy Cross in the 16th century.

Jer.Geo.32, John Chrysostom.

It is a commentary on the Gospel of John, translated by Ephtvime (Euthymius) the Athonite. Copied in the 30s of the 11th century in Khakhuli Monastery, by Davit Tphileli, specially for Palavra. As can be seen from the inscription preserved on the last page of the manuscript, the manuscript was subsequently kept in Deltavi Monastery. The inscription is made in *Mkhedruli* script of the 12th-14th centuries. The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.33, Mixed Collection, 12th-14th cc.

The collection contains hagiographic works, hymns, "Conquest of Jerusalem". Its scribe was Basil Mchkhrekali, Saituri, raised by the nuns of Dertavi.

The colophon on the manuscript reveals that its benefactor was Ekaterine, daughter of Shtroi and other Deltavi nuns. The manuscript was donated to Deltavi Monastery.

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.65, Parakletike, 13th c.

The place of copying and the identity of the scribe are unknown. It seems that the manuscript was once kept in Devtubani Monastery, then it was transferred to the Monastery of the Holy Cross (inscription on 1v).²⁴²

On the first recto of the manuscript there is a colophon of the the Georgian

241 Peradze, Account, 205.

242 ცერაძე, დევთუბანი, 179.

nun Duda Abazaisdze daughter of Tbeli, who lived in Deltavi Monastery. The colophon reveals that Duda was the commissioner of the manuscript and she ordered this manuscript to be copied for Deltavi Monastery. The inscription undoubtedly proves that Deltavi monastery was located in Jerusalem and it was built for the name of John the Baptist. The colophon also contains important information about the Abazaisdze and Jakeli families.

The manuscript has been described by Blake.²⁴³ Its commissioner's colophon was studied and published by T. Tseradze.²⁴⁴

Currently the manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

243 Blake, Catalogue, 1924/2, N 65, 400. Blake dates the manuscript to the 13th-15th cc., however, the dating of the mentioned inscription puts the upper limit of the manuscript date in the 14th century.

244 თ. ცერაძე, ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით, 337-343.

THE IBERIAN MONASTERY (NEAR THE TOWER OF DAVID)

Issue of Identification

The beginning of the Georgian monastic life in the Holy Land is associated with the name of the famous 5th-century clerical figure, theologian and philosopher, Peter the Iberian (411 / 417-491). When he was a layman, the Georgian prince Murvanos (in the Syriac version - Nabarnugios), son of King Buzmar / Buzmarios, grandson of Bakur the Great, who was raised as a hostage at the court of the Byzantine Emperor Theodosius II, secretly left the palace with Ioane (Mithridates) Lazi and headed to the Holy Land where he was ordained a monk and began active monastic life. He later became a bishop of Majuma.

The main sources on the life and work of Peter the Iberian are his two independent biographies - Syriac (written by his disciple John Rufus in the late 5th or early 6th century – *Vita* was originally created in Greek, but the original was lost, and only its Syriac translation has survived),²⁴⁵ and Georgian, which was translated from Syriac in the 13th-14th centuries by priest Makari (Macarius), which seems to be based on much earlier sources. According to priest Makari, the author of the life is Zakaria (Zacharia) Kartveli (the Georgian) “who was with Peter from childhood”.²⁴⁶

Some other information about Peter is also preserved in the second work of John Rufus - *Plerophoriae* and also in the *Chronicles* (5th-6th centuries) of Zacharia Rhetor.

According to the sources, Peter established several monasteries in the Holy Land, both in Jerusalem and outside the holy city, as well as a guest house for Georgian and Greek monks. Some of these monasteries have not been localized yet.²⁴⁷

245 Publication of the Syriac version and the German translation: Raabe (ed. and transl.). *Petrus der Iberer. Ein Charakterbild zur Kirchen- und Sittengeschichte des fünften Jahrhunderts: Syrische Übersetzung einer um das Jahr 500 verfassten griechischen Biographie*, Leipzig, 1895. The Georgian translation of this version belongs to Ivane Lolashvili: *Life of Peter the Iberian / Assyrian edition* was translated and annotated from German by I. Lolashvili. Tbilisi, 1988. English translation of the Syriac version: Horn C.B.- Phenix R.R., Jr. (ed. and transl.). *John Rufus: The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus*, Atlanta GA (English translation), 2008.

246 ქართული ცხოვრება is represented in two editions - the extensive one, which is preserved in a single manuscript, and the short one, which is preserved in several manuscripts. see: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, ილ. აბულაძის რედაქციით, II ტ. თბ. 1967, 213-263 (both editions).

247 One of the identified monasteries associated with the name of Peter the Iberian - Bir el-Qutt Monastery with Georgian inscriptions was excavated by V. Corbo. In the inscriptions, Peter (Murvanos) himself and his family members are mentioned (see the entry: St Theodore Monastery in Bir el-Qutt).

One of the monasteries, which according to the life of Peter the Iberian was founded in Jerusalem by him was known as the Iberian Monastery.

According to the Syriac text of the *Vita*, the monastery was located on Mount Zion, near the Tower of David, on its left side.²⁴⁸

There is an interesting reference regarding the Iberian monastery in the 6th-century Byzantine author, Procopius of Caesarea's work *Buildings* in which he points out that the emperor Justinian I (527-565) renovated the Iberian Monastery in Jerusalem.²⁴⁹

Information from the later period about the Iberian monastery is very scarce. Several epigraphic inscriptions have been found in which the Iberian monastery is mentioned (see below).

There are differing views among scholars regarding the identification of the "Iberian Monastery". One suggestion is that it might be the former church of **St James Intercisus (the Cut-Up)**, now converted into a Muslim Zawiya and known as al-Ya'qubiyya (in Arabic).

This assumption is supported by several conditions, namely:

- 1) **Location**- al-Ya'qubiyya is located in the Armenian quarter of Old Jerusalem, near the Tower of David; to the northeast of the Anglican Church - Christ Church (Maronit Convent st. 4).
- 2) **Relics of the Persian martyr** - Naming the monastery after St James of Persia is most probably connected to James Intercisus, the Persian martyr whose martyrdom was during the reign of King Bahram V of the Sassanid dynasty in 422²⁵⁰ AD. It is a known fact that on his way from Constantinople to Jerusalem, the Georgian prince took with him the holy **relics of Persian martyrs**.²⁵¹ It is mentioned in the Georgian "Vita" that the holy relics of the Persian martyrs were sent by the Christians from Persia to King Varaz-Bakur. He, in turn, sent them to Peter, who handled and served them with great reverence.²⁵²

In the list of the Holy Land monasteries ("Commematorium") which was compiled in approximately 808, it is indicated that there was one clergyman living in the Monastery of St James Intercisus.²⁵³

Later the Church of St James Intercisus fell into the hands of the Muslims, nevertheless it managed to keep its name. The existence of Sheikh Yaqub Zawiya near Mount Zion is indicated by an Arabic document dated to 1394. According to Mu-

248 Horn, The career of Peter the Iberian, 66-7.

249 Procopius. De aedificiis, 358-359. See also: გეორგიკა, ტ. II, 223.

250 Vincent, Abel, Jérusalem, 517.

251 Horn, The career of Peter the Iberian, 32.

252 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 2, 220.

253 Commematorium de Casis Dei vel monasteriis, 25.

jir ad-Din (15th century), there was a Zawiya of Sheikh al-Jacob of Persia (Arabic: Shaykh Ya'qūb al-'Ajamī) near the Tower of David. Mujir ad-Din specifies that in his time it was a church built by the Byzantines (Arabic: Rūm).²⁵⁴

It should be noted that the lower part of the western façade of the building- the south and north corners- are made of large rusted blocks (approximate dimensions of the blocks are 1x0.5 meters), which clearly indicates the early Middle Ages, but the building dates back to the Crusades (12th century) with its architectural forms and the specific manner of carving the stones for the arrangement of the main mass of the wall.²⁵⁵

There is a viewpoint that the Zawiya of Sheikh Yaqub must have been built in the 12th century by the Orthodox Greeks or the Syrian Jacobites, which casts doubt on its identification with the Church of St James Intercisus or with the metochion of St Sabbas Monastery.²⁵⁶

Epigraphic Inscriptions

The Greek epitaph of Bishop Samuel, discovered in 1934 in the territory located to the west of Old Jerusalem, which belongs to the International Christian Youth Association of Jerusalem, is probably related to the monastery and other buildings built by Peter the Iberian on Mount Zion. The epitaph must have been inscribed in the 5th-6th centuries and we read in it that the tomb belongs to Samuel, the Bishop of Iberians, and his monastery, which they, the Georgians, bought near the Tower of David.²⁵⁷

The second inscription of the Greek tomb, which is related to the Georgian Christian community of the monastery near the Tower of David, was found in the southeast corner of the yard of the Tomb of the Virgin in Gethsemane. The inscription dates back to the Byzantine period and informs us that the tomb belongs to two deacons of the Church of the Holy Sepulchre: Ab... and Kerikos, the common heirs of the Iberians, and at the end it is written: "the Tomb of David's Tower". It is conceivable that the deacons mentioned in the inscription may have been members of the brotherhood of the Iberian Monastery in their time, and thus they had a declared right to be buried in the tomb belonging to the monastery.²⁵⁸

There is also a 12.5 cm. diameter solid stone disc that was found on the eastern slope of Mount Zion- Church of Saint Peter in Gallicantu- and it can be connected to the monastery near the Tower of David because of the disc's Greek inscription from the Byzantine period: "Iberian Monastery".²⁵⁹

254 Pringle, *The churches*, vol. III, N 321, 189-190.

255 *Ibid.*, 191.

256 *Ibid.*, 192.

257 Iliffe, *Cemeteries and "Monastery"*, 78-79.

258 Di Segni, *Tsafir*, *The Ethnic Composition*, 438.

259 Tchekhanovets, *The Caucasian Archaeology of the Holy Land*, 199-200.

KAPATHA (KAPPATHA)

History and Issue of Localization

Kapatha (Gabbatha) Convent is known only according to Georgian written sources. This name is mentioned in several Georgian manuscripts (for a description of the manuscripts see below), and the name of the monastery is written in small variations in the colophons of various manuscripts: Kapkathi, Kapapi, Kapaptha, Kappatha. The form “Kapapieri” which is derived from the name of the monastery is also known (e.g. kapapieri manuscript. See: Jer.Georg. 88).²⁶⁰ We also see the form “Kappeti”, aslo derived from “Kapatha”, in a Georgian manuscript copied in 1759 (H-2262). Kappeti is mentioned here as the first stop or the station on the Road²⁶¹ of the Cross.²⁶² (John 19, 13).

According to the 14th-century information provided by Okropiri, the scribe of the manuscript Sin.Geo.O.91 and the nephew of Iovane (John) Ancheli, the Monastery of Kapatha was built (or renovated) for the name of the Archangels by the Queens Martha and Borena. From the same colophon of Okropiri it becomes clear that he prepared 26 books of 14 different titles for the monastery of Kapatha.

The Queens Martha and Borena are family members of King IV. Borena was the second wife of Bagrat IV (1027-1072). There are records about her till the 80s of the 11th century. Martha, daughter of Bagrat IV and Borena married the Byzantine Emperor Michael Doukas (1071-1078) in 1071. After his death Martha married the Emperor Nikephoros Botaneiates (1078-1081). After Nikephoros was overthrown, Martha lived in her palace near the monastery of Mangana and in 1088 she was ordained a nun and was named Mariam. In 1093 she participated in a conspiracy against the Komnenos. After that she returned to Georgia, in 1103 she was still alive, as evidenced by the Acts of the Council of Ruisi-Urbnisi.²⁶³

According to K. Kekelidze, the monastery must have been built (or renovated) in 1071-1080, not later than the early 1080s, when Borena was already deceased as it's obvious from the sources, and not earlier than 1071, when Martha became the queen of Byzantium. It is conceivable that it happened after King Bagrat's death, as the first name mentioned in the colophon is not Borena, Martha's mother, but Martha, probably as the the Byzantine queen and King Bagrat does not even appear in the sources related to Kapatha.

260 The number is given according to A. Tsagareli catalogue. For more details see below section “Manuscripts”.

261 The road that Christ walked with the cross on his shoulders, from Pilate's Praetorium to Golgotha.

262 H კოლექცია, V, 190.

263 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 205.

Kapatha Monastery and its library were severely damaged in 1244, when the Khwarazmian turks invaded Jerusalem.

K. Kekelidze was the first person who paid attention to the fact that the name of the monastery was related to the place where Pilate judged the Saviour or namely the palace of Pilate and the pavement in front of it (Gabbatha, Lithostrōtos): *“they brought Jesus ... into the Praetorium”* (John XVIII: 28). *“When Pilate ... he brought Jesus out, and sat down on the judgment seat at a place called The Pavement (in Greek: Lithostrōtos) - but in Hebrew, Gabbatha.”* (John XIX:13).²⁶⁴

Based on this, the scholar concluded that the monastery of Kapatha must have been built near Pilate’s palace, Praetorium (in Greek- Pretorion) and that the name of the Georgian monastery was derived from the Aramaic Gabbatha.

From the 4th century to the year of 614, pilgrims mention the Praetorium in Tyropeon Valley and later on Mount Zion (see the entry about Praetorium).²⁶⁵ The fact that Praetorium or the Palace of Pilate stood on Mount Zion and the new Church of Hagia Sophia (Nea Sophia) was built on this site is confirmed by the records of pilgrims and liturgical sources. Between the Tower of David and St Zion, the small church of pavement and the place of the Saviour’s judgment near Zion are mentioned by Epiphanius, a seventh-century traveler.²⁶⁶ The eighth-century Armenian historian Movses Kaghankatvatsi writes: St Zion (Basilica of Zion) is located to the right of Pilate’s house, called Kapatha.²⁶⁷ Another Armenian historian Movses Dakhurantsi from the 10th century mentions Gabata on the right side of Zion.²⁶⁸ The German pilgrim John of Würzburg, who traveled to the Holy Land in the 1160s, writes that there was Pilate’s Praetorium on Mount Zion, called Lithostrotos, or Gabbatha in Hebrew.²⁶⁹

The tenth-century Greek typicon states, *“Litany at Hagia Sophia on Lithostrotos”*; The typicon of Jerusalem says: *“They came to Sophiatsminda (Higia Sophia), where Pilate’s house was.”*²⁷⁰

K. Kekelidze also believed that Kapatha should be equated with the Jerusalem guesthouse (Samtsiro) mentioned in several Georgian manuscripts, i.e. the New Nunnery.²⁷¹ Different opinions were expressed on this issue by G. Japaridze, and T. Jojua (see the entry about Samtsiro Monastery for details).

264 Ibid., 203-216.

265 On this site Hagia Sophia church was built. This church is supposed to have been destroyed in 614, during the Persian invasion, because no information is provided about the church after that period.

266 Wilkinson, Jerusalem pilgrims before the Crusades, 117.

267 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 207.

268 Wilkinson, Jerusalem pilgrims before the Crusades, 201.

269 Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage, 256.

270 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 207.

271 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-205. This opinion is shared by L. Menabde (მენაბდე, კერები, II, 146) and also see საქართველოს მართლ-მადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, 450.

Manuscripts

Jer.Geo.67, Pentecostarion, 12th c.

The manuscript was copied by Nikoloz Kataratsidze. Place of copying is unknown, it was donated to Kapatha Monastery. The manuscript was studied by K. Kekelidze and E. Metreveli.²⁷² The manuscript is currently housed in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

A 143, Ascetic Collection, 12th c.

The identity of the scribe and the place of copying are not known.

From one of the inscriptions made by the scribe on the manuscript, it becomes clear that this copy was kept in Kapatha Monastery. Description of the manuscript is included Volume I₂ of the descriptions of the A collection manuscripts.²⁷³ Currently the manuscript is preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Jer.Geo.68, Menaion, 12th-13th cc.

The manuscript was copied in Kapatha Monastery by priest Kvirike and his disciple Markoz (283r). The manuscript was described by A. Tsagareli (#57), R. Blake (# 68).²⁷⁴ The manuscript is currently housed in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

N88 in the catalogue of A. Tsagareli, Parakletike, George the Hagiorite's translation, 12th-14th cc.

The manuscript was described by A. Tsagareli (# 88). A description of this manuscript is not included in Blake's catalogue.

H-2338, Menaion (George the Hagiorite's translation), 13th c.

The manuscript was kept in Kapata Monastery. The manuscript was described by the scholars of the National Museum (Volume V from the descriptions of the H collection manuscripts),²⁷⁵ and was dated to the 16th century. The description of this manuscript is also included in the publication "Georgian Manuscripts Copied

272 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-204; მეტრეველი, ჯვარის მონასტრის საალაბე წიგნის უძველესი ფენის დათარიღებისათვის, წიგნში: ელ. მეტრეველი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, 198-221.

273 A კოლექცია, I₂, 178-184. მინანერების ტექსტი გამოქვეყნებულია აქვე, 182 (მინან. 1 და 15).

274 Цагарели, Памятники, 166; Blake, Catalogue, 1924/2, 401-402. Tsagarli's description only indicates what is included in the manuscript and the date of the manuscript, he dates the manuscript to the 14th-16th centuries. See also: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 138.

275 H კოლექცია, V, 233.

Abroad".²⁷⁶ The manuscript and the information preserved in it have been studied by K. Kekelidze,²⁷⁷ L. Menabde.²⁷⁸

Currently it is preserved in the Georgian National Centre of Manuscripts.

Sin.Geo.O.91, Hagiographic Collection, 13th-14th cc. (According to different versions of dating).

The manuscript was described by A. Tsagareli (#49) and N. Marr (#91), as well as G. Garitte.²⁷⁹ Currently it is preserved in the monastery of St Catherine on Mount Sinai.

Jer.Geo.21, Collection of exegetical and homiletic readings, 13th-16th cc.

There is no information about the scribe and the place of copying. The manuscript was the property of Kapatha Monastery in Jerusalem (1r; 7v-8r), it was described by A. Tsagareli (# 135), N. Chubinashvili (#6), N. Marr (#13) R. Blake (#21).²⁸⁰ The accounts preserved in the manuscript was studied by K. Kekelidze,²⁸¹ E. Metreveli.²⁸²

Nowadays the manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

276 უცხოეთში გადანერვილი ქართული ხელნაწერები, 54.

277 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203.

278 მენაბდე, კერები, II, 146.

279 Цагарели, Памятники, 216 (#49), Марр, Описанте грузинских рукописей синайского монастыря, 255-264; Garitte, Catalogue, 263-282.

280 Цагарели, Памятники, 180-181; მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 34-36; Описание Крестнаго Монастыря, близ Иерусалима, и некоторых грузинских рукописей, хранящихся в нем, сделанное Н. Чубиновым с 3-4 го. по концу Мая 1845 года, წიგნში: Цагарели, Сведения, 48-49; Blake, Catalogue, 1922-1923, 397-398.

281 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 204-205.

282 მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის საალაპე წიგნი, 204.

SAMTSIRO, NEW NUNNERY

History

The Nunnery of Samtsiro (which in Georgian means “a pilgrimage house”) is mentioned in three Georgian manuscripts: 12th-century Four Gospels (Jer. Geo.153), the manuscript “Ladder” by John Sinaites (Jer.Geo.27) from the 16th-17th cc. and the Parakletike copied in 1167 (Jer.Geo.63).

In the inscription of Jer.Geo.153 (101r)²⁸³ that belongs to Ioseb Tsalkeli (of Tsalka), we read an interesting story about the manuscript and from it becomes clear that Samtsiro was a nunnery, According to the inscription, the manuscript was sold by its owners, Pavle and Basil, to priest Mikael, and the owners took only half of the value, on the condition that the manuscript would be transferred to the Monastery of Opiza after his death.²⁸⁴

John Sinaites’ “Ladder”. (Jer.Geo.27) copied in the 16th-17th was also donated to Samtsiro Monastery. The manuscript includes a colophon of Nun Anna. According to the colophon, it can be concluded that the monastery still existed in the 16th-17th centuries.

From the colophon of the Parakletike copied in 1167 (Jer.Geo.63) we find out that the manuscript was donated to the New Nunnery of Jerusalem by its benefactor. This New Monastery was built using the construction materials of Samtsiro nunnery or the pilgrimage house that stood before in that location.

T. Jojua suggested that the New Nunnery mentioned in the Parakletike must have been the monastery of Samtsiro mentioned in the inscription of the manuscript Jer.Geo.27 and in the inscription of Ioseb Tsalkeli on Jer.Geo.153. In his opinion, the name of the monastery “Samtsiro” is derived from the name of the old, ruined guest house, with whose stones and on whose place it was built.

T. Jojua also suggests that the Monastery of Samtsiro must have been built a few years before the copying date of the Parakletike (Jer.Geo.63)- 1167, as the manuscript’s scribe in his colophon refers to it as the “new” or “newly established” monastery and wishes it to be “firm and steadfast.” T. Jojua excludes the assumption made by K. Kekelidze about the similarity between Samtsiro Monastery and Kapatha Monastery,²⁸⁵

283 The inscription was not published, only in 2021 T. Jojua published it, see his article: ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი. In this article T. Jojua argues that the manuscript Jer.Geo.153 was not copied in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem, as it was believed before.

284 We refer to the text of the inscription according to T. Jojua’s publication.

285 კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები, 203-216.

because Kapatha Monastery, according to Kekelidze, must have been built between 1071-1080 (for more details see the entry about Kapatha).²⁸⁶

In this regard the account of the singer of the Holy Sepulcher, Anselus, is very interesting, that could be associated with the aforementioned New Nunnery. Namely, the epistles²⁸⁷ sent by Anselus to Paris show that he sent to the Cathedral of Our Lady of Paris, a part of the Cross of the Passion of Christ, which was the property of King David (David IV) of Georgia and his first wife had brought it to Jerusalem after being ordained a nun. According to this letter, the Queen of Georgia distributed many donations to the monasteries of the Holy City and then, by the ordination of the Latin Patriarch of Jerusalem, Gibelin (1108 / 9-1112), founded the Georgian Nunnery. Due to the famine in Jerusalem in 1116-1119 she was forced to sell the part of the Holy Cross to cover the needs of the monastery, it was purchased by Anselus, and sent to the Notre Dame de Paris in 1120.²⁸⁸ It is not excluded that the nunnery founded by the Georgian queen, who was ordained a nun, in 1109-1112,²⁸⁹ represents the above-mentioned New Nunnery, Samtsiro.²⁹⁰

Manuscripts

Jer.Geo.63, Parakletike, 1167.

Place of coping is not specified. It was copied by Onopre, Kvirike and Markoz. From the colophon of the scribe Onopre we understand that he donated the manuscript to the New Nunnery (161v). Apparently, the manuscript was subsequently transferred to the Holy Cross Monastery. According to A. Tsagarli, the manuscript was taken from the Monastery of the Holy Cross, but then it was returned to the monastery by someone named Giorgi²⁹¹ (161 v). The manuscript has been described by A. Tsagarli (#86) and R. Blake (#63).²⁹²

Currently the manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

286 Gocha Japaridze believes that the monastery mentioned in the colophon of Jer.Geo.63, that was called "New" (Arabic: Dayr al-Jadid), must have been the one which, in 1189, was handed over by the Sultan of Egypt, Salah ad-Din, along with other buildings located in the Patriarchal District of Jerusalem, to the newly formed Sufi Khanqah. (ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 96-98). If Japaridze's assumption is credible, the monastery should later have been returned into the Georgian possession again, because according to the colophon preserved in Jer.Geo.27, Samtsiro Monastery still existed in the 16th-17th centuries.

287 Richard, Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem, 729-32.

288 წურნუშია, ყივჩაღთა საკითხისათვის, 172-179. იხ ასევე: ავალშვილი ზ., ერთი ჯვრის გარშემო, 5-26, Avalishvili, The Cross from overseas, 3-11, Pringle, The churches, vol. III, 97-98.

289 When referring to chronology, we rely on M. Tsurtsmuia: მ. წურნუშია, 179.

290 A different assumption is made by Gr. Peradze about the nunnery founded by the Queen of Georgia and connects it with Anna's house (see: Peradze, Account, 213-214; 221).

291 Цагарели, Памятники, 170.

292 Ibid.; Blake, Catalogue, 1924/2, 398.

Jer.Geo.153, Four Gospels, 12th c.

The manuscript has been described by A. Tsagareli (#12 – he dates it back to the 11th century),²⁹³ R. Blake,²⁹⁴ a brief description is also included in the publication “Georgian Manuscript Book Abroad”.²⁹⁵ The manuscript and its inscriptions were studied by T. Jojua.²⁹⁶

Until recently, it was believed that the place of copying the manuscript was the Church of the Holy Sepulture in Jerusalem. This opinion has been expressed by R. Blake based on Iovane’s inscription placed on 46v of the manuscript, which Blake considers to be the scribe’s colophon.

T. Jojua in his article²⁹⁷ published in 2021 argues that the mentioned inscription belongs to a later period – 14th-15th centuries, and it should be the supplication inscription of Iovane, the Abbot of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, and not the colophon of the scribe. Accordingly, the identity of the scribe and the place of copying are unknown.

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.27, John Sinaites’s “Ladder”, Eptvime the Athonite’s translation and “Teachings”, 16th-17th cc.

The scribe and place of copying are unknown. The manuscript was put in the cover by order of nun Anna and was donated to the Monastery of Samtsiro. The manuscript has been described by A. Tsagareli (#136 or 137), N. Marr (#23) and R. Blake (#27).²⁹⁸

Currently the manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

293 Цагарели, Памятники, 155

294 Blake, Catalogue, 1925-1926, 150-151

295 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 116.

296 ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწერილი ოთხ-თავი.

297 Ibid.

298 Цагарели, Памятники, 181; მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 51-52;

Blake, Catalogue, 1922-1923, 4-7-408. Both inscriptions mentioned here have been published by Blake and Marr.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY OUTSIDE THE WALLS
OF THE OLD CITY AND IN THE
ENVIRONS OF JERUSALEM**

ST THEODORE MONASTERY IN BIR EL-QUTT

Location

Archaeological complex of Bir el-Qutt²⁹⁹- the ruins of an early medieval monastery are located one kilometer north of Bethlehem.

History

Archaeological excavations in Bir el-Qutt were carried out in 1952-53 under the guidance of the Italian scholar and franciscan monk Virgilio Corbo. The research revealed a small monastic complex and four mosaic inscriptions in Georgian *Asomtavruli* script, one of which was so damaged that only 2 letters could be distinguished. Two of the three more or less preserved inscriptions date to the first half of the 5th century and are known as the oldest samples of the Georgian script, and the third one dates back to the 6th century³⁰⁰ (For more information about the inscriptions, see below).

Based on the dating of the epigraphic inscriptions, excavated pottery and other archeological data, the chronological framework of the monastery's functioning was determined as the 5th-7th centuries. Virgilio Corbo suggests that the monastery complex was destroyed by the Arab army groups in the first half of the 7th century.³⁰¹

Korneli Kekelidze has a different opinion, believing that the monastery was destroyed in 614, during the Persian invasion, but it was soon rebuilt, as indicated by the epigraphic inscriptions found there. According to the scholar, the monastery's final destruction took place in the early 11th century, during the reign of Caliph al-Hakim, sharing the fate of other churches and monasteries in the Holy Land.³⁰²

According to the popular belief established in the scholarly literature, the monastery at Bir el-Qutt should have been built and named for St Theodore. This conclusion can be made based on one of the inscriptions at the monastery, where we read: *"With the help of Jesus Christ and Saint Theodore"*... The saint is also mentioned in the fragment of the second inscription found in the monastery: *"Saint Theodore, have mercy on Maruan and Burzen"*. According to Korneli Kekelidze, mentioning Theodore in this phrase and choosing him from the numerous saints

299 Other names are also used in the Georgian scholarly literature to denote the complex: Bir El-'uti and Bir el-Qati (Arabic: *بئر القبط*).

300 წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 12, 14, 17, 19.

301 Corbo, *Gli scavi di Khirhet Siyar al-Gbanam*, 113-139.

302 კეკელიძე, უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად, 73.

indicates that the monastery was named after him. The scholar also observes that we are talking about Theodore Tyron, who was martyred in the beginning of the 4th century and whose cult was widespread throughout the Christian East, including Jerusalem.³⁰³

Based on the identification of the persons mentioned in the Bir el-Qutt inscriptions, it was determined that the construction of the monastery should have been connected to Peter the Iberian. In particular, two inscriptions dating to the 5th century mention family members of Peter the Iberian who was a Georgian prince Murvanos (Murvan) before becoming a monk: Bakur (Peter's grandfather) and Gri-Ormizd in the first inscription, and Murvan (Peter himself) and Burzen (Peter's father) in the second inscription.³⁰⁴ It is known that Peter the Iberian together with loane Laz founded and built a number of monasteries in the Holy Land, probably one of them was the complex located in Bir el-Qutt. Virgilio Corbo suggested that it must have been the Monastery of the Laz (Lazta Monastery in Georgian) founded by Peter, which is mentioned by Procopius of Caesarea among the monasteries renovated by Emperor Justinian in the 6th century.³⁰⁵

The third mosaic inscription is from a relatively later period- dates back to the 6th century and mentions Iosia the mosaic maker and Abba Antony, the father superior of the monastery, who renovated and decorated the temple with mosaics.

Abba Antony mentioned in the inscription must have been St Father Anthony, who is mentioned as a priest and Amba (same as Abba) in the "Life" of Martha, mather of St Simeon Stylites the Younger.³⁰⁶ According to "The Life of Martha", Abba Antony arrived at Admirable Mountain of Antioch from Jerusalem in 552 and presented a golden reliquary cross with a part of the True Cross to Simeon Stylites. Later, in 553, St Simeon Stylites consecrated Abba Antony as Bishop of Seleucia. Based on the abovementioned, George Tsereteli dates the inscription of Abba Antony to no later than 552, the year when St Antony visited St Simeon Stylites.³⁰⁷

303 Ibid., 73

304 წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 23-24. According to Tschekhanovets, the building of Bir el-Qutt Monastery and all the inscriptions are from the 6th century, on the basis of which she excludes the connection of the monastery with Peter the Iberian (see: Tschekhanovets, *The Caucasian Archeology of the Holy Land*, 148-149).

305 Corbo, *Gli scavi di Khir,et Siyar al-Gbanam*, 130.

306 თარხნიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში, 14.

307 წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, 17. However, K. Kekelidze does not share this opinion, according to him, the monastery was renovated and decorated with mosaics in 614-620 (see: კეკელიძე, უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად, 72-80).

Epigraphic inscriptions³⁰⁸

As mentioned above, the Bir el-Qutt complex is an extremely important hub due to the mosaic inscriptions found here. Four Georgian *Asomtavruli* inscriptions were revealed on the mosaic floor of the monastery complex, namely:

Mosaic inscription of Bakur and Gri-Ormizd (5th c.)

An eight-line *Asomtavruli* mosaic inscribed with black pebbles in two square frames was located in the western part of the gallery in the inner courtyard of the monastery. The inscription is fragmentary, it has been removed from the floor and transferred to the Museum of Studium Biblicum Franciscanum in Jerusalem.

Mosaic inscription of Maruan and Burzen (5th c.)

A four-line heavily fragmented mosaic inscription in the churchyard no longer exists today, presumably after the excavations its conservation was not carried out, the inscription remained on the ground and that caused its destruction.

Mosaic inscription of Abba Antony and Iosia (6th c.)

A five-line *Asomtavruli* inscription composed of mosaic pebbles was depicted on the eastern section of the floor of the monastery's refectory. The inscription is framed by two lines composed of dark colored pebbles and it also has "handles", so-called tabula ansata; Today the inscription is cut from the floor and preserved in the Museum of Studium Biblicum Franciscanum in Jerusalem.

Damaged fragmentary inscription

Another mosaic inscription was found to the east of the inner courtyard gallery. The text is fragmentary and only two letters can be distinguished :

[--]

Z (Ϝ) ---

I (ⲓ) ----

308 For more details about the epigraphic inscriptions of Bir el-Qutt Monastery see the Appendix.

ST NICHOLAS MONASTERY (METOCHION OF THE HOLY CROSS MONASTERY)

According to Timothy Gabashvili, Paata Tsulukidze and Qaikhosro built the Monastery of St Nicholas near the Holy Cross Monastery and it was a metochion to the Monastery of the Holy Cross. Timothy does not specify when the monastery was built³⁰⁹, although it is known that Paata Tsulukidze was a contemporary of King George III of Imereti (1604-1639).

It is also known that Paata Tsulukidze has repeatedly provided material assistance to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem.³¹⁰ Probably, Timothy Gabashvili is talking about this person.

However, information about the monastery of St Nicholas, the metochion of the Holy Cross Monastery, can be found in earlier sources, namely: Pilgrim Vasili (1465-66) mentions St Nicholas Georgian Monastery, where the arm of St Barbara was kept.³¹¹ However, according to other 15th-century pilgrims, such as Sebaldt Rieter, Felix Fabri, and Hans Werli von Zimber, St Barbara's arm was kept in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem XV.³¹²

St Nicholas Monastery as the metochion of the Holy Cross Monastery is also mentioned by Trifon Korobeynikov in his account of 1584³¹³ and deacon Iona in 1651.³¹⁴

Accordingly, the information provided by Timothy Gabashvili should mean the restoration of the monastery by Paata Tsulukidze and not the construction.

Alexander Tsagareli in 1883, while traveling to the Holy Land, found only ruins in this place.³¹⁵

Due to the scarcity of material, it is not possible to determine when the monastery ceased to exist and what was the reason of it. The date of its foundation and its exact location is also unknown.

309 გაბაშვილი, მიმოხილვა, 81.

310 ქსე, ტ. 11, 349.

311 Peradze, Account, 192.

312 Ibid., 192-194.

313 Ibid., 200, footnote 6.

314 Ibid., 203.

315 Цагарели, Памятники, 123.

PROPHET SAMUEL MONASTERY

Location

The Monastery of the Prophet Samuel was located 7.5 km northwest of Jerusalem, on the rock of Nebi Samwil (Arabic: Prophet Samuel). According to one tradition, this place was considered to be the rock of Ramah, where the prophet Samuel was buried (1 Kings, 25:1). Today a mosque stands in this place.

History

St Samuel Monastery was one of the oldest Christian settlements in the Holy Land. The first monastery on the Ramah Rock must have been built as early as the 5th century. According to Procopius of Caesarea, in 553-4, by order of Emperor Justinian, walls were built around the monastery. During the same period, a well was dug here.³¹⁶

The existence of the monastery in the early period of the Muslim rule is indicated by the pottery of the Omayyad period (661-750) found here with an Arabic inscription "Dayr Samwil" - Samuel Monastery.³¹⁷

St Samuel Monastery is not mentioned in "Commemoratus" (808).

According to the popular belief among the scholars, the monastery was destroyed and abandoned between the 9th and 11th centuries.³¹⁸ However, Georgian written sources provide important information on this issue. Two 11th-century Georgian manuscripts have survived to our times, which confirm the presence of Georgians in the Monastery of St Samuel at that time. These are: Manuscript E16 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, which mentions the Monastery of St Samuel as the place of copying and the second manuscript of the same century, Jer.Geo.149 (Hagiographic Collection), which was donated to St Samuel Monastery of Jerusalem. From this it becomes clear that in the 11th century there was still a Byzantine monastery of St Samuel.

In this regard the 10th-century Arab geographer al-Muqaddas gives a noteworthy reference, who mentions "Dayr Samuel".³¹⁹ If we take the Georgian sources into consideration, it becomes clear that the Arab geographer meant the Samuel

316 Procopius, *De aedificiis*, 9, 15. Archaeological excavations in the late 20th century have uncovered the wine press of the Byzantine period monastery, fragments of pottery, details of floor mosaics, etc. (see: Magen, Kagan, *Corpus of Christian Sites*, 289-291).

317 Magen, Kagan, *Corpus of Christian Sites*, 291.

318 Pringle, *The churches*, vol. II, 86; *Digital Corpus*, En-Nebi Samwil.

319 Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 433.

Monastery and not the settlement of the same name as it is considered by the scholars of the Holy Land.

The establishment of a new monastery on the site of the Byzantine monastery is associated with the name of Baldwin II (1118-1131), King of Jerusalem, who made a large donation to build the monastery. During the first Crusade, Christian warriors first saw the Holy City from here, which is why Mount Ramah was called the Mountain of Joy (Mons Gaudii). In 1157 there was already a monastery of the Premonstratensian Order on Mount Joy.

In 1187, after the conquest of Jerusalem, Salah ad-Din took the Mountain of Joy and built a mosque next to the Latin Church.³²⁰ In 1219 the church was demolished by the Ayyubid Sultan Al-Muazzam. A mosque was built on the remains of the monastery in the 17th century. The mosque was badly damaged during the battle for Jerusalem in 1917, but during the British mandate, the shrine was rebuilt.³²¹

Manuscripts

Manuscript E16 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, John Chrysostom's "the Pearl" and other works (translated by Ephtvime the Athonite), 11th c.

The place of copying is the Monastery of St Samuel in Palestine, donated to the Monastery of St Samuel in Palestine. The manuscript has been described by M. Brosset (# 6),³²² A. Tsagareli (# 147),³²³ T. Tseradze and L. Khoperia (# 64).³²⁴

Currently the manuscript is preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St Petersburg.

Jer.Geo.149, Hagiographic Collection, 11th c.

The manuscript contains lives of keimena recension. The place of copying is not specified. The manuscript is donated to St Samuel Monastery in Jerusalem. The manuscript was described by A. Tsagareli (#107),³²⁵ R. Balke.³²⁶

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

320 Pringle, *The churches*, vol. II, 86; Цагарели, *Памятники*, 124-125.

321 Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, 419.

322 Brosset, *Notice des manuscrits géorgiennes*, 631-632.

323 Цагарели, *Памятники*, 191-192.

324 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 671- 685. აქვე არის გამოქვეყნებული ზემოთ მოტანილი გადამწერის ანდერძის სრული ტექსტი, 684-685.

325 Цагарели, *Памятники*, 174.

326 Blake, *Catalogue*, 1925-1926, 145-146.

ST SIMEON THE JUST MONASTERY IN NEW JERUSALEM (QATAMUN)

Location and Ownership

The Monastery of St Simeon the Just or Righteous (same as Qatamun) is located in the southwestern part of New Jerusalem, near the Holy Cross Monastery and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The monastery is known by two names- St Simeon the Just and Qatamun. St Simeon the Just, after whom the church is named, is known from the New Testament. According to the Gospel of Luke, it was he who took the infant Jesus into his arms in the temple of the Lord (Luke 2: 25-35). The Christian Church commemorates the Feast of the Presentation of the Lord every year.

As for the second name, the word “Qatamun” is derived from the Greek (Greek κατά μονή) and means “near the monastery”, “at the monastery”. The Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem should be considered as the monastery near which Qatamun was located: first, these two monasteries are territorially quite close to each other; and secondly, the territory of Qatamun Monastery once belonged to the Monastery of the Holy Cross.

The main sanctuary of the church is the burial vault, which is considered to be the tomb of St Simeon the Just. The place of the tomb was already localized in the 4th century. Later, in the 14th century, a tradition was established, according to which, St Simeon’s house was also in the territory of the monastery. In the 17th century, everyone was shown here the ruins of St Simeon the Righteous’s house and a tower. The tower was a four-story building and there were 10 rooms and a cistern where rainwater was collected.³²⁷

The site where the Greek Church and the Monastery of Qatamun stands now, was acquired by the Greek Orthodox Patriarchate in 1859. In 1870 the summer residence of the Patriarch of Jerusalem was built here. In 1881 the ruins of Simeon’s house were incorporated into the church.³²⁸

Georgians in the Qatamun Monastery

Georgian monks have appeared in Qatamun since the 10th century. We know about Mikael of Qatamon (= Qatamun), who apparently moved from Qatamun to

³²⁷ Pringle, *The churches*, vol. II, 166-167.

³²⁸ *Ibid.*, vol. II, 167.

Mount Sinai, where he took care of the renewal of the manuscripts. He is mentioned in Ioane-Zosime's (John Zosimus) colophon of 983 attached to the Khanmet Lectionary, which speaks of the insertion of a manuscript in a new cover (for more details, see below the section "Manuscripts").

In the 12th century, the vineyards of the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem were planted in Qatamun, from where wine was made for the monastery. In particular, as it becomes clear from an Arabic document of 1169, the Abbot of the Holy Cross Monastery, named the Makharebeli, bought a mountain with vineyards for the monastery from a Christian Arab; the place was called al-Qatamun.³²⁹

In the Greek Patriarchate's official short reports of 1200-1308, the monasteries owned by the Georgian monks of Palestine are listed and among them the reports also mention the Monastery of St Simeon in Qatamun.³³⁰

Georgians owned Qatamun Monastery in the 15th century as well, as evidenced by both Eastern and Western sources: According to the 1414 decree of Sultan Mu'ayyad Sayf Ad-Din Shaykh, which confirms the earlier decree of 1386-1387, Qatamun Monastery belonged to Georgians.³³¹

Francesco Suriano records that the Church of Simeon the Prophet belonged to Georgians who have abandoned it shortly before his visit.³³² This reference is added to the later, 1524 edition of the treatise of Suriano,³³³ its publisher Bindoni notes that Georgians (presumably the monks of the Holy Cross Monastery) ruled St Simeon Church for some time, but abandoned it because the Bedouins killed 19 of them and looted the monastery. The events described by Bindoni may have taken place after 1515, when with the establishment of the Ottoman rule in Palestine, the situation of the Georgians serving there deteriorated in general.³³⁴

Epigraphic Inscriptions³³⁵

In 1859 during the restoration works at Qatamun, a stone with Georgian inscription was found. It was embedded in the floor on the left of the altar in the sanctuary. Alexander Tsagareli was able to decipher only the individual letters of the inscription.³³⁶

Grigol Peradze, who traveled to the Holy Land in 1936, tells us that the Abbot of the monastery showed him three Georgian inscriptions, which he kept under the

329 Müller, Pahlitzsch, Sultan Baybars I and the Georgians, 260-261, footnote 7.

330 Peradze, Account, 230.

331 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 104.

332 Peradze, Account, 227, footnote 7.

333 The treatise of Suriano about the Holy Land was first published in 1515.

334 Abu-Manneh, The Georgians in Jerusalem, 102-112.

335 For more details about the epigraphic inscriptions of Qatamun Monastery see the Appendix.

336 Цагарели, Памятники, 123-124; Peradze, Account, 227, footnote 7.

altar table: one large and two small. The inscriptions were well readable. According to Peradze, they should have been parts of tombstones, because there used to be a cemetery at that place.³³⁷

Only one fragment survives to this day, lying in the north-west corner of the church. The three-line inscription carved with *Asomtavruli* letters.

According to Giorgi Gagoshidze, the mentioned inscription dates back to the 12th-13th centuries. The “glorious Kutateli” mentioned in it may be the bishop of Kutaisi, who made donations to Qatamun monastery, which should have been properly reflected in the inscription. The researcher also observes, if “Kutateli” really means a bishop, the Qatamun inscription should be considered as one of the earliest documentary proofs of the existence of Kutaisi bishopric.³³⁸

Manuscripts

We do not know of any manuscripts copied, updated or specially commissioned for the Monastery of Qatamun, although there is one early manuscript in which Mikael of Qathamun (= Qatamun) is mentioned in its colophon. This is a well-known Khanmeti Lectionary, which was inserted in a new cover in 983 in the Monastery of St Catherine on Mount Sinai according to the order of Mikael Qathamoneli (of Qatamun). We obtain all this information from the colophon of Ioane-Zosime (John Zosimus) preserved at the end of the manuscript.

This manuscript is the Khanmeti Lectionary of the 7th century.³³⁹ Parts of the manuscript are currently preserved in three different repositories - the main part (27 pages) in the University of Graz Library (Graz.Geo.2058/1), the first page - in the National Library of Paris (Geo.30),³⁴⁰ and the pages on which the colophon of Ioane-Zosime is placed - in the library of the University of Birmingham, in the Mingana collection (Mingana.Geo.7).³⁴¹

337 ფერაძე, იერიქონის ვარდები, 87.

338 გაგოშიძე, წმინდა მიწის ქართული წარწერები, 41-42; Gagoshidze, G., *Georgian Inscriptions in the Holy Land*, 87.

339 The manuscript was studied and the text was published by A. Shanidze (the main part preserved in Graz): შანიძე, ა., ხანმეტი ლექციონარი; see also: შანიძე ა., ქართული ხელნაწერები გრაცში, 313-353. The text was dated based on the palaeographic and linguistic norms.

340 This fragment was identified by the French Kartvelologist Bernard Outtier: Outtier., *Un feuillet du lectionnaire hanmeti*, 399-402. See also: უტიე, ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში, 173-175. In the repository of the National Library of Paris the manuscript with mentioned number contains fragments of two different manuscripts consisting of 5 pages (which are bound together), the first is a fragment of the Khanmet Lectionary, and the second is a part of the Syrian-Georgian Palimpsest, the *ladgari* (liturgical hymnographic collection) copied by Ioane-Zosime (John-Zosimus).

341 This colophon was studied and published by G. Garitte: Garitte, *Les feuillets géorgiens*, 239-259.

UMM LEISUN MONASTERY NEAR JERUSALEM

Location

The archeological complex- the ruins of a small basilica and a monastery from early Byzantine period- is located southwest of Jerusalem, 4.5 km from the Jaffa Gate in Old Jerusalem, in the Arab village of Umm Leisun (Khirbet Umm Leisun).

History

Archaeological excavations in the Arab village of Umm Leisun, led by the Israel Antiquities Authority since 1996, have uncovered a small early Byzantine basilica with a mosaic floor and a monastery complex – monastic cells. A rather large reservoir was also found here. The excavations were carried out in several stages. In 2002, an underground arched structure- a crypt with several tombs – was found a few meters northeast of the chapel. In the western part of the crypt, a tomb-sarcophagus was discovered, on the tombstone a Georgian language inscription was inscribed in Georgian *Asomtavruli* script and it consisted of five lines³⁴² (see more below).

The monastery of Umm Leisun was one of the many early Byzantine Cenobitic monasteries located between the monasteries of Jerusalem, Bethlehem and Mar Saba (St Sabbas the Sanctified).

According to the archeological data, the monastery dates back to the 5th-7th centuries. Presumably, the construction of the monastery was carried out in two phases. Based on the location of the monastery, as well as its geographical relation to other identified monasteries, it was initially thought to be St Eustathius Monastery.³⁴³

Materials obtained from further excavations, in particular the five-line Georgian inscription in *Asomtavruli* script that was engraved on the cover stone of the sarcophagus, revealed that it was a Georgian monastery.

The inscription on the sarcophagus cover stone mentions Bishop Iohane Kartveli, Purtaveli. Based on the palaeographic data, the inscription dates to the end of the 5th century or the beginning of the 6th century.³⁴⁴ Spelling of the name “Iohane” given in the inscription, also indicates to its olderness. Tamila Mgaloblishvili notes, that in Georgian written sources spelling “Iohane” is confirmed from the 5th century to the first half of the 6th century. In later periods the form “Iovane”

342 Seligman, Excavations at the Georgian Monastery, 129-131.

343 Seligman, A Georgian Monastery, 145.

344 Gagoshidze, G. A Georgian inscription of Umm Leisun, 126-127.

was used instead.³⁴⁵ Such a spelling of the name also supports the dating of the inscription to the 5th-6th centuries. Accordingly, along with the inscriptions of Bir el-Qutt, the inscription of Umm Leisun is also one of the earliest Georgian epigraphic inscriptions in the Holy Land.

Based on the different data collected, researchers believe that this was a Georgian monastery (and not one of the multinational monasteries where, along with others, Georgian monks also lived and worshiped).³⁴⁶

Placing the tomb of Iohane Purtaveli in a burial vault and marking it with an inscription make us think that Iohane the Georgian - Bishop of Purtavi was a prominent figure who was active in this small Georgian monastery and was probably the founder of the monastery.

According to Tamila Mgaloblishvili, the toponym "Purtavi" can be derived from the Aramaic word פורתא (purta), which means "a large part", or from the Hebrew word פורה (purta), which means "wine press". According to the researcher, the toponym "purtavi" must be composed of the Georgian suffix "-av" attached to the Aramaic / Hebrew root. The meaning of the Aramaic word – "large part" should indicate that this small monastery belonged to the second, larger monastery and was part of it.³⁴⁷

The monastery of Umm Leisun was obviously a Georgian monastery, otherwise it would have been incomprehensible why an inscription of Bishop Iohane Purtaveli was carved in Georgian on the sarcophagus cover stone in the monastery crypt, if this inscription wouldn't have a reader. The ethnonym "Kartveli" (Georgian) confirmed in the inscription corresponds to the "Iberian". This form is not confirmed in written sources before. In case of Umm Leisun inscription we are dealing with the oldest confirmation of this ethnonym so far.

It is important that this monastery is located very close to St Theodore Monastery of Bir el-Qutt (3.5 km from it). As John Seligman points out, the proximity of these two monasteries must indicate the attempt of the Georgian monks to be concentrated in a limited geographical area - this assumption is supported by the fact that in the same period, in the first half of the 6th century, numerous Georgian monks lived and served in the Monastery of Mar Saba (St Sabbas the Sanctified).³⁴⁸

345 Mgaloblishvili, *An unknown Georgian Monastery*, 117; Gagoshidze, G., *A Georgian inscription of Umm Leisun* 123-124.

346 Mgaloblishvili, *An unknown Georgian Monastery*, 118-119; Gagoshidze, G., *A Georgian inscription of Umm Leisun* 127.

347 Mgaloblishvili, *The Inscription from Khirbat Umm Leisun*, 189; Mgaloblishvili, *An unknown Georgian monastery*, 121-122. I. Tchekhanovets has a different opinion about the toponym "purtavi", she suggests that Iohane was a bishop of the town of Partavi located in Albania of the Caucasus (see: Tchekhanovets, *The Caucasian Archaeology*, 15, 154-155). This opinion is not shared by Georgian researchers.

348 Seligman, *Excavations at the Georgian Monastery*, 144-145.

Epigraphic Inscription³⁴⁹

The five-line *Asomtavruli* inscription of Bishop Iohane Purtaveli is engraved on the sarcophagus cover stone: “*This is the grave of Iohane Bishop of P’urtavi, Georgian (Kartveli) †*”

The inscription ends with an equal-armed cross. It has no signs of separation or tilde signs. The words are not separated from each other.

The outline of the letters in the inscription gives us a reason to believe that it was engraved in the late 5th or early 6th century.

Currently, the tombstone of Iohane Purtaveli is preserved in the Lapidarium of the Israel Antiquities Authority.

349 For more details about the epigraphic inscriptions of Umm Leisun Monastery see the Appendix.

CHURCH OF THE TOMB OF THE VIRGIN AT THE BOTTOM OF THE MOUNT OF OLIVES (GETHSEMANE)

Location and Ownership

The Church of the Tomb of the Virgin is located outside the walls of Old Jerusalem, at the foot of the Mount of Olives, near the Garden of Gethsemane, in the Kidron Valley (same as the Valley of Jehoshaphat).

From the 18th century to the present, the Tomb of the Virgin belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, which shares the church with the Armenian Patriarchate of Jerusalem. Representatives of the Coptic, Syriac, and Ethiopian churches also have their altars in the same church, although they have relatively few rights.

History

It is true that the canonical books of the New Testament tell us nothing about the death of the Virgin, but according to the view established from the 2nd-3rd centuries A.D., the Virgin's Dormition happened on the Mount Zion, and her burial place was considered to be the Valley of Jehoshaphat.³⁵⁰ The name of the church is based on this tradition. The earliest record about the tomb of the Virgin Mary in Gethsemane dates back to 395. It says that there is a basilica in Gethsemane with the tomb of the Mother of God in it. The Tomb of the Virgin in Gethsemane is also mentioned by the Church Fathers: Epiphanius the Cypriot (4th c.), Sophronius of Jerusalem (7th c.), Andrew of Crete (7th-8th c.), John of Damascus (7th-8th c.), Germanus of Constantinople (8th c.).³⁵¹

A temple was built on this site already in the 5th-6th centuries, which was destroyed in 614, during the conquest of Jerusalem by the Persians. The ruined temple seems to have been restored soon after, as according to the 680 census, there was a two-story temple of Mary in the valley of Jehoshaphat, the upper church of which was round in shape.³⁵²

The Church of the Tomb of the Virgin was built in its present shape during the Crusades, namely by members of the Order of St Benedict of the Roman Catholic Church in around 1130, the Crusaders used the remains of the early Byzantine temple built in the 5th century to build this church. These Byzantine remains cre-

³⁵⁰ This is what the apocryphal writing "Transitus Mariae" created in the 2nd-3rd centuries A.D. tells us about the dormition and burial of the Virgin Mary.

³⁵¹ The Catholic Encyclopedia, vol. 14, 774-775.

³⁵² Pringle, The churches, vol. III, 288.

ate the main core and foundation of the temple build by the Crusaders and the new church was built on it.³⁵³

The Church and the Monastery of the Crusaders were severely damaged during Saladin's Siege of Jerusalem (1187). It is known that the stones of the church and the monastery of the Virgin Mary were used to rebuild the damaged walls of the city. This time, in fact, the monastery and the upper part of the church were completely destroyed.³⁵⁴

According to the pilgrims of later periods, the tomb of the Virgin Mary was in the possession of the Muslims, who treated the holy place with great reverence and respect. In return for paying a certain fee, Christians were also allowed to enter the temple and hold a service. It is also known that Queen Joanna I of Naples in 1363 appealed to Sultan al-Mansur Salah al-Din Muhammad to allow the Franciscan monks to enter the temple and lit an altar lamp at the site of the Virgin's tomb. Finally, in 1392, the Franciscans gained this right and established a monastery near the church. Greeks, Georgians, Armenians, Syrians and Ethiopians have been sharing the Church of the Tomb of the Virgin with the Franciscans since the 15th century.³⁵⁵

In 1517, Sultan Selim I confirmed the right to the tomb of the Virgin to both the Greek and Armenian patriarchs. This does not seem to have restricted the Franciscans' right to the sanctuary, which in its turn was defended by a number of firmans since 1620.

In 1755, during a severe flood, the church was flooded so that the water completely covered the altars. The following year the Franciscans were authorized by the Ottoman Sultan to restore and repair the temple. The Franciscans repaired the temple, but soon they had to leave it as it was passed into the Greek and Armenian possession.³⁵⁶

Georgians in the Monastery of the Tomb of the Virgin

Georgians appeared in Gethsemane already in the 9th century. One of the records, dated to 808, states: *"Four Georgian monks live on the Mount of Olives. In Gethsemane, three hermits live near a separate rock: a Greek, a Syrian and a Georgian"*.³⁵⁷

It seems that the Georgian monks of Gethsemane in the 11th century had quite a wide range of literary interests. Several Georgian manuscripts copied in Gethsemane

353 Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, 148.

354 *Ibid.*, 148-149.

355 Pringle, *The churches*, vol. III, 293-294.

356 *Ibid.*, 295.

357 *Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis*, 79.

during this period have survived: Parakletike (collection of hymns for fasting periods) copied in 1044, composed by 5 scribes (Sin.Geo.O.13, Sin.Geo.N.14); Four gospels copied by Mikael Mtsire (1048., H-1741); Liturgy copied by Stephane Dvali (12th c., Sin.Geo.O.89). For more details, see below the section “Manuscripts”.

About the altar of Georgians in the Church of the Tomb of the Virgin and the liturgy held by them in this holy place tell us travellers and pilgrims of the 14th-16th centuries, in particular: according to Archimandrite Agrethenios (1370), the altar to the east of the tomb of the Virgin Mary belonged to the Greek Patriarchate, while the altar of Georgian was to the south of the tomb of the Virgin.³⁵⁸ The same is confirmed by the note of Ignatius of Smolensk, from the period of 1308-1404.³⁵⁹

According to the records of John Poloner from 1421, the altar of Georgians was the second from the tomb of the Virgin Mary and stood under a dark arch. According to the information from the 16th-17th centuries, Georgians owned the altar located at the last step of the stairs.³⁶⁰

It is conceivable that Georgians kept their own altar at least until the 60s of the 18th century. Timothy Gabashvili, a Georgian scholar bishop (he was in Jerusalem in 1757), tells us that an altar (“place for sacrificial offerings”) belongs to Georgians in the Church of the Mother of God, although he does not specify its location.³⁶¹

Manuscripts

Sin.Geo.O.13, Parakletike, 1044.

We can distinguish five scribes: Peter, Gabriel and three anonymous ones. Place of copying: Gethsemane (Gesmania), benefactor: Peter, priest Zakaria. The manuscript was donated to Mount Sinai. The manuscript is currently preserved in the Monastery of St Catherine on Mount Sinai.

Sin.Geo.N.14, Parakletike, 1044.

Sin.Geo.O.13 is incomplete. Part of it is the manuscript fragment in the collection Sin.Geo.N.14, discovered at St Catherine Monastery on Mount Sinai in 1975, which contains 10 sheets and partially complements the missing part of the manuscript Sin.Geo.O.13 in the beginning. The mentioned fragment was described and its essence and its connection to Sin.Geo.O.13 was determined by a group of scholars from the Institute of Manuscripts.³⁶²

358 Pringle, *The churches*, vol. III, 294.

359 Peradze, *Account*, 190.

360 *Ibid.*, 227, Pringle, *The churches*, vol. III, 295.

361 გაბაშვილი, *მიმოსლვა*, 82.

362 *Sin. New*, 2005, 259-260.

H-1741, Four Gospels, 1048 (see the colophon of the benefactor, 296v).

The last part of the manuscript is a palimpsest. The scribe was hermit Mikael (colophon of the scribe and inscriptions: 297r, 1v, 80v, 130v), the place of copying-Gethsemane (Gesmania), Church of the Tomb of the Mother of God. The benefactor was Stephene of Palavra.

Sin.Geo.O. 89, Liturgy of St Basil the Great, St John Chrysostom and St James the Apostle, 12th c.

The scribe was Stephane Dvali (31r, 36v, 45v, 62r, 69v); the place of copying-Ge[th]semane. The manuscript is currently preserved in the Monastery of St Catherine on Mount Sinai.

THE HOLY CROSS MONASTERY IN NEW JERUSALEM

Location and Ownership

The Monastery of the Holy Cross is located in the southwestern part of the New City of Jerusalem. It is in the vicinity of the Parliament of Israel and the Museum of Israel, in a lowland known as Rehavia Park and the Valley of the Cross. The monastery belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The Monastery of the Holy Cross was built on the site where, according to a legend, the tree grew from which the Saviour's cross was cut. Generally, the legends of the tree of the Holy Cross reflect two different traditions regarding the place of origin of the tree and the identity of its planter: a) The tree was planted by the biblical Adam on Golgotha in order to repent for his sins - at the place where he was later buried. Evidence and accounts of this fairly common legend in the Byzantine world can be found in the sources of 1st-12th centuries. The earliest of those sources is the work of Tertullian (l.c.); b) The tree was planted by the biblical Lot on the site where the Monastery of the Holy Cross was built - also in order to repent for his sins. This legend might be of the Palestinian origin which has held a dominant position since the 11th century.³⁶³

This tradition is reflected in the texts of foreign pilgrims³⁶⁴ of the 12th-13th and subsequent centuries and in the records of Georgian travellers of the later period: in the Pilgrimage of Timothy Gabashvili (18th century), in the Travels of Giorgi Avalishvili (19th century) and Petre Kentchoshvili (20th century).³⁶⁵

Written sources about the Monastery of the Holy Cross from the period before the 11th century have not survived. The current Greek tradition associates the foundation of the monastery on this site and its early history with the mother of Emperor Constantine the Great, Queen Helena (4th century), Emperor Justinian (6th century) and Emperor Heracles (7th century);³⁶⁶ The Georgian tradition links

363 Mgaloblishvili, *The Monastery of the Holy Cross*, 34, 36.

364 Pringle, *The churches*, vol. II, 33; Peradze, *Account*, 220-222.

365 Mgaloblishvili, *The Monastery of the Holy Cross*, 33. It is also interesting to consider the 1948 letter from a certain Dr. Schmidt, a resident of the Monastery of the Cross in Jerusalem, to Franciscan Father Sylvester Saller. According to the letter, in the courtyard of the Monastery of the Cross, 10 steps below the surface, there was a cave named after St Lot, which was once used as a chapel and was closed up with stones at that time. (see: Mgaloblishvili, *The Monastery of the Holy Cross*, 38).

366 Tzaferis, *The Monastery of the Holy Cross*, 7, 8.

the foundation of the monastery to King Mirian (4th century) and King Vakhtang Gorgasali (5th century).³⁶⁷ As it turns out, Timothy Gabashvili and Alexander Tzagareli had seen the portraits of Georgian kings: Mirian, Vakhtang Gorgasali and Bagrat Kouropalates on the western wall of the main temple of the Holy Cross Monastery along with the inscriptions on them, which are no longer preserved today: *“Mirian ... Constantine ... the king this cross ... came ... and occupied Jerusalem and built this cross.”*³⁶⁸

According to Timothy Gabashvili, who cites currently unknown sources and Jerusalem traditions, the site of the Monastery of the Holy Cross was acquired by King Mirian after his meeting with Emperor Constantine the Great: *“As the first Christian king of Georgia was Mirian Khosroiani (Chosroid), came from Nino, he had visited King Constantine and came to Jerusalem and obtained the place for the Monastery of the Holy Cross ... After the arrival of Mirian Khosroiani, the prominent Georgian King Vakhtang Gorgasali arrived”.*³⁶⁹

Vakhtang Gorgasali’s chronicler Juansher also tells us that Vakhtang, along with his mother and sister, had in fact travelled to Jerusalem on a pilgrimage of the holy places and had made generous donations.³⁷⁰

Based on the above-mentioned information, it is suggested in the Georgian scholarly literature that Vakhtang Gorgasali built a church in the place acquired by King Mirian, or he could have renovated and expanded the monastery built by Mirian.³⁷¹

It is interesting that according to Timothy Gabashvili, King Vakhtang Gorgasali specially settled Georgian warriors in the village of Malkha in order to protect the nearby monasteries of the Cross, St Nicholas and Qatamun.³⁷²

In 1883, Alexander Tzagareli witnessed about 600 Arabs living in the village of Malkha, who still remembered their origins from the far north and called themselves gurjs (Georgians), despite having completely forgotten the language and religious beliefs of their ancestors. The people from Malkha differed from other Arabs living in the vicinity of the village who perceived them (people of Malkha) as migrants. They differed in appearance, customs, and, partially, in their dressing style. The people of Malkha showed reverence to the ruins of the church in their village and had the privilege of cultivating the fields and vineyards belonging to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem and paid to the monastery one third of the earnings.³⁷³

367 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 77-78.

368 Ibid, 82, 84, 85; Цагарели, Памятники, 245.

369 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 77, 78.

370 ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, 186.

371 მენაბდე, კერები, ტ. II, 72. See also: Bibliography related to this issue: 327-328.

372 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 78; Цагарели, Памятники, 124.

373 Zzagarelli, Guthe, Grusinische Kolonisten in Palästina, 259-260; Цагарели, Памятники, 140-142.

Tamila Mgaloblishvili associates the founding of the Monastery of the Holy Cross with the name of Peter the Iberian. According to her, the first temple built on the site of the monastery could be identified with one of the monasteries built by Peter the Iberian (5th c.). The researcher believes that the connection of Peter the Iberian with the Holy Cross Monastery is also indicated by the presence of his image in the wall painting of the main temple. The scholar also emphasizes the fact that considering the norms of Islamic law, nobody would have allowed Giorgi Prokhore (Prochorus the Iberian) to build a new temple in the Holy Land in the first half of the 11th century, if this land had not been owned by Georgians and there had not been a Georgian monastery on it.³⁷⁴

Archaeological data also confirms the existence of an early church on the site of the Holy Cross Monastery. Archaeological excavations carried out at the Monastery of the Holy Cross in 1969-1971 revealed layers of the 4th-5th and 7th centuries under the main temple.³⁷⁵

Due to the lack of sources, the fate of the monastery in 7th-10th centuries is unknown.³⁷⁶

It is indisputably known from the Georgian written sources that the Monastery of the Holy Cross was built/rebuilt in the 11th century by the Georgian monk Giorgi Prokhore (Prochorus the Iberian). Prokhore was originally from Shavsheti, he received his education in Tskarostavi Monastery. There he was ordained a monk and later consecrated a priest. After this, Giorgi Prokhore left for the Holy Land and spent many years in the Lavra of St Sabbas the Sanctified. In the 30s of the 11th century, Giorgi Prokhore started the construction/renovation of the Monastery of the Holy Cross.

It is clear from the colophon of Giorgi Prokhore that for him, the monastery he had restored was related to the place where the tree of the True Cross grew, this is also evidenced by the colophons of the manuscripts of the Holy Cross Monastery (for example, see the colophon of Giorgi Prokhore, written on the Gospel translated by John Chrysostom, which was commissioned by Prokhore and was copied in 1038 in the monastery of St Sabbas the Sanctified: "... I was given the honour, a common man and sinful G(iorg)i Prokhore, to be called a priest, but not worthy of the deed by which I am able to build with my weakness this holy place, the place of the Living Cross..."³⁷⁷

Construction of the Monastery of the Holy Cross was completed in the late 1050s, or early 1060s.³⁷⁸

374 Mgaloblishvili, Regarding one unknown ancient feast, 163; ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 48-49.

375 Economopoulos, Excavation in the Church of the Monastery of the Holy, 378-390.

376 Pringle, The churches, vol. II, 33.

377 Manuscript M13 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts- for details see below the section "Manuscripts".

378 ძე. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV, 345-346.

It is a known fact that in 1056 Giorgi (George) the Athonite brought to Jerusalem a donation sent by Queen Mariam, the mother of King Bagrat IV (1027-1072), and greatly contributed to the construction of the Monastery of the Holy Cross.³⁷⁹

Beginning from the 11th century onwards, the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem occupied a distinguished place among the Georgian churches and monasteries of the Holy Land. It was the centre of the Georgian colony of the Holy Land, where tireless literary activities took place.

Apparently, the Monastery of the Holy Cross was damaged in the early 12th century. The English traveller Sæwulf, who visited Jerusalem in 1102-1103, found the Monastery of the Holy Cross emptied because of nonbelievers, however, the monastery buildings were slightly damaged.³⁸⁰ A few years later, the Monastery of the Holy Cross was visited by the Russian pilgrim, Hegumen Daniel (1106-1107), who wrote that Georgian monks had returned to the monastery. Hegumen Daniel also describes the monastery in details and it becomes clear that the building was fully restored and painted by that time.³⁸¹

In the second half of the 13th century, from around 1268, Sultan Baybars I of Egypt seized the Monastery of the Holy Cross from the Georgians and ordered its conversion into a mosque.³⁸² In 1300, Vakhtang III provided material assistance to the monks of the Monastery of the Cross, who were living in different monasteries at that time,³⁸³ however, he did not reclaim the Monastery of the Holy Cross.

According to the Arabic sources, the liberation of the monastery from the long captivity by the Muslims must have taken place in 1305-1306, or 1310-1311.³⁸⁴

After reclaiming the monastery, Georgians renovated and had it re-painted. The identities of the restorers of the monastery at that time are also known. The agapes of the Monastery of the Holy Cross have preserved the commemorations: one for King David for the opening and rebuilding the monastery (David VIII, 1299-1311), and the second for King Constantine for redecorating (Constantine I, 1293-1327).³⁸⁵

Interesting information about the Monastery of the Holy Cross and its property is provided by the 14th-century Arab encyclopedist, al-Umar, who personally visited the Monastery of the Holy Cross in the 1340s. Al-Umar describes the monastery

379 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, 143-145; see also: მენაბდე, კერები, ტ. II, 81-84.

380 Seawulf, *The Palestine Pilgrims' Text Society*, 21.

381 *Житие и хождение Даниила*, 82-83.

382 გოჩოლიძე, XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსების ცნობები საქართველოს შესახებ, 28-32.

383 მეტრეველი, მასალები, 42, agape # 206.

384 Baybars al-Mansuri. *Zubdat al-fikra*, 385. After studying the Arabic sources of the 14th-15th centuries, including the newly discovered narrative sources, Gocha Japaridze concludes that the decision to return the monastery was made not in the first, but in the second visit of the ambassadors in 1310-1311. (For more, see: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 69-70).

385 მეტრეველი, მასალები, 41-43, 58-59, 100, 106.

gardens, the main temple and its paintings in admiration and discusses the history of the monastery and the Georgian monks living there in details.³⁸⁶

The activities of the Father Superior of the Holy Cross Monastery Beena Cholokashvili left a significant mark in the history of the Holy Cross Monastery and generally in the history of the Georgian Christian community of the 16th century. He restored the rights of Georgians in Golgotha, took care of the Monastery of the Holy Cross and its library, which is also reflected in the manuscript colophons and inscriptions.

In 1643-1644 the monastery was rebuilt and its main church was re-painted by the Abbot of the Holy Cross Monastery and Golgotha, Archimandrite Nikoloz Cholokashvili with the help of Levan II Dadiani, the sovereign of Samegrelo. This information is reflected in the Georgian and Greek donor inscriptions on the wall paintings of the main church.³⁸⁷

Due to the difficult situation of Georgia, the Georgian Christian community of the Holy Land found it challenging to pay the taxes imposed on the monasteries by the Ottomans. The Monastery of the Holy Cross was in debts.

In one of the Ottoman documents of 1685, the monastery of the Holy Cross is listed among the Georgian monasteries that were almost emptied and severely damaged due to debts and raids.³⁸⁸

It is a known fact that in the second half of the 17th century, three patriarchs of Jerusalem: Theophanes (1608-1644), Paisius (1645-1660) and Dositheus II (1669-1707) travelled to Georgia several times to raise funds for the restoration of Georgian monasteries in the Holy Land and to pay off the debts.

A 1681 document of King George XI of Kartli (1676–1688 and 1703–1709) has survived: *“This righteous and true book, given by us”*, which represents an agreement between King George XI and Patriarch Dositheus II of Jerusalem. According to the agreement, the Georgian side would cover the debts of Georgian monasteries in the Holy Land; For his part, Dositheus was undertaking the matter of resolving all issues related to liberating and reclaiming these monasteries.³⁸⁹

The 1706 deed of Bishop Dositheus II has also survived, in which the Monastery of the Holy Cross is named among the Georgian monasteries, which were redeemed and repaired with the financial support of the Georgian kings and nobles and the efforts of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem.³⁹⁰

Despite the abovementioned facts, the Monastery of the Holy Cross passed into the hands of Greeks in the 18th century.

386 For more, see: ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 76-81.

387 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 78, 80; Цагарели, Памятники, 241-242.

388 ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები, 179.

389 Акты, т. I, 26-27.

390 Цагарели, Памятники, 80-81.

Architecture

The Monastery of the Holy Cross is a fortress-like complex enclosed by a high fence. Beyond the walls, there is the main church, small chapels, a refectory, a bell tower, a seminary building, and several rooms on several floors.

The main church is a “inscribed” type of cross, with two free-standing towers and a dome based on the walls of the apse. The space of the church is divided into three sections by two pairs of columns. The dome rests on the slopes of the altar and two massive rectangular pillars standing on the west. The domed arches are helmet-shaped. Presumably the cruciform chambers of the church must have belonged to a later period. From the outside, the church, like most other orthodox churches in the Holy Land, is a uniform cubic volume on which only the dome is erected.³⁹¹

Epigraphic Inscriptions³⁹²

Georgian lapidary and painted inscriptions of different types are preserved on the walls of the main temple of the monastery complex; Explanatory inscriptions of wall painting compositions as well as donor inscriptions can be found here. An inscription by the masters and inscriptions of pilgrims are also preserved on the walls.

Most of the Georgian inscriptions preserved in the Holy Cross Monastery date back to the restoration of the main church in the 40s of the 17th century. There are no inscriptions from the period when the monastery was constructed (11th c.), which were supposed to have been destroyed during many repairing or restoration works that were carried out in the monastery.

The first Georgian to pay attention to the inscriptions of the Holy Cross Monastery was Timothy Gabashvili, who travelled to the Holy Land in 1757; Many Georgian inscriptions have been destroyed in the Holy Cross Monastery since the time of Timothy Gabashvili’s trip. Every next generation of Georgian scholars saw fewer Georgian inscriptions on the ground than their predecessors. Nevertheless, 36 Georgian inscriptions are mentioned in the Monastery of the Cross, 25 of which are made of paint, and 11 are lapidary.

Most of the painted inscriptions in the Holy Cross Monastery belong to the restoration period, carried out by the Father Superior of the Holy Cross Monastery Nikipore Cholokashvili (40s of the 17th century).

Below is a brief overview of the donor, building and supplication inscriptions, which mention Georgian historical figures:

³⁹¹ვაჩიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა, 18; Khoshtaria, Vacheishvil, Building Activities, 25-26.

³⁹²For more details about the epigraphic inscriptions of the Holy Cross Monastery see the Appendix.

Donor inscription of Nikipore Cholokashvili (1643)

A twelve-line *Asomtavruli* inscription above the west door in the interior of the church is executed in black paint against the white background and written on a scroll painted grey:

† This church of the Life-giving Cross was painted with the support of famous and glorious Levan Dadiani, with the aid of the abbot of the Holy Cross Monastery and Golgotha Nikipore Cholokashvili, son of Oman. I had the dome and the holy altar done at my expense in 1643. Amen.

The tympanum of the door above which the *Asomtavruli* inscription is depicted is divided into three parts. Georgian and Greek texts are executed on the side parts. By content the Greek donor inscription is analogous to the Georgian one, but apart from Levan (in the text – Leonti) Dadiani and hieromonk and archimandrite Nikipore (Cholokashvili), the Greek inscription additionally mentions hieromonks Mose, Grigol, son of Neopite, and Gerasime, son of archdeacon Mina, who had performed the mentioned work in the Holy Cross Monastery. There is date- 11 January 1644 - indicated at the end of the inscription. Presumably, the persons other than the major donors (Levan Dadiani, Nikipore Cholokashvili) mentioned in the Greek donor inscription were Greek.

Inscription dealing with painting of the church (17th cc)

A nine-line *Asomtavruli* inscription executed in white paint is placed in the upper part of the western facet of the south-east pier. Presently the inscription is damaged; it is covered with gauze with the aim of removing the inscription, which makes it difficult to identify the graphemes. *Mkhedruli* transliteration of the *Asomtavruli* inscription is published in complete form, the way it was copied by A. Tsagareli.³⁹³

“I, the most unworthy abbot of the Holy Cross Monastery and the Holy Golgotha, had it painted with a lot of trouble and toil, amen.”

Inscription of Bishop Gabriel Patradze of Dranda (16th c.)

A twelve-line *Asomtavruli* inscription rendered in white paint is situated on the western facet of the south-west pier, between the images of St Peter and St Paul;

“God, have mercy on Bishop Gabriel Patradze of Dranda, who painted this, and his parents, amen.”

Inscription of Teodose Mangleli Revishvili (17th c.)

A three-line *Asomtavruli* inscription executed in white paint is situated on the southern facet of the south-west pier, in the lower tier of the wall-painting, on both sides of the image of Teodose Mangleli,

393 Цагарели, Памятники, 243.

Teodose Mangleli Revishsvili

Teodose Mangleli, Revishsvili, ministered in the Holy Cross Monastery in the times of Nikipore Cholokashvili.

Building inscription (1643)

A ten-line *Asomtavruli* inscription executed in white paint is depicted in the upper part of the eastern facet of the south-west pier of the church, above the image of St Nikita; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation mark: three dots; graphemes are rendered as ligature. The inscription was published by A. Tsagareli;³⁹⁴ in his times the inscription was fully preserved; the beginning of the inscription is lost; below is the text with its lost part indicated by *Mkhedruli* letters: *Levan Dadiani gave me two thousand asnali and I spent my own six thousand and had the dome and the arms built, koronikon 331 (=1643) Nikoloz.*

Inscription of Shota Rustaveli (16th c., 17th c.)

A five-line *Asomtavruli* inscription written in white paint is executed on the eastern facet of the south-west pier; at 183 cm above the floor; above the votive portrayal of Shota Rustaveli depicted between the images of Maximus the Confessor and John of Damascus:

God, have mercy on the painter, amen Rustaveli

Mkhedruli grapheme ‘a’ is used in the *Asomtavruli* inscription.

The text was written in the 16th century and was renovated in the 17th century, in the times of Nikipore Cholokashvili.

Donor inscription of Shalva Shobasshvili near the images of St Elijah and St Elisha (17th c.)

A pair of images of St Elijah and St Elisha are presently removed from the wall, put in a frame and hung above the entrance to the prothesis of Sioni Cathedral in Tbilisi.³⁹⁵ In the Holy Cross Monastery, it was located on the northern facet of the south-east pier and covered up by a bishop’s throne. A seven-line *Asomtavruli* inscription is executed in white paint on the area between the images of the prophets. The inscription is badly damaged. Only a few words can be identified in this extremely damaged inscription; it mentions Shobasshvili Shalva, who seems to have made some kind of donation to the church. Also, words “greatly” and “commemorated in prayers” can be read.

A six-line *Asomtavruli* lapidary inscription of Shalva Shobasshvili is embedded in the wall at the entrance to the narthex of the monastery. The inscription explains Shalva

394 Ibid., 243.

395 დიდებულძე, ჯანჯალია, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა, 31; Didebulidze, Janjalia, Wall paintings of the Holy Cross, 61.

Shobasshvili's pursuit – he had vaults built for the monastery. Presumably, similar information must have been provided in the interior of the church too. The inscription rendered in paint makes it obvious that Shalva was a donor, rather than a craftsman.

Inscription Oman Cholokashvili, governor Kaikhosro, Barbara (17th c.)

A three-line *Asomtavruli* inscription written in black paint on the southern facet of the north-west column:

† True Cross and Saint Archangels Mikael and Gabriel, have mercy on Oman Cholokashvili and his son governor Kaikhosro and his spouse Barbara, amen.

Oman Cholokashvili and Barbare are parents of the abbot of the Holy Cross Monastery Nikipore Cholokashvili, while Kaikhosro, a famous commander, is Nikipore's brother.

Supplication inscription of Shalva Shobasshvili (17th c.)

A six-line *Asomtavruli* inscription is carved on a stone slab in the wall near the big south entrance arch of the west narthex of the church:

†: God, have mercy on the souls of Shobasshvili Shalva, builder of these vaults and his parents.

Presumably, during one of recent repairs, the inscription was changed its place, because the structure which it is fitted in must have been built in the times when a seminary operated in the monastery – the 19th century. In addition, the element 'these vaults' documented in the inscription points to the fact that it was fitted near the vaults built by Shalva.

Inscription of Levan Dadiani (17th c.)

A single-line *Asomtavruli* inscription is carved on the lower part of the wooden frame of three icons of the Deesis mounted above the arched door of the diaconicon:

Christ, glorify Dadiani Leon

Inscription of Nestan-Darejan (17th c.)

A single-line *Asomtavruli* inscription is carved on the lower part of the wooden frame of three icons of the Deesis mounted above the arched door of the prothesis:

Queen Nestandarejan

Fragments of inscriptions on marble slabs (14th -16th cc.)

Georgian *Asomtavruli* Inscription is carved on two fragmented marble tiles of the church floor. In 1960, I. Abashidze, A. Shanidze and G. Tsereteli found these tiles embedded in the threshold of the church door.³⁹⁶ A photo of these inscriptions

396 აბაშიძე, ფიქრები პალესტინაზე, 16.

taken in situ, was published by Joshua Praver in 1967.³⁹⁷ It seems the abovementioned inscription was removed from the door threshold in the 70s-80s of the 20th century. During the expedition of Georgian scholars to the Holy Land in 2002, the documentation of this inscription was completed and the inscription was placed in the museum of the monastery. However, its location is unknown today.

Inscription of a copper ring (1643)

An *Asomtavruli* inscription is carved on a ring-like copper sheet that was fitted in the floor in the centre of the church:

† Fathers, stand firmly and imperturbably and remember me sinful abbot of the Holy Cross Monastery Nikoloz

In koronikon t~kia (331) (331+1312=1643) 1643

Today the ring with the inscription is lost.³⁹⁸

Wall Paintings

The most part of the painting programme of the church is lost. Paintings are mainly survived on the piers, there are some fragments on the west wall and in the sanctuary. Based on the stylistic peculiarities of the paintings, character of figures, modelling, colour scheme, etc. three chronological layers can be identified. Paintings on the northern piers and sanctuary pilasters facing the nave are mainly from the 14th century, paintings on the south-eastern pier are mainly from the 16th century, other parts of the paintings, as well as all paintings of the chancel and western wall are from the 17th century.³⁹⁹

Loss of paintings is obvious in compare with the descriptions of the eighteenth, nineteenth and early twentieth centuries, and even the photographs from the year 1960.⁴⁰⁰ Most of the fragments have disappeared, just some of them could be found in museum and private collections.⁴⁰¹

397 Praver, *The Monastery of the Cross*, 59-62.

398 In 2021, with the help of the copy made by G. Gagoshidze and the photos taken by D. Tskhadadze, restorer of non-ferrous and precious metals Ermine Maghradze made an exact copy of the old inscribed ring and passed it to the ambassador of Georgia to Israel Lasha Zhvania.

399 For the issue of dating of the paintings see, Didebulidze and Janjalia, *Wall Paintings of the Holy Cross Monastery in Jerusalem*, 47– 66.

400 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 80-86; Цагарели, Сведения, 44-46; Baumstark, *Die Wandgemälde in der Kirche des Kreuzklosters, 774-780*; Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 38-53.

401 Some fragments were bought from a private collection and are kept in Georgia, Sioni and Svetitskhoveli Cathedrals and Amiranashvili Museum of Art: Figures of prophets Elijah and Elisha, Elijah's Ascension, St Sebastian, Giorgi Prokhore and St Luke of Jerusalem, and St Sebastian. Before that, some fragments of the Holy Cross Monastery paintings were found sold to the US museums. Kühnel, *Monumental Painting from Jerusalem*, 253-263.

Of special concern is the loss of numerous portraits of Georgian donors who contributed to the foundation and development of the Holy Cross monastery from its establishment during centuries. The portrait gallery marking the whole history of the monastery from the 4th to the 17th century was a real highlight of the paintings, that was definitely of special importance for the Georgian community of the Holy Land, owner of the monastery.

The portraits used to fill lower register of the western, southern and northern walls. Among them were the figures of kings of Georgia, Mirian, Vakhtang Gorgasali and Bagrat IV; Levan Dadiani, Prince of Samegrelo with his family; noblemen Paata and Kaikhosro Tsulukidze, Ephtvime Grdzeldze, Arsen Vachesdze, Ioane Chimchimeli and Kaikhosro Cholokashvili; group of the Holy Cross Monastery monks; ecclesiastical figures Maksime, the Catholicos of Apkhazeti, Elise Tbileli and Nikipore Cholokashvili himself. Images of the Georgian saints Jesse Tsilkneli, Stephen Khirseli, Anton Martqopeli, Abibos Nekreseli are lost as well.⁴⁰²

Many from the surviving Georgian inscriptions are still covered with paint and replaced with Greek letterings.

According to the artistic customs current in Georgia and in the Orthodox world in the 11th century, the whole interior of the church would have been painted, when it was built anew by Giorgi Prokhore. The existence of the paintings is evidenced by the text of the pilgrimage of the Russian Abbot Daniel, in 1106-1107.⁴⁰³

The next documented event involving the wall paintings, is regaining of the monastery from Mamluks and its embellishment by Georgian kings, which took place from 1305-1306/1310-1311 to 1327.⁴⁰⁴

The third important activity involving renovation and repainting of the church, was carried out in 1643-1644 by Nikipore Cholokashvili, abbot of the monastery as it is stated by the Georgian and Greek inscriptions on the west wall of the church, just above the door, naming the abbot and prince Levan Dadiani as main donors, as well as names of the painters.⁴⁰⁵

Initial paintings of the church cannot be found, except parts of the older plaster layers visible at some places under the paintings.⁴⁰⁶ Though the fact that, earlier well-surviving paintings had been incorporated in a new scheme, during repainting

402 See note 4.

403 Жизнь и хождение Даниила, 82-23.

404 See the section History above.

405 Shorter inscriptions of similar content were placed in various places in the interior, on the pillars, on the altar gable, and on the donor portraits. See: Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 17-18; Vassilios Tzaferis, The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, Athens, 1987, 34.

406 For the details see, Didebulide/Janjalia, Holy Cross Monastery Paintings, 47-66.

of the church by the order of Nikipore Cholokashvili, seems obvious by the 14th and 16th century sections preserved in the church.

Paintings are mostly visible on the piers:

The north-western pier. The west side shows the Visitation (14th c.). The south side shows the Council of Archangels and the Anapeson above it (14th c.). On the east side are St Cyril of Alexandria and St Athanasius the Great (14th c.); in a narrow register above them there is a half-length figure of St Mokia and a half-length figure of St Theodosius (17th c.). The north side shows St Pachomius receiving the emblems of monasticism from the Angel; and there are two half-length figures of the holy women, one of them being St Anastasia the Roman (17th c.), in upper register.

The north-eastern pier. On the west side St Gregory, the Theologian and the Prophet Daniel are represented (14th c.); figure of St Serapion the Sindonite is shown in the lower register (17th c.); Daniel in the Lion's Den (17th c.) is depicted on the arch intrados. The south side shows the prophets David and Moses (14th c.); above them Abraham's Sacrifice is depicted (14th c.). On the east side Ss Zacharias and John the Baptist are represented (14th c.), and there is the Nativity of St John the Baptist (14th c), in the upper register. On the western intrados of the northern supporting arch the Prophet Sophonia is represented (17th c.). The north side shows Ss Athanasius the Athonite and Isidoros of Peluza (17th c.), above them there are half-length figures of Ss Christine and Mary Magdalene (17th c.).

In the triangle areas oriented towards the centre of the nave there are the half-length figures of Ss Silouan and Rufinus (17th c.).

The south-western pier. On the west side there is an image of Ss Peter and Paul with a small votive portrait of Gabriel Patradze bishop of Dranda at their feet (16th c.). The south side shows Ss Theodore the Studite and Jacob the Persian in the upper register, and below are a male martyr and Teodose Revishvili the bishop of Manglisi (17th c.). On the east side Ss Maximus the Confessor and John the Damascene are depicted with a votive representation of famous Georgian poet of the 12th century Shota Rustaveli at their feet (16th c.), while in the upper narrow register the half-length figures of Ss Michael of Sinai and Niketas are shown (17th c.). On the north side facing the nave there are full-length figures of Ss George and Theodore Tyron in the upper register, and figures of Ss Demetrius and Nestor below them (17th c.).

Fragment of the painting, put on a new foundation and set in a metal frame, which hangs on a south wall, has been part of the south-eastern pier painting scheme and could be seen in situ even in the 1960.⁴⁰⁷ The fragment involves figures of Ss Sabbas and Euthymius, with small-scale votive portrait of Grigol Arsen-

407 Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря, 56.

ishvili depicted together with his son, and half-length figures of Ss Basil and John Chrysostom in upper register (all images from the 16th c.).

On the north **chancel pilaster** facing the nave, the Mother of God Hodegetria is represented (14th c.); on the south pilaster there is Christ Pantocrator (14th c.) at whose feet there was the now partially destroyed votive representation of the kneeling figure of Mariam, queen of Georgia (17th c.). On the eastern intradoses of the northern and southern supporting arches, i.e., on both sides of the chancel, the Annunciation was represented, part of which is a figure of Archangel Gabriel on top of the Hodegetria (17th c.).

Paintings survived on the western wall should be mentioned. In the centre of the tympanum above the door, between the scrolls with large Georgian and Greek historical inscriptions, half-length representation of the Hodegetria is represented, the Lord's Hand with the Souls of the Righteous is below the image, and two angels in flight, facing Mary are painted above the tympanum in the horizontal entrance jamb. The south jamb of the entrance shows a figure with candles in his hands, blindfolded and with the Cross of Golgotha behind his back, symbol of a True Monk, iconography established in the post-Byzantine period.⁴⁰⁸ The north jamb shows figure of prophet Solomon. On the north side beside the door there is a frontal representation of Peter the Iberian, founder of Georgian monasticism in the Holy Land (all images around the west entrance date to the 17th c.).

The southern pilaster of the west wall shows Ss Ephtvime (Euthymius) the Athonite and Giorgi (George) the Athonite, famous 11th-century Georgian monks and literary men active at Iviron monastery on Mount Athos (17th c.).

Of the Marian cycle depicted in the sanctuary rather faded representations of the Annunciation to Joachim and the Annunciation to Anna on the north side of the vault are survived, while the Presentation at the Temple is well visible on the upper part of the south wall (17th c.). The upper register of the north wall shows the Glory of the Virgin (17th c.), with several rows of half-length figures of the righteous on the clouds (17th c.). The Jacob's Ladder, on the southern slope of eastern supporting arch, being a Biblical prefiguration, the Virgin is also connected with the Marian cycle (17th c.). According to the descriptions, there were scenes connected with the history of the Holy Cross painted in the sanctuary, Abraham Giving Three Branches to Lot and Procuring the Holy Cross by Queen Helena, which are now lost.⁴⁰⁹

Templon epistyle icons representing Deisis scenes, donated by the Levan Dadiani for commemoration of his spouse Nestan-Darejan (17th c.), are survived in situ, on both sides of the sanctuary, above the entrances to pastophoria.

408 The Painter's Manuel of Dionysius of Fournas, translated and edited by P. Hetherington, London, 1974, 82.

409 Baumstark, Die Wandgemälde, 781, ill. 15.

Manuscripts

The Monastery of the Holy Cross had preserved a very rich collection of Georgian manuscripts. Giorgi Prokhore began to take care of collecting manuscripts and enriching the library of the Holy Cross Monastery in the first half of the 11th century. Under his guidance, numerous manuscripts were copied specifically for the Monastery of the Holy Cross on place, as well as in other sanctuaries of the Holy Land. The enrichment of the monastery collection continued after Giorgi Prokhore as well. For centuries, manuscripts that were preserved in other churches and monasteries of the Holy Land and were lost, found their place in the Monastery of the Holy Cross. Colophons and other inscriptions attached to the manuscripts provide information regarding this. This can also be attested by the abovementioned manuscripts which once were preserved in the monasteries of Dertavi, Kapatha, Devtubani, Tkebnari, Shehan and others, and later were kept in the Monastery of the Holy Cross.

The collection of manuscripts of the Holy Cross Monastery was preserved in the monastery until the 1920s, and now most of this collection is preserved in the Library of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem and includes 161 items.⁴¹⁰ The colophons and inscriptions of these manuscripts, which date back to the 11th-17th centuries, provide us with significant, specific information on various issues of the history of the Georgian churches and monasteries in the Holy Land. Namely, in these sources, we find very valuable information about the ongoing construction, literary and library works in the monasteries. There is also remarkable material about the daily life of the monasteries, legal and economic status, monastic life, clergymen that were serving in the monasteries, and also about Georgian and foreign historical figures. The colophons and inscriptions also clearly show the contacts of the Palestinian monastic colony with other Georgian monastic colonies abroad (Georgian monasteries of Mount Athos, Antioch, Sinai) or in Georgia.

This section provides brief information on the manuscripts associated with the Monastery of the Cross, in particular the manuscripts that were copied in the Monastery of the Holy Cross, donated to it, or later restored (re-bound and renewed) in the Monastery of the Holy Cross, as evidenced by the manuscript colophons and inscriptions.⁴¹¹

410 Two among them are old printed books (Jer.Geo.88, Jer.Geo.155) and one is an Armenian manuscript (Jer.Geo.147). Most of these manuscripts have been described and studied, while some have not been the subject of special research and their descriptions do not exist.

411 Accordingly, we do not provide information about the manuscripts that were moved to the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem from the library of the Monastery of the Holy Cross, but their specific connection to the Monastery of the Holy Cross is not known and the colophons do not contain relevant information.

The most comprehensive description of the Georgian manuscripts collection of the Greek

Most of them are still kept in Jerusalem, in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate, and some are preserved in Tbilisi, St Petersburg, Mount Sinai, Vienna, Washington, Oxford, London and etc.

Jer.Geo.12, John Chrysostom, Commentary on the Gospel of Matthew, I half of the 11th c.

The manuscript contains Commentary on the Gospel of Matthew translated by Ephtvime the Athonite. I was copied in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, the scribe was Stepane Tbileli. The donor of the manuscript was Zakaria. On the last page is an inscription of Aghdgomela Makharebeli.

The manuscript has been studied by A. Tsagareli (# 115)⁴¹² and N. Marr (# 11),⁴¹³ R. Blake⁴¹⁴ (colophons and inscriptions have been published by Tsagareli and Marr).

Brief information about the manuscript is also included in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁴¹⁵

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.156, Hagiographic Collection, 1040.

There are no records about the place of copying, presumably it could have been copied in Antioch.

The scribe was by Giorgi, whose priest was Mikael.

The manuscript was donated to the Holy Cross Monastery by Giorgi Abkhazi, surname- Mitsivaisdze, who had brought it from Antioch. Giorgi and Arsen added two readings to the manuscript brought to the Monastery of the Cross.

The manuscript has been described by R. Blake⁴¹⁶ and G. Garritte.⁴¹⁷ It has been

Orthodox Patriarchate of Jerusalem belongs to R. Blake, see: Blake R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarchale grecque à Jérusalem, par R. p. Blake; Revue de l' Orient Chrétien, t. III (XXIII), 1922-1923, №3-4, t. IV (XXIV), 1924, № 1-2, №3-4, 1924, t.V (XXV), №1-2, 1925-1926. The descriptions of the major part of the manuscripts was also compiled by A. Tsagareli: Цагарели А., Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, Православный Палестинский сборник, т. IV, вып. 10, СПб., 1888. Also the description of one part of the manuscripts has been compiled by N. Marr: მარი ნ. იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების აღწერილობა, it was prepared for publication by E. Metreveli, Tbilisi, 1955. Brief information about these manuscripts can also be found in the publication: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ (The Georgian Manuscript Book Abroad).

412 Цагарели, Памятники, 176-177.

413 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 32-34.

414 Blake, Catalogue, 1922-1923, 376-377.

415 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 121.

416 Blake, Catalogue, 1925-1926, 153.

417 Garritte, Version géorgienne de la Vie de Sainte Marthe, VIII-IX.

studied by E. Metreveli⁴¹⁸ according to whom this manuscript confirms the contacts between the Georgian monasteries in the region of Antioch, the Georgian monastery on Mount Athos and the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem.

Some facts about the manuscript are also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴¹⁹

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

The manuscript preserved in the British National Library Add MS 11281, Collection of Hagiographic Texts, “Lives” of the Palestinian Holy Fathers, 11th c. (Probably 1034-1042).

The manuscript is known as “Palestinian Paterik” and contains 15 texts (works by Cyril of Scythopolis, Athanasius of Alexandria and others).

It was copied by Ioane Shavi (1r, 56v, 78r, 92v, 185r, 191v, 253v, 369r-v) in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, during the construction of the monastery according to the order of Giorgi Prokhore, the builder of the Holy Cross Monastery.

The manuscript was purchased by the British Museum in 1837 from an Armenian priest in Alexandria named Kazanji, as evidenced by an English inscription at the beginning of the manuscript: “Purchased of an Armenian Priest named Casanji, of Alexandria, Nov. 11, 1837”.

The text is published by V. Imnaishvili. The description of the manuscript is included in the same publication.⁴²⁰ Apart from this edition, the manuscript description is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴²¹ A brief description is also presented in the digital database of the British Library manuscripts.⁴²²

The manuscript is preserved in the British National Library, London.

Manuscript P3 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, Collection of works by Gregory of Theologian and Gregory of Nyssa (translations by Ephthvime the Athonite), 1040.

The manuscript was copied in Antioch, in the vicinity of St Simeon Monastery, in the Georgian Monastery of Kalipos; the scribes were archpriest brothers Gabriel and Iovane Ivanetsmideli-Saphareli, (427r-428r). The manuscript was donated by

418 მეტრეველი, საზღვარგარეთის ქართული კერების ურთიერთთანამშრომლობის ფაქტი, 282-286.

419 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 118.

420 იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხოვრებანი.

421 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 43-44. Also, see bibliography.

422 http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_11281&index=0

the scribes to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, under the superiorship Giorgi Prokhore.

The manuscript was described by T. Bregadze.⁴²³ V. Jobadze has used the manuscript as a source for studying the Georgian monasteries in the region of Antioch.⁴²⁴ Some facts about the collection are also included in the following publication: “Translated and Original Georgian Homiletics”.⁴²⁵

In 1820 Giorgi Avalishvili brought the manuscript from Jerusalem. It is currently preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St Petersburg.

H-2337, Menaion, copied on Golgotha in 1049.

The manuscript was copied by the order of the 11th-century Georgian scholar Iovane Golgoteli (of Golgotha), and later it belonged to the Monastery of the Cross, from where Giorgi Avalishvili took it to Russia in 1820.

For more details on this manuscript, see the entry about the Church of the Holy Sepulchre, section “Manuscripts”.

Jer.Geo.7 /Jer.Geo.11, Old Testament, Books of the prophets, 11th c., II half (revised in the 12th century).

The manuscript is currently subdivided into two books. This edition contains the early Byzantine version of the texts, which stands close to Oshki Bible, though does not follow it in details.

Place of copying- presumably the Monastery of the Cross. The identity of the scribe is not known- the scribe’s colophon is not preserved, Blake suggested that Svimeon the Athonite could have been the scribe (the scribe of the manuscript Jer.Geo.49).⁴²⁶

There are many inscriptions in the manuscript, which mention the founder of the Holy Cross Monastery- Giorgi Prokhore, Father Superior of the Holy Cross Monastery Makari and others.

The manuscript is described by A. Tsagareli (#1),⁴²⁷ N. Marr (#6 and #20)⁴²⁸ and R. Blake (# 7 and #11).⁴²⁹ Brief information about the manuscript is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴³⁰

423 ბრეგაძე, აღწერილობა. 70-78.

424 W. Djbadze, Materials for the study of Georgian monasteries in the Western environs of Antioch on the Orontes, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 372, Subsidia, tomus 48.

425 მელიქიშვილი ნ., მაისურაძე მ., ქართული ნათარგმნი და ორიგინალური ჰომილეტიკა: ნარკვევები ძველი ქართული სასულიერო მწერლობის ისტორიიდან, I, 2012, 333. Also see: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 153.

426 Blake, Catalogue, 1922-1923, 370, 374.

427 Цагарели, Памятники, 143-153.

428 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 12-13 (#6), 13-14 (#20).

429 Blake, Catalogue, 1922-1923, 370-371; 374-376.

430 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 115-116.

The manuscript is well-studied, the text was taken into consideration while preparing editions of individual books of the prophets.⁴³¹

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.14, Works of Basil the Great (translated by Ephtvime the Athonite), 1055.

The manuscript was copied and bound by Iovane Dvali and his son Mikael, as evidenced by the colophon and inscriptions of Iovane Dvali.

The manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross and donated to the same monastery. In the colophon of the manuscript, Giorgi Prokhore is named as the builder of the Monastery of the Holy Cross while Ephtvime is named as the commissioner. According to L. Menabde, this must have been the spiritual father of Giorgi Prokhore- Ephtvime Grzeltskarostaveli.⁴³²

The manuscript rebinding was accomplished by Germane Ezdavelidze (62v).

The manuscript was described by A. Tsagareli (#105),⁴³³ N. Marr (#7),⁴³⁴ R. Blake (#14),⁴³⁵ as well as Ts. Kurtsikidze (in the foreword to the publication of the mentioned works).⁴³⁶

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Sin.Geo.O.17, Parakletike, 1061.

The manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross during Giorgi's superiorship. The scribe was Gabriel Sakuareli (307v); it was donated to the Georgian Church on Mount Sinai.

The manuscript was described by Iv. Javakhishvili,⁴³⁷ L. Jghamaia.⁴³⁸ The manuscript has also been studied by P. Ingorokva.⁴³⁹

The manuscript is preserved in Mount Sinai Monastery of Saint Catherine.

Jer.Geo.48, Parakletike (George the Athonite's translation), 11th c.

There is no information about the scribe and the place of copying. Giorgi Prokhore, the builder of the Holy Cross Monastery, was the commissioner of the

431 See the bibliography in the publication: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 116.

432 მენაბდე, კერები, II, 84.

433 Цагарели, Памятники, 172-174.

434 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 15-19.

435 Blake, Catalogue, 1922-1923, 380-385.

436 ქურციკიძე, ბასილი კესარიელის სწავლანი, 021-024.

437 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 39-40.

438 Sin. II, 82-85.

439 ინგოროყვა, ძველი ქართული პოეზია, 370, 486, 576.

manuscript. From the inscription placed at the end of the manuscript, we learn that Giorgi Prokhore had divided this large collection of hymns for fasting cycle into two parts for its easy use and donated them to the monastery of the Holy Cross which was built by him.

The manuscript was described by A. Tsagareli (#89)⁴⁴⁰ and R. Blake (#48).⁴⁴¹

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.24 / Jer.Geo.25, Synaxarion (George the Athonite's translation), Agapes of the Monastery of the Holy Cross, 11th century. (Jer.Geo.25 is a continuation of the manuscript Jer.Geo.24).

The agapes of the Holy Cross Monastery preserved in the manuscript are valuable sources for the history of the Monastery and the Georgian community in Jerusalem in general. Agapes were studied and published by N. Marr⁴⁴² and E. Metreveli.⁴⁴³ The manuscript has also been described by R. Blake.⁴⁴⁴ The Great Synaxarion has been studied and a critical text has been published.⁴⁴⁵

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Sin.Geo.O.16, Four Gospels, 11th c.

The manuscript was described by A. Tsagareli (#7)⁴⁴⁶, I. Javakhishvili⁴⁴⁷, G. Garritte⁴⁴⁸. See also "The Georgian Manuscript Book Abroad"⁴⁴⁹.

Tsagareli refers to the scribe's colophon in his description, from which several facts are made evident: the date of copying the manuscript, the identity of the scribe - Gabriel Sakuareli, the commissioner - Daniel, Archpriest of the Holy Cross Monastery and the place of copying - the Monastery of the Holy Cross.⁴⁵⁰ Unfortunately, the last page of the manuscript along with its colophon were no longer accessible to Iv. Javakhishvili.⁴⁵¹

440 Цагарელი, Памятники, 170-171.

441 Blake, Catalogue, 1924/2, 390.

442 Марр, Синодикон крестного монастыря - The description of the manuscript is contained on the V-XXVIII pages of this edition.

443 მეტრეველი, მასალები.

444 Blake, Catalogue, 1922-1923, 405-406.

445 დოლაქიძე, ჩიტუნაშვილი, დიდი სვინაქსარი.

446 Цагарელი, Памятники, 198-199.

447 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 36-38.

448 G Garitte, Catalogue.

449 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 73.

450 Цагарელი, Памятники, 198-199.

451 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 38.

In Tsagareli's account, the date is probably inaccurate (*koronikon* Sib = 992), due to the fact that the colophon mentions Giorgi Prokhore and the Father Superior of the Holy Cross Monastery, Giorgi. The scribe of the manuscript, Gabriel Sakuareli mentioned in the colophon, is also the scribe of the *Parakletike* (Sin.Geo.O.17) which was also copied in the Monastery of the Holy Cross in 1061. The given manuscript must also be approximately contemporaneous with it.

The manuscript is preserved in the Monastery of St Catherine on Mount Sinai.

H-2336, Menaion (George the Athonite's translation), 11th c.

The place of copying and the identity of the scribe are not known.

From the colophon attached to the manuscript, we learn that in 1570 the manuscript was bound in the Monastery of the Holy Cross by Vlasi Urbneli (of Urbnisi) by the order Bishop Barnaba Tbileli (of Tbilisi).

The inscription on the first page of the manuscript reveals that the manuscript was acquired by King David's teacher, Ilarion Opizari (of Opiza).

The description of the manuscript is included in Volume V of descriptions of the H Collection manuscripts.⁴⁵² A brief description is also included in the publication "Georgian Manuscripts Copied Abroad".⁴⁵³

In 1820, Giorgi Avalishvili brought the manuscript from Jerusalem and handed it over to the Asian Museum in St Petersburg, and in 1923 the manuscript was handed over to the Soviet Republic of Georgia.

Now the manuscript is preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

H-2339, Menaion (George the Athonite's translation), 11th c.

The place of copying and the identity of the scribe are not known. The manuscript belonged to the Monastery of the Holy Cross in the 17th century and after that. In 1649 the manuscript was adorned in the Monastery of the Holy Cross by Grigol the Deacon.

We learn from an extensive colophon that Grigol had compiled the manuscript by the order of Nikipore Cholokashvili. This colophon contains significant information about the renovation of the Holy Cross Monastery (173v-174v) on the initiative of Nikipore (Nikoloz) Cholokashvili in the 17th century, as well as the financial difficulties of the monastery.

The description of the manuscript is included in Volume V of the H Collection manuscripts descriptions.⁴⁵⁴ A brief description is also included in the publication "Georgian Manuscripts Copied Abroad".⁴⁵⁵

452 H კოლექცია, V, 231-232. The text of the colophon is also given here.

453 უცხოეთში გადანერვილი ქართული ხელნაწერები, 40.

454 H კოლექცია, V, 233-235. The text of the colophon is also given here.

455 უცხოეთში გადანერვილი ქართული ხელნაწერები, 42.

In 1820, Giorgi Avalishvili brought the manuscript from Jerusalem and gave it to the Asian Museum in St Petersburg, and in 1923 the manuscript was handed over to the Soviet Republic of Georgia.

Now it is preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

S-353, Giorgi Mtsire, The Life of St George the Hagiorite, 11th c.

Several calligraphies can be distinguished in the manuscript. The identity of the scribe and the place of copying are not specified. The manuscript was in the Monastery of the Holy Cross in the 70s of the 16th century, it was bound by Barnaba Tbileli (of Tbilisi).

The description of the manuscript is included in Volume I of the S Collection manuscripts descriptions.⁴⁵⁶ A brief description is also included in the publication "Georgian Manuscripts Copied Abroad".⁴⁵⁷

It is preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Manuscript E16 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, Pearl by John Chrysostom and other Compositions (translated by Ephtvime the Athonite), 11th c.

The manuscript was copied in the monastery of St Samuel in Palestine and donated to the same monastery (329r-330r).

The manuscript later belonged to the Monastery of the Holy Cross from where, in 1820, it was brought to St Petersburg by Giorgi Avalishvili.

The manuscript is currently preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St Petersburg.

For more on this manuscript, see the entry about St Samuel Monastery, section "Manuscripts".

Manuscript M13 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, St John Chrysostom, Commentary on the Gospel of John, 1038; 13th-14th cc.

This is a famous manuscript preserved in the Institute of Oriental Manuscripts, which was copied in the Monastery of St Sabbas in 1038 by Mikael Chikhuareli by the order of the builder of the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, Giorgi Prokhore (487r, 488r). He also donated the manuscript to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem (488r).

The manuscript was restored in the Monastery of the Holy Cross- for the first time in the 13th-14th centuries, when the second part of the manuscript was copied to complement the first part; And for the second time- in 1570, by Vlasi Urbneli

456 S კოლექცია, I, 409-411.

457 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 46.

(of Urbnisi) by the order of Bishop Barnaba Tbileli (of Tbilisi). This happened when the manuscript was re-bound (489r).

For more on this manuscript, see the entry regarding St Sabbas Monastery, section “Manuscripts”.

Bodleian Library Manuscript MS.Georg.b.I. Hagiographic Collection, 11th c.

The first part of the collection contains the “lives” of the saint fathers (the Patericon), the second includes the “lives” of the saint mothers (the Matericon).

It was copied for the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. The scribe / donor was Giorgi Prokhore.

The manuscript was described by P. Peeters,⁴⁵⁸ D. Barrett.⁴⁵⁹ The description of the manuscript is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴⁶⁰

The manuscript is preserved in the Bodleian Library in Oxford.

Dumbarton Oaks MS 2, Menaion (material for December, January, February). 11th c.

It contains material for December, January and February.

The scribe was Iovane Dvali, book binder- Nistereon; It was copied for the Monastery of the Holy Cross, on the initiative of its builder – Giorgi Prokhore.

After 1883, the manuscript was moved first to Europe, then to the USA.

The manuscript was described by A. Tsagareli (#36).⁴⁶¹ This manuscript is not included in the descriptions compiled by R. Blake and N. Marr because they were not able to get hold of the manuscript on the ground at the monastery.

Later, the manuscript was studied by K. Kekelidze,⁴⁶² R. Blake⁴⁶³ and G. Garritte.⁴⁶⁴ Information about the manuscript is also given in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴⁶⁵

The manuscript is currently preserved in the Dumbarton Oaks Library in the United States.

458 P. Peeters, *De codice Hiberico Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis*, *Analecta Ballandiana*, t. XXXI (1912), Bruxelles, Paris, 301-306.

459 *Catalogue of the Wardrop Collection and of other Georgian Books and Manuscripts in the Bodleian Library*. David Barrett. Department of Oriental Books. Bodleian Library. Oxford University Press. 1973, 305.

460 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 60-61.

461 Цагарели, Памятники, 164.

462 კეკელიძე, უცნობი რედაქცია ქართული ჰიმნოგრაფიული თუნისა, 5-55.

463 Blake, *Georgian Menaion from Palestine*, 97-104.

464 Garritte, *Le ménée géorgien de Dumbarton Oaks*, 29-64.

465 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 28.

Manuscript H18 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, Commentary on the Psalms, 11th-12th cc.

The manuscript contains the Psalms translated by Ephrem Mtsire (Ephraim the Lesser).⁴⁶⁶ The identity of the scribe is unknown. It was copied on the island of Cyprus, in the Georgian monastery of Zhalia (Ghalia), namely in the seclusion cave of the monastery. It is not known when this manuscript was brought to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. Undoubtedly, it has been preserved in the Monastery of the Holy Cross since the 16th century, which is confirmed by the inscription of Beena Cholokashvili.

The manuscript also preserves a significant inscription (dated to 1807) of the pilgrim, Lavrenti Okribeli, which confirms that the Georgian inscriptions were indeed preserved in the Church of the Holy Sepulchre and in the monasteries of St Theodore, St Nicholas and St Abraham (391r).⁴⁶⁷

The manuscript was part of the collection of the Holy Cross Monastery in Jerusalem until 1820, when Giorgi Avalishvili brought it to Russia in 1820.

A. Tsagareli (#146),⁴⁶⁸ M. Brosset,⁴⁶⁹ T. Zhordania,⁴⁷⁰ T. Tseradze and L. Khopertia⁴⁷¹ all have described the manuscript.

It is currently preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences.

Manuscript of the National Library of Paris Georg.28, Four Gospels, 12th c.

The manuscript is adorned with miniatures of evangelists. Its scribe was Maldaviti's son, commissioners- Basil and Demetre; The four gospels were copied in Georgia and the manuscript was donated to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem (224v).

In the 16th century, Vlasi Urbneli renewed the cover of the manuscript in the Monastery of the Holy Cross (247v).

Commemorations for the members of the Order of the Templars and Shehan figures are added to the Four Gospels (246v).⁴⁷²

466 Regarding the text of the translation and its composition, see: შანიძე, მ., შესავალი ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანებისა (ტექსტი და შენიშვნები), საიუბილეო, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 11, თბილისი, 1968, 77-100; შანიძე, მ., ეფრემ მცირის ფსალმუნთა თარგმანების ტექსტისათვის, ქართული წყაროთმცოდნეობა, III, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, თბილისი, 1971; შანიძე, მ., ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბილისი, 1979.

467 The text of the inscription has been published, see: ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 369.

468 Цагарели, Памятники, 188-191.

469 Brosset M., Notice des manuscrits géorgiens récemment acquis par l' Academie, Dorn. B. Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St.Petersburg, 1846, 632.

470 თ. ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. I, 128.

471 ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 356-370.

472 Regarding the commemorations see: მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის კიდევე ერთი ხელნაწერი.

A detailed description of the manuscript and some agapes and commemorations were first published by E. Takaishvili (who, according to palaeographic signs, dated the manuscript to the 13th century).⁴⁷³ The commemorations on the manuscript have been studied by E. Metreveli who, based on those commemorations, dates the manuscript to the 12th century.⁴⁷⁴

A brief description of the manuscript is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴⁷⁵

The manuscript is preserved in the National Library of Paris.

Jer.Geo.51, Patericon. 12th c.

The identity of the scribe and the place of copying are unknown.

In the 16th century the book was re-bound in the Monastery of the Holy Cross on the initiative of Father Superior of the Monastery Epiphane. The manuscript inscriptions also mention Iona Khuntus-Dze (son of Khuntu), as the binder (1 r).

The manuscript was described by A. Tsagareli (#111)⁴⁷⁶ and R. Blake.⁴⁷⁷ It has also been studied by E. Metreveli.⁴⁷⁸ A brief description is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴⁷⁹

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

H-1661, Great Synaxarion translated by George the Hagiorite (Golgotha Synaxarion), 1155.

The famous “Golgotha Synaxarion” (338 v) was copied in the Monastery of the Holy Cross, which belonged to the Holy Sepulchre. Agapes of the 15th-16th cc. preserved in the manuscript and inscriptions of Aghdgomela Makharebeli (1401-1407, 3r) provide important information about the properties and rights of the Georgian Christian community in Jerusalem. The manuscript also contains references to the Crusaders, commemorations of members of the Order of the Templars (2nd half of the 12th century).

For more on this manuscript, see article: the Church of the Holy Sepulchre, section: Manuscripts.

473 ე. თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და 20 ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიმუში, პარიზი, 1933, 61.

474 მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის კიდეც ერთი ხელნაწერი (Here is also given a brief description of the manuscript), see also: მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 235.

475 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 211-212.

476 Цагарели, Памятники, 174-175.

477 Blake, Catalogue, 1924/2, 393-394.

478 მეტრეველი, მასალები, 112, 266. She has also published the colophon.

479 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 125.

A-1347, Theodore the Studite, Catecheses (George the Hagiorite’s translation), 12th c.

The scribe was Mikael Gwurgenisdze (son of Gwurgen) (158v, 203r).

The manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross, for the Church of St George of Vanis Kvabebi.

The description of the manuscript is included in Volume IV of the A Collection description.⁴⁸⁰ A brief description is also included in the publication “Georgian Manuscript Copied Abroad”.⁴⁸¹

The manuscript is preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Jer.Geo.20, Mixed Collection, 12th-13th cc.

The collection contains Ephtvime the Athonite’s translation of John Sinaites’ “Ladder” and hagiographic works.

The scribe of the manuscript was Ioane (283 v). The place of copying is unknown, but later (in the 16th century) the manuscript belonged to the Monastery of the Holy Cross. In 1514 the Father Superior of the Holy Cross Monastery Beena Cholokashvili rebound the manuscript; this becomes clear from the inscription.

The manuscript was described by A. Tsagareli (#136 or 137),⁴⁸² N. Marr (#14),⁴⁸³ R. Blake (#20).⁴⁸⁴

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.59, Lectionary, 12th-13th cc.

The manuscript contains readings from the Old Testament for the entire year and from the New Testament only for the Lent and the Easter.

The identity of the scribe and the place of copying are not specified. It was bound in the Monastery of the Holy Cross. From the inscription on the recto of the first cover sheet we learn that the manuscript was bound by Makharebeli in the Monastery of the Holy Cross. On the last sheet, there is a note by Arsen Alaverdeli (presumably a commissioner) (288v).

The manuscript was described by R. Blake.⁴⁸⁵ Brief information about the manuscript is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁴⁸⁶

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

480 კოლექცია A, IV, 429-432. The colophon is also published here.

481 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 50.

482 Цагарели, Памятники, 181 (The description by Tsagareli is extremely short; he dates the manuscript to 14th-16th cc.).

483 მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა, 37. He has also published the colophon of Beena Cholokashvili.

484 Blake, Catalogue, 1922-1923, 396-397.

485 Blake, Catalogue, 1924/2, 396.

486 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 130.

Jer.Geo.102, Four Gospels (Giorgi the Athonite's translation), 12th-14th cc.

The manuscript is illuminated with miniatures of the Evangelists.

The scribe was Ioane; the place of copying - presumably the Monastery of the Holy Cross.⁴⁸⁷

The manuscript was described by A. Tsagareli (#8)⁴⁸⁸ and R. Blake.⁴⁸⁹ A brief description is included in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁴⁹⁰

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.127, Horologion, 12th-15th cc.

A brief description of the manuscript has been compiled by A. Tsagareli (#24 - Tsagareli dates the manuscript to the 12th-14th centuries)⁴⁹¹ and by R. Blake.⁴⁹² A brief description is also included in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁴⁹³

The collection also has Beena Cholokashvili's colophon attached on the cover sheet at the end. The manuscript has also been described by E. Metreveli and L. Menabde.⁴⁹⁴

The Manuscript Cod.Ms.V 1095. UB of the University of Leipzig, Agape records of the Monastery of the Holy Cross (i.e., Tischendorf list), 12th-17th cc.

Under the given number, there are fragments of three different manuscripts. One of them represents agapes from the Synaxarion of the Holy Cross Monastery in Jerusalem. The given fragment contains four folios and it consists of two parts which are not related to each other: Part I contains two folios written in the same hand and a list of agapes set during the Lent and Easter week and also hymns for the Holy Week. Part II contains agapes written in different handwritings, most of them composed in the 15th century, the latest is from the 17th century.

Brief information about these Leipzig fragments is presented in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁴⁹⁵ The Agapes of the Holy Cross Monastery have been studied and published.⁴⁹⁶

The manuscript is preserved in the Leipzig University Library.

487 Blake, Catalogue, 1924/2, 418.

488 Цагарели, Памятники, 254.

489 Blake, Catalogue, 1924/2, 418-419.

490 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 117.

491 Цагарели, Памятники, 157.

492 Blake, Catalogue, 1925-1926, 133.

493 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 133.

494 მეტრეველი, მასალები, 37, 40; მენაბდე, კერები, II, 112-113.

495 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 37.

496 Мapp, Синодикон крестного монастыря; Metreveli, Materials, 72-78.

Jer.Geo.86, Chants for Easter, 13th c.

Blake indicates that the manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross.

The manuscript has not been studied. A short description has been compiled by R. Blake.⁴⁹⁷

It is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

K-25, Nomokanon, 13th c.

The scribe was Grigol Chakhrekhaidsze who copied it for the Holy Cross Monastery.

It is clear from the second inscription that Nikoloz Cholokashvili saw this manuscript in Jerusalem in 1622 and he donated it again to the Monastery of the Holy Cross (300 v).

The description of the manuscript is included in the first volume of the descriptions of the manuscripts preserved at Kutaisi State Historical Museum.⁴⁹⁸ A brief description is also included in the publication "Georgian Manuscripts Copied Abroad".⁴⁹⁹

The manuscript is currently preserved in Kutaisi State Historical Museum, where it was transferred from Gelati Monastery.

Jer.Geo.133, Psalms, 13th-14th cc.

The identity of the scribe and the place of copying are not known. In 1532 it was re-bound and put in a new covering by Beena Cholokashvili (1r, 5v).

A very brief description of the manuscript is included in A. Tsagareli's catalogue (#6, he dates the manuscript to the 14th-16th centuries).⁵⁰⁰ The manuscript has been described by R. Blake⁵⁰¹ and a brief description is also included in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁵⁰² The text was taken into consideration while preparing an edition of Psalms.

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.⁵⁰³

Jer.Geo.136, Psalms, 13th-14th cc.

The identity of the scribe and the place of copying are not known. Elise Bishop of Dmanisi rebound the manuscript in the Holy Cross Monastery: "*I, Elise of Dmanisi, unworthy of it, bound these Psalms in the Monastery of the Cross*" (2 r).⁵⁰⁴

497 Blake, Catalogue, 1924/2, 413.

498 ქუთაისის ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. I, 110-116.

499 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 56.

500 Цагарели, Памятники, 154.

501 Blake, Catalogue, 1925-1926, 137.

502 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 117.

503 შანიძე, მ., ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები.

504 The text of the inscription is provided here in accordance with A. Tsagareli's catalog- Цагарели, Памятники, 153.

The manuscript has been described by A. Tsagareli (# 6)⁵⁰⁵ and R. Blake.⁵⁰⁶ A brief description is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁵⁰⁷

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.65, Parakletike, 13th-14th cc.

This manuscript, which originally belonged to Devtubani Monastery, was soon taken to the Monastery of the Holy Cross, as evidenced by an inscription of the 13th-14th centuries (1v).

For more on this manuscript, see the entry about Devtubani Monastery, section “Manuscripts”.

Jer.Geo.87, Pentecostarion. 13th -16th cc.

The manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross by monk Iakob (186v).

There is an inscription mentioning Beena Cholokashvili Irubakidze on the verso of the first cover sheet.

The manuscript has been described by A. Tsagareli (#71 - he dates the manuscript to the 13th-14th centuries)⁵⁰⁸ and by R. Blake (he dates it to the 16th-17th centuries, but according to Beena Cholokashvili’s inscription, the manuscript should have been copied no later than the first half of the 16th century).⁵⁰⁹ A brief description is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁵¹⁰

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.21, Mixed Collection of exegetical and homiletic readings, 13th-16th cc.

The manuscript belonged to Kapatha Monastery of Jerusalem, and then to the Monastery of the Holy Cross, as evidenced by its inscriptions (1r; 2v; 5v, 332v). As it becomes evident from the inscription, the manuscript was stolen from the monastery, and it was returned by the monk Ilarion of Opiza to the Monastery of the Holy Cross (332v).

For more on this manuscript, see the entry about Kapatha Monastery, section “Manuscripts”.

505 Цагарели, Памятники, 153.

506 Blake, Catalogue, 1925-1926, 138.

507 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 117.

508 Цагарели, Памятники, 167-168.

509 Blake, Catalogue, 1924/2, 413.

510 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 137.

Jer.Geo.120, Hagiographic Collection, 14th-15th cc. (59 pages at the beginning of the manuscript were filled in the 17th century).

The scribe was the hieromonk Iakob (inscription at the beginning), bookbinder- Father Superior of the Holy Cross Monastery Epiphane (who also bound the manuscript Jer.Geo.51. He was the father superior of the Holy Cross Monastery in 1567-1593- see E. Metreveli "Materials"⁵¹¹).

The manuscript has been described by A. Tsagareli (#108- he dates the manuscript to the 13th-15th centuries)⁵¹² and by R. Blake.⁵¹³ A brief description is also included in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁵¹⁴

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.76, Acts of the Apostles and St Paul's Epistles (Giorgi the Athonite's translation), 14th c.

The manuscript was copied in the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem and it was donated to the Monastery of the Holy Cross (242r).

For more on this manuscript, see the entry about the Church of the Holy Sepulchre, section "Manuscripts".

Jer.Geo.117, Menaion (contains the hymns for December), 14th-16th cc.

The scribe is unknown. The first cover sheet confirms the inscription of the hieromonk Manase, who had bound the manuscript. The manuscript was bound by Beena Cholokashvili for the second time.

The manuscript was described by A. Tsagareli (#50)⁵¹⁵ and R. Blake.⁵¹⁶ A brief description is also given in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁵¹⁷

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.114, Kontakion (contains material for the entire year), 15th-16th cc.

The manuscript was copied in the Monastery of the Holy Cross, the name of the scribe is not legible (according to Blake's catalogue) (25v). There are several inscriptions on the cover sheets, including the one of Beena Cholokashvili, who bound the manuscript.

511 მეტრეველი, მასალები, 37-38.

512 Цагарели, Памятники, 174. The source contains the cited inscription.

513 Blake, Catalogue, 1924/2, 427-429.

514 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 120-121.

515 Цагарели, Памятники, 166 (The source includes the cited inscription).

516 Blake, Catalogue, 1924/2, 426.

517 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 140, see also: მეტრეველი, მასალები, 37; 40.

The manuscript has been described by A. Tsagareli (#100- he dates the manuscript to the 13th-14th cc)⁵¹⁸ and R. Blake.⁵¹⁹ A brief description is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁵²⁰

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Q-84, Four Gospels, 16th c.

It was copied by Ambrosi in the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem.

On the cover sheet of the manuscript there is an inscription of the father superior of Sairme Monastery, Kirile Gabunia; this fact dates the text back to 1860. From the inscription we learn that the manuscript has been renewed and rebound by the order of Kirile.

A description of the manuscript is included in the Volume I of the Q Collection description.⁵²¹ A brief information is also included in the publication “Georgian Manuscripts Copied Abroad”.⁵²²

The manuscript is preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

518 Цагарели, Памятники, 172.

519 Blake, Catalogue, 1924/2, 425.

520 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 141.

521 Q კოლექცია, I, 97-98. The source includes the cited inscription.

522 უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები, 62.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY IN THE JUDEAN DESERT**

ST THEODOSIUS MONASTERY

Location and Ownership

St Theodosius Monastery is located in the Judean Desert in the vicinity of Bethlehem and belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The earliest information about the founding of St Theodosius Monastery is provided by *Life of Theodosius*, written by Cyril of Scythopolis. According to it, Theodosius the Cenobiarch (414-529) arrived in Palestine from Cappadocia in 450; For a short period of time he stayed in the monastery near the Tower of David, after that he headed to the cave to the east of Bethlehem. Interestingly, according to this account, it was in this cave that the three biblical magi found their hiding shelter while returning to their homeland from the east, after having seen the newborn Saviour (Matthew 2: 1-2). Soon other monks also joined Theodosius. According to Cyril of Scythopolis, at the time of Theodosius the Great's death, there were 400 monks in his monastery.⁵²³

After Theodosius's death, the monk Sophrony was appointed as the superior of the monastery. He led the monastery for 14 years and expanded it four times during that period. In this endeavour, he was financially assisted by his nephew, the court attendant of Emperor Hadrian I- Mamas, who made a great contribution and left all his wealth to the monastery after his death. In 542, the Church of the Virgin Mary was built in the monastery.⁵²⁴

It is a known fact that at the beginning of the 9th century 70 monks resided in the monastery. Numerous manuscripts were created and copied here in the 9th-12th centuries. A 14th-century Damascus writer, Ibn Fadala, refers to the monastery as Dayr al-Dawaq, noting that it is a very prominent place among Christians and that he himself has visited it many times. According to the records of the 15th century, the monastery had already been turned into ruins and it was in the hands of the Arabs.⁵²⁵

Until the last decade of the 19th century, the territory of the monastery was occupied by the Arabs, in particular, the tribe of Ibn Ubayd. The Greek Orthodox Patriarchate reclaimed the site, and in 1896, Patriarch Gerasimos I laid the foundation for the construction of a new monastery there.⁵²⁶

523 Pringle, *The churches*, vol. II, 271.

524 Tchekhanovets, *The Caucasian Archeology of the Holy Land*, 32-34.

525 Pringle, *The churches*, vol. II, 272.

526 *Ibid.*, 273.

Georgians in St Theodosius Monastery

According to the the 'Life of Theodosius', in addition to the main church, the monastery also had Armenian and Bessian chapels.⁵²⁷

Various opinions have been expressed in the scholarly literature regarding the identity of the Bessi people. There is a theory which identifies them with the Thracians.⁵²⁸ However, according to the widely held opinion in scholarly circles today, the Bessi must have been tribes of Kartvelian origin.

According to Korneli Kekelidze, the Bessi could have meant Laz people, who ecclesiastically were under the diocese of Pasis/Pasid, dependent of Constantinople. The researcher also explains that the literary language of the Bessi people, i.e. of Laz people, in which they officiated worships, was supposed to be Georgian.⁵²⁹

According to Platon Ioseliani, the Iberians could have been referred to as the Bessi people.⁵³⁰ The Western scholarly tradition also largely refers to the Iberians, the inhabitants of eastern Georgia when it comes to the identity and origin of the Bessi people. This opinion was expressed in 1907 by E. Nestle,⁵³¹ then shared by J. Milik.⁵³² This viewpoint has also been shared by famous researchers of the Holy Land J. Patrich,⁵³³ L. Di Segni and I. Tsafirir.⁵³⁴

Therefore, based on the text of the *Life of Theodosius*, it is convincingly proven that just like in St Sabbas Monastery, Georgians had their own chapel in St Theodosius Monastery as well.

527 კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები?“, 84-85. It should be noted that the Georgian translation of the Life of St Theodosius is preserved in two redactions – keimena and metaphrastic. The keimena recension is preserved in two manuscripts of the 11th and 13th centuries (Addit. 11281 of the British Museum and A 188 preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts. Published by V. Imnaishvili (see იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხორებანი, 184-197); The Metaphrastic version is preserved in three Georgian manuscripts (A-79, 12th-13th centuries; Kut. 3, 16th centuries and Kut. 13, 17th centuries) (see: კეკელიძე, ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია, 127, 176; გაბიძაშვილი, ქართული ნათარგმნი ჰაგიოგრაფია, 218).

528 Festugiere, Les moines d'Orient, 124 n. 291.

529 კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები?“, 98; The researcher examines the sources at his disposal, which refer to the Bessi ("The Life of Sabbas the Sanctified", written in 555-6, the Itinerari of the 6th century traveler Anonine Martvire, and the "Leimonarion" of John Moschus in the 7th century) and concludes that the name Bessi is equivalent of the ethnic term Basi, which directs our attention to the eastern shores of the Black Sea, where we find a number of toponyms consisting of this root.

530 Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 153.

531 Nestle, "Kleine Mitteilungen", 500-501.

532 Milik, La topographie de Jérusalem, 143-145, n. 1.

533 Patrich, Sabas, 251, 338.

534 Di Segni, Tsafirir, The Ethnic Composition, 439-440.

ST SABBAS MONASTERY (MAR SABA)

Location and Ownership

Monastery of St Sabbas is located in the Judean desert, in the Kidron Valley (i.e. Josaphat), about 15 kilometres southeast of Jerusalem. The monastery belongs to the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

History

The monastery was founded in the 5th century by one of the greatest Palestinian desert saints, Sabbas the Sanctified († 532) who was originally from Capadocia (present-day Turkey). The life of the ascetic priest and the founding of the monastery are described by Cyril of Scythopolis (522-558).⁵³⁵

Originally, in 483, St Sabbas built a tower and a small church. 70 monks were living with him at that time. The number of ascetic monks soon doubled and due to this, the desert saint consecrated one of the largest caves as a church in 490. With the property left by his mother, St Sabbas built a guest house in 491. Within a few years, two monks who were skilled architects joined the monastery. With their help a new large church (501 AD), a bakery, a hospital and a water reservoir were built. On the verge of the 6th century, this complex was a Lavra-type monastery, with 250-300 ascetic monks living in the surrounding natural or manmade caves.⁵³⁶

The Monastery of St Sabbas became one of the largest and most authoritative religious sites in the Judean desert. The fraternity of monks living in the monastery was distinguished both by its numerical abundance and by its ethnic diversity.

During its existence, the monastery was repeatedly destroyed. After the invasion of Persians in the Holy Land in 614, the Arab tribes took advantage of the created unrest, looted the monastery and killed its monks. Despite this brutal raid, the ascetic servants returned to the Lavra and monastic life continued; however, due to the unstable situation, the monks were constantly in danger. For instance, in the spring of 796, the monastery was twice attacked by the Bedouins, killing dozens of monks as a result.⁵³⁷

535 The keimena version of the Life of St Sabbas the Sanctified has been translated into Georgian and is included in two 11th-century manuscripts, while the metaphrastic writings, which must have belonged to Symeon Logothete are preserved in more manuscripts, which are from later periods. It should be noted that the praising of Sabbas the Sanctified which was included in the collection compiled by Gabriel Mtsire († 1801) - "Manana" - may even be original (for details, see: კეკელიძე, კიმენი, II, 139-219, იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხოვრებანი, 56-125; დოლაძე, სვინაქსარული საკითხავი, 5, XII).

536 Murphy-O'Connor, The Holy Land , 375-6.

537 Pringle, The churches, vol. II, 259.

It is also a known fact that the raids and looting of the Monastery of St Sabbas continued in the 9th century too.⁵³⁸ It is also noteworthy that the intellectual golden age of the monastery in the Holy Land coincides not with the Byzantine but with the Arab domination (640-1099). It was during this period that John of Damascus († 749 CE), bishop the Cosmas of Maiuma (c. † 787 CE), and a number of other prominent fathers were actively serving in the Lavra.⁵³⁹

During the Latin Empire of Jerusalem (1099-1291), mainly the European pilgrims and travellers provided information about the Monastery of St Sabbas. It turns out that during this period, most of the monks who served in the monastery were from Jerusalem. It seems that the rule that forbade women to enter the Lavra was still in force.⁵⁴⁰

The Arab authors also provide interesting information about the monastery from the following period:

Ibn Batuta (1304-1377) refers to the Lavra founded by St Sabbas as the “New Sik”⁵⁴¹ to distinguish it from the Chariton Lavra known as the “Old Sik”. The Palestinian historian Mujir an-Din (1456–1522) notes that in 1269, Sultan Baybars demolished the cells of 300 monks in Dayr al-Sik, so that the Crusaders would not use them during the city siege. It is difficult to say with certainty whether the mentioned Dayr is actually Lavra of St Sabbas or some other monastery of the Judean desert.⁵⁴²

In the 14th-15th centuries, the monastery was visited by Slavic clergy, who describe the Lavra, its buildings and the situation in details. It is a known fact that at the end of the 15th century only 6 Greek monks lived in the monastery while the main part of the Lavra area was occupied by the local Bedouins. It is noteworthy that during the Ottoman rule of the land, the situation changed for better to some extent; in particular, Sultan Suleiman II in 1533 issued a firman which ordered the restoration of the monastery of St Sabbas; Later, in 1605-1606, the firman of Sultan Ahmad I ordered the complete restoration of the Lavra and the construction of a new tower. Moreover, the firman of 1613 demanded the repairing works to be carried out on the tower.⁵⁴³

Later, the territory of the monastery was again occupied by the Bedouins, although in 1688 Patriarch Dositheus (1669-1709) obtained permission to liberate and reclaim the Lavra from the Arabs and to restore it. Unfortunately, in the following period, the local Bedouins continued to occupy the territory of the monastery

538 Ibid., 259.

539 Patrich, Sabas, 358.

540 Pringle, *The churches*, vol. II, 260, J. Patrich, Sabas, 274.

541 The word “sik” comes from the Greek word seikos, which was used to refer to a lavra.

542 Pringle, *The churches*, vol. II, 261.

543 Ibid., vol. II, 261-2.

and this did not stop even in the 19th century. The Lavra was also severely damaged by the earthquakes of 1834 and 1927, although monastic life in the monastery did not stop and the Lavra is still an important religious centre nowadays.⁵⁴⁴

Georgians in the Holy Lavra of St Sabbas

Georgians were already actively represented among the monks of the Monastery of St Sabbas, during the life of St Sabbas. According to Cyril of Scythopolis, when the followers of the heresy of Origen increased in Palestine, the Bessi monks left the monasteries near the Jordan and marched to Jerusalem in order to defend the Orthodoxy and became actively involved in the movement against the followers of Origen.⁵⁴⁵ According to the viewpoint established in the scholarly literature, the Bessi people are tribes of Kartvelian origin.⁵⁴⁶ As it is known from the life of Sabbas, the followers of Origen fought a hand-to-hand battle with the monks of the monastery of St Sabbas to seize it. The mentioned monks were locked in the monastery. In order to repel the opponents gathered at the monastery of St Sabbas, the Bessi monk Theodulus came out of the monastery, who alone scattered the group of Origen's followers.⁵⁴⁷

A certain Greek document related to the name of St Sabbas, known as the colophon of Sabbas, confirms that Georgians had their own church, in which they had the right to pray and recite the Gospels and the Apostles in their native language.⁵⁴⁸

Georgians also owned the "Kvabi" - Kvabi of Georgians, i.e. a church in a cave. This is confirmed by the manuscript "Triodion" (Sin.Geo.O.5) copied in the Monastery of St Sabbas in 1052. We learn from the colophon of the commissioner, Giorgi Morkneveli, that the original copy of the Triodion was given to Giorgi by his priest, Mikael Chikhuareli who was a scholar serving at the monasteries of the Holy Cross and St Sabbas.

The monastery of St Sabbas was very authoritative in Georgia as well. Typicon of St Sabbas Lavra became prevalent in Georgia; According to Giorgi Merchuli, Gregory of Khandzta had the copy of the typicon of St Sabbas Lavra brought from Jerusalem, which he used while developing the rules and principles for his monasteries.⁵⁴⁹ Later, King David the Builder and Arsen of Iqalto assigned the typicon of St Sabbas Monastery to Shio-Mghvime Monastery.⁵⁵⁰

544 Ibid., vol. II, 262-3.

545 კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები?"; Patr. Sabas, 251, 338, footnote 15.

546 The Bessi had their own church in the monasteries of St Sabbas and St Theodosius. For more information about the Bessi people, see the section "Georgians in the Monastery of St Theodosius".

547 იმნაიშვილი, ვ., მამათა ცხოვრებანი, 121; Patr. Sabas, 338.

548 გეორგიკა, III, 188-189; Patr. Sabas, 274.

549 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II, 264-265.

550 მენაბდე, კერები, II, 29, footnote 36.

It is evident from the written monuments that pilgrims from Georgia used to visit the Monastery of St Sabbas in the Holy Land. The *Life* of Ilarion Kartveli (9th century) relates that during his stay in the Holy Land, Ilarion spent 7 years in the Monastery of St Sabbas.⁵⁵¹

Also noteworthy are the two sources from the 12th century, which narrate how the Georgian monks worked in the Lavra Monastery. One of them is the description of the Lavra by the Byzantine pilgrim, John Phocas in 1185, from which we learn that in the vicinity of the monastery there were 40 divinely envisioned monks, six of whom could speak directly to the Lord. One of them was an Iberian (Georgian) monk. The second reference belongs to the Neophytos, the former patriarch of Constantinople, who, in his famous work *Narratio de Monacho Palaestinesi* recounts the story of a Georgian stylite Gabriel, who resided in the Lavra in the 12th century.⁵⁵² In the reference of Archimandrite Agrethenios (1370), we learn that there was an Iberian (Georgian) church in St Sabbas Lavra.⁵⁵³

The Georgian monks of St Sabbas Monastery created a powerful cultural centre that made a significant contribution to the development of the ancient Georgian church literature. From one of the colophons of Giorgi the Athonite, which is attached to the Georgian text of the Gospel edited by Giorgi the Athonite, we learn that one of the earliest editions of the Georgian Gospel was developed in this monastery.⁵⁵⁴ According to this reference, before the creation of Giorgi the Athonite's translation, two versions of the Gospel were prevalent in Georgia: Khanmeti and of St Sabbas. Considering its name, there is no doubt that the latter must have been created by the monks of St Sabbas Monastery.⁵⁵⁵

Many Greek, Arabic and Syriac works have been translated by the Georgian scholars and many manuscripts have been made in accordance with them. It should be noted that most of the translations from Arabic were performed in the Lavra of St Sabbas.

Among the Georgian manuscripts copied in the Monastery of St Sabbas, "Sinai Homiliary-Polycephalon" holds a special place; it was copied in the monastery in 854 and then got transferred to Mount Sinai.

The Palimpsest manuscript Iadgari (liturgical hymnographic collection) H-2123 was also created by the 10th-century monks serving at the Monastery of St Sabbas. Porphyrius Uspensky brought the manuscript from Mount Sinai to St Petersburg in the 19th century.

Among the Georgian scholars and scribes of the monastery, Iovane Zosime

551 ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II , 13-14.

552 Pringle, *The churches*, vol. II, 261-2.

553 Peradze, *Account*, 189.

554 მენაბდე, *კერები*, II, 29.

555 For an extensive bibliography on this subject see: მენაბდე, *კერები*, II, 29-30.

(10th c.) is especially prominent. He seems to have served in the monastery in the 40s-60s of the 10th century. Later, along with other Georgian monks, he moved to Mount Sinai and copied, bound and restored numerous manuscripts- first, at the Lavra and then on Mount Sinai. Giorgi Prokhore (Prochorus the Iberian) († 1066), the founder of the Monastery of the Holy Cross, also spent many years in the Monastery of St Sabbas.⁵⁵⁶

Among the 11th-century monastery figures is Mikael Chikhuareli, who made an important contribution. He copied the famous manuscript: Commentary on the Gospel of St John by St John Chrysostom in 1038 in the Lavra of St Sabbas.⁵⁵⁷ The attached colophon to the manuscript demonstrates that Mikael Chikhuareli copied the manuscript on the initiative of Giorgi Prokhore and Iovane Dvali also took part in the copying process. During the same period, in 1052, the manuscript Sin. Geo.O.5 was created (Triodion, copied in the monastery in 1052), which includes hymns for the Lent period. The manuscript was copied on the initiative of Iovane of Golgotha, which once again confirms the fact that the Georgian figures of the monastery had very close contacts with other centres of Palestine. Among the Georgian scholars and scribes who were active at the monastery of St Sabbas were also: Martviri Sabatsmindeli, Seiti, Makari Leteteli (who is a scribe of the ancient Georgian manuscript “Sinai Homiliary-Polycephalon”), Pimen Kakhi, Amon, Basili Sabatsmideli, Giorgi Tbileli, Arsen and Svimeon Mgalobeli.

Most of the manuscripts copied in St Sabbas Monastery are preserved in the Georgian manuscript collection of Mount Sinai. This is conditioned by the fact that a large group of Georgian monks left the monastery of St Sabbas in times of trouble and took refuge in the more protected monastery of Mount Sinai. The monks took the Georgian manuscripts preserved in the monastery of St Sabbas with them and continued their literary work on Mount Sinai.

It is noteworthy that one of the Georgian manuscripts (which was found by Zaza Skhirtladze) currently preserved in St Sabbas Monastery, dating back to the 19th c., contains a colophon by Sul Khan or Daniel Maghradze – probably the monk who settled in St Sabbas Lavra at that time or a pilgrim visiting the monastery.⁵⁵⁸

It also should be mentioned that A. Tsagarely during his visit to the Holy Land in 1883 heard from Russian Archimandrite Antonine the story about a Georgian monk, who some 8 years earlier (in around 1875) lived in one of the caves of the Monastery of St Sabbas and later left the monastery due to some conflict with the local monks.

556 ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, 345.

557 Manuscript M13 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts. For a description see below the section “Manuscripts”.

558 Skhirtladze, Georgian Manuscripts in the Lavra of St Sabbas.

Manuscripts

Sin.Geo.O.32-57-33, Sinai Homiliary-Polycephalon, 864.

The first dated Georgian manuscript, Homiliary-Polycephalon, contains hagiographic-homiletic readings for the whole year. It was copied in the monastery of St Sabbas and donated to Mount Sinai.

The manuscript has been described many times. The first description belongs to A. Tsagareli,⁵⁵⁹ after this N. Marr studied the manuscript (#32-33, #57).⁵⁶⁰ The most complete description belongs to Garitte⁵⁶¹ and its text was published by A. Shanidze⁵⁶² - this edition also contains a detailed description of the manuscript (pp. 294-302). The manuscript has also been studied by M. Karanadze.⁵⁶³

The manuscript is currently preserved on Mount Sinai in the Monastery of St Catherine.

H-2123, Iadgari (i.e., Palimpsest Iadgari) (liturgical hymnographic collection), beginning of the 10th c.

The manuscript is bound in three volumes, copied in one hand, the scribe was Iovane (1v); it was copied in the Monastery of St Sabbas.

In the middle of the 19th century, Porphyrius Uspensky took the manuscript from the Monastery of St Sabbas and brought it to St Petersburg; consequently, in 1923, the manuscript was handed over to Georgia.

The manuscript has been thoroughly studied⁵⁶⁴ and its text is published.⁵⁶⁵ Different opinions have been expressed about the date of the manuscript.⁵⁶⁶

The manuscript has been described by A. Tsagareli,⁵⁶⁷ K. Kekelidze,⁵⁶⁸ I. Abuladze,⁵⁶⁹ A. Shanidze.⁵⁷⁰ The description of the manuscript is included in Vol-

559 Цагарели, Памятники, (## 83 და 86) 234-237.

560 Marr, Описание, 1-26 (# 32-33), 93-97 (# 57). Marr described # 32 and #33 together, but the third one (#57) separately.

561 Garitte, Catalogue, 72-97. He has demonstrated that the manuscripts described by Marr and Tsagareli (Tsag. #86; Marr #57) are the middle part of the collection.

562 სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1959. The colophons are cited from this publication.

563 კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია, 9-16.

564 See the bibliography in the description of Sinai manuscript collection, Sin. I, 238 – 239.

565 ქილ-ეტრატის იადგარი, 1977.

566 For more information, see: Sin. I, pg. 239. For the date of the manuscript also see: Aleksidze, colophons of Sin. 50, 205-213.

567 Цагарели, Памятники, 159-163.

568 Кекелидзе, Литургические грузинские памятники, 350-372.

569 აბულაძე, პალეოგრაფიული ალბომი, 338 (ტაბ. 15,16).

570 ქილ-ეტრატის იადგარი, 1977, 213-219.

ume V of H collection description,⁵⁷¹ as well as in Volume I of the description of the Sinai collection.⁵⁷²

The manuscript is currently preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Sin.Geo.O.36, Ascetic-Homiletic Collection, 925.

The collection contains translations of the early Byzantine editions of “Teachings of the Fathers” and “Pratum spirituale” of John Moschus.

It was copied in the Monastery of St Sabbas. The colophon of the scribe has not survived, although it has been viewed and published by A. Tsagareli- the date and place of copying of the manuscript are determined based on this colophon.⁵⁷³

The manuscript has been described by A. Tsagareli (#82),⁵⁷⁴ Iv. Javakhishvili (#36 - Javakhishvili could no longer access the mentioned colophon- as he noted, the last pages of the manuscript had been ripped out).⁵⁷⁵ A brief description is also included in the publication “The Georgian Manuscript Book Abroad”.⁵⁷⁶

The critical text has been published by I. Abuladze.⁵⁷⁷

The manuscript is preserved on Mount Sinai in the Monastery of St Catherine.

Sin.Geo.O.5, Triodion. 1052.

The manuscript was copied in the Monastery of St Sabbas in 1052. As seen from the colophon of the scribe, the manuscript was copied with the support of Iovane of Golgotha.

The manuscript is also accompanied by the colophon of the commissioner, Giorgi Morkneveli, who received the manuscript from his priest, Mikael Chikhvareli, and donated it to the Georgian Kvabi of the Monastery of St Sabbas (1v).

The manuscript has been described by A. Tsagareli and Iv. Javakhishvili. The full academic description of the manuscript is also included in the “Description of Georgian Manuscripts, Sinai Collection”.⁵⁷⁸

The manuscript is currently on Mount Sinai, in the Monastery of St Catherine.

571 H კოლექცია, V, 76.

572 Sin. I, 229-239.

573 Цагарели, Памятники, 234.

574 Ibid., 233-234.

575 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 74-83.

576 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 77.

577 აბულაძე, მამათა სწავლანი; აბულაძე, იოანე მოსხის ლიმონარი.

578 Цагарели, Памятники, 222 N 56; ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 1947, 14-16; ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, II, 8-27. Also see: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 101.

Sin.Geo.O.34, Liturgical Collection, mid-10th c.

The collection contains various compositions and liturgical books: Iadgari (liturgical hymnographic collection), Horologion, Calendar, etc.

The manuscript was copied in the Monastery of St Sabbas; 7 different calligraphies can be distinguished in the manuscript. The manuscript is accompanied by a colophon and an explanatory note.

The manuscript has been described by Iv. Javakhishvili (#34).⁵⁷⁹ Its extensive academic description is also included in Volume I of the Description of the Georgian Manuscripts of Mount Sinai.⁵⁸⁰ The manuscript has been thoroughly studied.⁵⁸¹ Separate parts are published- e.g., Calendar, Hour-book.⁵⁸²

The manuscript is preserved on Mount Sinai in the Monastery of St Catherine. Separate pages of the collection are also preserved in the National Library of Russia and the Library of the University of Leipzig.⁵⁸³

Sin.Geo.O.26, Iadgari (Small Iadgari) (liturgical hymnographic collection), mid-10th c.

The manuscript is partially a palimpsest. 5 different handwritings can be distinguished in the text.

The manuscript does not specify the place of copying, however, as noted, it is a copy of St Sabbas and one of the scribes and editors of the manuscript is Iovane-Zosime⁵⁸⁴ (he served in the Lavra of St Sabbas until the 70s of the 10th century).

The manuscript has been described by Iv. Javakhishvili (#26).⁵⁸⁵ Its description is also included in Volume I of the Description of the Georgian Manuscripts of Mount Sinai.⁵⁸⁶

The collection has been studied and taken into consideration for publication of "Ancient Iadgari".⁵⁸⁷

The manuscript is preserved on Mount Sinai, in the Monastery of St Catherine.

579 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 54-59. Javakhishvili also published the manuscript calendar in this edition. (200-226).

580 Sin. I, 94-131; 132-143 (Addition).

581 უძველესი იადგარი, 557, 703-705. ხევსურიანი, Sin 34-ის შედგენილობის საკითხისათვის. 88-122; მეტრეველი, ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი, 0107-0108.

582 კეკელიძე, იოანე ქართველის კალენდარი, 242-294; Garitte, Le calendrier palestinogéorgien; Frøyshov, L'horloge "georgien" and etc. See the full bibliography in the description: Sin. I, 94-143.

583 See: Sin. I, 132-143 (Addition).

584 Sin. I, 93.

585 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 48-50.

586 Sin. I, 77-93.

587 უძველესი იადგარი (Ancient Iadgari), see: 6, 557, 711. See also: მეტრეველი, ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი, 014-016.

Sin.Geo.O.40, Iadgari (liturgical hymnographic collection), 10th c.

The manuscript was copied in the Monastery of St Sabbas, the scribe was Svimeon the Chanter, the commissioner - Theodore of Palavra (153r).

The manuscript is accompanied by colophons of the scribes and commissioners.

The collection has been described by A. Tsagareli (#67)⁵⁸⁸ and Iv. Javakhishvili (#40).⁵⁸⁹ The analysis of the manuscript is also included in Volume I of the Description of the Georgian Manuscripts of Mount Sinai.⁵⁹⁰ The text has been published.⁵⁹¹

The manuscript is currently preserved on Mount Sinai, in the Monastery of St Catherine.

H-1664, Maximus the Confessor, "Life of the Virgin", 11th c.

The scribe was Iovane Qia (57v. Also: 102v, 110v, 120v). It was copied in the Monastery of St Sabbas. The manuscript was preserved in Jruchi Monastery, from where Ekvtime Takaishvili brought it to Tbilisi in 1919.

The description of the manuscript is included in Volume IV of the H Collection description,⁵⁹² as well as Volume III of the Sinai Collection description.⁵⁹³ The text has been published.⁵⁹⁴

The manuscript is currently preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts.

Manuscript M13 preserved at St Petersburg Institute of Oriental Manuscripts, Commentary on the Gospel of John by Saint John Chrysostom, 1038, 13th-14th cc.

Translator- Eptvime the Athonite.

The manuscript consists of two parts: Part I, which is the original, organic part of the manuscript, was copied by Mikael Chikhuareli in 1038. Place of copying - Palestine, the Holy Lavra of St Sabbas. The manuscript was copied on the initiative of Giorgi Prokhore (487r, 488r), who was the builder of the Georgian Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. He (Prokhore) also commissioned and donated the manuscript to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem (488r).

Part II was copied in the 13th-14th centuries (according to the palaeographic data) in order to complete the first part. This part is mainly a palimpsest.

The manuscript has been described by A. Tsagareli (# 45),⁵⁹⁵ M. Brose

588 Цагарели, Памятники, 225.

589 ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 107-109.

590 Sin. I, 143-152. This source also includes the colophon cited above.

591 უძველესი იადგარი (Ancient Iadgari): this publication also includes a description of the manuscript in, 701-702.

592 H კოლექცია, IV, 91-92.

593 Sin. III, 204-206.

594 Maxime le Confesseur. Vie de la Vierge. Accounts on the manuscript H-1664 in the edition, see: vol. 478, pp. X-XI.

595 Цагарели, Памятники, 186-188.

(# 2),⁵⁹⁶ T. Tseradze and L. Khoperia.⁵⁹⁷ Palimpsest folios have been studied by M. Van Esbrock.⁵⁹⁸ The manuscript, the text, colophons and inscriptions have also been studied by R. Orbeli.⁵⁹⁹

In 1820 Giorgi Avalishvili brought the manuscript from Jerusalem to St Petersburg. It is currently preserved at the Institute of Oriental Manuscripts of the Russian Academy of Sciences in St Petersburg.

Jer.Geo.106, Ephrem the Syrian, Asceticon. Translated by Ephrem Mtsire, 13th-14th cc.

The scribe was deacon Stepane (93r). According to a Greek inscription on the back cover of the collection, the manuscript belonged to the Monastery of St Sabbas, from where it was moved to the library of the Holy Cross Monastery in 1888.

The manuscript has been described by R. Blake.⁶⁰⁰

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.99, Lectionary, contains readings from the Old Testament, 13th-14th cc.

The manuscript belonged to St Sabbas Monastery, and it is contained in the repository of the Monastery of the Holy Cross. The collection has not been studied; its very brief description is also included in Blake's catalogue.⁶⁰¹

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

The Georgian Manuscripts preserved at St Sabbas Monastery

Currently, two Georgian manuscript fragments and one small Georgian manuscript are preserved at the Monastery of St Sabbas, the manuscripts were revealed by Zaza Skhirtladze in 1997.⁶⁰² Both fragments are just one manuscript sheets bound into the cover of 19th-century Greek printed books.

Fragment 1 comprises one parchment folio, written in 10th-11th-century *Nuskhuri* script. It contains the fragment of the Georgian translation of the Martyrdom of St Eleutherios by David Tbeli.⁶⁰³

Fragment 2, also consisting of one parchment folio, is cut into two pieces to

596 Brosset, Notice des manuscrits géorgiennes, 622-641.

597 ცერაძე, ხოფერია, ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, 306-356 (also see the bibliography, 350).

598 Esbrock, Leningrad Palimpsest Collection, 81-87.

599 Орбели, К исследованию одного грузинского палимпсеста, 125-135.

600 Blake, Catalogue, 1924/2, 420-422. Also see: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 127.

601 Blake, Catalogue, 1924/2, 417. Also see: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ (the accounts given in Blake's catalogue are repeated), 130-131.

602 Skhirtladze, Georgian Manuscripts in the Lavra of St Sabbas, 217-230.

603 Ibid., 218-222.

be incorporated into the front and back covers of the Greek printed book and it is severely damaged. Based on palaeographical data, it should have been copied in the 12th century, the text is written in *Nuskhuri* script, probably in the handwriting of the 12th century. It contains the Synaxarian version of the Life of Pope Gregory the Great (the text coincides with the text preserved in the earliest manuscripts of Giorgi the Athonite's Synaxarion).⁶⁰⁴

The third Georgian manuscript is fully preserved. This is a small, 6-page manuscript of the 19th century, written on paper, in *Mkhedruli* script (there is a Russian text on the last page). The manuscript contains prayers, followed by a supplication inscription of Sulkhan or Daniel Maghr[adze].⁶⁰⁵

Georgian Relics related to the Monastery⁶⁰⁶

The seal of Catholicos Domentius III from the Monastery of St Sabbas, 1661/1662.

In the Monastery of St Sabbas, there is a copper seal of Domentius III (1659-1676), the Catholicos-Patriarch of Georgia.⁶⁰⁷ The seal is a disc-shaped copper plate with a cylindrical handle on the back.

The composition of Svetitskhoveli (holy pillar) ascension is displayed on the disc: in the centre there is a pillar with a half-figure of the Saviour on top, on each side of the figure of the Saviour there are graphemes composed in *Asomtavruli*: deity⁶⁰⁸ - ((ghb- -gh(vtae)b(a)).

At the foot of the pillar, there is a figure of sleeping Sidonia; on either side of the pillar, there are standing figures of St Nino and St Nana, Queen of Georgia. Below the image of Sidonia, there is a creation date of the seal in Arabic numerals – “Hijri1072”, which corresponds to the years of 1661/1662.

Georgian and Greek, mirror inscriptions are cut on the edge of the seal. Georgian *Asomtavruli* inscription is an excerpt from the Gospel of Matthew (Matthew: 16.19); Two full stops are used as the signs of separation.

The Greek text does not correspond to the Georgian one; it seems that here the owner of the seal, Catholicos Domentius is mentioned, whose identity is specified by the date given in the Arabic numerals.

A duplicate of this seal is preserved in the Georgian National Museum, specifically in the treasury of Sh. Amiranashvili Art Museum (Inventory # 3202) and it is carved from a mountain crystal.⁶⁰⁹ The crystal seal is similar to the copper seal, the

604 Ibid., 222-225.

605 Ibid., 225-226.

606 For more details about the Georgian relics related to St Sabbas Monastery see the Appendix.

607 For more on this seal see: გაგოშიძე ი., კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი, 58-60; Gagoshidze I. A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III, 105-110.

608 გაგოშიძე ი., კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი, 58.

609 ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები, 123-141, ტაბ. XXI-XXXII.

images and figures differ from each other only by slight strokes. The inscriptions and the date are identical, there is a difference only in one letter if we compare the Greek and Georgian inscriptions. In the Georgian inscription of the crystal seal, the word “გ(ა)ნ(ჰ)ჰსნათ” (g(a)n(h)khsnat) is spelled correctly, without the extra “e”, while on the copper seal this word is written like this – “გ(ა)ნ(ჰ)ჰსენათ” (g(a)n(h)khsenat).

It is evident that the copper seal is a copy of the crystal seal and it was made by a craftsman who did not have the knowledge of the Georgian language; The existence of two similar seals raises numerous questions and we think I. Gagoshidze is correct in his belief that the copper seal was intended to verify forged documents, which may be somehow related to the loss of the Georgian properties in the Holy Land in the 17th century.⁶¹⁰

The Annunciation icon of the Monastery of St Sabbas, 16th-17th cc.

In the Monastery of St Sabbas, there is an icon of the Annunciation made by sewing the branches of an omophorion. The composition is accompanied by explanatory inscriptions which are made in Georgian and are embroidered with golden thread. The letters are of 0.8- 2.2 cm height and there is a tilde symbol- a short transverse line.

In the middle of the icon there is an inscription: *Annunciation*, “ხ(ა)რ| |(ე)ბა” (*kh(a)r| |(e)ba*).

Above the head of the Archangel Gabriel: *Archangel Gabriel*, გ(ა)ბრ(იე)ლ მთ(ავარანგელო)ზი (*g(a)br(ie)| mt(avarangelo)zi*)

On both sides of the figure of Mary, mother of Jesus: *Mother of God*, დ(ე)და | ლ(მრთი)ს(ა), (*d(e)da | | gh(mrti)s(a)*).

Epigonation from the Holy Lavra of St Sabbas, 17th c.

An Epigonation (size 34x34 cm.) ornamented in Georgian inscriptions is preserved at the monastery of St Sabbas. The inscription embroidered with the golden thread starts in the upper left corner and encloses the epigonation. The height of the letters: 0.8- 2.5 cm. Three full stops are used as the sign of separation.

In the centre of the epigonation, the medallion depicts the Saviour dressed in the priestly robe and blessing with both hands. On the edge of the medallion, there are the initials of the Saviour in Greek, Arabic and Georgian *Asomtavruli*: “ი(სუ)ს ქ(რისტო)ს” (*i(su)s k(risto)s*).

Such a reference to the Saviour can be attributed to an evident Greek influence.

⁶¹⁰ Gagoshidze I.. A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III, 110.

ST CHARITON LAVRA (PALAVRA)

Location and Ownership

St Chariton Monastery is located in the Judean Desert, south of Bethlehem. Only the ruins of several caves and the monastery's watchtower are preserved to this day.

History

According to the tradition, the founding of St Chariton Lavra is associated with the great Christian ascetic monk of the 4th century, one of the organizers of the monastic life in Palestine- St Chariton.

As written in the Life of St Chariton, he had founded several lavras in the Holy Land, including the Lavra of Farani, Douka and Souka, i.e. palavra (Greek for "old lavra"). Souka Lavra was often referred to as the Chariton's Lavra in honor of its founder.⁶¹¹

According to sources and travellers accounts, monastic life in Lavra did not cease even after the Muslim conquest, although the monastery was the victim of Bedouin raids repeatedly (788 and 796). The existence of the monastery still is confirmed by the written sources of the later periods and by the accounts of pilgrims. The Lavra was already destroyed in the 17th century.⁶¹²

Georgians in the St Chariton Lavra

In Georgian written sources, the Lavra of St Chariton is mentioned as the Old Lavra, Palavra and Kharitontsminda. The earliest documentary evidence of the Georgian activity in Palavra is provided by the 10th-century manuscript Sin. Geo.O.11, hagiographic collection, which could also include earlier translations.⁶¹³

The manuscript preserves the scribe's colophon, which mentions the scribe Pavle. Other colophons show that other scribes, such as David and Ioane "the sinner", were involved in copying the collection.⁶¹⁴

Georgians were especially active in Palavra in the 10th-11th centuries, which is

611 Pringle, The churches, vol. II, 221; Murphy – O'Connor, The Holy Land, 276-7.

612 Pringle, The churches, vol. II, 221-222.

613 According to Ivane Imnaishvili, the archaisms in the texts preserved in the manuscript indicate that the writings included in it must have been translated in the 8th century or earlier, but the time of rewriting should be considered the 10th century (see იმნაიშვილი ივ., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. II, 188-211).

614 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 79.

confirmed by the manuscripts copied by Ioane of Sapara, Gregory Kharitontsmindeli and Stepane of Palavra in St Chariton Lavra (See below section “Manuscripts”).

The persons serving in Palavra had active and fruitful relations with their fellow monks in other monastic centres. From the colophon of the 10th-century Iadgari (liturgical hymnographic collection) (Sin.Geo.O.40) it becomes clear that Theodore, who served as a monk in Palavra, commissioned monk Svimeon to create Iadgari.⁶¹⁵ Such contacts continued into the 11th century, as evidenced by the colophon preserved in the manuscript Jer.Geo.32. Its text shows that the manuscript was copied by Davit Tbileli, who served in Khakhuli and he made this manuscript specially for Palavra (later it was kept in Deltavi monastery).⁶¹⁶ In the 11th century, Gregory Kharitontsmindeli copied two manuscripts, one of which (H-1662) was donated to the monastery of Dertavi, and the other (K-181) to the monastery of Dertupa (See below section “Manuscripts”).

After the 11th century, there is no information regarding the existence of manuscripts copied in Palavra.

Manuscripts

H-2124, “Life of John Chrysostom” by George of Alexandria, 968.

It was copied in St Chariton Lavra, the scribe was Ivane of Sapara. The commissioner of the manuscript - Mikael of Panaskerti, who was on Mount Sinai, had donated this manuscript to Mount Sinai (see the colophons of the scribe and the commissioner: 256 r-v; 257 r-v). In the 19th century the manuscript was brought from Mount Sinai to St Petersburg by Porphyrius Uspensky, and in 1923 the manuscript was handed over to Georgia. It is currently preserved in the Georgian National Centre of Manuscripts.

The description of the manuscript is included in Volume V of the H Collection description.⁶¹⁷

Sin.Geo.O.11, Hagiographic Collection, 10th c.

The manuscript contains hagiographic works of the keimena redaction for the months of September-January and June-July.

It was copied in St Chariton Lavra. The manuscript has been described by A. Tsagareli and Iv. Javakhishvili.⁶¹⁸ It is currently preserved on Mount Sinai, in the Monastery of St Catherine.

615 Цагарели, Памятники, 225, ჯავახიშვილი, აღწერილობა, 109.

616 Blake, Catalogue, 1922-1923, 411-412.

617 H კოლექცია, V, 77-79. See also: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 30.

618 Цагарели, Памятники, 216-217 N50; Javakhishvili, Descriptions, 23-31. See also: ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 79.

Jer.Geo.32, John Chrysostom, “Commentary on the Gospel of John”, 11th c.

It was translated by Eptvime the Athonite. The manuscript was copied in the 30s of the 11th century by David Tbileli, specially for Palavra. The manuscript was later kept in Deltavi Monastery.

For more on this manuscript, see the entry about Dertavi Monastery, section “Manuscripts”.

Sin.Geo.O.40, Iadgari, 10th c.

The manuscript was copied by Svimeon the Chanter in the monastery of St Sabbas on the initiative of the Theodore of Palavra.

For more on this manuscript, see the entry about St Sabbas Monastery, section “Manuscripts”.

The manuscript **H-1662, Collection of Homilies, 1040** and the manuscript **K-181, Macarius of Egypt’s epistle and teachings (11th c.)** have both been copied in St Chariton Lavra. The scribe was Gregory Kharitontsmindeli (of St Chariton). Gregory donated the manuscript K-181 to Dertupa Monastery, and manuscript H-1662 was given to Dertavi Monastery (see, respectively, the manuscripts in the relevant sections of Dertavi and Dertupa entries above).

H-1741, Four Gospels, 1028.

It was copied for St Chariton Lavra in 1028 in the Church of Dormition (Gethsemane). Commissioner- Stepane Elder (for more on this manuscript see the entry about the Church of the Tomb of the Virgin on the Mount of Olives, section “Manuscripts”).

Sin.Geo.N.93, 10th c.

There is one folio of an unknown writing preserved in the Mount Sinai collection discovered in the monastery of St Catherine (New Sinian collection) in 1975. On this single folio, there are 2 confirmed colophons. It is clear from one of the inscriptions that the abovementioned fragment is part of a manuscript copied in St Chariton Lavra. Description of the manuscript is included in the description of the new collection on Mount Sinai.⁶¹⁹

619 Sin. New, 2005, 309.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY NEAR JERICHO**

ST GERASIMOS MONASTERY

Location

The monastery of St Gerasimos was located east of the city of Jericho, in the valley of the river Jordan, north of the Dead Sea. The current building of the monastery named after St Gerasimos (Dayr Hajla) was built in 1885.

There are different opinions in the scholarly literature regarding the location of the historical St Gerasimos Monastery. According to one of the theories, the monastery that is currently named after St Gerasimos (Dayr Hajla) can be identified with the historic monastery of Kalamon, where, according to the ecclesiastical tradition, the Holy Family stopped during the Egyptian exile.⁶²⁰ However, the idea that the modern Dayr Hajla is a descendant of the historical Gerasimos is more credible in the scholarly circles while Kalamon was located near the Ain Hajla, 350 meters east of the present-day Dayr Hajla Monastery. L. Federlin, who discovered these ruins, considered them as remnants of St Gerasimos Monastery. The researcher believed that the existing monastery of Dayr Hajla was built with the stones of St Gerasimos Monastery.⁶²¹ The localization of the Gerasimos Monastery proposed by Federlin was also shared by I. Hirschfeld.⁶²² It is noteworthy that D. Pringle equates the present-day Dayr Hajla Monastery with the Monastery of Kalamon, while he thinks that the historic monastery of St Gerasimos was located a bit further away.⁶²³

At the beginning of the 12th century, a Russian traveller hegumen Daniel (1106-1107) writes that the monastery of St Gerasimos was located near the Jordan river, between the monasteries of St John the Baptist and Mary, Mother of God. Also according to him, the monastery of St Gerasimos was about one kilometer away from the mentioned monasteries.⁶²⁴

History

The Monastery of St Gerasimos was founded in 455 by one of the greatest Palestinian ascetic monk, Gerasimos. St Gerasimos († 475) was originally from Lycia (modern day Anatolia, Turkey). He was buried in this monastery after his death.

620 Vailhé, *Les laures de saint Gerasime et de Calamon*, 106-119; *Marti, Mittheilungen von Baurath C. Schick* in Jerusalem 1-43.

621 Federlin, *Récherches*, 132- 134.

622 Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries*, 28-29.

623 Pringle, *The churches*, vol. II, No. 207, 239.

624 *Житие и хождение Даниила*, 49.

It is a known fact that the monastery was active in the 9th century⁶²⁵ and it probably ceased to exist by the end of the 12th century.⁶²⁶ An anonymous Greek traveller of this period (after 1187) still mentions the monastery of St Gerasimos, however, according to an unknown Slavic pilgrim of the 13th century, there was nothing but ruins remaining on the site.⁶²⁷

Georgians in the Monastery of St Gerasimos

In 1185, the traveller John Phokas writes that the flooded river swept away most parts of the monastery, leaving only the ruins of the church, the remains of columns, and two caves in which an elderly Georgian monk lived.⁶²⁸ According to his accounts, the Georgian monk, like St Gerasimos, had tamed two lions that used to bring wooden branches to him, and the Georgian monk would make wooden crosses from these branches for pilgrims.⁶²⁹

This seems to be the only source that confirms the presence of Georgian monks in the monastery of St Gerasimos.

625 *Commemoratorium*, 138.

626 *Vailhe, Les laures de saint Gerasime et de Calamon*, 118.

627 *Pringle*, vol. II, No. 207, 238-239.

628 *Ibid*, 238.

629 *Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage*, 330-331.

ST JOHN CHRYSOSTOM MONASTERY

Location

The monastery of St John Chrysostom was located kilometers southeast of Jericho. Currently there are only its ruins remaining.

History

Information about the monastery is very scarce. According to the tradition, the monastery of St John Chrysostom was founded on the site where Elijah, later the patriarch of Jerusalem, built two monasteries in 475, which, according to Elijah's colophon, had the same father superior.⁶³⁰ In 528, one of the two monasteries passed into the hands of the eunuchs of Constantinople: according to Denys Pringle, archimandrite Alexander bestowed the monastery to eunuchs of Juliana, a member of the Byzantine imperial family.⁶³¹ While I. Hirschfeld notes that the monastery was purchased by the eunuchs of Constantinople.⁶³² After that, it was known as the monastery of the eunuchs. And the second monastery, according to the 9th-century document "Commematorium", is referred to as the Monastery of St Stephen.⁶³³

From the 12th century the monastery is known as the monastery of St John Chrysostom. According to the hegumen Daniel (1106-1107), it was a wealthy monastery surrounded by a fence. It is also mentioned by an anonymous 14th-century Slavic pilgrim, although it is difficult to say for sure whether the monastery was still active during this period. It is known that as early as 1874, the Russians were using the ruins of the monastery as building materials for the construction of their own guest house in Jericho. Some of them even had the traces of the frescoes.⁶³⁴

Georgians in the monastery of St John Chrysostom

During the Crusades (1099-1291), Georgian monks lived in the monastery of St John Chrysostom.⁶³⁵ In the official reports of the Greek Patriarchate dated to 1200-1308, this monastery is named among those convents which had been owned by

630 Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries*, 242.

631 Pringle, *The churches*, vol. II, 200.

632 Hirschfeld, *The Judean Desert Monasteries*, 242.

633 Pringle, *The churches*, vol. II, 200.

634 *Ibid.*

635 *The Latin Kingdom of Jerusalem*, 222; Peradze, *Account*, 209, 228.

Georgians at different times.⁶³⁶ The presence of a Georgian monk in the monastery is also accounted by the Byzantine pilgrim John Phocas (1185): he saw a Georgian ascetic monk, living on the pillar in the vicinity of the monastery.⁶³⁷

636 Peradze, Account, 230.

637 Pringle, The churches, vol. II, 200.

MONASTERY OF THE MOUNT OF TEMPTATION

Location and Ownership

The Mount of Temptation is located to the east of the city of Jericho. Its height is 380 meters above the sea level. Monastery of Temptation currently belongs to the Greek Orthodox Patriarchate.

History

According to a widespread tradition, the monastery was built on the site where Jesus Christ fasted for forty days and nights after his baptism in the River Jordan, and where the devil tried to tempt him (Matthew 4: 1-11; Luke 4: 1-11). Hence the Arabic name of this mountain – “Jebel Quruntul” – “Mountain of forty” is derived from the Latin word “Quarantena” (forty). The Mount of Temptation is also known by its Greek name – “Sarandarion” (saranda means 40 in Greek).

The identification of the place of Jesus Christ’s temptation with this mountain near Jericho began back in the 11th-12th centuries. The pilgrims of the 4th-7th centuries do not recount anything regarding this place.⁶³⁸

From the 11th-12th centuries, this mountain near Jericho is associated with the first and third temptations of Jesus- the site of the first temptation (Matthew 4: 1-4;) is considered to be a cave in the middle of one of the mountain slopes, which is now inside the church of the Greek Orthodox Monastery. While the mountain summit is considered to be the place of his third temptation (Matthew 4: 8-11).

Remains of Fortress Doq, built in the 2nd century BC by a Syrian military general Baccides,⁶³⁹ still remain on the summit of the Mount of Temptation. In the 4th century, the Christian monks settled in the ruins of the Fortress of Doq and in the natural caves in its vicinity. In 340, a Christian cave-monastery was founded there, called the Lavra of Douka.

The native monks of the Lavra utilized the numerous natural caves on the site and the remains of the old fortress as chapels, dwellings, and agricultural buildings.⁶⁴⁰

In the 80s of the 4th century, Palladius visited the mountain settlement of this site and attested that there were so many resident monks that the mountain resembled a town.⁶⁴¹

638 Murphy-O’Connor, *The Holy Land*, 411.

639 *Ibid.*, 411-412.

640 Gonen, *Biblical Holy Places*, 198.

641 Murphy-O’Connor, *The Holy Land*, 412.

The history of the monastery of Douka dates back to the 4th-7th centuries. The monastery ceased to exist in 614, during the Persian invasion, when the monks left the site and scattered in various places. A new monastic settlement emerged on the Mount of Temptation in the era of the Crusades - from the 11th-12th centuries.⁶⁴²

Pilgrim records from the 12th century recount that by that time the mountain near Jericho was already firmly identified with the place from which Satan showed Jesus “all the kingdoms of the earth and their glory” (Matthew 4: 8). It is also evident that on the mountain and in its caves, on the site of the former Douka monastery, the Latin monks were settled and were hosting numerous pilgrimages.

According to one of the pilgrims, Theodoric, the templar knights of the Monastery of Jerusalem kept food and weapons in the underground caves around the summit of the mountain. According to the same account, at the foot of the mountain there was the so-called Garden of Abraham, where a camp for the pilgrims was organized who strived to pray on this holy place and to enter the River Jordan. The military units of the Templars and the Hospitallers were ensuring their safety.⁶⁴³

Jericho was captured by the Ayyubid army units in 1187, and the Latin monks of the Mount of Temptation were forced to flee from the area.⁶⁴⁴

It is believed that after the victory of Saladin (1187), the monastery of “the Mountain of Forty” was given to Georgians instead of the Latins.⁶⁴⁵ It seems that Georgian monks resided in this place until the 15th century- the pilgrim Guillelmus de Baldenzeel, who visited the Holy Land in 1336, tells us that the Mount of Temptation belonged to the Georgian monks who hosted him with great hospitality.⁶⁴⁶ The Georgian monks living in the Monastery of Temptation are also mentioned by other European pilgrims: Ludolf von Sudheim (1336-1341) and John Mandeville (1356-1366). Ludolf von Sudheim notes that the Georgian monks were under the protection of the Sultan himself.⁶⁴⁷

Greek sources also confirm the presence of Georgian monks on the Mount of Temptation. According to the reports of the Greek Patriarchate of Jerusalem, the Monastery of Temptation was owned by Georgians.⁶⁴⁸

It seems that the settlement of the Monastery of Temptation no longer existed after the 14th century. We can no longer find any information in the 15th-18th centuries regarding the monks and nuns serving on this mountain. According to

642 Gonen, *Biblical Holy Places*, 198; Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, 412.

643 Pringle, *The churches*, vol. I, N104-107, 253.

644 *Ibid.*, 253.

645 Peradze, *Account*, 228.

646 *Ibid.*, 188.

647 Pringle, *The churches*, vol. I, N104-107, 254.

648 Peradze, *Account*, 230.

some 19th-century pilgrims, some of the caves on the site were inhabited by Ethiopian monks.⁶⁴⁹

The Greek Orthodox Patriarchate purchased the site in 1874 to build a monastery in the middle part of the mountain. The monastery itself, in its present form, was built in 1875-1904 with the help of the Russian Patriarchate. The construction of the monastery was completed in 1895, and the construction of the Church of the Annunciation in 1904.⁶⁵⁰

Architecture

Remains of buildings from different periods can be seen on the Mount of Temptation and its summit. There is a fragment of a protective trench carved into the rock, as well as the remains of the foundations of a fence and towers; There is also an aqueduct - a water canal running from the west and 9 large cisterns that can be dated to the Herodian period. The church of the Greek Orthodox Monastery in the middle of the Mount of Temptation is ornate with a wall paintings and has a mosaic floor. The church is two-storied: in the southern part of the church, to the right of the iconostasis, there is a thirteen-step staircase that leads to a small chapel considered to be the place of Christ's temptation. In one of the niches of the chapel, there is a rock on which, according to the legend, the Saviour himself sat when Satan appeared to him. The exit from the church is an open balcony with a magnificent view of the Jericho valley, the mountains of Moab and Gilead. To the south there is the Dead Sea, and to the west there are the domes of the churches located on the Olive Mountain.⁶⁵¹

40 meters from the Monastery of Temptation, there is St Elijah Cave, which was the chapel of Virgin Mary in the Middle Ages. The current chapel of St Elijah Cave was renovated in 1949-1964.⁶⁵²

649 Gonen, *Biblical Holy Places*, 198-199.

650 Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, 411.

651 Pringle, *The churches*, vol. I, N104-107, 252-258.

652 Murphy-O'Connor, *The Holy Land*, 411.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY NEAR THE RIVER JORDAN**

ST JOHN THE BAPTIST MONASTERY

Location and Ownership

The Monastery of St John the Baptist is located on the west bank of the River Jordan, namely, 600 meters from the river. The monastery belongs to the Greek Orthodox Patriarchate.

History

The monastery of St John the Baptist was founded by Emperor Anastasius (491-518) on the banks of the River Jordan, near the place where, according to the tradition, the Saviour was baptized. Later, Emperor Justinian had a well dug in the vicinity of the monastery, as noted by Procopius of Caesarea. According to an account of a 6th-century pilgrim, it was a large building with two guest houses.⁶⁵³

The monastery is known to have been severely damaged at various times by earthquakes, Jordan floods and attacks. Nevertheless, the monastery complex was growing, the number of monks serving there was also increasing: according to one account, there were 20 monks living there in the 8th century, and by the beginning of the 9th century their number almost doubled. In the 12th century the life at the monastery became especially challenging as it was attacked by Muslims, the attacks soon were followed by a severe earthquake.⁶⁵⁴

In the 14th century, according to the accounts of European pilgrims, only a few monks lived in the monastery: mainly Greeks and Syrians, and the arm of St John the Baptist was their main relic. No later than the 17th century the monastery complex was already in ruins. At the end of the 19th century, a Russian Orthodox monastery was built on the ruins of the monastery, the buildings of which were significantly damaged during the 1927 earthquake. Within a few years the monastery was rebuilt and restored by the Greek Patriarchate.⁶⁵⁵

Georgians in the Monastery of St John the Baptist

According to a certain source, during the reign of the Latins, Georgian and Greek monks lived side by side in the monastery of St John the Baptist.⁶⁵⁶

It is also noteworthy that the Agapes of Athos includes the colophons of the

653 Pringle, *The churches*, vol. II, 240-241.

654 *Ibid.*, 241.

655 *Ibid.*, 242.

656 *The Latin Kingdom of Jerusalem*, 76.

Georgian monks living on the River Jordan, in the Monastery of St John the Baptist.⁶⁵⁷ In 1883, Alexander Tsagareli came across 3 Georgian inscriptions in the half-demolished monastery of St John the Baptist. The inscriptions mentioned Ioane Osanasdze and Nikoloz.⁶⁵⁸

On the corner stone on which the inscription of Nikoloz was placed, there was an inscription carved on the lower side, in which, along with the image of a cross resembling an anchor, two Georgian graphemes “ნ” and “შ” (“N” and “Sh”) could be distinguished.⁶⁵⁹ Tsagareli further notes that outside the monastery, in a pile of rubbish and wall ruins, he found a stone on which Georgian and Syrian inscriptions were placed. Only individual letters could be distinguished due to the damage.⁶⁶⁰

In 1936, Grigol Peradze was on the territory of the monastery. He notes that from the inscriptions seen by Tsagareli, he found only one on the site. Unfortunately, the researcher does not specify, which inscription he saw.⁶⁶¹ Today, the inscription seen by Grigol Peradze is no longer confirmed to exist on the site.

657 მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი.

658 Цагарели, Памятники, 251-252, XXV, XXVI.

659 Ibid., 252, XXXVII.

660 Ibid., 252.

661 ფერაძე, იერიქონის ვარდები, 151.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY IN BETHLEHEM**

CHURCH OF THE NATIVITY

Location and Ownership

The Church of the Nativity is located in the city of Bethlehem, 8-10 kilometres south of Jerusalem.

The Church of the Nativity belongs to several churches: the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem, the Armenian Patriarchate of Jerusalem, and the Roman Catholic Church (Order of the Franciscans). In addition, the Coptic and Syriac churches have the right to worship in the space belonging to the Armenian Patriarchate in the church and in the Nativity Cave.

History

According to the biblical tradition, Jesus Christ was born in this city, as foretold by Micah (Micah 5: 1-3) and Isaiah (Matthew 2: 6). Bethlehem is also called the City of David because, according to the biblical tradition, King David of the Jews was born there, 1000 years before the birth of Jesus Christ. Also at this place, the prophet Samuel baptized young David, who became the king of Israel (1 Samuel, 16:13).

The construction of the Basilica of the Nativity is associated with the name of the Byzantine Emperor Constantine the Great and his mother, Queen Helena. The basilica was built in 333-339 on the site where, according to the tradition, the Saviour was born; Later, in 386 AD, the monasteries of holy mothers and fathers were established in the vicinity of the church.⁶⁶²

In the 6th century, the Church of the Nativity was damaged by the fire. Its reconstruction is connected with the name of the Byzantine Emperor Justinian the Great. During the renovation, the church was also expanded.

It is noteworthy that the church miraculously survived the damage and destruction during the Persian conquest (614-29 AD), as well as during the period of the Arab rule (640-1099 AD). It is also a known fact that a part of the church was used by Muslims as a place of worship. Nevertheless, the monastic buildings adjacent to the church were repeatedly damaged during the Muslim rule. After the Holy Land was occupied by the Crusaders (1099-1291) only a few monks resided in the monastery, who were later joined by the monks of the Benedictine Order. During the same period, new buildings were added to the monastery complex, and the Church of the Nativity was adorned.⁶⁶³

⁶⁶² Pringle, *The churches*, vol. I, 138.

⁶⁶³ *Ibid.*, 139.

During the Mamluk and Ottoman rule, a permit to repair the church was rarely issued. The condition of the temple was aggravated by frequent robberies, which became systematic from the 16th century. Despite a strong earthquake in 1834 and a fire in 1869, the Church of the Nativity survived the destruction.⁶⁶⁴

Georgians in the Church of the Nativity

Both in foreign and Georgian sources, there are written records about the presence of Georgians in the Church of the Nativity in Bethlehem. According to the 1200-1308 official reports of the Greek Orthodox Patriarchate, Georgians had an altar in Bethlehem.⁶⁶⁵

In 1335, the Augustinian monk, Jacob Veronelli, noted that Georgians had an altar in the Basilica of Bethlehem, outside the Nativity Cave.⁶⁶⁶

In the summer of 1514, according to the Venetian pilgrim Barbone Morosini, the Georgians worshiped together with the Greeks in the main altar of the Church of the Nativity in Bethlehem, meanwhile they worshiped independently in the altar of the circumcision.⁶⁶⁷

Georgians preserved their altar in the church of Bethlehem even in the 18th century. Timothy Gabashvili informs us about the presence of Georgians in the Church of the Nativity; he notes: “Bethlehem and Gethsemane are worship places of Georgians”.⁶⁶⁸

The Georgian hymnographer Philippe of Bethlehem (11th c.) is known as one of the Georgian writers serving in Bethlehem. According to one of the Georgian accounts, Philippe lived in Bethlehem as a hermit. The hymn “Praise of Bethlehem, the Virgin and the Son” composed by him has survived from his works. This is an acrostic iambic, which at the end has an inscription “Philippe of Bethlehem”. Philippe’s hymn is written in the same meter (16-syllable verse form) as “The Knight in the Panther’s Skin”, so in the field of ecclesiastical poetry, Philippe of Bethlehem is a predecessor of Shota Rustaveli.⁶⁶⁹

Epigraphic Inscription⁶⁷⁰

Numerous graffiti of Georgian pilgrims are preserved on the columns of the Basilica of Bethlehem. Most of them date back to the 14th-17th centuries and

664 Murphy – O’Connor, *The Holy Land*, 234.

665 Peradze, *Account*, 230.

666 Peradze, *Account*, 188, 229; *The churches*, vol. I, 139-140.

667 ნანობაშვილი, ბორბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მიწაზე“, 150, 152.

668 გაბაშვილი, *მიმოსლვა*, 82, 123.

669 კეკელიძე, *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*, ტ. I, 178.

670 For more details about the epigraphic inscriptions see the Appendix.

were written by pilgrims. These inscriptions mention Ioakime Kartleli, Shio, Nikoloz Grdzeli and other pilgrims. These graffiti are mostly found on the souther pillars of Bethlehem Church. According to Giorgi Gagoshidze, the abundance of the Georgian inscriptions preserved on this side of the church can be explained by the fact that the altar of Georgians was located on the same side.⁶⁷¹

Among the graffiti we find the inscription of the Catholicos of Western Georgia Makisme Machutadze (1639-1657). It is wellknown that Makisme travelled to the Holy Land three times and made generous donations to the Georgian monasteries of the Holy Land. According to Timothy Gabashvili, Makisme Machutadze was depicted on the walls of the Holy Cross Monastery in Jerusalem as one of the benefactors of the Holy Cross Monastery: „*here is the drawing of... Maksime the first, the Head of Imereti Church in 1630. This Maskime was in Jerusalem and passed away there.*”⁶⁷²

671 Gagoshidze G., *Georgian inscriptions in the Holy Land*, 73-74.

672 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 113.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY IN NAZARETH**

CHURCH OF THE ANNUNCIATION

Location and Ownership

The Church of the Annunciation is located in the city of Nazareth, in the Galilee region of northern Israel, and belongs to the Roman Catholic Church.

History

According to the New Testament, in Nazareth, the Archangel Gabriel announced to the Virgin Mary that she would conceive and bear a son through a virgin birth (Luke, 1: 26-38). In the Gospel of Luke, Nazareth is mentioned as the city of Galilee and the abode of the Virgin Mary (Luke, 1: 26-27).

From the early Byzantine period, the Church of the Annunciation was always considered to be the holiest place in Nazareth. According to the accounts found in the Life of Emperor Constantine (*Vita Constantini*), the church was already built in the time of Constantine,⁶⁷³ thus the first pilgrim woman, Egeria (384), tells us only about a large cave in which the Virgin Mary lived and in which an altar was erected.⁶⁷⁴

In the following period, we find information about the Church of the Annunciation in Nazareth in many sources. In particular, the pilgrim from Piacenza mentions the Basilica of the Annunciation in his travel records in 570,⁶⁷⁵ the accounts from 670, which belong to the Irish pilgrim Adomna, speak of two churches already.⁶⁷⁶ The source “Commemoratorium” dated to 808, informs us that 12 monks were serving at the Church of Nazareth.⁶⁷⁷

According to William of Tyre, one of the main organizers and participants of the First Crusade at the end of the 11th century, Tancred of Hauteville, who later became the ruler of Galilee, rebuilt the temple and lavishly decorated it. The holy place is also described in detail by Iguimen Daniel, who went on pilgrimage in Nazareth in 1106-1107.⁶⁷⁸

It is known that in 1183, when Saladin’s army invaded the city and occupied all the heights around it, the people of Nazareth took refuge in the Church of the Annunciation as the most fortified and protected place. The same thing happened in 1187, however, the Amir of Saladin, Muzaffar al-Din Kukburi, took the city and killed the population hiding in the church, and destroyed the temple. From 1229,

673 *Vita Constantini*, 204.

674 Ed. Egeria’s Travels, 96.

675 Wilkinson, *Jerusalem pilgrims before the Crusades*, 79.

676 *Ibid.*, 109.

677 *Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis*, 26.

678 Pringle, *The churches*, vol. II, 118.

as a result of an agreement with the Muslim rulers, Nazareth and the access road to the city of Acre was formally given to the Christians, although it was still not safe for Christians to live and move in the city.⁶⁷⁹

Later, in the 14th century, Franciscan monks established a “house” in Nazareth, and from the 15th century, there was a hospital where Catholic nuns served. It is also known that in 1546 Sultan Suleiman the Magnificent issued the permission to renovate the Church of the Annunciation. The temple was restored, but the presence of the Franciscans in Nazareth was associated with great difficulties- in the 17th century they were expelled several times, and their monastery was raided and looted. In 1730, with the permission of the Muslim ruler, the Franciscans built a new temple. This church was demolished in 1955 to build a new Temple of the Annunciation on the remains of the Crusaders Temple. The new church was consecrated in 1969.⁶⁸⁰

Georgians in the Church of the Annunciation

Information about the presence of Georgians in the Church of the Annunciation is very scarce. Timothy Gabashvili tells the legend, according to which, Georgians had 4 churches in Nazareth back to the time when King Vakhtang Gorgasali took Jerusalem.⁶⁸¹

Alexander Tsagareli also repeats Timothy’s narration, without pointing to any other additional source or reference.⁶⁸² The traces of Georgians in the Church of the Annunciation are indicated by numerous scratch inscriptions (graffiti) of the pilgrims preserved in Nazareth Museum of Custodia Terrae Sanctae.

679 Ibid., 120.

680 Ibid., 122-123, Murphy – O’Connor, The Holy Land, 424-425.

681 გაბაშვილი, მიმოსლვა, 67.

682 Цагарели, Памятники, 130.

Epigraphic Inscriptions⁶⁸³

Four graffiti of Georgian pilgrims are preserved in Nazareth Museum of Custodia Terrae Sanctae, which are dated back to the 4th-5th centuries.⁶⁸⁴ Unfortunately, the inscriptions are badly damaged and it is very difficult to read them. Georgian graffiti of Nazareth was first published by Academician Zaza Aleksidze.⁶⁸⁵ On March 1, 2002 Giorgi Gagoshidze examined the inscriptions on the site and copied them.

One relatively extensive and well-preserved inscription is an inscription on the plastering:

Jesus Christ Have mercy on G?

“შ[ეინყალ]ე ი[ეს]უ ქ[რისტ]ე გ?” (“sh[eitsqal]e i[es]u k[rist]e g?”)

According to Zaza Aleksidze, someone named Giorgi (George) is meant here under the letter “g”, however, it is difficult to read this letter as “g” without any doubt. If the proposed reading and restoration of the text is correct, then in this case we are dealing with the first written use of this name in Georgian.⁶⁸⁶

Other graffiti mentions “Paul the Apostle” “Aiet” and “L(?)in k”.

683 For more details about the epigraphic inscriptions see the Appendix.

684 Gagoshidze G., *Georgians in the Holy Land*, 89.

685 ალექსიძე, ეპიგრაფიკული ეტიუდები 2000, 10-24; see also: ალექსიძე, ეპიგრაფიკული ეტიუდები 2011, 13-25.

686 Gagoshidze G., *Georgians in the Holy Land*, 89.

**THE CHURCHES AND THE MONASTERIES
RELATED TO THE GEORGIAN CHRISTIAN
COMMUNITY IN JORDAN**

SHEHAN MONASTERY

Location and History

Three Georgian manuscripts from the 11th-12th centuries give us information about Shehan (Shihan) Monastery: Manuscript Georg.28 from the National Library of Paris (Four Gospels, donated to the Monastery of the Cross. Commemorations attached to the manuscript include persons from Shehan) and two Jerusalem manuscripts: Jer.Geo.42 (Menaion, that was copied in the Holy Cross Monastery and in its colophon the founder of Shehan Monastery, Gabriel of Shehan is mentioned) and Jer.Geo.50 (Hagiographic Collection, that was copied in Shehan desert by Iovane Shehaneli (of Shehan).

The 11th-century manuscript Jer.Geo.50 includes a colophon of the scribe, Iovane Shehaneli from which we know that the manuscript was copied in Shehan desert, during the superiorship of Gabriel Tphileli, who constructed the Monastery of Shehan. He is also Gabriel Shehaneli (of Shehan).

The same colophon states that the Shehan Monastery was newly built at the time of the manuscript copying and had a scarce library.⁶⁸⁷

The 11th-century Menaion (Jer.Geo.42) copied at the Holy Cross Monastery mentions Gabriel Shehaneli. Based on the study of the manuscript's inscriptions and commemorations, Elene Metreveli clarifies the chronology of Gabriel Shehaneli's activity and concludes that he built Shehan Monastery during the years when Giorgi Prokhore (Prochorus the Iberian) was the Father Superior of the Holy Cross Monastery i.e. until 1061. Gabriel was supposed to be the Archbishop of Tbilisi, who continued to work in the Holy Land, presumably in the Holy Cross Monastery. Even after moving to Shehan Desert, Gabriel Shehaneli has not severed ties with the Brotherhood of the Holy Cross Monastery in Jerusalem.⁶⁸⁸

In the 12th century Shehan Monastery is still active- Gabriel Tphileli's grandsons – Ioseb and Iovane were active here, who are mentioned in the commemoration added to the manuscript Georg.28. From the same inscription we understand that the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem and the Monastery of Shehan had a close connection during this period. Metreveli suggests that Shehan Monastery should have been a metochion to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem.⁶⁸⁹

The monastery no longer exists in the 13th century, it may have been destroyed

687 მეტრეველი, შეჰანის უღაბნო, 238-244.

688 Ibid., 236-238.

689 Ibid., 235-236.

by the Mongol invasions,⁶⁹⁰ and all the manuscripts that belonged to Shehan Monastery were taken to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. The name of Shehan Monastery has been forgotten since the 15th century.

Shehan Monastery is not localized. We know that Prokhore, after he “established the rule and law of the monastery” at the Holy Cross Monastery in Jerusalem and “built a big and beautiful guest house in Jerusalem ... he went to Arnon desert”. Elene Metreveli suggests, that the location of Shehan Desert was in the valley of the Arnon River (modern-day Jordan, Wadi al-Mujib), or around the Arnon Desert, and notes that Shehan either borders or is part of the Arnon Desert. According to the scholar, the monastery was built on the slopes of Mount Shehan or at its foot.⁶⁹¹

During a two-week archeological expedition in 1994, the remains of a small three-nave Byzantine-era basilica was discovered and fragments of mosaics and pottery were found in the village of Shihan, on the North Karak Plateau.⁶⁹² No other archeological data about the location of the Shehan Monastery has been found at this stage.

Manuscripts

Jer.Geo 50, Hagiographic Collection, mid-11th.

The collection includes keimena recensions of the translations by Ephtvime (Euthymius) the Athonite and Davit Tbeli. The scribe was Iovane Shehaneli.

The manuscript has an extensive colophon (66v-67r), from which it is clear that Iovane copied the manuscript to fill the monastery library in Shehan Desert, because the monastery was newly founded and accordingly its library was scarce. Gabriel Tphileli is mentioned in another inscription: “Lord, praise be to Father Gabriel, the builder of Shehan” (87v).

The manuscript became the property of the Holy Cross Monastery no later than the 13th century.⁶⁹³ The manuscript was described by R. Blake⁶⁹⁴ and E. Metreveli.⁶⁹⁵

The manuscript is currently preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Jer.Geo.42, Menaion, 11th c.

The manuscript is known in the scholarly literature as a new type of Menaion manuscript. The scribes were Giorgi and Esaia (252v, 272v, 294v). It must have

690 გაგოშიძე ი., არქეოლოგიური გათხრების პერსპექტივები, 12-14.

691 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 246-258.

692 These archeological excavations were led by Rula Qusur and Robert Schick (see: Bikai P., Kooring D., *Archaeology in Jordan*, 530; JADIS, 288.

693 *Ibid.*, 243.

694 Blake, *Catalogue*, 1924/2, 392-393 (According to the palaeographic data, Blake dates the manuscript to the 14th-16th centuries, but with a question mark).

695 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 234-259.

been copied during the years of the superiorship of Giorgi Prokhore (before 1061) in the Monastery of the Holy Cross.

One of the commemorations in the manuscript mentions Gabriel Shehaneli. The manuscript was described by A. Tsagareli (#34),⁶⁹⁶ R. Blake,⁶⁹⁷ a short description is also included in the publication "The Georgian Manuscript Book Abroad".⁶⁹⁸

The inscriptions and commemorations of the manuscript were published by E. Metreveli.⁶⁹⁹ Based on these inscriptions, the scholar clarifies the period of Gabriel Shehaneli's work and the time of construction of Shehan Monastery by him.⁷⁰⁰

The manuscript is preserved in the Library of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem.

Manuscript Georg.28 of the National Library of Paris, Four Gospels, 12th c.

Commemorations of the members of the Order of the Templars are attached to the Four Gospels, and there is also one commemoration for the grandsons of Gabriel, the builder of Shehan Desert, Ioseb and Iovane.⁷⁰¹

The manuscript was copied in Georgia and donated to the Holy Cross Monastery in Jerusalem. For more on the manuscript, see the entry about the Monastery of the Holy Cross, section "Manuscripts".

696 Цагарели, Памятники, 163.

697 Blake, Catalogue, 1924/1, 206.

698 ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ, 137-138.

699 მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო (for the information about Jer 42 see the pages: 236-238).

700 Ibid., 236-238.

701 The text of the commemoration is given according to the publication of E. Metreveli "Shehan Desert": მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო, 235.

INDEX OF THE MANUSCRIPTS BY MONASTERIES⁷⁰²

OLD JERUSALEM

St Abraham Monastery

Jer.Geo.161	13th c.
Jer.Geo.160	17th c

St Basil Monastery

Jer.Geo.40	12th, 13th or 14th-16th cc. (different dating)
------------	---

Devtubani Monastery

Jer.Geo.65	13th c.
Jer.Geo.62	14th c.

Dertupa Monastery

K-181	11th c.
-------	---------

Dertavi (Deltavi) Monastery

H-1662	1040
Jer.Geo.32	The 30s of the 11th c.
Jer.Geo.33	12th-14th cc.
Jer.Geo.65	13th c.

St Theodore Monastery

Jer.Geo.17	12th-17th cc.
Jer.Geo.132	15th c.

Kapatha Monastery

Jer.Geo.67	12th c.
------------	---------

⁷⁰² The index includes the manuscripts related to each monastery discussed in the book. When one manuscript is linked to two different monasteries (for example, copied in one place and renovated in another place or donated to another monastery), the manuscript is referenced to both places in order to give a reader more complete information about the manuscripts associated with each monastery. In the second index (see below- listed according to the location and collections codes) each manuscript is listed with all the monasteries to which it is related.

A-143	12th c.
Jer.Geo.68	12th-13th cc.
Jer.Geo.88 According to A. Tsagareli catalogue	12th-14th cc
H-2338	13th c.
Sin.Geo.O.91	13th-14th cc
Jer.Geo.21	13th-16th cc

Prophet Samuel Monastery

E16 Manuscript of St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts	11th c.
Jer.Geo.149	11th c.

Samtsiro, New Nunnery

Jer.Geo.153	12th c.
Jer.Geo.63	1167
Jer.Geo.27	16th-17th cc

Church of the Holy Sepulchre/Golgotha

H-2337	1049
Sin.Geo.O.5	1052
S-383	11th c.
Jer.Geo.98	11th-12th cc.
H-1661	1155
Svaneti Museum of History and Ethnography, №620 (K-75)	14th c.
Jer.Geo.135	14th c.
Jer.Geo.76	14th c.
Golden Four Gospels	15th-16th cc.
H-1348	1546
Jer.Geo.125	17th c.

Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives (Gethsemane)

Sin.Geo.O.13	1044
Sin.Geo.N.14 (Fragment of Sin.Geo.O.13)	1044

H-1741 1048
Sin.Geo.O.89 12th cc

NEW JERUSALEM AND ITS ENVIRONS

Monastery of the Holy Cross

Jer.Geo.12 The first half of the 11th c.
Jer.Geo.156 1040
Add MS 11281- British National Library 11th c. (1034-1042)
P3- St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts 1040

H-2337 1049
Jer.Geo.7/11 The second half of the 11th c.
Jer.Geo.14 1055
Sin.Geo.O.17 1061
Jer.Geo.48 11th c.
Jer.Geo.24-25 11th c.
Sin.Geo.O.16 11th c.
H-2336 11th c.
H-2339 11th c.
S-353 11th c.
E16 - St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts 11th c.
M13- St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts 1038; 13th-14th cc.
MS. Georg. b. I- Bodleian Library 11th c.
MS.2- Dumbarton Oaks 11th c.
H18- St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts 11th-12th cc.
Georg. 28- National Library of Paris 12th c.
Jer.Geo.51 12th c.
H-1661 1155
A-1347 12th c.

Jer.Geo.20	12th-13th cc.
Jer.Geo.59	12th-13th cc.
Jer.Geo.102	12th-14th cc.
Jer.Geo.127	12th-15th cc.
Cod. Ms. V 1095. UB- University of Leipzig	12th-17th cc.
Jer. Geo. 86	13th c.
K-25	13th c.
Jer.Geo.133	13th-14th cc.
Jer.Geo.136	13th-14th cc.
Jer.Geo.65	13th-15th cc.
Jer.Geo.87	13th-16th cc.
Jer. Geo.21	13th-16th cc.
Jer.Geo.120	14th-16th cc.
Jer.Geo.76	1332 – 16th c.
Jer.Geo.117	14th-16th cc.
Jer.Geo.114	15th-16th cc.
Q-84	17th c.

JUDEAN DESERT

St Sabbas Monastery

Sin.Geo.O.32-57-33	864
H-2123	Beginning of the 10th c.
Sin.Geo.O.36	925
Sin.Geo.O. 5	1052
Sin.Geo.O.34	Middle of the 10th c.
Sin. Geo.O.26	Middle of the 10th c.
Sin. Geo.O.40	10th c.
H-1664	11th c.
M13- St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts	1038; 13th-14th cc.
Jer.Geo.106	13th-14th cc.
Jer.Geo.99	13th-14th cc.

St Chariton's Monastery (Palavra)

H-2124	968
Sin.Geo.O.11	10th c.
Sin.Geo.O.40	10th c.
Jer.Geo.32	11th c.
H-1662	1040
K-181 (K-181)	11th c.
H-1741	1028
Sin.Geo.N.93	10th c.

JORDAN**Shehan Monastery**

Jer.Geo.50	11th c.
Jer.Geo.42	11th c.
Georg. 28- National Library of Paris	12th c.

INDEX OF THE MANUSCRIPTS BY THE LOCATIONS AND COLLECTION CODES

MANUSCRIPT CODES	DATE	MONASTERIES RELATED TO IT
Manuscripts preserved in Jerusalem		
Jer.Geo.7/ 11	The second half of the 11th c.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.12	The first half of the 11th c.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.14	1055	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.17	12th-17th cc.	St Theodore Monastery
Jer.Geo.20	12th-13th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.21	13th-16th cc.	Kapatha Monastery; Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.24-25	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.27	16th-17th cc.	Samtsiro, New Nunnery
Jer.Geo.32	The 30s of the 11th c.	Dertavi Monastery
Jer.Geo.33	12th-14th cc.	Dertavi Monastery
Jer.Geo.40	12th c., 13th c. or 14th-16th cc. (different dating)	St Basil Monastery
Jer.Geo.42	11th c.	Shehan Monastery
Jer.Geo.48	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.50	11th c.	Shehan Monastery
Jer.Geo.51	12th c.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.59	12th-13th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.62	15th c.	Devtubani Monastery
Jer.Geo.63	1167	Samtsiro, New Nunnery; Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.65	13th-15th cc.	Dertavi Monastery; Devtubani Monastery; Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.67	12th c.	Kapatha Monastery

Jer.Geo.68	12th-13th cc.	Kapatha Monastery
Jer.Geo.76	14th-16th cc.	Church of the Holy Sepulchre; Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.86	13th c.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.87	13th-16th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.88- According to Al. Tsagareli catalogue	12th-14th cc.	Kapatha Monastery
Jer.Geo.98	11th-12th cc.	Church of the Holy Sepulchre
Jer.Geo.99	13th-14th cc.	St Sabbas Monastery; Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.102	12th-14th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.106	13th-14th cc.	St Sabbas Monastery; Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.114	15th-16th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.117	14th-16th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.120	14th-15th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.125	17th c.	Church of the Holy Sepulchre
Jer.Geo.127	12th-15th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.132	15th c.	St Theodore Monastery
Jer.Geo.133	13th-14th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.135	14th c.	Church of the Holy Sepulchre
Jer.Geo.136	13th-14th cc.	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.149	11th c.	Prophet Samuel Monastery
Jer.Geo.153	12th c.	Samtsiro, New Nunnery
Jer.Geo.156	1040	Monastery of the Holy Cross
Jer.Geo.160	17th c.	St Abraham Monastery
Jer.Geo.161	13th c.	St Abraham Monastery; Monastery of the Holy Cross
Golden Four Gospels	15th-16th cc.	Church of the Holy Sepulchre

Manuscripts of Saint Catherine Monastery on Mount Sinai

Sin.Geo.O.5	1052	St Sabbas Monastery; Church of the Holy Sepulchre
Sin.Geo.O.11	10th c.	St. Chariton Monastery

Sin.Geo.O.13	1044	Church of the Tomb of the Virgin on the Mount of Olives
Sin.Geo.O.16	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Sin.Geo.O.17	1061	Monastery of the Holy Cross
Sin.Geo.O.26	Middle of the 10th c.	St Sabbas Monastery
Sin.Geo.O.32-57-33	864	St Sabbas Monastery
Sin.Geo.O.34	Middle of the 10th c.	St Sabbas Monastery
Sin.Geo.O.36	925	St Sabbas Monastery
Sin.Geo.O.40	10th c.	St. Chariton Monastery; St Sabbas Monastery
Sin.Geo.O.89	12th c.	Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives
Sin.Geo.O.91	13th-14th cc.	Kapatha Monastery; Saint Catherine Monastery on Mount Sinai
Sin.Geo.N.14 (Fragment of Sin.Geo.O.13)	1044	Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives
Sin.Geo.N.93	10th c.	St. Chariton Monastery

Manuscripts preserved in Georgia

A 143	12th c.	Kapatha Monastery
A 1347	12th c.	Monastery of the Holy Cross
H 1348	1546	Church of the Holy Sepulchre
H 1661	1155	Church of the Holy Sepulchre; Monastery of the Holy Cross
H 1662	1040	Dertavi Monastery, St. Chariton Monastery
H 1664	11th c.	St Sabbas Monastery
H 1741	1048	Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives; St. Chariton Monastery
H 2123	Beginning of the 10th c.	St Sabbas Monastery
H 2124	968	St. Chariton Monastery

H 2336	11th c.	Monastery of the Holy Cross
H 2337	1049	Church of the Holy Sepulchre; Monastery of the Holy Cross
H 2338	13th c.	Kapatha Monastery
H 2339	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Q 84	16th c.	Monastery of the Holy Cross
S 383	11th c.	Church of the Holy Sepulchre
S 353	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Kut. 25	13th c.	Monastery of the Holy Cross
Kut. 181 (K-181)	11th c.	St. Chariton Monastery; Dertupa Monastery
Svaneti Museum of History and Ethnography №620 (K-75)	14th c.	Church of the Holy Sepulchre; Mukhuri Church in Svaneti

Manuscripts of St. Petersburg Institute of Oriental Manuscripts

E 16	11th c.	Monastery of the Holy Cross; Prophet Samuel Monastery
H 18	11th-12th cc.	Monastery of the Holy Cross
M 13	1038; 13th-14th cc.	St Sabbas Monastery; Monastery of the Holy Cross
P 3	1040	Monastery of the Holy Cross; Antioch, Kalipos Monastery

Manuscripts kept in Europe and the USA

MS. Georg. b. I- Bodle- ian Library	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Add MS 11281 The Brit- ish Library	11th c. (1034-1042)	Monastery of the Holy Cross
Dumbarton Oaks MS.2	11th c.	Monastery of the Holy Cross
Cod. Ms. V 1095. UB- University of Leipzig	12th-17th cc.	Monastery of the Holy Cross
Georg.28- National Library of Paris	12th c.	Shehan Monastery; Monastery of the Holy Cross

LIST OF ILLUSTRATIONS

- p. 14 Jerusalem from Mt. of Olives, detail, 1898-1914 (LC-DIG-matpc-06719)
- p. 16 Jerusalem, Via Dolorosa, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-00024)
- p. 20 1. Jerusalem, Monastery of St. Abraham, bilingual inscription of Giorgi Abashidze, 1700 (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Monastery of St. Abraham, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 21 Jerusalem, courtyard of the Church of the Holy Sepulchre (photo D. Tskhadadze)
- p. 22 Jerusalem, street in the old city (photo D. Tskhadadze)
- p. 25 Jerusalem, Monastery of St Anne, general view (photo N. Vacheishvili).
- p. 26 1. Jerusalem, Monastery of St Anne (Saidnaya), ornamental frieze on the north façade (photo N. Vacheishvili).
2. Jerusalem, Monastery of St Anne (Saidnaya), interior (photo N. Vacheishvili)
- p. 31 Jerusalem, Monastery of St Basil, entrance (photo D. Tskhadadze)
- p. 32 Jerusalem, Monastery of St Basil, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 37 Jerusalem, Monastery of St George, entrance (photo D. Tskhadadze)
- p. 38 1. Jerusalem, Monastery of St George, courtyard (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Monastery of St George, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 41 Jerusalem, Monastery of St Demetrius, entrance (photo D. Tskhadadze)
- p. 42 Jerusalem, St Dimitri's Road (photo D. Tskhadadze)
- p. 46 Jerusalem, Monastery of Catherine (photo D. Tskhadadze)
- p. 54 Jerusalem, Monastery of St Theodore, entrance (photo D. Tskhadadze)
- p. 55 1. Jerusalem, Monastery of St Theodore, courtyard (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Monastery of St Theodore, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 56 Jerusalem, Monastery of St Theodore, courtyard (photo D. Tskhadadze)
- p. 62 Jerusalem, Georgian inscription of Kaikhosro Zedginidze, donor of St. Thecla Monastery, 15th-16th cc.(photo D. Tskhadadze)
- p. 66 Jerusalem, entrance to the Armenian convent, 1900 (LC-DIG-matpc-00852)
- p. 67 Jerusalem, St James Monastery, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 68 Jerusalem, St James Monastery, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 73 Jerusalem, Monastery of St Saviour (St Salvatore) (photo D. Tskhadadze)
- p. 74 Old Jerusalem (photo D. Tskhadadze)
- p. 81 Jerusalem, St Nicholas Monastery, western façade (photo D. Tskhadadze)

- p. 82 1. Jerusalem, St Nicholas Monastery, entrance (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, St Nicholas Monastery (photo D. Tskhadadze)
- p. 86 Jerusalem, The Praetorium (Prison of Christ) (photo D. Tskhadadze)
- p. 87 Jerusalem, Via Dolorosa, Court of Chapel of Crowning, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-05430)
- p. 88 Jerusalem, Second Station of the Cross, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-07603)
- p. 108 Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, southern façade (photo D. Tskhadadze)
- p. 109 Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre (photo D. Tskhadadze)
- p. 110 Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, the main entrance (photo D. Tskhadadze)
- p. 111 Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, Stone of the Anointing (photo D. Tskhadadze)
- p. 112 Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, Calvary (Golgotha) (photo D. Tskhadadze)
- p. 113 1. Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, Chapel of the Invention of the Holy Cross (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, Chapel of Adam (photo D. Tskhadadze)
- p. 114 Jerusalem, Church of the Holy Sepulchre, Rotunda and Aedicule (photo D. Tskhadadze)
- p. 116 Jerusalem, Via Dolorosa, 1898-1914 (LC-DIG-matpc-04868)
- p. 130 Jerusalem, street in the old city (photo D. Tskhadadze)
- p. 135 Jerusalem, the Rockefeller Museum, greek epitaph of Samuel, bishop of the Iberians, 5th-6th cc. (photo D. Tskhadadze)
- p. 136 Jerusalem, street in the old city (photo D. Tskhadadze)
- p. 150 Jerusalem, Tower of Antonia, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-00881)
- p. 152 Jerusalem, St. Stephen's Gate, 1898-1914 (LC-DIG-matpc-06678)
- p. 158 1. Jerusalem, Monastery of St. Theodore in Bir el-Qutt, inscription of Antony Abbai (5th-6th cc.), Terra Sancta Museum (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Bir el-Qutt archaeological site (photo D. Tskhadadze)
- p. 160 Jerusalem, the Valley of the Cross, view from the Holy Cross Monastery (photo D. Tskhadadze)
- p. 160 Jerusalem, the Valley of the Cross (photo D. Tskhadadze)
- p. 164 1. Mosque of the Prophet Samuel near Jerusalem (photo D. Tskhadadze)
2. Archaeological site of Prophet Samuel Monastery (photo D. Tskhadadze)
- p. 170 1. Jerusalem, Monastery of St. Simeon (Qatamun) (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Monastery of St. Simeon (Qatamun), fragment of the Georgian inscription, 12th-13th cc. (photo D. Tskhadadze)
- p. 175 1. Umm Leisun Georgian monastery near Jerusalem, burial crypt (photo D. Tskhadadze)

2. Umm Leisun Georgian monastery near Jerusalem, archaeological site (photo D. Tskhadadze)
- p. 176 Umm Leisun Georgian monastery near Jerusalem, archaeological site (photo D. Tskhadadze)
- p. 183 1. Jerusalem, Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives, staircase leading to the chapel of Mary's tomb(photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Church of the Tomb of the Virgin at the bottom of the Mount of Olives, chapel of Mary's tomb (photo D. Tskhadadze)
- p. 184 Jerusalem, Garden of Gethsemane (photo D. Tskhadadze)
- p. 223 1. Jerusalem, Holy Cross Monastery, general view (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Holy Cross Monastery (photo D. Tskhadadze)
- p. 224 Jerusalem, Holy Cross Monastery, courtyard (photo D. Tskhadadze)
- p. 225 Jerusalem, Holy Cross Monastery (photo D. Tskhadadze)
- p. 226 1. Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, interior, view to the south-west (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, interior, view to the south-west (photo D. Tskhadadze)
- p. 227 Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, interior, view to the south-east, 1930 (Jerusalem, C18, Rehavia SRF_113 (33/33))
- p. 228 Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, south-eastern pier before the detachment of wall paintings, 1930 (Jerusalem, C18, Rehavia SRF_113 (33/33))
- p. 229 1. Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, tympanum of the western door, donor inscriptions of abbot Nikipore Choloqashvili and prince Levan Dadiani, 1643-1644 (photo D. Tskhadadze)
2. Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, west wall, St Peter the Iberian, 1643-1644, detail (photo D. Tskhadadze)
- p. 230 Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, north-western pier, the Assembly of Archangels, 1305-1327 (photo D. Tskhadadze)
- p. 231 Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, north-western pier, the Visitation, 1305-1327, detail (photo D. Tskhadadze)
- p. 232 Jerusalem, Holy Cross Monastery, main church, north-western pier, portrait of Shota Rustaveli, 16th c. (photo D. Tskhadadze, 2002, before the damage of image by vandals)
- p. 234 Judean desert (photo D. Tskhadadze)
- p. 238 Judean desert (photo D. Tskhadadze)
- p. 256 St. Sabbas Monastery in the Judean Desert (photo D. Tskhadadze)
- p. 257 1. St. Sabas Monastery in the Judean Desert, general view (photo D. Tskhadadze)
2. St. Sabbas Monastery in the Judean Desert, inner courtyard (photo D. Tskhadadze)

- p. 258 St. Sabbas Monastery in the Judean Desert (photo D. Tskhadadze)
- p. 263 1. St Chariton Lavra (Palavra), archaeological site (photo D. Tskhadadze)
2. St Chariton Lavra (Palavra), archaeological site (photo D. Tskhadadze)
- p. 264 St Chariton Lavra (Palavra), chapel cave (photo D. Tskhadadze)
- p. 266 Road to Jericho, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-05118)
- p. 269 1. St Gerasimos Monastery (Dayr Hajla) near Jericho, general view (photo D. Tskhadadze)
2. St Gerasimos Monastery (Dayr Hajla) near Jericho (photo D. Tskhadadze)
- p. 270 St Gerasimos Monastery (Dayr Hajla), courtyard (photo D. Tskhadadze)
- p. 276 1. Mount of Temptation, general view (photo D. Tskhadadze)
2. Road to the Monastery of the Mount of Temptation (photo D. Tskhadadze)
- p. 277 Monastery of the Mount of Temptation (photo D. Tskhadadze)
- p. 278 Mount of Temptation (photo D. Tskhadadze)
- p. 280 Jordan River, 1870-1920 (LC-USZ62-119407)
- p. 283 Madaba Mosaic Map, 6th c. detail, St John the Baptist Monastery, Jericho (photo D. Tskhadadze)
- p. 284 Judean desert (photo D. Tskhadadze)
- p. 286 Bethlehem, view from the Church of the Nativity, 1900-1920 (LC-DIG-matpc-00973)
- p. 290 1. Bethlehem, Church of the Nativity (photo D. Tskhadadze)
2. Bethlehem, Church of the Nativity, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 291 Bethlehem, Church of the Nativity, Altar of Nativity in the Grotto (photo D. Tskhadadze)
- p. 292 Bethlehem, Church of the Nativity, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 294 Nazareth, general view, 1898-1946 (LC-DIG-matpc-09026)
- p. 298 1. Nazareth, Church of the Annunciation (photo D. Tskhadadze)
2. Nazareth, Church of the Annunciation, interior (photo D. Tskhadadze)
- p. 300 Jordan, valley of the Arnon River (photo D. Tskhadadze)
- p. 305 Jordan, Mount Shehan, remains of Christian monastery (photo D. Tskhadadze)
- p. 306-307 Junction of Kedron Valley & Valley of Hinnom & Mt. Zion, 1940-1946 (LC-DIG-matpc-14677)

გამოყენებული ლიტერატურა და ბიბლიოგრაფიული შემოკლებები

BIBLIOGRAPHY

- აბაშიძე, ფიქრები პალესტინაზე:** აბაშიძე ირ., ფიქრები პალესტინაზე, თბილისი, 1989
- აბულაძე, იოანე მოსხის ლიმონარი:** იოანე მოსხი, ლიმონარი, ტექსტი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1960
- აბულაძე, მამათა სწავლანი:** მამათა სწავლანი, X-XI საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა ილია აბულაძემ, ძველი ქართული ენის ძეგლები, 8, თბილისი, 1955
- აბულაძე, პალეოგრაფიული ალბომი:** აბულაძე ილ., ქართული წერის ნიმუშები, პალეოგრაფიული ალბომი, მეორე შევსებული გამოცემა, თბილისი, 1973
- ავალიშვილი გ., მგზავრობა:** ავალიშვილი გ., მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ე. მეტრეველმა, თბილისი, 1967
- ავალიშვილი ზ., ერთი ჯვრის გარშემო:** ავალიშვილი ზ., ერთი ჯვრის გარშემო, კრებული – ჯვაროსანთა დროიდან: ოთხი საისტორიო ნარკვევი, პარიზი, 1929, 5-26
- ალექსიძე, ეპიგრაფიკული ეტიუდები 2000:** ალექსიძე ზ., ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, მნემე, ეძღვნება ალექსანდრე ალექსიძის ხსოვნას, თბილისი, 2000, 10-24
- ალექსიძე, ეპიგრაფიკული ეტიუდები 2011:** ალექსიძე ზ., ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, ქრისტიანული კავკასია, თბილისი, 2011, 13-25
- ალექსიძე, Sin. 50-ის ანდერძ-მინაწერები:** ალექსიძე ზ., სინას მთის წმინდა ეკატერინეს მონასტრის ხელნაწერთა ახალი ქართული კოლექციის Sin. 50-ის ანდერძ-მინაწერები, ზ. ალექსიძე, ქრისტიანული კავკასია, II, თბილისი, 2011, 205-213
- ახვლედიანი, ტერმინ „ნიაფორის“ მნიშვნელობისათვის:** ახვლედიანი ვ., ტერმინ „ნიაფორის“ მნიშვნელობისათვის, აღმოსავლური ფილოლოგია, ტ. II, თბილისი, 1972
- ბარნაველი, საქართველოს საბეჭდავები:** ბარნაველი., საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიბტიკური მასალები. თბილისი, 1965

- ბრეგაძე, აღწერილობა:** გრიგოლ ნაზიანზელის თხზულებათა შემცველ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ხელნაწერები აღწერა, შესავალი და საძიებლები დაურთო თ. ბრეგაძემ, თბილისი, 1988
- გაბაშვილი, მიმოსლვა:** გაბაშვილი ტიმოთე, მიმოსლვა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ე. მეტრეველმა, თბილისი, 1956
- გაბიძაშვილი, ქართული ნათარგმნი ჰაგიოგრაფია:** გაბიძაშვილი ე., ქართული ნათარგმნი ჰაგიოგრაფია, თბილისი, 2004
- გაგოშიძე გ., წმ. მინის ქართული წარწერები:** გაგოშიძე გ., წმინდა მინის ქართული წარწერები, ACADEMIA, ისტორიულ ფილოლოგიური ჟურნალი, ტომი 5(A), 2003, 38-39
- გაგოშიძე ი., არქეოლოგიური გათხრების პერსპექტივები:** გაგოშიძე ი., წმინდა მინაზე ქართული სიძველეების არქეოლოგიური გათხრების პერსპექტივები, ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი, 5 (A), 2003, 12-14
- გაგოშიძე ი., კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი:** გაგოშიძე ი., კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი, ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი, 5 (A), 2003, 58-60
- გეორგიკა, ტ. II:** გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. II, ტექსტები ქართული თარგმანით გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბილისი, 1865
- გოჩოლეიშვილი, XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსების ცნობები საქართველოს შესახებ:** XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსების ცნობები საქართველოს შესახებ (ალ-უმარი, ალ-მუჰიბი, ალ-კამანდი), არაბ. თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო დიტო გოჩოლეიშვილმა, თბილისი, 1988
- დიდებულიძე, ჯანჯალია, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა:** დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ., იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა, ACADEMIA, ისტორიულ ფილოლოგიური ჟურნალი, ტომი 5(A), 2003, 26-33
- დოლაქიძე, ჩიტუნაშვილი, დიდი სვინაქსარი:** დიდი სვინაქსარი, გიორგი ათონელი; ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს და სამეცნიერო აპარატი დაურთეს მ. დოლაქიძემ და დ. ჩიტუნაშვილმა, თბილისი, 2017
- დოლაქიძე, სვინაქსარული საკითხავი:** დოლაქიძე მ., სვინაქსარული საკითხავი, საეკლესიო კალენდარი 2003 წლისათვის, თბილისი, 2002
- ესბროკი, ლენინგრადის პალიმფსესტური მრავალთავი:** მ. ვან ესბროკი, ლენინგრადის პალიმფსესტური მრავალთავი, მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, VI, თბილისი, 1978, 81-87
- ვაჩიშვილი, ხოშტარია, ქართველთა აღმშენებლობა:** ვაჩიშვილი ნ., ხოშტარია დ., ქართველთა აღმშენებლობა წმინდა მინაზე, ისტორიულ ფილოლოგიური ჟურნალი, ტომი 5 (ა), 2003

- თარხნიშვილი, ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში:** თარხნიშვილი მ., ახლად აღმოჩენილი ქართული მონასტერი ბეთლემში, „ბედი ქართლისა“, №16, 1954, 12-17
- თაყაიშვილი, პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები:** თაყაიშვილი ე., პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები და 20 ქართული საიდუმლო დამწერლობის ნიშანი, პარიზი, 1933
- იმნაიშვილი ვ., კიდევ ერთხელ ხანმეტი ლექციონარის შესახებ:** იმნაიშვილი ვ., კიდევ ერთხელ ხანმეტი ლექციონარის შესახებ, ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 340, თბილისი, 2002, 5-19
- იმნაიშვილი ვ., მამათა ცხორებანი:** მამათა ცხორებანი (ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა), ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ვ. იმნაიშვილმა, თბილისი, 1975
- იმნაიშვილი ივ., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. II:** იმნაიშვილი ივ., ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. II, თბილისი, 1963
- ინგოროყვა, ძველი ქართული პოეზია:** ინგოროყვა პ., ძველი ქართული პოეზია V-X საუკუნეთა, თხზულებათა კრებული III, თბილისი, 1965
- კარანაძე, ქართული წიგნის ყდის ისტორია:** კარანაძე მ., ქართული წიგნის ყდის ისტორია, თბილისი, 2002
- კეკელია, Jer. Geo. №76 ხელნაწერის ანდერძის თარიღისათვის:** კეკელია ვ., Jer. Geo. №76 ხელნაწერის ანდერძის თარიღისათვის: ქრისტიანულ-არქეოლოგიური ძიებანი, III (2010), თბილისი, 696-707
- კეკელიძე, ვინ არიან „ბესები“:** კეკელიძე კ., ვინ არიან „ბესები?“, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. I, თბილისი, 1956, 84-98
- კეკელიძე, იოანე ქართველის კალენდარი:** კეკელიძე კ., იოანე ქართველის კალენდარი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. V, თბილისი, 1957, 242-294
- კეკელიძე, კიმენი, II:** კეკელიძე კ., კიმენი, II, თბილისი, 1946
- კეკელიძე, უცნობი რედაქცია ქართული ჰიმნოგრაფიული თუნისა:** კეკელიძე კ., უცნობი რედაქცია ქართული ჰიმნოგრაფიული თუნისა, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. VIII, თბილისი, 1962, 5-55
- კეკელიძე, უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად:** კეკელიძე კ., უძველესი ქართული მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად და მისი მოზაიკური წარწერა, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. VI, თბილისი, 1957, 72-80
- კეკელიძე, ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები:** კეკელიძე

- კ., ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში, წიგნში: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. IV, თბილისი, 1957, 202-226
- კეკელიძე, ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია:** კეკელიძე, კ. ქართული ნათარგმნი აგიოგრაფია, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. V, თბილისი, 1957, 116-211
- კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I:** კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I. თბილისი, 1980
- კლდიაშვილი, ზედგინისძეთა მოსახსენიებელი:** კლდიაშვილი დ., სინას სულთა მატთანე: ზედგინისძეთა მოსახსენიებლები, მრავალთავი, XX, თბილისი, 2003, 254-265
- კლდიაშვილი, სულთა მატთანე:** კლდიაშვილი დ., სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატთანე, თბილისი, 2008
- კლდიაშვილი, უცნობი საალაპე წარწერა:** კლდიაშვილი დ., უცნობი საალაპე წარწერა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრიდან: საქართველოს სიძველენი, 11 (2007), თბილისი, 146-152
- კლდიაშვილი, ფანასკერტელ-ციციშვილთა:** კლდიაშვილი დ., სინას სულთა მატთანე: ფანასკერტელ-ციციშვილთა საქტიტორო მოღვაწეობა წმინდა მიწასა და სინაზე, ანამკი, ისტორიულ-ფილოლოგიური ძიებანი, თბილისი, 2002, 215-240
- მარი, იერუსალიმის ხელნაწერების აღწერილობა:** მარი ნ., იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წიგნსაცავის ქართული ხელნაწერების მოკლე აღწერილობა, დასაბუთებულ მოამზადა ე. მეტრეველმა, თბილისი, 1955
- მენაბდე, კერები, I:** მენაბდე, ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, I (ნაკვ. 1-2), თბილისი, 1961
- მენაბდე, კერები, II:** მენაბდე, ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბილისი, 1980
- მეტრეველი, მასალები:** მეტრეველი ე., მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის (XI-XVIII სს), თბილისი, 1962
- მეტრეველი, ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი:** ძლისპირნი და ღვთისმშობლისანი, ორი ძველი რედაქცია X-XI სს. ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო ე. მეტრეველმა, თბილისი, 1971
- მეტრეველი, დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ:** მეტრეველი ე. დერტავისა და დერთუფას ხელნაწერების ირგვლივ, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ნაკვეთი I, თბილისი, 2007, 260-276
- მეტრეველი, იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა:** მეტრეველი ე., იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV, თბილისი, 1962, 225-236

- მეტრეველი, იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი:** მეტრეველი ე., იერუსალიმის ერთი ხელნაწერი (მეცნიერული აღწერილობის ცდა), ე. მეტრეველი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ნაკვეთი I, თბილისი, 2007, 127-138
- მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ხელნაწერი:** მეტრეველი ე., ჯვრის მონასტრის კიდევ ერთი ხელნაწერი ჯვაროსანთა მოსახსენებლებით, ე. მეტრეველი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ნაკვეთი I, თბილისი, 2007, 277-281
- მეტრეველი, ჯვრის მონასტრის საალაპე წიგნი:** მეტრეველი ე., ჯვრის მონასტრის საალაპე წიგნის უძველესი ფენის დათარიღებისათვის, ე. მეტრეველი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ნაკვეთი I, თბილისი, 2007, 198-221
- მეტრეველი, შეჰანის უდაბნო:** მეტრეველი ე., შეჰანის უდაბნო, XI ს-ის უცნობი ქართული სკრიპტორიუმი პალესტინაში, წიგნში: მეტრეველი ე., ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ნაკვ.1, თბ., 2007, 234-259
- მეტრეველი, საზღვარგარეთის ქართული კერების ურთიერთანამშრომლობის ფაქტი:** მეტრეველი ე., საზღვარგარეთის ქართული კერების ურთიერთანამშრომლობის ერთი ფაქტი, წიგნში: ე. მეტრეველი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, თბილისი, 2007, 282-286
- მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი:** მეტრეველი ე., ათონის ქართველთა მონასტრის საალაპე წიგნი; ათონის ივერთა მონასტრის ალაპები, თბილისი, 2007
- მიქაძე, იერუსალიმის უცნობი ქართული სამშენებლო წარწერა:** მიქაძე გ., იერუსალიმის ქართული სამშენებლო წარწერა, ქართული წყაროთმცოდნეობა, №3, თბილისი, 1971, 236-241
- ნანობაშვილი, ბორბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მინაზე“:** ნანობაშვილი მ., XVI საუკუნის იტალიელი პილიგრიმის ბორბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მინაზე“, საისტორიო კრებული, წელიწდეული, I, თბილისი, 2011, 139-154
- პირთა ანოტირებული ლექსიკონი:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს., ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, თბილისი, 1991
- ჟანენი, ქართველები იერუსალიმში:** ჟანენი რ., ქართველები იერუსალიმში, ფრანგულიდან თარგმნა შალვა ვარდიძემ, სტამბოლი, 1921
- ჟორდანიას, ქრონიკები, I:** ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი, ახსნილი და გამოცემული თ. ჟორდანიას მიერ, I, ტფილისი, 1892
- რეგიონებში დაცული ქართული ხელნაწერები:** საქართველოს რეგიონებში დაცული ქართული ხელნაწერები, შემდგენლები: გ. გაგნიძე, შ. გლოველი, დ. გოგაშვილი, მ. კარანაძე, თ. ოთხმეზური, ნ. ჩხიკვაძე, რედაქტორი შ. გლოველი, თბილისი, 2015

- სარჯველაძე, შანიძე, იოანე ოქროპირი, განმარტება იოანეს სახარებისა:** წმ. იოანე ოქროპირი, განმარტება იოანეს სახარებისა. თარგმანი წმ., ეფთვიმე მთაწმინდელისა, I-II, მ. შანიძის და ზ. სარჯველაძის რედაქციით. ტექსტი უძველესი ხელნაწერების მიხედვით მოამზადეს ზ. სარჯველაძემ, ლ. ალექსიძემ, ნ. დობორჯგინიძემ, დ. თვალთვაძემ, მ. მაჩხანელმა, ლ. ნიჭარაძემ, თ. ცოფურაშვილმა, თბილისი, 1993.
- საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი:** საქართველოს მართლმადიდებელი ეკლესიის ენციკლოპედიური ლექსიკონი, ავტორ-შემდგენლები: ენრიკო გაბიაშვილი (ხელმძღვანელი), მაია მამაცაშვილი, ანა ლამბაშიძე, თბილისი, 2007
- სილოგავა, სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I:** სილოგავა ვ., სვანეთის წერილობითი ძეგლები, I, თბილისი, 1986
- სოსელია, ნარკვევები:** სოსელია ო., ნარკვევები ფეოდალური ხანის დასავლეთ საქართველოს სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიიდან (სათავადოები), ტ. 1, თბილისი, 1973
- უტიე, ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში:** უტიე ბ., ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში (პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერის №30 შესახებ, რომლის 1 ფურცელი ეკუთვნის ხანმეტ ლექციონარს, რომელიც დაცულია გრაცში), მაცნე, ელს, 1, თბილისი, 1973, 173-175
- უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები:** უცხოეთში გადაწერილი ქართული ხელნაწერები საქართველოს სიძველეთსაცავებში, ვ. კეკელია, ნ. მიროტაძე, თ. ოთხმეზური, დ. ჩიტუნაშვილი. რედაქტორი: თ. ოთხმეზური, თბილისი, 2018
- უძველესი იადგარი:** უძველესი იადგარი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს ე. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა და ლ. ხევსურიანმა, თბილისი, 1980
- ფერაძე, იერიქონის ვარდები:** ფერაძე გრ., იერიქონის ვარდები, წმინდა მინასა და სირიში მოგზაურობის დღიური, რედ. თ. მაგლობლიშვილი, თბილისი, 2016
- ქსე, ტ. 11:** ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, მთავარი რედაქტორი – ირაკლი აბაშიძე. ტ. 11, თბილისი, 1987
- ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, II:** ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, II ნაკვეთი, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს ც. ჭანკიევმა და ლ. ჯღამაიამ, თბილისი, 1979
- ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ:** ქართული ხელნაწერი წიგნი საზღვარგარეთ. შეადგინეს: მ. კარანაძემ, ვ. კეკელიამ, ლ. შათირიშვილმა, ნ. ჩხიკვაძემ, ნ. ჩხიკვაძის რედაქციით, თბილისი, 2018

- ქურციკიძე, ბასილი კესარიელის სწავლანი:** ქურციკიძე ც., ბასილი კესარიელის სწავლათა ეფთვიმე ათონელისეული თარგმანი, თბილისი, 1983, 021-024
- შანიძე, ა., სინური მრავალთავი:** სინური მრავალთავი 864 წლისა და მისი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1959
- შანიძე ა., ქართული ხელნაწერები გრაცში:** შანიძე ა., ქართული ხელნაწერები გრაცში, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, IX (1929), ტფილისი, 313-353
- შანიძე, ა., ხანმეტი ლექციონარი:** ხანმეტი ლექციონარი, ფოტოტიპურ რეპროდუქცია, გამოსცა და სიმფონია დაურთო ა. შანიძემ, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 1944
- შანიძე, მ., ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები:** ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები X-XIII საუკუნეთა ხელნაწერების მიხედვით გამოსცა მზექალა შანიძემ, თბილისი, 1960
- ცერაძე, ტკეზნარის მონასტერი:** ცერაძე თ., ქართული ტოპონიმი პალესტინაში: ტკეზნარის მონასტერი [განხილულია იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოში დაცული ქართული ხელნაწერების კოლექციის N 132 წუსხა (XIV-XV სს.) ტკეზნარის მონასტრის შესახებ], კავკასიის მაცნე, №13, თბილისი, 2005
- ცერაძე, ახალი მონაცემები:** ცერაძე თ., ახალი მონაცემები იერუსალიმის ქართული სამონასტრო კოლონიის შესახებ, კრებული Academia, ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ჟურნალი, 5 (A), 2003, 46-49
- ცერაძე, ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით:** ცერაძე თ., ახალი ცნობა იერუსალიმის დელტავის მონასტერზე ხელნაწერ იერ. 65-ის მიხედვით, გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ელექტრონული ჟურნალი ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია, №VI, 2021, 337-343
- ცერაძე, დევთუბანი:** ცერაძე თ., დევთუბანი – ქართველთა სამოღვაწეო უცნობი კერა წმინდა მინაზე? კრებულში: მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ტ. XX, თბილისი, 2003, 179-182
- ცერაძე, ცხადაძე, ოქროს ოთხთავი:** ცერაძე თ., ცხადაძე დ., ოქროს ოთხთავი: იერუსალიმის წმინდა საფლავის ეკლესიის ერთი ქართული ხელნაწერი, თბილისი, 2013
- ცერაძე, ხოფერია, ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა:** რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის სასულიერო შინაარსის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, შეადგინეს და დასაბუქდად მოამზადეს თინათინ ცერაძემ და ლელა ხოფერიამ, თბილისი, 2016
- ძეგლი ერისთავთა:** ძეგლი ერისთავთა (ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატრიანე),

- ტექსტი გამოსცა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო შ. მესხიამ, კრებულში: მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 30, თბილისი, 1954
- ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II:** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, (XI-XV სს.), წიგნი II, რედ. ი. აბულაძე, თბილისი, 1967
- ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი IV:** ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, (XI-XVIII სს.), წიგნი IV, რედ. ი. აბულაძე, თბილისი, 1968
- წურწუმია, ყივჩაღთა საკითხისათვის:** წურწუმია მ., ყივჩაღთა საკითხისათვის XII საუკუნის დასაწყისის ქართულ პოლიტიკაში, თსუ ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, VI, თბილისი, 2012, 169-188
- წერეთელი, უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან:** წერეთელი გ., უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან, თბილისი, 1960
- ჭილ-ეტრატის იადგარი, 1977:** ჭილ-ეტრატის იადგარი, გამოსცეს და გამოკვლევა დაურთეს ა. შანიძემ, ა. მარტიროსოვმა, ა. ჯიშიაშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით. თბილისი, 1977
- ხევსურიანი, Sin 34-ის შედგენილობის საკითხისათვის:** ხევსურიანი ლ., Sin 34-ის შედგენილობის საკითხისათვის, მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი, ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ტ. VI, თბილისი, 1978, 88-122
- ჯავახიშვილი, აღწერილობა:** ჯავახიშვილი ივ., სინის მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, თბილისი, 1947
- ჯაფარიძე, ქართველთა სავანეები:** ჯაფარიძე გ., ქართველთა სავანეები და სამონასტრო თემი წმინდა მინაზე XI-XVIII საუკუნეებში არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, თბილისი, 2018
- ჯეჯელავა, წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი იერუსალიმში:** ჯეჯელავა ლ., წმინდა იაკობის ქართული მონასტერი იერუსალიმში, ამიერკავკასიის ისტორიის პრობლემები, თბილისი, 1991, 266-282
- ჯოჯუა, იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი:** ჯოჯუა თ., იერუსალიმის სამწიროს დედათა ქართული მონასტრისათვის შეწირული ოთხთავი (Jer.Geo.153) და ჯვრის მონასტრის მოურავის იოსებ ნალკელის მინაწერი საბუთი წიგნის შემომწირველების – პავლეს, ბასილის, მიქაელ ხუცესისა და ოპიზის მონასტრის მოხსენიებით (1140-1180-იანი წწ.), Scientia, სამეცნიერო ჟურნალი, №2, 2021
- ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა:** ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის გამოც. ტ. I, თბილისი, 1955

ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობები

- A კოლექცია, I₂** – ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის (A) კოლექციისა, ტ. I₂, შეადგინეს და დასაბეჭდად მოამზადეს: თ. ბრეგაძემ, ც. კახაბრიშვილმა, თ. მგალობლიშვილმა, მ. ქავთარიამ, ლ. ქუთათელაძემ და ც. ჯღამაიამ, ე. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1976
- A კოლექცია, IV** – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერები (A კოლექცია), კ. კეკელიძის საერთო რედაქციით, ტ. IV, შეადგინა ქრ. შარაშიძემ, თბილისი, 1954

საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერთა (H კოლექცია) აღწერილობები

- H კოლექცია, I** – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფ. მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. I, დასაბეჭდად მომზადებულია ხელნაწერთა განყოფილების თანამშრომლების, ლ. ქუთათელაძისა და ნ. კასრაძის მიერ, ი. აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1946
- H კოლექცია, III** – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. III, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული ქრ. შარაშიძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით, თბილისი, 1948.
- H კოლექცია, IV** – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), კ. კეკელიძის საერთო რედაქციით, ტ. IV, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული ე. მეტრეველის მიერ, თბილისი, 1950
- H კოლექცია, V** – ხელნაწერთა აღწერილობა, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფ. მუზეუმის ხელნაწერები (კოლექცია H), ტომი V, შედგენილია და დასაბეჭდად მომზადებული ლუბა მეფარიშვილის მიერ, ა. ბარამიძის რედაქციით, თბილისი, 1949

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობები

- Q კოლექცია, I** – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, მუზეუმის ხელნაწერთა ახალი (Q) კოლექცია, ტ. I, შედგენილი ე. მეტრეველისა და ქ. შარაშიძის მიერ, ი. აბულაძის რედაქციით, თბილისი, 1957

ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციის ხელნაწერთა აღწერილობები

S კოლექცია, I – ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა ყოფილი ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების (S) კოლექციისა, ტ. I, შედგენილია და დასაბუქდად მოამზადებული თ. ბრეგაძის, თ. ენუქიძის, ნ. კასრაძის, ლ. ქუთათელაძისა და ქ. შარაშიძის მიერ, ე. მეტრეველის რედაქციით, თბილისი, 1959

ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობები (Kut.)

ქუთაისის ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. I: ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის ხელნაწერთა აღწერილობა, ტ. I, თბილისი, 1953

სინას მთის ეკატერინეს მონასტრის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობები (Sin.)

Sin. I – ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური კოლექცია, ნაკვეთი I, შეადგინეს და დასაბუქდად მოამზადეს: ე. მეტრეველმა, ლ. ხევსურიანმა, ლ. ჯღამაიამ, თბილისი, 1978

Sin. II – ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური კოლექცია, ნაკვეთი II, შეადგინეს და დასაბუქდად მოამზადეს: ც. ჭანკიევმა და ლ. ჯღამაიამ, თბილისი, 1979

Sin. III – ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. სინური კოლექცია, ნაკვეთი III, შეადგინეს და დასაბუქდად მოამზადეს: რ. გვარამიამ, ე. მეტრეველმა, ც. ჭანკიევმა, ლ. ხევსურიანმა, ლ. ჯღამაიამ, თბილისი, 1987

Sin. New, 2005: სინის მთაზე წმ. ეკატერინეს მონასტერში 1975 წელს აღმოჩენილ ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. შეადგინეს ზ. ალექსიძემ, მ. შანიძემ, ლ. ხევსურიანმა და მ. ქავთარიამ, ათენი, 2005

Abu-Manneh, The Georgians in Jerusalem: Abu-Manneh B., The Georgians in Jerusalem in the Mamluk Period, in: Egypt and Palestine: A Millenium of Association (868-1948), ed. by A. Cohen and G. Baer, Jerusalem-New York, 1984, 102-112

Aleksidze, Miapori, Niapori ou Minapori: Aleksidze Z., Sur la vocabulaire de la Conversion de Kartli: Miapori, Niapori ou Minapori?, From Byzantium to Iran, Armenian Studies in Honor of Nina G. Garsoian, ed. by J.-P. Mahé & R. W. Thomson, Atlanta, 1997, 47-52

Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus: Anonymus Graecus, De Locis Hierosolymitanus, Migne J.-P., Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca, vol. CXXXIII, 1864

Avalishvili, The Cross from Overseas: Avalishvili Z., The Cross from Overseas, Georgica, vol. 1, №2-3, London, 1936, 3-11

- Baumstark, Die Wandgemälde in der Kirche des Kreuzklosters:** Baumstark A., Die Wandgemälde in der Kirche des Kreuzklosters bei Jerusalem, Monatsheften für Kunstwissenschaft 1, ed. Georg Biermann, Leipzig, 1908
- Baybars al-Mansuri. Zubdat al-fikra:** Baybars al-Mansuri. Zubdat al-fikra fi ta'rikhi al hijra. Ed. by D. S. Richards, Orient-Institut der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft and „Das Arabische Buch“, Beirut, Berlin, 1998
- Ben-Arieh, Jerusalem:** Ben-Arieh, Y., Jerusalem in the 19th Century, The Old City, Jerusalem/New York, 1984
- Benoit, Pretoire, Lithostroton et Gabattha:** Benoit P., Pretoire, Lithostroton et Gabattha, Revue Biblique, vol. 59, №4 1952, 531-550;
- Bikai P., Kooring D., Archaeology in Jordan:** Bikai P., Kooring D., Archaeology in Jordan, American Journal of Archaeology, Vol. 99, №3, 1995, 507-533
- Blake, Catalogue, 1922-1923:** Blake R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarchale grecque à Jérusalem, par R. P. Blake; Revue de l' Orient Chrétien, t.III (XXIII), 1922-1923, №3-4, 345-413
- Blake, Catalogue, 1924/1:** Blake R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarchale grecque à Jérusalem, par R. P. Blake; Revue de l' Orient Chrétien, t.IV (XXIV), №1-2, 1924, 190-210
- Blake, Catalogue, 1924/2:** Blake R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarchale grecque à Jérusalem, par R. P. Blake; Revue de l' Orient Chrétien, t.IV (XXIV), №3-4, 1924, 387-429
- Blake, Catalogue, 1925-1926:** Blake R., Catalogue des manuscrits géorgiens de la bibliothèque patriarchale grecque à Jérusalem, par R. P. Blake; Revue de l' Orient Chrétien, t.V (XXV), №1-2, 1925-1926, 132-155
- Blake, Georgian Menaion from Palestine:** Blake R, A Georgian Menaion from Palestine: Byzantinisch-neugriechische Jahrbucher, 18, 1945-1949, 97-104
- Brosset, Notice des manuscrits géorgiennes:** Brosset M., Notice des manuscrits géorgiennes récemment acquis par l'Académie (lu le 5 février 1841), _ «Bulletin scientifique de l'Académie des Sciences du St.-Petersbourg», vol. III, col. 305 = B. Dorn, Das Asiatische Museum der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg, 1846, 622-641
- Catalogue of the Wardrop Collection:** Catalogue of the Wardrop Collection and of other Georgian Books and Manuscripts in the Bodleian Library. David Barrett. Department of Oriental Books. Bodleian Library. Oxford, 1973
- CIAP:** Sharon M, Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae, Volume Six: -J (1), Handbook of Oriental Studies: Section 1; The Near and Middle East, Leiden, Boston, 2017

- Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis:** Commemoratorium De Casis Dei Vel Monasteriis, translated by Watson C. M., Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement, London, 1913
- Corbo, Gli scavi di Khirbet Siyar al-Gbanam:** Corbo V., Gli scavi di Khirbet Siyar al-Gbanam (campo dei Pastori) e i monumenti dei dintorni; Studium Biblicum Franciscanum, 11, Jerusalem, 1955
- CSEL:** Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, by Kaiserl. Akademie der Wissenschaften in Wien; Akademie der Wissenschaften in Wien; Österreichische Akademie der Wissenschaften, vol. 39, 1866
- Chareyron, Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages:** Wilson D., Pilgrims to Jerusalem in the Middle Ages, Translated by Wilson D., Columbia University Press, 2005
- Chitty, The Desert a City:** Chitty D., The Desert a City: An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism Under the Christian Empire, Oxford, 1977
- Di Segni, Tsafrir, The Ethnic Composition:** Di Segni L., Tsafrir Y., The Ethnic Composition of Jerusalem's Population in the Byzantine Period, 312-638 CE, Liber Annuus, vol. 62, 2012 ,405-454
- Didebulidze, Janjalia, Wall Paintings of the Holy Cross:** Didebulidze M., Janjalia M., Wall Paintings of the Holy Cross Monastery in Jerusalem, Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 47-66
- Dowling, The Georgian Church in Jerusalem:** Dowling T., The Georgian Church in Jerusalem, Palestinian Exploration Fund, Quarterly Statement, London, 1911, 181-187
- Economopoulos, Excavation in the Church of the Monastery of the Holy:** Economopoulos A., Fresh Data Resulting from the Excavation in the Church of the Monastery of the Holy Cross at Jerusalem: A Preliminary Report, in Actes du X-e Congress International d'Archéologie Chrétienne, Thessalonique, 1984
- Egeria's Travels:** Egeria's Travels, newly translated with supporting documents and notes by J. Wilkinson, Warminster, 1999
- Ervin, Stone, Stone, The Armenians in Jerusalem:** Ervin R., Stone M., Stone N., The Armenians in Jerusalem and the Holy Land, Leuven, 2002
- Federlin, Recherches:** Federlin L., Recherches sur les laures et monastères de la plaine du Jourdain et du désert de Jérusalem, La Terre Sainte, №20, 1903, 117-331
- Festugiere, Les moines d'Orient:** Festugiere A., (1962b), Les moines d'Orient, 111/2: Les moines de Palestine (Cyrille de Scythopolis: Vie de Saint Sabas), Paris, 1962
- Frøyskov, L'horloge „georgien“:** Frøyskov S., L'horloge „georgien“ du “Sinaiticus ibericus” 34., (Tome I, edition et traduction, Tome II, commentaire) / Thèse de l'Université de Paris 4, 2003

- Frantsouzzoff, Arabic notes in a Georgian manuscript:** Frantsouzzoff, S., Three Arabic notes in a Georgian manuscript kept in St. Petersburg, in: Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 147-155
- Gagoshidze I. A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III:** Gagoshidze I., A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III: Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 105-110
- Gagoshidze G., A Georgian Inscription of Umm Leisun:** Gagoshidze G., A Georgian Inscription of Umm Leisun, Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 123-128
- Gagoshidze G., Georgian Inscriptions in the Holy Land:** Gagoshidze G., Georgian Inscriptions in the Holy Land, Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 67-91
- Garitte, Catalogue:** G. Garitte, Catalogue des manuscrits géorgiens littéraires du Mont Sinai, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 165, Subsidia, t. 9, Louvain, 1956
- Garitte , Le calendrier palestino-géorgien:** Garitte G., Le calendrier palestino-géorgien du Sinaïticus 34 (X siècle) édité, traduit et commenté par G. Garitte, Bruxelles, 1958
- Garitte, Les feuillets géorgiens:** Garitte G., Les feuillets géorgiens de la collection Mingana à Selly Oak(Birmingham), Le Muséon, t. LXXIII, fasc. 3-4, 1960, 239-259
- Garitte, Le ménée géorgien de Dumbarton Oaks:** Garitte G., Le ménée géorgien de Dumbarton Oaks, Le Muséon, tome LXXVII, fasc.1-2, Louvain, 1964, 29-64
- Garitte, Version géorgienne de la Vie de Sainte Marthe:** Version géorgienne de la Vie de Sainte Marthe, éditée par G. Garitte, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, vol. 285
- Gibson, The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium:** Gibson Sh., The Trial of Jesus at the Jerusalem Praetorium: New Archaeological Evidence, The World of Jesus and the Early Church: Identity and Interpretation in Early Communities of Faith, ed. by Evans C.A., Peabody Hendrickson 2011, 97-118
- Gonen, Biblical Holy Places:** Gonen R., Biblical Holy Places, A Palphot Publication, Jerusalem, 1999
- Gravgaard, Inscriptions of Old Testament Prophecies:** Gravgaard A., Inscriptions of Old Testament Prophecies in Byzantine Churches, a catalogue, Copenhagen, 1979
- Harvey, Medieval Maps of the Holy Land:** Harvey P., Medieval Maps of the Holy Land, London, 2012
- Hirschfeld, The Judean Desert Monasteries:** Hirschfeld, Y., The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period, Yale University Press, 1992

- Horn, The Career of Peter the Iberian:** Horn C., *Asceticism and Christological Controversy in Fifth-Century Palestine: The Career of Peter the Iberian*, Oxford Early Christian Studies, 2006
- Ilfie, Cemeteries and “Monastery”:** Ilfif J.H., *Cemeteries and “Monastery” at the Y.M.C.A., Jerusalem*. Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, IV, London, 1935, 70-80
- JADIS:** The Jordan Antiquities Database and Information System, ed. by Palumbo G., Amman, 1994
- Janin, Les Géorgiens à Jérusalem, №98:** Janin R., *Les Géorgiens à Jérusalem (suite)*, *Échos d’Orient*, tome 16, №98, 1913, 32-38
- Khoshtaria, Vacheishvili, Building Activities:** Khoshtaria D., Vacheishvili N., *Building Activities of the Georgians in the Holy Land, Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica*, vol. II, London, 2014, 21-30
- Kühnel, Monumental Painting from Jerusalem:** Kühnel G., *Monumental Painting from Jerusalem in American Collections, Byzantine East, Latin West. Art-Historian Studies in Honor of Kurt Weitzmann*, Doula Mouriki/Christopher F. Moss/ Katherine Kiefer eds., Princeton, 1995, 253-263
- Le Grand Lectionnaire:** *Le Grand Lectionnaire de l’Eglise de Je’rusalem*, ed. Tarchnishvili M., vol. II, Louvain, 1960
- Le Strange, Palestine under the Moslems:** Le Strange G., *Palestine under the Moslems. A Description of Syria and the Holy Land from A.D. 650 to 1500 (PEf)*, London, 1890
- Lerner, Sara Miapor:** Lerner C., *Sara Miapor: An Armenian Character in the Life of St. Nino and Jerusalem, The Armenians in Jerusalem and the Holy Land*, ed. by M. E. Stone, R. R. Ervin, N. Stone, Peeters, 2002
- Marti, Mittheilungen von Baurath C. Schick in Jerusalem:** Marti K., *Mittheilungen von Baurath C. Schick in Jerusalem über die alten Lauren und Klöster in der Wüste Juda*. ZDPV, 1880, 1-43
- Maxime le Confesseur. Vie de la Vierge:** *Maxime le Confesseur. Vie de la Vierge. éditée par Michel-Jean Van Esbroeck, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, vol. 478-479, Louvain, 1986
- Magen, Kagan, Corpus of Christian Sites:** Magen, Y., Kagan, E. D., *Corpus of Christian Sites, Christians and Christianity I: Corpus of Christian Sites in Samaria and Northern Judea*, edited by Malka, A. H., Jerusalem, 2012, 93-312
- Mgaloblishvili, An Unknown Georgian Monastery:** Mgaloblishvili T., *An Unknown Georgian Monastery in Umm Leisun, near Jerusalem, Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica*, vol. II, London, 2014, 111-122
- Mgaloblishvili, Regarding One Unknown Ancient Feast:** Mgaloblishvili T., *Regarding One*

Unknown Ancient Feast of Jerusalem, Between the Sea and the Desert: On Kings, Nomads, Cities and Monks- Essays in Honor of Joseph Patrich, 2019, 159-166

Mgaloblishvili, The Inscription from Khirbat Umm Leisun: Mgaloblishvili T., The Inscription from Khirbat Umm Leisun and Georgian Presence in the Holy Land, *Atiqot* 83, Jerusalem, 2015, 185-193

Mgaloblishvili, The Monastery of the Holy Cross: Mgaloblishvili, T., The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem: Legends and Reality, Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 31-46

Milik, La topographie de Jérusalem: Milik J., „La topographie de Jérusalem vers la fin de l'époque byzantine“, *MUSJ* 37, Beiruth, 1960-61

Müller, Pahlitzsch, Sultan Baybars I and the Georgians: Müller, C., Pahlitzsch, J., Sultan Baybars I and the Georgians: In the Light of New Documents Related to the Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, Arabica, T. 51, Fasc. 3, Brill, 2004, 258-290

Murphy-O'Connor, The Holy Land: Murphy-O'Connor J., The Holy Land, Oxford Archeological guides, Oxford University Press, 2008

Nestle, „Kleine Mitteilungen“: Nestle E., „Kleine Mitteilungen“, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 61, 1907

Outtier, Un feuillet du lectionnaire hanmeti: Outtier B., Un feuillet du lectionnaire hanmeti à Paris, *Le Muséon* 85, 1972, 399-402

The Oxford Dictionary of Byzantium: The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. by Kazhdan A., Oxford, 1991

Patrich, Sabas: Patrich J., Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, A Comparative Study in Eastern Monasticism, Fourth to Seventh Centuries, [*Dumbarton Oaks Research Library and Collection*, 1995

Pahlitzsch, The Transformation: Pahlitzsch J., The Transformation of Latin Religious Institutions into Islamic Endowment by Saladin in Jerusalem in *Governing the Holy City, The Interaction of Social Groups in Medieval Jerusalem*, ed. by Palitzsch J. and Korn L., Wiesbaden, 2004, 47-69

Peeters, De Codice Hiberico Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis: Peeters P., *De Codice Hiberico Bibliothecae Bodleianae Oxoniensis*, *Analecta Ballandiana*, t. XXXI, Bruxelles, Paris, 1912, 301-306

Praver, The Monastery of the Cross: Praver J., The Monastery of the Cross, *Ariel*, A Quarterly Review of the Arts and in Israel. number 18. Jerusalem 1967, 59-62

Pringle, Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land: Pringle D., *Pilgrimage to Jerusalem and the Holy Land*, 1187-1291, Routledge, 2016

Pringle, The Churches, vol. I: Pringle D., The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, A corpus, vol. 1 (A-K), (excluding Acre and Jerusalem), Cambridge, 1993

- Pringle, The Churches, vol. II:** Pringle D., The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, A corpus, vol. 2, L-Z (excluding Tyre), Cambridge, 1998
- Pringle, The Churches, vol. III:** Pringle D., The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 3, The City of Jerusalem, Cambridge, 2010
- Pringle, The Churches, vol. IV:** Pringle D., The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, A corpus, vol. 4, The Cities of Acre and Tyre with Addenda and Corrigenda, Cambridge, 2009
- Pringle, The Identification:** Pringle D., The Identification of the Medieval Church of St Sabas in Jerusalem in the Light of New Documentary Evidence, Palestine Exploration Quarterly, vol.150, n. 4, 2018, 309–319
- Procopius, De aedificiis:** Procopius, De aedificiis, vol. VII, ed. by H.B. Dewing, Cambridge MA _ London, 1940 (reprinted 1954, 1971)
- Richard, Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem:** Richard J., Quelques textes sur les premiers temps de l'église latine de Jérusalem. Recueil de travaux offerts à M. Clovis Brunel II, Paris, 1955
- Seawulf, The Palestine Pilgrims' Text Society:** Seawulf, The Palestine Pilgrims' Text Society, translated by C. Brownlow, London, 1892
- Seligman, Excavations at the Georgian Monastery:** Seligman J., Excavations at the Georgian Monastery from the Byzantine period in Umm Leisun, near Jerusalem, in Georgians in the Holy Land, Iberica-Caucasica, vol. II, London, 2014, 129-146
- Seligman, A Georgian Monastery:** Seligman J., A Georgian Monastery from the Byzantine Period at Khirbat Umm Leisun, Atiqot 83, Jerusalem, 2015, 145-180
- Skhirtladze, Georgian Manuscripts in the Lavra of St. Sabas:** Skhirtladze Z., Georgian Manuscripts in the Lavra of St. Sabas, Le Museon 116, 2003, 217-230
- Suriano, Terra Santa:** Suriano F., Il trattato di Terra Santa e dell'Oriente, ed. by Girolamo Golubovich, Milano, 1900
- Tchekhanovets, Georgian „Devtubani“ Monastery:** Tchekhanovets Y., On the Identification problem of the Georgian „Devtubani“ Monastery, Liber Annuus, 57, 2007
- Tchekhanovets, The Caucasian Archaeology of the Holy Land:** Tchekhanovets Y., The Caucasian Archaeology of the Holy Land. Armenian, Georgian and Albanian Communities between the Fourth and Eleventh Centuries CE (Handbook of Oriental Studies), Leiden, 2018
- The Catholic Encyclopedia, vol. 14:** The Catholic Encyclopedia: An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church, vol. 14, ed. by Ch. G. Hebermann, E. Pace, C. B. Pallen, Th. J. Shahan, J. J. Wynne, The University of Michigan, 1912

- The Latin Kingdom of Jerusalem:** The Latin Kingdom of Jerusalem 1099 to 1291 AD, Conder C. R., Committee of the Palestine exploration fund, 1897
- The Oxford Dictionary of Byzantium:** The Oxford Dictionary of Byzantium, ed. by Kazhdan A., Oxford, 1991
- The Painter's Manuel:** The Painter's Manuel of Dionysius of Fournas, translated and ed. by P. Hetherington, London, 1974
- Thurston, The Stations of the Cross:** Thurston H., The Stations of the Cross, London, 1914
- Tobler, Golgotha:** Tobler T., Golgotha, Seine Kirchen Und Kloster: Nach Quellen Und Anschau, Huber, 1851
- Tobler, Topographie von Jerusalem:** Tobler T., Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen, Band 1, Berlin, 1853
- Tzaferis, The Monastery of the Holy Cross:** Tzaferis V., The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem, Jerusalem, 1987
- Vailhé, Les laures de saint Gerasime et de Calamon:** Vailhé, S., Les laures de saint Gerasime et de Calamon, Échos d'Orient 2, № 3, 1898, 106-119
- Vincent, Abel, Jérusalem:** Vincent, H., Abel, F. M., Jérusalem: recherches de topographie, d'archéologie et d'histoire, II, Jérusalem nouvelle, Paris, 1922
- Vita Constantini:** Vita Constantini, ed. Guidi M., Un Blos di Costantino, Rendiconti della R. Accademia dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche a filologiche, XVI, 5.16, 1907, 46-53; Translated by Wilkinson J., 1977
- Wilkinson, Hill, Ryan, Jerusalem Pilgrimage:** Wilkinson J., Hill J. and Ryan W., Jerusalem Pilgrimage, 1099-1185, London, 1988
- Wilkinson, Jerusalem Pilgrims before the Crusades:** Wilkinson J., Jerusalem Pilgrims before the Crusades, Warminster, 1977
- Zagarelli, Guthe, Grusinische Kolonisten in Palästina:** Zagarelli, A., Guthe H., Grusinische Kolonisten in Palästina, Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins (1878-1945), Bd. 11, 1888, 259-260
- Акты, т. I:** Акты собранные Кавказской Археографической комиссией, т. 1. Тифлис, 1866
- Вирсаладзе, Роспись иерусалимского Крестного монастыря:** Вирсаладзе Т., Роспись иерусалимского Крестного монастыря и портрет Шота Руставели, Тбилиси, 1973
- Деревенский, Тайны евангельской истории:** Деревенский Б. Г. Тайны евангельской истории, Санкт-Петербург, 2014
- Житие и хождение Даниила:** Житие и хождение Даниила, игумена Русской земли (1106-1107 гг.), 3 и 9 вып. Православный Палестинский Сборник, Санкт-Петербург, 1885
- Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса:** Иоселиани П., Описание древностей города Тифлиса, Тифлис, 1866

- Кекелидзе, Литургические грузинские памятники:** Кекелидзе К., Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифлис, 1908
- Март, Рецензия:** Март Н., Рецензия на книгу „Иерусалимский канонарь VII века (грузинская версия)“, Христианский Восток, I, 1, Тифлис, 1912
- Март, Синодикон крестного монастыря:** Март Н., Синодикон крестного монастыря в Иерусалиме, Bibliotheca Armeno Georganica, III, Санкт-Петербург, 1914
- Март, Описание:** Март Н., Описание Грузинских рукописей Синайского монастыря, Москва- Ленинград, 1940
- Орбели, К исследованию одного грузинского палимпсеста:** Орбели Р., К исследованию одного грузинского палимпсеста из Лавры Св. Саввы, Эллинстический Ближний Восток, Византия и Иран, Москва, 1967, 125-135
- Панченко, Ближневосточное Православие:** Панченко К.А., Ближневосточное Православие под османским владычеством. Первые три столетия 1516-1831, Москва, 2012
- Цагарели, Памятники:** Цагарели А., Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае, Православный Палестинский сборник, т. IV, вып. 10, Санкт-Петербург, 1888.
- Цагарели, Сведения (1886, 1889, 1894):** Цагарели, А., Сведения о памятниках грузинской письменности» т. I,(вып. I, Санкт-Петербург, 1886; вып. II, Санкт-Петербург, 1889; вып. III, Санкт-Петербург, 1894)
- Чехановец, Грузинская Церковь:** Чехановец Я., Грузинская Церковь на Святой Земле, Москва, 2012
- Хождение Трифона Коробейникова:** Хождение Трифона Коробейникова 1593-1594 гг, Православный Палестинский сборник, 27, Санкт-Петербург, 1888
- Хождение Архимандрита Агренья:** Хождение архимандрита Агренья обители Пресвятой Богородицы около 1370 г. Православный Палестинский сборник. 48, Санкт-Петербург, 1896

ელექტრონული რესურსები

Hebrew University of Jerusalem, A Digital Corpus of Early Christian Churches and Monasteries in the Holy Land. Entry: En-Nebi Samwil – DEIR SAMWIL
<https://dig.corps-cmhl.huji.ac.il/Monasteries/en-nebi-samwil-deir-samwil>

ბრიტანეთის ბიბლიოთეკის ხელნაწერთა დიგიტალურ მონაცემთა ბაზა
http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_11281&index=0

დანართები

APPENDICES

I

გიორგი გაგოშიძე
წმინდა მიწის ქართული წარწერები

II

GIORGI GAGOSHIDZE
GEORGIAN INSCRIPTIONS IN THE HOLY LAND

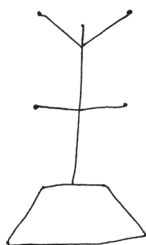
III

სურათები
ILLUSTRATIONS

გიორგი გაბოშია

წმინდა მიწის ქართული წარწერები

სარჩევი

შესავალი.....	5
წმინდა მიწის ქართული წარწერების შესწავლის ისტორია	7
ბეთლემი	17
ბეთლემის მაცხოვრის შობის ტაძარი.....	17
ნაზარეთი.....	25
ნაზარეთის უძველესი ქართული წარწერები.....	25
იერუსალიმი.....	28
ქრისტეს საფლავის ეკლესია.....	28
აბრაამის მონასტერი.....	40
წმ. თეკლას მონასტერი.....	42
წმ. ნიკოლოზის მონასტერი	45
ჯვრის მონასტერი	56
ჯვრის მონასტრის საღებავით ნაწერი წარწერები	59
ჯვრის მონასტრის ნაკვეთი და ნაკანონი წარწერები	80
ბირ ელ კუთის ქართული მონასტრის ასომთავრული წარწერები.....	92
უმლეიზუნის მონასტერი და მისი ქართული წარწერა.....	101
ხურვათ ბურგინის ცისტერნა და იქ არსებული ქართული წარწერები	105
წმ. საბა განწმენდილის მონასტერი	109
იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმი	110
ღამატეპა.....	111
ღასკვნა.....	126
ლიტირატიურა	130
სურათების სია	139

შესავალი

ნიგნში განხილულია ისრაელის და პალესტინის ავტონომიის ტერიტორიაზე შემორჩენილი ხუროთმოძღვრების ძეგლების კედლებსა თუ საეკლესიო ინვენტარზე დაცული ძველი ქართული ნარწერები. ნარმოდგენილ კვლევას საფუძვლად უდევს წმინდა მინაზე ნარმოებული მრავალი ექსპედიციის დროს შეგროვილი მასალა, ნარწერებს აღვნიშნავდით იმ მეთოდით, რომელიც ნარწერების კორპუსის პუბლიკაციისთვის არის მიღებული – ყოველ ნარწერას ვიღებდით როგორც ფოტოაპარატით ასევე გამჭვირვალე პოლიეთილენის ქაღალდზე და ზუსტად ვაფიქსირებდით ნარწერის ადგილმდებარეობას. ნარწერის ასლი გადმოგვქონდა ფაქიზად, ისე რომ არ დაზიანებულიყო დედანი. დაფიქსირდა ჩვენთვის ხელმისაწვდომი და ცნობილი ყველა – საეტიტორო, პილიგრიმული თუ კედლის მხატვრობის კომპოზიციათა განმარტებითი ქართული ნარწერა.

წმინდა მინის ქართულ ნარწერათა დიდი უმეტესობა იერუსალიმში, ბერძნული საპატრიარქოს კუთვნილ ეკლესია-მონასტრების კედლებზე, თუ ამავე დაწესებულების მუზეუმსა და საგანძურშია თავმოყრილი. ქართული ნარწერები შემონახულია ასევე – ბეთლემის შობის ეკლესიაში, ნაზარეთის ხარების ეკლესიის მუზეუმში, საბა განმენდილის ლავრაში, ბეთ-გუვრინის ცისტერნის კედლებზე და როკფელერისა და ფრანცისკანელთა მუზეუმებში.

აღსანიშნავია, რომ წმინდა მინაზე ქართული სიძველეების და განსაკუთრებით ქართული ნარწერების კვლევას სპეციფიკური დაბრკოლებები ახლავს, რაც გამონვეულია, როგორც რეგიონში არსებული პოლიტიკური დაძაბულობით, ასევე ამ სიძველეთა დღევანდელი პატრონების ეჭვით, რომ აღმოჩენილმა ისტორიულმა ფაქტებმა საფრთხე არ შეუქმნას მათ დღევანდლობას; ამდენად ხშირ შემთხვევაში ამა თუ იმ ძეგლის ან ნარწერის ნახვისა და მასზე მუშაობის შესაძლებლობა მხოლოდ მცირე დროით და ისიც ერთხელ გეძლევა. მაძლიერებას გამოვხატავთ ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მესვეურების, ფრანცისკანული ორდენის ნარმომადგენლების და ჩვენი ისრაელელი კოლეგების მიმართ, რომელთა ხელშეწყობითაც შევძელით ამ მასალის მოგროვება.

ნიგნში გამოქვეყნებული ნარწერების უმეტესობა ხელოვნებათმცოდნე-ფოტოგრაფის – დავით ცხადაძის გადაღებულია, ნარწერების ნაწილის ფოტოფიქსაცია – ფოტოგრაფმა ზურაბ ცერცვაძემ შეასრულა, ნინო კვირიკაშვილმა ნაზარეთის ნარწერები გადაიღო, ნარწერათა ნაწილი ჩემი გადაღებულიცაა. ნარწერათა ასლებს ვაკეთებდი მე.

წიგნს ახლავს დამატება, რომელშიც იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ეკლესია მონასტრებში და მუზეუმში დაცული საეკლესიო ნაქარგობის ნიმუშებზე არსებული ქართული წარწერებია განხილული. ამ სიძველეთა მცირე ნაწილი ადგილზე მაქვს შესწავლილი და სრულფასოვნად დაფიქსირებული (გაკეთდა წარწერათა ასლები, გადაღებულია ფოტოსურათები), მაგრამ საეკლესიო ნაქარგობათა დიდი უმეტესობა იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს გამოქვეყნებული წიგნის ილუსტრაციებიდან [Ολυμπιου Ν. 2006] მაქვს ამოკითხული.

წმინდა მიწის ექსპედიციების ხელმძღვანელი და იქ არსებული ქართული ძეგლების კვლევა-ძიების სულის ჩამდგმელი თამილა მგალობლიშვილი ვერ მოესწრო, ამ ნაშრომის გამოქვეყნებას და ეს ნაშრომი სწორედ ამ თადადებული ადამიანის ხსოვნას ეძღვნება.

წმინდა მიწის ქართული წარწერების უხსნავლის ისტორია

ქართულ საზოგადოებაში წმინდა მიწის ქართული სიძველეების და მათ შორის წარწერებისადმი ინტერესი გვიანი შუასაუკუნეების მიწურულს გაღვივდა, საქართველოს, მაშინ უკვე, პალესტინის ყველა მონასტერი და-კარგული ჰქონდა.

1757-58 წწ-ში წმინდა მიწაზე იმოგზაურა მთავარეპისკოპოსმა ტიმოთემ (გაბაშვილმა), ქართველთაგან პირველმა, რომელმაც ყურადღება მიაქცია ქართულ ეკლესია-მონასტრებში დაცულ წარწერებს. განსაკუთრებული გულმოდგინებით ტიმოთე გაბაშვილმა აღნუსხა ჯვრის მონასტრის წარწერები, ყურადღება გამახვილებულია ქრისტეს საფლავის ეკლესიის გოლგოთის მარმარილოს საპატრიარქო ტახტის „საფერქეს ქვაზე“ არსებულ ქართულ წარწერაზე, სადაც იხსენიებოდა იოაკიმ ჯვარის მამა, რომელმაც ლეონ კახთა მეფის (1520-1574 წწ.) დავალებით და ფინანსებით აღადგინა ქრისტეს საფლავის სამლოცველო (კუფუკლია) და გოლგოთა. ტიმოთე გაბაშვილის ნაშრომში მოტანილია იერუსალიმის ქართულ მონასტერთა სია და საქტიტორო წარწერები [გაბაშვილი ტ. 1956].

ბერი ლავრენტი ოკრიბელი, რომელიც იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში 1805-1807 წლებში ცხოვროდა [Цагарели А. 1888: 114], „ფსალმუნთა თარგმანების“ ხელნაწერის 1807 წლით დათარიღებულ მინაწერში იხსენიებს ქრისტეს საფლავის ეკლესიის და კუფუკლიის კარების, გოლგოთის საპატრიარქო ტახტის, წმ. ჯვრის, წმ. ნიკოლოზის. წმ. თევდორეს, მამამთავარ აბრაამის მონასტრების ქართულ წარწერებს და დასძენს – „ყველგან ქვები და წერილები აცხადებს ჩვენს ქვეყნის ნაჭირნახულებს“-ო [Цагарели А. 1888: 189; ცერაძე თ., ხოფერია ლ. 2016: 396]. Jer. N36 ხელნაწერის 314-ე გვერდზე, ლავრენტი ბერი აღნიშნავს იერუსალიმის ხის კარს (იგულისხმება ქრისტეს საფლავის ეკლესიის დიდი კარი გ. გ.), რომელზეც გიორგი მეფის წარწერაა [მარი ნ. 1955: 55]. გოლგოთის საპატრიარქო ტახტი, კუფუკლია, დიდი ხის კარი და ქრისტეს საფლავის ეკლესიის სხვა ნაწილები 1808 წლის 12 ოქტომბრის დიდ ხანძარს შეეწირა [Цагарели А. 1888: 114, 190, 191, 247; Murphy-O'Connor J. 1998: 52; Pringle D. 2007: 37].

XIX საუკუნეში არ განელებულა ქართველთა ინტერესი წმინდა მიწის ქართული სიძველეებისადმი. 1819-1820 წლებში იერუსალიმში იმოგზაურა

გიორგი ავალიშვილმა. თავის დღიურში იგი დაწვრილებით აღწერს უცხო ქვეყნებში განცდილსა და ნანახ ყოველ წერილმანს და გაკვრით ეხება იერუსალიმის ქართულ წარწერებსაც. აღსანიშნავია, რომ მის მიერ მამამთავარ აბრაამის მონასტრის ეკლესიის კარიბჭეზე ამოკითხული გიორგი ჩიკოიძის ვრცელი წარწერა (1599 წ.) შეუმჩნეველი დარჩენია, როგორც მთავარეპისკოპოს ტიმოთეს ასევე შემდგომი დროის სხვა მკვლევრებსაც [ავალიშვილი გ. 1967: 045, 046, 211]. დღეს ეს წარწერა აღარ არსებობს.

1845 წელს იერუსალიმში იმყოფებოდა ცნობილი ქართველი ლექსიკოგრაფი და არქეოლოგი ნიკოლოზ ჩუბინაშვილი. მის მცირე ანგარიშში დეტალურადაა განხილული ჯვრის მონასტრის კედლებზე გამოსახული ისტორიული პირები თავისი განმარტებითი წარწერებით [Цагарელი А. 1894: 44-52].

ეპისკოპოს პორფირი უსპენსკის იერუსალიმში ყოფნისას (1860 წ.) გადმოუღია ჯვრის მონასტრის რამდენიმე წარწერა [Цагарელი А. 1888: 102]. დეკანოზმა პეტრე კონჭოშვილმა, რომელმაც იმოგზაურა წმინდა მიწაზე, ქრისტეს საფლავის კარის „გარეთ, მარცხნივ საშუალო სვეტზე“ შენიშნა ქართული ასომთავრული წარწერა [კონჭოშვილი პ. 1901: 48].

წმინდა მიწის ქართული სიძველეების და მათ შორის ქართული წარწერების საფუძვლიანი შესწავლა ალექსანდრე ცაგარლის სახელთანაა დაკავშირებული. მას ნაკითხული და გადმოწერილი აქვს პალესტინის ქართულ მონასტერთა კედლებზე არსებული როგორც ლაპიდარული ასევე საღებავით შესრულებული წარწერები, განსაკუთრებული სისრულით ჯვრის მონასტრის წარწერებია აღწერული და ზოგიერთი მათგანის გრაფიკული მონახაზიცაა გადმოღებული. ა. ცაგარელს გამორჩეული გამოსახულებები თანმხლები წარწერებით გამჭვირვალე ქალაქსა და კოლენკორზე გადმოჰქონდა [Цагарელი А. 1888: 104], ამგვარადაა დაფიქსირებული დედოფალ მარიამის პორტრეტი ასომთავრული წარწერით, ქართველი ბერების ჯგუფის გამოსახულება, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის წარწერა ეკლესიის საკურთხეველში და სხვა, დღეს უკვე აღარ არსებული გამოსახულებანი თუ წარწერები. მეცნიერს უყურადღებოდ არ დარჩენია იერუსალიმის მართლმადიდებლური საპატრიარქოს საეკლესიო ნივთებზე არსებული ქართული წარწერებიც, რომელთა დეტალური აღწერა ნაშრომის ბოლოშია მოცემული [Цагарელი А. 1888].

წმინდა მიწის ქართული სიძველეებისა და მათ შორის ქართული წარწერების კვლევა საქართველოს გასაბჭოების შემდგომ გარკვეულად შეფერხდა, შეწყდა ქართველ მეცნიერთა სამეცნიერო მივლინებები პალესტინაში, მაგრამ ეს საქმე ქართველმა ემიგრანტმა მეცნიერებმა ითავეს. ამ მხრივ გამორჩეულია გრიგოლ ფერაძე, რომელიც თავის ნაშრომში იხილავს უცხოელ პილიგრიმთა ცნობებს პალესტინის ქართული მონას-

ტრების შესახებ, ნაშრომს ერთვის დამატება სადაც ქართული წარწერებია განხილული [ფერაძე გ. 1995].

1952 წელს ვირჯილიო კორბოს მიერ ქ. ბეთლემის მახლობლად ადგილ ბირ ელ-კუთში აღმოჩენილმა მოზაიკურმა წარწერებმა [Corbo V. 1955] კვლავ დაიპყრო ქართველოლოგთა ყურადღება. ახლად აღმოჩენილ ასომთავრულ წარწერებს შრომები მიუძღვნეს მიხეილ თარხნიშვილმა [Corbo V. 1955], გიორგი ნერეთელმა [ნერეთელი გ. 1960], ვასილ ჩაჩანიძემ [ჩაჩანიძე ვ. 1974]. წმინდა მიწის ქართული წარწერებისადმი ინტერესი არც შემდგომ განვლულა, გამოქვეყნდა რამდენიმე სტატია, რომლებშიც ახლად აღმოჩენილი ქართული წარწერებია განხილული [Djobadze W. 1960].

1960 წლის 24 ოქტომბრიდან – 9 ნოემბრამდე, იერუსალიმში მოეწყო ქართველ მოღვაწეთა სამეცნიერო ექსპედიცია (ექსპედიციის წევრები აკადემიკოსები: აკაკი შანიძე, გიორგი ნერეთელი და პოეტი – ირაკლი აბაშიძე), რომლის მიზანს წარმოადგენდა ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძრის ბურჯზე, საღებავით დაფარული შოთა რუსთველის გამოსახულების და თანმხლები ასომთავრული წარწერის გახსნა-გამოვლენა. დასახული მიზნის შესრულების პარალელურად აკად. აკაკი შანიძემ სცადა ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძრის დასავლეთი კარის ზღურბლთან იატაკში ჩატანებული მარმარილოს ფილის ძლიერ დაზიანებული ასომთავრული წარწერის ამოკითხვა, გაარჩია სიტყვა „მზგეფსს“ [აბაშიძე ი. 1961: 32, 33]. მეცნიერებმა შეძლეს მცირე დროით ნანახი მდიდრულად მოოჭვილი ვერცხლის ჯვრის წარწერის წაიკითხვა. ჯვარი ეკლესიის საკურთხეველში ტრაპეზის ქვეშ არსებულ ჯვრისებრი გეგმარების ღრმულში – ენკეიონში [Economopoulos A. 1984: 380, fig.4; Pringle D. 1998: 35; Tvhekanovets Y. 2018: 175, fig. 125] ინახებოდა. ჯვარზე არსებული წარწერა იტყობინებოდა, რომ 1643 წელს ეს ჯვარი მონასტრისთვის სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის (1611-1657 წწ.) დავალებით შეუწირავს ნიკიფორე ჩოლოყაშვილს. ჯვრის ადგილსამყოფელი დღესდღეობით უცნობია [აბაშიძე ი. 1961: 45-47].

იერუსალიმის ქართული მონასტრებისა და იქაური ქართული კოლონიის ისტორიის შესწავლაში ფრიად მნიშვნელოვანია აკად. ე. მეტრეველის ღვაწლი, რომელმაც თავისი სამეცნიერო კვლევის დიდი ნაწილი ამ პრობლემების შესწავლას მიუძღვნა. მართალია იგი ეპიგრაფიკულ ძეგლებს საგანგებოდ არ იხილავს, მაგრამ მისი ინტერესების სფერო იმდენად ფართოა, რომ იგი თავის ნაშრომებში პალესტინაში ქართველთა მოღვაწეობის თითქმის ყველა ასპექტს, მათ შორის ეკლესიების კედლებზე არსებულ წარწერებსაც შეეხო [მეტრეველი ე. 1962].

ქართველი მეცნიერების მიერ შესწავლილი წმინდა მიწის ქართული წარწერებია – იერუსალიმის წმ. თეკლას მონასტრის დღეს დაკარგუ-

ლი წარწერა რომელშიც ჯვარის მამა ქაიხოსრო ზეგინიძე იხსენიებოდა [მიქაძე გ. 1973: 236-241], იერუსალიმის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოში დაცული გარდამოსხნის (1505-1525 წწ.) და გოლგოთის ჯვრის კვარცხლბეკის საფარის (1724 წ.) ისტორიული შინაარსის ქართული წარწერები [ლომიძე დ. 1987: 168-170, 175-176], ამავე საპატრიარქოში დაცული მაცხოვრის ხატის ჭედური წარწერა (XIII ს.), რომელშიც იხსენიება ვინმე „უღირსი საბა“ [სხირტლაძე ზ. 1998: 21, 22], ნაზარეთის უძველესი ქართული ნაკანრი წარწერები (V ს.) [ალექსიძე ზ. 2000: 10-24], წმ. საბა განწმენდილის ლავრაში დაცული კათალიკოს დომენტი III-ის (1659-1676 წწ.) სპილენძის საბეჭდავის ქართული და ბერძნული წარწერა [გაგოშიძე ი. 2003: 58-60; Gagoshidze I. 2014: 105-110]. იერუსალიმის წმ. თეკლას მონასტერში დაცული დაფარნის ვრცელი საქტიტორო წარწერა (1743 წ.), რომელშიც იხსენიება იმერთა მეფის გიორგი VI ბაგრატიონის ძე ბატონისშვილი მამუკა და მისი მეუღლე დადიანის ასული დარეჯანი [Tseradze T. 2014: 97-103].

1995-1996 წლებში, ისრაელში, ადგილ ხურვათ ბურგინში არსებულ ნასახლარზე, რომელიც მეორე ტაძრის პერიოდითა¹ და ბიზანტიური ხანით თარიღდება, არქეოლოგებმა ბ. ზისუმ და ა. განორმა კლდეში ნაკვეთი ცისტერნის ინტერიერში, კედლებზე სხვადასხვაგვარ ნაკანრებთან ერთად ორ ქართულ ასომთავრულ წარწერას და ჯვრის გამოსახულებებს მიაკვლიეს. არქეოლოგებმა წარწერები არაბულად მიიჩნიეს [Zissu B., Ganor A. 2008: 36, 37, 38^{26, 29}, 61]. აღნიშნული წარწერები, გამოაქვეყნა არქეოლოგმა იანა ჩეხანოვეცმა [Tchekhanovets Y. 2010: 186-193; Tchekhanovets Y. 2013: 159-166].

იანა ჩეხანოვეცის ავტორობით გამოიცა რამდენიმე ნაშრომი, რომლებშიც განხილულია ქართველთა სამონასტრო ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ფაქტები წმინდა მიწაზე, სხვათა შორის მკვლევარი განიხილავს ადრე შესწავლილ მრავალ ქართულ წარწერასაც, 2011 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში [Tchekhanovets Y. 2011: 453-471] იგი ეხება ადრეული ხანის ქართველთა პილიგრიმობის საკითხებს წმინდა მიწაზე და იხილავს ნაზარეთის ქართველ პილიგრიმთა ნაკანრებსა [ალექსიძე ზ. 2000:] და სინას მთისკენ მიმავალ გზის პირას კლდეებზე არსებულ ქართულ წარწერებს [Van Esbroeck M. 1982: 171-179]. თამარ პატარიძისა და იანა ჩეხანოვეცის თანაავტორობით 2016 წელს დაიბეჭდა სტატია, რომელშიც ავტორები ადრე, ჩემს მიერ გამოქვეყნებული წარწერების თავისებურ ინტერპრეტაციას გვთავაზობენ [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 395-422]. ი. ჩეხანოვეცის ნაშრომში: [Tchekhanovets Y. 2018], განხილულია

1 მოიცავს ქ. წ. 516 – ქ. შ 70 წწ., ხანას როდესაც იერუსალიმის მეორე ტაძარი არსებობდა.

სომხების, ქართველების და ალბანელთა IV-XI საუკუნეების კულტურული მემკვიდრეობის ძეგლები წმინდა მიწაზე. წიგნში შეძლებისდაგვარად სრულადაა გადმოცემული წმინდა მიწაზე ქართველთა მოღვაწეობის ისტორია – განხილულია ბერძნული და ქართული წარწერები, რომლებშიც იხსენიება ქართველები. გამოქვეყნებულია აქამდე უცნობი ერთი ძლიერ დაზიანებული ქართული (?) წარწერა აშკელონიდან. საუბარია ხუროთმოძღვრულ ძეგლებსა და ნანგრევებზე რომლებიც ქართველებს ეკუთვნოდათ.

ისრაელში პირველად კინოგადაძვლებ ჯგუფთან (ხელმძღვანელი – კინორეჟისორი მერაბ თავაძე) ერთად, 1990 წელს ვიყავი, ჩვენი სამთვინი მოგზაურობის დროს გავიარეთ თურქეთი, საბერძნეთი, კვიპროსი და ჩავედით ისრაელში. ჩემს მოვალეობას წარმოადგენდა ამ კინოექსპედიციის მარშრუტის შედგენა და ცნობილი ძეგლების მონახულება, ყურადღება გამახვილებული იყო ისეთ სიძველეებზე, რომლებიც საქართველოს და ქართველებს უკავშირდებოდა. ისრაელში 2 აგვისტოდან 19 აგვისტოს ჩათვლით ვიმყოფებოდი. ქრისტეს საფლავზე მისვლისთანავე, სამხრეთი კარიბჭის მიმდებარედ სვეტებსა და კარის წირთხლებზე შევნიშნე ქართული წარწერები. 7 აგვისტოს, პოლიეთილენის ფურცლით და კალმით შეიარაღებულმა დავინწყე წარწერათა ასლების გადმოღება, პირველ ხანს ადგილობრივი მღვდელთმსახურები ლოიალურად იყვნენ განწყობილნი, ნახევარი საათის მუშაობის შემდგომ რამდენიმე წარწერის ასლი გავაკეთე და დაახლოებით იმდენივე მრჩებოდა გასაკეთებელი, რომ პოლიციელთან ერთად მომიახლოვდა ერთ-ერთი ხნიერი ბერძენი სასულიერო პირი და მითხრა – თუ მინდოდა სამუშაოს გაგრძელება მუნიციპალიტეტიდან სათანადო დოკუმენტი უნდა წარმომეგინა. რამდენიმე დღეში მოვიპოვეთ დოკუმენტი და იერუსალიმის ბერძენ მართლმადიდებელ პატრიარქ დიოდოროს I-საც (1981-2000 წწ.) შევხვდით. მოპოვებული უფლებით 18 აგვისტოს ქრისტეს საფლავის დარჩენილი წარწერების ასლების გადმოღება მოვახერხე; ფოტოსურათები გადავიღეთ კინოოპერატორმა გ. ბერიძემ, ექსპედიციის წევრმა – ნ. ონიანმა და მე [გაგოშიძე გ. 1992: 134-148]. ამავე მოგზაურობის დროს შევძელი ჯვრის მონასტრის წარწერათა ნაკითხვა და დღიურში დაფიქსირება და ბეთლემის მაცხოვრის შობის ტაძრის სვეტებზე რამდენიმე ქართული ნაკანრი წარწერის ამოკითხვა.

2001 წლის 17 დეკემბრიდან 2002 წლის 1 აპრილამდე ისრაელსა და პალესტინის ავტონომიაში იმუშავა ქართველ მეცნიერთა დიდმა ჯგუფმა. ექსპედიციის შემადგენლობაში, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი თამილა მგალობლიშვილი, სხვადასხვა დარგის (ფილოლოგია, ისტორია, ხელოვნებათმცოდნეობა, არქეოლოგია)

ცამეტი სპეციალისტი ვილებდით მონანილეობას² [მგალობლიშვილი თ. 2003a: 4-11; Mgaloblishvili T. 2014: 9-20]. ჩვენი მიზანი იყო, წმ. მიწაზე (ისრაელსა და პალესტინის ავტონომიაში) ქართველებთან დაკავშირებული ისტორიული ძეგლების, ხელნაწერების, დოკუმენტების მოძიება, დაფიქსირება შესწავლა. ძველი ქართული ეკლესია-მონასტრებისა და სიძველეების უმეტესობა დღეს ბერძნული საპატრიარქოს კუთვნილებაშია, ამიტომ, იერუსალიმში ჩასვლისთანავე, მალე იერუსალიმის პატრიარქ ირინეოს I-ს (2001-2005 წწ.) შევხვდით (20 დეკემბერს), რომელიც ყოველგვარ დახმარებას დაგვპირდა. მიუხედავად ამისა, ურთულესი და ზოგჯერ დრამატულიც იყო, საპატრიარქოსგან ძეგლებზე სამუშაოს უფლების მოპოვება; თვით მუშაობის პროცესი მუდმივი ცაიტნოტით და დაძაბულობით მიმდინარეობდა, ხშირ იმედგაცრუებას ექსპედიციის ხელმძღვანელის თამილა მგალობლიშვილის შემართება და თავდადება გვიქარვებდა. ყველაფერს ემატებოდა რეგიონში არსებული რთული ვითარება – ტერორისტული აქტები იერუსალიმში და ისრაელის სახელმწიფოს მკაცრი პასუხები ამ ქმედებებზე. ამ წინააღმდეგობების მიუხედავად ექსპედიციის შედეგებმა ყოველგვარ მოლოდინს გადააჭარბა.

ტიმოთე გაბაშვილის მოგზაურობის დროიდან მოკიდებული დღემდე წმინდა მიწაზე მრავალი ქართული წარწერა განადგურდა, ქართველ მკვლევართა ყოველ მომდევნო თაობას წინამორბედებთან შედარებით ნაკლები ქართული წარწერა ხვდებოდა ადგილზე. ეს სამწუხარო ტენდენცია დღესაც გრძელდება, ამდენად ჩვენ სრულიად განსაზღვრული მიზნები გვქონდა – დაგვეფიქსირებინა ყველა ძველი ქართული წარწერა – საქტიტორო იქნებოდა იგი, ნაკანრი თუ განმარტებითი. სამუშაოს დაწყებისთანავე აშკარა გახდა, რომ დაღუპულია მრავალი ქართული წარწერა, ადგილზე ვეღარ ვნახეთ და, როგორც ჩანს აღარც არსებობს წმ. ბასილის, წმ. თევდორეს, წმ. დიმიტრის, წმ. იოანე ნათლისმცემლის (მდ. იორდანესთან) [Conder C., Kitchener H. 1883: 217-219; Цагарели А. 1888: 250, 251]³ მონასტრების წარწერები; ვეღარ ვიპოვნეთ წმ. თეკლას მონასტრის XV-XVI სს-ის

2 ექსპედიციის წევრები: თამილა მგალობლიშვილი (ხელმძღვანელი), ცისანა აბულაძე, მზია სურგულაძე, ლილი ხევსურიანი, თინათინ ცერაძე, ლელა ხოფერია, მარიამ დიდებულიძე, მზია ჯანჯალია, იულონ გაგოშიძე, დავით ცხადაძე, დავით ხოშტარია, ნიკოლოზ ვაჩიშვილი, გიორგი გაგოშიძე. სამეცნიერო ჯგუფს ახლდა ორი მონაზონი: დედა ევგენია (მახარაძე) და დედა თეკლა (სიხარულიძე).

3 C. R. Conder, H. H. Kitchener-ს გამოქვეყნებული აქვთ მდ. იორდანესთან მდებარე იოანე ნათლისმცემლის ნანგრევად ქცეული მონასტრის ქართული წარწერის მონახაზი „ჩი ოც ყრყ(?)ზი ზი ოსტაჩ(?)ლქი – „წ(მიდაო) ლ(მერთო) შ(ეი)წყ(?)ა(ლე) ი(ოა)ნე ოსანაისძე“, მათ ეს წარწერა სომხურად მიიჩნიეს [Conder C., Kitchener H. 1883: 217-219]; წარწერა ნაკითხული აქვს ალ. ცაგარელსაც, რომელიც იოანეს გვარსახელს კითხულობს – „ოსანაისძე“ [Цагарели А. 1888: 250, 251]; ასონიშნები შეწინააღმდეგებულია, გრაფემათა დუქტუსი დაგრძელებული, წარწერა სტილით სავარაუდოდ XIV-XVI საუკუნეებს განეკუთვნება.

საქტიტორო წარწერა, სადაც ჯვარის მამა ქაიხოსრო ზედგინიძის მიერ მონასტრის ზღუდისა და სენაკის მშენებლობაზეა საუბარი და რომელიც XX საუკუნის 70-იან წლებამდე ჯერ კიდევ იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ერთ-ერთი შენობის კედელში იყო ჩამონტაჟებული [მიქაძე გ. 1973]. ყველაზე დიდი „ზარალი“ განიცადა ჯვრის მონასტერმა, საიდანაც უამრავი ლაპიდარული, საღებავით შესრულებული წარწერა, საქტიტორო გამოსახულება თუ საეკლესიო ნივთია დაკარგულ-განადგურებული. ჩვენს მიერ აღინუსხა და დაფიქსირდა ოთხმოცდათვრამეტი წარწერა ამათგან ორმოცამდე წარწერა ჩვენი ექსპედიციის მიერაა აღმოჩენილი. მნიშვნელოვანი იყო ქართული წარწერების შესწავლა ბეთლემის შობის ტაძრის სვეტებზე. ბეთლემში 2001 წლის 30 დეკემბერს ვიყავით. აღმოვაჩინეთ დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსის მაქსიმე I მაჭუტაძის (1639-1657 წწ.) მელნით ნაწერი წარწერა, რამდენიმე ნაკვეთი წარწერა ეკლესიის ტრანსეპტის სიახლოვეს მდგარ სვეტებზე.

განსაკუთრებულია ბერძნული საპატრიარქოს სივრცეში, წმ. თეკლას მონასტრის ტერიტორიაზე ქაიხოსრო ზედგინიძის წარწერა, რომელიც თავქვეა ჩადგმული კედელში. ექსპედიციის მნიშვნელოვანი მონაპოვარია ჯვრის მონასტრის საღებავით შესრულებული წარწერების დიდი ნაწილის სრულფასოვანი ფიქსაცია, მათ შორის ზოგიერთი საქტიტორო შინაარსისა, მაგრამ უმეტესობა კედლის მხატვრობის განმარტებითი წარწერებია. პოლიეთილენის ფურცელზე ვერ დავიტანე მხოლოდ ის წარწერები, რომლებიც ეკლესიის კამარებსა და მოხატულობის ზედა რეგისტრშია, მაგრამ ყველა ეს წარწერა ფოტოფირზეა აღბეჭდილი. თამილა მაგალობლიშვილთან ერთად, ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძრის ჩრდილოეთით, ტალანების თვალთვლებისას (08. 02. 2002) აღმოვაჩინეთ კედლიდან ჩამოხსნილი მხატვრობის რამდენიმე ფრაგმენტი და მარმარილოს ფილები ასომთავრული წარწერებით. ეს ფილები ეკლესიის დასავლეთი კარის ნირთხლთან იატაკში იყო ჩამონტაჟებული, ისინი, XX საუკუნის 70-იანი წლების მიწურულს ან 80-იანი წლების დასაწყისში მონასტრის რემონტის დროს ამოიღეს. ფილები მონასტრის მუზეუმში გადავიტანეთ. დღეს ისინი უკვალოდ გამქრალია. სავარაუდოდ, ამავე რემონტის დროს, მსგავსი ბედი ეწია 1643 წლით დათარიღებულ ასომთავრულწარწერიან სპილენძის რგოლს, რომელიც ეკლესიის ცენტრში, იატაკში იყო ჩამაგრებული [აბაშიძე ირ. 1989: 66], იგი მონასტრის მუზეუმში გადაიტანეს. წარწერის ასლი 2002 წლის 9 იანვარს გავაკეთე, დღეს ეს წარწერიანი რგოლი დაკარგულია.

კატამონის მონასტრის ქართული წარწერა, 1859 წელს ბერძნების მიერ მონასტრის სარემონტო სამუშაოს დროს აღმოჩნდა. გრიგოლ ფერაძე წერს, რომ ვერც მე და ვერც ცაგარელმა ეს წარწერა ვერ წავიკითხეთო [Цагарели А. 1888: 123, 124; ფერაძე გ. 1995: 110, 141]. წარწერის

ფრაგმენტის ასლი გადმოვიღე 2001 წლის 25 დეკემბერს, იგი ეკლესიის ჩრდილო ნაგებობის დასავლეთ ბოლოში მაგიდაზე იდო. დღეს წარწერის ადგილმდებარეობა უცნობია.

წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე, რომელიც საპატრიარქოს ყველა მხრიდან მოზღვდულ ბაღში გამოდის, ქვაფენილიდან 108 სმ-ის სიმაღლეზე კედელში ჩასმული იყო კახთა დედოფლის ელენე ყოფილი ელისაბედის დიდი ასომთარული, რელიეფური წარწერა (XVII ს.). 2002 წლის 3 იანვარს გავაკეთე ამ წარწერის ასლი. 2002 წლის 21 მარტს, როდესაც წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის ქვეშ არსებულ საპატრიარქოს მუზეუმში, ქართული საეკლესიო ნივთების სანახავად შევდიოდით, აღმოვაჩინეთ, რომ ეს წარწერა სრულად განადგურებული იყო, წარწერის გრაფიკა თითის სისქის ფრაგმენტები ქვაფენილზე ეყარა. ამ წარწერის აღდგენის მიზნით 2002 წლის 16 სექტემბრიდან – 30 სექტემბრამდე იერუსალიმში ვიმყოფებოდით: თ. მგალობლიშვილი, დ. ცხადაძე, მოქანდაკე – პ. გიგაური და მე [მგალობლიშვილი თ. 2003: 8], ჩვენი მისია წარმატებით განხორციელდა – პ. გიგაურმა ჩემი ასლის გამოყენებით და დ. ცხადაძის ფოტოების დახმარებით ხუთ დღეში, კედელში დარჩენილ იმავს ქვაზე ამოკვეთა აღნიშნული წარწერა. ამ ექსპედიციის დროს, 19 სექტემბერს, ისრაელელმა არქეოლოგმა ჯონ ზელიგმანმა გვთხოვა წაგვეკითხა, ადრეული შუა საუკუნეების სარკოფგის ხუფზე არსებული ქართული წარწერა, რომელიც ადგილ უმლეიზუნიდან იერუსალიმის როკფელერის არქეოლოგიურ მუზეუმში იყო გადატანილი [Seligman J. 2014: 129-146; Seligman J. 2015: 145-179]. ამ წარწერამ, რომელშიც ქართველი ეპისკოპოსი იოჰანე ფურტაველი იხსენიება, წმინდა მიწის, საქართველოს და კავკასიის ისტორიის მრავალი საინტერესო საკითხი აღძრა.

წმინდა მიწის ქართული წარწერების კვლევას სხვა დროსაც ვაგრძელებდით, 2014 წელს (ექსპედიცია – 30 მარტი – 10 აპრილი; თ. მგალობლიშვილი, გ. გაგოშიძე, ზ. ცერცვაძე – ფოტოგრაფი), ხურვათ ბურგინის ცისტერნიის ინტერიერში, კედელზე არსებული ორი ასომთავრული წარწერის ასლი და ფოტოები გადავიღეთ, წარწერათაგან ერთ-ერთი ძლიერ დაზიანებული დაგვხვდა.

2001-2002 წლების ექსპედიციის დროს საშუალება მიქონდა რამდენიმე დღით დავრჩენილიყავი საბა განწმენდილის მონასტერში, რომელიც იუდეის უდაბნოში მდებარეობს.⁴ აქ საშუალება მოგვეცა შეგვესწავლა ლიტურგიული დანიშნულების ქართული ნაქარგობის ნიმუშები, კათალიკოსი დომენტი III-ის (1659-1676 წწ.) საბეჭდავი. ამ მონასტრის ღმრთისმშობლის სახელობის მთავარი ტაძრის გუმბათზე არ დადასტურდა ა. ცაგარლის

4 წმ. საბას ლავრაში ჩემთან ერთად იმყოფებოდნენ: არქეოლოგი – იულონ გაგოშიძე და ფოტოგრაფი – ხელოვნებათმცოდნე დავით ცხადაძე.

მითითებული ქართველ პილიგრიმთა წარწერების კვალი [Цагарели А. 1888: 127]. ვერ ვიპოვნე ქართული წარწერები იერუსალიმის ღმრთისმშობლის საფლავის ეკლესიის კედლებსა თუ მისი პორტალის მარმარილოს სვეტებზე, რომლებიც დაფარულია სხვადასხვა ანბანზე შესრულებული ნაკანრი წარწერებით. ევროპელი მოგზაურის იოანე პოლონერის (1421 წ.) ცნობით ამ ეკლესიაში ქართველებს საკუთარი საკურთხეველი ჰქონდათ [ფერაძე გ. 1995: 41]. ბერნარდინო ამიკო (XVI ს-ის ბოლო), ღმრთისმშობლის საფლავის ეკლესიაში ქართველთა საკურთხეველს უთითებს მრავალსაფეხურიანი კიბის შუა ნაწილზე, მარჯვენა მხარეს – წმ. იოაკიმესა და წმ. ანას სამლოცველოს აღმოსავლეთ კედელთან [Bernardino Amico 1997: 124, 125]. ქართულ წარწერათა კვალი არ დადასტურდა ზეთისხილის მთის ამალღების ოქტაგონის ფასადებსა და სვეტებზე.

ჩვენი ექსპედიციების შედეგად წმინდა მიწის ქართულ ეპიგრაფიკას მიეძღვნა რამდენიმე ნაშრომში [გაგოშიძე გ. 1992; გაგოშიძე გ. 2003; გაგოშიძე ი. 2003; გაგოშიძე გ. 2005; Gagoshidze G. 2014; Gagoshidze G. 2014a; Gagoshidze I. 2014; Tseradze T. 2014; Gagoshidze G. 2015.], რომლებშიც შეძლებისდაგვარად სრულადაა გადმოცემული შესწავლილი მასალა. წინამდებარე პუბლიკაციაში შეკრებილია, წმინდა მიწის ჩემთვის ცნობილი ყველა ქართული ლაპიდარული და საღებავით შესრულებული წარწერა.

წიგნს ახლავს დამატება, რომელშიც იერუსალიმში დაცულ საეკლესიო ნივთებზე არსებული ქართული წარწერებია წარმოდგენილი. წარწერათა დიდი უმეტესობა საეკლესიო ქსოვილებზეა. საეკლესიო ქსოვილების წარწერათა ნაწილი ადგილზე მაქვს შესწავლილი, სათანადოდ ისინი სრულფასოვნადაა ფიქსირებული – გაკეთებულია წარწერათა ასლები, გადაღებულია ფოტოსურათები; საეკლესიო ნაქარგობათა დიდი უმეტესობა, არ მინახავს და მათი წარწერები ფოტოსურათებიდან ილუსტრაციებიდან მაქვს ამოკითხული [Ολυμπιου Ν. 2006].

წარწერათა გამოსაცემად გამოყენებული ნიშნები:

- () – დაქარაგმებული ასონიშნის აღდგენა.
- [] – წარწერის დაკარგული გრაფემის ან მონაკვეთის აღდგენა.
- ... – სტრიქონის დაკარგული მონაკვეთი.
- | – სტრიქონის დასასრული.
- ::: – განკვეთილობის ნიშნები.
- ~ – ქარაგმის ნიშანი.

ბეთლემი

ბეთლემის მაცხოვრის შობის ტაძარი

II-III საუკუნეების ქრისტიან მლოცველთა თავშეყრის ადგილი იყო მაცხოვრის შობის მღვიმე ქ. ბეთლემში. იმპერატორ კონსტანტინე დიდის (†337 წ.) და მისი დედის ელენე დედოფლის დროს შობის მღვიმე ხუთნავიანი ბაზილიკის ოქტაგონის ფორმის საკურთხევლის ქვეშ მოექცა. ეკლესია 339 წელს აკურთხეს. 529 წელს სამარიტელთა აჯანყების შედეგად დაქცეული და ნახანძრალი ეკლესიის აღდგენის ბრძანება იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა (527-565 წწ.) გასცა. ძველი ეკლესიის საკურთხევლის ოქტაგონალური სივრცე შეიცვალა ტრიკონქული სტრუქტურით, რომლის ცენტრალური ნაწილის – აფსიდებიანი ტრანსეპტის ქვეშ მაცხოვრის შობის მღვიმეა განთავსებული. მღვიმეში ჩასასლელი ორი კარი ტრანსეპტის სამხრეთ და ჩრდილოეთ ნაწილში მოეწყო. ტრანსეპტის დასავლეთით ბაზილიკის დიდი სივრცე, ოთხი რიგი თერთმეტ-თერთმეტი სვეტით ხუთ ნავად დაიყო. სვეტების წითელი კირქვა, ბეთლემის სიახლოვეს არსებულ კარიერზეა მოპოვებული. ეს ეკლესია, ისევე როგორც კონსტანტინეს აგებული შობის ტაძარი ხით, ძელურად არის გადახურული (სურ. 1).

614 წელს სპარსელების დამარბეველ ლაშქრობას შობის ტაძარი გადაურჩა, რადგანაც სპარსელმა დამპყრობლებმა ეკლესიის ფასადზე შენიშნეს მოზაიკური მხატვრობით შესრულებული „მოგვთა თაყვანისცემის“ კომპოზიცია; მოგვების სამოსმა სპარსელებს მათი სასულიერო პირები გაახსენა, ამ ფაქტმა იხსნა ტაძარი დანგრევას.

ჯვაროსნების მიერ წმინდა მიწის დაპყრობის შემდგომ, XII საუკუნის შუა ხანებში (1130-1165/69 წწ.) ბაზილიკის სვეტები მოიხატა წმინდანთა გამოსახულებებით, სვეტების ზევით არსებული კედლები და ტრანსეპტის კედლები კი შეიმკო მოზაიკური მხატვრობით [Pringle D. 1993: 137-157; Murphy-O'Connor J. 1998: 200-205].

დღეს არსებული ტაძარი, დიდწილად იმპერატორ იუსტინიანეს მიერ VI საუკუნეში აგებული ეკლესიაა.

ისტორიული წყაროები გვამცნობენ, რომ შუა საუკუნეებში ამ ეკლესიაში ქართველებსაც ჰქონდათ თავისი საკურთხეველი [ფერაძე გ. 1995: 113; გაბაშვილი ტ. 1956: 123; ნანობაშვილი მ. 2011: 147, 152],

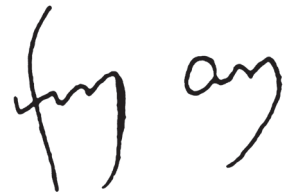
ეკლესიის ინტერიერში მუქი წითელი კირქვის სვეტები სხვადასხვა ეროვნების პილიგრიმთა ნაკანრი თუ მელნით ნანერი წარწერებითაა და-

ფარული. ამ წარწერებს შორის რამდენიმე ქართული მინაწერიცაა.

წარწერების ადგილმდებარეობას აღვნიშნავ შემდგომი თანამიმდევრობით: სვეტების პირველი და მეორე რიგი – ცენტრალური ნავის მარცხნივ (ჩრდილოეთით) და მარჯვნივ (სამხრეთით), სვეტის მდებარეობა ითვლება დასავლეთიდან აღმოსავლეთის მიმართულებით.

„თევდორე“ (XI ს.)

ერთსტრიქონიანი ნუსხახუცურიდან მხედრულზე გარდამავალი ხელით შესრულებული მინაწერი, შობის ტაძრის ჩრდილოეთი სვეტნარის პირველი რიგის დასავლეთიდან მეხუთე სვეტის სამხრეთ მხარეს, იატაკიდან 142 სმ სიმაღლეზე. წარწერის ფართობია 3,2 X 2,2 სმ, ასოების სიმაღლე 2,2–0,4 სმ. (ნახ. 1. სურ. 2)

ნახ. 1

ქე Te

ქ(რისტ)ე თ(ევდორ)ე [შეინყალე]

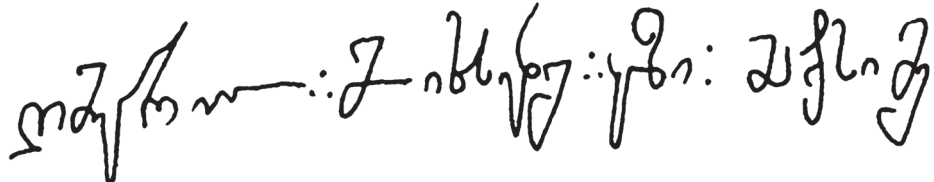
„კათალიკოზი მაქსიმე“ (1639-1657 წწ.)

შავი მელნით შესრულებული ერთსტრიქონიანი მხედრული წარწერა დაწერილია შობის ტაძრის ჩრდილოეთი სვეტნარის, პირველი რიგის დასავლეთიდან მეშვიდე სვეტის სამხრეთ მხარეს, იატაკიდან 183 სმ. წარწერის ფართობია 12,6 X 2,5 სმ, ასოების სიმაღლე: 1,4–0,3 სმ. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორი წერტილი და სამი წერტილი. წარწერის ასლი გაკეთებულია 2002 წლის 21 თებერვალს. (ნახ. 2. სურ. 3).

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 2003: 35; Gagoshidze G. 2014: 69,71].

ლმერთო. მოიხსენე. კ(ათალიკო)ზი. მაქსიმე

დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსმა მაქსიმე I-მა მაჭუტაძემ (1639-1657 წწ.) სამჯერ იმოგზაურა იერუსალიმში და დიდი შეწირულობა გაიღო იქაური ქართული მონასტრებისთვის, 1657 წელს იერუსალიმშივე გარდაიცვალა [ლომინაძე ბ. 1954: 130-132]. ტიმოთე გაბაშვილის ცნობით ღირსი მაქსიმეს ფრესკული გამოსახულება წმ. ჯვრის მონასტრის კედელზე იყო გამოსახული [გაბაშვილი ტ. 1956: 82, 123].

ნახ. 2

„შოშლა“ (XIV-XV სს.)

შობის ტაძრის ჩრდილოეთი სვეტნარის მეორე რიგის დასავლეთიდან მეათე სვეტის ჩრდილო-დასავლეთ მხარეს, იატაკიდან 165 სმ-ის სიმაღლეზე ნუსხურნარევი მხედრული ასოებით ამოკანრულია ერთი სიტყვა. წარწერის ფართობია: 8 X 3,3 სმ, ასოების სიმაღლე – 2,6–0,5 სმ. წარწერა აღმოჩნდა და ასლი გაკეთდა 2019 წლის 20 მაისს. (ნახ. 3, სურ. 4).

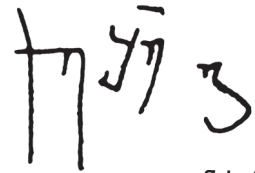
ნახ. 3

შიში a (?) შოშლა (?)

იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში 30 ნომბერს დადებულია დეკანოზის იობ შოშილელის ალაპი, მას ათასი დრამა გადაუხდია მონასტრისთვის. ე. მეტრეველის ვარაუდით ეს ალაპი ხელის მიხედვით XIV-XV საუკუნეებით თარიღდება [მეტრეველი ე. 1962: 86 -N86, 128- N39, ტაბ. XL]. ნასოფლარი შოშილეთი მდებარეობს აღმოსავლეთ საქართველოში, მდ. ხრამის ხეობაში, თეთრინყაროს მუნიციპალიტეტში.

„გიორგი“ (?) (XI ს.)

ერთსტრიქონიანი ნუსხურ შერეული გაკუთხოვნებული ასომთავრული წარწერა შობის ტაძრის სამხრეთი სვეტნარის, პირველი რიგის, მეცხრე სვეტის ჩრდილოეთ მხარეს, იატაკიდან – 144 სმ. წარწერის ფართობია: 2,8 X 1,9 სმ; გრაფემების სიმაღლე: 1,7–0,7 სმ. ქარაგმა – განივი მოკლე ხაზი. „გ“ – „გ“ – გრაფემაზე მოგვიანო ხანის სომხური ასონიშანია გადაკანრული. ასლი გაკეთებულია 2001 წლის 30 იანვარს. (ნახ. 4, სურ. 5).

ნახ. 4

ქ1 ყ1 გ ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ე გ(იორგი)?

„მიქაელი“ (?) (XVI-XVII სს.)

ერთსტრიქონიანი ზერეულედ ამოკანრული გაკუთხოვნებული ასომთავრული წარწერა ბეთლემის ეკლესიის სამხრეთი სვეტნარის, პირველი რიგის, დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტის დასავლეთ მხარეს, იატაკიდან 135 სმ. ნიკოლოზ გ(რ)ძელის წარწერის ზევით; წარწერის ფართობი:

ნახ. 5

20,4 X 4,5 სმ; ასოების სიმაღლე; 3,3–1,5 სმ; ქარაგმის ნიშანი მოკლე ხაზი. წარწერის წაკითხვა ჰიპოთეტურია. შესაძლებელია, წარწერის თავში არსებული გრაფემა „ხ“ – „კ“, სხვა წარწერის ნაშთი იყოს. (ნახ. 5, სურ. 6).

ხ ი(?)ჰ(?) ჰქხ(?) ყწ იწ კ... ღ(?)მ(?) მ(ი)ქ(ა)ლ(ს)(?) შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)

„ნიკოლოზ გრძელი“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი გაკუთხოვნებული ასომთავრული წარწერა ბეთლემის ეკლესიის სამხრეთი სვეტნარის, პირველი რიგის, დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტის დასავლეთ მხარეს, იატაკიდან 133 სმ. წარწერის ფართობი: 12,5 X 3 სმ; ასოების სიმაღლე: 2,6–1 სმ. (ნახ. 6, სურ. 7).

ნახ. 6

ჩჰს ლქს ყწ იწ

ნ(ი)კ(ო)ლ(ოზ)ს გ(რ)ძ(ელ)ს შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმან)

ნიკოლოზ გრძელის სხვა წარწერები იხ.: ბეთლემის შობის და ქრისტეს საფლავის ეკლესია.

„ნიკოლოზ გრძელი“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი გაკუთხოვნებული ასომთავრული პალიმფსესტური წარწერა. ბეთლემის ეკლესიის სამხრეთი სვეტნარის მეორე რიგის, დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტის დასავლეთ მხარეს, იატაკიდან: 124 სმ. წარწერის ფართობია: 10,5 X 4 სმ. გრაფემების სიმაღლე: 2–1,2 სმ, (ნახ. 7, სურ. 8).

ჩჰს ლქხს

ნ(ი)კ(ო)ლ[ოზ] გ(რ)ძ(ელ)ს [შეუნდვენ ღმერთმან]

ნიკოლოზ გ(რ)ძელის ამ მინაწერზე გადაწერილია იოაკიმ ქართლის წარწერა. ნიკოლოზ გ(რ)ძელის მინაწერები ამოკვეთილია, როგორც ბეთლემის ასევე ქრისტეს საფლავის ეკლესიაზე. ამ წარწერათა გრაფემების მოხაზულობის მსგავსება მიგვანიშნებს, რომ წარწერებს თვით ნიკოლოზი ასრულებდა. აღსანიშნავია,

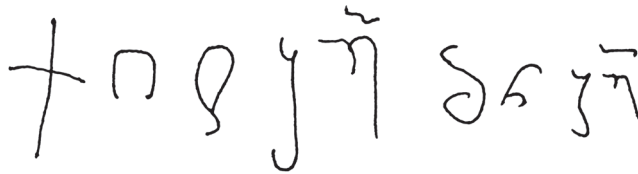

ნახ. 7

რომ ქრისტეს საფლავის კარიბჭის ნიკოლოზის წარწერაში ასონიშანი „ხ“- „კ“ შებრუნებითაა დაწერილი.

„შეიწყალე მონა შენი“ (XVI-XVII ს-ის პირვ. ნახ.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ბეთლემის ტაძრის სამხრეთი სვეტნარის მეორე რიგის, დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტის დასავლეთ მხარეს, მიწიდან – 143 სმ. წარწერის ფართობი: 12.7 X 3,2 სმ; ასოების სიმაღლე: 3–0,9 სმ. ქარაგმის ნიშანი – მოკლე კლაკნილი ხაზი. (ნახ. 8, სურ. 9).

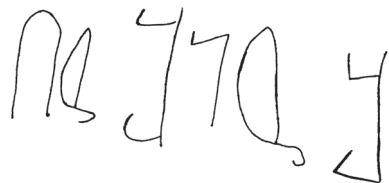
ნახ. 8

+ იღ ყუჲ ჩნ ყუ ჩლ(მერთ)ო შეიწყალე მ(ო)ნ(ა) შე(ნი)

მინაწერს თავში წაგრძელებული ჯვარი უზის. წარწერა სავარაუდოდ მას შემდგომაა ამოკვეთილი რაც სვეტი ტრანსეპტისა და ნავების გამყოფ კედელში მოექცა (ამაზე ვრცლად იხ. იოაკიმ ქართლელის წარწერა). წარწერა მთლიანად ჩანს, ბოლო ასონიშანი „ე“ ძალიან ახლოსაა კედლის კიდესთან

„შო“ (XVI-XVII ს-ის პირველი ნახევარი).

გაკუთხოვნებული, წაგრძელებული ასომთავრული გრაფემებით შედგენილი ერთსტრიქონიანი მინაწერი ამოკვეთილია ბეთლემის სამხრეთი სვეტნარის მეორე რიგის დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტის დასავლეთ ნაწილზე, იატაკიდან – 136 სმ. წარწერის ფართობი: 13,8 X 6,8 სმ; ასოების სიმაღლე: 5,5–3,7 სმ. (ნახ. 9, სურ. 10)

იღ ყუჲ ყუ

ლ(მერთ)ო შო შეიწყალე

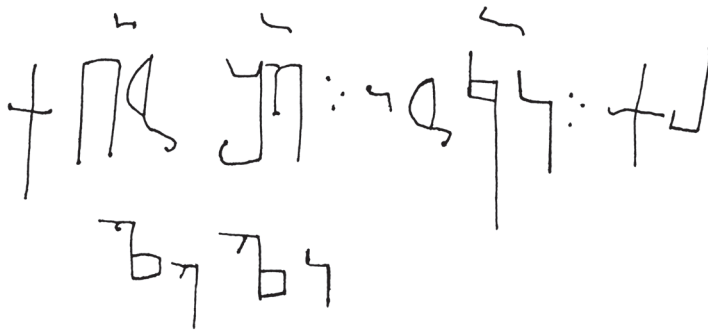
ნახ. 9

წარწერის ასლის გადმოღების დროს (2001 წ-ს 30 დეკემბერი), სვეტის მარჯვენა (სამხრეთი) კიდე საღებავით იყო დაფარული. წარწერის ბოლო გრაფემა „წ“ – „ე“, გამოვლინდა ეკლესიაში 2013-2019 წლებში წარმოებული რესტავრაციის შემდგომ. წარწერა ბოლოს ვნახე 2018 წელს, გადავიღე ფოტო, ასლი ველარ გავაკეთე. ამდენად ამ გრაფემას ვამატებ წარწერაში. მართალია წარწერა მთლიანად ჩანს, მაგრამ ბოლო ასონიშანი „ე“ ძალიან ახლოსაა კედლის კიდესთან. მინაწერის ამოკვეთის დროს

კედელი სავარაუდოდ უკვე აშენებული იყო (ამაზე ვრცლად იხ. „იოაკიმ ქართლელის“ წარწერა). ბაადურ ჩოლოყაშვილის ყმა შიო, იხსენიებოდა იერუსალიმის წმ. თევდორეს მონასტრის დასავლეთი კარის თავზე არსებულ დღეს დაკარგულ წარწერაში – „ჩოლოყაშვილსა ბაადურსა და მათთა ძმათა და ძმისწულთა ცოდვანი მათნი შეუნდოს ღმერთმან ამინ. წმიდაო თეოდორე, შეინყალენ ჩოლაყაანი, ამინ, მათსა ყმასა შიოს შეუნდოს ღმერთმან, ამინ.“ წარწერა, 1845 წელს ამოიკითხა ნიკო ჩუბინაშვილმა [Цагарели А. 1894: 47].

„იოაკიმ ქართლელი“ (XVI-XVII ს-ის პირვ. ნახ.)

ორსტრიქონიანი გაკუთხოვნილი ასომთავრული მინანერი შენიშნა ჩვენი ექსპედიციის (2001-2002 წწ.) წევრმა ხელოვნებათმცოდნე დავით ხოშტარიამ. წარწერა ღრმადაა ამოკანრული სამხრეთი სვეტნარის მეორე რიგის დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტის დასავლეთ ნაწილზე, იატაკიდან – 120 სმ. წარწერის ფართობი – 17,2 X 8 სმ. ასოების სიმაღლე: 4,3–0,5 სმ. განკვეთილობის ნიშანი: სამი წერტილი. ქარაგმის ნიშანი მოკლე კლაკნილი ხაზი წარწერის დასაწყისში წაგრძელებული ჯვარია ამოკანრული (ნახ. 10, სურ. 11)

ნახ. 10

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 2003: 35; Gagoshidze G. 2014: 70,74; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 402, 403].

ქ ი მ დ ყ ი : ა დ რ ყ : ქ ა

ზ უ ზ ყ

ქ ღ(მერთო) შ(ეინყალ)ე იო(ა)კ(იმ)ი ქ(ა)რთლ(ე)ლი

წარწერიანი სვეტი ნაწილობრივ დაფარულია კედლით (სურ. 12), რომელიც გამოყოფს შობის ბაზილიკის ტრანსეპტსა და ხუთნავიან სივრცეს, მარფი-ო'კონორს მიაჩნია, რომ ეს კედელი შუა საუკუნეებშია აგებული [Murphy-O'Connor J. 1998: 203]. ბერნარდინო ამიკოს ნახაზებში, რომლებიც XVI საუკუნის მინურულსაა შესრულებული, ჩანს, რომ ბეთლემის ბაზილიკის საკურთხეველი და ტრანსეპტი უკვე ნაწილობრივ მოზღუდუ-

ლია, ჩრდილოეთი და სამხრეთი სვეტების კიდურა რიგების უკიდურესი აღმოსავლეთი მე-11 კოლონები კედლის სისქეშია მოქცეული და ხუთნავიანი სივრციდან ტრანსეპტი შემავალი ხუთი კარია გაჭრილი [Bernardino Amico 1997: 51]. მიქელე ბაჩის კვლევით დადგინდა, რომ XVII საუკუნის ბოლოს, იერუსალიმის პატრიარქის დოსითეოს II-ის (1669-1707 წწ.) დროს, არსებული ტიხრები აამალლეს და მასში სამი კარი დაატანეს, რომელებიც ღამით იკეტებოდა [Bacci M. 2015: 48; Bacci M. 2017: 242-245, fig. 74]. გუსტავ კუნელი იზიარებს რობერტ ჰამილტონის შეხედულებას, რომელსაც მიაჩნია, რომ ტრანსეპტის მომზლუდავი დასავლეთი კედელი ჯვაროსნების შემდგომ ასი ან ორასი წლის შემდგომ აღიმართა და ნანილობრივ დაფარა ნახსენებ სვეტზე (სამხრეთი სვეტნარის მეორე მწკრივის დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტი) 1130 წელს დახატული ოდიჰიტრიის ტიპის ღმრთისმშობლის გამოსახულება [Kühnel G. 1988: 26, 128, fig. 3 N8, 18]. ტიხარი სავარაუდოდ XIV საუკუნეშია აგებული.

წარწერა აშკარად ტიხრის აგების შემდგომია ამოკვეთილი. წარწერის ასლის გადმოღების დროს (2001 წ-ს 30 დეკემბერი), სვეტის მარჯვენა (სამხრეთი) კიდე საღებავით იყო დაფარული. წარწერის პირველი სტრიქონის ბოლო გრაფემა „Ⲙ“ – „თ“, ნანილობრივ გამოვლინდა ეკლესიაში 2013-2019 წლებში ჩატარებული რესტავრაციის შემდგომ. წარწერა ბოლოს ვნახე 2018 წელს, გადავიღე ფოტო, სამწუხაროდ ასლი ვეღარ გავაკეთე. ამდენად ამ გრაფემას ვამატებ წარწერაში.

თ. პატარიძეს და ი. ჩეხანოვეცს, მიაჩნიათ, რომ დაქარაგმებული ასოთშეთანხმება „იოკი“ არ შეიძლება გაიხსნას, როგორც „იოაკიმი“, რადგანაც იგი ბოლოთანხმოვნის სახელია [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 402, 403]; ეს ნამდვილად ასეა, მაგრამ დღესაც ხშირად ვხვდებით ბოლოთანხმოვნის სახელების ვულგარიზებული – ბოლოხმოვნის ფორმით გამოცემას, ვფიქრობ ბეთლემის წარწერაშიც ამ ვითარებასთან გვაქვს საქმე. „იოკი“ უაჭველად „იოაკიმის“ შემოკლებული ფორმა უნდა იყოს. ავტორები გაურკვეველად ხსნიან მომდევნო გრაფემებსაც „ქ... ლელიძ“, ასონიშან „ქ“-ს შემდეგ გარკვევით მოჩანს გრაფემა „რ“, რაც დაფიქსირებულია როგორც ფოტოზე ასევე წარწერის ასლზე; სათანადოდ ვფიქრობ სიტყვა „ქართლელი“-ს გახსნა ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. ხოლო ასონიშანი „ძ“ წარწერის ბოლოს, რომელიც სხვა გრაფემებთან შედარებით ზედაპირულადაა ამოკვეთილი, პალიმფსესტად ქცეული „ნიკოლოზ გრძელის“ წარწერის გრაფემა (იხ. ნიკოლოზ გრძელის წარწერა). ამდაგვარი, ერთმანეთზე გადაწერილი წარწერები ბეთლემში მრავლადაა შემორჩენილი.

ბეთლემის შობის ტაძრის იოკი ქართლელი და ქრისტეს საფლავის სვეტზე ნახსენები იოვაკიმ ჯვარაძე არ უნდა იყოს ერთი და იგივე პირი; ამ წარწერებში სახელი „იოვაკიმ“ სხვადასხვაგვარადაა დაქარაგმებული.

მინაწერები მცხოვრის შობის მღვიმის ჩასასვლელთან (XVII სს.) (?)

ბეთლემის შობის მღვიმეში ჩასასვლელი სამხრეთი კარის თალის მარცხნივ (დასავლეთით) არსებულ მარმარილოს ფილაზე, იატაკიდან 179 სმ-ის სიმაღლეზე შემორჩენილია რამდენიმე ასომთავრული და ნუსხური გრაფემა. ასოების სიმაღლე; 1,5–0,2 სმ. (ნახ. 11).

ნახ. 11

ႁ ႁ(?) ႁ ႁ ႁ ႁ

ა ა(?) ნ(მიდა)ო აშ (?) მ ლ

დღეს ეს ფილა ქსოვილითაა დაფარული. ცნობილია, რომ ბეთლემის შობის ბაზილიკის მღვიმის ორივე ჩასასვლელის კედლები მარამრილოს ფილებით მოაპირკეთეს იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოს II-ის (1669-1707 წწ.) დროს, XVII საუკუნის 70-იან წლებში [Bacci M. 2015: 48].

ნაზარეთი

ნაზარეთის უძველესი ქართული წარწერები

ნაზარეთის ხარების ეკლესიაში 1955-1960 წლებში არქეოლოგიურ გათხრებს აწარმოებდა ფრანცისკანელი ბერი და არქეოლოგი ბელარმინო ბაგატი (სურ. 13). ბიზანტიური ეკლესიის ნანგრევების ქვეშ აღმოჩნდა ნაგებობის ნაშთი, რომელიც სავარაუდოდ უნდა იყოს IV საუკუნის პილიგრიმის ეგერიას მოგზაურობაში დამონმებული „ღმრთისმშობლის სახლი“ [Wilkinson J. 1971: 193], რომელიც დიდი სიწმინდე და პირველი ქრისტიანი პილიგრიმების მოსალოცი ადგილი იყო. ამ შენობის კედლების შელესილობაზე სხვადასხვა ენაზე შესრულებულ მრავალ პილიგრიმულ მინაწერს შორის რამდენიმე ქართული მინაწერიც გამოვლინდა. მინაწერთა დათარიღების ზედა ქრონოლოგიური მიჯნა ბიზანტიური ეკლესიის მოზაიკურ იატაკზე დატანილი ჯვრებია. ჯვრის გამოსახვა იატაკზე, იმპერატორ თეოდოსი II-ის (408-450 წწ.) მიერ 427 წელს გამოცემული საგანგებო ედიქტით აიკრძალა [Israeli Y. 2000: 127]. ამ ლოგიკით ნაზარეთის ეკლესიის იატაკი 427 წელზე ადრეული ხანისაა, და კიდევ უფრო ძველია ამ იატაკის ქვეშ არსებული ნაგებობის ნაშთი, რომლის ნაღესობაზეც გამოვლინდა პილიგრიმთა მინაწერები. ამ ძველ ნაგებობას ბ. ბაგატი IV-V საუკუნის დასაწყისით ათარიღებს [Bagatti B. 1969: 213-218]. ეკლესიის მოზაიკური იატაკის ასეთი ადრეული ხანით დათარიღების სანინააღმდეგო მოსაზრება იმაში მდგომარეობს, რომ იმპერიის ცენტრში გამოცემული კანონები პერიფერიებში, როგორც წესი, გვიან აღწევდა; ქრისტიანული აღმოსავლეთის ქვეყნებში შემორჩენილ VI საუკუნის ზოგიერთი ეკლესიის მოზაიკურ იატაკზე, ჯერ კიდევ, ძველი ტრადიციით გამოსახულია ჯვრები [Taylor J. 1993 239-242]. მიუხედავად ამისა, აღმოჩენილი ნაგებობა და მის ნაღესობაზე შემორჩენილი პილიგრიმული წარწერები ძალზედ ძველია და მათი ყველაზე მოგვიანო თარიღი ალბათ V საუკუნის პირველ ნახევარს ვერ გადმოსცდება.

ნაზარეთის ოთხი ქართული წარწერა პირველად აკადემიკოსმა ზაზა ალექსიძემ გამოაქვეყნა [ალექსიძე ზ. 2000: 10-25; ალექსიძე ზ. 2011: 13-25]. 2002 წლის 1 მარტს წარწერები ადგილზე შევისწავლე, გადმოვიღე ასლები. პუბლიკაციებში ამ წარწერებს გაკვრით ვეხები [გაგოშიძე გ. 2003: 43; Gagohidze G. 2014: 89]. ნაზარეთის წარწერებს იხილავს ი. ჩეხანოვეცი [Tchekhanovets Y. 2011: 457-460; Tchekhanovets Y. 2018: 193-195], ბ. ხურცილავა [ხურცილავა ბ. 2014a: 24-31].

„აეტი“ (?) (IV ს-ის ბოლო – V ს-ის დასაწყისი)

ასომთავრული წარწერა ამოკანრულია სვეტის ბაზაზე არსებულ შელესილობაზე, სვეტის ბაზა გამოფენილია ნაზარეთის Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმში; წარწერის ფართობი: 9,8 X 6 სმ. ასოების სიმაღლე: 5,6 –2,5 სმ. (ნახ. 12, სურ. 14).

ნახ. 12

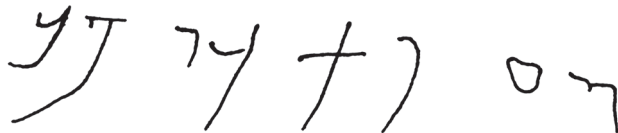
აეტი

ზ. ალექსიძე სრული უტყუარობით წარწერის პირველ „ა“ გრაფემას კითხულობს [ალექსიძე ზ. 2000: 21,24; ალექსიძე ზ. 2011: 13-25]. ი. ჩეხანოვეცი იმეორებს ზ. ალექსიძის წაკითხულს [Tchekhanovets Y. 2011: 457-460].

წარწერაზე გარკვევით მოჩანს ოთხი გრაფემა, მეორე გრაფემა უნდა იყოს ან „ა“-“ე“ ან „ა“ – „ე“. ვფიქრობ წარწერაზე იხსენიება პილიგრიმის სახელი – აეტი.

გიორგი (?) (IV ს-ის ბოლო – V ს-ის დასაწყისი)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული მინაწერი ნაღესობაზე; დაცულია ნაზარეთისCustodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმში. წარწერის ფართობი; 11,4 X 2 სმ. ასოების სიმაღლე: 2–0,7 სმ; ქარაგმა – განივი ხაზი (ნახ. 13, სურ. 15).

ნახ. 13

აეტი (?) შ(ეინყალ)ე ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე გ (?)

აქ მოგვაქვს ამ წარწერის პირველგამომქვეყნებლის ზ. ალექსიძის სავარაუდო წაკითხვა [ალექსიძე ზ. 2000: 10-25; ალექსიძე ზ. 2011: 22], თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ გრაფემა „გ“-ს ამოკითხვა სრული უეჭველობით ჭირს, სათანადოდ სახელი – „გიორგიც“ კითხვებს აჩენს. ამ გრაფემას აღენიშნება მარცხნივ განზიდული ხაზი, და ვერტიკალური ბუნი, ამგვარი ფორმა შეიძლება ჰქონდეს „ა“ – „ე“ ასოსაც. პალეოგრაფიული მონაცემებით წარწერა არ ჰგავს ადრეულ ძეგლს, მაგრამ ამ შემთხვევაში გასათვალისწინებელი არქეოლოგიური კონტექსტი, რითიც იგი ადრეული ხანით თარიღდება. ზ. ალექსიძის წაკითხვას ემხრობა ი. ჩეხანოვეცი [Tchekhanovets Y. 2011: 459].

„ლ(?)ინ კ“ (IV ს-ის ბოლო – V ს-ის დასაწყისი)

ასომთავრული სამი გრაფემა, ამოკანრული ნალესობაზე, რომელიც დაცულია ნაზარეთის Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმის ექსპოზიციაში. ეს წარწერა, გიორგის (?) წარწერის ზევითაა ამოკანრული. წარწერის ფართობი: 6,4 X 2,3 სმ; გრაფემათა სიმაღლე: 2–0,5 სმ; (ნახ. 14, სურ. 16).

ლ(?)ინ კ

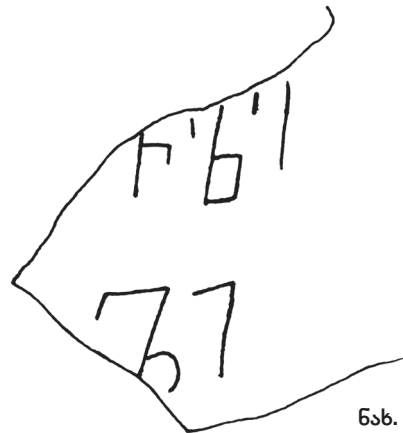
ნახ. 14

ზ. ალექსიძე კითხულობს „ლივნ კ“; ავტორის აზრით ეს წაკითხვა არ არის უეჭველი [ალექსიძე ზ. 2000, 10-25; ალექსიძე ზ. 2011: 22]. ი. ჩეხანოვეცი ამ წარწერიდან მხოლოდ გრაფემა „კ“-ს არჩევს [Tchekhanovets Y. 2011: 457].

ჩვენი წაკითხვაც სავარაუდოა, დაბეჯითებით ვერ ვამტკიცებ, მაგრამ შედარებით გარკვევით ჩანს ასონიშნები „ი, ნ, კ“, პირველი გრაფემის მხოლოდ მუცელია მოჩანს.

„პავლე მოციქული“ (IV ს-ის ბოლო – V ს-ის დასაწყ.)

ორსტრიქონიანი გაკუთხოვნებული ასომთავრული ნაკანრი წარწერის ფრაგმენტი ნალესობაზე. დაცულია ნაზარეთის Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმში. წარწერის ფართობი: 5,4 X 3,1 სმ; ასოების სიმაღლე: 1,9–1,5 სმ (ნახ. 15, სურ. 17).

ჩ'ნ'ი [პავლე
 ზ'ე [მოციქული

ნახ. 15

პირველად გამოქვეყნდა ზ. ალექსიძის მიერ, ვიზიარებ მის სავარაუდო წაკითხვას [ალექსიძე ზ. 2000: 21; ალექსიძე ზ. 2011: 13 – 25]. იხ. ასევე [Tchekhanovets Y. 2011: 459].

იერუსალიმი

ქრისტეს საფლავის ეკლესია

ქრისტეს საფლავის (მაცხოვრის საფლავი, უფლის საფლავი, წმინდა საფლავი, აღდგომა, გოლგოთა) ეკლესია, ძველი იერუსალიმის შუაგულში მდებარეობს (სურ. 18). ეს დიდი შენობაა, რომელიც საერთო სახურავის ქვეშ აერთიანებს მაცხოვრის ჯვარცმის, საფლავად დადების, ძელი ჭეშმარიტის აღმოჩენის წმინდა ადგილებს და სხვა მრავალ სამლოცველოს. აქ უდიდესი სიწმინდე ქრისტეს საფლავი – კუფუკლია და გოლგოთას ნიშია (სურ. 19, სურ. 20).

ეს ადგილი I საუკუნეში ქალაქის გალავნის მიღმა მდებარეობდა, აქ იერუსალიმელი პირველი ქრისტიანები სალოცავად რეგულარულად იკრიბებოდნენ. სწორედ ამ ადგილას 135 წელს, ქრისტიანთა დამცირების მიზნით, იმპერატორ ადრიანეს ბრძანებით აიგო წარმართული ღვთაების – ვენერას ტაძარი.

325 წელს იმპერატორ კონსტანტინეს (+ 337 წ.) დედის, ელენე დედოფლის თაოსნობით აქ დაიწყო გათხრები მაცხოვრის ჯვრის აღმოსაჩენად. გათხრების დროს გამოვლინდა კლდეში ნაკვეთი მაცხოვრის საფლავი, შორიახლოს, ღრმად მიწისქვეშ კი აღმოჩნდა მაცხოვრის ჯვარი – ძელი ჭეშმარიტი და იმ ორი ავაზაკის ჯვრები, რომლებიც მაცხოვართან ერთად აწამეს.

326 წელს, ამ ადგილას ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინეს გადაწყვეტილებით დაიწყო დიდი კომპლექსის მშენებლობა. მშენებლობა 335 წელს დასრულდა. ქრისტეს საფლავი – აკლდამა (კუფუკლია), რომელსაც შესასვლელი აღმოსავლეთიდან ჰქონდა, სვეტებზე დამყარებული სალხინებლით შეამკეს. საფლავის აღმოსავლეთით აიგო დიდი ხუთნავიანი ბაზილიკა. ბაზილიკასა და კუფუკლიას შორის, რომელიც დიდ მრგვალ შენობაში – როტონდაში მოექცა, სამი მხრიდან კარიბჭეებით გაფორმებული შიდა ეზო იყო, მას ტრიპორტიკოს უწოდებდნენ. ბაზილიკის სამხრეთი კედლის სიახლოვეს, ღია ცის ქვეშ წამომართულ კლდეზე – გოლგოთაზე, მაცხოვრის ჯვარი იდგა.

614 წელს სპარსელებმა ააოხრეს იერუსალიმი და დაანგრეს კონსტანტინეს აგებული ქრისტეს საფლავის კომპლექსი. ამ დროს სპარსელებმა გაიტაცეს ქრისტეს ჯვარი – ძელი ჭეშმარიტი, რომელიც 629 წელს უკან დააბრუნა ბიზანტიის კეისარმა ჰერაკლემ.

ქრისტეს საფლავის ეკლესია VII საუკუნის ოციან წლებში ააშენა წმ. თეოდოსის მონასტრის წინამძღვარმა მოდესტიმ. ახალი ნაგებობა ზომით დიდად ჩამოუვარდებოდა კონსტანტინეს აგებულ ეკლესიას.

1009 წელს ეკლესია მთლიანად დაანგრია ეგვიპტის მმართველმა ალ-ჰაქიმმა (996-1021 წწ.).

ქრისტეს საფლავი ააგეს ბიზანტიის იმპერატორის კონსტანტინე IX მონომახის (1042-1055 წწ.) დროს – 1048 წელს, როგორც ჩანს, ამ საქმეს ქართველებიც არ გამოკლებიან.

1099 წელს იერუსალიმი აიღეს ჯაროსნებმა. იერუსალიმის აღებიდან ორმოცდაათი წლის თავზე – 1149 წელს ჯვაროსნებმა ქრისტეს საფლავის ახლი კომპლექსი დაასრულეს. ტაძარმა თითქმის უცვლელი სახით მოაღწია ჩვენამდე. ეკლესიის მთავარი – სამხრეთი ფასადი მოკირწყლულ შიდა ეზოს უკავშირდება, ამ კედელში გაჭრილია ორი ფართო კარი, რომელთაგან აღმოსავლეთისა 1187 წელს – სალაჰ ად-დინის მიერ ჯვაროსნების დამარცხების შემდგომ ამოქოლეს [Murphy-O'Connor J. 1998: 50; ცერაძე თ., გაგომიძე გ. 2007: 21].

უძველესი მოწმობა იმისა, რომ ქართველი ბერმონაზვნები დაფუძნებული იყვნენ ქრისტეს საფლავის ეკლესიაში, X საუკუნის სამოცდაათიან წლებს განეკუთვნება [მეტრეველი ე. 1984: 79, 80]. XI საუკუნის ორმოციანი წლებიდან ქართული თემი, ქრისტეს საფლავის ეკლესიაში, ერთ-ერთ უდიდეს სინმინდეს გოლგოთას სამლოცველოს ფლობს [ცერაძე თ., გაგომიძე გ. 2007: 18]. ქართული საძმო ქრისტეს საფლავზე განსაკუთრებით XIII-XVI საუკუნეებში მოძლიერდა, როდესაც წმინდა მინას ეგვიპტელი მამლუქები ფლობდნენ. იტალიელი მისიონერი ბერნარდინო ამიკო თავის წიგნში, რომელშიც წმინდა მინის ტაძრების აღწერა და ნახაზებია მოცემული (1593-1597 წწ.), უთითებს ქრისტეს საფლავის იმ წმინდა ადგილებს, რომლებიც ქართველებს ეკუთვნოდა [Bernardino Amico 1997: 88-90, 102].

კახეთის მეფე ლეონის (1520-1574 წწ.) დაფინანსებით 1533-1536 წლებში წმინდა საფლავის ეკლესიაში დიდი აღდგენითი სამუშაო ჩაუტარებიათ. ამ ფაქტის აღსანიშნავად გოლგოთის საპატრიარქო ტახტის მარმარილოს საფეხურზე ამოკვეთილი იყო ქართული წარწერა რომელიც გვამცნობდა – კახთა მეფე ლეონის იერუსალიმში გაგზავნილი ჯვარის მამა იოაკიმეს მიერ დაქვეყნებული უფლის საფლავის სამლოცველოს და გოლგოთას აშენებას [Цагарели А. 1888: 247]. პატრიარქის ტახტი ქართული წარწერით და ქრისტეს საფლავის სამლოცველო 1808 წლის დიდ ხანძარს შეეწირა.

ქრისტეს საფლავის ეკლესიის მთავარი კარი სამხრეთ კედელშია გაჭრილი, კარის ორსავე მხარეს, რუხი და მუქი მწვანე ფერის მარმარილოს სვეტებია განლაგებული. ეს სვეტები სპოლიას წარმოადგენს და ძველი

ნაგებობის ნაწილებია; ამგვარადვეა გაფორმებული კარის აღმოსავლეთით მდებარე ამოქოლილი შესასვლელიც. კარისპირა სვეტები დაფარულია მლოცველთა წარწერებით. აქ ბერძნულ, ლათინურ, სირიულ, არაბულ, სომხურ ნაკანრ და საღებავით შესრულებულ წარწერებს შორის ჩვიდმეტი ქართული ასომთავრული და ნუსხახუცური მინაწერიც არის. ქართული წარწერები ამოქოლილი კარის მახლობელ სვეტებზე ვერ შევნიშნე და როგორც ჩანს არც არის. წარწერები ნვეტიანი იარაღით არის ამოკანრული, არც ერთს არ აქვს თარიღი, მათი ამოკვეთის ქვედა ქრონოლოგიური ზღვარი XII საუკუნის ორმოციანი წლებია (ეკლესია ეკურთხა 1149 წ.), როდესაც ძველი ნაგებობის მარმარილოს სვეტებით ახლად აგებული ეკლესიის კარი შეამკეს. მინაწერთა არსებობა მხოლოდ კარის მახლობელ სვეტებზე მიუთითებს, რომ ისინი დატანილია მას შემდეგ, რაც სვეტები კარის შემამკობელ ელემენტებად იქცნენ. ეკლესიის კარი და მისი მიმდებარე კედლები მლოცველთათვის წარწერათა შესასრულებლად პრესტიჟული ადგილი იყო. სტილით წარწერათა ასონიშნები ერთმანეთს ჰგავს („C“–„ა“-ს ჰორიზონტალური ხაზი ტანსაა დაშორებული, „I“–„ი“, „შ“–„მ“ გრაფემებს ზედა ჰორიზონტალის მარცხენა ბოლო ზევითაა აშვერილი, „Q“–„ო“-ს ფეხი ქვევით მიდრეკილია) და XIII-XVII საუკუნეებით ისაზღვრება. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კედლებზე წარწერის ამოკვეთას ყველა მსურველი ვერ შეძლებდა, უნდა გქონოდა გარკვეული პრიორიტეტი და უფლება ამის გასაკეთებლად. წარწერათა პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგად მიღებული დასკვნები სრულად ეთანხმება ისტორიულ მონაცემებს. ქრისტეს საფლავზე ქართული წარწერები ამოკვეთილია იმ დროს როდესაც ქართველები სალოცავ ადგილებს ფლობდნენ ამ ეკლესიაში.

წარწერებს განვიხილავ შემდეგი თანამიმდევრობით: კარის მარცხნივ (დასავლეთით) და კარის მარჯვნივ (აღმოსავლეთით) სვეტების რიგი.

„სოფრონი“ (XIII ს-ის ბოლო – XIV ს.)

სამსტრიქონიანი ასომთავრული მინაწერი ქრისტეს საფლავის კარის მარცხენა (დასავლეთი) წირთხლზე, მიწიდან 290 სმ. წარწერის ფართობი: 22,5 X 12 სმ. ასოების სიმაღლე 6–3 სმ. ქარაგმის ნიშანი ჰორიზონტალური ბოლოებაკეცილი მოკლე ხაზი. „P“ – „ფ“ და „K“ – „რ“ გრაფემები შეწინააღმდეგებულია (ნახ. 16, სურ. 21).

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 1992: 138,139; გაგოშიძე გ. 2003: 36; Gagoshidze G. 2014: 71; Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 406, 407].

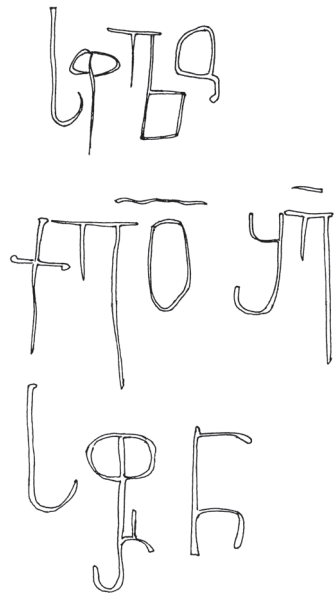
სფზ

ქჩო ყი

სქჩ

ს(აფლავ)ო | ქ(რისტ)ე(სა)ო შ(ეინყალ)ე | ს(ო)ფრ(ო)ნ

იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში დაცულია იოანე ოქროპირის იოანეს სახარების განმარტებანის ექვთიმე ათონელისეული თარგმანი, რომელსაც აქვს გვიანდელი ხანის მინანერი: „ცოდვილი სოფრონ, შეგირდი ყოველთა“ [მარი ნ. 1955: 68]. წინა გამოკვლევებში შესაძლებლად მიმაჩნდა ამ წარწერის სოფრონის გაიგივება იერუსალიმის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე ამოკვეთილ წარწერაში ნახსენებ საბა ყოფილ სოფრონთან, ეს უკანასკნელი – XV-XVI საუკუნეებში, იერუსალიმში მოღვაწე წიგნების ცნობილი „შემმოსველი“ იყო [გაგოშიძე გ. 2003: 36; Gagoshidze G. 2014: 71, 72, 74] (იხ. წმ. ნიკოლოზის მონასტრის ქართული წარწერები). ამჯერად ვფიქრობ, რომ ქრისტეს საფლავის კედელზე ამოკვეთილ წარწერაში ნახსენები „სოფრონ“ და წმ.

ნახ. 16

ნიკოლოზის წარწერის „საბა ყოფილი სოფრონ“ სხვადასხვა პირია, და წარწერებიც განსხვავებული დროით უნდა დათარიღდეს. წარწერები ერთმანეთისგან განსხვავდება გრაფემათა მოხაზულობით – წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის წარწერის ასონიმნებს აღენიშნებათ XV-XVI საუკუნეებისთვის მახასიათებელი უტრირებული მოყვანილობა; ქრისტეს საფლავის წარწერა კი გრაფემათა სადა მოხაზულობით და დაგრძელებული დუქტუსით უფრო XIII საუკუნის მინურულით ან XIV საუკუნით თარიღდება. აღსანიშნავია, რომ XV-XVI საუკუნეში მოღვაწე, წიგნების ცნობილი შემმოსველი ყველგან იხსენიება, როგორც – „საბა ყოფილი სოფრონ“; ქრისტეს საფლავის წარწერაში კი მხოლოდ – სოფრონი დასტურდება.

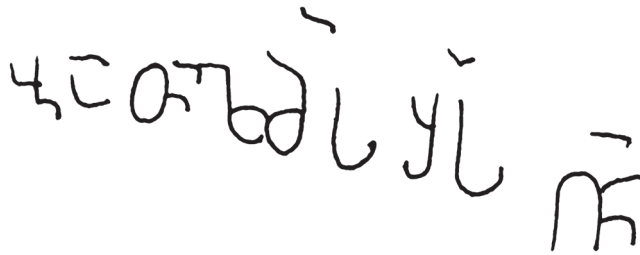
პატარიძე-ჩეხანოვეცს მიაჩნიათ, რომ ქრისტეს საფლავის წარწერაში ნახსენები „სოფრონი“ და წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის „საბა ყოფილი სოფრონ“ ერთი და იგივე პირია [Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 406, 407].

ქრისტეს საფლავის კარის წირთხლზე ამოკვეთილ წარწერაში ნახსენები სოფრონ, როგორც ჩანს გამორჩეული პიროვნება იყო, იგი თავის წარწერას სვეტებზე კი არ კვეთს სადაც უამრავი სხვა მლოცველის წარწერაცაა, არამედ, განსაკუთრებულ ადგილს არჩევს.

„ბართლომე“ (XV ს-ის ბოლო XVI ს-ის დასაწყისი)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა კარის მარცხნივ (სამხრეთით) პირველ სვეტზე. სვეტის მარჯვენა მხარეს, ფილაქნიდან – 199 სმ. წარწერა-

ის ფართობი: 8,5 X 3 სმ. ასოების სიმაღლე: 1,4–0,7 სმ. ქარაგმის ნიშანი: მოკლე კლაკნილი ხაზი (ნახ. 17, სურ. 22).

ნახ. 17

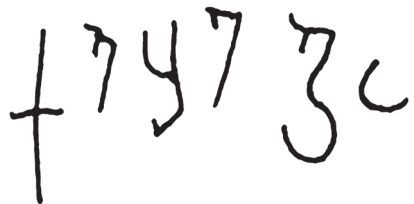
გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 144; Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 401].
ჟღერდეს ყნ იწ

ბა(რ)თლომ(ე)ს შ(ეუნდენე)ს ღ(მერთმა)ნ

XV საუკუნის ბოლოთი და XVI საუკუნით თარიღდება „ჯვრის მონასტრის ყოფილი ბერი ბართლომე“-ს წერილი [ბერძნიშვილი მ. 1989: 26,111]. ქრისტეს საფლავის ბერი – „აღდგომელი ბართლომე“ იხსენიება პეტერ-ბურგში დაცული ხელნაწერის – იოანე ოქროპირის მარგალიტის E16 (E113; G150b) ანდერძ-მინაწერში. ა. ცაგარელის ვარაუდით ეს მინაწერი XIV-XVII საუკუნეებით თარიღდება [Цагарели А. 1888: 192; ცერაძე თ., ხოფერია ლ. 2016: 683]. ბერი ბართლომე ჯვრის მონასტრის დატოვების შემდგომ ქრისტეს საფლავის ქართული საძმოს წევრი გახდარა.

„გიორგი“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი ნუსხური წარწერა კარის მარცხნივ პირველ სვეტზე. ფილაქნიდან – 146 სმ; წარწერის ფართობი: 2,5 X 2 სმ. ასოების სიმაღლე: 1,8–0,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი არ არის ნახმარი (ნახ. 18, სურ. 23).

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 144]

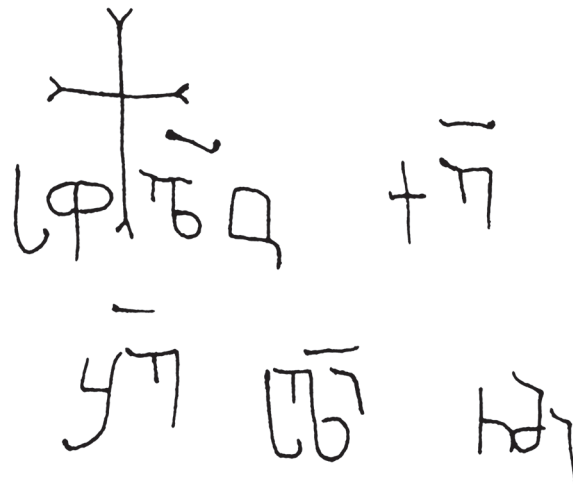
ქე Se gY

ქ(რისტე)ე შ(ეინყალ)ე გ(იორგ)ე

ნახ. 18

„საფლავო ქრისტესაო“ (XIV-XVI სს.)

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ამოკვეთილია კარის მარცხნივ პირველ სვეტზე მინიდან – 100 სმ. წარწერის ფართობი 9,5 X 6,3 სმ. ასონიშნების სიმაღლე: 1,5–0,9 სმ. პირველ სიტყვას ჰყოფს ჩაკვეთილი ჯვარი ორკაპა ბოლოებით. ქარაგმის ნიშანი: ბოლოწერტილოვანი კლაკნილი ხაზია (ნახ. 19, სურ. 24).

ნახ. 19

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 143; Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 406].

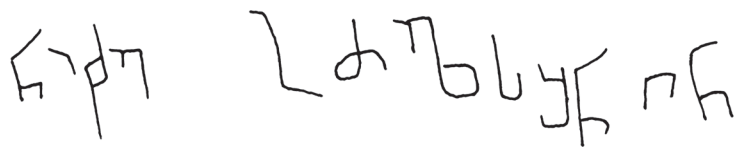
სქუნდ ქუ

ყუ სუ ხუ

ს(ა)ფლ(ავო ქ(რისტე)ე(სა)ო | შ(ეინყალ)ე ს(ულ)ი ჩ(ე)მი

„ნიკოლოზ გრძელი“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი, გაკუთხოვნილი ასომთავრული წარწერა კარის მარცხნივ, პირველი სვეტის ბაზის აღმოსავლეთ ნახნაგზე. ქვაფენილიდან – 46 სმ. წარწერის ფართობი: 14,5 X 2,5 სმ. ასონიშნების სიმაღლე: 2,3 – 0,5 სმ. ასონიშანი „ხ“ – „კ“ შებრუნებულია (ნახ. 20, სურ. 25).

ნახ. 20

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 1992: 140; გაგოშიძე გ. 2003: 35, 36; Gagoshidze G. 2014: 74,75; Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 405].

ხუ სუსუქი

ნიკ(ო)ლ[ოზ] გ(რ)ძ(ე)ლს შ(ე)უნდვენ ღ(მ)ერთმან

ეს მინაწერი სვეტზე გაჩენილი ღრმა ნაპრალის გამო დაზიანებულია. ამავე პირის ორი მინაწერია ბეთლემის შობის ეკლესიის სვეტებზე.

„იოსები“ (XIV – XV სს.)

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ქრისტეს საფლავის კარის მარცხნივ მეორე (შუა) სვეტზე, მიწიდან – 190 სმ. წარწერის ფართობი:

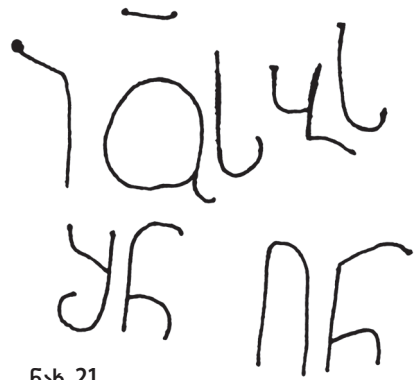
7 X 6 სმ, ასოების სიმაღლეა 4–1,5 სმ; ქარაგმის ნიშანი – ბოლონერტილოვანი მოკლე განივი ხაზია, გრაფემებს ბოლოები ნერტილებით აქვს გაფორმებული (ნახ. 21, სურ. 26).

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 142, 143; Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 403-405].

ႠႡႢႣ

ჟნ ინ

იოს(ე)ბს | შ(ე)უნდვენ ღ(მერთმა)ნ

ნახ. 21

იერუსალიმის ქართველ მოღვაწეთა შორის სახელი იოსები მრავალ პირს ერქვა. იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის წინამძღვართაგან სამი იოსები იყო: პირველი XIV საუკუნის მიწურულს ან XV საუკუნის დასაწყისში ხელმძღვანელობდა მონასტერს, მეორე – იოსებ არქიმანდრიტი XVI საუკუნის მიწურულის ჯვარის მამა იყო, მესამე იოსები – 1666 წელს ჩანს [მეტრეველი ე. 1962: 37, 40].

ხელნაწერთა მინაწერებიდან ვიგებთ, რომ იერუსალიმში ქრისტეს საფლავის (აღდგომელი) ბერი ყოფილა წიგნების ცნობილი მკაზმავი იოსებ ხუნტუსძე [Цагарели А. 1888: 153, 174], იგი რ. ბლეიკს XVII საუკუნის პირი ჰგონია [Blake R. 1924: 400], პატარიძე-ჩეხანოვეცის კვლევით იოსებ ხუნტუსძე XV საუკუნეში მოღვაწეობდა [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 405].

„ქრისტეო“ (XIV-XVI სს.)

ასომთავრული დაუსრულებელი მინაწერი კარის მარცხნივ მეორე (შუა) სვეტზე. მიწიდან 112 სმ. წარწერის ფართობი: 3 X 2,5 სმ. ასო-ნიშნების სიმაღლე 2,5–1,7 სმ. ეს მინაწერი შესრულებულია „თომა ყოფილი იოვაკიმ ჯვარაძის“ წარწერის მარცხნივ (ნახ. 22, სურ. 27).

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 141].

ქႠ ქ(რისტე)ო

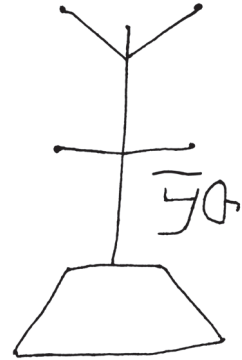
ნახ. 22

„შოთა“ (XII(?)-XIII სს.)

ორი ასომთავრული გრაფემით შედგენილი სიტყვა, კარის მარცხნივ მეორე სვეტზე, მიწიდან 156 სმ; ფართობი: 1,7 X 1,2 სმ. ასოების სიმაღლე: 1,2–1 სმ. ქარაგმა განივი ხაზი სიტყვის მარცხნივ ამოკვეთილია გოლგოთის ჯვარი ორი სხვიით (ნახ. 23, სურ. 28).

† ყ̣ღ † შ(ო)თ(ა)

წარწერა მოგვიანო ხანის ნაკანრითაა გადაჩხა-
ბნილი. შესაძლებელია, სახელი „შოთა“ დავეუკავ-
შროთ ჯვრის მონასტრის სააღაპე ნიგნში ჩანერილ
შოთა მეჭურჭლეთუხუცესის აღაპს, რომელიც XII
საუკუნეში ან XII-XIII საუკუნეთა მიჯნაზეა დაწერ-
ილი [მეტრეველი ე. 1962: 108, 109, 178, 179] და
ჯვრის მონასტერში სამხრეთ-დასავლეთ სვეტზე
გამოსახულ შოთა რუსთველის ფერწერულ გამო-
სახულებას.

ნახ. 23

„თომა ყოფილი იოვაკიმ ჯვარიძე“ (XIV-XVI სს.)

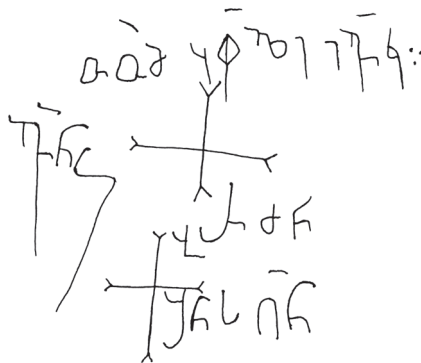
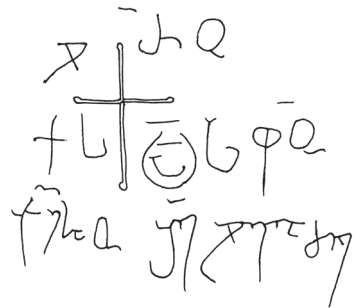
შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, კარის მარცხნივ მეორე
(შუა) სვეტზე⁵, მიწიდან 106 სმ. წარწერის ფართობი: 23,5 X 16 სმ. გრა-
ფემათა სიმაღლე: 5,5 – 0,3 სმ. ქარაგმის ნიშანი სწორი და კლაკნილი
ხაზი. წარწერის შუაში ერთი ბოლონერტილოვანი და ორი ორკაპა ბო-
ლოებით დასრულებული ჯვარია ჩაკვეთილი. განკვეთილობის ნიშანი სამი
წერტილია. რამდენიმე სიტყვას აღენიშნება ბოლო მარცვალთა დაქარაგ-
მება (ნახ. 24, სურ. 29).

გამოცემები: [გაგოშიძე გ.
1992: 140-142; გაგოშიძე გ. 2003:
37; Gagoshidze G., 2014: 75-77; Pa-
taridze T., Tchekhanovets Y. 2016:
401-403]

ა̣ჟ
ჩ̣ს ზ̣ც ს̣ჟ
ჩ̣რ̣ს̣ც̣ ყ̣რ̣ ა̣რ̣ც̣ა̣
ღ̣რ̣გ̣ ყ̣ფ̣ნი̣ რ̣ნი̣
რ̣ნი̣
ღ̣ა̣ა̣
ყ̣რ̣ ი̣რ̣

ჯ(უა)როი ქ(რისტი)ს(აო) და
ს(ა)ფ(ლავ)ოი ქ(რისტი)ესაო შ(ე-
ინყალ)ე ჯვარ(ი)ძე| თომ(ა)

5 ის სვეტია, რომელსაც ქვედა ნაწილ-
ში დიდი ნახეთქი აქვს. გადმოცემის
მიხედვით, სვეტის გახეთქვა 1579
წლის დიდ შაბათს მომხდარ სას-
წაულს უკავშირდება [ცერაძე თ., გა-
გოშიძე გ. 2007: 7,9].

ნახ. 24

ყ(ო)ფ(ი)ლი ი(ო)ვ(ა)კ(იმ) | ვ(ი)ნც | ბრძ(ა)ნ(ოს) | შ(ე)უნდ(ე)ნ(ე)ს ღ(მერთმა)ნ

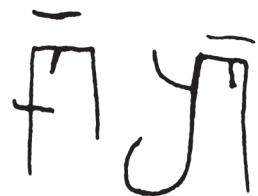
პირველ პუბლიკაციაში [გაგოშიძე გ. 1992: 140-142] წარწერა გამოვაქვეყნე როგორც ორი დამოუკიდებელი გრაფიტი (N4, N5), თუმცა იქვე განვმარტე, რომ შესაძლებელია ეს ერთი წარწერა იყოს, რადგანაც თუ „ჯვარიძე“-ზე გავწყვიტავთ ტექსტს და ჩავთვლით რომ იგი დამოუკიდებელი წარწერაა, ხოლო „თომა ყოფილი იოვაკიმ“-ი დამოუკიდებელი, ამ შემთხვევაში მეორეს – „თომა ყოფილ იოვაკიმ“-ეს, თითქოს დასაწყისი აკლია – არ ჩანს მიმართვის ობიექტი, გაურკვეველია ვის და რას შესთხოვს იგი, როდესაც მომხსენიებლისთვის უფლისგან შენდობას ითხოვს. ამ გარემოებამ და ასონიშნების დიდმა მსგავსებამ დამარწმუნა, რომ საქმე გვაქვს ერთ წარწერასთან, იგი ერთი მწერლის მიერაა ამოკანონული და აქ როგორც ერთ წარწერას ისე ვაქვეყნებ.

პ. კონჭოშვილი ამ წარწერას ასე კითხულობს „ქრისტე მაცხოვარ, შეიწყალე ჯარვარ...“ [კონჭოშვილი პ. 1901: 48]; თ. პატარიძე, ი. ჩეხანოვეცი „ჯეაძე“-ს კითხულობენ, ასონიშნად „ვ“-ს მარჯვნივ გაშვერილ მოკაუჭებულ ფეხს ვერ ამჩნევენ, თუმცა ეს კარგად ჩანს, როგორც ფოტოზე ასევე, ჩემს მიერ გადმოღებულ ასლზეც. მოკლედ, დიდი ალბათობით აქ გვარი „ჯვარ(ი)ძე“ წერია. (გვარი ჯვარიძის შესახებ იხ.: [მაისურაძე ი. 1990: 244]).

მკვლევრებს – პატარიძე-ჩეხანოვეცს მიაჩნიათ, რომ აქ ორი სხვადასხვა წარწერაა – „თომა-ყოფილ იოვაკიმეს“ წარწერას განცალკევებით განიხილავენ; მათი აზრით იოვაკიმე შესაძლებელია ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი ყოფილიყო 1538 წ. [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 401-403]; წარწერაში დამონშებული თომა ყოფილი იოვაკიმეს, იოვაკიმ ჯვარის მამასთან იდენტიფიკაციის შესაძლებლობა ჩემს კვლევებშიცაა განხილული [გაგოშიძე გ. 2003: 37; Gagoshidze G., 2014: 75-77], მართლაც, ამ წარწერაში შესაძლებელია, ცნობილ იოვაკიმე ჯვარის მამასთან გვექონდეს საქმე, რომელიც ლევან კახთა მეფის (1520-1574 წწ.) დავალებით ჩამოვიდა წმინდა მინაზე [Цагарели А. 1888: 247], თუმცა სახელი – იოვაკიმე-ს გარდა, ამგვარი იდენტიფიკაციისთვის სხვა მონაცემები არ გვაქვს; ვფიქრობ, გრაფემათა მოხაზულობით, წარწერა მითითებული ქრონოლოგიური მონაკვეთის (XIV-XVI სს.), უფრო ადრეული ეტაპისკენ იხრება.

„ქრისტე შეიწყალე“ (XIII-XIV სს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა კარის მარჯვნივ პირველის სვეტის ბაზაზე (დასავლეთ ნახნაგზე), მიწიდან – 56 სმ. წარწერის ფართობი: 3,3 X 2,7 სმ; გრაფემების სიმაღლე: 2–1,3 სმ; ქვარაგმის ნიშანი მოკლე ხაზი (ნახ. 25, სურ. 30).

ნახ. 25

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 144].

ქ⁷ ყ⁷

ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ე

„გ“ (XIV-XVI სს.)

ასომთავრული „გ“ გრაფემა ამოკვეთილია კარის მარჯვნივ პირველი სვეტის ბაზის ლილვზე, „დავითის“ მინაწერის მარცხნივ ფილაქნიდან 71 სმ. ასო-ნიშნის სიმაღლე – 1,4 სმ. (ნახ. 26, სურ. 31).

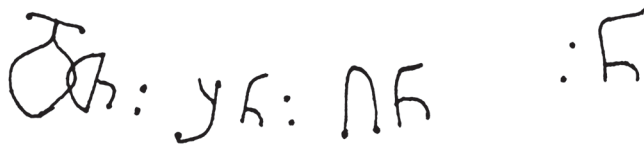

ნახ. 26

ღ გ

„დავითი“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა კარის მარჯვნივ პირველი სვეტის ბაზაზე, მიწიდან – 67 სმ. წარწერის ფართობი: 11 X 2,5 სმ. ასოების სიმაღლე: 1,8–0,9 სმ. განკვეთილობის ნიშანი: ორი წერტილი. ქარაგმის ნიშანი არ არის ნახმარი (ნახ. 27, სურ. 32).

ნახ. 27

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 145; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 407]

ღღ: ყნ: ინ ნ

დ(ავი)თ(ს) შ(ეუნდვე)ნ ლ(მერთმ)ან [ა](მე)ნ

„იოსებ“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი ნუსხურწარევი გაკუთხოვნილი ასომთავრული მინაწერი კარის მარჯვნივ პირველი სვეტის ბაზის ლილვზე, ფილაქნიდან – 63 სმ. წარწერის ფართობი: 7 X 4,5 სმ. გრაფემათა სიმაღლე: 2,5–0,7 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე სწორი ხაზი. ასონიშანი „ო“ ნუსხურადაა დანერილი (ნახ. 28, სურ. 33).

ნახ. 28

გამოცემა: [გაგოშიძე გ. 1992: 144,145; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 407]

ქ⁷ ყ⁷ ო⁷ ს ქ(რისტ)ე შ(ეინყალ)ე იოს[ებ]

პატარიძე-ჩახანოვეცი არ გამორიცხავენ, რომ აქ სახელი „იოს(ია)“ იყოს დაქარაგმებული [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 407].

„ეკლესია „ (XIV-XVI სს.)

ორი ასომთავრული გრაფემა კარის მარჯვნივ მეორე სვეტზე, ფილაქნიდან – 136 სმ. ფართობი: 2,5 X 1,8 სმ; გრაფემა-თა სიმაღლე: 2,3–1,5 სმ, (ნახ. 29, სურ. 34).

ⴒⴓ ეკ(ლესია)

ნახ. 29

„გერმანოზ“ (XIV ს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული დაგრძელებული გრაფემებით შესრულებული წარწერა კარის მარჯვნივ მეორე სვეტზე მინიდან – 120 სმ. წარწერის ფართობი: 7 X 4,5 სმ. ასოების სიმაღლე: 4,5–3 სმ. ეს მინაწერი დაუსრულებელია, სახელი მიცემით ბრუნვაშია (ნახ. 30, სურ. 35).

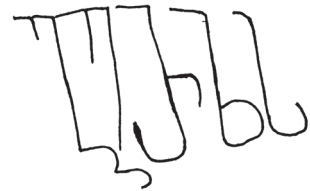
გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 1992: 145,146; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 410]

ⴒⴓⴓⴓ

გ(ე)რ(მანო)ზს

იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში მოღვაწე რამდენიმე პირია ამ სახელით ცნობილი: XIV საუკუნის მეორე ნახევარში ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი იყო გერმანოზი, მას Jer. N 44 ხელნაწერზე შეუსრულებია მხედრული წარწერა: „ქრისტეს საფლავო მილხინე მე ცოდვილსა ჯუარის მამას და ცოდვები შეუნდვენ“ [მეტრეველი ე. 1962: 36,37]. ჯვრის მონასტრის წიგნი – ბასილი დიდის ცხოვრება (1056 წ.) მოგვიანებით შეუკაზმავს ვინმე გერმანე ეზდაველიძეს [Цагарели А. 1888: 173, 174; მარი ნ. 1955: 19.]. ა. ცაგარელს აღდგომის ეკლესიის სალაროში უნახავს ოლარი (წარწერაში „სამხრეთი“), რომელიც ჯვრის მონასტრის მღვდელ-მონაზონ გერმანეს შეუკერვინებია და ქრისტეს საფლავისა და ჯვრის მონასტრისთვის შეუწირავს [Цагарели А. 1888: 250].

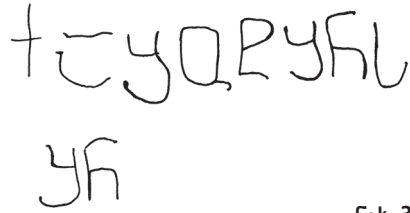
დახვეწილი, წაგრძელებული დუქტუსის ასონიშნებით შედგენილი ეს წარწერა ვფიქრობ, XIV საუკუნეში უნდა იყოს ამოკვეთილი. წარწერაში ნახსენები სახელისა და XIV საუკუნის მეორე ნახევარში მოღვაწე ჯვრის მონასტრის წინამძღვრის სახელის მსგავსი ფორმა – „გერმანოზ“ მაფიქრებინებს, რომ ერთი და იგივე პირთან გვაქვს საქმე. ჯვარის მამა გერმანოზის მოსახსენებელია სინას მთის ქართველთა ეკლესიის სულთა მაციაზეში [კლდიაშვილი დ. 2008: 165].

ნახ. 30

„ამოტ“ (XIV-XV სს.)

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, მდებარეობს კარის მარჯვნივ მეორე სვეტზე, ფილაქნიდან 135 სმ. წარწერის ფართობი: 11 X 5,5 სმ. ასოების სიმაღლე; 2-1,5 სმ. წარწერას განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არ აქვს. სიტყვები არ არის ერთმანეთს დაცილებული. წარწერის დასაწყისში ჯვარია ამოკვეთილი (ნახ. 31, სურ. 36).

ნახ. 31

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 1992: 147; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 409,410]

† ოცდრჳნს
ორ

† ამოტ(ს) შ(ეუნდვ)ნ(ე)ს | შ(ეენი)ნ

პირველ გამოცემაში ამ წარწერას ასე ვკითხულობ: „ამოტ შ(ეუ)ნ(დო)ს შნ...“ [გაგოშიძე გ. 1992: 147].

პატარიძე – ჩეხანოვეცი წარწერას კითხულობენ: „ამ(ო)ტ შ(ე)ნს(ა) შ(ე)ენი(ე)ნ“, მათი აზრით ამოტი აშკარად სომხური სახელია და სავარაუდოდ ეს პირი სომეხი ქალკედონიტი უნდა ყოფილიყო [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 409].

„მათე-გრიგოლ“ (XIV-XVI სს.)

ორსტრიქონიანი კუთხოვანი ასომთავრული წარწერა, ნუსხური „ა“ გრაფემით, ამოკვეთილია კარის მარჯვნივ მეორე სვეტზე. ფილაქანიდან – 123 სმ. წარწერის ფართობი: 10,5 X 5,5 სმ. ასოების სიმაღლე: 2,5-0.7 სმ. (ნახ. 32, სურ. 37).

ნახ. 32

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 1992: 146,147; Pataridze T., Tchekhanovets Y., 2016: 408, 409]

მათე ირ ორ
ორ

მათე ლ(მერთმან) შ(ეუნდვე)ნ | გ(რი)გ(ო)ლს

ვფიქრობ ტექსტი უფრო გამართული იქნება თუ ასე წავიკითხავთ:

მათე გ(რი)გ(ო)ლს ლ(მერთმან) შ(ეუნდვე)ნ

მათე გრიგოლი ჩვენთვის უცნობი პირია. სინას მთის XII-XIV სს.

ლიტურგიული კრებულის (Sin. 76) ანდერძ-მინანერში ამავე სახელებით ორი სხვადასხვა პირია დამონმებული: გამზრდელი გრიგოლ და მისი შეგირდი მათე, „ამისსა დამწერელსა მათეს, გაზრდილსა გრიგოლისი შეუნდვენ ღმერთმან, ამენ“ [გვარამია რ., მეტრეველი ე., ჭანკიევი ც., ხევსურისანი ლ., ჯღამაია ლ. 1987: 149].

პატარიძე-ჩახანოვეცს მიაჩნიათ, რომ ეს ორი სხვადასხვა წარწერაა, რადგანაც განსხვავებული ხელითაა ნაწერიო, შესაძლებელია ასეცაა, თუმცა სტრიქონები ერთმანეთთან მიჯრითაა ამოკვეთილი, ქვედა სტრიქონი ზედას უსწორდება, რაც მაფიქრებინებს, რომ ეს ერთი წარწერაა.

აბრაამის მონასტერი

ეს მცირე მონასტერი მდებარეობს ქრისტეს საფლავის სამხრეთი ეზოს აღმოსავლეთით. ეზოს აღმოსავლეთი კედლის უკიდურეს სამხრეთ ნაწილში გაჭრილი კარით ავდივართ და ვხვდებით ტერასაზე, როომლის ჩრდილოეთ ნაწილში აბრაამის მონასტერია. აბრაამის ეკლესია გარედან ემიჯნება გოლგოთას, მახლობლადვეა დიდი სატრაპეზოც, ირგვლივ ბერების სენაკებია. ეკლესია დასავლეთ აღმოსავლეთის ღერძზე განზიდული სწორკუთხა, დიდი სივრცეა, რომელიც სამი ჯვრული კამართაა გადახურული. აღმოსავლეთით სწორკუთხა საკურთხეველია, იგი სამი სარკმლითაა განათებული; საკურთხევის წინ დიდი იკონოსტასია აღმართული (სურ. 38). ეკლესიაში, სამხრეთ კედელში გაჭრილი კარით და რამდენიმე საფეხურით ჩავდივართ, ოდესღაც ეს კარი სარკმლის ღიობი იყო. ძველად ეკლესიის კარი დასავლეთ კედელში იყო გამართული, დღეს დასავლეთი კარი დავინროვებულია და სარკმლადაა გადაკეთებული. ეკლესიის სარკმლები საკმაოდ მალაა და შეტეხილი თაღებითაა დასრულებული. ინტერიერში კედლები XIX საუკუნის მხატვრობითაა დაფარული. ძველად ეკლესია უშუალოდ უკავშირდებოდა გოლგოთას ნიშს.

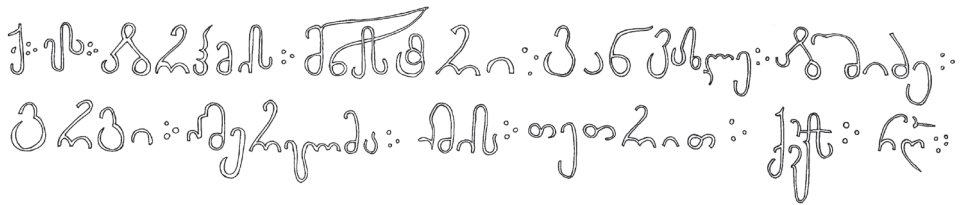
გიორგი ავალიშვილს (იერუსალიმში იმოგზაურა 1819-1820 წწ-ში), აბრაამის ეკლესიის კარიბჭეზე, სავარაუდოდ დასავლეთი კარის თავზე ამოუკითხავს 1599 წლის 11 სექტემბრით დათარიღებული ქართული, მხედრული წარწერა, რომელიც ვერცერთ სხვა მკვლევარს ვეღარ შეუნიშნავს. დღეს ეს წარწერა აღარ არსებობს. პეტრე კონჭოშვილი რომელიც 1899 წელს იმყოფებოდა იერუსალიმში, წერს: „ეხლა ამ მონასტერს (აბრაამის გ. გ.) ჰფლობენ ბერძნები და სრულიად მოუსპიათ ეს ქართული წარწერა, ვითარცა სხვა ეკლესიებშიაც, რომელნიც ოდესმე ქართველებს აღუშენებიათ პალესტინაში“ [კონჭოშვილი პ. 1901: 28]. წარწერის ტექსტი გვატყობინებდა, რომ თავად იოანე აბაშიძეს აზნაური გიორგი ჩიკოიძე გამოუგზავნია იერუსალიმში

გარკვეული საფასით, მამამთავარ აბრაამის მონასტრის განსაახლებლად. გიორგი ჩიკოიძეს შეუსრულებია ეს დავალება, რისთვისაც წამკითხველისგან ითხოვდა ლოცვას [ავალიშვილი გ. 1967: 045, 046, 211]. აბაშიძეების საგვარეულო, სულ გვიან XVI საუკუნიდან მაინც პატრონობდა იერუსალიმის მამათავარ აბრაამის ამ მონასტერს [ხურცილავა ბ. 2016 a: 12-19].

გიორგი აბაშიძის საქტიტორო წარწერა (1700 წ.)

ორსტრიქონიანი მხედრული წარწერა ამოკვეთილია ეკლესიის სამხრეთ კედელზე, კარის მარცხნივ (დასავლეთით) მოთავსებულ გათლილი ქვის ფილაზე, ქვაფენილიდან – 83 სმ-ის სიმაღლეზე ამავე ქვათლილზე, ქართული წარწერის თავზე მსგავსი შინაარსის ოთხსტრიქონიანი ბერძნული წარწერაა. ქართული წარწერის ფართობია: 84 X 17 სმ; ასოების სიმაღლეა: 6,3–0,9 სმ. წარწერის ასონიშნები გადაბმულია – ე. წ. „გაკრული ხელითა“ ნაწერი. ქარაგმის ნიშნად ნახმარია მოკლე განივი ხაზი, მრცხენა ბოლოში ორკაპათი დაბოლოებული. განკვეთილობის ნიშანი – სამი წერტილია. წარწერა ნაკითხული აქვთ ნ. ჩუბინაშვილს [Цагарели А. 1894: 47] და ალ. ცაგარელს [Цагарели А. 1888: 250]. წარწერა 2015 წელს მიმდინარე სარემონტო სამუშაოს დროს კედლიდან ჩამოხსნეს. დღესდღეობით წარწერა თავის ძველ ადგილასაა დაბრუნებული. წარწერის ასლი გადმოვიღე 2002 წლის 4 იანვარს (ნახ. 33, სურ. 39).

ახალი გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 2003: 42; Gagoshidze G. 2014: 80]

ნახ. 33

ქ. ეს.: აბრჰმის.: მნასტრი.: განვახლე.: აბაშიძე.:
 გრგი.: იმერელმა.: იმის.: თეთრით.: ქქს.: ჩლ.:
 ქ(რისტე) ეს აბრ(ა)ჰ(ა)მის მ(ო)ნასტ(ე)რი განვა(ა)ხლე აბ(ა)შიძე | გ(იო)
 რგი იმერელმა იმის თეთრით. ქ(ორონი)კ(ონ)ს ჩლ (1700)

გიორგი აბაშიძე (+ 1722 წ.), საქართველოს ერთ-ერთი ძლიერი და გავლენიანი თავადი იყო, რომელიც აქტიურ სახელმწიფოებრივ პოლიტიკას ეწეოდა [სოსელია ო. 1973: 153-209], ამავე დროს გიორგი აბაშიძე კულტურულ-აღმშენებლობით საქმიანობასაც არ ივიწყებდა. იერუსალიმში აბრაამის ეკლესიის შეკეთების გარდა გიორგი აბაშიძემ ქრისტეს საფლავს

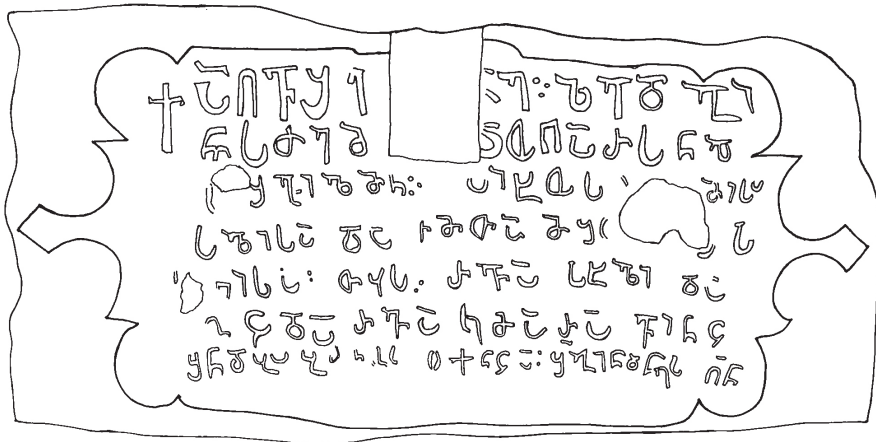
უსახსოვრა მინიატურებით მდიდრულად შემკული სახარება (XV-XVI სს.) – ანდერძში იხსენიება: გიორგი აბაშიძე, თანამეცხედრე გულქან ლორთქიფანიძე, შვილები – ლევან, ბეჟან და მალაქია. ამ სახარებას შემწირველები „ოქროს ოთხთავს“ უწოდებენ [ცერაძე თ., ცხადაძე დ. 2013].

წმ. თეკლას მონასტერი

მდებარეობს უფლის საფლავის ეკლესიის დასავლეთით, ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ტერიტორიაზე. ეკლესიის დარბაზული სივრცე წყვილ პილასტრზე დაფუძნებული ორი ჯვრული კამართაა გადახურული. აღმოსავლეთით ნახევარწრიული აფსიდაა, რომელსაც ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან ორი მცირე აფსიდა აკრავს. ეკლესიის მთავარი კარი დასავლეთ კედელშია. სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლების დასავლეთ კიდეებში თითო კარია გაჭრილი, რომელთაგან სამხრეთისა დღეს ამოქოლილია. ჩრდილოეთ კარს შემორჩენილი აქვს ძველი ფორმები, იგი არქიტრავითაა გადახურული, თავზე კი ამჟამად ამოქოლილი ლუნეტია. ლუნეტს ევლება მუზარადისებრი მოყვანილობის დეკორატიული თალი. დენის პრინგლის მოსაზრებით ეკლესიას შემორჩენილი აქვს ძველი ფორმები, შუა საუკუნეებში იგი ტრომპებზე დამყარებული გუმბათით ისევე ყოფილა გადახურული როგორც ამას უფლის საფლავის კომპლექსის სამების ეკლესიაში ვხედავთ (Pringle D. 2007: 382, 383). ამ მონასტერს ქართველები სავარაუდოდ XIII-XIV საუკუნეებიდან ფლობენ [ჟანენ რ. 1921: 17, 18]. აღსანიშნავია, რომ ადგილზე შემორჩენილია მონასტერში ქართველთა ცხოვრების და აღმშენებლობის ფაქტები. წმ. თეკლას ეკლესიის აღმოსავლეთით (?) ზღუდის კედელზე მდებარეობდა ასომთავრული წარწერა, რომელშიც იხსენიებოდა, ამ ზღუდისა და სენაკის აღმშენებელი ქაიხოსრო ზედგინიძე (XV-XVI სს-ის მიჯნა). ეს ზღუდე დღევანდელი ქრისტიანთა უბნის ქუჩის კედელს წარმოადგენს, დაახლოებით ის ადგილია საიდანაც მცირე ჩასახვევითა და კიბეებით ქრისტეს საფლავის სამხრეთ კარიბჭესთან შეიძლება მოხვედრა. ვფიქრობ, წარწერაც ამ კედელზე უნდა ყოფილიყო: **„ქ მე, ზედგინისძემან ჯუარის მამამან ქაიხოსრო აღვაშენე ზღუდე ესე და სენაკი. წმიდაო მწევალ ქალწულ მონამეო თეკლა მეოხ და მცველ ექმენ ქაიხოსროს და მისთა დედა-მამათა შეუნდვნეს ღმერთმან, ამენ“** [მიქაძე გ. 1971: 236-241] (სურ. 40). დღეს წარწერა აღარ არსებობს, როგორც ჩანს იგი ბერძნულ საპატრიარქოში წარმოებულ ერთ-ერთ რემონტს შეეწირა. კირქვის ფილაზე ამოკვეთილი მეორე ქართული ასომთავრული წარწერა, საპატრიარქოს ტერიტორიაზე, წმ. თეკლას მონასტრის სიახლოვეს მდებარე ერთ-ერთი სენაკის სარკმლის წირთხლშია ჩადგმული.

**წმ. თეკლას მონასტრის ქაიხოსრო ზედგინიძის
სამშენებლო წარწერა (XV-XVI სს-ის მიჯნა)**

კირქვის ფილაზე (ზომა: 54,2X25,8 სმ) ამოკვეთილი შვიდსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, კედლის წყობაში თავქვე ჩადგმული, მდებარეობს წმ. თეკლას ეკლესიის გვერდით, ბერძნული საპატრიარქოს ტერიტორიაზე, ერთ-ერთი სენაკის სარკმელთან, მიწიდან 313 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერა 2002 წლის 3 იანვარს შენიშნა ჩვენი ექსპედიციის (2001-2002 წწ.) წევრმა, ხელოვნებათმცოდნე ნიკოლოზ ვაჩიიშვილმა. წარწერის ასლი გავაკეთე 2002 წლის 16 თებერვალს. წარწერა განთავსებულია ფიგურულ მოჩარჩოებაში, რომელიც გვახსენებს ამავე მონასტრის, დღეს დაკარგული, ასომთავრული წარწერის მოჩარჩოებას [მიქაძე გ. 1971; Стовбун II: 1979] (სურ. 40) წარწერის დასაწყისში წაგრძელებული ჯვარია დასმული. წარწერის ფართობია: 37,3 X 19,2 სმ; ასოების სიმაღლე; 3,4–0,6 სმ. პირველი და მეორე სტრიქონის შუაში ქვის ზედაპირი ოთხკუთხადაა ამოჭრილი. განკვეთილობის ნიშანი ორი და სამი წერტილია. ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი ხაზია (ნახ. 34, სურ. 41).

ნახ. 34

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 2003: 38,39; Gagoshidze G. 2014: 73,80]

† სიიყრე. ხუღღ
 რსტუბ ზიღსტსრუ
 ს ყრუხჳნ: სრღს ჳრს
 სხრს ზც ხჳტ ჳყღ ს ს
 ხრს: ჳყს: ხრს სრუ ზც
 ჳღღს ხრს ჳტსტს რრს
 ყრღღს ჳჳჳს ორღღს: ყრღღს ორღღს

† აღვ(ა)შენე ზედგი|ნისძემ დოლარსნ(ა)ლ|(ი)ს შვილმ(ა)ნ [ქ]აიხოს[რომ] [ჩ]ემისა| ს(უ)ლისა და ჩ(ე)მთა მშო[ბელთ]ა ს|[უ]ლისა თვს რვა ს(ა)ხლი და| ოცდარვა კ(ა)მარა ვინც| შ(ე)ნდ(ო)ბა ბრძ(ა)ნ(ო)ს [თ]უქ(უ)ენცა შ(ე)გინდ(ვ) ნეს ღ(მერთმა)ნ

წარწერიდან ვიგებთ, რომ დოლარსნალ ზედგინიძის შვილმა ქაიხოსრომ წმ. თეკლას მონასტერში ან მის სიახლოვეს ააგო რვა სახლი და ოცდარვა კამარა. კამარა აქ, ვფიქრობ, სავაჭრო ნაგებობების – ქულბაგების შესატყვისი ტერმინია; ძველი იერუსალიმის მოზღუდული ქუჩების კედლებზე მრავალი ამოშენებული თაღოვანი ნაგებობის კვალია, რაც უეჭველად ქულბაგების ნაშთები უნდა იყოს. დ. კლდიაშვილის ვარაუდით წარწერაში ნახსენები „რვა სახლი“ შესაძლებელია მონასტერთან არსებულ სასტუმროს აღნიშნავდეს [კლდიაშვილი 2008: 128].⁶ სიტყვა სახლს შუა საუკუნეებში ზოგჯერ ხმარობენ ბერთა სენაკების აღსანიშნავადაც [გაგომიძე გ. 2010: 60, სურ. 9].

ჯვარის მამა ქაიხოსრო ზედგინიძე იხსენიება დაკარგულ ასომთავრულ წარწერაშიც, რომელიც წმ. თეკლას მონასტრის ზღუდის აღმოსავლეთ კედელზე იყო, იგი ადგილზე ჩანს გურამ პატარაიას დოკუმენტურ ფილმში (1966 წ.) – „პალესტინის სიძველეთა საიდუმლოება“ (39 წუთი 33-56 წამები); ეს წარწერა (ტექსტი იხ., ზემოთ) სავარაუდოდ მონასტერში მიმდინარე რემონტს შეეწირა; თეკლას მონასტერი ქრისტეს საფლავის სიახლოვეს, მის დასავლეთით მდებარეობს, მათ ჰყოფს ქრისტიანთა უბნის ქუჩა, წმ. თეკლას მონასტრის ზღუდე სწორედ ამ ქუჩის პირასაა. მონასტერს ჩრდილოეთიდან საზღვრავს ბერძნული ორთოდოქსული საპატრიარქოს ქუჩა. წმ. თეკლას მონასტრის დაკარგულ წარწერაში ქაიხოსრო ზედგინიძე ჯვარის მამად, (ჯვრის მონასტრის წინამძღვრი) იხსენიება. ორივე წარწერაში ერთი და იგივე პირზე – ქაიხოსრო ზედგინიძეზეა ლაპარაკი. დაკარგულ წარწერაში ქაიხოსროს ჯვარის მამის წოდება აქვს; რადგან, ჩვენს წარწერაში ქაიხოსროს ეს პატივი ჯერ არ აქვს, ვფიქრობთ იგი დაკარგულ წარწერაზე უფრო ადრეა შესრულებული. როგორც ჩანს, ქაიხოსრო ზედგინიძე ჯვრის მონასტრის წინამძღვრის პოზიციაზეც არ აკლებდა ზრუნვას ზედგინიძეთა საგვარეულო მონასტერს. სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატეანში მოხსენიებულ ქაიხოსრო დოლარსნალიშვილს ისტორიკოსი დარეჯან კლდიაშვილი სრულიად მართებულად აიგივებს ქაიხოსრო ზედგინიძესთან, ასევე მას დასაშვებად მიაჩნია ტიმოთე გაბაშვილთან ნახსენები წმ. თეკლას მონასტრის მაშენებლის ჯვარის მამა ქრისტეფორე ზედგინიძისა და ქაიხოსრო ზედგინიძის

6 XVII ს-ში წმ. თეკლას მონასტრის გამართულობაზე, პილიგრიმთათვის დასარჩენ ადგილებსა და მონასტერში წყლის სიუხვეზე წერენ რუსი მოგზაურები [Панченко К. А. 2012: 212].

იგივეობის საკითხი, რადგანაც შესაძლებელია ქაიხსოროს საბერო სახელი სწორედ ქრისტიანულ ეოფილიყო. მკვლევარი, ქაიხსორო ზედგინიძის იერუსალიმში ჩასვლას და მისი ჯვარის მამობის პერიოდს დაახლოებით XV-XVI საუკუნეების მიჯნით ან XVI საუკუნის 10-იანი წლების მეორე ნახევრით, უფრო კი 20-30-იანი წლებით საზღვრავს [კლდიაშვილი დ. 2008: 119, 127, 128, 130, 131].

წმ. ნიკოლოზის მონასტერი

წმ. ნიკოლოზ მთრონლუკიელის სახელზე აგებული მონასტერი ეკუთვნის ბერძნულ მართლმადიდებლურ საპატრიარქოს და ძველი ქალაქის ქრისტიანულ უბანში მდებარეობს (ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ქ. 4).

გადმოცემის თანახმად, მონასტერი აგებულია იმ ადგილას, სადაც ცხოვრობდა იერუსალიმში მოსალოცად ჩასული წმ. ნიკოლოზი.

1189 წლით დათარიღებული არაბული წყარო – სალაჰ ად-დინის ვაკუფია ადასტურებს, რომ მონასტერი ქართველებს ეკუთვნით; 1453 წლის ბრძანებულებაში წმ. ნიკოლოზის მონასტერი წმინდა მიწის შვიდ ქართულ მონასტერს შორისაა დასახელებული [ჯაფარიძე გ. 2018: 102, 103]. ქართველები ამ მონასტერს სავარაუდოდ XVII საუკუნეშიც ფლობდნენ, რაზეც აქ არსებული ქართული ლაპიდარული წარწერები მეტყველებენ.

მართლმადიდებლური საპატრიარქოს ქუჩის გასწრივ კედელში დატანებული კარის თავზე წარწერა მიგვანიშნებს, რომ კარის მიღმა წმ. ნიკოლოზის მონასტერია. პირველად მონასტრის, სწორკუთხა გეგმის შიდა ეზოში შევდივართ, ეზოს აღმოსავლეთ და სამხრეთ მხარეს საცხოვრებელი ბინებია. ძველად, შიდა ეზოს პერიმეტრი მუზარადისებრი ფორმის თალებით იყო გახსნილი. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიას ეზოს ჩრდილოეთი მხარე უკავია. ეკლესია ორსართულიანი ნაგებობაა, ქვედა სართულზე დღეს სხვადასხვა სათავსი და საპატრიარქოს მუზეუმის შენობაა, ეკლესია მეორე სართულზე მდებარეობს, ეკლესიაში შესასვლელად სამხრეთ კედელთან მიშენებული დიდი ქვის კიბით ავდივართ, კარი დასავლეთ კედელშია დატანებული (სურ. 42, 43).

ეკლესიის ორსართულიანი შენობის აღმოსავლეთი ფასადი საპატრიარქოს შიდა ეზოში გამოდის (სურ. 44), აქ დღეს ბაღია გაშენებული და ანტიკური თუ შუა საუკუნეების ქვის და კერამიკის ნაკეთობათა ფრაგმენტებია გამოფენილი. წმ. ნიკოლოზის ეკლესია საპატრიარქოს ბაღს დასავლეთიდან საზღვრავს. ეკლესიის ქვედა სართულის აღმოსავლეთი კედელი გამაგრების მიზნით დამატებითი წყობით გაუძლიერებიათ, კედ-

ლის ეს გასქელება ერთგვარი კონტრფორსის მოვალეობას ასრულებს. ამ კედელში ორი დიდი სარკმელი და კარია დატანებული, სწორედ აქედანაა შესაძლებელი საპატრიარქოს მუზეუმში შესვლა. მუზეუმში შუა საუკუნეების ქართული ნაქარგობის და ოქრომჭედლობის ნიმუშებია დაცული. კარის მარცხნივ (სამხრეთით), სარკმლის ქვეშ, კედელში ჩამონტაჟებულია ქვის ფილა, რომელზეც კახთა დედოფლის ელენე ყოფილი ელისაბედის ასომთავრული წარწერაა.

ეკლესიის დასავლეთი კარის წინ ნახევართალის ფორმის კამარით გადახურული გალერეაა, ეკლესიის დასავლეთი ფასადი ძველად მუზარადისებრი ორი თაღით იყო გახსნილი, რომელიც მოგვიანებით ამოუქოლავთ. ეკლესიაში შესასვლელი კარი ჩრდილოეთ ამოქოლილ თაღშია დატანებული. გეგმით – ჩანერილი ჯვრის ტიპის ეკლესიის ინტერიერი განივად განვითარებული სივრცეა. თაღებით მოსაზღვრული ცენტრალური მონაკვეთი დღეს ჯვრული კამართაა გადახურული, სავარაუდოდ ძველად აქ გუმბათი უნდა ყოფილიყო აღმართული [ვაჩიშვილი ნ., ხოშტარია დ. 2003: 19; Khoshtaria D., Vacheishvili N. 2014: 30]. XVIII-XIX საუკუნეების დეკორირებული ოქროსფერი იკონოსტასი ფარავს ეკლესიის საკურთხევლის აფსიდსა და მის ორსავე მხარეს არსებულ ორ პატარა აფსიდიან სადგომს, რომელთაგან ჩრდილოეთისა – წმ. ბარბარეს სახელობისაა. მისი სუფთად ნათალი ქვით ნაგები აფსიდა და კონქის ქუსლის გაყოლებაზე არსებული პროფილირებული სარტყელი, იერუსალის ჯვაროსანთა ხუროთმოძღვრულ დეტალებს გვახსენებს. ამ ბოლო ხანებში ჩატარებული სარესტავრაციო სამუშაოს დროს გამოვლინდა ეკლესიის ინტერიერის ქვის წყობა, ეკლესიის აღმოსავლეთი ნაწილის სამივე აფსიდის ქვის წყობა მსგავსია სამხრეთი და აღმოსავლეთი ფასადების წყობისა; ამ კედლების ქვათილებზე საკვეთი იარაღის ირიბად დატანილი კვალი და ოსტატთა მიერ ქვების მარკირებისთვის ამოკვეთილი ლათინური ასოები [Pringle D. 2007: 340] მიგვანიშნებს, რომ ეკლესიის ეს ნაწილი ჯვაროსნების მიერ XII საუკუნეშია აგებული.

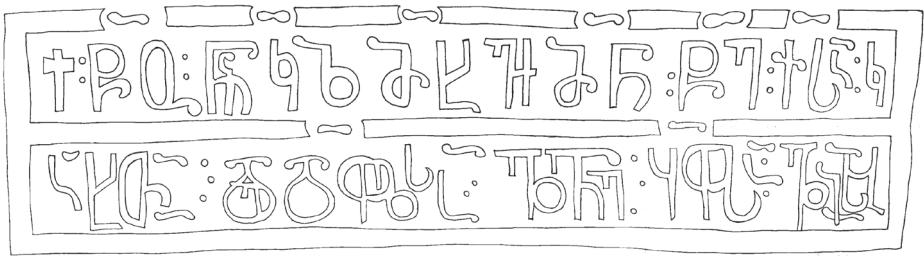
ქართული წარწერები (XIV-XVII სს.) უმეტესად ეკლესიის დასავლეთ კედელზეა ამოკვეთილი. წარწერათა ნაწილი კედლის თაღების ქვებზეა განთავსებული. არც ერთი წარწერა არ არის ამოქოლილ ნაწილებზე მიწერილი, რაც იმის დასტურია, რომ დასავლეთი კედლის თაღები მოგვიანო ხანაშია დაგმანული [Gagoshidze G. 2014: 78,79]. ეკლესიის დასავლეთი გალერეის დასავლეთი კედელიც, რომელშიც ბერ-მონაზონთა სენაკებში შესასვლელი რამდენიმე კარია განთავსებული, აუთენტუკური უნდა იყოს, მას ებჯინება გალერეის გადახურვის კონსტრუქცია, ამ კედლის სამხრეთ ნაწილში, სენაკის კარის მარჯვნივ ქვათილზე – ორსტრიქონიანი ქართული ასომთავრული წარწერაა, რომელშიც „ფარემუზაშვილი საბა“ (XVII ს.) იხსენიება.

ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში დაცულია ცნობა, რომ XVII საუკუნეში წმ. ნიკოლოზის მონასტერში სმშენებლო საქმიანობა დაუფინანსებია ქაიხოსრო წულუკიძეს, კერძოდ მას აუშენებია წმ. ნიკოლოზის ეკლესია და, ასევე ქვითკირით აუგია სამოცი სახლი... ამ საქმიანობის გამო ნიკიფორე ჩოლოყაშვილმა დაახატვინა მისი გამოსახულება ჯვრის მონასტერში [მეტრეველი ე. 1962: 88. 144, 145].

„კახთა დედოფალი ელენე ყოფილი ელისაბედი“ (XVII ს-ის ბოლო)

ორსტრიქონიანი რელიეფური ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთ ფასადზე – ეკლესიის პირველ სართულზე, საპატრიარქოს მუზეუმის შესასვლელის მარცხნივ (სამხრეთით), ქვაფენილიდან 108 სმ-ის სიმაღლეზე. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი გამოდის საპატრიარქოს ყოველმხრივ მოსაზღვრულ შიდა ეზოში (სურ. 44). წარწერის ასლი გავაკეთე 2002 წლის 3 იანვარს, 2002 წლის მარტში წარწერა ვანდალურად იქნა მომტვრეული. 2002 წლის 18-23 სექტემბერს, მოქანდაკე პაატა გიგაურმა წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის კედელში არსებულ ამავე ქვაზე – წარწერის ნაადგილეზე, ჩემი გაკეთებული ასლის და დავით ცხადაძის ფოტოების გამოყენებით ამოკვეთა ამ ისტორიული წარწერის ზუსტი ასლი (სურ. 45, 46, 47).

წარწერის დასაწყისში ჯვარია. გრაფემები ერთმანეთშია შენიალებული. წარწერის ფართობი: 118 X 31,5 სმ; ასოების სიმაღლე; 11,5–6 სმ; განკვეთილობის ნიშნებად წერტილებია ნახმარი, ქარაგმა კი ბოლოწერტილოვანი კლაკნილი ხაზია, რომელიც მოჩარჩოებაშია ჩართული (ნახ. 35, სურ. 45).

ნახ. 35

გამოცემები: [Цагарели А. 1888: 120, 250; მეტრეველი ე. 1962a: 235; გაგოშიძე გ. 2003: 36,37; Gagoshidze G. 2014: 73, 77]

† ԲՁ ԸԴՆ ԳՆ ԺԷ ԴԺ ԴԻ ԲԴ ԲԴ ԲԴ ԲԴ ԲԴ
 ԸԷԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ ԾԾԾ

† წ(მინდა)ო ნიკ(ოლო)ზ მ(ეო)ხ ე(ქ)მ(ე)ნ წ(ინაშ)ე ქ(რი)ს(ტეს)ა კ(ახთა) დედ(ო)ფ(ა)ლსა ელენე ყ(ო)ფ(ილ)სა ელისაბ(ედ)ს

წარწერაში პირდაპირ მითითებას ვერ ვხედავთ, რა პირობით მოხდა ამხელა წარწერის ამოკვეთა წმ. ნიკოლოზის ეკლესიაზე, აშკარაა, რომ „კახთა დედოფალ ელენეს“ გარკვეული ღვანწლი მიუძღვის წმ. ნიკოლოზის მონასტრის წინაშე.

ა. ცაგარლის ვარაუდით, კახთა დედოფალი ელენე ყოფილი ელისაბედი კახეთის მეფე თეიმურაზის (1605-1663 წწ.) და არის, რომელიც ჯერ სპარსეთში იყო, შემდეგ კი ჩავიდა იერუსალიმში, ელისაბედის სახელით აღიკვეცა მონაზვნად და ააგო წმ. ნიკოლოზის ეკლესია [Цагарели А. 1888: 120]. სავარაუდოდ აქ იგულისხმება თეიმურაზ I (კახეთის მეფე – 1606-1616 წწ. ქართლ-კახეთის მეფე – 1623-1632 წწ. [სურგულაძე მ. 1995: 61]), თუმცა ძნელი დასადგენია რა საბუთიანობას ემყარება ალ. ცაგარლის მოსაზრება.

თეიმურაზ II-ს (კახეთის მეფე 1709-1715 წწ., კახეთის გამგებელი 1733-1744 წწ., ქართლის მეფე 1744-1762 წწ.) ჰყავდა და ელენე (ბანჯანუმ-ბეგუმი), ერეკლე I-ის (ნაზარალი ხანი – † 1710 წ.) ქალიშვილი, იესეს (ალიყული-ხანი – † 1727 წ.) მეუღლე [სურგულაძე მზ. 1995: 61], რომელიც 1737 წლის მახლობელ ხანაში მონაზვნად აღიკვეცა და ეწოდა ელისაბედი. ელენე ყოფილი ელისაბედი 1749 წლის 27 აპრილს გარდაიცვალა მოსკოვში, დაკრძალეს დონის მონასტერში [ლომიძე დ. 1986: 33,34]. ელენეს იერუსალიმის გოლგოთის ჯვრისთვის შეუწირავს „კვარცხლბეკი“ – ნაქარგი ქსოვილი წარწერით: „ქ. ჩუჴნ მეფეთ მეფის ერეკლეს ასულმან ელენე, შევამკე კვარცხლბეკი ესე ადგილისა წმიდისა გოლგოთისა, რომელსა ზედა აღემართა ძელი ჯვარისა, რათა მეოხ და მფარველ გვეყოს მეუღლით, ძით და ასულით. ქრისტეს აქეთ ჩღკვ“ (1723 წ.) [Цагарели А. 1888: 248; ლომიძე 1986: 32]. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული „ელენე ყოფილი ელისაბედი“ ვერ იქნება – ბანჯანუმ ბეგუმი, იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ ბანჯანუმ-ბეგუმი ქართლის ბაგატიონთა შტოს წარმომადგენლის – იესეს ცოლი იყო და მამასადავე კახეთის დედოფლის პატივი ვერ ექნებოდა.

ვფიქრობ, ე. მეტრეველი მართალია, რომელიც მიიჩნევს, რომ წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის წარწერაში მოხსენიებული კახთა დედოფალი ელენე – კახეთის მეფის დავითის († 1648) მეუღლე, დიასამიძის ასული ელენე († 1695) – ერეკლე I-ის (ნაზარალი ხანი – † 1710 წ.) დედაა. მან, წმ. მიწის ქართული მონასტრების ვალებისგან დასახსნელად, იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოსს, ორჯერ დიდძალი თანხა გადაუგზავნა [მეტრეველი ე. 1962a: 235]. სავარაუდოდ, დედოფლის ამ ქმედების დაფასებაა, წმ. ნიკოლოზის მონასტრის აღნიშნული წარწერა. ამ მოსაზრების სუსტი მხარე არის ის, რომ არაფერი ვიცით ელენე დედოფლის შემონაზვნების შესახებ.

წარწერის ასო-ნიშნების მოყვანილობა გვახსენებს სვეტიცხოვლის გუმბათის კარნიზის 1656 წლის წარწერას სადაც როსტომ მეფე (1632-1658 წწ.) და მარიამ დედოფალი (+ 1684 წ.) იხსენიება [ოთხმეზური გ. 2010: 113] და ასევე აფხაზეთის კათალიკოს მაქსიმეს (1639-1657 წწ.) წარწერას შემოქმედის მონასტერში [Бакрадзе Д. 1878: 115,116].

„საბა ყოფილი სოფრონი“ (XV-XVI სს. მიჯნა)

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია ეკლესიის დასავლეთ ფასადის სამხრეთ კიდეში, კედლის თაღზე, ქვაფენილიდან 286 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის დასაწყისში წაგრძელებული ჯვარია. რამდენიმე ასონიშანი შენიაღვრულია. ქარაგმად მოკლე განივი და კლაკნილი ხაზია ნახმარი. განკვეთილობის ნიშანია – ორი წერტილი. წარწერის ფართობია: 36,6 X 18 სმ; ასოების სიმაღლე: 8 – 2,5 სმ (ნახ. 36, სურ. 48).

ნახ. 36

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 2003: 36; Gagoshidze G. 2014: 72,75; Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 406, 407]

† ႠႡႢႣႤ ႥႦႧ ႨႩ ႪႫႬ

სႠႡႢ ႣႤ ႥႦ Ⴇ

† ცოდვ(ი)ლს ს(ა)ბა ყოფ(ი)ლს | სოფრ(ო)ნს შ(ე)უნდვ(ე)ნ(ე)ს ლ(მ)ერთმან

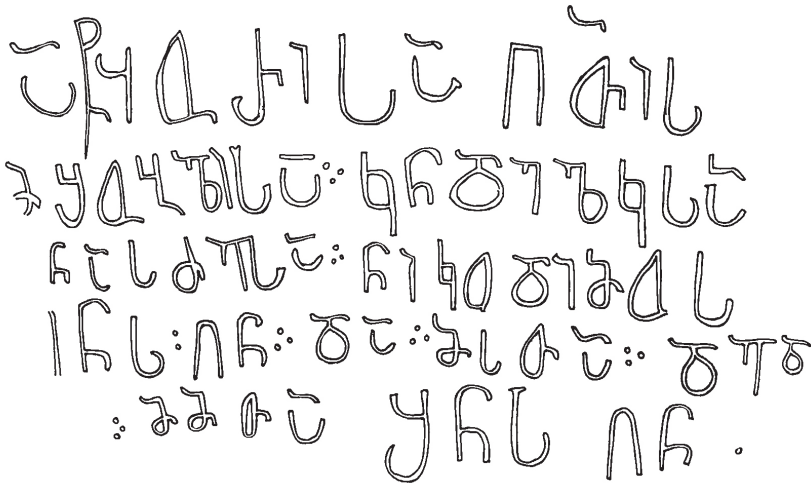
„საბა ყოფილი სოფრონი XV-XVI საუკუნეების მიჯნაზე იერუსალიმში მოღვაწე ცნობილი წიგნების „შემმოსველი“ და „შემკაზმველი“ იყო: მისი მინაწერები მსგავსი ფორმულირებით დაცულია Jer. N119 და Jer. N77 ხელნაწერებში და ორივეგან იგი მოიხსენიება ასე: „ცოდვილი საბა ყოფილი სოფრონი“ (Jer. N77 – ის მინაწერი დღეს დაკარგულია) [კარანაძე მ. 2002: 41, 42, 44]. მოხმობილი მასალა უეჭველად ადასტურებს, რომ წარწერის „საბა ყოფილი სოფრონი“ და ცნობილი წიგნების „შემმოსველი“ ერთი და იგივე პირია.

ადრეულ პუბლიკაციებში შესაძლებლად მიმაჩნდა „საბა ყოფილი სოფრონის“ გაიგივება ქრისტეს საფლავის კარის წირთხლზე ამოკვეთილ წარწერაში ნახსენებ „სოფრონთან“ [გაგოშიძე გ. 2003: 36; Gagoshidze G. 2014: 75]. დღეს ასე აღარ ვფიქრობ რადგანაც – 1. ამ ორი წარწერის ასოთა მოხაზულობა სტილით განსხვავებულია, სათანადოდ წარწერები სხვადასვა დროისაა, 2. წიგნების ცნობილი „შემმოსველი“ ყველა მინაწერში თავის ძველსა და ახალ სახელს ახსენებს – „საბა ყოფილი სოფრონი“ – ქრისტეს საფლავის წარწერაში კი მხოლოდ „სოფრონი“ დასტურდება.

პატარიძე-ჩეხანოვეცს მიაჩნიათ, რომ ქრისტეს საფლავის წარწერაში ნახსენები „სოფრონი“ და წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის „საბა ყოფილი სოფრონი“ ერთი და იგივე პირია [Pataridze T., Tchekhnovets Y. 2016: 406, 407].

„ნიკოდიმოს კანდელაკი“ (XVI ს-ის ბოლო – XVII ს-ის დასაწყ.)

სუტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია ეკლესიის დასავლეთ კედელზე, კარის მარჯვნივ (სამხრეთით), მარმარილოს ფილაზე გამოსახული წმ. ნიკოლოზის რელიეფის მახლობლად, ქვაფენილიდან 193 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობია: 39,5 X 23,5 სმ, ასოების სიმაღლე: 6,5–1,9 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე, განივი კლაკნილი ხაზი. განკვეთილობის ნიშნებია: ერთი, ორი და სამი წერტილი (ნახ. 37, სურ. 49).

ნახ. 37

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 2003: 37, 38; Gagoshidze G. 2014: 72, 79, 80]

ՇԻԿՈՒՆԸ ՈՒՇԻ

ԶԿՈՂՆԻՆԸ: ԿՆԾՊՆԻՆԸ

ԲՆՆԻՆԸ: ԲԻԿՈՇՊՈՒՆ

ՄԻՆ: ՈՒՆ: ԾՆ: ԶԻՇԻՆ: ԾՊԾ

: ԶԶԻՆ ՄԻՆ ՈՒՆ.

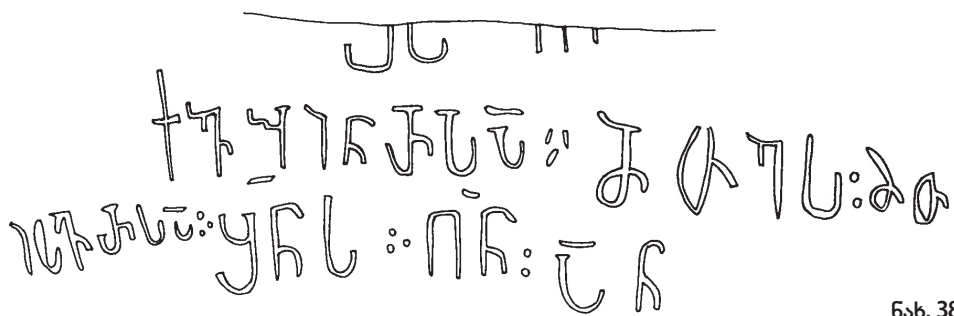
ანუურისა ღ(მრ)თის|მშობლისა კ(ან)დელ(ა)კსა| ნას(ი)ძესა ნიკოდი-
მოს(ს)| შ(ე)უნდე(ნ)ეს ღ(მერთ)მან და მ(ი)სთა დედ| მ(ა)მ(ა)თა შ(ე)უნდე(ნ)ე
ს ღ(მერთ)მან.

ნიკოდიმოს კანდელაკის გვარი „ნასძე“, შესაძლებელია, გაიხსნას ან როგორც: „ნაუასძე“ [სილოგავა ვ. 1994: 35] ან, რაც უფრო მართებუ-
ლი მგონია, „ნასიძე“-დ. ანუურის ღმრთისმშობლის სასწაულთმოქმედი ხატი XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან უკვე გელათშია დასვენებული და მისი მოჭედულობა იმერეთის მეფე გიორგი II-ის (1565-1583 წწ.) დროს –

1578-1583 წლებშია შესრულებული [საყვარელიძე თ. 1987: 147]. როგორც ჩანს, კანდელაკ ნიკოდიმოსს XVI საუკუნის მიწურულს ან XVII საუკუნის დასაწყისში იერუსალიმში მოუხდა ჩასვლა: ჯვრის მონასტრის ალაპებში დაცულია ცნობა ნიკოდიმე კანდელაკის შესახებ, რომელსაც მათესა და ანტონთან ერთად ჯვრის მონასტრისთვის შეუწირავს ამბროსაული ვენახის ზედა ვენახი – ალაპის ჩანაწერებს ე. მეტრეველი პალეოგრაფიულად XVI საუკუნით ათარიღებს [მეტრეველი ე. 1962: 94, N161, 158 N161].

„ვაჟინარი მათე“ (XIV-XVII სს.)

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, კარის სამხრეთით, წმ. ნიკოლოზის რელიეფური გამოსახულების ქვემოთ, იატაკიდან – 220 სმ. წარწერის ფართობი: 45,3 X 11,5 სმ; გრაფემათა სიმაღლე: 5,5–1,7 სმ; ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი ხაზი. განკვეთილობის ნიშანი – სამი წერტილია (ნახ. 38, სურ. 50).

ნახ. 38

გამოცემები: [გაგოშიძე გ. 2003: 38; [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 408]

† ოსტრიქონიანი

...ასომთავრული წარწერა

† ვ(ა)ჟინ(ა)რსა მ(ა)თეს მ(ის)თ[ა დედა-მამასა... ...] ღვთის(ა)ვ(ა)რსა შ(ე)უნდ(ე)ნ(ე)ს ღ(მ)ერთმან ამენ

ტერმინი ვაჟინარი ბერძნული სიტყვისგან არის ნაწარმოები და ნიშნავს მემარნეს, ღვინის მწდეს, მერიქიფეს. ვაჟინარი იხსენიება გრიგოლ ბაკურიანის ძის მიერ შედგენილ პეტრინონის მონასტრის ტიპიკონში (1083 წ.) ხოლო იოვანეს და ექვთიმეს ცხოვრებაში ეს ტერმინი „მევაჟინე“–ს ფორმით დასტურდება [შანიძე ა. 1971: გვ. 82, 166, 167; აბულაძე ი. 1973: 229]. სულხან საბა ორბელიანის განმარტებით – მევაჟინე – სასმელებთ მნე, რომელს შაქრითა და თაფლითა წყალთა და ხილის წუწნთა შეაზავებენ ვაჟინად უწოდებენ. ხოლო მევაჟინეთა – მისთა მოქმედთა [სულხან-საბა ორბელიანი 1949: 370-371]. ვაჟინარის – მევაჟინეს თანამდებობა, დიდი

მონასტრის რთულ სტრუქტურას ასახავს. სავარაუდოდ, თუ ვაჟინარი მათე წმინდა მიწაზე პილიგრიმად არ არის ჩასული, ირუსალიმის ჯვრის მონასტრის ბერი უნდა იყოს, რომელსაც მონასტერში მეღვინის, მერიქი ფეს ფუნქცია ჰქონდა.

მეორე სტრიქონის დასაწყისში – სიტყვის ფრაგმენტი „ისვრსა“ შესაძლებელია იყოს სახელი „ღვთისავარის“ ბოლო ნაწილი და ვფიქრობ ეს, „ვაჟინარი მათეს“ მამის სახელია.

ამ წარწერის ზევით, წმ. ნიკოლოზის რელიეფის კედელზე დამონტაჟების დროს დაუზიანებიათ ასომთავრული წარწერა, რომლისგან მხოლოდ ბოლო, დაქარაგმებული ოთხი ასონიშნის კვალიღაა შემორჩენილი, იკითხება: „ჴნ იწ“ – „შს ღწ“ – შ(ეუნდგნე)ს ღ(მერთმა)ნ.

„ვაჟინარი მათეს“ წარწერა პირველ პუბლიკაციაში შეცდომით მაქვს წაკითხული [გაგოშიძე გ. 2003: 38].

ამ წარწერაში სიტყვა „ვაჟინარს“ ვერ კითხულობს პატარიძე-ჩეხანოვეცი [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 408].

„ფარემუზ თაგღირიძე“ (XVII ს.)

ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, კარის მარჯვნივ (სამხრეთით), ქვაფენილიდან 236 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობია: 37 X 23 სმ; ასოების სიმაღლეა: 5–0,8 სმ; წარწერის რამდენიმე გრაფემა შეწინააღმდეგებულია; ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ჩანს. წარწერას თავში ქანწილი უზის (ნახ. 39, სურ. 51).

თავსადასტოვან
წმინდა მიხის
წმინდა მიხის
წმინდა მიხის
წმინდა მიხის

† ԳՂԾԴԻՍԻՍԻ ՓԻՒՂԸ
 ԾԸ ԲՆ ԲԴԸԻՆՏ ԴԻ...ԸԸ
 ՄԸ ՈՆ
 ԿՆ (?) ԿԲԴՆՆ
 Ո

ქ(რისტე), თ(ავ)გდირისძეს ფ(ა)რემუ[ზს] | და მ(ი)ს მეუღლ(ე)სა ეკ[ატე-
 რი]ნეს | შ(ეუნდვენ) ღ(მერთმა)ნ ... | კს(?) რმელსს (?) ... | ღ

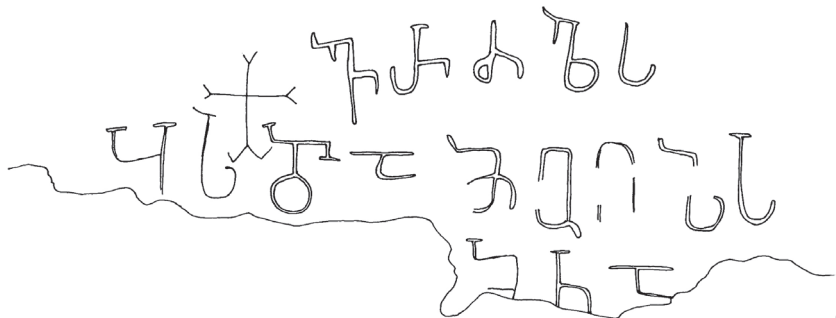
თავგდირიძე | თავდგირიძე | თაუდგირიძე – თავდგირიძე ფარემუზ
 იხსენიება 1660-იანი წლების ერთ საბუთში (Hd-2179), როგორც მონმე
 სეხნია ჩხეიძის მიერ ქაიხოსრო წერეთლისათვის მიცემული ყმა-მამულის
 „დანებების“ წიგნისა [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 1993: 267].

წარწერით დგინდება ფარემუზ თავგდირიძის (თავდგირიძე) ცოლის
 სახელი ეკატერინე.

თავდგირიძე ფოცხვერას ალაპია (XIV ს.) იერუსალიმის ჯვრის მონას-
 ტრის სვინაქსარში [მეტრეველი ე. 1962: 84, 133].

„ვარძელი“ (XVI-XVII სს.)

ნაკვეთი სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი შემორჩე-
 ნილია ეკლესიის დასავლეთი ფასადის სამხრეთ კიდეში, კედლის თალზე, ქვაფე-
 ნილიდან 135 სმ-ის სიმაღლეზე; წარწერის ფართობია 35,5 X 16 სმ; ასოების
 სიმაღლე: 5–1,5სმ; წარწერის თავში ამოკვეთილია ბოლოებორკაპა გოლგოთის
 ჯვარი; ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ აქვს (ნახ. 40, სურ. 52).

ნახ. 40

† ԴԿԿ
 ԿՆ ԾԸ ԲԴԸԻՆՏ
 ԲԿԿ

† ვ(ა)რძ(ი)ელს | [თა]ყ(ა)ს (?) და მ(ე)უღლ(ე)ს[ა] | მ(ა)რ(ი)ა[მ]ს შეუნდვენ
 ღმერთმან]

მეორე სტრიქონის დასაწყისში აღვადგენთ სახელ – „[თა]ყა“-ს
 „ვარძელი“ მესხეთში გავრცელებული სახელი ყოფილა, ამ სახელი-

დან არის წარმომდგარი გვარი – ვარძელაშვილი, ვარძელაძე [ბერიძე მ. 2010: 65, 177]. შესაძლებელია, თაყა ვარძიელი სასულიერო პირია. სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის სულთა მატრიანეში იხსენიება სოხასტრის დეკანოზი გრიგოლ ვარძ(ი)ელი [კლდიაშვილი დ. 2008: 173].

მაყა ვარძელის და მისი მეუღლე ანუსიას ალაპია (XV-XVI სს.) იერუსლიმის ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში [მეტრეველი ე. 1962: 105, 174].

„ნიკოლოზ“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი, ამოკვეთილია წმ. ნიკოლოზის ტაძრის სამხრეთი ფასადის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან, მიწიდან – 134 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობი: 12 X 3,5 სმ; ასოების სიმაღლე: 3,5–2,1 სმ, (ნახ. 41, სურ. 53).

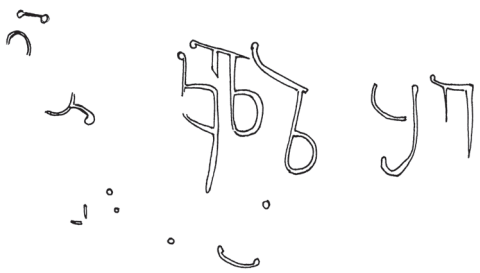
ნახ. 41

ნიკოლოზ

ნ(ი)კოლ(ო)ზს [შეუწდვენ ღმერთმან]

„წმინდაო ნიკოლოზ“ (XIV-XVI სს.)

ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი, ამოკვეთილია წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, კარის მარჯვნივ (სამხრეთით), „ნიკოდიმოს კანდელაკის“ წარწერის ქვემოთ, მიწიდან – 150 სმ; წარწერის ფართობი: 20,5 X 11,5 სმ; ასოების სიმაღლე 6,2–3,7 სმ; ქარაგმის ნიშანი ბოლოწერტილოვანი მოკლე განივი ხაზი. წარწერის მეორე სტიქონის გრაფემები არ განირჩევა (ნახ. 42, სურ. 54).

ნახ. 42

წმინდაო ნიკოლოზ

წ(მინდა)ო [ნი]კ(ო)ლ(ო)ზ შ(ეინყალ)ე

„ი(ოან)ე“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, კარის მარჯვნივ (სამხრეთით) „ნიკოდიმოს კანდელაკის“ წარწერის ქვემოთ, იატაკიდან: 161,7 სმ; წარწერის ფართობი: 11 X 4 სმ; გრაფემების სიმაღლე: 3,2–1 სმ, (ნახ. 43, სურ. 55)

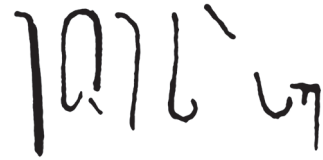
ნახ. 43

71 ყ1 ი0

ი(ოანე) შ(ეინყალ)ე ღ(მერთ)ო

„იოის“ (XIV-XVI სს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ კედელზე, ქვაფენილიდან 162 სმ. წარწერის ფართობი: 2 X 4 სმ; ასოების სიმაღლე: 2 X 0,9 სმ; (ნახ. 44, სურ. 56).

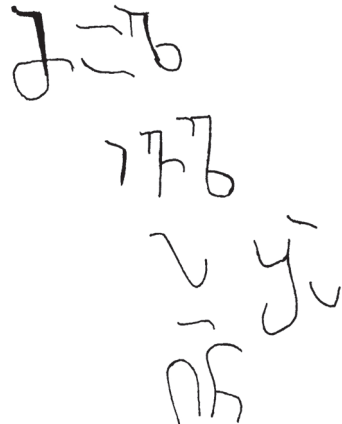
ნახ. 44

707 ს(?)7

იოის ს(?)ე

„მალ... შვილის“ წარწერა (XV-XVI სს.)

ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი ამოკვეთილია წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე, სამხრეთ-დასავლეთ კუთხესთან, მიწიდან – 139 სმ; წარწერის ფართობი: 11 X 8,7 სმ; გრაფემათა სიმაღლე; 2,7–0,5სმ. ქარაგმის ნიშანი – მოკლე კლაკნილი ხაზი (ნახ. 45, სურ. 57)

...ჭჯზ

ყ(?)ჩზ

ს ყს

იჩ

მალ... | შ(?)ვ(ი)ლ | ს შ(ეუნდვნე)ს | ღ(მერთ)მან

ნახ. 45

„საბა ფარემუზაშვილი“ (XVII ს.)

ორსტრიქონიანი გაკუთხოვებული ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთი გალერეის დასავლეთ კედელზე, სენაკის კარის ზედა ნაწილის მარჯვნივ, ფილაქანიდან 172 სმ. წარწერის ფართობი: 39,5 X 16 სმ; ასოების სიმაღლე – 7,3

ნახ. 46

– 4,5 სმ. წარწერის ასონიშნები ცოტა ხნის წინ წითელი ფერით შეღებეს. ქარაგმა – მოკლე ჰორიზონტალური ხაზი. ეს წარწერა შენიშნა ხელოვნებათმცოდნე გიორგი ქანიშვილმა 2015 წლის ნოემბერს. ასლი გადმოვიღე 2018 წლის 20 ნოემბერს, (ნახ. 46, სურ. 58).

ქ ა ჯ ზ ყ უ ზ ს

ს ლ ს ყ წ ს ი წ

ფ(ა)რ(ე)მ(უ)ზ(ა)შე(ი)ლს | ს(ა)ბ(ა)ს შ(ე)ნ(დენე)ს ლ(მერთმა)ნ

ფარემუზაშვილები იხსენიება XVII საუკუნით დათარიღებულ დოკუმენტებში [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007: 292]. ფარემუზა თავდირიძე და მისი მეუღლე ეკატერინე ნახსენებია ამავე ეკლესიის დასავლეთი ფასადის წარწერაში.

ჯვრის მონასტერი

ჯვრის მონასტერი ძველი იერუსალიმის იაფოს კარიბჭიდან სამხრეთ დასავლეთით ორი კილომეტრის მანძილზე, ახალ იერუსალიმში მდებარეობს (სურ. 59). მის სიახლოვეს ისრაელის სახელმწიფოს უმნიშვნელოვანესი დანესებულებებია – ჩრდილოეთით კნესეტის შენობა, დასავლეთით კი ისრაელის მუზეუმი.

ჯვრის მონასტერი, წმინდა მიწაზე ქართველთა სამონასტრო კოლონიის ცენტრი – მაღალი გალავნით მოზღუდული ციხე-სიმაგრის მსგავსი კომპლექსია. გალავნის აღმოსავლეთ კედელში არსებული დაბალი კარით შევდივართ სამონასტრო სივრცეში, სადაც მთავარი ტაძარი, მცირე სამლოცველოები, სატრაპეზო, სამრეკლო, სემინარიის შენობა და რამდენიმე სართულად განლაგებული სენაკებია (სურ. 60). გადმოცემით ჯვრის მონასტრის გუმბათოვანი ტაძარი დგას იმ ადგილას სადაც აღმოცენდა ბიბლიური მამამთავრის ლოტის მიერ დარგული ხე, რომლისგანაც მაცხოვრის წამების იარაღი – ჯვარი გამოითალა. ჯვრის ძირი ეკლესიის საკურთხეველში, ტრაპეზის ქვეშ, ჯვრისებრ ღრმულში – ენკენიონშია აღნიშნული [Pringle D. 1998: 35, XIX, 36], მრევლი ამ სინმინდეს, საკურთხეველის აფსიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე სათავსოს იატაკში დატანებულ ღრმულთან სცემს თავყანს.

გუმბათოვანი ეკლესია ჩაწერილი ჯვრის ტიპის დიდი ნაგებობაა (სურ. 60). ორი წყვილი სვეტითი ეკლესიის სივრცე სამ მონაკვეთად იყოფა. გუმბათი საკურთხეველის შვერილებსა და დასავლეთით მდგარ ორ მასიურ სწორკუთხა ბურჯს ეყრდნობა. გუმბათქვეშა თალებს მუზარადისებრი ფორმა აქვთ. სავარაუდოდ ეკლესიის ჯვრისებრი კამარები მოგვიანო ხანის უნდა იყოს. გარედან შენობა, წმინდა მიხის სხვა ეკლესიების მს-

გავსად გუმბათით დასრულებულ, დაუნანევრებელ კუბურ მოცულობას წარმოადგენს [ვაჩიშვილი ნ., ხოშტარია დ. 2003: 18; Khoshtaria D., Vachishvili N. 2014: 25, 26]. დ. პრინგლს მიაჩნია და ვფიქრობ სრულიად მართებულად, რომ ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძარი, ისევე, როგორც ეინ ქერემის იოანე ნათლისმცელის შობის ადგილას აგებული ეკლესია, წმინდა მიწის ის ნაგებობებია, რომლებიც 1099 წლამდე (ჯვაროსნების მიერ იერუსალიმის აღება) აგებული და სტრუქტურით შუა ბიზანტიური ხანის არქიტექტურულ ტიპს წარმოადგენს [Pringle D. 1982: 10-13].

ჯვრის ქართველთა მონასტერი 1038-1056 წლებში ააგო ქართველმა ბერმა პროხორე შავშელმა. იმ დროს წმინდა მიწაზე გაბატონებული არაბული კანონმდებლობით, ქრისტიანებს შეეძლოთ მხოლოდ დანგრეული ეკლესიის აღდგენა, ხოლო ახალი ეკლესია-მონასტრების აგება შეუძლებელი იყო [Schik R. 1995: 161-163; ჯაფარიძე გ. 2018: 48,49]. ჯვრის მონასტერი პროხორე შავშელმა ძველი მონასტრის ნანგრევებზე ააშენა. ვფიქრობ, სამშენებლო პროექტის განხორციელებამდე ბერ პროხორეს დასჭირდებოდა არაბ ხელისუფალთათვის დაემტკიცებინა, რომ ჯვრის მონასტრის ადგილას არსებული ნანგრევები ძველი ქართული მონასტრის ნაშთებს წარმოადგენდა. ქართული ტრადიციით იერუსალიმის მახლობლად მდებარე წმ. ჯვრის ადგილი IV საუკუნეში მირიან მეფეს მოუპოვებია, ხოლო V საუკუნეში მონასტერი ვახტანგ გორგასალმა დააარსა [გაბაშვილი ტ. 1956: 138, 140; Цагарели А. 1888: 90], ამ მეფეთა გამოსახულებები ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძრის დასავლეთ კედელზე იყო დახატული [დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003: 31; Mgaloblishvili T. 2014 b: 33; Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 58]. ჯვრის მონასტრის მთავარ ტაძარში 1969-1971 წლებში არქეოლოგიური გათხრები ჩაატარა ბერძენმა მკვლევარმა ა. იკონომოპულოსმა. აღმოჩნდა ძველი ბაზილიკის ნაშთები, რასაც იგი IV საუკუნის დასასრულით ან V საუკუნის დასაწყისით ათარილებს. იკონომოპულოსის აზრით ეს ბაზილიკა 614 წელს სპარსელთა შემოსევის დროს დაქცეულა, მეორე ეკლესია აქ ბიზანტიური ხანის დასასრულს (VII ს-ის 40-იან წწ-მდე გ. გ.) აუშენებიათ [Economopoulos A. 1984: 388, 390; სხირტლაძე ზ., ხუციშვილი ნ. 1999: 279]. ვ. ცაფერისის აზრით, ჯვრის მონასტრის ადგილას მდებარე სამნავიანი ბაზილიკა V-VI საუკუნისაა, ხოლო კარგად შემორჩენილ მოზაიკას იგი XI საუკუნეს მკუთვნებს [Tzaferis V. 1993: 145]. ჯვრის მონასტრის მოზაიკას ნ. კონდაკოვი, ვფიქრობ, სრულიად მართებულად, VII საუკუნით ათარილებს [Кондаков Н. 1904: 266]. რ. შიკს ეს კარგად შემორჩენილი მოზაიკა აფიქრებინებს, რომ ჯვრის მონასტერი ხატმებრძოლეობის დაწყებამდე (726 წ.) უკვე მიტოვებული და დაქცეული უნდა ყოფილიყო [Schik R. 1995: 341]. არის მოსაზრება, რომ შესაძლებელია ეკლესია ალ-ჰაქიმის (996-1021წწ.) გამანადგურებელი

ლაშქრობის დროს დაინგრა [Pringle. D. 1998: 33], თუმცა ამის დამადასტურებელი საბუთი არ არსებობს.

ჯვრის მონასტრის მშენებლობის (1038-1056 წწ.) დროს, იერუსალიმშივე ქრისტეს საფლავის ეკლესიის რეკონსტრუქციის პროცესი მიმდინარეობდა, რომელიც 1048 წელს დასრულდა.

XIII საუკუნის სამოცდაათიან წლებში მამლუქებმა ჯვრის მონასტერი ქართველებს ჩამოართვეს და მეჩეთად აქციეს, ამ პროცესს ჯვარის მამა ლუკას წამება მოჰყვა (1272 წ.). 1310-1311 წლების მიჯნაზე ჯვრის მონასტერი ისევ ქართველთა ხელში გადავიდა [ჯაფარიძე გ. 2018: 68, 73].

ინგლისელი პილიგრიმი (1344-1345 წწ.) აღნიშნავს, რომ ჯვრის მონასტერში საუკეთესო ღვინო აქვთ, რომელსაც დიდ ჭურჭლებში (ქვევრებში გ. გ.) ინახავენ. ერთი იტალიელი პილიგრიმის (1384 წ.) განმარტებით – ჯვრის მონასტერი მდიდარი სავანეა, იქ მისულ პილიგრიმებს პური და ღვინო უმასპინძლებიან [Pringle D. 1998: 34].

1643-1649 წლებში, ჯვრის მონასტრის წინამძღვარი იყო ნიკოლოზ-ნიკიფორე ჩოლოყაშვილი [მეტრეველი ე. 1962: 39] აქტიური, განათლებული, მრავალი ენის მცოდნე კაცი; მან მოახერხა დიდი რესურსის მობილიზება და სამეგრელოს მთავრის ლევან II დადიანის (1611-1657 წწ.) დახმარებით შეძლო ჯვრის მონასტრის მთავარი ტაძრის გუმბათის და საკურთხევლის აღდგენა-შეკეთება, ეკლესიის მხატვრობის განახლება.

ეკლესიის ინტერიერში დაცული კედლის მხატვრობის სტილისტურმა ანალიზმა აჩვენა სამი ქრონოლოგიური ფენა – ერთი პალეოლოგოსური სტილის მხატვრობა (XIV ს.), მეორე ფენა – XVI საუკუნით თარიღდება, მესამე კი ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის დროინდელია (XVII ს.) [დიდებულიძე მ. ჯანჯალია მ. 2003: 27-29; Didebulidze M., Janjalía M. 2014: 50, 51] სათანადოდ კედლის მხატვრობის დროინდელია განმარტებითი წარწერებიც. ზოგიერთი წარწერა მოგვიანებით ქართულის უცოდინარი პირის მიერაა განახლებული. აღსანიშნავია, რომ XIV საუკუნის განმარტებითი წარწერები მხოლოდ ქართულია. ქართული წარწერებია XVI საუკუნის მოხატულობაზეც, XVII საუკუნიდან ვხვდებით ორენოვან – ქართულ-ბერძნულ განმარტებით წარწერებს, ქართულად დაწერილი წმინდანთა სახელები ხშირად ბერძნულის გავლენით, ბერძნული ფორმითაა გადმოცემული (წმ. ევთიმოს, იოანე დამასკინოს, წმ. ხრისტინა). XVII საუკუნის ქართული წარწერები, რომ უნიგნურადაა ნაწერი ამას ე. მეტრეველი აღნიშნავს [მეტრეველი ელ. 1962: 67].

ოსმალების მიერ პალესტინის დაპყრობის (1517 წ.) შემდგომ, წმინდა მინაზე ქართული თემის მდგომარეობა დამძიმდა, საქართველოში არსებული მძიმე ვითარების გამო ქართველებს ოსმალების მიერ მონასტრებისთვის დანესებული გადასახადების გადახდა გაუჭირდათ.

XVII საუკუნის მიწურულს ჯვრის მონასტერი დაცარიელდა და ვალებით დაიტვირთა. 1681 წლის დოკუმენტის მიხედვით ქართლის მეფე გიორგი XI (1676-1688 წწ., 1703-1709 წწ.) იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოს II-სთან (1669-1707 წწ.) შეთანხმების საფუძველზე ფარავდა წმინდა მიწის ქართული მონასტრების, მათ შორის ჯვრის მონასტრის ვალებს, პატრიარქი კი კისრულობდა მონასტრების საქმეების მოგვარებას [Акты 1866: 26,27].

1706 წლის საბუთი გვატყობინებს, რომ ქართველთა ფინანსებით და იერუსალიმის საპატრიარქოს მცდელობით მოხერხდა ჯვრის მონასტრის და წმინდა მიწის სხვა ქართული მონასტრების გამოსყიდვა და შეკეთება [Цагарели А. 1888: 80, 81].

ვალებიდან დახსნის შემდგომ – XVIII საუკუნის დასაწყისში, იერუსალიმის ბერძნულმა მართლმადიდებლურმა საპატრიარქომ პატრიარქ დოსითეოსის ხელმძღვანელობით ჯვრის მონასტერი და წმინდა მიწის სხვა ქართული სავანეები თავის უწყებას დაუქვემდებარა [მამისთვალიშვილი ე. 2008: 127].

1885-1908 წლებში იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს ძალისხმევით ჯვრის მონასტერში ფუნქციონირებდა სასულიერო სემინარია [Pringle D. 1998: 35], XIX საუკუნეშია აგებული მონასტრის მაღალი სამრეკლო.

იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორიას ნათელი მოეფინება საფუძვლიანი არქეოლოგიური კვლევის, ასევე მისი ხუროთმოძღვრების და მხატვრობის შესწავლის შემდგომ; ვფიქრობ, მომავალში ეს პრობლემა ქართველი, ებრაელი და ბერძენი სპეციალისტების თანამშრომლობით უნდა გადაწყდეს.

ჯვრის მონასტრის საღებავით ნაწერი წარწერები

ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის საქტიტორო წარწერა (1643 წ.)

თორმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ეკლესიის ინტერიერში, დასავლეთი კარის თავზეა; ნაწერია შავი საღებავით თეთრ ფონზე და დატანილია ნაცრისფერი საღებავით დახატულ გრაგნილზე. გრაფემები ერთმანეთშია შენიაღვრული. წარწერის ფართობი: 85 X 71,5სმ; ასოების სიმაღლე 7,6–2,4 სმ. განკვეთილობის ნიშნები: ორი და სამი წერტილი. ქარაგმის ნიშანი – ბოლოებგაფართოებული განივი მოკლე ხაზია. წარწერის თავში წაგრძელებული ჯვარია დასმული. მსგავსი ჯვარია მეთორმეტე სტრიქონის დასაწყისშიც. წარწერის შემსრულებელი, როგორც ჩანს დიაკვანი გრიგოლია, მისი სავედრებელი ტექსტი წარწერის ბოლო სტრიქონზეა დაწერილი (ნახ. 47, სურ. 62).

გამოცემები: [Цагарели А. 1888: 242, 243; Такаишвили Е. 1913: 155-158;

ასა: ორბენი: ღობედა: თანა: სახობი
 ღონე: ღონედა: ხობი: ანაზი: ს
 ფასი: ქობიდა: ენი: სნი:
 თ: ონი: ონი: ონი: ონი: ონი: ანი:

ქ: დაიხ(ა)ტა: და გ(ა)ნ(ა)თლდა: ნ(მინ)და: ესე: და ყ(ოვლა)დ: პ(ა)ტ(იო)სანი: ტადა | რი: ჯ(უა)რისა: ც(ხო)ველს: მყოფ(ე)ლისა: ჯერ: ჩინებ(ი)თა: | და შენევენითა: ყ(ოვლა)დ: სახელ(ო)ვ(ა)ნისა: და ბრწყ(ი)ნვ(ა)ლისა: | დადიანისა: ლეონისათა: ჴელითა: და ფ(რია)დ. ჴირ: | გ(ა)ნ(ა)ტ(ი)ლ(ე)ბ(ი)თა: ყ(ოვლა)დ: უღირსისა: ჯ(უარ)ისა: და ნ(მინდი)სა: გოლგოთისა: მამისა: ნიკიფორესითა: ჩოლ(ა)ყას: შვილისა: ომ(ა)ნის: ძისათა: მსასოე | ბ(ე)ლისა: დ(ა) სარწმუნოსა: ამის: მონასტრის | ასა: რომ(ელ)მ(ა)ნ: გუმბადი: და ნ(მინ)და: საკურთ | ხეველი: გავაკეთე: ჩემის: ალალითა: სა | ფასითა: ქორანიკ(ო)ნსა: ტკია: (1643 წ.) ა(მე)ნ: ქ: ჯ(უარ)ო: შ(ე)ნ(ა)ლ(ე)ც(ო)დ(ე)ილ(ე)ი: დ(ი)კ(ვ)ანი: გრიგოლ: ა(მე)ნ:

ბოლო სტრიქონზე დაქარაგმებული სიტყვა – „დკნი“ ვფიქრობ „დიაკვანი“-ა, რადგანაც, აქ მწერალს „დეკანოზი“ რომ ეგულისხმა, როგორც თვლის ა. ცაგარელი [Цагарели А. 1888: 241], მაშინ ქარაგმა უნდა ყოფილიყო „დკნი“.

კარის ტიპანი, რომელზეც ასომთავრული წარწერაა შესრულებული სამ ნაწილადაა გაყოფილი, კიდურა ნაწილები ქართულ და ბერძნულ ტექსტებს ეთმობა (სურ. 63). ცენტრში მედალიონში ჩანერილი ოდიჰიტრიის ღმრთისმშობლის ნახევარფიგურაა გამოსახული, მის ქვემოთ კი „უფლის ხელი მართალთა სულებით“. ბერძნული საქტიტორო წარწერა შინაარსით ქართულის ანალოგიურია [Цагарели А. 1888: 242, 243], თუმცა მასში ლეონ (ტექსტში ლეონტი) დადიანისა და მღვდელმონაზონ და არქიმანდრიტ ნიკიფორეს (ჩოლოყაშვილი) გარდა, დამატებით, იხსენიება მღვდელმონაზვნები: მოსე, ნეოფიტეს შვილი გრიგოლი და მთავარდიაკონი მინას შვილი გერასიმე, რომელთაც ჯვრის მონასტერში შეუსრულებიათ აღნიშნული სამუშაო. წარწერის ბოლოს თარიღია – 1644 წლის 11 იანვარი. ქართული წარწერის „დიაკვანი გრიგოლი“, რომელიც უეჭველად წარწერის შემსრულებელია და ქართველი უნდა იყოს, ბერძნულ ტექსტში არ იხსენიება. სავარაუდოდ, ბერძნულ საქტიტორო წარწერაში მთავარი ქტიტორების (ლევან დადიანი, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილი) გარდა მოხსენიებული პირები – ბერძნები იყვნენ.

ე. თაყაიშვილს მიაჩნია, რომ ქართული წარწერა, ქართულის არმცოდნე პირების, ბერძნების შესრულებულია; იგი აღნიშნავს, რომ ასომთავრული „ა“ გრაფემის ნაცვლად ყველგან მხედრული „ა“ არის ნახმარი. შემდგომ ტექსტის დაზუსტებული ვარიანტი მოაქვს და ამატებს, რომ ცაგარლის

ტექსტს ზოგიერთი სიტყვა აკლიაო. ბოლო სტრიქონის დაქარაგმებულ სიტყვას ცაგარლის მსგავსად ხსნის – „დეკანოზი“ [Такаишвили Е. 1913: 155-158].

ე. მამისთვალიშვილის აზრით ბერძნულ ტექსტში მოხსენიებული პირები ჯვრის მონასტრის მომხატველები უნდა იყვნენ [მამისთვალიშვილი ე. 2002: 66].

წარწერაში მხედრული „ა“ გრაფემა ასომთავრულ ანთან ერთადაა ნახმარი. მსგავსი დეტალი ახასიათებს ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნის განმარტებით წარწერებს; ერთდროულად მხედრულ და ასომთავრულ „ა“ გრაფემას ვხვდებით XVII-XVIII საუკუნეების სხვა წარწერებშიც, მაგალითად: მცხეთის სამთავროს ეკლესიის სატრიუმფო თაღის წარწერაში [სილოგავა ვ. 2011: 21,22].

წარწერა „ჭეშმარიტი ბერის“ გამოსახულებასთან (XVII ს)

თეთრი საღებავით დაწერილი რვასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა დასაველეთი კარის სამხრეთ ნიროთხლზე, „ჭეშმარიტი ბერის“ სიმბოლური გამოსახულების ორსავე მხარეს, მიწიდან – 230 სმ-ის სიმაღლეზე დაწერილია შეწიაღებული ასოებით. წარწერა პირველიდან მეორე სვეტზე გაბმით იკითხება; წარწერის მეორე (მარჯვენა) სვეტი მეხუთე სტრიქონამდეა დაზიანებული, შემდგომ წარწერა ისევ პირველ (მარცხენა) სვეტზე გრძელდება. წარწერის შემორჩენილი ნაწილის ფართობია: 1) 73,5 X 18 სმ 2) 29 X 7,6 სმ. ქარაგმის ნიშანია: ბოლოწერტილოვანი განივი მოკლე ხაზი; განკვეთილობის ნიშანია სამი წერტილი (ნახ. 48, სურ. 64).

გამოცემა: [Цагарели А. 1894: 46]

ԿՊՈՒՄ ԲԿ

ՆԻ

Օ՛ՒԻ Կ (?)

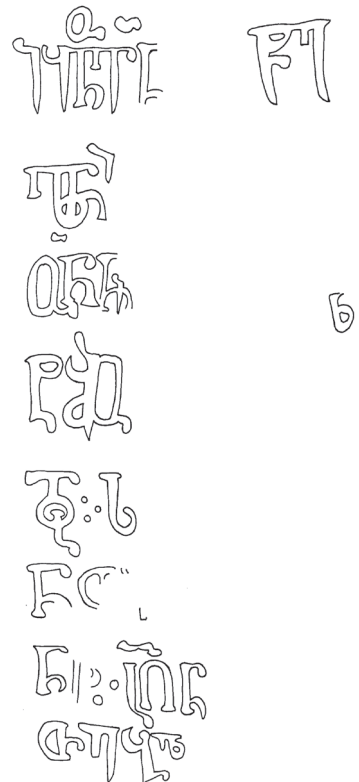
ԲԿԶՕ

ՅԸ.: Լ

ԲԹ

ԲԷ.: ՇՈԲ

ԳՂԼԿ

ნახ. 48

იყუნენ ნელნი [თქ] | [უ(ე)ნნი [მორ] | [ცემულ] | და ს[ა] | [ნთ] | [ელ] | [ნი აღნ] | [თებ(უ)ლ]“ (ლუკა 12: 35)

ლუკას სახარების ეს მუხლი, ყველა რედაქციაში იწყება სიტყვით – „იყვნედ“, ჯვრის მონასტრის ამ წარწერაში კი გვხვდება ფორმა „იყუნენ“.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ეს წარწერა ისევე როგორც ჯვრის მონასტრის მოხატულობის სხვა წარწერები, განახლებულ-გაცხოველებულია, როგორც ჩანს, არაქართველი მხატვრის მიერ, რადგანაც ასონიშნების ნაწილი დამახინჯებულია; მაგალითად პირველი სიტყვის მეოთხე ასონიშნად „ჩ“ – „წ“-ს განახლებისას თავი არ დაუტანეს, შესაძლებელია პირველი სიტყვის არასწორი ფორმაც ამ „განახლების“ შედეგი იყოს.

წარწერა პირველად წაიკითხა ნ. ჩუბინაშვილმა, მისი აზრით ეს ფიგურა – დიდი სქემის სიმბოლური გამოსახულებაა [Цагарели А. 1894: 46], ს. ყაუხჩიშვილს აქ გამოსახული ბერი ჰგონია, პეტრე იბერის თანამოსაგრე იოანე ლაზი [Вирсаладзе Т. 1974: 40].

წმ. პეტრე ქართველი – განმარტებითი წარწერა (XVII ს.)

დასავლეთი კარის მომიჯნავედ, მარჯვნივ (ჩრდილოეთით) გამოსახულია ფრონტალურად წარმოდგენილი მამაკაცი წმინდანის ფიგურა, რომელსაც მარჯვენა ხელში პატარა ჯვარი უპყრია. თავის ორსავე მხარეს მოლურჯო მონაცრისფრო ფონის ქვემოდან გამოსჭვივის სამტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, შედარებით გარკვევით მოჩანს სამი გრაფემა, დანარჩენი ასონიშნების მხოლოდ კონტურთა ნაწილები ჩანს. წარწერა მოლურჯო-მონაცრისფრო საღებავით სპეციალურადაა გადაფარული. წარწერა განმარტებითია და აქ ამ წმინდანის სახელია ფიქსირებული (სურ. 65)

გამოცემა: [Цагарели А. 1894: 46]

წარწერა ასე იკითხება:

წ~ა შ~ი

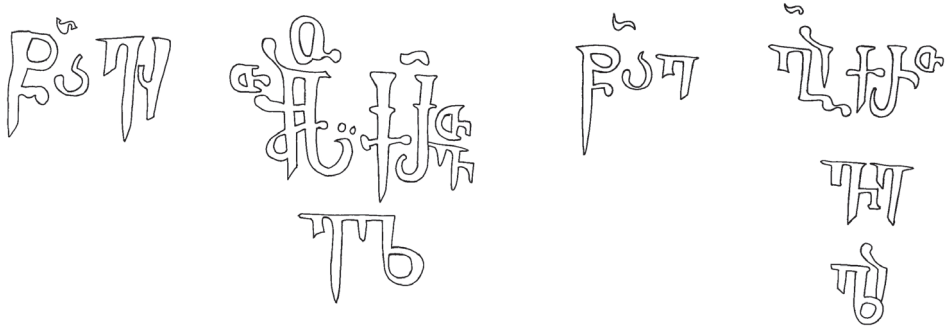
ქ~ბ ც~რ~ზ

წ(მინდა)ჟ | პ(ეტრ)ე | ქ(ა)რთვ(ე)ლ | [ი]

წმ. ექვთიმე ქართველი და წმ. გიორგი ქართველი (XVII ს.)

თეთრი ფერის სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მდებარეობს ეკლესიის დასავლეთ კედელზე, კარის მარცხნივ (სამხრეთით), პილასტრზე გამოსახული წმ. ექვთიმე და წმ. გიორგი ათონელების ფიგურების თავების ორსავე მხარეს, ოთხ მონაკვეთად, იატაკიდან – 330 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობი: 1) 13 X 10 სმ; 2) 23 X 20 სმ; 3) 11,5 X 10 სმ;

4) 26 X 13,5 სმ. ასოების სიმაღლე: 11,5–2,2 სმ. განკვეთილობის ნიშანი ორი წერტილია. ქარაგმა – მოკლე, განივი, კლაკნილი ხაზი. გრაფემები შეწიალებულია. ქართული წარწერების ქვემოთ ბერძნული განმარტებითი წარწერებია (ნახ. 49. სურ. 66)

ნახ. 49

წა უფუნილი: ქაუ

უ

წ(მიდა)ე ვეთიმოს ქ(ა)რთველ(ი)

წა უ უნი ქაუ

უ

უ

წ(მიდა)ე გ(იორ)გი ქ(ა)რთველი

ყურადსაღებია, რომ წმ. მამის ექვთიმე ათონელის სახელი წარწერაში ბერძნული გახმოვანებითაა დაწერილი, რაც ვფიქრობ მიგვანიშნებს იმას, რომ XVII საუკუნის კედლის მხატვრობის შემსრულებლები ბერძნები ან ბერძნულ გარემოში ჩამოყალიბებული მხატვრები იყვნენ.

წმ. პეტრე, წმ. პავლე (XVI ს.)

ასომთავრული განმარტებითი წარწერები მოციქულების პეტრესა და პავლეს გამოსახულებებთან. სამხრეთი პირველი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე (სურ. 67, 68).

წმ. პეტრეს მარჯვენა მხართან ორსტრიქონიანი წარწერა – იატაკიდან – 310 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ბოლოში სამი წერტილია.

სუე პეტრე

ქა:

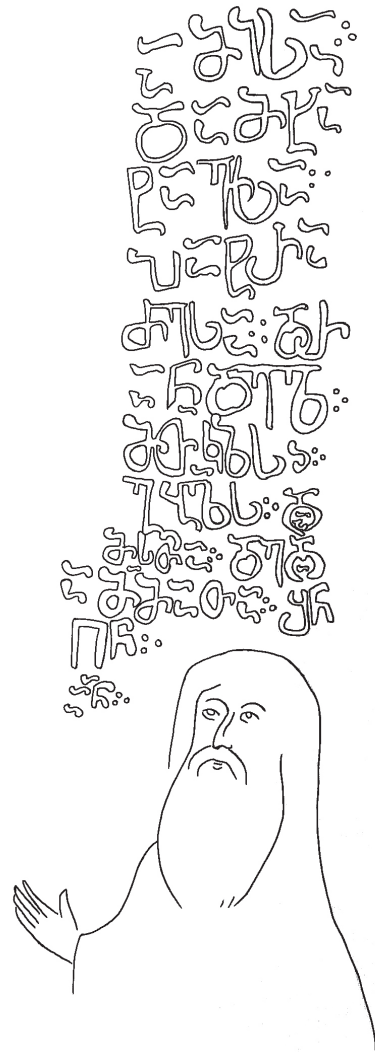
წმ. პავლე მოციქულის მარცხენა მხართან ერთსტრიქონიანი წარწერა – იატაკიდან – 325 სმ-ის სიმაღლეზე.

სუ უნი პავლე

დრანდელი მთავარეპისკოპოსი გაბრიელ პატრადე (XVI ს.)

თეთრი საღებავით შესრულებული თორმეტსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, მოციქულების წმ პეტრესა და წმ. პავლეს ფიგურებს შორის, იატაკიდან – 205 სმ-ის სიმაღლეზე; წარწერის ქვეშ დრანდელი მთავარეპისკოპოსის მცირე ვოტივური გამოსახულებაა. წარწერის ფართობია: 44 X 18 სმ; ასოების სიმაღლე: 5–1,2 სმ. ქარაგმის ნიშანი – მოკლე კლაკნილი განივი ხაზია; განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია ნახმარი. მეშვიდე სტრიქონის ბოლოს მხედრული „ა“ გრაფემაა ნახმარი (ნახ. 50, სურ. 69)

- ԸԺԻՏ:.
- ԾԸԺԷԸ
- ԸԸԻՏ:.
- ՄԸԷԻԸ
- ԺԻՏ: ԺԻ
- ԸԻԾՄԻ:.
- ԺԳ՝ԿՆՏա:.
- ՂԳՆ՝: ԾԸ
- ԺՏԳԸ: ԾՄԾ
- ԸԺ՝ԺԸԳԸ: ՎԻ
- ՈԻ:.
- Ը՛Ի:.

ნახ. 50

ამისა| დამხა|ტავსა| პატრა|ძესა დრ|ან-
დელი| მთ(ავარეპის)კ(ოპო)ზსა| გ(ა)ბ(რიე)
ლს და| მ(ი)სთა დედ|ა მ(ა)მათა შ(ე)უნდვე)
ნი| ღ(მერთმან)| ა(მე)ნ

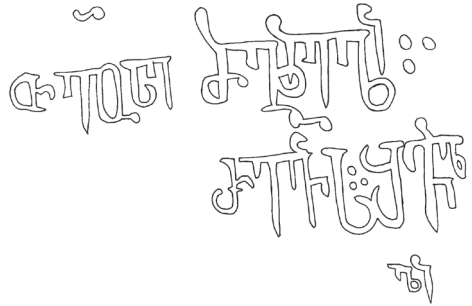
დრანდელი მთავარეპისკოპოსი გაბრიელის ალაპი ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში არ გვხვდება, XIII საუკუნის მიწურულით და XIV საუკუნის დასაწყისით თარიღდება სვინაქსარში ჩანერილი გრიგოლ დრანდელი ეპისკოპოსის ალაპი [მეტრეველი ე. 1962: 16, 17, 72, 107, 174, 177]. ე. მეტრეველი ვარაუდობს, რომ სვეტზე გამოსახული გაბრიელ დრანდელი და ალაპში ნახსენები გრიგოლ დრანდელი შესაძლებელია ერთი და იგივე პირი იყოს. მისი აზრით, კედლის მხატვრობის წარწერის გვიანდელ (XVI ს.) გან-

მახლებელს შეიძლება დაეშვა შეცდომა და დრო-ჟამისგან დაზიანებულ წარწერაზე გზლის მაგივრად წაეკითხა გზლ და ამდაგვარადვე აღედგინა იგი [მეტრეველი ე. 1962: 54,55]. ამ საინტერესო მოსაზრების გასაზიარებლად უნდა დადგინდეს რეალურად არის თუ არა დრანდელი მთავარეპისკოპოს პატრადის გამოსახულების ქვეშ ადრეული – XIV საუკუნის მხატვრობის ფენა.

მ. დიდებულიძე და მ. ჯანჯალია გაბრიელ პატრადეს XIV საუკუნის დრანდელ ეპისკოპოსად მიიჩნევენ, მის გამოსახულებას კი XVI საუკუნით ათარიღებენ [Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 61].

„თეოდოსე მანგლელი რევისშვილი“ (XVII ს.)

თეთრი საღებავით ნანერი სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მდებარეობს სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე, მოხატულობის ქვედა რეგისტრში, თეოდოსე მანგლელის ფიგურის ორსავ მხარეს, იატაკიდან – 156 სმ-ზე. წარწერის ფართობი: 1) 14,6 X 11,3 სმ; 2) 26 X 23სმ. ასოების სიმაღლე: 10–2,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი – მოკლე განივი კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია ნახმარი, ასონიშნები შენიალებულია (ნახ. 51, სურ. 70)

ნახ. 51

თეოდოსე მანგლელი რევის შვილი
თეოდოსე მანგლელი რევის შვილი
ნიკოფორე ჩოლოყაშვილის დროს
მოღვაწეობდა ჯვრის მონასტერში [მეტრეველი ე. 1962: 113].

სამშენებლო წარწერა (1643 წ.)

თეთრი ფერის საღებავით ნანერი ათსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთი ნახნაგის ზედა მონაკვეთზე, წმ. ნიკიტას გამოსახულების ზევით მდებარეობს. ქარაგმის ნიშანი მოკლე, განივი კლაკნილი ხაზია; განკვეთილობის ნიშანი – სამი წერტილია. გრაფემები ერთმანეთშია შენიალებული. წარწერა გამოქვეყნებული აქვს ა. ცაგარელს [Цагарели А. 1888, 243], მის დროს წარწერა სრულად იყო შემორჩენილი; დაკარგულია წარწერის დასაწყისი; ქვემოთ მხედრული გრაფემებით ტექსტის დაკარგული ნაწილიც მომაქვს (სურ. 71).

ზრჳიღი
 ლიქლცხი: ზც
 ლიქიჭიღი
 კი: ცცსი: ც
 სჩიხი: ზც ო
 ქსი: ცფას
 ხჳი: ზცუ
 ქსი:
 ქსი: ლი
 ლ: ლი:

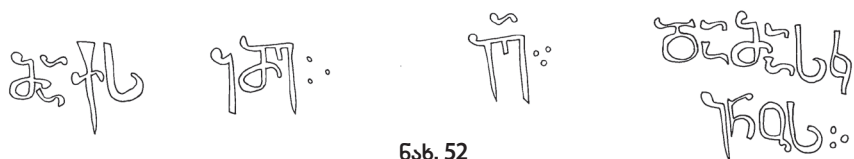
[დადიანმან ლეონ მიბოძა და გა]ვაკეთე | გუმბადი და | გუერდები | ორი ათასი აქსნალი და ექსუი ათასი ჩ(ე)მი დავ|ხარჯე | ქ(ორონი)კ(ონ)სა ტკ|ია ნიკ(ოლოზ)

აღსანიშნავია, რომ ამ ტექსტშიც, ისევე როგორც, ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნის სხვა წარწერებშიც ასომთავრულ „ტ“ – „ა“-სთან ერთად იხმარება მხედრული „ა“ გრაფემაც (იხ. წარწერის VI და IX სტრიქონები).

უკანასკნელ სამ ასონიშანს „ჩი“ – ა. ცაგარელი ხსნის ამგვარად (ნიკიფორე=ნიკოლოზ) [Цагарели А. 1888, 243]. ამ სამასიონ სიტყვაში მეორე და მესამე ასონიშანი შენიაღებულია, ჩანს „ხ“ – „კ“ და მის თავზე მარცხნივ განზიდული ხაზი, რაც, „კ“-ს მუცელთან ერთიანობაში ასახავს „ხ“ – „ზ“ გრაფემას; აქ, რომ „ღ“ – „ი“ გრაფემა ეწეროს, ასონიშნის ვერტიკალური ბუნი უნდა ჩაცდენილი იყოს „გრაფემა „კ“-ს მუცელს. ამდენად მიმაჩნია, რომ აქ შემოკლებით წერია სახელი „ჩიხ – ნკზ – ნიკოლოზ.

მაქსიმე აღმსარებლი, იოანე დამასკელი (XVI ს.)

ეკლესიის სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ ნახნაგზე, მაქსიმე აღმსარებლისა და იოანე დამასკელის წყვილი გამოსახულების შარავანდის ორსავე მხარეს, იატაკიდან 300 სმ სიმაღლეზე, თეთრი ფერის საღებავით ოთხ მონაკვეთად დაწერილია ასომთავრული, განმარტებითი წარწერები; მეოთხე მონაკვეთი ორსტრიქონიანია. წარწერების ფართობი: 1) 10,4 X 7 სმ; 2) 9 X 6 სმ; 3) 7 X 6 სმ; 4) 15 X 11,4 სმ; ასოების სიმაღლე: 7–3,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე კლაკნილი განივი ხაზია; განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია – სამი წერტილი. ქართული წარწერების თავზე ბერძნული განმარტებითი წარწერებია. (ნახ. 52, სურ. 72, 73).

ნახ. 52

ႵႵႵ ႵႵႵ. ႵႵႵႵႵ

ႵႵႵ. ႵႵႵႵႵ

ႵႵႵႵ. ႵႵႵႵႵႵ ႵႵႵႵႵႵႵႵႵ

„ႵႵႵႵႵႵႵႵ“ – ႵႵႵႵႵႵႵႵ ႵႵႵႵႵႵႵႵ.

შოთა რუსთველი (XVI ს., XVII ს.)

თეთრი საღებავით შესრულებული ხუთ-სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა დატანილია სამხრეთ დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ ნახნაგზე, იატაკიდან – 183 სმ-ის სიმაღლეზე. მაქსიმე აღმსარებლისა და იოანე დამასკელის ფიგურებს შორის – შოთა რუსთველის ვოტივური გამოსახულების თავზე. წარწერის ფართობია: 38,5 X 26 სმ; ასოების სიმაღლე: 8,5–2,5სმ. განკვეთილობის ნიშნები: ორი წერტილი და სამი წერტილი, ქარაგმის ნიშანი – მოკლე განივი ხაზია (ნახ. 53, სურ. 74)

ႵႵႵ ႵႵႵႵႵ

ႵႵႵႵႵ. ႵႵႵႵ

:ႵႵႵ. ႵႵႵႵ. ႵႵႵ

ႵႵ ႵႵႵႵ

ႵႵ

ამ(ი)სა დამხ(ა)ტ|ავსა შოთა(ს)| შ(ე)უნ-დვნეს ღ(მერთმა)ნ ა(მე)ნ| რუსთვ(ე)ლი ასომთავრულ წარწერაში ნახმარია მხედრული „ა“ გრაფემა.

წარწერა პალიმფსესტურია, XVI ს-ში დაუნერიათ ეს ტექსტი ისეთივე კალიგრაფიითა და წვრილი გრაფემებით, როგორსაც ამას ვხედავთ „არსენის და გრიგოლის“, „გაბრიელ პატრადის“ წარწერებზე. XVII საუკუნეში, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის დროს, ეს წარწერაც განუახლებიათ მსხვილი უხეში ფუნჯით ნაწერი ასო-ნიშნებით, ძველი წარწერის დასაწყისი ჩანს მოგვიანო წარწერის პირველი სტრიქონის ქვეშ: ႵႵႵႵ Ⴕ... – ამ(ი)სა დ[ამხატავსა]... ამ წარწერის ძველი ფენა (“ამის დამხატავსა“) ასოთა მოხაზულობით ზედმიწევნით გავს „არსენის და გრიგოლის“ და „გაბრიელ დრანდელის“

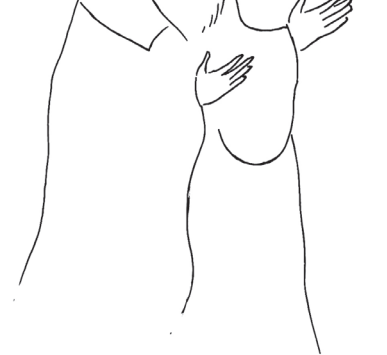
ႵႵႵႵႵႵႵႵ

ႵႵႵႵႵႵႵႵ

:ႵႵႵႵႵႵႵႵ

ႵႵ ႵႵႵႵ

ႵႵႵ

ნახ. 53

წარწერებს. ვფიქრობ ეს სამივე წარწერა ერთი ოსტატის მიერ XVI საუკუნეშია დაწერილი [გაგოშიძე გ. 2003: 40; Gagoshidze G. 2014: 83; Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 51].

ჯვრის მონასტერში გამოსახული შოთა რუსთველის⁷ და ამავე მონასტრის სვინაქსარის ერთ-ერთ ალაბში (XII-XIII სს.) დადასტურებული შოთა მეჭურჭლეთუხუცესის იგივეობის საკითხი ვრცლადაა განხილული სამეცნიერო ლიტერატურაში. ე. მეტრეველის ვარაუდით შოთა რუსთველის იგივე შოთა მეჭურჭლეთუხუცესის გამოსახულება მისსავე სიცოცხლეში (XII ს-ის მიწურული – XIII ს-ის დამდეგი) უნდა იყოს შესრულებული [მეტრეველი ე. 1962: 67, 68]. შოთა რუსთველის გამოსახულებასა და მხატვრობის სხვადასხვა ფენაზე დაკვირვებით მ. დიდებულიძეს და მ. ჯანჯალიას შესაძლებლად მიაჩნიათ, რომ ჯვრის მონასტერში, შოთა რუსთველი სიცოცხლეშივე დაეხატათ [Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 51]. სახელი „შოთა“ ამოკვეთილია უფლის საფლავის კარიბჭის სვეტზეც.

წარწერა ეკლესიის მოხატვის შესახებ (XVII ს.)

თეთრი საღებავით შესრულებული ცხრასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა დატანილია სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგის ზედა ნაწილში. ასონიშნები შეწიალებულია, ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი კლაკნილი ხაზია, განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია ნახმარი. ა. ცაგარელს წარწერა გამოქვეყნებული აქვს [Цагарели А. 1888: 243], დღეს წარწერა დაზიანებულია, წარწერის მოხსნის მიზნით მასზე მიკრულია დოლბანდი, რის გამოც გრაფემათა გარჩევა გართულებულია. ასომთავრული წარწერის მხედრულ ტრანლიტერაციას სრული სახით ვაქვეყნებთ, ისე როგორც იგი ა. ცაგარელს აქვს გადმოწერილი (სურ. 75).

ჟ

ОИУСҔИ ԶԸ

ᲘᲗᲗᲗᲗᲗᲗ ᲗᲗ Თ

სტ.: ᲘᲒᲗᲗᲗᲗ

სჟᲗᲗᲗᲗ ᲗᲗᲗ

ᲘᲗᲗᲗᲗ

ᲗᲗᲗᲗᲗᲗ

ᲗᲗᲗᲗᲗ

ᲗᲗ ᲗᲗᲗᲗᲗ Თ

7 შოთა რუსთველის ფიგურა 1902 წელს საღებავის სქელი ფენით დაფარეს [Вирсаладзе Т. 1974: 15,17,სქ. 18]. საღებავის ფენა მოიხსნა 1960 წელს [აბაშიძე ი. 1961]. 2004 წლის ივნისში რუსთველის სახე ვანდალურად იქნა დაზიანებული; გამოსახულება აღადგინეს 2005 წელს [Mgaloblishvili T. 2014: 18; Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 51].

მ[ე ყოვლად] | უღი(რ)სმ(ა)ნ მამამან | ჯ(უ)არ(ი)სა და წ|(მიდი)სა გოლგ(ო)თი|ს(ა)მან დავ(ა)ხ|ატვინე | მრ(ა)ვლითა | ჭირითა | და შრ(ო) მითა ა[მენ]

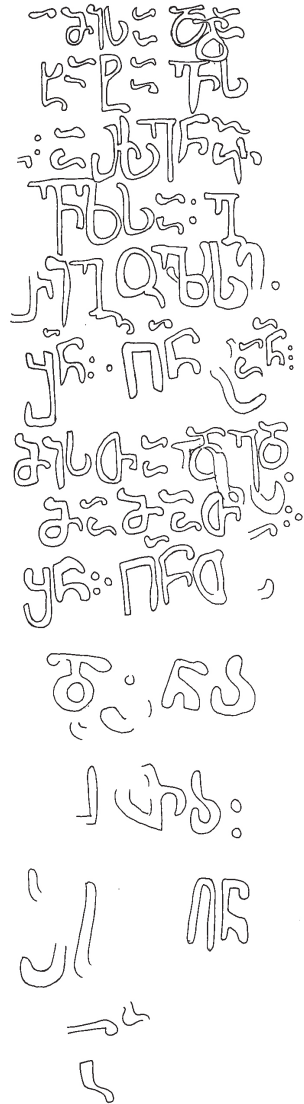
ამ წარწერაშიც, ისევე როგორც ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნეების სხვა წარწერებშიც, ნახმარია მხედრული ასონიშანი – „ა“.

არსენის და გრიგოლის წარწერა (XVI ს. განახლებული XVII ს-ში)

თეთრი საღებავით შესრულებული ცამეტ-სტრიქონიანი ასომთვრული წარწერა სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგიდან მოხსნილი კედლის მხატვრობის ფრაგმენტზე, რომელიც მოჩარჩოებულია და ეკლესიის სამხრეთ კედელზე კიდია. კედლის მხატვრობის ფრაგმენტზე გამოსახულია წმ. ექვთიმესა და წმ. საბას ფიგურები. მათ შორის, ფერხითთ ორი მუხლმოყრილი პირია: ყრმა და ზრდასრული მამაკაცი. წარწერა წმ ექვთიმეს მარცხნივაა დაწერილი. შეიმჩნევა, რომ წარწერა ორფენიანია, პირველად შეუსრულებიათ ცხრა სტრიქონიანი წარწერა, რომელთა ასონიშნები მცირე ზომისაა; ამ წარწერის ფართობია: 39 X 17,6 სმ; ასოების სიმაღლე: 5–2,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე კლაკნილი ხაზია. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია – ორი და სამი წერტილი (ნახ. 54, სურ. 76)

- ტჰუს ტჯ
- ეტეტჲს
- ც: ტახუნს (?)
- ჲუს: ლ
- ახუნს:
- ყნ: იწ ტწ:
- ჰუსტ ზოშ
- ჰტჰტტ:
- ყნ: იწ

ამისა და [მ]ხატავს|ა არსენას(?) | [მისსა შ] ვ(ი)ლსა გ(რ)იგოლს | შ(ე)უნდვე)ნ ლ(მერთმა) ნ ა(მ)ენ. | მისთა დედ| მამათა| შ(ე)უნდვე)ნ ლ(მერთმა)ნ

ნახ. 54

ნ. ჩუბინაშვილი ამ წარწერას ასე კითხულობს: „ამისა დამხატავსა არსენ აერის (?) გრიგოლს და მისთა დედა-მამათა შეუნდოს ღმერთმან ამენ“ [Цагарели А. 1894: 45].

ა. ცაგარელი ასე კითხულობს: „ამისა დამხატავსა არსენი[ს], ვ̄რს (ვარლამს), გრიგოლს და მისთა (მათთა) დედა-მამათა შეუნდოს ღმერთმან, ამინ“ [Цагарели А. 1888. 244]

თ. ვირსალაძე მართებულად მიიჩნევს ნ. ჩუბინაშვილის წაკითხვას [Вирсаладзе Т. 1974: 56]

მოგვიანებით ეს წარწერა თეთრი საღებავით, მსხვილი ფუნჯით ნაწერი უხეში მოყვანილობის ასომთავრული გრაფემებით გადაუნერიათ. გვიანი წარწერა, ძლიერ დაზიანებულია, ფაქტობრივად მთლიანად დაკარგულია, მისი კვალი ჩანს ძველი წარწერის პირველ, მეშვიდე, მეცხრე სტრიქონებზე; ძველი წარწერის დასასრულს მოგვიანო წარწერა გრძელდება, შემორჩენილია ოთხი სტრიქონი. მიმაჩნია, რომ არსენისა და გრიგოლის წარწერა ისევე განაახლეს, სავარაუდოდ XVII ს-ში, როგორც ამას ვხედავთ შოთა რუსთაველის წარწერაზე, ამიტომ გვიანი წარწერის ფართობს ვთვლი ასე: ძველ წარწერას (ცხრა სტრიქონი) დამატებული ოთხი სტრიქონი, და მაშ, მოგვიანო წარწერის ფართობია: 67,8 X 17,6 სმ; ასოების სიმაღლე: 7,2–2,8 სმ; განკვეთილობის ნიშანი შემორჩენილია ერთგან – ორი წერტილი; წარწერის ბოლო ოთხი სტრიქონის ნარჩენი ასე იკითხება:

ჯა (?) ჯა

(?) ჳა

ჟს იწ

რწ

დე(?)დე

(?)თა:

შ(ეუნდვნე)ს ლ(მერთმა)ნ

ა[მენ]

ამგვარად ნათელია, რომ წარწერასთან გამოსახული მამაკაცი და ყრმა – არსენი და მისი შვილი გრიგოლი უნდა იყოს; აქვე, არსენის დედ-მამის შეწვევაზეა ლაპარაკი. არსენს, რომელიც ჩვენთვის უცნობი პირია, როგორც ჩანს, ჯვრის მონასტრისთვის გარკვეული დახმარება გაუწევია, შესაძლებელია მან კედლის მხატვრობით შემკობის დროს ხარჯი გაიღო, ამის გამო არსენის და მისი შვილის გრიგოლის ვოტივური გამოსახულებები დაიხატა ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ბურჯზე.

შალვა შობასშვილის საქტიტორო წარწერა წმ. ელიას და წმ. ელისეს გამოსახულებებთან (XVIII ს.)

წმ. ელია და წმ. ელისეს წყვილი გამოსახულება დღეს მოხსნილია კედლიდან ჩარჩოშია ჩასმული და თბილისის სიონის სამკვეთლოს შესასვლელის თავზეა ჩამოკიდებული [დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003: 31; Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 61], ჯვრის მონასტერში იგი სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილოეთ ნახნაგზე მდებარეობდა, მას ფარავდა სამღვდელმთავრო ტახტი.

წინასწარმეტყველთა გამოსახულებებს შორის დარჩენილ არეზე თეთრი საღებავით შესრულებულია შვიდ სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. წარწერა ძლიერ დაზიანებულია. განკვეთილობის ნიშანი სამი წერტილია. რამდენჯერმე ნახმარია მხედრული „ა“ გრაფემა, რაც მახასიათებელია ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნის საღებავით ნაწერი განმარტებითი წარწერებისთვის. ჩანს ასონიშანთა შენიალება (სურ. 77).

Q Ⴆ Ⴆ... ႦC ႦႦႦ
...ႦႦC Ⴆ ႦႦ...ႦႦ
ႦႦႦ.: ႦCႦ... .. ႦႦႦ
ႦႦႦა.: ႦC ...: ႦC
ႦႦႦႦ (?) ႦႦႦ (?) ... ႦႦ
ႦႦႦაႦ: ... ႦႦ
ႦႦႦ

[წ]ო ელია და ელის[ე] | ... ყლა... ზ... ძეს... შ(ო)ბ[ას] | [შ]ვ(ი)ლი: შალ[ვა] ... ძღვ | ენ(ი)რა: და... . და |... იქლვი (?) ღთი(?)... . ღი | დიდად: ... თი... | იყო

ამ ძალიან დაზიანებულ წარწერაში რამდენიმე სიტყვის გარჩევა მოხერხდა. წარწერაში იხსენიება “შობასშვილი შალვა”, რომელსაც, როგორც ჩანს გარკვეული შესანიშნავი აქვს გაღებული მონასტრისთვის. მეექვსე სტრიქონზე იკითხება სიტყვა – „დიდად“, შესაძლებელია ეს სიტყვა განმარტავდეს იმ საქმიანობის სირთულეს (დიდად დაშვრა, დიდად შეიჭირვა), რის შესრულებაც შესძლო შალვამ. როგორც ჩანს შალვა შობასშვილმა დაიმსახურა კრებულის მადლობა, რისი აღმნიშვნელიც უნდა იყოს მეოთხე სტრიქონის დასაწყისში არსებული სიტყვა – „ენირა“, ვფიქრობ აქ საქმე ეხება, შალვას სახელის წირვაში მოხსენიებას. შალვა შობასშვილის ექვსსტრიქონიანი ლაპიდარული წარწერა, ამავე მონასტრის წართექსის შესასვლელთან, კედელშია ჩამაგრებული. ამ წარწერიდან ნათელია შობასშვილის საქმიანობა, მას მონასტრისთვის კამარები აუშენებია. სავარაუდოდ, მსგავსი ინფორმაცია უნდა აღენიშნათ ეკლესიის ინტერიერში კედელზეც.

საღებავით შესრულებული წარწერა უეჭველს ხდის, რომ შალვა დონორი იყო და არა ხელოსანი.

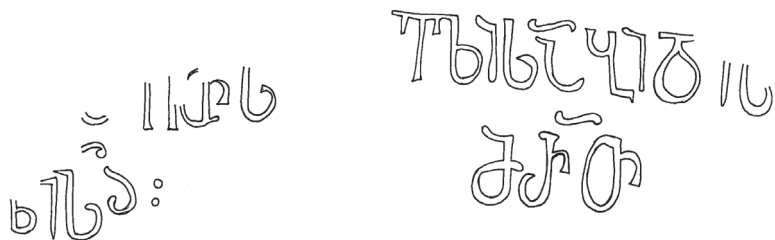
წმ. პროხორე, წმ. ლუკა (XVII ს.)

ჯვრის მონასტრის წინამძღვრების – მონასტრის მაშენებლის წმ. პროხორეს (+1066 წ.) და მოწამე წმ. ლუკას (+1273 წ.) ფრონტალური გამოსახულებები მდებარეობდა ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ ნახნაგზე [Didebulidze M., Janjalia M. 2014: 61]. დღეს შელესილობა, რომელზეც ეს წყვილი ფიგურაა გამოსახული კედლიდან ჩამოხსნილია და ხატის მსგავსად მოჩარჩოებაში ჩასმული, ჩამაგრებულია სვეტიცხოვლის ჩრდილოეთ კედელზე, წმ. ნიკოლოზის სამლოცველოს შესასვლელის მახლობლად. ფიგურების თავებთან ბერძნული განმარტებითი წარწერებია. ქართული ასომთავრული წარწერები, რომლებიც წინამძღვართა გამოსახულებებს შორისაა, მუქი საღებავითაა გადაფარული. ქართული წარწერები ბერძნულთან ერთად იყო წარმოდგენილი, ისევე, როგორც ამას ჯვრის ეკლესიის კედლის მხატვრობის სხვა გამოსახულებებზე ვხვდებით. მოგვიანებით ქართული წარწერები საღებავით დაუფარავთ.

წმ. პროხორეს თავის მარჯვნივ ძლივს მოჩანს ორი ასომთავრული გრაფემა: ԲՂ – წ(მინდა)ა. წმ. ლუკას გამოსახულების მარცხნივ ბუნდოვნად განირჩევა ორი ასომთავრული გრაფემა ԶԿ – ლ(უ)კ[ა].

„მარიამის და ელისაბედის შეხვედრა“, კომპოზიციის განმარტებითი წარწერა (XIV ს.)

თეთრი საღებავით შესრულებული ორსტრიქონიანი და ორ ნაწილად გაყოფილი ასომთავრული ფრაგმენტული წარწერა – მარიამისა და ელისაბედის შეხვედრის კომპოზიციაზე, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, იატაკიდან – 410 სმ-ის სიმაღლეზე მდებარეობს. წარწერის ერთი ნაწილი ღმრთისმშობლის თავის მარცხნივაა, მეორე ნაწილი კი ელისაბედის თავის მარჯვნივ. წარწერის შემორჩენილი ნაწილის ფართობია: 1) 20 X 13 სმ, 2) 28,5 X 15,3 სმ; ასოების სიმაღლე: 5,9–3,5 სმ; ქარაგმის ნიშანი ბოლონერტილოვანი განივი კლაკნილი ხაზია. განკვეთილობის ნიშანი სამი წერტილია (ნახ. 55, სურ. 78).

ნახ. 55

იძს უზუსტულს
ზსა კაჟ

[მოკითხვა] ღ(მრ)თ(ი)ს | მშობ[ლის(ა)ჲ ელისაბედის მ(ა)რთ[ლისაჲ]
ეს წარწერა ისევე, როგორც ჯვრის მონასტრის სხვა ფრესკული
წარწერები მოგვიანო ხანაში განახლებულია.

„უძილი თვალი“ – განმარტებითი წარწერა (XIV ს.)

კომპოზიცია „უძილი თვალი“ გამოსახულია ჩრდილო-დასავლეთი ბურ-
ჯის სამხრეთი ნახნაგის ზედა რეგისტრზე, მთავარანგელოზთა ფიგურებს
ზემოთ. თეთრი საღებავით შესრულებული სამსტრიქონიანი ასომთავრუ-
ლი განმარტებითი წარწერა განთავსებულია კომპოზიციის ზედა ნაწილ-
ში. ქარაგმის ნიშანი – ბოლოწერტილოვანი, კლაკნილი, განივი ხაზია;
განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორი და სამი წერტილი (სურ. 79).

ᲠᲙ: ᲠᲚ:
ᲘᲠᲘᲠᲚ: ᲚᲚ:
ზᲘᲘᲘᲚ

ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე | მიიძინა ვ(ითარც)ა | ლომმ(ა)ნ
(დაბადება 49: 9).

წარწერის მეორე და მესამე სტრიქონი მოგვიანებით, სავარაუდოდ XVII
საუკუნეში განახლებულ-გაცხოველებულია; ასო-ნიშნების „ი“ და „მ“-ს
მარცხნივ მიმართული „ცხვირები“ ზევითკენ არის აშვერილი.

**განმარტებითი წარწერები მთავარანგელოზთა
გამოსახულებებთან (ქვედა ფენა XIV ს.)**

ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე მთავარან-
გელოზთა კრებაა გამოსახული. თეთრი ფერის საღებავით ნაწერი ორი
ასომთავრული განმარტებითი წარწერა მთავარანგელოზთა თავებს ზე-
მოთ, იატაკიდან 415 სმ-ის სიმაღლეზეა. წარწერების ფართობია: 1) 34,3
X 9 სმ; 2) 33 X 8,5 სმ. ასოების სიამღლეა: 6,8–2,2 სმ. ქარაგმის ნი-
შანი ბოლოწერტილოვანი განივი ხაზია, განკვეთილობის ნიშანი – ორი
წერტილია. წარწერა XIX საუკუნის ბოლოს გადაღებეს და მათ ნაცვლად
ბერძნული განმარტებითი წარწერა დაწერეს, შემდგომ ქართული წარწერე-
ბი ისევ გამოავლინეს და განახლეს; წარწერები პალიმფსესტებია, ქვედა
ფენა, რომელსაც XIV საუკუნის ნიშნები აქვს სავარაუდოდ XVII საუკუნეში
კვლავ განუახლებია ქართულის არმცოდნე პირს (ნახ. 56, სურ. 80)

ქვედა ფენის წარწერა: 1) Რ – [მი]ქ[აელ]; 2) Კ Ლ ᲘᲚ – ბ გ[აბ]რი(ე)ლ.
ზედა ფენის წარწერა

ბუნე ბუნე ბუნე ბუნე ბუნე :

ნახ. 56

- 1) ბუნე ბუნე დ(იდე)ბ(უ)ლი მიხ(ე)ილ
- 2) ბ ლკ(?)ზ დ(იდებული) (?) გა(ბ)რი(?)ელ

ომან ჩოლოყაშვილი, მოურავი ქაიხოსრო, ბარბარა (XVII ს.)

შავი საღებავით ნაწერი სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე, იატაკიდან 160 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობი: 135 X 26,5 სმ; ასოების სიმაღლე: 9,5-1,6 სმ; გრაფემები შენიაღებულია. ქარაგმის ნიშანი მოკლე კლაკნილი ხაზია, განკვეთილობის ნიშანი სამი წერტილია. წარწერის დასწყისში ჯვარია დასმული. წარწერაში ასომთავრულ „ტ“ – „ა“ გრაფემასთან ერთად მხედრული „ა“ – ასონიშანიცაა ნახმარი. ასლი გაკეთდა – 2002 წლის 5 იანვარს. (ნახ. 57, სურ. 81)

†. ზღ. სქიღღ. ტ. წიღ. ჯგუჟნუღწი. ჯჩხ
ტ. ლწიურ. ყფუჭ. ხიზყწყურ. იჭ. ტ. ჯა. †
შღ. ჯგუჟ. ჩიღღ. ტ. წა. ჯგუჟ. ჯ. ლწიურ.

ნახ. 57

†. ზღ. სქიღღ. ტ. წიღ. ჯგუჟნუღწი. ჯჩხ
ტ. ლწიურ. ყფუჭ. ხიზყწყურ. იჭ. ტ. ჯა.
შღ. ჯგუჟ. ჩიღღ. ტ. წა. ჯგუჟ. ჯ. ლწიურ.

† ჯ(უარ)ო პ(ა)ტიოს(ა)ნო და ნ(მინდა)ნო მთავარანგელოზნო მიქა(ე)ლ და გაბრიელ შეინყ(ა)ლეთ ჩოლაყასშვილი ომ(ა)ნ და ძე მათი მო(უ)რავი ქეიხოსრო და თ(ან)ა მეცხედრე მ(ა)თი ბარბარა ა(მე)ნ

ომან ჩოლოყაშვილი და ბარბარე – ჯვრის მონასტრის წინამძღვრის ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის მშობლებია, ქაიხოსრო კი ნიკოფორეს ძმაა, რომელიც ცნობილი მხედართმთავარი იყო. მათთვის და ასევე ქაიხოსროს ძმის იოვანესათვის ბარბარობა დღეს ჯვრის მონასტერში განუწესებიათ აღაპი. აღაპის განწესების დროისთვის ბარბარე მონაზონია. [მეტრეველი ე. 1962: 87, 143].

წმ. კვირილე და წმ. ათანასე (XIV ს.)

თეთრი საღებავით ნანერი ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ეკლესიის ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ ნახნაგზე, წმ. კვირილესა და წმ. ათანასეს ფიგურული გამოსახულების თავების ორსავე მხარეს, იატაკიდან – 396 სმ-ის სიმაღლეზე მდებარეობს. წარწერა სამ მონაკვეთადაა განაწილებული. წარწერის ფართობი; 1) 9 X 6 სმ; 2) 35 X 7,5 სმ; 3) 19,8 X 7,4 სმ; ასოების სიმაღლე: 6,2–1,3 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე, განივი კლაკნილი ხაზი. განკვეთილობის ნიშანი – ერთი და სამი წერტილია. წარწერა სავარაუდოდ განახლებულია XVII საუკუნეში (ნახ. 58, სურ. 82)

ნახ. 58

წა ზჳჳჳჳ. წა ჳაჳა ოცწა.

წ(მიდა)ჲ კვირილე წ(მიდა)ჲ დედე ათან(ა)სჲ

წმ. გრიგოლ ღმრთისმეტყველი, წინასწარმეტყველი დანიელი (XIV ს)

თეთრი საღებავით შესრულებული ერთსტრიქონიანი ასომთავრული განმარტებითი წარწერა მდებარეობს ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, წმ. გრიგოლ ღმრთისმეტყველისა და წმ. დანიელ წინასწარმეტყველის ფრონტალური ფიგურების თავების ორსავე მხარეს, იატაკიდან – 395 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობია; 1) 13 X 7,7 სმ; 2) 21 X 7 სმ; 3) 12,3 X 7,1 სმ; 4) 15,7 X 6 სმ. ასოების სიმაღლე: 6,5–3,7 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი კლაკნილი ხაზია, განკვეთილობის ნიშანი წერტილია (ნახ. 59, სურ. 83)

ნახ. 59

1) წა ႁႁႁ ႁႁႁႁ

წ(მინდა)ჲ გ(რი)გ(ო)ლი ღ(მრთ)ისმ(ე)ტყ(უ)ელი

2) წა ႁႁႁ ႁႁႁ

წ(ინას)წ(არმეტ)ყ(უ)ელი დანიელ

დანიელ წინასწარმეტყველს ხელში უკავია გადაშლილი წიგნი, რომლის ორივე გვერდზე შავი საღებავით ნანერი ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული

წარწერა (XIV ს.). ქარაგმის ნიშანი განივი კლაკნილი ხაზია. განკვეთილობის ნიშნად ორი წერტილია ნახმარი (სურ. 84)

3) მარცხენა გვერდი: † ႠႢႮႷ მარჯვენა გვერდი: ႮႨႠႫ
 ႮႨႠ: ႨႨ: ႠႮ:
 ႠႮႫႮ:

მარცხენა გვერდი: † ალადგ | ინოს ლ(მერთმა)ნი | მე(უ)ფე |
 მარჯვენა გვერდი: ზეცათ | აი

ეს ტექსტი არასრული ამონარიდია დანიელ წინასწარმეტყველის წიგნიდან (დანიელი 2: 44), და როგორც ჩანს შეცდომითაც არის მოტანილი. ბიბლიის ტექსტი ასეთია: „და დღეთა შინა მათ მეფესათასა **ალადგინოს ღმერთმან ცისამან მეფობა** რომელი საუკუნეთადმი არა განიხრნას, და მეფობაჲ მისი ერსა სხუასა არა დაუშეთს და დაანულოლნეს და განფილნეს მეფობანი ყოველნი, და იგი აღდგეს საუკუნეთადმი.“

წმ. სერაპიონი (XVII ს.)

ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, წმ. სერაპიონის გამოსახულების ზემოთ, რეგისტრის გამყოფ ხაზში თეთრი საღებავით დანერილია ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. წარწერა იატაკიდან – 160 სმ-ის სიმაღლეზეა და ორ მონაკვეთადაა გაყოფილი, შუაში ბერძნული განმარტებითი წარწერაა. წარწერის ფართობი: 1) 5,8 X 4,5სმ; 2) 26,5 X 4,9სმ. ასოების სიმაღლე: 5–3,5 სმ. ქარაგმა – მოკლე გაღუნული განივი ხაზი. წარწერის ასლი გაკეთდა 2002 წლის 1 იანვარს. (ნახ. 60, სურ. 85).

ნახ. 60

წ ა სერაპიონ
 წ(მინდა)ე სერაპიონ

აბრაამის მსხვერპლშენიშვნა.

კომპოზიციის განმარტებითი წარწერა (XIV ს.)

აბრაამის მსხვერპლშენიშვნის სცენა ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე, წინასწარმეტყველების დავითისა და სოლომონის ზევეითაა გამოსახული. თეთრი საღებავით შესრულებული ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული განმარტებითი წარწერა – კომპოზიციის ზედა ნაწილის შუაშია დანერილი. ქარაგმის ნიშანი ბოლოწერტილოვანი განივი ხაზია. განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია ნახმარი (სურ. 86)

სტატი: სტატ

ნაწილი: ნაწილი

წესი: ყაბსს

პლატი:

აბრ(ა)ჰ(ა)მ აბრა[ჰამ] | ნუ მიჰყოფ [ხ] | ელსა ყრმასა მაგას

ამონარიდი ძველი ალთქმიდან – უფლის ანგელოზის მიმართვაა აბრაამისადმი. (დაბადება 22: 11, 12)

წარწერა წინასწარმეტყველების დავითისა და სოლომონის გამოსახულებასთან (XIV ს., გვიან გადაწერილია შეცდომით)

თეთრი საღებავით შესრულებული ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, ოთხ მონკვეთად, ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე, წინასწარმეტყველთა თავებთან, იატაკიდან – 400 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობია: 1) 16 X 8 სმ; 2) 28,4–7,6 სმ; 3) 4,8 X 1 სმ. ასოების სიმაღლე: 6–4,3 სმ. ქარაგმის ნიშანია ბოლოწერტილოვანი განივი, კლაკნილი ხაზი. განკვეთილობის ნიშანი – ორი და სამი წერტილი. წარწერა განახლებულია შეცდომით, ქართულის არმცოდნე ოსტატის მიერ, გრაფემები შეცდომითაა შემოხაზული (ნახ. 61, სურ. 87)

წყუნი: აბსს. (?) წყუნი (?)

ნახ. 61

წ(ინას)წ(არმეტყუე)ლი როსე (?) წ(ინას)წ(არმეტყუე)ლი (?)
ძველი წარწერის ფრაგმენტი არის – „წინასწარმეტყველი“.

„აბსს“- „როსე“-ს ქვეშ მოჩანს ორი გრაფემის მონახაზი, ერთი შეიძლება იყოს „ს“ – „ა“ გრაფემა.

გადაწერილია სავარაუდოდ XVII-XVIII საუკუნეში, მას შემდგომ, რაც ჯვრის მონასტერი ბერძნების ხელში გადავიდა.

„მამისიმედი“ (XVII ს.)

შავი საღებავით შესრულებული ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე, იატაკიდან 104 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობი: 128 X 16,5 სმ; ასოების სიმაღლე: 15–2,8 სმ. ქარაგმის ნიშანი განივი მოკლე კლაკნილი ხაზი; განკვეთილობის ნიშანი სამი წერტილი. რამდენიმე გრაფემა შენიღბულია. ერთხელ ნახმარია მხედრული ასონიშანი „ა“, ასეთი შემთხვევა

ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნის სხვა საღებავით ნაწერ ნარწერებშიც დასტურდება. ასლი გაკეთდა 2002 წლის 1 იანვარს. (ნახ. 62, სურ. 88)

ბიზანტიური წიგნი

ნახ. 62

ბიზანტიური. უცხოური. კლასიციზმის. ყველაზე. კლასიციზმი

მიქელ გ(ა)ბრ(ი)ელ მთ(ავა)რან(გ)ელოზნო შ(ე)ნყ(ა)ლ(ე)თ მამისიმედი [Цагарели А. 1888: 246].

მამისიმედის იდენტიფიცირებას ამ ეტაპზე ვერ ვახერხებ. ჩოლოყაშვილების გვარში მსგავსი სახელით არავინ არ იძებნება. ჩოლოყაშვილებთან დაკავშირებულია ვინმე მამისიმედი, რომელიც იყო მოწმე სამადავლეს მიერ ანდერმან [ჩოლოყაშვილისათვის] მიცემული ნასყიდობის წიგნისა (XVII ს-ის II ნახ.) [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 2004: 30].

იოანე ნათლისმცემლის შობა. კომპოზიციის განმარტებითი ნარწერა (XIV ს.)

ეს კომპოზიცია გამოსახულია ტაძრის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთი ნახნაგის ზედა მონაკვეთზე. წმ. ზაქარია და წმ. იოანე ნათლისმცემლის ფიგურული გამოსახულებების ზემოთ. თეთრი საღებავით ნაწერი სამსტრიქონიანი განმარტებითი ასომთავრული ნარწერა კომპოზიციის ზედა ნაწილშია. ქარაგმის ნიშანი განივი მოკლე გაზნექილი ხაზია, განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორი და სამი წერტილი (სურ. 89).

ყველა: ქს: ო

ნახსენებ

ხს

შობ(ა)ე წ(მ)ი(ნდი)სა ი(ოან)ე | ნ(ა)თლისმც(ე)მ|ლისა

წინასწარმეტყველი ზაქარია, წმ. იოანე ნათლისმცემლი (XIV ს.)

წინასწარმეტყველი ზაქარია და წმ. იოანე ნათლისმცემლის ფრონტალური ფიგურები გამოსახულია ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ ნახნაგზე. ორივე ფიგურას ახლავს თეთრი საღებავით შესრულებული ასომთავრული განმარტებითი ნარწერები.

წინასწარმეტყველი ზაქარიას შარავანდის ორსავე მხარეს დაწერილია ერთსტრიქონიანი ნარწერა. ქარაგმის ნიშანი კიდურწერტილოვანი განივი კლაკნილი ხაზია. განკვეთილობის ნიშანი –ერთი და ორი წერტილი (სურ. 90).

წ წ ო ხ ს ქ ს ქ ს:

წ(ინას)წ(არმეტყვე)[ლ]ი ზაქარია

წმ. იოანე ნათლიმცემლის შარავანდის ორსავ მხარეს ორსტრიქონიანი წარწერაა. ქარაგმის ნიშანი – კიდურწერტილოვანი კლაკნილი ხაზია; განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია: ერთი და ორი წერტილი.

წ: ო. ჩ. ჩ. ჩ. ჩ.

კ. ლ. ზ. ა.

წ(მინდა)ღ ი(ოან)ე წინამორბედა

წმ. ქრისტინე, წმ. მარიამ მაგდალინელი (XVII ს.).

წმ. ქრისტინესა და წმ. მარიამ მაგდალინელის ნახევარფიგურული გამოსახულებები ეკლესიის ჩრდილო-ღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილოეთი ნახნაგის ზედა ნაწილზეა. წარწერები წმინდანთა შარავანდედის ორსავ მხარესაა განაწილებული.

წმ. ქრისტინეს შარავანდის ორსავ მხარეს თეთრის საღებავით შესრულებულია ერთსტრიქონიანი განმარტებითი ასომთავრული წარწერა. ქარაგმის ნიშანი მოკლე, განივი კლაკნილი ხაზია (სურ. 91).

წ: ქ. ქ. ქ. ქ.

წ(მიდა)ღ ხრისტ(ი)ნა

წმ. მარიამ მაგდალინელი, წმ. ქრისტინეს მარჯვნივ – დასავლეთითაა გამოსახული, მას ახლავს თეთრი საღებავით შესრულებული ხუთსტრიქონიანი განმარტებითი ასომთავრული წარწერა. ქარაგმის ნიშანი ბოლოწერტილოვანი კლაკნილი ხაზია (სურ. 92).

წ: მ. მ. მ. მ.

კ. ლ. ზ. ა.

წ. წ.

1

წ(მიდა)ღ | მ(ა)რი(ა)მ | მ(ა)გდა|ნილ|ი

ბერძნული ენის გავლენა აშკარად ჩანს.

ნახმარია მხედრული „ა“ გრაფემა.

ჯვრის მონასტრის ნაკვეთი და ნაკანრი წარწერები

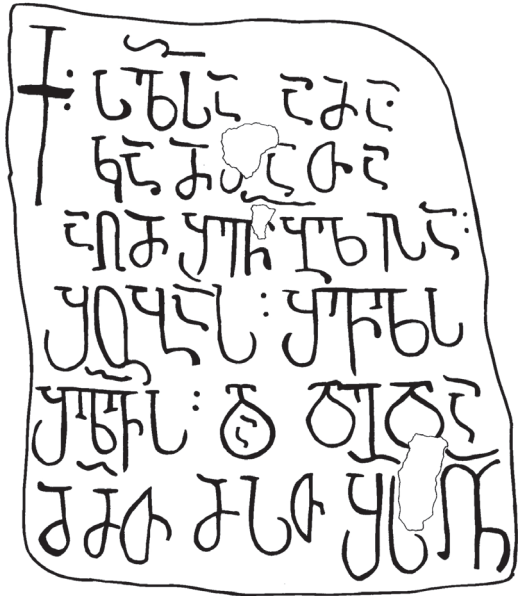
„შალვა შობასშვილი“ (XVII ს.)

ქვის ფილაზე ამოკვეთილი ექვს სტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მოთავსებულია ეკლესიის დასავლეთი ნართექსის სამხრეთი შესასვლელის დიდ თაღთან, კედელში, მიწიდან – 285 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობია – 46,5 X 36 სმ; ასოების სიმაღლეა – 9,3–2,8 სმ; ქარაგმის ნიშანი განივი კლაკნილი ხაზია. განკვეთილობის ნიშანი – ერთი ან ორი

წერტილია. წარწერის დასაწყისში ამოკვეთილია წაგრძელებული ჯვარი, რომელიც პირველი ორი სტრიქონის ზომისაა (ნახ. 63, სურ. 93).

†: ს[~]ს[~]ს[~] ო[~]კ[~]
 ყ[~]დ[~]ღ[~]ს[~]: ყ[~]რ[~]ს[~]
 ყ[~]რ[~]ს[~]: ზ[~] ზ[~]ღ[~]
 ჰ[~]ჰ[~]ჰ[~] ჰ[~]ს[~]ჰ[~] ყ[~]ს[~]

†: ს(უ)ლსა ამა.
 კამ(ა)რათა
 აღმშენ(ე)ბლისა:
 შობ(ა)ს: შვ(ი)ლს:
 შ(ა)ლვ(ა)ს: და დედა
 მამათ(ა) მ(ი)სთ(ა) შ(ე)უნდენ(ე)ს ღ(მერთმ)ან

ნახ. 63

სავარაუდოდ, მონასტრის ერთ-ერთი გვიანდელი რემონტის დროს წარწერისთვის ადგილი შეუცვლიათ, რადგანაც ის სტრუქტურა, რომელშიც წარწერიანი ფილაა ჩაშენებული მონასტერში სემინარიის მოქმედების დროს – XIX საუკუნეში უნდა იყოს აშენებული. ამავე დროს წარწერაში დამონებული ობიექტი – „ამა კამარათა“ მიგვითითებს, რომ წარწერაც შალვას მიერ აგებული კამარების სიახლოვეს უნდა ყოფილიყო ჩამონტაჟებული; შალვა შობაშვილის მეორე წარწერა ეკლესიის ინტერიერში, ელია და ელისე წინასწარმეტყველებს შორისაა საღებავით დაწერილი (იხ. წარწერა).

შალვა შობაშვილი კამარების მშენებლობის დამფინანსებელია და არა ოსტატი. იგი საერო პირია, რადგანაც საბერძნო-სომხურ ხარისხით არ არის მოხსენიებული.

ა. ცაგარელი ამ წარწერას ასე კითხულობს: „სულსა ამა კამარათა აღმამშენებელსა შობის (შობის ?) შვილს შალვას და დედა [მამას და] ძამათა მისთა – შეუნდოს ღმერთმან“ [Цагарели А. 1888: 247]

წმ. თეკლას მონასტრის ზედგინიძის წარწერაშიც (XV-XVI სს.) კამარების მშენებლობაზეა ლაპარაკი (იხ. წმ. თეკლას მონასტრის წარწერა).

წარწერის ფრაგმენტები იატაკის მარმარილოს ფილებზე (XIV-XVI სს.)

2002 წლის 8 თებერვალს, ჯვრის მონასტრის დათვალიერების დროს, ეკლესიის ჩრდილოეთით, ერთ-ერთი მიტოვებული სენაკის წინ, სამშენებლო ნაგავში, ექსპედიციის წევრებმა მივაგენით მარმარილოს ფილის

ორ ნამტვრევს ძლიერ დაზიანებული ასომთავრული წარწერებით. წარწერიანი ქვები გამოვიტანეთ მონასტრის შიდა ეზოში და სათანადო ფიქსაციის შემდგომ, ეკლესიის მესვეურებთან შეთანხმებით გადავიტანეთ მონასტრის მუზეუმში. ეს ფრაგმენტები ნაწილია იმ წარწერიანი ოთხი ფილისა, რომლებიც ალ. ცაგარელს დახვედრია *in situ* ეკლესიაში შესასვლელი კარის ზღურბლთან, იატაკში ჩამონტაჟებული. ა. ცაგარლის განმარტებით ამ ქვათლილებზე (საერთო ზომა: 2¹/₂ არშინის სიგრძისა და 1¹/₂ არშინის სიგანის) წარწერა ძლიერ იყო გადაცვეთილი, მან ამოიკითხა მხოლოდ რამდენიმე სიტყვა: „... ეკლესია... საუკუნოსა წირვითა... მისსა სულსა“. მეცნიერს წარწერა XVII ს-ზე უფრო ადრეული (XI-XVI სს.) ჰგონია [Цагарели А. 1888: 108, 246]

1960 წელს ირ. აბაშიძეს, აკ. შანიძეს და გ. წერეთელს ადგილზე დახვდათ სამ დიდ ქვაზე შემორჩენილი ძლიერ დაზიანებული წარწერა [აბაშიძე ი. 1989: 16]. აკად. ა. შანიძეს ამოუკითხავს სიტყვა: „მზგეფსს“ [აბაშიძე ი. 1989: 27].

ებრაელი მეცნიერის ჯოშუა პროერის სტატიაში (1967 წ.), გამოქვეყნებულია აღნიშნული წარწერის შედარებით უკეთ შემორჩენილი ნაწილის ფოტოსურათი [Prawer J. 1967]; ფოტოზე კარგად ჩანს, იატაკში ჩამაგრებული უკიდურესი მარჯვენა მარმარილოს ფილა (მთლიანად) და მასთან მარცხნიდან მიჯრით მდებარე ფილის ნაწილი. ეს სურათი გამოვიყენე დღეს შემორჩენილი წარწერის ფრაგმენტული ტექსტის აღსადგენად (სურ. 94).

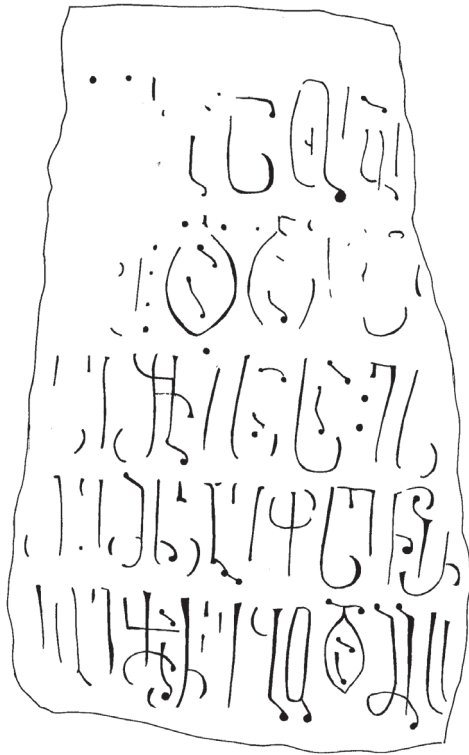
ივან სტოვბუნის 1979 წელს გამოცემულ ბროშურაში, მხოლოდ ერთი – უკიდურესი მარჯვენა ფილა ჩანს [Стовбун 1979], მის მარცხნივ არსებული ფილა უკვე, ამოგდებულია ნართექსის იატაკიდან. მარმარილოს ფილა, რომლის ფრაგმენტილაც შემორჩენილი, ჩემი ვარაუდით, XX საუკუნის 70-იანი წლების მიწურულს ან 80-იანი წლების დასაწყისში ამოიღეს. 1990 წლის 16 აგვისტოს პირველად ვიყავი ჯვრის მონასტერში და ნართექსში უკვე ახალი იატაკი იყო დაგებული. აღნიშნული მარმარილოს ფილა *in situ* ჩანს გურამ პატარაიას დოკუმენტურ ფილმში (1966 წ.) „პალესტინის სიძველეთა საიდუმლოება“ (4 წუთი 57 წამი).

სავარაუდოდ მარმარილოს ამ ფილებს ახსენებს გრიგოლ ფერაძე თავის მოგზაურობის (1936 წ.) დღიურში – „იერიქონის ვარდები“; გ. ფერაძეს წარწერები ვერ ამოუკითხავს, მას გარკვეული ეჭვით, ისინი საფლავის ქვები ჰგონია [ფერაძე გ. 2016: 80]

თავდაპირველად წარწერა ოთხივე ფილაზე გაბმით იკითხებოდა, ამდენად დღეს ჩვენ შემორჩენილი გვაქვს ვრცელი წარწერის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი

№1. მარმარილოს ფილის ნამტვრევი (ზომა: 52,2 X 33 სმ) წარმოადგენს ნართექსის იატაკში ჩადგმული, მარჯვნივ მდებარე ქვათლილის ნაწილს. ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა მაღალი დონის ოს-

ტატის მიერაა ამოკვეთილი; ნატ-
იფი, წაგრძელებული ასონიშნები
შენიადებულია. წარწერის ფართო-
ბია: 54,3 X 31 სმ; ასოების სიმაღ-
ლეა: 9,2-3,4 სმ. ქარაგმის ნიშანი
– ბოლოწერტილოვანი კლაკნილი
ხაზია. განკვეთილობის ნიშანი –
ორი წერტილი. თუ შევადარებთ
ჯ. პროერის მიერ გამოქვეყნებული
მარმარილოს ფილის ზომას ჩვენს
მიერ დაფიქსირებულ ქვათილს
დავინახავთ, რომ მას მარჯვენა
მხარეს, მთელს სიგრძეზე მნიშ-
ვნელოვანი ნაწილი აკლია: პირველი
სტრიქონზე – სამი ასონიშანი, მეო-
რე სტრიქონზე – ხუთი ასონიშანი,
მესამე სტრიქონზე – ოთხი ასონი-
შანი, მეოთხე სტრიქონზე – ოთხი
ასონიშანი, მეხუთე სტრიქონზე –
ხუთი ასონიშანი. ასომთავრული
წარწერა შევსებულია ჯ. პროერის
ფოტოს დახმარებით, ეს ნაწილები
კვადრატულ ფრჩხილშია ჩასმული (ნახ. 64, სურ. 95)

ნახ. 64

სტოჟიჟი[უს]
ს. ზც ზც უს[ც უჰს]
[ზც] სუჟუსს. უს[უჰს]
[ჟჰს] ჟჰს[ჟჰს] ჟჰს[ჟჰს]
ჟჰს[ჟჰს] ჟჰს[ჟჰს] ჟჰს[ჟჰს]

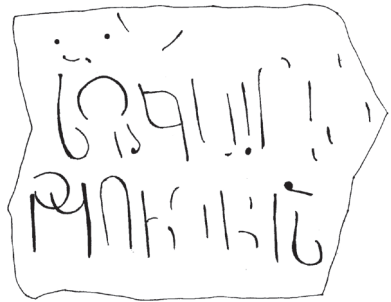
... საუკუნის... | ... ს. და და ისაც ეტ[ყო]დ(ე)ს... | ... და სერ(ო)ბისასა.
ესე. ყ(ოვე)ლი... | ... ძ(ვ)?ელი მემსგეფსე წირვიდ(ე)ს... | ... მოეხმარებოდა
მისსა ს(უ)ლსა...

წარწერის ყველაზე ნათელი და გარკვეული მონაკვეთი მეოთხე
სტრიქონია სადაც საუბარია მემსგეფსის (მორიგეს) წირვის შესახებ, მესა-
მე სტრიქონში სერობაზეა (ტრაპეზობაზეა) საუბარი, ბოლო სტრიქონი კი
სულის ცხონებას შეეხება; ამ კონტექსტიდან გამომდინარე ვფიქრობ, რომ
აღნიშნული წარწერა როგორც ჩანს საქტიტორო, საალაპე შინაარსისაა,
და სავარაუდოდ 1310-1311 წლების შემდგომ, როდესაც ქართველებმა
მაჰმდიანებისგან დაიბრუნეს ჯვრის მონასტერი [ჯაფარიძე გ. 2018: 72,

73], იატაკის განახლების დროსაა იატაკში ჩამონტაჟებული (?). წარწერა XVII საუკუნეზე ადრეული ჩანს, აქ ასონიშანი „უ“, ორი გრაფემით აღინიშნება „ღჟ“, რასაც ვერ ვხედავთ ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის დროინდელ წარწერებში, ასევე გრაფემათა მოხაზულობა უფრო არქაული იერისაა ვიდრე ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნეების წარწერათა გრაფემები.

დანამდვილებით ვიცით, რომ XVII საუკუნეში ჩატარებული სარემონტო სამუშაოს დროს, ნიკიფორე ჩოლოყაშვილს ნართექსის იატაკი არ შეუკეთებია, ამ დროს შეკეთდა ეკლესიის გუმბათი, მოწესრიგდა საკურთხევლის იატაკი და მოიხატა ეკლესია. (იხ. აქვე: ნიკიფორეს საქტიტორო წარწერა – „გუმბადი და წმინდა საკურთხეველი გავაკეთე“).

№2. მარმარილოს ფილის ნამტვრევი (ზომა: 23,5 X 19,2 სმ) წარმოადგენს ეკლესიის ზღურბლთან იატაკში ჩადგმული, ერთ-ერთი ფილის ქვედა ნაწილს. შემორჩენილია ორი სტრიქონის ფრაგმენტი, წარწერა იმავე ოსტატის ამოკვეთილია რომელმაც №1 ფილაზე იმუშავა. წარწერის ფართობია: 22,5X16 სმ, ასოების სიმაღლეა: 5,5–4,7სმ. (ნახ. 65, სურ. 96)

ნახ. 65

სტღჟღჟღჟ

ჟჟღჟ (?)იღ სტ

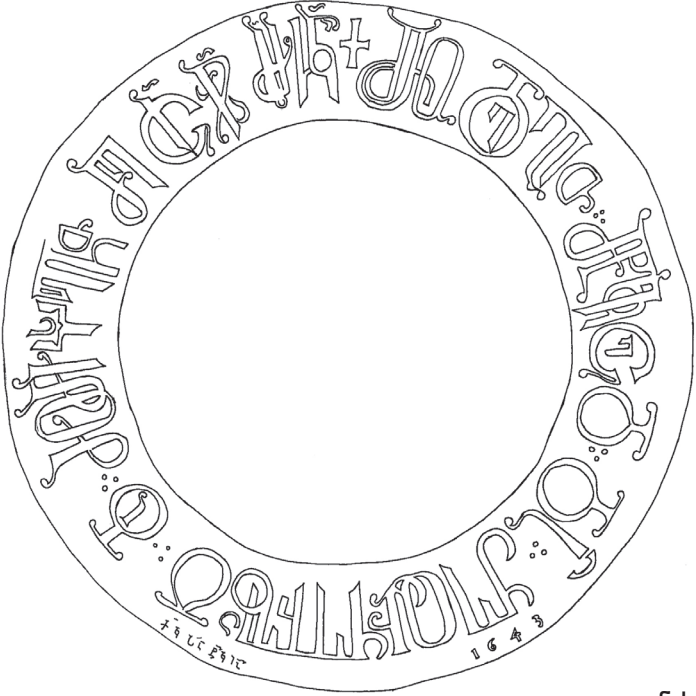
საუკუნ... | ... წყონ ლ(მერთმა)ნ სა...

სპილენძის რგოლის წარწერა (1643 წ.)

ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილი სპილენძის რგოლისებრ ფირფიტაზე (რგოლის გარე დიამეტრი – 47 სმ, შიდა დიამეტრი – 31 სმ), რომელიც ეკლესიის ცენტრში, იატაკში იყო ჩამონტაჟებული. ვ. ცაფერიის ცნობით ეს რგოლი 1900 წელს იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქოს მესვეურებს ამოუღიათ იატაკიდან და ჯვრის მონასტრის მუზეუმში გადაუტანიათ [Tzaferis V. 1987: 20]. ეს ცნობა არასწორია, რადგანაც 1960 წელს, როდესაც ქართველი მეცნიერები ეწვივნენ ჯვრის მონასტერს, რგოლი ჯერ კიდევ თავის თავდაპირველ ადგილას, იატაკში იყო [აბაშიძე ი. 1989: 66]. წარწერის ასლი ცელოფანზე გადმოვიტანე 2002 წლის 9 იანვარს. დღეს წარწერიანი რგოლი დაკარგულია.⁸ წარწერის ასონიშ-

8 2021 წელს ჩემი გაკეთებული ასლისა და დ. ცხადაძის ფოტოების საშუალებით, ფერადი ლითონებისა და ძვირფასი მეტალების ტექნოლოგ-რესტავრატორმა ერმინე მალრაძემ სპილენძის მასალით, თავისივე ხარჯებით, უსასყიდლოდ გააკეთა ძველი წარწერიანი რგოლის ზუსტი ასლი და გადასცა საქართველოს სრულუფლებიან ელჩს ისრაელში ლაშა ყვანიას.

ნების ზომა: 7,3–0,5 სმ. ქარაგმის ნიშანი მოკლე განივი კლაკნილი ხაზია; განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია გამოყენებული. ასონიშნები შენიღბულია. ერთ შემთხვევაში ნახმარია მხედრული „ა“ გრაფემა, მსგავსი მიდგომაა ჯვრის მონასტრის XVII საუკუნით დათარიღებულ სხვა წარწერებშიც. წარწერის დასაწყისში ჯვარია დასმული, მის მოპირდაპირედ წარწერის ქვეშ, მარცხნივ ასომთავრული გარაფემებით ამოკვეთილია **† Ⴁ Ⴀ Ⴁ Ⴂ Ⴃ** – ქ(ორონი)კ(ონ)სა ტკია (331), ხოლო მარჯვნივ არაბული ციფრებით 1643. აღსანიშნავია, რომ ეკლესიაში სარემონტო სამუშაოების ქორონიკონით აღნიშნული თარიღი რამდენიმე ადგილასაა ფიქსირებული (**† Ⴂ Ⴃ** – ტკია) და ყოველი მათგანი მსგავსადაა დაწერილი: რიცხვი 30 იწერება არა გრაფემა – „ზ“ – „ლ“-ს გამოყენებით, არამედ 20-ის და 10-ის აღმნიშვნელი „ხ“ – „კ“ და „ლ“ – „ი“ ასონიშნებით. წარწერის დასაწყისში ჯვარია დასმული (ნახ. 66, სურ. 97-103)

ნახ. 66

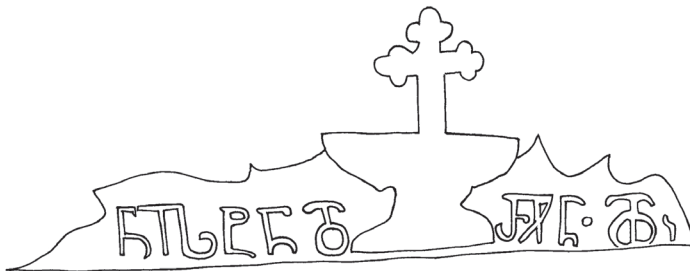
† კჳჩღ ႠႣႤႥ: კჳჩღႣႥ: ႠႣ: ႣႣႤႥႣႦႧႩ: ႠႣ: კႣႤႣႤႦႣ კႣ ႤႣ ႠႣ Ⴁ Ⴂ Ⴃ Ⴄ Ⴅ

† Ⴁ Ⴀ Ⴁ Ⴂ Ⴃ 1643

† მ(ა)მ(ა)ნო დეგით მტკიცედ და შეურყევლად და მომიჯსენ(ე)თ მე ც(ოდვილ)ი ჯ(უარი)ს მ(ა)მ(ა) ნიკ(ოლო)ზ

ნესტანდარეჯანის წარწერა (XVII ს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა გამოკვეთილია სამკვეთლოს თაღოვანი კარის თავზე დამონტაჟებული ვედრების რიგის სამი ხატის ხის მოჩარჩოების ქვედა ნაწილზე, იატაკიდან – 321 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერა ჩართულია მოჩარჩოების დეკორატიულ გაფორმებაში რომელზეც ვაზის რტოს რელიეფური კომპოზიციაა გამოკვეთილი. მოჩარჩოების ცენტრალურ ნაწილზე წარმოდგენილია პირგამლილი ჭურჭელი, რომლის ცენტრში ჯვარია, მარცხნივ და მარჯვნივ კი ფოთლებითა და მტევნებით გაფორმებული ვაზის რტოს მოქნილი ღერო იშლება. ამ ჭურჭლის ორსავე მხარეს ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა. წარწერა და მოჩარჩოების დეკორი ერთიანადაა გააზრებული და თანადროულია. წარწერის ასონიმნები შენიალებულია და ისევე როგორც ვაზის რტო ოქროსფერი საღებავითაა დაფერილი. წარწერის ფართობია 1) 13,3 X 5 სმ; 2) 10,5 X 3,2 სმ. ასოების სიმაღლე; 3,2–1,5 სმ. განკვეთილობის ნიშანი – წერტილია. ეს წარწერა პირველად ამოიკითხა ნიკო ჩუბინაშვილმა, თუმცა წარწერის მდებარეობა მას შეცდომით აქვს მითითებული: „სამხრეთის საკურთხევლის კარი“ [Цагарели А. 1894, 44]. ეს წარწერა, რომელიც პორფირი უსპენსკის უნახავს, ველარ უპოვნია ა. ცაგარელს [Цагарели А. 1888, 246, 247]. (ნახ. 68, სურ. 105, 106)

ნახ. 68

ნესტანდარეჯან. ქაფი

ნესტანდ(ა)რ(ე)ჯ(ა)ნ დ(ედო)ფ(ა)ლი

გერასიმე გიჟიყრელის მინაწერი (XVI-XVII სს.)

ერთსტრიქონიანი მხედრული ნაკანრი წარწერა სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, გაბრიელ პატრადის გამოსახულების მარჯვნივ, იატაკიდან – 175 სმ-ზე. წარწერის ფართობი: 45,8 X 7 სმ; ასოების სიმაღლე: 5,2–0,3 სმ. სახელი გერასიმე შუაზეა გაყოფილი გოლგოთის ჯვრის ნაკანრი გამოსახულებით. ასლი გაკეთდა 2002 წლის 9 იანვარს (ნახ. 69, სურ. 107)

ქაიო იყრელის გერ(ა)ს(ი)ქმეს შეუნდ(ვენ) ლ(მერ)თ(მან)ი

ნახ. 69

ქ ა გიჟიყრელის(?) გერ(ა)ს(ი)ქმეს შეუნდ(ვენ) ლ(მერ)თ(მან)ი
გიჟიყრელი (ვარიანტი – გიჟიყრელი) კახელი აზნაურების გვარია, მათ
შესახებ იხ.: [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ., ცაგარეიშვილი ე., ჯანდ-
იერი გ. 1991: 668,669].

მულლიბეგის მინაწერი (XVI-XVII სს.)

ერთსტრიქონიანი მხედრული ნაკაწრი წარწერა ჯვრის მონასტრის
მთავარი ტაძრის ინტერიერში, სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთ
წახნაგზე, პავლე მოციქულის გამოსახულების ტერფზე. წარწერის ფარ-
თობი: 20,4 X 5 სმ; ასოების სიმაღლე: 3,3–0,6 სმ. წარწერა ბოლოვდება
ჩაკანრული გოლგოთის ჯვრის გამოსახულებით (ნახ. 70, სურ. 108).

ქ მულ(ი)ბეგს შეუნდ(ო)ს ლ(მერ)თ(მან) †

ნახ. 70

უნეტარესი (XVI-XVII სს.)

ერთსტრიქონიანი ნაკაწრი მხედრული წარწერა ორი ნუსხური გრა-
ფემით, ამოკანრულია ჩრდილო-
დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთ
წახნაგზე, იატაკიდან – 201 სმ-ის
სიმაღლეზე. წარწერის ფართობი:
9,8 X 2,9 სმ; გრაფემათა სიმაღლე:
2–0,2 სმ (ნახ. 71).

უნეტარესი მოდისო

ნახ. 71

უნეტარეს მიდისო
უნეტარეს(ი) მოდისო

წა (XVII ს.)

ასომთავრული ნაკაწრი წარწერის ფრაგმენტი გუმბათქვეშა
ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთ წახნაგზე, წმ სე-
რაპიონის საღებავით შესრულებული განმარტებითი წარწერ-
ის – სიტყვა წ(მინდა)ჲ-ს მარჯვნივ, იატაკიდან – 164 სმ-ზე;

წა

ნახ. 72

წარწერის ფართობი: 2,9 X 2,8 სმ; ასოების სიმაღლე: სმ 2,4–1,8 სმ; ქარაგმის ნიშანი – განივი მოკლე კლაკნილი ხაზი (ნახ. 72, სურ. 109).

𐤏𐤍𐤌𐤁

მოსეს შვილის წარწერა – (XVI-XVII სს.)

ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთ ნახნაგზე, გრიგოლ ღმრთისმეტყველის სამოსზე, იატაკიდან 193 სმ-ზე ამოკანრულ ორსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერაში ნუსხური გრაფემებიცაა შერეული. წარწერის ფართობი: 6 X 5,2 სმ, ასოების სიმაღლე: 1.9–0,7 სმ; ქარაგმა – მოკლე ჰორიზონტალური ხაზია (ნახ. 73, სურ. 110).

𐤏𐤍𐤌𐤁
𐤏𐤍𐤌𐤁

𐤏𐤍𐤌𐤁

ნახ. 73

𐤏𐤍𐤌𐤁

მოსეს შ(ვილს)ა | შ(ეუნდვე)ნ ღ(მერთმა)ნ

იოანეს წარწერა (XVI-XVII სს.)

ერთსტრიქონიანი ასომთავრული ნაკანრი წარწერა ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთ ნახნაგზე, დავით წინასწარმეტყველის გამოსახულებაზე, იატაკიდან – 163 სმ-ის სიმაღლეზე. წარწერის ფართობი: 9 X 3 სმ; ასოების სიმაღლე: 3–0,4 სმ, (ნახ. 74, სურ. 111)

𐤏𐤍𐤌𐤁

𐤏𐤍𐤌𐤁

ნახ. 74

† ი(ო)ანეს შ(ეუნდვე)ნ(ე)ს ღ(მერთმა)ნ

ნა ხრისიგნა (XVII ს.)

ერთსტრიქონიანი ნაკანრი ასომთავრული წარწერა ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილოეთ ნახნაგზე, იატაკიდან 151 სმ-ის სიმაღლეზე. ამავე სვეტის ზედა ნაწილში არის წმ. ქრისტინეს (წარწერაში ხრისტინა) და წმ. მარიამ მაგდალინელის წელსზეითი გამოსახულებები, მათ ქვემოთ წმ. ათანასეს და წმ. ისიდორეს ფიგურებია. წარწერა ამოკვეთილია წმ. ათანასეს ფეხებთან, კომპოზიციის მომსაზღვრელ წითელ ზოლზე. ქარაგმა მოკლე ჰორიზონტალური ხაზია. (წარწერის ზომებია: 8,9 X 2,1 სმ, ასოების სიმაღლეა 1.5–0.8 სმ.

𐤏𐤍𐤌𐤁

ნახ. 75

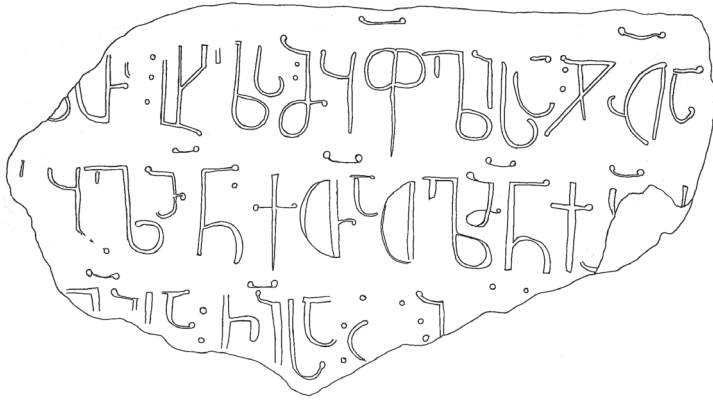
ბოლო გრაფემა „ა“ მხედრულადაა ნაწერი, რაც მახასიათებელია ჯვრის მონასტრის ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის დროინდელი ასომთავრული წარწერებისთვის (XVII ს.). (ნახ. 75, სურ.112)

წ ა ჟ კ ლ ე წ ა წ (მიდა) ჯ ხ რ ის ტ ი ნ ა

კატამონის მონასტრის წარწერა „ქუთათელი“ (XII ს-ის მეორე ნახევარი -XIII ს.)

კატამონის სვიმეონ მიმრქმელის მონასტერი, ახალ იერუსალიმში, გონენის უბანში, ძველი იერუსალიმის სამხრეთ-დასავლეთით 2 კმ-ის მანძილზე მდებარეობს (სურ. 113). ეკლესია ე. წ. გუმბათოვანი დარბაზის ტიპისაა, იგი ძველი ქართული მონასტრის ადგილას დგას და XIX საუკუნის მეორე ნახევარში – 1880 წლამდეა აგებული. დღეს ძველი მონასტრის ნანგრევი აღარ ჩანს ის ახალმშენებლობას შეეწირა. ახალ ეკლესიას ჩრდილოეთიდან მცირე სათავსი აქვს, რომლის იატაკში სწორკუთხა ღრმულია, მასზე სალხინებელი დგას, გადმოცემით ეს არის სვიმეონ მიმრქმელის საფლავი; კატამონში ჩვენი პირველი ვიზიტისას (25 დეკემბერს, 2001 წ.), ამავე სათავსის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, მაგიდაზე, იდო მოზრდილი კირქვის ლოდი ქართული წარწერით. ეს წარწერა აღმოჩნდა მას შემდგომ რაც ბერძნულმა მართლმადიდებლურმა საპატრიარქომ 1859 წელს შეიძინა ეს ადგილი და დაიწყო ახალი მონასტრის ასაგებად მიწის სამუშაო [Pringle D. 1998: 167]. 1883 წელს იგი უკვე ახალი ეკლესიის საკურთხეველში უნახავს ა. ცაგარელს [Цагарели А. 1888: 123,124], თუმცა მისი დაზიანებულობის გამო წაკითხვა არ უცდია. გ. ფერაძემ 1936 წლის აგვისტოში კატამონში წარწერიანი ქვის ორი – მოზრდილი და მომცრო ფრაგმენტის ფოტოგრაფირება შეძლო და მხოლოდ ერთი სიტყვა – „ყ(ო)ფ(ი)ლ(ი)“ ამოიკითხა, მისი აზრით ეს საფლავის ქვის წარწერაა [ფერაძე გ. 1995: 110, სქ. 334; 141; სურ. III]. ჩვენი ექსპედიციის წევრებს კატამონში მხოლოდ წარწერის მოზრდილი ფრაგმენტი დაგვხვდა. კატამონში სამჯერ ვიყავით 25. 12. 2001, 16. 01. 2002, 21. 02. 2002; წარწერის ასლი 2001 წლის 25 დეკემბერს გადმოვიღე. დღეს წარწერა თავის ძველ ადგილზე აღარ დევს და მისი ადგილმდებარეობა უცნობია. ჩაკვეთილი სამსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერის ფრაგმენტი შემორჩენილია იერუსალიმური კირქვის სპეციალურად გასწორებულ ბლოკზე. წარწერის ფართობია: 57,5 X 30,2 სმ; ასოების სიმაღლე: 9–3,2 სმ; ქარაგმა განივი ბოლოწერტილოვანი მოკლე ხაზია. განკვეთილობის ნიშანი ორი და სამი წერტილია. წარწერაში ნახმარია ერთი ნუსხური „ც“ გრაფემა; რამდენიმე ასონიშანი შენიალებულია. ასონიშანი „ტ“ – „ა“-ს უღელი ტანს აქვს მოცილებული, რაც ქართულ ასომთავრულში XII საუკუნიდან დასტურდება. შენიალებული ასონიშნები,

გრაფემათა დაგრძელებული დუქტუსი წარწერას XII საუკუნის მეორე ნახევრით ან XIII საუკუნით ათარიღებს (ნახ. 76, სურ. 114).

ნახ. 76

ზԾ: ცԽს: კჳფუხს: ჯ ԳԾ
 Գზჳნ: ჳ ԾԾზჳნ ჳჳ(?)
 ი (?)ნს: ხნს: ზ 1

... [ძა]ლ(ი)თა ცხ(ოვე)ლს მყ(ო)ფლისა ჯუ(არისაჲ)თა... |... [დიდე]ბ(უ)ლმ(ა)ნ ქ(უ)თათ(ე)ლმ(ა)ნ ქრ(?)... |... ლ(?)უთ)ისა ჩ(უენ)ისა დი

წარწერა ლამაზი, დახვეწილი ასომთავრულითაა შესრულებული, ოფიციალური ხასიათისაა და მონასტრის კედელში უნდა ყოფილიყო ჩადგმული. ქუთათელი – ქუთაისის ეპისკოპოსის წოდებაა, ჯვრის მონასტრის სვინაქსარში ჩანერილია მიქაელ ქუთათელის ალაპი, რომელსაც ხელის მიხედვით ე. მეტრეველი XIII და არაუგვიანეს XIV საუკუნით ათარიღებს. XIV საუკუნის მეორე ნახევრის მოღვაწენი უნდა ყოფილიყვნენ ქუთათელი ოქროპირი და მისი ძმისწული ქუთათელი მახარებელი, მათი ალაპიც ამავე სვინაქსარშია [მეტრეველი ე. 1962: 79, 103, 119, 173].

კატამონის წარწერის „დიდებული (?) ქუთათელი“, ქუთაისის ეპისკოპოსია, რომელიც გარკვეულად შენეგნია კატამონის ქართველთა მონასტერს, რაც წარწერაში იქნებოდა აღიშნული. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, მეფე ბაგრატ III-მ (975-1014 წწ.) ახლად აშენებულ ბაგრატის ტაძარში „დასვა ეპისკოპოზი, მწყემსი იმერეთისა და გურიისა“ [ვახუშტი 1941: 157], მაგრამ ეს ცნობა არ დასტურდება „მატიანე ქართლისაში“, სადაც ბაგრატ მეფის მიერ მხოლოდ ბედიის საეპისკოპოსო დაარსებაზეა საუბარი [ქართლის ცხოვრება 1955: 281]. მ. ლორთქიფანიძის ვარაუდით, ქუთაისის საეპისკოპოსო შეიძლება დაარსებულიყო აფხაზთა რომელიმე პირველი მეფის დროს [ლორთქიფანიძე მ. 2002: 53]. სოფ. გოდოგნის ეკლესიის წარწერაში იხსენიება ანტონ ქუთათელი, რომელიც X-XI საუკუ-

ნეების მიჯნაზე მოღვაწეობდა, იგივე პირი უნდა იყოს ბაგრატის ტაძრის ანტიფეიქსის წარწერის „ანტონი“ [სილოგავა ვ. 1990: 94, 95; სილოგავა ვ. 1995: 62-64]. კატამონის წარწერა ქუთაისის საეპისკოპოსოს არსებობის ერთ-ერთი ადრეული დოკუმენტური დადასტურებაა.

ისტორიული წყაროს ცნობით, კატამონის მონასტერი ჯერ კიდევ X საუკუნიდან ქართველთა ხელში იყო – სინას ოთხთავის 983 წლის მინან-ერში დასტურდება ვინმე მღვდელმონაზონი მიქელ კატამონელი. იერუსალიმში ჯვაროსნების ბატონობის დროს – 1169 წელს ჯვრის ქართველთა მონასტრის წინამძღვარს კატამუნში შეუძენია მიწის ნაკვეთი. 1386/87 წწ-ის დოკუმენტებით კატამონი ქართველებს ეკუთვნით. სავარაუდოდ XVI-XVII საუკუნეებში ეს მონასტერი ქართველთაგან დაიცალა და გაპარტახდა [ჯაფარიძე გ. 2018: 104-106].

კატამონის წარწერა რეალური დასტურია იმისა რომ XII-XIII საუკუნეებში ეს მონასტერი ქართველთა კუთვნილი იყო.

ბირ ელ კუთის ქართული მონასტრის ასომთავრული წარწერები

1952-1953 წწ-ში იტალიელმა არქეოლოგმა და ფრანცისკანელმა ბერმა ვირჯილიო კორბომ (1918-1991 წწ.), ქ. ბეთლემის ჩრდილოეთით 1 კმ-ის მანძილზე, მწყემსთა ველის მახლობლად, ადგილ ბირ ელ-კუთში (ბირ ელ ყათი ან ბირ ელ კატი)⁹, რომელიც დღეს ქ. იერუსალიმის ერთ-ერთი საცხოვრებელი უბნის Har Homa-ს განაპირას მდებარეობს, აღმოაჩინა ქართული მონასტრის ნანგრევები (სურ. 115, 116). არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლინდა შიდა ეზოს ირგვლივ თავმოყრილი ნაგებობები, მონასტრის ჩრდილოეთ კიდეში წმ. თეოდორეს სახელობის დარბაზული ეკლესიის გეგმის დონეზე შემორჩენილი ნაშთებია, მას სამხრეთიდან ეკვრის ეკვდერი, ეკლესიის საკურთხეველის და ეკვდერის აღმოსავლეთი ნაწილის ქვეშ კლდეში გამოკვეთილია მონასტრის საძვალე. ეკლესიის ქვეშ არსებული საფლავები ვირჯილიო კორბოს აზრით მონასტრის წინამძღვართა განსასვენებელია [Corbo V. 1955: 125]. სატრაპეზო და სამზარეულო შიდა ეზოს დასავლეთიდან ემიჯნებოდა. მონასტრის სამხრეთი ნაწილი საცხოვრებელ სენაკებს, სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობებს – სანახელს, ზეთსახდელს და ბოსელს ეთმობოდა. შიდა ეზოს ქვეშ, თალოვან-კამაროვანი დიდი ცისტერნაა, რომელიც ეზოში ორ ადგილას ჭისებრი ლიობით იხსნება (სურ. 117). შიდა ეზოს პერიმეტრზე შემოუყვებოდა სვეტნარი გალერეა [Corbo V. 1955: 112; tab. 35]. მეცნიერთა და-

9 ბირ ელ ყათ-ს უთითებს მიქელ თარხნიშვილი [თარხნიშვილი მ. 1994: 336].

კვირვებით ესაა ტიპური, სასოფლო-სამეურნეო კოინობია. მსგავსი მონასტრები იერუსალიმისა და ბეთლემის სიახლოვეს და იუდეის უდაბნოში საკმაო რაოდენობითაა შესწავლილი – [Hirschfeld I. 1992; Seligman J. 2015: 171, 172]. ბირ ელ კუთის მონასტერს ვირჯილიო კორბო არქეოლოგიური მონაცემებით VI საუკუნით ათარილებს [Corbo V. 1955: 130; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 85]; დათარილების საფუძველი მონასტრის მშენებლობის დროს გამოყენებული ერთგვარად ნათალი ქვებია, რომლებიც ვ. კორბოს აზრით მომდინარეობს ბეთლემის შობის პირველი (იუსტინიანამდელი) ტაძრის ნანგრევებიდან. მონასტრის მთავარი მათარილებელი დეტალი მოზაიკის კენჭებით გამოყვანილი ქართული ასომთავრული წარწერებია, რომლებიც შიდა ეზოსა და სატრაპეზოს მოზაიკურ იატაკში იყო განთავსებული.

გათხრების შედეგად გამოვლენილი ოთხი წარწერიდან ორი (A და B)¹⁰, გათხრების დასრულების შემდგომ ამოჭრეს იატაკიდან, ჩასვეს ჩარჩოებში და იერუსალიმში Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმში გადაიტანეს. წარწერა – C, რომელიც ექსპედიციის ბოლო დღეს შიდა ეზოს ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში აღმოჩნდა [Corbo V. 1955: 122; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 72] და ხუთსტრიქონიანი ლათინური (?) [წერეთელი გ. 1960: 12, 14] წარწერის ფრაგმენტი (D), შიდა ეზოს გალერეის ჩრდილოეთი ნაწილიდან, [Corbo V. 1955: 138, 139, ფ. 118; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 97 ფ. 118], მუზეუმის ლაპიდარიუმში არ იძებნება. ეს საკითხი თამილა მაგალობლიშვილმა და მე, 2002 წლის 11 თებერვალს განვიხილეთ მუზეუმის დირექტორთან, ან გარდაცვლილ, ფრანცისკანელ ბერსა და არქეოლოგ მიქელ პიჩირილოსთან (1944-2008 წწ.), მან ვერ გვითხრა თუ რა ბედი ენია ამ წარწერებს. მსგავსი კითხვები დაუსვა ისტორიკოსმა ბესიკ ხურცილავამ 2012 წელს მუზეუმის დირექტორს ეუჯენიო ალიატას [ხურცილავა ბ., 2014: 60, 61] და მანაც ვერ მიიღო გარკვეული პასუხი.¹¹

ვფიქრობ, ეს ძლიერ ფრაგმენტირებული წარწერები ვ. კორბომ არქეოლოგიურ ველზე დატოვა. დღეს, ლექითა და ბალახით დაფარულ მოზაიკაზე ვეღარ ვამჩნევთ ამ წარწერათა კონტურებს, არ არის გამორიცხული, რომ ისინი ღია ცის ქვეშ მნიშვნელოვნად დაზიანებულიყო.

წარწერებში ნახსენებ პირებს: მარუანს, ბუზმირს, ბაკურს, მ. თარხნიშვილი აკავშირებს დიდ ქართველ საეკლესიო მოღვაწეს, მაიუმის ეპისკოპოსს პეტრე იბერს (411-491 წწ.), მის მამას და პაპას, მაგრამ, იგი არ ამტკიცებს, რომ წარწერებში პეტრე და მისი წინაპრებია ნახსენები,

10 ეს წარწერები ლათინური ასოებით მ. თარხნიშვილის მიხედვით არის აღნიშნული.

11 კინორეჯისორ გურამ პატარაიას, რომელიც 1966 წლის მაისში იმყოფებოდა ბირ ელ-კუთში, ქართული წარწერები ადგილზე აღარ დახვდრია, მისი გადმოცემით „ისინი გრუნტიურთ ამოუჭრიათ, შეუმაგრებიათ წიდახსნარით და ფილების სახით გადაუტანიათ იერუსალიმის მუზეუმში [ჩაჩანიძე ვ. 1974: 50].“

არამედ აღნიშნავს – ამგვარი სახელები ცოტა განსხვავებული ფორმით ცნობილი იყო საქართველოში [Corbo V. 1955: 135-139; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 90-98; თარხნიშვილი მ. 1994: 336-344]. აქედან გამომდინარე გ. წერეთელი ასკვნის, რომ მ. თარხნიშვილმა ეს საკითხი, როგორც ჩანს, არ მიიჩნია დამაჯერებლად და სათანადოდ ძეგლიც VI საუკუნით დაათარილა [წერეთელი გ. 1960: 19], ნაცვლად V საუკუნისა, როდესაც მოღვაწეობდა პეტრე იბერი.

ბირ ელ-კუთის წარწერების აღმოჩენის შემდგომ, საქართველოს მეცნიერთა შორის ეჭვი არ გაჩენილა, რომ საქმე ეხებოდა პეტრე იბერის მოღვაწეობას წმ. მიწაზე. გამოქვეყნდა რამდენიმე ნაშრომი, რომელთა შორის გნსაკუთრებული სისრულით გიორგი წერეთლის კვლევა გამოირჩევა [წერეთელი გ. 1960]. გ. წერეთლის შეხედულებით, მონასტრის შიდა ეზოს სამხრეთ-დასავლეთ კიდეში არსებულ წარწერაში (C) ნახსენები „მარუანი“ – უნდა იყოს პეტრე იბერის საერო სახელი, რომელიც ქართლის ცხოვრებაში, მცირედ შეცვლილი ფორმითაა ფიქსირებული – „მურვანოს“ [ქართლის ცხოვრება 1955: 132], ხოლო – „ბურზენ“ პეტრეს მამის სახელია [წერეთელი გ. 1960: 23, 24]; პეტრე იბერის ცხოვრების სირიულ ვერსიის მიხედვით, პეტრეს მამას „ბოზმარი“ ერქვა [ლოლაშვილი ი. 1988: 80], ამკარაა ამ ორი სახელის მსგავსება (სურ. 118).

მონასტრის შიდა ეზოს გალერეის დასავლეთ ნაწილის იატაკზე გამოვლენილ წარწერის ფრაგმენტზე (B), იხსენიება „ბაკური და გრიორმიზდი“ (სურ. 119, 120). გ. წერეთლის აზრით, „ბაკური“ – პეტრე იბერის პაპა დედის მხრიდან – ქართლის მეფე – დიდი ბაკურია (397/402-422 წწ. [მუსხელიშვილი დ. 2003: 83]) [წერეთელი გ. 1960: 23, 24].

მონასტრის სატრაპეზოს ხუთსტრიქონიან ასომთავრულ წარწერაში (A) ნახსენებ „ანტონი აბაჰს“ შესახებ სამეცნიერო საზოგადოება შეთანხმებულია (სურ. 121). ჯერ კიდევ მ. თარხნიშვილმა განსაზღვრა მისი პიროვნება, ეს არის ბირ ელ-კუთის წმ. თეოდორეს მონასტრის წინამძღვარი (აბბა სირიულად მამას ნიშნავს, რომელიც პატივისცემის აღმნიშვნელ გამოთქმად იქცა [წერეთელი გ. 1960: 37]), იგი ცნობილია წმ. სვიმეონ მესვეტე უმცროსის – საკვირველთმოქმედის (521-592 წწ.) დედის – წმ. მართას ცხოვრებიდან. იერუსალიმიდან წამოსულ აბა ანტონს წმ. ნაწილები მიუტანია სვიმეონ მესვეტესთვის 552 წელს. წმ. მართას გარდაცვალებისა და წმ. სვიმეონის სვეტზე ასვლიდან ერთი წლის შემდეგ – 553 წელს ანტონი სელევკიის ეპისკოპოსად აკურთხეს. წმ. მართას ცხოვრების მიხედვით 532 წელს ანტონი ჯერ კიდევ საქართველოში იყო, ე. ი. ბირ ელ-კუთის ეს წარწერა (A) 532-552 წლებით თარიღდება [წერეთელი გ. 1960: 17]. ეს რეალიაც იქცა ვირჯილიო კორბოსთვის ბირ ელ-კუთის მონასტრის მათარილებელ მყარ წერტილად (VI ს.).

გ. წერეთელს მიაჩნია, რომ ბირ ელ-კუთის მონასტერი პეტრე იბერის ცხოვრებაში დადასტურებული სავანეა, რომელიც მან V საუკუნის ოცდაათიან წლებში, იორდანეს უდაბნოში ააშენა [წერეთელი გ. 1960: 26-28]. ბირ ელ-კუთის წარწერებში არსებული ქრონოლოგიური განსხვავებები (პეტრე იბერის და მისი წინაპრების წარწერები – V ს; აბა ანტონის წარწერა – 532-552 წწ.) კი ძლიერ მინისძვრას დაუკავშირა, რომელსაც, როგორც ჩანს, პეტრე იბერის აგებული მონასტერი დაუქცევია; VI საუკუნეში ანტონის მონასტერი განუახლებია [წერეთელი გ. 1960: 28].

კ. დანელიას და ზ. სარჯველაძეს ძნელად დასაშვებად მიაჩნიათ, რომ შემონახვებულ პეტრე იბერს – წარწერაში თავისი თავი საერო სახელით მოეხსენებინა. ამგვარად, მათი აზრით, ბირ ელ-კუთის მონასტრის წარწერაში მოხსენიებული მარუანის პეტრე იბერად მიჩნევა „დამტკიცებულად ვერ ჩაითვლება“ [დანელია კ., სარჯველაძე ზ. 1997: 30, 31].

ი. ჩეხანოვეცი ემხრობა დანელია-სარჯველაძის მოსაზრებას და მიაჩნია, რომ წარწერაში ნახსენები მარუანი არ შეიძლება პეტრე იბერი იყოს. იგი იზიარებს „ანტონი აბაჲს“ წარწერის დათარიღებას – 532-552 წწ., და ბირ ელ-კუთის სხვა წარწერებსაც, იმ მიზეზით, რომ პალეოგრაფიული მონაცემებით ისინი მსგავსია, ამავე პერიოდით (VI ს.) ათარიღებს [Tchekhanovets Y. 2018: 148], სათანადოდ მისი აზრით მონასტერიც ამ ხნით თარიღდება.

ცხოვრებიდან ჩანს, რომ იერუსალიმში ჩასული უფლისწული მალევე შედგა ბერად და მიიღო საბერო სახელი პეტრე, რასაკვირველია, უფრო ლოგიკური იქნებოდა, რომ მის მიერ აგებულ მონასტრის წარწერაში სახელი პეტრე ყოფილიყო აღნიშნული, მაგრამ ბირ ელ-კუთის წარწერებში პეტრე იბერთან დაკავშირებული იმდენი სხვა სახელია ნახსენები (მარუან, ბურზენ, ბაკურ), რომ, ამ მონასტერთან პეტრეს კავშირს უეჭველს ხდის.

ჟურნალ „ბედი ქართლისა“-ში (№16, პარიზი, 1954 წ.) გამოქვეყნებულ სტატიაში – მ. თარხნიშვილი „ანტონი აბაჲ“-სა (A) და „ბაკურ და გრიორმიზდ“-ის (B) წარწერების შედარებისას აღნიშნავს ამ უკანასკნელის მეტ სიძველეს, თუმცა იქვე ამატებს, რომ ეს შესაძლებელია მინის მიერ გამოწვეული რღვევის, ანდაც სხვა ოსტატის ხელწერის შედეგი ყოფილიყოსო [თარხნიშვილი მ. 1994: 339]. 1955 წელს, ვ. კორბოსთან ერთად გამოცემულ ნაშრომში, მ. თარხნიშვილი ისევ იმეორებს ამ წარწერების შესახებ ადრე გამოთქმულ მოსაზრებას [Corbo V. 1955: 137; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 95].

გ. წერეთელი მიიჩნევს, რომ „ბაკურისა და გრიორმიზდის“ ასევე „მარუანის“ წარწერა პალეოგრაფიული თვალსაზრისით განსხვავდება „აბა ანტონის“ წარწერისგან. მარუანის წარწერაზე, რადგან ფოტო რაკურსითაა გადაღებული, მეცნიერი არ ამახვილებს ყურადღებას. „ბაკურის“ წარწერის ასონიშნებზე საუბრისას კი გ. წერეთელი აღნიშნავს, რომ „საერთო

სახე და დუქტუსი დამწერლობისა გაცილებით უფრო არქაულია, ვიდრე აბა ანტონის წარწერაში. ასოები არ არის თანაბარი და ერთგვარი, არამედ სხვადასხვა ადგილას განსხვავებულადაა ნაწერი. მეტად თვალსაჩინოა ზოგიერთი ასოს კუთხოვანი ხასიათი, განსხვავებით „აბა ანტონის“ წარწერისა, სადაც ამავე ასოებს მგრგლოანი მოხაზულობა ახასიათებს“ [წერეთელი გ. 1960: 43].

უძველეს ქართულ ასომთავრულ წარწერებში ქარაგმის ნიშნები და დაქარაგმებული სიტყვები ნაკლებად გვხვდება, სიტყვები, როგორც წესი სრულად და გაბმითაა დანერილი. არცერთი სიტყვა არ არის დაქარაგმებული ბოლნისის სიონის სამხრეთი კარის ოთხსტრიქონიანი დიდი წარწერის ფრაგმენტზე (V ს.), არ გვხვდება, ანდაც თითოჯერაა ნახმარი ქარაგმა V-VI საუკუნეების ეპიტაფიებზეც [შოშიაშვილი ნ. 1980: 66, 81-84], ქარაგმები არ ჩანს ბირ ელ-კუთის „ბაკურის და გრიორმიზდის“ და „მარუანის“ წარწერებში, „აბა ანტონის“ წარწერაში კი ქარაგმის ნიშანი სამჯერაა ნახმარი; აქ მონასტრის მთავარი წმინდანის სახელი – თეოდორეც – დაქარაგმებულია, იგივე წმინდანის სახელი „მარუანის“ წარწერაში სრულადაა გადმოცემული. „აბა ანტონის“ წარწერაში შენიალებული ასონიშანი ერთხელ გვხვდება, აქვე ორჯერაა ნახმარი შედარებით მომცრო გრაფემა; ეს დეტალები უძველეს ქართულ ასომთავრულ წარწერებს არ ახასიათებს, „ბაკურის“ და „მარუანის“ წარწერებში ვერ ვხვდებით შენიალებას, აქ ყველა ასონიშანი თანაბარია, ამკარაა – „ბაკურის“ და „მარუანის“ წარწერებს მეტად არქაული სახე აქვს ვიდრე „აბა ანტონის“ წარწერას და ეს უკანასკნელი მათზე მოგვიანო ხანის უნდა იყოს.

ვ. კორბოს გამოქვეყნებულ მონასტრის გეგმაზე [Corbo V. 1955: 112; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 59], შიდა ეზოს ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთზე – ასონიშან d-თი აღნიშნულ „მარუანის“ წარწერას, რომელიც *tabula ansata*-შია (ერთგვარი მოჩარჩოება) ჩანერილი „სახელური“ მარცხნიდან (ჩრდილოეთიდან) აქვს შემორჩენილი; ამ წარწერის ფოტო [Corbo V. 1955: T. 35, F. 107; ჩაჩანიძე ვ. 1974: ფ. 107] მიგვანიშნებს, რომ წარწერა იკითხებოდა იმ პოზიციაში, როდესაც მკითხველი პირით დასავლეთისკენ იდგა. სატრაპეზოს იატაკის აღმოსავლეთ ნაწილში მდებარე „ანტონი აბაჲს“ წარწერაც *tabula ansata*-შია ჩანერილი და იგი პირით აღმოსავლეთისკენ მიმართული მკითხველისთვის იყო მისაწვდომი. ამკარაა, რომ აქ დარღვეულია იტაკზე წარწერათა განაწილების და მათი ორიენტაციის ერთიანი გეგმა. განსხვავებაა ამ ორი წარწერის *tabula ansata*-ების „სახელურთა“ გაფორმებაშიც. „ანტონი აბაჲს“ წარწერის მოჩარჩოების „სახელურები“, მოზაიკის შავი კენჭებით შედგენილი სამკუთხედებითაა გაფორმებული [Corbo V. 1955: T. 34, F. 104; ჩაჩანიძე ვ. 1974: ფ. 104], „მარუანის“ წარწერის *tabula ansata*-ს „სახელურს“ კი ტოლმკლავა ჯვარი ამკობდა [Corbo V. 1955: 122, T. 35, F.

107; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 72, ფ. 107]. წარწერათა მოჩარჩოების გაფორმების ეს განსხვავება უფრო თვალსაჩინოა, როდესაც საქმე იატაკზე გამოსახულ ჯვარს ეხება. იმპერატორ თეოდოსი II-ის (408-450 წწ.) საგანგებო ედიქტით (427 წ.) აიკრძალა ჯვრის გამოსახულების გამოყენება იატაკის გაფორმებაში [Israeli Y. 2000: 127], რათა ფეხით არ გათელილიყო და მლოცველს უნებურად შეურაცხყოფა არ მიეყენებინა ცხოველმყოფელი ჯვრისთვის. მართალია, იმპერიის ცენტრში გამოცემული კანონები პერიფერიებში, გვიან აღწევდა და ქრისტიანული აღმოსავლეთის ქვეყნებში შემორჩენილ VI საუკუნის ზოგიერთი ეკლესიის მოზაიკურ იატაკზე, ჯერ კიდევ, ძველი ტრადიციით გამოსახულია ჯვრები [Taylor J. 1993 239-242; გაგოშიძე გ. 2005: 12], მაგრამ ბირ ელ-კუთის „მარუანის“ წარწერაში ჯვრის გამოსახულების გამოყენება სავარაუდოდ მაინც, მისი სიძველის მანიშნებელია. ამ მცირე მიმოხილვით, ნათელია, რომ ბირ ელ-კუთის „მარუანის“ და „ბაკურის“ წარწერები უფრო ადრეული ხანისაა ვიდრე „აბა ანტონის“ წარწერა, ეს უკანასკნელი კი სატრაპეზოს იატაკის ღმოსავლეთ ნაწილზე, რთული გეომეტრიული ფიგურებით შემკული იატაკის მოზაიკაში იყო ჩართული; აღსანიშნავია, რომ სატრაპეზოს იატაკი თავისი ინტენსიური გაფორმებით განსხვავდება ბირ ელ კუთის მონასტრის სხვა ადგილებში შემორჩენილი სადად გადაწყვეტილი მოზაიკური დეკორისგან, რაც ასევე განსხვავებული ქრონოლოგიური ეტაპის მანიშნებელი უნდა იყოს.

ვფიქრობ, ბირ ელ-კუთის მონასტერი აშენდა პეტრე იბერის მიერ, რაც ქრონოლოგიურად თავსდება პეტრეს იერუსალიმში ჩასვლასა (437 წ.) და მის ბერად აღკვეცას შორის (445/446 წ.) (დაზუსტებული თარიღები იხ.: Horn C., Phenix Jr. 2008: xxxvi, xxxvii), სათანადოდ „მარუანის“ და „ბაკურის“ წარწერებიც ამ დროსაა შესრულებული. „ანტონი აბაჲს“ წარწერა კი 532-552 წწ-ით თარიღდება.

„მარუან და ბურზენ“ (437 – 445/446 წწ)

ოთხსტრიქონიანი ძლიერ ფრაგმენტირებული მოზაიკური წარწერა (სურ. 118), გათხრების ბოლო დღეს აღმოჩნდა მონასტრის შიდა ეზოს ჩრდილო-დასავლეთ მონაკვეთზე, ვ. კორბოს გამოქვეყნებულ მონასტრის გეგმაზე იგი d გრაფემითაა აღნიშნული [Corbo V. 1955: 112, fig. 30, 122; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 59, სურ. 30, 72]. წარწერა, იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმში არ იძებნება, სავარაუდოდ გათხრების შემდგომ მისი კონსერვაცია ვერ მოხერხდა და იგი არქეოლოგიურ ველზევე დარჩა. წარწერას ევლებოდა მუქი კენჭებისგან გაკეთებული მოჩარჩოება, ე. წ. tabula ansata ერთი მხრიდან შემორჩენილი „სახელურით“, რომელშიც მუქი კენჭებითვე ტოლმკლავა ჯვარი იყო გამოსახული [Corbo V. 1955: 122,

f. 107; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 72, ფ. 107], წარწერის ყოველი სტრიქონი ასევე შავი კენჭებით შექმნილი ხაზით იყო გამოყოფილი. წარწერის წაკითხვა შესაძლებელი იქნებოდა, თუ მკითხველი იდგა პირით დასავლეთისკენ. წარწერის მოჩარჩოების სიგრძეა („სახელურის“ გარეშე) – 132 სმ; „სახელურის“ სიგრძეა – 21 სმ; პნკარების სიმაღლეა: 11,5 სმ, 10,5 სმ, 9 სმ; [Corbo V. 1955: 121, 122; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 72]. ასონიშნები წითელი ფერის კენჭებითაა გამოყვანილი. წარწერის სიტყვები ერთამნეთისგან არ არის გამოყოფილი. ქარაგმისა და განკვეთილობის ნიშნები არ ჩანს. წარწერა ერთი ზომის დიდი მრგვლოვანი გრაფემებითაა შედგენილი.

ႵႵႵႵႵ ႵႵႵႵႵ

Ⴕ ႵႵႵႵႵႵႵ ႵႵ ႵႵ

Ⴕ (?)ႵႵ ႵႵႵႵ

Ⴕ

წმიდაო თეოდორ|ე მარუან და ბუ(?)|რზენ... ენამი |...ე

აქ წარმოვადგენ წარწერის ბოლო გრაფემების გახსნის ერთ ვარიანტს: წმიდაო თეოდორ|ე მარუან და ბუ|რზენ [შეიწყალ|ენ ამი|/სა]... ე...

წარწერაში ნახსენები „მარუანი“, გ. წერეთლის აზრით [წერეთელი გ. 1960: 23, 24] უნდა იყოს პეტრე იბერის საერო სახელი, რომელიც ქართულ წარწერულ წყაროში „მურვანოსის“ ფორმითაა მოცემული [ქართლის ცხოვრება 1955: 132], ხოლო „ბურზენი“, რომელიც პეტრეს მამის სახელია, მცირედ შეცვლილი ფორმით „ბოზმარი“=„ბოზმარიოს“ ფიქსირებულია პეტრე იბერის ცხოვრების სირიულ ვერსიაში [Horn C., Phenix Jr. 2008: 7; ლოლაშვილი ი. 1988: 80]. ვფიქრობ ამ სახელების მსგავსება აშკარაა.

„ბაკურ და გრიორმიზდ“ (437 – 445/446 წწ)

ორ კვადრატულ ჩარჩოში შავი კენჭებით შედგენილი რვასტრიქონიანი ასომთავრული მოზაიკური წარწერა მდებარეობდა მონასტრის შიდა ეზოს გალერეის დასავლეთ ნაწილში. წარწერა ფრაგმენტულია, იგი ამოღებულია იატაკიდან და გადატანილია იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმის ლაპიდარიუმში (ნახ. 77, სურ. 119, 120). წარწერაში ორ კვადრატს შორის მოზაიკით წნული – ორნამენტი გამოსახული. წარწერის ფართობია 1) 42 X 41 სმ; 2) 41 X 40 სმ; ასოების სიმაღლე: 9 სმ; განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არ გააჩნია; გრაფემები ერთი ზომისაა, სიტყვები ერთამნეთისგან არ არის გამოყოფილი. წარწერის ყოველი სტრიქონი მუქი ყვითელი კენჭებით შედგენილი ზოლითაა გამოყოფილი. წარწერის ფრაგმენტი დიდი წარწერის ბოლო ნაწილია, სავარაუდოდ, ტექტის დასაწყისიც ამგვარ კვადრატულ ჩარჩოებში იქნებოდა განაწილებული. ვფიქრობ, წარწერას მინიმუმ ორი კვადრატი აკია მარცხენა მხრიდან. აღსანიშნავია, რომ მოზაიკური წარწერის მუზეუმში გადატანისა და

მისი მონტაჟის შემდგომ წარწერის ქვედა, მერვე სტრიქონის ბოლო სამი დაზიანებული ასონიშნის მოზაიკის კენჭები როგორც ჩანს ხელახლა ჩასვეს დულაბში, რის გამოც გრაფემათა მონახაზი შეიცვალა, ჩვენი ასლი სწორედ ამგვარ შეცდომას ასახავს. დღეს, წარწერის მოზაიკის კენჭები შავი საღებავითაა გაცხოველებული. ვირჯილიო კორბოს გათხრების ანგარიშში მითითებულია, რომ იყო აღმოჩენილი წარწერიანი მესამე კვადრანტიც, რომელიც ძლიერ ფრაგმენტული სახითაა აღბეჭდილი ფოტოზეც. ტექსტს. კორბოს ფოტოების მიხედვით აღვადგენთ. აღსანიშნავია, რომ წარწერის ბოლო ნაწილი სადაც წერია „შეინყ-ალენ ამენ“ (იხ. გ. წერეთელი, ტაბ. XI) დღეს აღარ არსებობს. სავარაუდოდ, იგი არქეოლოგიური ველიდან მუზეუმში არ გადმოუტანიათ. წარწერის ასლი გავაკეთე, 2002 წლის 11 თებერვალს.

ნახ. 77

1) בְּ כֹ חֵ י

יְ הוָ ה אֱ

שָׁ מַר אֶ

אֶ ת אֲ

2) יְ הוָ ה אֱ

שָׁ מַר אֶ

אֶ ת אֲ

נָ שֵׁ י

და ძუძ|ეულნი მ|ათნი ბა|კურ და | გრიორმ|იზდ და ნ|აშობნ[ი] მათნი ქ(რისტ)ე| [შეინყალენ ამენ]

სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისით ამ წარწერაში ნახსენები ბაკური არის პეტრე იბერის პაპა დედის მხრიდან – ქართლის მეფე (397/402-422 წწ.) [მუსხელიშვილი დ. 2003: 83].

„ანტონი აბაჲ და იოსია“ (532-552 წწ.)

მოზაიკის კენჭებით შედგენილი ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა (მიქ. თარხნიშვილის მიხედვით წარწერა-A) მონასტრის სატრაპეზოს იატაკის აღმოსავლეთ მონაკვეთზე იყო. წარწერა მუქი ფერის კენჭებით შედგენილი ორი ხაზითაა მოჩარჩოებული და ე. წ. tabula ansata-ში იყო ჩანერილი, რომლის „სახელურები“ მუქი ფერის კენჭებით შედგენილი სამკუთხედებით იყო გაფორმებული (სურ. 121).

წარწერის იატაკიდან ამოჭრის და ჩარჩოში ჩასმის დროს, ვფიქრობ, საქმის გაიოლების მიზნით, სპეციალისტებს *tabula ansata*-ს „სახელურები“ არ ამოუჭრიათ მოზაიკური იატაკიდან. დღეს წარწერა იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმში „ბირ ელ-კუთის“ დარბაზშია გამოფენილი (ნახ. 78, სურ. 122). წარწერის ფართობია: 159,2 X 68,5 სმ; ასოების სიმაღლე: 11,8–5 სმ; ქარაგმის ნიშანი ჰორიზონტალური ხაზი. განკვეთილობის ნიშნები არ აქვს; გრეფემა „ნ“, „ა“-ს ნიაღშია გამოსახული, სიტყვები ერთმანეთს არ არის დაშორებული. მეხუთე სტრიქონში ბოლოდან მესამე გრაფემა „მ“-ს არ აღენიშნება მარცხნივ მიმართული „ცხვირი“ და ასო-ნიშან „ძ“-ს გავს, ვფიქრობთ „მ“-ს აღნიშნული ნაკვთი ამ წარწერის ადგილიდან მოხსნისა და გამოსაფენად მომზადების პროცესშია დაკარგული. წარწერის ასლი გავაკეთე 2002 წლის 23 იანვარს.

ნახ. 78

ყუყუყუყუყუ ყუყუყუყუყუ
 უყუყუყუყუყუ უყუყუყუყუყუ
 ყუყუყუყუყუყუ ყუყუყუყუყუ
 უყუყუყუყუყუ უყუყუყუყუყუ
 ყუყუყუყუყუყუ ყუყუყუყუყუ

შენვენითა ქ(რისტ)ჴ(ს)ითა და მიეოხებითა წმიდისა თე(ოდორე)ესითა | შ(ეინყალე)ნ ანტონი აბაჲ და იოსია მო|მსხმელი ამის სეფისაჲ და მა|მა დედაჲ იოსიაჲსი ამენ.

წარწერაში მოხსენიებულ პირთა იდენტიფიკაცია პირველად მიქ. თარხნიშვილმა სცადა. მისი აზრით „ანტონი“ აბაჲ ბირ ელ-კუთის წმ. თეოდორეს მონასტრის წინამძღვარია და იგივე პირია, რომელიც წმ. სვიმეონ მესვეტე უმცროსის (521-592 წწ.) დედის წმ. მართას ცხოვრებაშია დამონშებული [Corbo V. 1955: 136; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 93], იერუსალიმიდან წამოსულ ანტონს წმინდა ნაწილები მიუტანია სვიმეონ მესვეტესთან –

552 წელს. ამავე ცხოვრებიდან ვიგებთ, რომ 532 წელს ანტონი ჯერ კიდევ საქართველოში იყო, ე. ი. ეს წარწერა 532-552 წლებით თარიღდება. ამ მოსაზრებას იზიარებს გიორგი წერეთელი [წერეთელი გ. 1960: 17, 18] და ის მკვლევრები, რომლებიც შეეხნენ ბირ ელ-კუთის წარწერებს.

სეფის მოსხმა – მოზაიკის დაგებას ნიშნავს. იოსია, კი, სავარაუდოდ, მოზაიკის ოსტატი უნდა იყოს [წერეთელი გ. 1960: 17, 37, 38]. მ. თარხნიშვილის განმარტებით – სახელი იოსია, ქართულისთვის სრულიად უცხო – ბერძნული ფორმით გადმოცემული ებრაული საკუთარი სახელია [Corbo V. 1955: 136; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 94].

უმლეიზუნის მონასტერი და მისი ქართული წარწერა

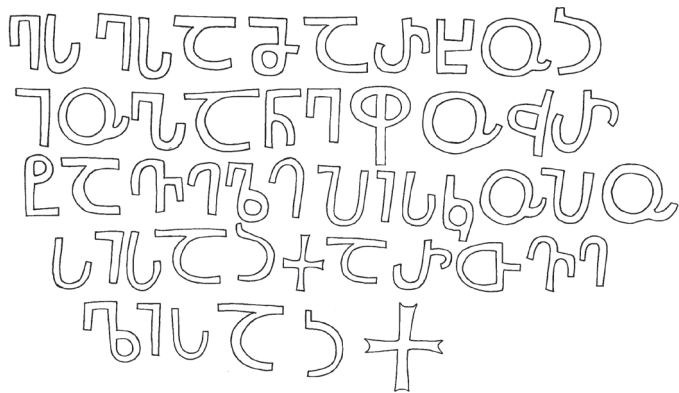
არაბული დასახლება უმლეიზუნი მდებარეობს იერუსალიმის – ძველი ქალაქის იაფოს კარიბჭიდან სამხრეთით-აღმოსავლეთით 4,5 კილომეტრის მანძილზე. აქ 1996 წელს ისრაელელმა არქეოლოგმა ჯონ ზელიგმანმა აღმოაჩინა ბიზანტიური პერიოდის მცირე მონასტერი – დარბაზული ეკლესიის გეგმის დონეზე შემორჩენილი ნანგრევი მოზაიკური იატაკით, რამდენიმე სენაკის ნაშთი. 2002 წლის არქეოლოგიური კამპანიის დროს ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით რამდენიმე მეტრის მანძილზე გაინდინდა თალოვან-კამაროვანი აკლდამა რომლის არკოსოლიუმებსა და იატაკში სამარხი ქვაყუთები იყო გამართული (სურ. 123). აკლდამის დასავლეთ კიდეში, ჩრდილო-სამხრეთის მიმართულებით არსებული ქვაყუთის სახურავზე გამოვლინდა ხუთსტრიქონიანი ქართული ასომთავრული წარწერა, რომლის მიხედვითაც ვიგებთ, რომ აქ იოჰანე ფურტაველი ეპისკოპოსი იყო დაკრძალული [Seligman J. 2014: 146].¹² 2004 წელს გათხრები გააგრძელა ისრაელისა და საქართველოს ერთობლივმა ექსპედიციამ, და მასში ჯონ ზელიგმანის გარდა მონაწილეობას იღებდა ქართველი არქეოლოგი იულონ გაგოშიძე; მეც მქონდა ბედნიერება, ვყოფილიყავი ამ ექსპედიციის წევრი. 2004 წლის კამპანიის დროს გამოვლინდა მონასტრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კიდეში წყალსადენი სისტემა და სამონასტრო ნაგებობის (სენაკი) ნაშთი. იერუსალიმიდან იუდეის უდაბნოს მონასტრებისკენ მიმავალ გზაზე არსებული უმლეიზუნის მონასტერი, თავის ზომითა და შედგენილობით ტიპური მცირე კოინობიაა, ისეთი როგორიც მრავლად გვხვდება იერუსალიმისა და ბეთლემის სიახლოვეს და იუდეის უდაბნოში [Hirschfeld I. 1992]. უმლეიზუნის მონასტრის ნანგრევი თავისი შედგენილობით გვახსენებს ბირ ელ-კუთის მონასტრის ნაშთებს, რომელიც უმლეიზუნიდან სამხრეთ-დასავ-

12 სამარხში აღმოჩნდა 60 წლის მამაკაცის ნეშტი, სხეული სამხრეთ-ჩრდილოეთის ღერძზე იყო ორიენტირებული, თავით ჩრდილოეთით [Nagar Y. 2015: 206].

ლეთით 3,5 კმ-ის მანძილზე მდებარეობს. ბირ ელ-კუთის მსგავსად უმლეიზუნის სამონასტრო კომპლექსიც შიდა ეზოს ირგვლივ უნდა ყოფილიყო განლაგებული, აღსანიშნავია, რომ უმლეიზუნის მონასტერი ბირ ელ-კუთზე უფრო მოკრძალებული ზომის იყო. დაწვრილებითი ცნობები უმლეიზუნის მონასტრის შესახებ იხ. [Seligman J. 2014; Seligman J. 2015].

**იოჰანე ფურტაველი ეპისკოპოსის ეპიტაფია
(V ს-ის მიწურული, ან უფრო VI ს-ის დასაწყისი)**

ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია ქვაყუთის კირქვის სუფთად გათლილ, ბრტყელ სარქველზე (ზომები: 205 X 89 X 6 სმ), წარწერა ტოლმკლავა ჯვრით ბოლოვდება. განკვეთილობისა და ქარაგმის ნიშნები არ აქვს. სიტყვები ერთმანეთისგან არ არის დაცილებული. წარწერის ფართობია: 81 X 49 სმ; ასოების სიმაღლე: 9,7–5,5 სმ. წარწერიანი ქვათლილი ინახება ისრაელის სიძველეთა სამსახურის საცავში. წარწერის ასლი გავაკეთე 2002 წლის 19 სექტემბერს (ნახ. 79, სურ. 124).

ნახ. 79

ისი სტატკედა
იოანე ფიფია
ქართუნი უსსკიდა
სსსა ქსქიქი
ხსსსა †

ესე სამარხოჲ | იოჰანე ფურ|ტაველ ეპისკოპო|სისაჲ ქართვე|ლისაჲ †

გრაფემები ორხაზოვან ბადეშია განაწილებული და დაბალი დუქტუსი ახასიათებს. გრაფემების „დამჯდარი“ პროპორციები გარშემონერილობით კვადრატს უახლოვდება და იერითა და სტილისტური მახასიათებლებით განსხვავდება მცხეთის ჯვრის ტაძრის საქტიტორო წარწერების ასო-ნიშნებისგან (586-605 წწ.), რომლებშიც უკვე თავს იჩენს გრაფემათა დაგ-

რძელების ტენდენცია [Чубинашвили Г. 1948: 75, 83, 143, 144, 146, таб. 19-22]. უმღეიზუნის წარწერის ასონიშნები მოყვანილობით წააგავს: ბირ ელ-კუთის, ბოლნისის სიონის, ნიქოზის, აკაურთის ეკლესიების, ბალიჭის სარკოფაგის წარწერებს [შოშიაშვილი ნ. 1980: 66, 69, 71, 72, 150] და შეიძლება V საუკუნის ბოლოთი ან უფრო VI საუკუნის პირველი ნახევრით დათარიღდეს (დანვრილებითი პალეოგრაფიული ანალიზი იხ.: [გაგოშიძე გ. 2005: 351-355; Gagoshidze G. 2014a: 123-127; Gagoshidze G. 2015: 181-184]).

იოჰანე ფურტაველი ეპისკოპოსი, ისტორიულ წყაროებით უცნობი პირია. სამეცნიერო ლიტერატურაში ტოპონიმი „ფურტავი“ სხვადასხვაგვარადაა ახსნილი. თ. მგალობლიშვილს ეს ადგილობრივი – სემიტური წარმოშობის ჰგონია და მიაჩნია, რომ იგი ამ მონასტრის სახელია. „ფურტავის“ ეტიმოლოგიის ძიებისას მკვლევარმა ყურადღება შეაჩერა ებრაულ სიტყვა *Phura*-ზე – საწნახელი და არამეულ – *Purta*-ზე – მცირე. თ. მგალობლიშვილი მიიჩნევს, რომ იოჰანე ფურტაველი, სავარაუდოდ ერთი მონასტრის ეპისკოპოსია, ისე როგორც სამეულ ეპისკოპოსი [Israeli Y. 2000 a: 173], რაც ამ პერიოდის პალესტინისთვის გამონაკლისს არ უნდა წარმოადგენდეს [მგალობლიშვილი თ. 2005: 346-349; Mgaloblishvili T. 2014a: 117-122; Mgaloblishvili T. 2015: 188-190].¹³

ი. ჩეხანოვეცი აზრით წარწერის „ფურტავი“ კავკასიის ალბანეთის დედაქალაქი პარტავია (ბარდავი) და სათანადოდ იოჰანე ქართველი – პარტავის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო. ამ მოსაზრების შესამაგრებლად მკვლევარი ეყრდნობა მოსე კალანკატუელის (X ს.) „ალბანთა ქვეყნის ისტორიაში“ დაცულ ცნობას, რომლის მიხედვით ალბანელებს იერუსალიმში დავითის კოშკთან ღმრთისმშობლის სახელობაზე აუგიათ პარტავის მონასტერი. ამავე ისტორიაში პარტავთან ერთად ნახსენებია იერუსალიმშივე, ალბანელების მიერ აგებული სხვა მონასტრებიც, რომელთა სახელებიც ალბანეთის ძველი ქრისტიანული ცენტრების და პროვინციების სახელებს ემთხვევა: კალანკატუიკი, არცახი, ამარასი [Мовсес Каланкатуац 1984: 144], რაც მგონია რეალურ სიტუაციას არ უნდა ასახავდეს, როგორც ჩანს, ტექსტის ავტორმა, ზუსტად აღარ იცის კარგა ხნის მივინყებული მონასტრების სახელები და მისთვის ნაცნობ ტოპონიმებს იშველიებს. ი. ჩეხანოვეცი თვლის, რომ წარწერაში დამონმებული „ქართველი“, „ქართლის სამეფოს“ მკვიდრს ნიშნავს, და ე. ი. იოჰანე, რომელიც ქართლის სამეფოში დაიბადა, ეპისკოპოსად საზღვარგარეთ – ალბანეთში მსახურობდა.

13 ჯ. ზელიგმანი თავის ნაშრომებში აღნიშნავს, თითქოს თ. მგალობლიშვილთან ერთად მეც მაქვს მიღებული მონაწილეობა „ფურტავის“ ეტიმოლოგიის დადგენაში [Seligman J. 2014: 138; Seligman J. 2015: 162]; ჩემს სტატიებში ვეხები მხოლოდ უმღეიზუნის წარწერის პალეოგრაფიულ ანალიზს, მის დათარიღებას და ეთნონიმ – „ქართველის“ მოკლე კვლევას [გაგოშიძე გ. 2005; Gagoshidze G. 2014a; Gagoshidze G. 2015].

ალბანეთის დედაქალაქის ბარდავის (პარტავი) საჭეთმპყრობელობა კი ალბანეთის მამამთავრობას ნიშნავს, ალბანეთის ერთ-ერთი კათოლიკოსი იოჰანე 644-671 წლებში მართავდა ალბანეთის ეკლესიას, ეს პერიოდი კი, მკვლევრის აზრით, კარგად ემთხვევა უმლეიზუნის მონასტრის არქეოლოგიურ თარიღს. უმლეიზუნის მონასტრის კრიპტაში იოჰანე დამარხებულია, სავარაუდოდ ალბანელ ბერებთან ერთად, რომლებმაც გადაწყვიტეს თავიანთ მწყემსთან ერთად დაკრძალულიყვნენ [Tchekhanovets Y. 2015: 196].¹⁴

ეს საინტერესო მოსაზრებაა, მაგრამ არსებობს პასუხგაუცემელი კითხვები:

1. უმლეიზუნი თუ ალბანური მონასტერი იყო, კრიპტის უმთავრესი მიცვალებულის ეპიტაფია რატომ შესრულდა ქართულად? როგორც ცნობილია, V-VIII საუკუნეები და განსაკუთრებით კი VI-VII საუკუნეები (VI-VII სს-ში აქტიურად ფუნქციონირებდა ეს მონასტერი), ალბანური ქრისტიანული მწერლობის ინტენსიური განვითარების ხანა იყო [ალექსიძე ზ. 2003: 57], და რა მიზეზი შეუშლიდა ხელს ალბანელ ბერებს, რომ მათი მოძღვრის საფლავის ქვაზე ალბანური წარწერა ამოეკვეთათ?
2. ალბანეთის ქალაქი პარტავი მრავალჯერაა ნახსენები ქართულ ისტორიულ წყაროებში მხოლოდ – ბარდა, ბარდავის ფორმით [ქართლის ცხოვრება 1955: 68,117,130,144,176,255; ქართლის ცხოვრება 1959: 17, 58, 130, 186, 189, 195 და სხვ.], რაც ალიშნულიც აქვს კიდევ ი. ჩეხანოვეცს, როდესაც ამ საკითხში გარკვევა სთხოვა დაღესტნელ მკვლევარს მ. გაჯიევს [Tchekhanovets Y. 2018: 155], მაშ რატომ უნდა ვირწმუნოთ, რომ ქართულ წარწერაში დამონმებული „ფურტავი“ მაინცდამაინც ბარდავს (პარტავს) აღნიშნავს?

ბ. ხურცილავა ტოპონიმ „ფურტავს“ ლათინური ენის საფუძველზე ხსნის (Fur – ქურდი, ავაზაკი) და მაცხოვართან ერთად ჯვარცმული ავაზაკების წარმოშობის ადგილს უკავშირებს, რასაც იქაურობის არაბული სახელიც (უმლეისუნ) უნდა ადასტურებდეს [ხურცილავა ბ. 2014a: 24-31].

მოკლედ, „ფურტავის“ ეტიმოლოგია დადგენილად ვერ ჩაითვლება და ეს საკითხი შემდგომ კვლევა-ძიებას საჭიროებს.

სახელი – „იოჰანე“ არქაული ფორმაა და V-VII საუკუნის პირველი ნახევრის ქართულ ტექსტებში გვხვდება [მგალობლიშვილი თ. 2005: 345].

14 საქმის გამარტივების მიზნით ტექსტის ამ ნაწილში ვუთითებ ი. ჩეხანოვეცის მხოლოდ ერთ ნაშრომს [Tchekhanovets Y. 2015: 195-197], რადგანაც ამ საკითხზე, მის მიერ სხვადასხვა დროს გამოცემულ კვლევებში არსებითად ერთი და იგივე აზრია გატარებული იხ.: [Tchekhanovets Y. 2014: 301-309; Tchekhanovets Y. 2018: 150-156].

უმღეიზუნის მონასტერი, ცხადია, ქართველთა სავანე იყო. წინააღმდეგ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა თუ რატომ ამოკვეთეს მონასტრის საძვალეში არსებული სარკოფაგის სარქველზე ეპიტაფია ქართულად, თუ ამ წარწერას წამკითხველი არ ეყოლებოდა.

უმღეიზუნის წარწერაში დადასტურებული „ეთნონიმი“ ქართველი – ძველ ბერძნული „იბერიელის“ შესატყვისია და დღევანდელი აღმოსავლეთ საქართველოს მკვიდრს უნდა ნიშნავდეს (დასავლეთ საქართველოს მოსახლეებს იმ დროს ლაზებს უწოდებდნენ). სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული თვალსაზრისით, ეთნონიმი „ქართველ“-ის უძველესი ფორმა უნდა იყოს „ქართუ“ ძირიდან ნაწარმოები სიტყვა „ქართუელი“ [მუსხელიშვილი დ. 1993: 338,339], თუმცა ეს ფორმა წერილობით წყაროებში არ არის დადასტურებული. უმღეიზუნის წარწერის სახით ამ ეთნონიმის ჯერჯერობით უძველეს დადასტურებასთან გვაქვს საქმე და ეს ტერმინი აქ „ქართველი“-ს და არა „ქართუელი“-ს ფორმით იხსენიება [გაგოშიძე გ. 2005: 353; Gagoshidze G. 2014: 127; Gagoshidze G. 2015: 183].

ხურვათ ბურგინის ცისტერნა და იქ არსებული ქართული წარწერები

ისრაელელმა არქეოლოგებმა 1995-1996 წლებში ჩაატარეს მცირე არქეოლოგიური გათხრები ნასოფლარ ხურვათ ბურგინში, რომელიც იერუსალიმიდან სამხრეთ-დასავლეთით 30 კმ-ის მანძილზე, ისტორიული ელეფთეროპოლისის სიახლოვეს მდებარეობს. ნასოფლარის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში მათ მიაკვლიეს მინისქვეშა, კლდეში ნაკვეთ დიდ ცისტერნას (G) [Zissu B., Ganor A. 2008: 16, fig. 2], რომლის კედლებზეც აღმოჩნდა ნაკანრი ჯვრები და ორი ქართული მინაწერი. აღმომჩენებმა ეს ნაკანრები ძველ არაბულ წარწერებად მიიჩნიეს [Zissu B., Ganor A. 2008: 61]. ხურვათ ბურგინის წარწერები არქეოლოგ ი. ჩეხანოვეცის თხოვნით ფოტოსურათიდან ამოიკითხა და X-XI საუკუნეებით დაათარილა ხელოვნებათმცოდნე ზ. სხირტლაძემ [Tchekhanovets Y. 2010: 186-193; Чехановец Я. 2012: 32-34; Tchekhanovets Y. 2013: 159-166; Tchekhanovets Y. 2018: 181-186].

ხურვათ ბურგინის ცისტერნა – კლდეში გამოკვეთილი ზარისებური მოყვანილობის დიდი სივრცეა (სურ. 125), რომელსაც ზედა მხარეს წყლის ამოსაღებად, სწორკუთხა მოყვანილობის ჭისებრი ლიობი აქვს. ცისტერნა 8,50 მეტრის სიღრმისაა, მისი ფსკერი – გეგმით კუთხეებმომრგვალებულ სწორკუთხედს ჰგავს და ფართობით დაახლოებით 70 მ²-ია, იგი ქვისა და მინის რამდენიმე მეტრის სისქის ფენითაა დაფარული. ცისტერნაში ჩასვლა შესაძლებელია დასავლეთით არსებული ვიწრო ხვრელით, რო-

მელიც წყლის სადინარია. ამ ხვრელით დაბალ, არასწორი გეგმის კლდოვან კამერაში ჩავდივართ, რომლიდანაც ცისტერნაში ნაკვეთი კიბეებით შეიძლებოდა მოხვედრა; დღეს ეს კიბეები ცისტერნის ფსკერის მსგავსად ქვა-ღორღითაა დაფარული. წყალსატევი საგარაუდოდ ადრე რომაულ ან ბიზანტიურ ხანაშია გამოკვეთილი, მოგვიანებით, როდესაც მან ფუნქცია დაკარგა იგი ქართველმა პილიგრიმებმა გამოიყენეს თავშესაფრად; წარწერები პალეოგრაფიული მონაცემებით X საუკუნის მიწურულით ან XI საუკუნის დასაწყისით თრილდება [Tchekhanovets Y. 2013: 163], წმინდა მიწაზე ხშირად, მიტოვებული ცისტერნები, აკლდამები სხვადასხვა დანიშნულების გამოქვაბულები, მარტომყოფელ ბერთა თავშესაფრად გამოიყენებოდა.¹⁵

ი. ჩეხნოვეცის მოსაზრებით, ჰორვათ ბურგინის ცისტერნის წარწერებში ნახსენები ქართველი ბერები, შესაძლებელია, იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მაშენებლის პროხოორე შავშელის სამონასტრო ძმობის წევრები ყოფილიყვნენ [Tchekhanovets Y. 2018: 184].

ხურვათ ბურგინში 2014 წლის 8 აპრილს ვიმყოფებოდით თ. მაგლობლიშვილი, ზ. ცერცვაძე და მე. ცისტერნაში ჩავედი ზ. ცერცვაძესთან (ფოტოგრაფი) ერთად. ფოტოზე აღვბეჭდეთ წარწერები, მე წარწერების ასლიც გავაკეთე. ერთ-ერთი წარწერა, ბასრი იარაღით დაჩორკნილ-განადგურებული დაგვხვდა. როგორც მოგვიანებით არქეოლოგ ი. ჩეხანოვეცთან მიმოწერით დავადგინე, ეს წარწერა სავარაუდოდ 1996-2010 წლებს შორისაა დაზიანებული.

ხურვათ ბურგინის წარწერებს, წმ. მიწის სხვა დაზიანებულ ქართულ წარწერებთან ერთად განიხილავს ისტორიკოსი ბ. ხურცილავა [ხურცილავა ბ. 2016: 18,19].

„ცხროა“ (X ს-ის მიწურული XI ს-ის დასაწყისი)

ერთსტრიქონიანი გაკუთხოვნილი ასომთავრული წარწერა ამოკვეთილია ცისტერნის სამხრეთ კედელზე, ცისტერნაში ჩასასვლელი ზღურბლიდან 245 სმ-ის დაშორებით. ასომთავრულ წარწერაში ორი ნუსხური გრაფემაცაა გარეული. წარწერა მჭრელი იარაღითაა დაჩორკნილი. გრა-

15 იოანე ფოკას (XII ს.) გადმოცემით: გეთსიმანიის მახლობლად, ისრის გასროლის მანძილზე, კლდეში გამოკვეთილ ოთხკუთხა ფორმის პირამიდულად დასრულებულ „ქვაბში“ ცხოვრობდა ქართველი (იბერიელი) ბერი [Троицкий И., 1989: 45, 46; ფერაძე გ. 1995: 31, 32]. იოანე ფოკას აღწერილი კლდეში ნაკვეთი სათავსი ვფიქრობ, იერუსალიმში, კედრონის ხეობის მარცხენა ნაპირას გამოკვეთილი აკლდამა – ე. წ. „ზაქარიას სამარხი“ უნდა იყოს, რომელსაც იოანე ფოკას მითითებული კუბური კორპუსი და პირამიდული გადახურვა აქვს. დ. პრინგლს მიაჩნია, რომ იოანე ფოკას ნახსენები ქართველი ბერის თავშესაფარი კედრონის ხეობის ე. წ. „აბესალომის საფლავი“ იყო [Pringle D. 2007: 187]. („ზაქარიას საფლავი“ და „აბესალომის საფლავი“ – იხ.: [Murphy-O'Connor J., 1998: 117, 118]).

ი. ჩეხანოვეცი ვარაუდობს, რომ მორჩაჲ, შესაძლებელია იშხნის ტაძრის მაშენებლის (1032 წ.) იოვანე მორჩაჲსძის [ჯობაძე ვ. 2006: 241] მამა იყოს [Tchekhanovs Y. 2010: 164; Чехановец Я. 2012: 33; Tchekhanovs Y. 2013: 164; Tchekhanovs Y. 2018: 184,185].

აშკელონის წარწერა

პროკონესული მარმარილოს ფილის ნამტვრევი (ზომები: 24,5 X 13 სმ) სამსტრიქონიანი ასომთავრული (?) წარწერის ფრაგმენტით, აღმოჩნდა 1951 წელს ქალაქ აშკელონის მეჩეთში. წარწერიანი ფილა სავარაუდოდ იატაკში იყო ჩამონტაჟებული, ამიტომ გრაფემები ძლიერ გადახეხილია და ძნელად განირჩევა. წარწერიანი ფილა ინახება ისრაელის სიძველეთა დაცვის სიძველეთა საცავში (საინვ. N 1951-135). ეს წარწერა პირველად გამოაქვეყნა ი. ჩეხანოვეცმა [Tchekhanovets Y. 2018. 196, 198 სურ. 140]. ფოტო ი. ჩეხანოვეცმა გამომიგზავნა რისთვისაც მას დიდ მადლობას მოვასხსენებ (სურ. 129). ავტორი წარწერას VIII-IX სს-ით ათარილებს და ასე კითხულობს:

[--]ხ¹ [Q ?]ქ [--] ლი [ო ?] ნ
[--] ზ² [--]ც [--] და [--] ა
[--] ჩ³ ზ [--]ნათ

ნათელია, რომ ავტორის მიერ წარწერის ასონიშნების გახსნა პირობითია. წარწერა ძლიერაა დაზიანებული, და რიგი მონაცემები საეჭვოსაც ხდის ქართულია თუ არა იგი, სათანადოდ გაურკვეველია ავტორის მიერ შემოთავაზებული თარიღი – VIII-IX სს. თუ ეს ტექსტი ქართულია, შეუძლებელია იგი ასე ადრეული ხანით დათარიღდეს, რადგანაც გრაფემები შენიალებულს ჰგავს, ნახმარია ქარაგმები; ადრეული შუა საუკუნეების ასომთავრულს ახასიათებს გრაფემათა შედარებით დაბალი დუქტუსი, ასონიშნები ცალ-ცალკე ინერება. ვფიქრობ წარწერის მონაცემები მას მოგვიანი ხანისკენ ხრის. აშკელონის წარწერა იერით გარკვეულწილად გვაგონებს ჯვრის მონასტრის მარმარილოს ფილაზე ამოკვეთილ სტილიზებულ ასომთავრულს, რომლის თარიღი – XIV-XVI საუკუნეები ეჭვს არ იწვევს.

მე არ მინახავს ეს წარწერიანი ფილა, ამიტომ ჩემეული წაკითხვის ვარიანტი ი. ჩეხანოვეცის გამოგზავნილი ფოტოდანაა. წარწერის წაკითხვის ეს მცდელობაც პირობითია და სერიოზულ დასკვნებს ვერ გთავაზობთ

ყ⁴ ხ¹ ი⁵
ყ⁴ ც⁶ ი⁵ წ⁷
ჩ³ ზ² ც⁶
შ(ვი)ლი ღწ | შა ღ წ ა | წ ნ ა თ

წმ. საბა განწმენდილის მონასტერი

კათოლიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი (1661/1662 წწ.)

წმ. საბა განწმენდილის მონასტერში ინახება საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის დომენტი III-ის (1659-1676 წწ.) სპილენძის საბეჭდავი (ამ საბეჭდავის შესახებ იხ. დანვრილებით [გაგოშიძე ი. 2003, 58-60; Gagoshidze I. 2014, 105-110.]) საბეჭდავი ნაწვეტებული დისკოს ფორმის სპილენძის ფირფიტაა, რომელსაც უკანა მხარეს ცილინდრული სახელური აქვს მიჩრილული. საბეჭდავის ზომებია: ნაწვეტებული დისკოს სიგრძე – 5,6 სმ, სიგანე – 5,3 სმ, სისქე – 0,2 სმ; სახელურის სიმაღლე – 1,8 სმ. დისკოზე ამოკვეთილია სვეტიცხოვლის აღმართვის კომპოზიცია: ცენტრში გამოსახულია სვეტი, რომლის თავზეც მაცხოვრის ნახევარფიგურაა, მაცხოვრის ფიგურის ორსავე მხარეს თითო ასომთავრული გრაფემაა: **იჟ** – **ლბ** – **ღ(ვთაე)ბ(ა)** [გაგოშიძე ი, 2003, 58] სვეტის ძირში მწოლიარე სიდონიაა, სვეტის ორსავე მხარეს წმ. ნინოსა და წმ. ნანა დედოფლის ფეხზე მდგომი ფიგურებია. სიდონიას გამოსახულების ქვემოთ არაბული ციფრებით საბეჭდავის დამზადების თარიღია ამოკვეთილი – ჰიჯრით „1072“, რაც 1661/1662 წლებს შეესაბამება (სურ. 130).

ქართული და ბერძნული, ნეგატივური წარწერა ამოჭრილია საბეჭდავის კიდეზე. ქართული ასომთავრული წარწერა მათეს სახარებიდან ამონარიდია (მათე: 16: 19); განკვეთილობის ნიშნებად ნახმარია – ორი წერტილი.

†. Ⴀ. Ⴁ. Ⴂ. Ⴃ. Ⴄ. Ⴅ. Ⴆ. Ⴇ. Ⴈ. Ⴉ. Ⴊ. Ⴋ. Ⴌ. Ⴍ. Ⴎ. Ⴏ. Ⴐ. Ⴑ. Ⴒ. Ⴓ. Ⴔ. Ⴕ. Ⴖ. Ⴗ. Ⴘ. Ⴙ. Ⴚ. Ⴛ. Ⴜ. Ⴝ. Ⴞ. Ⴟ. Ⴀ. Ⴁ. Ⴂ. Ⴃ. Ⴄ. Ⴅ. Ⴆ. Ⴇ. Ⴈ. Ⴉ. Ⴊ. Ⴋ. Ⴌ. Ⴍ. Ⴎ. Ⴏ. Ⴐ. Ⴑ. Ⴒ. Ⴓ. Ⴔ. Ⴕ. Ⴖ. Ⴗ. Ⴘ. Ⴙ. Ⴚ. Ⴛ. Ⴜ. Ⴝ. Ⴞ. Ⴟ.

†. რ(ომელი)ი გ(ა)ნ(ჰ)სენათ ქ(უე)ყ(ა)ნ(ა)სა [ზედა] ვსნილ იყოს იგი ცათა შ(ინ)ა

ბერძნული ტექსტი არ არის ქართულის შესატყვისი, აქ როგორც ჩანს საბეჭდავის პატრონი დომენტი კათალიკოსია მოხსენიებული, რომლის ვინაობას აზუსტებს არაბული ციფრებით მოცემული თარიღიც.

ამ საბეჭდავის ორეული ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის შ. ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმის საგანძურში (საინვენტარო №3202), რომელიც მთის ბროლისგანაა გამოკვეთილი (სურ. 131). [ბარნაველი ს. 1965: 123-141, ტაბ. XXI-XXXII] ბროლის საბეჭდავი სპილენძის საბეჭდავის ანალოგიურია, გამოსახულებები მხოლოდ უმნიშვნელო შტრიხებით განსხვავდება ერთმანეთისგან. წარწერები და თარიღი იდენტურია, განსხვავებაა ერთ ასონიშანში ბერძნულსა და ქართულ წარწერებში. ბროლის საბეჭდავის ქართულ წარწერაში, სიტყვა „გ(ა)ნ(ჰ)სენათ“ სწორად წერია, ზედმეტი „ე“-ს გარეშე, სპილენძის საბეჭდავზე კი ეს სიტყვა წერია ასე – „გ(ა)ნ(ჰ)სენათ“. ამკარაა, რომ სპილენძის საბეჭდავი ბროლის საბეჭდავის ასლია და მას აკეთებს ქართულის უცოდინარი ხელოსანი; ორი

ღამათება

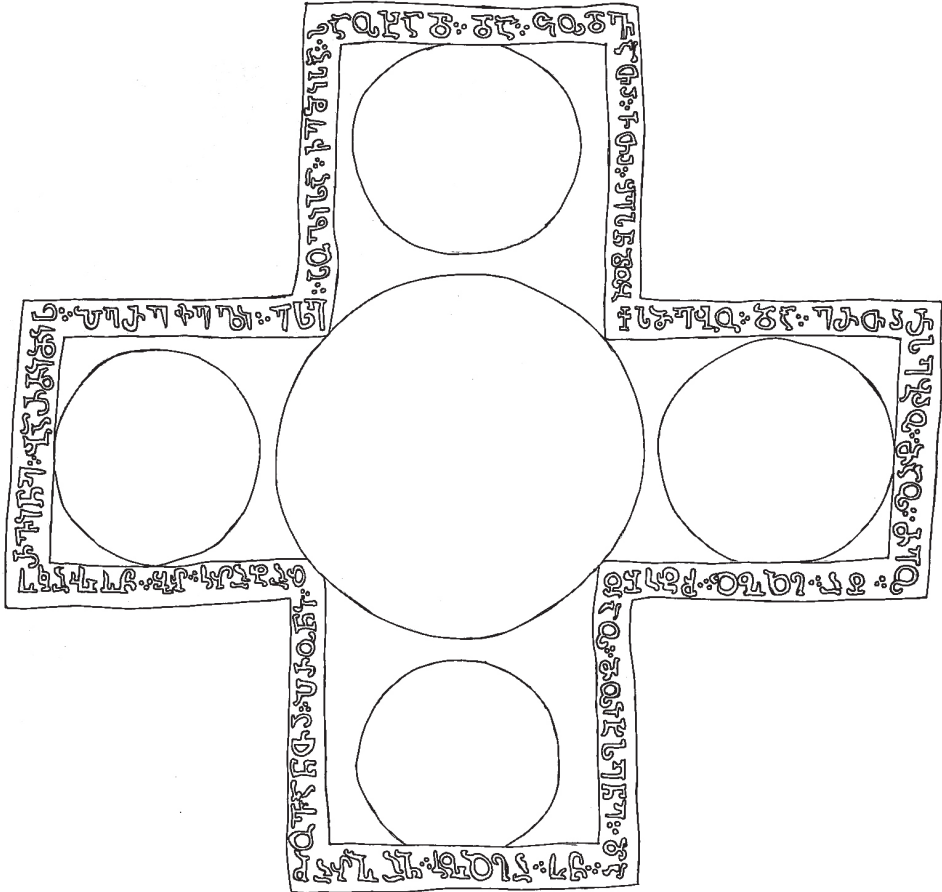
ამ ნაკვეთში განხილულია იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს კუთვნილებაში არსებული საეკლესიო ქსოვილების ქართული წარწერები. ამ წარწერათა ნაწილი ადგილზე მაქვს შესწავლილი, სათანადოდ ისინი სრულფასოვნადაა ფიქსირებული – გაკეთებულია ასლები, გადაღებულია ფოტოსურათები, წარწერათა ნაწილი იერუსალიმის საპატრიარქოს მუზეუმში – ვიტრინის ქვეშ მაქვს ნანახი. ქართულ წარწერათა დიდი ნაწილი ფოტოსურათებიდან ამოვიკითხე, რომლებიც გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολυμπιου N. 2006], ამ ნაშრომში აღნიშნულია, რომ ნაქარგობათა ფოტოები გადაღებულია იერუსალიმელი ფოტოგრაფის გარო ნალბანდიანის მიერ, ხოლო ქართული წარწერები შეისწავლა და ბერძნულად თარგმნა ქართველმა მეცნიერმა ავთანდილ მიქაბერიძემ [Ολυμπιου N. 2006: 15].

ჩემს ხელთ არსებული ინფორმაციით იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო ფლობს შუა საუკუნეების ქართული ნაქარგობის თხუთმეტი ნიმუშს, მათგან თხუთმეტივე ლიტურგიული დანიშნულების ნივთია. თერთმეტი მათგანი ქრისტეს საფლავის საგანძურში, ერთი – წმ. თეკლას, ერთი – წმ. კონსტანტინესა და წმ. ელენეს და ორიც – წმ. საბა განწმენდილის მონასტერში ინახება. ნაქარგობათა უმეტესობა ენქერებს წარმოადგენს, გვხვდება რამდენიმე ომოფორი, გარდამოხსნა, დაფარნა და ბარძიმის პერექელი. ამ ნიმუშების ქრონოლოგიური საზღვრები XVI-XVIII საუკუნეებს მოიცავს; უძველესია 1525-1527 წლებით დათარიღებული გარდამოხსნა, ბატონისშვილების გიორგისა და ასთანდარის ვრცელი ასომთავრული წარწერით. ქრისტეს საფლავის საგანძურში ინახება ორი ომოფორი რომლებიც ერთი და იგივე პირის – რევაზ ერისთავის ასულის და ლუარსაბ ბატონისშვილის თანამეცხედრის მარიამის შეკვეთით ქრისტეს საფლავის ეკლესიისთვისაა შეწირული, ერთ-ერთ მათგანს თარიღიც უზის – 1681 წ. ნაქარგობა შემკულია სახარებისეული სცენებით, მათ განმარტებითი ასომთავრული წარწერებიც აქვთ; ზოგიერთ ნიმუშს ქართულ წარწერებთან ერთად ბერძნული და არაბული წარწერებიც ახლავს. აღსანიშნავია, რომ ამ ექსპონატთაგან მხოლოდ სამის წმ. კონსტანტინე და ელენეს მონასტრის (1) და წმ. საბა განწმენდილის მონასტრის (2) სრულყოფილი ფიქსაცია მოხერხდა, ერთიც წმ. თეკლას მონასტრის გარდამოხსნის ქართული წარწერის ტექსტს თ. ცერაძის ნაშრომიდან ვიმოწმებ, დანარჩენი თერთმეტი – ფოტოსურათებიდან არის ამოკითხული.

ვერ მივაკვლიეთ ნაქარგობის რამდენიმე ნიმუშს, რომელებიც ა. ცაგარელს აქვს გამოქვეყნებული, კერძოდ: მეფე ერეკლეს ასულის ელენეს შეწირული გოლგოთის კვარცხლბეკის საფარი (1710 წ.), ამილახორის ასულის ელენეს დაფარნა, ჯვარის მამის გერმანეს ქრისტეს საფლავისთვის შეწირულ ოლარი, ნიკიფორე ჯვარის მამის შეწირული ოლარი [Цагарели А. 1888: 248-250].

ბარძიმის პერექელი იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო წმ. ელენესა და წმ. კონსტანტინეს ეკლესია (XVII ს.)

პერექელის ჯვრისებრ კონტურს შემოსდევს ოქროს ძაფით ნაქარგი ასომთავრული წარწერა. ყოველი სიტყვის ბოლოს განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია სამი წერტილი. ტექსტში რამდენიმე ადგილას მხედრული გრაფემა „ა“ არის ნახმარი (ნახ. 82, სურ. 134).

ნახ. 82

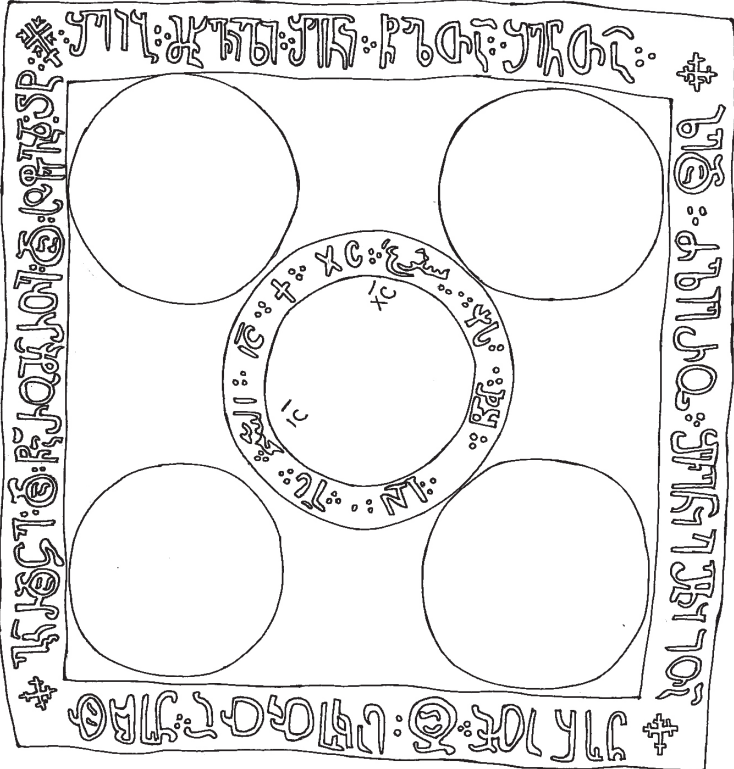
† სჷღო: ზნ: Ⴀაფასჷღაო: ჳტო: ჳო: ზნ: სღზო: ჳჷნზტო: ჳღჷსჷნ: ზნ: Ⴀ: ტსღზ: ჷღჷტღოზტნფა: Ⴀაღნ: ტტტტტ: ჳნ: Ⴀჷტტტტტ: ჷღჷტტტტ, Ⴀჷტტტტ: Ⴀს: სღზნ: Ⴀჷნ: სტტტ: ზნ: Ⴀტტტტ: Ⴀფა: Ⴀჷტტტტ:

ს(ა)მებ(ა)ო და ერთარსებაო, მა(მა)ო, ძეო და სულო წმინდაო, მოიხსენე და შეინყალე) ასული ბაგრატოვანთა, პ(ატ)რონი თამარი, რ(ომელმა)ნ შევაკერვინე ბარძიმის პერეექელი ესე სულისა ჩემისა საოხად და ცოდვათა ჩ(ემ)თა შეს(ა)ნდობ(ად)

წარწერაში ნახსენები თამარი (+1694 წ.), სავარაუდოდ ვახტანგ V (შაჰნავაზის) ასული და გივი ამილახვრის მეუღლეა [გაგოშიძე გ. 2003: 43,44; Gagoshidze G. 2014: 84, 90].

წმ. საბა განწმენდილის მონასტერი. ენქერი (XVII ს.)

ენქერი (ზომა: 34 X 34 სმ) ინახება წმ. საბა განწმენდილის მონასტერში. ოქროს ძაფით ნაქარგი ასომთავრული წარწერა ზედა მარცხენა კუთხეში იწყება და ენქერის ქობას შემოუყვება. ასოების სიმაღლე: 2,5–0,8 სმ. განკვეთილობის ნიშანი ორი და სამი წერტილია. წარწერა ფსლმუნის ტექსტია 44: 3,4. (ნახ. 83, სურ. 135)

ნახ. 83

ყუღ.: კჲუზუ. ყინუ. ჴზუც.: ყინუც.: ჴუზც.: კჲუჴიჴი.: ყუინუჴიჴი-
ფც ყინუფც.: ჴც: სჴიფიფც.: ყინუფც ჴცჴიფცჴი: ჴც: ჴცჴიფცჴიფც: ჴც:
სიფუჴც: ჴც:

შეიბ მ(ა)ხვილი შენი წ(ე)ლთა შენთა ზედა ძლიერო შევნიერებითა შენითა
და სიკეთითა შენითა გარდაცე და წარუმართე და სუფევად ჭ(ე)შმარიტ(ად)
ენქერის ცენტრში მედალიონში სამღვდელმთავრო სამოსში გამოწყო-
ბილი და ორივე ხელით მაკურთხეველი მაცხოვარი არის გამოსახული,
მედალიონის კიდეზე მაცხოვრის – ბერძნული, არაბული და ქართული
ასომთავრულით შესრულებული, ინიციალებია დაქარგული.

Რს Რს

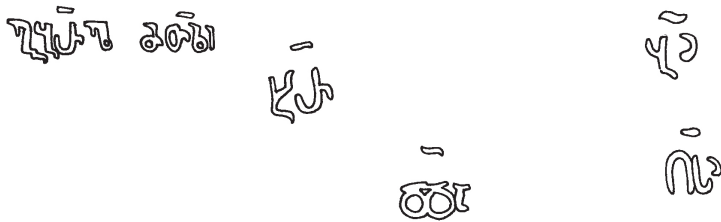
ი(სუ)ს ქ(რისტო)ს

მაცხოვრის ამგვარი მოხსენიება ბერძნული გავლენის მანიშნებელია.

[გაგოშიძე გ. 2003: 45; Gagoshidze G. 2014: 88,90,91]

ხარების ხატი წმ. საბას მონასტრიდან (XVI-XVII სს.)

ომოფორის ტოტების გადაკერებით შექმნილი ხარების ხატი ინახება
წმ. საბა განწმენდილის მონასტერში. კომპოზიციას ახლავს ოქროს ძაფით
ნაქარგი განმარტებითი წარწერები. ასოების სიმაღლე: 2,2–0,8 სმ; ქარაგ-
მის ნიშანი – მოკლე განივი ხაზია (ნახ. 84, სურ. 136).

ნახ. 84

ხატის შუაში წერია

ᲠᲠ | ᲠᲠ

ხ(ა)რ | |(ე)ბ(ა)ე

გაბრიელ მათავარანგელოზის თავს ზემოთ

ᲚᲠᲠᲠ ᲑᲠᲠᲠ

გ(ა)ბრ(ი)ელ მთ(ავარანგელო)ზი

ღმრთისმშობლის ფიგურის ორსავ მხარეს:

ᲠᲠ ᲠᲠ

დ(ე)და ღ(მრთი)ს(ა)ე

[გაგოშიძე გ. 2003: 44,45; Gagoshidze G. 2014: 88,91]

ეპიტრაქილი იერუსალიმის ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძურიდან (XVII ს.)

ეპიტრაქილი გამოქვეყნებულია ნიგნში [Ολυμπίου Ν. 2006: 274-279] (XVII ს.). ეს ეპიტრაქილი საეკლესიო მსახურებისთვის განკუთვნილი რამდენიმე ქსოვილისგან არის შედგენილი (სურ. 137-139). საკისრეს ქვემოთ, ფეხზე მგომი ღმრთისმშობლის და იოანე ნათლისმცემლის გამოსახულებებია, მათ თავებთან, ორსავე მხარეს ასომთავრული განმარტებითი წარწერებია დატანილი. წარწერას ახლავს ქარაგმის ნიშანი – ჰორიზონტალური მოკლე ხაზი. ԾՅԶ | ՈՆԿ – დ(ე)დ(ა) | ლ(მრთი)ს(ა) | ԲՆ Մ | ԲԾԾ – წ(მინდა) | ი(ოან)ე ნ(ა)თ(ლისმცემ)ლ(ი). ამ ფიგურებს ქვემოთ აღსაყდრებული მაცხოვრის გამოსახულებაა, მარჯვენა ხელი კურთხევის ნიშნად აქვს აღმართული, მარცხენაში წიგნი უპყრია. მაცხოვრის თავის ორსავე მხარეს ასომთავრული წარწერაა: ՄԳ ԺՂ – ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე. ეს გამოსახულებები და სათანადოდ წარწერებიც სტილით ერთმანეთის მსგავსია. ამ გამოსახულებებს ქვემოთ ორივე ხელით მაკურთხეველი აღსაყდრებული მაცხოვრისა და მახარებელთა სიმბოლური გამოსახულებებია. ეპიტრაქილის ეს ნაწილი ენქერს წარმოადგენს და იგი ზედა ნაწილსაა მიკერებული. ეპიტრაქილს მთელს სიგრძეზე, არშიაზე ზონარი აქვს დაკერებული, რამაც ნაწილობრივ დაფარა ენქერის ასომთავრული წარწერა, რომელიც ოთხივე მხრივ შემოსდევს ამ ქსოვილს.

მაცხოვრის თავის ორსავე მხარეს დაქარაგმებული ოთხი ასომთავრული გრაფემაა ՄԳ ԺՂ – ი(ეს)უ ქ(რისტ)ე. მაცხოვრის ფიგურის ირგვლივ არსებულ ასომთავრულ წარწერას, დიაგონალზე განლაგებული წრეებში ჩანერილ მახარებელთა გამოსახულებები ყოფს. წარწერაში ნახმარი განკვეთილობის ნიშანი – სამი წერტილია. წარწერა იწყება ენქერის მარჯვენა მხრიდან, აქ გრაფემათა ზედა ნაწილი მოგვიანო ხანაში დაკერებული ზონარითაა დაფარული:

† ԶԻ ԸԽԾԳԿԸԿԸԿ [ԸԶ] | ՄԵԸԸԸԸԸ ԸԸ | ԶԻԸԸԸԸԸ ԶԸԸԸԸԸ | ԸԸԸԸ ԿԸԸԸԸԸԸԸ ԸԸ

† მე ანდუყაფარ ამ|ილახორის თ(ან)ა |მეცხედრე მანანა. |ანომ შევეკრე ენ(ქერი)

ეპიტრაქილის ბოლო ნაწილი შობის კომპოზიციის ვრცელ რედაქციას ეთმობა: იოსების სიზმარი, ანგელოზთაგან მწყემსთა ხარება, მოგვთა თაყვანისცემა, ყრმა იესოს განბანვა. კომპოზიციის ზედა ნაწილში ერთ-სტრიქონიანი ბერძნული განმარტებითი წარწერაა „შობა“. შობის კომპოზიციის ქვემოთ, ოთხსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა, მას სამსტრიქონიანი ბერძნული და ერთ სტრიქონად შესრულებული არაბული წარწერა მოსდევს. ასომთავრული წარწერის, განკვეთილობის ნიშანი სამი

ნარწერის მეორე სტრიქონში დაქარაგმებული სიტყვა „დედოფალი“ შეცდომითაა დაწერილი – „დვილ“.

ქრისტეს საფალავის ეკლესიისთვის დაფარნის შემწირველი ქართლის დედოფალი ანახანუმი, მეფე თეიმურაზ II-ის (ქართლის მეფე 1744-1762 წწ.) მესამე ცოლი – ბეჟან ბარათაშვილის ასულია († 1788 წ.) [ბაგრატიონები 2003: ტაბ. 5]

ნარწერა პირველად მცირე შეცდომებით გამოაქვეყნა ალექსანდრე ცაგარელმა [Цагарели А. 1888: 248]. დაფარნა გამოქვეყნებულია ნიგნში [Ολυμπιου Ν. 2006: 404-405].

მარიამ დედოფლის და ტფილელ მთავარეპისკოპოსის იოსებ სააკაძის შეწირული ომოფორი (1661-1680 წწ.)

იერუსალიმის უფლის საფლავის ომოფორი შემკულია ბიბლიური ორმოცდაორი კომპოზიციით; ომოფორის ტოტის სიგანეზე წყვილი სცენაა, სცენებს შორის კი თითო წინასწარმეტყველის გამოსახულებაა – სულ ოცდაერთი ფიგურაა. კომპოზიციებსა და წინასწარმეტყველთა ფიგურებს ასომთავრული განმარტებითი ნარწერები ახლავს. საქტიტორო და განმარტებითი ნარწერები მსგავსია, ასომთავრულ გრაფემებში მხედრულ „ა“ გრაფემასაც ვხვდებით. ქარაგმა განივი, მოკლე, კლაკნილი ხაზია; განკვეთილობის ნიშანი – სამი წერტილია. საქტიტორო ნარწერას, ომოფორის ერთ-ერთი ტოტის ბოლო უკავია და ორ კადრშია განთავსებული. აქ მხოლოდ საქტიტორო ნარწერა მომაქვს, რადგანაც კომპოზიციათა განმარტებითი ნარწერების სათანადო ფოტოები არ გამაჩნია (სურ. 141).

საქტიტორო ნარწერა მთლიანად ოქროს ძაფითაა ამოქარგული, გარდა პირველი სტრიქონისა, რომელიც ვერცხლისფერი ძაფითაა ნაქარგი. ცამეტსტრიქონიანი ნარწერა ჰორიზონტალური ხაზითაა გაყოფილი; ზედა მონაკვეთი შვიდსტრიქონიანია, ქვედა კი ექვსსტრიქონიანი:

გაგაღა: კჳღა: ზა: | სღზღა: ზაღ ყუგჳჳ: | უყღუ: ოკსუჳ: ცჳ | კჳღსა: ზაღუღსა: ცსღ | უს: ზუღღფს: გაკჳღ | კს: კჳღსღ: ჳკჳღსღღ: | ყუჳჳკა: ოგჳკა: უს: ცჳ.

ჩჳნ: ყწ: ოღჳსკჳნ: ჳფჳ | უს: კღჳჳკჳფჳსჳსჳჳჳ: | უღსღ: სღჳჳკჳგ: ყუჳღჳ | უკჳჳღსღ: ოგჳღკა: უსღსღ: სღსღსღ: ჩჳგჳსა | სჳსაჳღ: ზღ: სღ-ღჳღ: ცწ

მამაო ძეო და | სულო წ(მინდ)აო შემწე | ეყავ ორს(ა)ვე ცხ|(ო)რებ(ა) სა დადიანის ასუ |ლს დედოფ(ა)ლს მარია |მს რ(ომ)ლისა ბრძ(ა)ნებითა | შეიკერა ომ(ო)ფ(ო)რი ესე ა(მე)ნ

ჩ(ვ)ენ ყ(ოვლ)ად უღირსმ(ა)ნ ტფილ|ელ მთავ(ა)რეფისკ(ოპო)სმ(ა)ნ |

იოსებ სააკ(ა)ძემ შევაკ|ერვინეთ ომ(ო)ფორი ე|სესე სულისა ჩემისა | ს(ა) ხსარ(ა)დ და საოხა(დ) ა(მ)ენ

ეს უხვად ილუსტრირებული ომოფორი ნახსენები აქვს ა. ცაგარელს, იგი აღნიშნავს, რომ ომოფორი ქრისტეს ცხოვრების სცენებითაა დაფარული და სრულად მოაქვს საეტიტორო წარწერა, რომელშიც მარიამ დედოფალი და იოსებ ტფილელი იხსენიება [Цагарели А. 1888: 248, 249].

ომოფორის შეკერვა იოსებ თბილელის ეპისკოპოსობის პატივის მიღებისა (1661 წ.) [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007: 103] და მარიამ დედოფლის გარდაცვალების (1680წ.) [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 2004: 58] წლებით უნდა დათარიღდეს (1661-1680 წწ.).

ომოფორი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολμπαιου Ν. 2006: 214-229], (XVII ს.).

ენქერი (XVII ს.)

ენქერის შუაგულში გამოსახულია „ჯოჯოხეთის წარტყვევნის“ კომპოზიცია. ენქერს კიდევ შემოუყვება ასომთავრული წარწერა, ფსალმუნის (44: 3-4) ტექსტი (სურ. 142). მოგვიანებით ენქერს პერიმეტრზე დააკერეს ზონარი რის გამოც ასონიშნების ზედა ნაწილი დაფარულია:

ყუღ კჳრუხ ყრე კუჩოკ რუბც ყრც | ყოღნღცყრღც ზც სჳრღრც
ყრე | ჳც უკბცღ ზც რკბცკღი ზც სღფი | ჳყჳკაღრღრღც ზც სრცკღ

შეიბ მ(ა)ხვ(ი)ლ(ი) შენ ძლ(ი)ერო ნელთა შე(ე)ნთა | შეუნ(იერ)ბ(ი)თა შე(ე)ნითა და ს(ი)კეთითა შენ|(ი)თა გ(ა)რდ(ა)ცუ და წ(ა)რ(ე)მართე და სუფე[ვდი] ქემშ(ა)რიტებითა და სიმართ[ლითა]

ენქერი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολμπαιου Ν. 2006: 338-339], (XVII ს.).

მოლარეთ-უხუცესი ქაიხოსროს შეწირული ენქერი (1682-1688 წწ.)

ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძურში დაცული (იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო) ენქერის შუაგულში, წრეში გამოსახულია აღსაყდრებული მაცხოვარი, მის ორსავე მხარეს ღმრთისმშობლის და იოანე ნათლისმცემლის ფიგურებია, კომპოზიციის კიდევში და მაცხოვრის ფერხსადგამის ქვეშ სამი მრავალფეროვანია. ენქერის კუთხეებში, ოთხ წრეში მახარებელთა სიმბოლური გამოსახულებებია. ენქერის კიდეს შემოუყვება ასომთავრული წარწერა – ფსალმუნის ტექსტი (44: 3). განკვეთილობის ნიშნად წერტილებია ნახმარი (სურ. 143).

ყუღ კჯრუხი ყრე რუბც ყრც კუჩოკ კღრღრღი ოფუბ კღრცკღ
ღოჳღღღღღი ჳრღღღღი ოღუს კღღრღი სღფრღრღც ყრც კრე

შეიბ მახვილი შე(ე)ნი ნელთა შე(ე)ნთა ძლიერო. მოიხსენე უფ(ა)ლო მოლარ(ე)თ უხუცესი ქაიხოსრო ოდეს მოხ(ვ)იდე სუფევითა შე(ე)ნ(ი)თა, ამ(ე)ნ

ქაიხოსრო მოლარეთუხუცესი (1682-1688 წწ.) იხსენიება ნასყიდობის რამდენიმე დოკუმენტში [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007: 342].

ენქერი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολμπιου Ν. 2006: 336-337], დათარიღებულია – 1701/1702 წლით.

გულჩინას შეკერილი ენქერი (XVII ს-ის მიწურული -XVIII ს.)

ენქერი ინახება იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმში. ენქერის შუაგულზე გამოსახულია კომპოზიცია – „ჯოჯოხეთის წარმოცვევნა“. ქსოვილის კიდეს მიუყვება ასომთავრული წარწერა – ფსალმუნის ტექსტი (44: 3, 4) და ქტიტორის სავედრებელი. განკვეთილობის ნიშანი სამი წერტილია; ქარაგმა – მოკლე გადრეკილი ხაზი. [გაგოშიძე გ. 2003: 44,45; Gagoshidze G. 2014: 86, 90, 91] (სურ. 143).

ჩ.: ყ11ღ.: კჲყზ.: ყზ.: ჩზღ.: ყწღ.: კზუიკ.: ყწჩკღღ.: ყწღ.: ზც სზღღღ.: ყწღ.: ზც ცღკიღღღ.: ყწ.: იღ.: ყზ.: ზგღ.: უჩქსღღ.: ყზგკჩზ.: ლწღღ.: ყწზზ.: ლგზზ.: ლზზღღ.:

† შეიბ მ(ა)ხვ(ი)ლი შ(ენ)ი წ(ე)ლთა შ(ე)ნთა ძლიერო შვ(ე)ნ(ი)რ(ე)ბითა შ(ენ)ითა და სიკ(ე)თითა შ(ენ)ითა და აგიძლოდეს შ(ენ) ღ(მერთ)ო შ(ე)იწყალ(ე) ამა ენქერისა შემკ(ე)რ(ა)ვი ბ(ა)ტ(ო)ნ(ი)ს შვ(ი)ლის გ(ა)მ(ზრ)დ(ე)ლი გ(უ)ლჩინა

„და გიძლოდეს“ ნაცვლად შეცდომით წერია „და აგიძლოდეს“. სულხან საბას განმარტებით გამზრდელი ეწოდება „ვაჟთა მზრდელსა“ [სულხან-საბა ორბელიანი 1949: 61]; ე. ი. გულჩინა ბაგრატიონთა რომელიღაც უფლისწულის გამზრდელი გამოდის.

ენქერი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολμπιου Ν. 2006: 354], (XVIII ს.).

ასთანდარის შეწირული გარდამოხსნა (1526-1534 წწ.)

დიდი ზომის გარდამოხსნაზე, რომელიც იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმში ინახება, მაცხოვრის დატირების მრავალფიგურიანი კომპოზიციაა გამოსახული; გარდამოხსნას ქობად შემოსდევს სტილიზებული (ყვავილოვანი) ასომთავრული წარწერა; განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია სამი წერტილი (სურ. 144).

ჩ.: ყზყჩქგჩ.: ლღღ.: კზზღღღ.: ლცკზგყჩღღ.: ოღქჩღღღ.: ლცღღღ.: ყწღ.: ზც.: ზცკჩღღღ.: ჩღღ.: ჩცკჩღღღ.: სღკჩღღღღღ.: ყზგკჩზ.: ლღღღღ.: სფზზღღ.: ზღღღღ

† შვუ(ე)ნი(ე)რმ(ა)ნ ი(ო)ს(ე)ბ ძელისაგ(ა)ნ გარდამოვსნა უზრწანელი გაუჟამი შ(ენ)ი ქ(რისტ)ე და არმენაკითა წ(მ)ი(ნდ)ით წარგრაგნა, სურნელე-ბითა შემურვ(ი)ლი ახალსა ს(ა)ფლ(ა)ვსა დ(ა)გდვა

დატირების კომპოზიციის ქვეშ იერუსალიმის პატრიარქის გერასიმეს 1893 წლით დათარიღებული ბერძნული წარწერაა.

წარწერის ისტორიულ პირთა იდენტიფიცირება პირველად ვახტანგ ჯობაძემ მოახდინა [Djobadze W. 1960: 103-107, 114-116] და გარდამოხსნა, ტექსტში ნახსენები მეფეთ-მეფე კონსტანტინეს (კონსტანტინე II) ძის, მეფე დავით X-ის ზეობით – 1505-1525 წწ-ით დაათარილა. დ. ლომიძემ გამოაქვეყნა წარწერის მხედრული ტრანსლიტერაცია და გარდამოხსნის ვ. ჯობაძისეული თარიღი გაიზიარა [ლომიძე დ. 1987: 168-170].

ვფიქრობ, ამ ძეგლის თარიღის დაკონკრეტებაა შესაძლებელი. ნათელია, და ამას ორივე მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ტექსტში, მეფეთ-მეფე კონსტანტინე ყოფილი კირილე გარდამოხსნის შეკერვის დროისთვის შემონაზვნებულია, ამავე დროს არ იხსენიება კონსტანტინეს მომდევნო მეფე დავით X (1505-1525 წწ), რომლის ზეობითაც ათარიღებენ ამ ნივთს მკვლევრები. როგორც ჩანს გარდამოხსნის შეკერვის მომენტისთვის დავითი უკვე აღარ მეფობდა; ტახტს დავითის ძმა გიორგი IX დაეუფლა (1526-1534 წწ.), შემდგომ იგი გერასიმეს სახელით ბერად შედგა. 1534 წლიდან ქართლის მეფედ დავით X-ის ძე ლუარსაბ I იხსენიება [კლდიაშვილი დ. 2005: 302-303]. გარდამოხსნის წარწერაში ნახსენები პატრონი გიორგი – გიორგი IX-ა და ვფიქრობ ეს ნივთი სწორედ მისი ზეობით – 1526-1534 წწ-ით უნდა დათარიღდეს.

გარდამოხსნა გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολυμπιου N. 2006: 370-373], დათარიღებულია – 1520-1525 წლებით.

ეპიტრაქილი რევაზ ერისთავის ასული მარიამის და ბატონიშვილი ლუარსაბის წარწერით (1681 წ.)

ეპიტრაქილის ზედაპირზე გამოსახულია კომპოზიცია „იესეს ხე“; ხის ძირში წევს იესე, თავთან ასომთავრული წარწერაა 𐌕𐌆𐌕 – იესე, ხის ტოტებზე წინასწარმეტყველთა და ღმრთისმშობლის ნელსზევითი ფიგურებია. გამოსახულებებს ახლავს ასომთავრული განმარტებითი წარწერები, რამდენჯერმე ნახმარია მხედრული „ა“ გრაფემა, ასონიშნები ზოგან შეწიალებულია. იესეს შემდგომ, მარცხნივ გამოსახულია ამბაკუმ წინასწარმეტყველი ასომთავრული განმარტებითი წარწერით აჰ-ღჳ – ამბ(ა)კო, მარჯვნივ ზაქარია – 𐌖𐌗𐌕 – ზ(ა)ქ(ა)რია, მათ ზევით, მარცხნივ: 𐌕𐌆 – ებ(ე)კია, მარჯვნივ: 𐌖𐌆 – დანიელ; ამ ტოტებს ზემოთ, მარცხნივ: 𐌕 – ელია, მარჯვნივ: 𐌕 – იონა; ზემოთ, მარცხნივ: 𐌕 – გედეონ, მარჯვნივ: 𐌕 – ა(ა)რონ, მათ ზევით, მარცხნივ: 𐌕 – ესაია, მარჯვნივ: 𐌕 – მოსე; ზევით, მარცხნივ: 𐌕 – და(ვი)თ, მარჯვნივ: 𐌕 – ს(ო)ლ(ო)მ(ო)ნ, მათ ზევით საკისრეს ქვემოთ „იესეს ხის“ თავში, მარცხენა მხარეს გამოსახულია ღმრთისმშობელი: 𐌕 – დედა ღ(მრთი)სა, მარჯვნივ

იოანე მახარებელი – ონი – ი(ოან)ე. ამ ფიგურებს ახლავთ გრაგნილები, რომლებზეც ბერძნული წარწერებია.

იესეს გამოსახულების ქვემოთ, ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა, გრაფემები შენიაღებულია, განკვეთილობის ნიშანი – სამი წერტილია, ქარაგმა მოკლე ხაზია ნახმარი (სურ. 145).

ჰ:.. კ კ~ჴხ:.. კქ~ყზ:.. ი~ო:.. ყ~ე:.. კ~ჴხ:.. უკ~ღს:.. ტს~ზ:.. ღღ~ჩ | კკ~გ:.. ზც:.. კი:.. კფლს:.. ღღ~ჩჴჴჴ:.. ზასტღ:..

ჰ მრ(ა)ვ(ა)ლ მ(ო)წყ(ა)ლ(ე)ო ღ(მერ)ო შ(ე)ინყ(ა)ლ(ე) რ(ე)ვ(ა)ზ ერისთ(ავ)ის | ას(უ)ლი ბ(ა)ტ(ო)ნი მ(ა)რ(ი)ამ და ძე მ(ე)ფისა ბ(ა)ტ(ო)ნიშვილი ლ(უ)არსაბ

რევაზ ერისთავის ასული მარიამი და ლუარსაბ ბატონიშვილი (1647-1697 წწ.) იხსენიება იერუსალიმის ქრისტეს საფლავის ომოფორის წარწერაშიც, რომელიც ზუსტად თარიღდება 1681 წლით, ვფიქრობ ეს ეპიტრაქილიც ამავე ხნით უნდა დათარიღდეს .

ეპიტრაქილი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολυμπιου Ν. 2006: 260-265], (1681 წ.).

ომოფორი – ერისთავის ასულის, მარიამის შეწირული (1681 წ.)

იერუსალიმის ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძურში დაცული ომოფორის ორივე ბოლოში ნაქარგი ასომთავრული წარწერაა. პირველი წარწერა შვიდსტრიქონიანია, ასონიშნები შენიაღებულია, განკვეთილობის ნიშანი ორი წერტილია, ქარაგმა მოკლე ტალღოვანი ხაზი. წარწერის ნაწილი ომოფორზე დაკერებული ფოჩებიანი ზონარის გამო არ ჩანს. რამდენიმე ადგილას მხედრული „ა“ და „ბ“ გრაფემაა ნახმარი (სურ. 146, 147).

1... . ვზ: უკ~ღს: ტს~ზ: კ~ფლს: ყ~ჩჴხ: კკ~გ: ღღ | ზს: ყყზს: ზღ~ასსზს: ღ~ც: კცღჰკი: კ~კჰ: ი | უჴჴჴჴ: ყჰ~ყღ: ოკ~ფკსა: ტ~გს: ოღუს: უღჰ... | ჩ~ჩ: ზღასს~ბ: ყ~ჩღჴჴ: ჴ~ღჰჰჴჴ: ყს~ღჴ კღს... | კ~ჩღჴჴ: ყ~ფჴჴს: ღღ~კჴს: კჰ~იკსა: ზც: ოკჴს: ყ... | კოკჰღჴჴჴსა: ჩ~ჩს: ჴ~ჩს: ღ: ~ჯ~ღ: უღ... | ღ: ცღღა: ჩ~ჩღც: ყს~ღჴღჴ~ღ:..

[ქ. ჩვენ მადიდებელი შენი რე]ვ(ა)ზ ერისთ(ა)ვს ას(უ)ლი მ(ე)ფის შ(ა)ვ(ა)ნ(ა)ვ(ა)ზის რძ(ა)ლი ბ(ა)ტ(ო)ნი | ის შვლის ლუარს(ა)ბის თ(ან)ა მ(ე)ც(ხ)ე(დ)რე მ(ა)რ(ი)ამ ღი[რს] | ვიქმ(ენ) შ(ე)მკ(ო)ბ(ა)დ ომ(ო)ფ(ო)რ(ი)სა ამ(ი)ს ოდეს პ(ა)ტრ[ონი] | ჩ(ვე)ნი ლუარს(ა)ბ ყ(ა)ენტ(ა)ნ ნ(ა)ბრ(ძა)ნდა ვსნ(ა)დ მზ... | მ(ა)ნგლ(ე)ლ ყ(ო)ფილ(ი)ს გ(ა)ბრ(ი)ელ(ი)ს მ(ო)ძღ(ვ)რ(ი)სა და ორის შ[ილის](?) | მომნ(ა)თლ(ა)ვსა ჩ(ვე)ნსა ქ(ორონი)კ(ონ)სა . გ. ე. თ (369= 1681) იე... | თ ც(ო)დ(ვა)თა ჩ(ვე)ნთა შ(ე)ს(ა)ნდ(ო)ბლ(ა)დ

მეორე წარწერა რვა სტრიქონიანია:

ენქერი – მარიამ დედოფლის შეწირული (1634-1680 წწ.)

იერუსალიმის ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძურში დაცული (იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო) ენქერის შუაგულში „ჯოჯოხეთის წარტყვევნის“ კომპოზიციაა, მაცხოვარს მარჯვენა ხელით ადამი, მარცხენათი კი ევა ამოჰყავს აკლდამებიდან. ენქერის კიდეს შემოუყვება ასომთავრული წარწერა – ფსალმუნის ტექსტი (44: 3-4), რომელიც ბოლოვდება ქორონიკონით. თარიღი სიტყვებითაა დაწერილი, ბოლო ორი ასო ენქერის შუაგულის მარჯვენა მხარესაა ამოქარგული. „ჯოჯოხეთის წარტყვევნის“ კომპოზიციის ფონზე, სამ მონაკვეთად საქტიტორო წარწერაცაა განთავსებული. განკვეთილობის ნიშნად ნახმარია ორი წერტილი, ქარაგმა ბოლოებაპრეხილი მოკლე ჰორიზონტალური ხაზია.

† ყ179: 3 C E 7 1 7 5 7 : ყ 1 7 : 1 7 6 7 : ყ 1 7 6 7 : 1 6 7 1 1 6 7 :
7 6 1 7 6 7 6 7 : ყ 1 7 6 7 : 1 7 6 7 6 7 : 7 6 1 7 6 7 6 7 : 7 6 1 7 6 7 6 7 :
6 7 6 7 6 7 6 7 : 1 7 6 7 : 1 7 6 7 : 7 6 7 6 7 : 7 6 7 6 7 : 7 6 7 6 7 :
† 6 7 6 7 : 7 6 7 6 7 : 7 6 7 6 7 : 7 6 7 6 7 : 7 6 7 6 7 :

† შეიბ მახვილი შ(ე)ნი წ(ე)ლთა შ(ე)ნთა ძლ|იერო შვენიერებითა და სიკეთითა შ(ე)ნი|თა გარდააც(უ) და წ(ა)რ(ე)მართე და სუფე|ვდე ჭ(ე)შმარი ტ(ე)ბისათჳს. ქ(ორონიკონ)სა ქ(ისტე)ს აქათ ათას ექ(ვ)ს |ას
† მ(ომ)იხს(ე)ნე | უ(ფალ)ო დ(ა)დ(ია)ნი(ს) ას(უ)ლი | დედ(ო)ფ(ა)ლი მ(ა)რ(ია)მ

თარიღი დაუსრულებელია, გადმოცემულია მხოლოდ ათასეული და ასეული („ათას ექვსას“) ათეული და ერთეული აღარ არის დაწერილი.

მარიამ დედოფლის (1634-1680 წწ.) სახელით შეწირული ნივთები მრავლადაა იერუსალიმში და თვით მისი გამოსახულებაც ამშვენებდა იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კედელს.

ენქერი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολμπαιου N. 2006: 340-341], (XVII ს.).

ომოფორის ფრაგმენტი წმინდანთა გამოსახულებით (XVII ს.)

ასომთავრული განმარტებითი წარწერები ამოქარგულია წმინდანთა გამოსახულებების ორსავ მხარეს. ქარაგმის ნიშანი, მოკლე განივი ხაზი (სურ. 148, 149).

წმ. ათანასეს ფრონტალურ წელსზეით გამოსახულებას სამსტრიქონიანი წარწერა ახლავს: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

პეტრე მოციქულის თავის ორსავ მხარეს ორსტრიქონიანი წარწერაა
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 101 102 103 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000

წმ. ბასილის ფიგურასთან ორსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერაა
 წა | ლს ზნი (მინდა) | ბ(ა)ს(ი)ლი

წმ. გრიგოლ ღმრთისმეტყველის განმარტებითი წარწერა – სამი
 სტრიქონია

წა | ლსნი | გ | ზ

წ(მინდა) | გ(რი)გ(ოლ)ი ღ(მრთ)ის | მ(ე)ტ | (ყვე)ლი

ომოფორი გამოქვეყნებულია წიგნში [Ολμπιου Ν. 2006: 270-273], (XVII ს.).

წმ. თეკლას მონასტრის გარდამოხსნა (1743 წ.)

გარდამოხსნას, რომელიც დაცულია წმ. თეკლას მონასტერში (ზომები: 78.8 X 54.3 სმ). არშიად შემოუყვება ასომთავრული წარწერა. წარწერის გრაფემები დაგრძელებული და ძლიერ სტილიზებულია. ასონიშნები ერთმანეთშია შენიალებული, განკვეთილობის ნიშანი ორი წერტილია, ქარაგმის ნიშანი განივი კლაკნილი ხაზი. გარდამოხსნა და წარწერა შესწავლილი აქვს თ. ცერაძეს [Tseradze T. 2014: 97-103], აქ მოგვაქვს, ასომთავრული წარწერის მხედრული ტრანლიტერაცია თ. ცერაძის მიხედვით (სურ. 150).

†: დაგვიფარენ: ჩ(ვე)ნ: საფარველითა: ფრთეთა: შენ(თა)თა: შემამკობელნი: სინმინ(დ)ისა: შე(ენ)ის(ა)ნი: ბ(ა)ტონის: შვილი: მ(ა)მუკა: და: თ(ა)ნა: მეცხედრე: ჩ(ვე)ნი: დადიანის: ასული: დარეჯან: ძით: და: ასულით: ჩ(ვე)ნ: ორთავ: და წარსდევნე: ჩ(ვე)ნგ(ა)ნ: ყ(ოვე)ლნი: მტ(ე)რნი: და: მბრძოლნი: ჩ(ვე)ნნი: და: დაამშვიდე: ცხოვრება: ჩ(ვე)ნი: უფალო: შეგვიწყალებ: ჩვენ: და: სოფ(ე)ლი: შენი: და: აცხოვნენ: სულნი: ჩვენნი: ვითარცა: სახიერ: ხარ: და: კაცთ: მოყვარე: ქ(რისტე)ს: აქეთ ჩღმგ. (1743 წ.).

წარწერაში იხსენიება იმერთა მეფის გიორგი VI ბაგრატიონის (1703-1711; 1713: 1716-1720) შვილი მამუკა და მისი მეუღლე, ბეჟან დადიანის ასული – დარეჯანი. გარდამოხსნა 1743 წელსაა შეკერილი.

წმ. თეკლას მონასტრის გარდამოხსნა ასევე იხ.: [Ολμπιου Ν. 2006: 390-393], (1743 წ.).

დასკვნა

ნიგნში განხილული ასთერთმეტი წარწერიდან, უმეტესობა 2001-2002 წლების ექსპედიციის დროსაა დაფიქსირებულ-აღნუსხული, წარწერათა დიდი ნაწილი იერუსალიმშია, რამდენიმე მათგანი ბეთლემში, ნაზარეთში, ხურვათ ბურგინში.

წარწერათა უმეტესობა პილიგრიმული მინაწერია და გვიან შუა საუკუნეებს განეკუთვნება, არის რამდენიმე ადრეული შუა საუკუნეების წარწერაც, ნაკლებია განვითარებული შუა საუკუნეების წარწერები; ვფიქრობ ეს ვითარება შემდეგი გარემოებებითაა განპირობებული – ადრეული შუა საუკუნეების წარწერები, (ბირ ელ-კუთი, უმლეიზონი, ნაზარეთი) არქეოლოგიური გათხრების შედეგადაა მოპოვებული, ისინი ნანგრევებმა და მინამ შეინახა; 614 წელს სპარსელთა, VII საუკუნის 40-იანი წლებიდან კი არაბთა დაპყრობებმა წმინდა მიწის მთავარ ქრისტიანულ ნაგებობებთან ერთად მცირე მონასტრებიც შეინირა, (არაბებმა იერუსალიმი 638 წ-ს აიღეს) [Schick R. 1995: 9-47, 68-178; Avni G. 2010; Patrich J. 2011: 206-208; Wilkinson J. 2014: 14-16;17,18] წმინდა მიწის ბევრ მცირე მონასტერში ცხოვრება აღარც განახლებულა, ეს დაქცეული სავანეები მიწით დაიფარა, რამაც შემოინახა კიდევ სიძველე. ისტორიული ვითარებიდან გამომდინარე – XI-XIII საუკუნეების ქართული წარწერები წმინდა მიწაზე მრავლად უნდა ყოფილიყო შემორჩენილი, ეს ეპოქა ქართული სახელმწიფოებრიობის აღორძინების ხანაა. წყაროებიდან ვიგებთ, რომ ქართველი მეფეები დიდი შეწირულობებით მუდმივად ზრუნავდნენ წმინდა მიწის სავანეებზე, აარსებდნენ ახალ მონასტრებს [ქართლის ცხოვრება 1955: 353, 368; ქართლის ცხოვრება 1959: 91]. იქ, განვითარებული შუა საუკუნეების ეკლესია-მონასტრებმა მრავალი ნგრევა-განახლება განიცადა, წმინდა მიწის ხუროთმოძღვრული ლანდშაფტი განსაკუთრებით ჯვაროსანთა დაპყრობის (1099 წ.) შემდგომ შეიცვალა. ევროპელმა ხუროთმოძღვრებმა დაპყრობილ მიწაზე დიდი სამშენებლო საქმიანობა წარმართეს, რამაც ძველი სტრუქტურების დაშლა და გაქრობა გამოიწვია. აქტიურად ანახლებდნენ ეკლესია-მონასტრებს გვიან შუა საუკუნეებში, XVII საუკუნის მეორე ნახევრიდან კი, როდესაც საქართველომ თითქმის ყველა მონასტერი დაკარგა პალესტინაში და ეს შენობა ნაგებობები ახალი მფლობელების ხელში აღმოჩნდა, დაიწყო ქართული წარწერების და განსაკუთრებით საქტიტორო შინაარსის წარწერების განადგურება. ეს შენობები მრავალჯერ შეკეთდა და გარემონტდა, რამაც ფაქტობრივად მოსპო ძველი ქართული ეპი-

გრაფიკა. ამ ვითარების კარგი მაგალითია ჯვრის მონასტერი, რომელიც გიორგი-პროხორომ დააარსა XI საუკუნეში; ჯვრის მონასტერში ამ ეპოქის ერთი ქართული წარწერაც კი არ არის შემორჩენილი, რაც აქ წარმოებული მრავალი რემონტით თუ განზრახ ზემოქმედებითაა გამოწვეული. იშვიათი გამონაკლისია კატამონის წარწერა (XII-XIII სს.), რომელიც XIX საუკუნეში, მონასტრის ძირფესვიანი განახლების დროს შემთხვევით აღმოჩნდა.

ქართულ წარწერათა უმეტესობა წმინდა მინაზე მამლუქთა ბატონობის ხანას (1250-1517 წწ.) განეკუთვნება. ამ დროს, მამლუქ სულთანთა კეთილგანწყობის გამო განსაკუთრებით ძლიერი იყო ქართული სამონასტრო თემი [ჯაფარიძე გ. 2018: 139-142], ქართველები წმინდა მინის მრავალ მონასტერს ფლობდნენ, ამას გარდა, სალოცავი ადგილები ჰქონდათ საერთო ქრისტიანულ დიდ ტაძრებში – ქრისტეს საფლავისა და ბეთლემის შობის ეკლესიებში; ამ ეკლესიათა კედლებზე წარწერის ამოკვეთას კი ყველა მსურველი ვერ შეძლებდა, უნდა გქონოდა გარკვეული პრიორიტეტი და უფლება ამის გასაკეთებლად. წარწერათა პალეოგრაფიული ანალიზის შედეგად მიღებული დასკვნები სრულად ეთანხმება ისტორიულ მონაცემებს – ქრისტეს საფლავზე ქართული წარწერები ამოკვეთილია იმ დროს როდესაც ქართველები სალოცავ ადგილებს ფლობდნენ ამ ეკლესიაში.

ქრისტეს საფლავის ქართული წარწერების განხილვისას შესამჩნევია, რომ – კარიბჭესთან ამოკვეთილ ლაკონურ წარწერებში ქართველი მლოცველები მხოლოდ საკუთარ სახელს წერენ – მშობლებსაც კი არ იხსენიებენ, და შესთხოვენ წმინდა საფლავს და ქრისტეს ჯვარს შენდობა-შენწყალებას. ამ წარწერებში არცერთი პირის საქმიანობა და ოჯახის წევრები არ აღინიშნება, ისე როგორც მაგალითად ამას წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის კედელზე ვხედავთ, სადაც იხსენიება ვინმე ვაჟინარი (მემარნე) მათე, აწყურის ღმრთისმშობლის ხატის კანდელაკი ნიკოდიმე, ფარემუზ თადგირიძე და მისი მეუღლე ეკატერინე, ვარძიელი და მისი მეუღლე მარიამი. ეს ვითარება შეიძლება აიხსნას იმ დიდი რიდით, კრძალვით და შიშით, რაც ქართველ მლოცველებს გააჩნდათ ქრისტეს საფლავისა და გოლგოთასადმი.

საინტერესო ვითარება დადასტურდა ბეთლემის შობის ტაძარში. აქ რამდენიმე წარწერაა ამოკვეთილი სამხრეთი სვეტნარის მეორე რიგის სვეტების, დასავლეთიდან მეთერთმეტე სვეტზე, რომელიც ტრანსეპტის დასავლეთ კიდეში დგას და მოგვიანებით აშენებულ კედელშია მოქცეული. ამ სვეტზე თავმოყრილი ქართული წარწერები მიგვანიშნებს, რომ ეს სვეტი შობის ეკლესიაში ქართველების მიზიდულობის ცენტრი, თავშეყრის ადგილი იყო. შესაძლებელია ეს სვეტი იმიტომ აარჩიეს ქართველებმა, რომ მის ზედა ნაწილში ჯვაროსნების მიერ 1130 წელს დახატული ოდი-ჰიტრიის ტიპის ღმრთისმშობლის გამოსახულებაა [Kühnel G. 1988: 26,

128, fig. 3N8,18], ამავე დროს ეს კოლონა მდებარეობს, ტაძარში ძველად არსებული ქართველთა საკურთხევლის მახლობლად: ამ საკურთხეველზე მიგვანიშნებს უცხოელ პილიგრიმთა ცნობა – XIV საუკუნეში ქართველებს შობის ტაძარში, მღვიმის გარეთ თავისი საკურთხეველი ჰქონიათ. ტიმოთე გაბაშვილიც ბეთლემში ქართველთა სამწირველოზე ლაპარაკობს [ფერაძე გ. 1995: 113; გაბაშვილი ტ. 1956: 123]. XVI საუკუნის იტალიელი პილიგრიმის ბარბონე მოროზინის (წმ. მინაზე იმოგზაურა 1514 წ-ს 15 ივლისიდან – 26 აგვისტომდე) მითითებით, ბეთლემში წინდაცვეთის საკურთხეველთან წირავენ ქართველები [ნანობაშვილი მ. 2011: 147, 152], წინდაცვეთის საკურთხეველი ბეთლემის შობის ტაძრის მღვიმეში ჩასასვლელი სამხრეთი კარის სამხრეთით, ხუთიოდე მეტრის მანძილზე, ტრანსეპტის სამხრეთ ნაწილშია. იგი გარკვევით ჩანს ბერნარდინო ამიკოს (XVI ს-ის მინურული) გამოსახულ შობის ტაძრის გეგმაზე [Bernardino Amico. 1997: 50-51]. აღნიშნული წარწერებიანი სვეტი ამ საკურთხევლის მოპირდაპირედ, დასავლეთითაა. შობის ეკლესიის სვეტებზე XI საუკუნის ორი ქართული მინაწერის არსებობა მეტყველებს იმ ფაქტზე, რომ ამ ტაძარს, წმინდა მიწის სხვა სალოცავებისგან განსხვავებით, VI საუკუნის შემდგომ საფუძვლიანი შეკეთება განახლება არ განუცდია.

წმინდა მიწის ქართული წარწერების დიდი ნაწილი ნაკლებ ინფორმატიულია, ნახსენებია მხოლოდ მლოცველის სახელი, თუმცა ზოგიერთი მათგანის იდენტიფიცირებაა შესაძლებელი. მაგალითად, წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთ ფასადზე ამოკვეთილია საბა ყოფილი სოფრონის წარწერა, ეს პირი XV-XVI საუკუნეების მიჯნაზე, წმინდა მიწაზე მოღვაწე ცნობილი წიგნების „შემმოსველი“ იყო. ამავე ეკლესიის წარწერაში ნახსენები ანყურის ღვთისმშობლის ხატის კანდელაკი ნიკოდიმე XVI საუკუნის მინურულს ან XVII საუკუნის დასაწყისში სავარაუდოდ გელათიდან (XVI საუკუნიდან ანყურის ღმრთისმშობლის ხატი გელათშია დასვენებული) ჩასულა იერუსალიმში და ვინმე მათესა და ანტონთან ერთად ჯვრის მონასტრისთვის შეუწირავს „ამბროსაული ვენახის ზედა ვენახი“, ეს ცნობა ჯვრის მონასტრის აღაპებშია ჩანერილი. წარწერიდან კი ვიგებთ ასევე ნიკოდიმე კანდელაკის გვარს – იგი ნასიძე ყოფილა (დანვრიელობით ეს საკითხები იხ. წარწერის ანოტაციაში). ვინმე ნიკოლოზ გრძელი, რომელიც ქრსტეს საფლავზე კვეთს თავის მინაწერს, ჩადის ბეთლემში და იქ ორჯერ ამოკანრავს თავის სახელს ბაზილიკის სვეტებზე. წმ. ნიკოლოზის – „მათე ვაჟინარის“ წარწერა გვაუწყებს, რომ საქმე გვაქვს რთულ სამონასტრო სტრუქტურასთან, ბერი მათე სავარაუდოდ ჯვრის მონასტრის მეღვინე – მერიქიფე ყოფილა. საიდუმლოებით მოცულია ქრსტეს საფლავის კარის მარცხნივ მეორე სვეტზე ამოკვეთილი გოლგოთის ჯვრის გვერდით ამოკანრული ორასოიანი დაქარაგებული სახელი შ(ო)თ(ა). დიდი ცდუნებაა

მისი გაიგივებისა ჯვრის მონასტერში მოღვაწე შოთა მეჭურჭლეთუხუცესთან – რუსთაველთან.

ნიგნში არ არის განხილული სინას მთისკენ მიმავალი საქარავნე გზების განაპირა კლდეებზე ამოკეთილი ქართველ პილიგრიმთა მინაწერები [Van Esbroeck M. 1982: 171-179; Tchekhanovets Y. 2011: 460-465], ეს მომავლის საქმეა და მჯერა, ამ მხრივ მრავალი ახალი და საინტერესო წარწერის გამომზეურებაა მოსალოდნელი.

ლიტერატურა

- აბაშიძე ი. 1961:** პალესტინის დღიური. თბილისი.
- აბაშიძე ი. 1989:** ფიქრები პალესტინაზე. თბილისი.
- აბულაძე ი. 1973:** ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი.
- ავალიშვილი გ. 1967:** მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ე. მეტრეველმა. თბილისი.
- ალექსიძე ზ. 2000:** ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, Μνημῆ, *ედვენება ალექსანდრე ალექსიდის ხსოვნას*. თბილისი. 10-25.
- ალექსიძე ზ. 2003:** კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა. აღმოჩენა სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში. თბილისი
- ალექსიძე ზ. 2011:** ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, *ქრისტიანული კავკასია. 2*. თბილისი. 13 – 25.
- ამირანაშვილი შ. 1961:** ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი
- ბარნაველი ს. 1965:** საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალები. თბილისი.
- ბაგრატიონები 2003:** სამეცნიერო და კულტურული მემკვიდრეობა, მთვარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი.
- ბერიძე მ. 2010:** ტაძრები და სახელები. თბილისი.
- ბერძნიშვილი მ. 1989:** ქართული ეპისტოლარული წყაროები XV – 1762 წ. თბილისი.
- გაბაშვილი ტ. 1956:** მიმოსლვა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა. თბილისი.
- გაგოშიძე გ. 1992:** ქართველ მლოცველთა წარწერები იერუსალიმის უფლის საფლავის კარიბჭეზე. *მაცნე. ისტორიის ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია. 1*. თბილისი. 134-148.
- გაგოშიძე გ. 2003:** წმინდა მიწის ქართული წარწერები. *ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A)*. თბილისი. 34-45.
- გაგოშიძე გ. 2005:** უმლეიზუნის ქართული წარწერა, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XXI*. თბილისი. 351-355.
- გაგოშიძე გ. 2005 a:** ეკლესიის იატაკზე ჯვრის გამოსახულების შესახებ, *საპატრიარქოს უწყებანი N13(320)*. თბილისი. 11-13.
- გაგოშიძე გ. 2010:** კაცხის სვეტი. *ACADEMIA, 1* თბილისი. 55-68

- გაგოშიძე ი. 2003:** კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი. *ACADEMIA*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A). თბილისი. 58-60.
- გეორგიკა 1952:** ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი მეოთხე, ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი.
- გვარამია რ., მეტრეველი ე., ჭანკიევი ც., ლ. ხევსურიანი ლ., ჯღამაია ლ. 1987:** ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, ნაკვეთი III, თბილისი.
- დანელია კ., სარჯველაძე ზ. 1997:** ქართული პალეოგრაფია. თბილისი.
- დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003:** იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა. *ACADEMIA*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A). თბილისი. 26-33.
- ვაჩიშვილი ნ., ხოშტარია დ. 2003:** ქართველთა აღმშენებლობა წმინდა მინაზე. *ACADEMIA*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A). თბილისი. 15-20.
- ვახუშტი 1941:** აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქტორობით. თბილისი.
- თარხნიშვილი მ. 1994:** ახლად აღმოჩენილი ქართველთა მონასტერი ბეთლემში, *წერილები*. თბილისი. გვ. 336-344.
- კარანაძე ნ. 2002:** ქართული წიგნის ყდის ისტორია. თბილისი
- კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ., ცაგარეიშვილი ე., ჯანდიერი გ. 1991:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I. თბილისი.
- კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 1993:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, II. თბილისი.
- კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 2004:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, III. თბილისი.
- კლდიაშვილი დ. 2005:** მიძნაძორის სულთა მატიანე, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი*. თბილისი. 293-307.
- კლდიაშვილი დ. 2008:** სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატიანე. თბილისი.
- კონჭოშვილი პ. 1901:** მოგზაურობა წმ. ქალაქს იერუსალიმსა და წმ. ათონის მთაზედ. თბილისი.
- ლოლაშვილი ი. 1988:** ცხოვრება პეტრე იბერისა. ასურული რედაქციის გერმანულიდან თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები. თბილისი.
- ლომინაძე ბ. 1954:** მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII-XVIII საუკუნე-

- ნეთა ისტორიის ქრონოლოგიისთვის, *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 31*. თბილისი. 129-143
- ლომიძე დ. 1986:** XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XIII*. თბილისი. 26-43.
- ლომიძე დ. 1987:** უცხოეთიდან მიღებული ზოგიერთი მასალა საქართველოს ისტორიის შესახებ. *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XIV*, თბილისი. 166-191.
- ლორთქიფანიძე მ. 2002:** მეფე ბაგრატ მესამე. ქუთაისი.
- მამისთვალისძე ე. 2002:** იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია. გორი
- მამისთვალისძე ე. 2008:** საქართველო-იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII საუკუნეები). თბილისი.
- მამისთვალისძე ე. 2014:** იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი. თბილისი.
- მარი ნ. 1955:** იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა, თბილისი.
- მაგლობლიშვილი თ. 2003:** ქართველ მეცნიერთა ექსპედიცია წმინდა მიწაზე, *ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი, ტომი 5 (A)*. თბილისი. 4-11.
- მაგლობლიშვილი თ. 2005:** უცნობი ქართული მონასტერი წმ. მიწაზე, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XXI*. თბილისი. 341-350.
- მეტრეველი ე. 1962:** მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, (XI-XVII სს.). თბილისი.
- მეტრეველი ე. 1962a:** იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, *კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV*. თბილისი. 225-236.
- მეტრეველი ე. 1984:** *Ier. 14* ხელნაწერის ანდერძის გაგებისათვის, *მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 4*. თბილისი. 79-91.
- მიქაძე გ. 1971:** იერუსალიმის უცნობი ქართული საღმრთაწმინდო წარწერა, *ქართული წყაროთმცოდნეობა. III*. თბილისი. 236-241.
- მუსხელიშვილი დ. 1993:** ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისთვის, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*. თბილისი. 337-377.
- მუსხელიშვილი დ. 2003:** საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი.
- ნანობაშვილი მ. 2011:** XVI საუკუნის პილიგრიმის ბარბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მიწაზე“, *საისტორიო კრებული, 1*. თბილისი. 139-154.

- ოთხმეზური გ. 2010:** სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა, *სვეტიცხოველი*. თბილისი. 130-169.
- ჟანენ რ. 1921:** ქართველები იერუსალიმში. სტამბოლი.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 1973:** ტომი IV, საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. თბილისი.
- საყვარელიძე თ. 1987:** XIV-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა. ნაკვეთი პირველი. XIV-XVI საუკუნეები. თბილისი.
- სილოგავა ვ. 1990:** ეპიგრაფიკული ეტიუდები და შენიშვნები, *მაცნე, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №4*. თბილისი, 79-119.
- სილოგავა ვ. 1994:** კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა. თბილისი.
- სილოგავა ვ. 1995:** ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატიან ტაძრიდან და მისი მიდამოების არქეოლოგიური გათხრებიდან, *ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე. № 4*. ქუთაისი. 55-87.
- სილოგავა ვ. 2011:** სამთავროს ძველი ქართული წარწერები. თბილისი.
- სულხან-საბა ორბელიანი 1949:** სიტყვის კონა. თბილისი.
- სურგულაძე მ. 1995:** ბაგრატიონთა სამეფო სახლი. თბილისი.
- სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით. IV. თბილისი.
- სხირტლაძე ზ. 1998:** საქრისტიანოს წმინდა ადგილები, *საქართველოს საპატრიარქო, N1*. თბილისი. 17-28.
- სხირტლაძე ზ., ხუციშვილი ნ. 1999:** იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი: ტაძრის ისტორიის ადრეული ეტაპი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, *ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია. 328*. თბილისი. 268-280.
- ფერაძე გ. 1995:** უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გ. ჯაფარიძემ. თბილისი.
- ფერაძე გ. 2016:** იერიქონის ვარდები. წმინდა მინასა და სირიაში მოგზაურობის დღიური. თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება 1955:** ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება 1959:** ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II. თბილისი.

- შანიძე ა. 1971:** ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი. თბილისი.
- შოშიაშვილი ნ. 1980:** ლაპიდარული წარწერები I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). თბილისი.
- ჩაჩანიძე ვ. 1974:** პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში. თბილისი.
- ცერაძე თ., გაგოშიძე გ. 2007:** იერუსალიმი, სააღდგომო მეგზური. თბილისი
- ცერაძე თ., ცხადაძე დ. 2013:** ოქროს ოთხთავი. იერუსალიმის წმინდა საფლავის ერთი ქართული ხელნაწერი. თბილისი.
- ცერაძე თ., ხოფერია ლ. 2016:** რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის სასულიერო შინაარსის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. თბილისი.
- წერეთელი გ. 1960:** უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან. თბილისი.
- ხურცილავა ბ. 2014:** სად გაქრა პეტრე იბერის წარწერა?!, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი N8(44)*, აგვისტო. თბილისი. 56-61.
- ხურცილავა ბ. 2014a:** ქართველთა უძველესი ნაკვალევი ნაზარეთსა და იერუსალიმის უდაბნოში, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი, N11(47)*, ნოემბერი. თბილისი. 24-31.
- ხურცილავა ბ. 2016:** ქართული წარწერების ტრაგიკული ხვედრი წმინდა მიწაზე, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი N8(68)*, ნოემბერი. თბილისი. 12-19.
- ხურცილავა ბ. 2016 a:** როგორ აქციეს ბერძნებმა აბაშიძეთა სავანე „აბაშთა კუთვნილებად“, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი N11(71)*, ნოემბერი. თბილისი. 12-19.
- ჯაფარიძე გ. 2018:** ქართველთა სავანეები და სამონასტრო თემი წმინდა მიწაზე XI-XVIII საუკუნეებში. არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით. თბილისი.
- ჯობაძე ვ. 2006:** ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბილისი.
- Avni G. 2010:** The Persian Conquest of Jerusalem (614 c. e.) – An Archaeological Assessment, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research. N357 (February)*. Chicago. 35-48.
- Bacci M. 2015:** Old Restorations and New Discoveries in the Nativity Church, Bethlehem, *Convivium II/2*. Turnhout. 36-59.
- Bacci M. 2017:** The Mystic Cave. Rome.

- Bagatti B. 1969:** Excavations in Nazareth, 1: From the Beginning till the XII Century. Jerusalem.
- Bernardino Amico 1997:** Plans of the Sacred Edifices of the Holy Land, with a Preface and Notes by Bellarmino Bagatti. Jerusalem.
- Biddle M. 1999:** The Tomb of Christ. Stroud.
- Blake R. 1924:** Catalogue des manuscrits Géorgiens de la bibliothèque patriarcale Grecque a Jérusalem, *Revue de l'orient chrétien. Tom IV (XXIV)*. Paris. 190-210, 387-429.
- Conder C., Kitchener H. 1883:** The Survey of Western Palestine, III, Judea. London.
- Corbo V. 1955:** Gli Scavi di Kh. Siyar El-Ghanam (Campo dei Pastori). E I Monasteri dei Dintori. Jerusalem. (Ristampa 2002). 112-139.
- Didebulidze M., Janjalia M. 2014:** Wall Paintings of the Holy Cross Monastery in Jerusalem, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 47-66.
- Djobadze W. 1960:** Notes on Georgian Minor Art of the Post-Byzantine Period, *The Journal of the Walter Art Gallery, Vol 23*. Baltimore. 97-117.
- Economopoulos A. 1984:** Fresh Data Resulting from the Excavation in the Church of the Holy Cross at Jerusalem. A Preliminary Report, *Acts du Xe congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique, 1980, vol. II*. Roma. 377-390.
- Gagoshidze G. 2014:** Georgian Inscriptions in the Holy Land, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 67-91.
- Gagoshidze G. 2014 a.:** A Georgian Inscription in Umm Leisun, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 123-127.
- Gagoshidze G. 2015:** Paleografic Study of the Georgian Tombstone from Khirbat Umm Leisun, Jerusalem, *Atiqot*. Volume 83. Jerusalem. 181-184
- Gagoshidze I. 2014:** A Replica of the Seal of Catholicos Domentis III, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 105-110.
- Hirschfeld I., 1992:** The Judean Desert Monasteries in the Bizantine Period. New Haven – London.
- Horn C. B., Phenix Jr. R. R. 2008:** John Rufus: The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus. Atlanta.

- Israeli Y. 2000:** Christian Images and Symbols, *Cradle of Christianity* (Ed. Yael Israeli and David Mevorah). Jerusalem. (Reprinted 2006). 114-165.
- Israeli Y. 2000 a:** Monasticism in the Holy Land, *Cradle of Christianity* (Ed. Yael Israeli and David Mevorah). Jerusalem. (Reprinted 2006). 166-185.
- Khoshtaria D., Vacheishvili N. 2014:** Building Activities of the Georgians in the Holy Land , *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasia. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 21-30.
- Kühnel G. 1988:** Wall Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem. Berlin.
- Mgaloblishvili T. 2014:** Introduction: the Expeditions to the Holy Land by Georgian Scholars, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasia. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 15-20
- Mgaloblishvili T. 2014 a:** An Unknown Georgian Monastery in Umm Leisun, Near Jerusalem, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery of a Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasia. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 111-122.
- Mgaloblishvili T. 2014 b:** The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem: Legends and Reality, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasia. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 31-45.
- Mgaloblishvili T. 2015:** The Inscription from Khirbat Umm Leisun, and Georgian Presence in the Holy Land, *Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 185-193.
- Murphy-O'Connor J. 1998:** The Holy Land, An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700. Oxford.
- Nagar Y. 2015:** The Skeleton Remains from Khirbat Umm Leisun, Jerusalem, *Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 205-208.
- Pataridze T., Tchekhanovets Y., 2016:** Revisiting the Georgian Inscriptions on the Portal of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem. *Le Muséon 129 (3-4).* Louvain. 395-422.
- Patrich J. 2011:** The Impact of the Muslim Conquest on Monasticism in the Desert of Jerusalem, *Continuités de l'occupation entre les periodes Byzantine et Abbasside au Proche-Orient, VIIe-IXe siècles, (ed. Borrut A., Debie M., Papaconstantinou A., Pieri D., Sodini J.).* Paris. 205-218.
- Prawer J. 1967:** The Monastery of the Cross. *Ariel. A Quarterly Review of the Arts and in Israel. number 18.* Jerusalem. 59-62.

- Pringle D. 1993:** The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 1. Cambridge
- Pringle D. 1998:** The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 2. Cambridge.
- Pringle D. 2007:** The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 3. Cambridge.
- Schick R. 1995:** The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule. A Historical and Archaeological Study. Princeton.
- Seligman J. 2014:** Excavations at the Georgian Monastery from the Byzantine Period in Umm Leisun, Near Jerusalem, *The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 129-146.
- Seligman J. 2015:** A Georgian Monastery from the Byzantine Period at Khirbat Umm Leisun, *Jerusalem, Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 145-179.
- Taylor J. 1993:** Christian and the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins. Oxford.
- Tchekhanovets Y. 2011:** Early Georgian Pilgrimage to the Holy Land, *Liber Annuus, 61.* Jerusalem. 453-471.
- Tchekhanovets Y. 2013:** Georgian Inscriptions from Horvat Burgin. *Christ is Here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, ofm.* Jerusalem. 159-166.
- Tchekhanovets Y. 2014:** Iohane, bishop of Purtavi, and Caucasian Albanians in the Holy Land, *Knowledge and Wisdom: Archaeological and Historical Essays in Honor of Leah Di Segni, (eds G. C. Bottini, D. L. Chrupcala, J. Patrich).* Milano. 301-309.
- Tchekhanovets Y. 2015:** Bishop Iohane from Khirbat Umm Leisun and the Caucasian Albanian Church, *Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 195-197.
- Tchekhanovets Y. 2018:** The Caucasian Archaeology of the Holy Land. Armenian, Georgian and Albanian Communities between the Fourth and Eleventh Centuries CE. Brill.
- Tseradze T. 2014:** A Georgian Embroidery from the Church of St. Thecla, Jerusalem, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two, (ed. by Tamila Mgaloblishvili.).* London. 97-103.
- Tzaferis V. 1987:** The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. Jerusalem.
- Tzaferis V. 1993:** The Monastery of the Cross in Jerusalem, *Ancient Churches Revealed (ed. Y. Tsafir).* Jerusalem. 143-146.

- Van Esbroeck M. 1982:** M. The Georgian Inscriptions, *The Armenian Inscriptions from the Sinai*, (ed M. Stone), Cambridge. 171-179.
- Wilkinson J. 1971:** Egeria's Travels. London.
- Wilkinson J. 2014:** Jerusalem Pilgrims Before the Crusades. Oxford
- Zissu B., Ganor A. 2008:** Survey and Excavations at Ḥorbat Burgin in the Judean Shephelah: Burial Caves, Hiding Complexes and Installations of the Second Temple and Byzantine Periods, *Atiqot, Volume 58*. Jerusalem. 60-64.
- Ολυμπίου Ν. 2006:** Ιερά Κειμήλια Του Παναγιου Ταφου. Τομος Α Χρυσοκεντητα. Αθηνα.
- Акты 1866:** Акты собранные Кавказской археографической комиссией, т. 1. Тифлис.
- Бакрадзе Д. 1878:** Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре. СПб.
- Вирсаладзе Т. 1974:** Роспись Иерусалимского Крестного монастыря и портрет Шота Руставели. Тбилиси.
- Кондаков Н. 1904:** Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. Санкт Петербург.
- Мовсес Каланкатуаци 1984:** История страны Алуанк. Перевод с древнеармянского предисловие и комментарии Ш. В. Смбатяна. Ереван.
- Панченко К. А. 2012:** Ближневосточное Православие под османским владычеством. Первые три столетия 1516-1831. Москва.
- Стовбун И. 1979:** Фреска Шота Руставели. Тбилиси.
- Такаишвили Е. 1913:** Археологические экскурсии разыскания и заметки, вып. IV, Тифлис, 157-158.
- Троицкий И. 1889:** Иоанн Фока, сказание вкратце о городах от Антиохии до Иерусалима, также Сирий, Финикий и о святых местах Палестины, конца XII века, Православный Палестинский сборник, том VIII, Выпуск второй. СПб.
- Цагарели А. 1888:** Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. „ Православный палестинский сборник „, т. IV, выпуск первый. С. -Петербург.
- Цагарели А. 1894:** Описание Крестного монастыря, близ Иерусалима, и некоторых Грузинских рукописей, хранящихся в нем, сделанное Н. Чубиновым с 3-4 по конец мая 1845. Сведения о памятниках Грузинской письменности, т. I, вып. третий. С. -Петербург. 44-52.
- Чехановец Я. 2012:** Грузинская церковь на Святой Земле. Москва.
- Чубинашвили Г. 1948:** Памятники типа Джвари. Тбилиси.

სურათების სია

- სურ. 1. ბეთლემი. შობის ტაძარი. ინტერიერი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 2. შობის ტაძარი. თევდორეს ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 3. შობის ტაძარი. მაქსიმე კათალიკოსის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 4. შობის ტაძარი. შოშილას ნარწერა. (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 5. შობის ტაძარი. გიორგის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 6. შობის ტაძარი. მიქაელის(?) ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 7. შობის ტაძარი. ნიკოლოზ გრძელის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 8. შობის ტაძარი. ნიკოლოზ გრძელის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 9. შობის ტაძარი. „შეინწყალე მონა შენი“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 10. შობის ტაძარი. შიოს ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 11. შობის ტაძარი. იოკი ქართლელის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 12. შობის ტაძარი. სვეტი ნანილობრივ დაფარული კედლით. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 13. ნაზარეთი. ხარების კათოლიკური ეკლესია, აგებულია 1968 წელს. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 14. ნაზარეთი. Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმი – „აეტი“. (ფოტო. ნ. კვირიკაშვილის)
- სურ. 15. ნაზარეთი. Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმი – „გიორგი“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 16. ნაზარეთი. Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმი – „ლ(?)ინ კ“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 17. ნაზარეთი. Custodia Terrae Sanctae-ს მუზეუმი – „პავლე მოციქული“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 18. იერუსალიმი. ქრისტეს საფლავის ეკლესია. სამხრეთი ფასადი. (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 19. ქრისტეს საფლავის ეკლესია. ქრისტეს საფლავის სამლოცველო – კუ-ვუკლია. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 20. ქრისტეს საფლავის ეკლესია. მირონცხების ქვა, უკანა მხარეს გოლგოთა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 21. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. სოფრონის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 22. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. ბართლომეს ნარწერა. (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 23. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. გიორგის ნარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)

- სურ. 24. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. „საფლავო.. „ (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 25. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. ნიკოლზ გრძელის წარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 26. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. იოსების წარწერა. (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 27. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. „ქრისტეო“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 28. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. შოთას წარწერა. (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 29. იერუსალიმი. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. თომა ყოფილი იოვაკიმის წარწერა. (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 30. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. „ქრისტე შეიწყალე“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 31. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. ასონიშანი – „გ“. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 32. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. დავითის წარწერა. (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 33. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. იოსების წარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 34. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. „ეკლესია“ (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 35. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. გერმანოზის წარწერა (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 36. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. ამოტის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 37. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის კარიბჭე. მათე-გრიგოლის წარწერა (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 38. იერუსალიმი. აბრაამის მონასტერი, ინტერიერი, ხედი აღმოსავლეთისკენ (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 39. აბრაამის მონასტერი. სამხრეთი ფასადი. გიორგი აბაშიძის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 40. იერუსალიმი. წმ. თეკლას მონასტერი. ჯვარის მამა ქაიხოსრო ზედგინიძის განადგურებული წარწერა (ფოტო [Стовнѣн И. 1979])
- სურ. 41. წმ. თეკლას მონასტერი. ქაიხოსრო ზედგინიძის საქტიტორო წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 42. იერუსალიმი. წმ. ნიკოლოზის მონასტერი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 43. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის დასავლეთი ფასადი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 44. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 45. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი. კახთა დედოფლის ელენეს წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 46. წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი. კახთა დედოფლის განადგურებული წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)

- სურ. 47. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესიის აღმოსავლეთი ფასადი. კახთა დედოფლის აღდგენილი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 48. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. საბა ყოფილი სოფრონის წარწერა. (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 49. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. ნიკოდიმოს კანდელაკის წარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 50. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. ვაჟინარი მათეს წარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 51. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. ფარემუზ თაგდირიძის წარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 52. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. ვარძელის წარწერა. (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 53. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. ნიკოლოზის წარწერა. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 54. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. „წმინდაო ნიკოლოზ“ (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 55. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. იოანეს წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 56. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. „იოის“ (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 57. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. „მალ... შვილის“ წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 58. ნმ. ნიკოლოზის ეკლესია. დასავლეთი ფასადი. საბა ფარემუზაშვილის წარწერა (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 59. იერუსალიმი. ჯვრის მონასტერი დასავლეთიდან (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 60. ჯვრის მონასტერი (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 61. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ინტერიერი. (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 62. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის საქტიტორო წარწერა. (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 63. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ნიკიფორე ჩოლოყაშვილის ქართული და ბერძნული საქტიტორო წარწერა. (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 64. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. დასავლეთი კარის სამხრეთი ნირთხლი. წარწერა „ჭემმარიტი ბერის“ გამოსახულებასთან (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 65. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. დასავლეთი კარის ჩრდილოეთი კედელი. პეტრე იბერიელი. (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 66. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. დასავლეთი კედელი. ნმ. ექვთიმე ქართველი და ნმ. გიორგი ქართველი (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 67. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, დასავლეთი წახნაგი. ნმ. პეტრე. (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 68. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, დასავლეთი წახნაგი. ნმ. პავლე. (ფოტო. დ. ცხადაძის)

- სურ. 69. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, დასავლეთი ნახნაგი. დრანდელი მთავარეპისკოპოსის გაბრიელ პატრადის წარწერა (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 70. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, სამხრეთი ნახნაგი. მანგლელი ეპისკოპოსის თეოდოსე რევისშვილის წარწერა (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 71. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, აღმოსავლეთი ნახნაგი, სამშენებლო წარწერა. (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 72. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, მაქიმე აღმსარებელი – განმარტებითი წარწერა (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 73. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, იოანე დამასკელი – განმარტებითი წარწერა (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 74. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯი, შოთა რუსთველი – განმარტებითი წარწერა (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 75. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯი, წარწერა ეკლესიის მოხატვის შესახებ (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 76. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. არსენისა და გრიგოლის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 77. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, სამხრეთ-აღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილო ნახნაგიდან მოხსნილი კედლის მხატვრობის ფრაგმენტი თბილისის სიონის ეკლესიაში. შალვა შობასშვილის წარწერა (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 78. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. წმ. მარიამის და წმ. ელისაბედის შესხვედრის სცენა, განმარტებითი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის).
- სურ. 79. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთი ნახნაგი. კომპოზიცია „უძილი თვალი“ – განმარტებითი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 80. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთი ნახნაგი. მთავარანგელოზთა გამოსახულებების განმარტებითი წარწერები (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 81. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის სამხრეთი ნახნაგი. ომან ჩოლოყაშვილის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 82. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი, ჩრდილო-დასავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთი ნახნაგი. წმ. კვირილესა და წმ. ათანასეს გამოსახულებათა განმარტებითი წარწერები (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 83. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. წმ. გრიგოლ ღმრთისმეტყველის და წინასწარმეტყველ დანიელის გამოსახულებათა განმარტებითი წარწერები (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 84. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. ამონარიდი დანიელ წინასწარმეტყველის წიგნიდან (ფოტო. დ. ცხადაძის)
- სურ. 85. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. წმ სურაპიონი, განმარტებითი წარწერა (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 86. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის

- სამხრეთი ნახნაგი, კომპოზიციის „აბრაამის მსხვერპლთშენიერვა“, განმარტებითი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 87. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთი ნახნაგი. წარწერა წინასწარმეტყველების დავითისა და სოლომონის გამოსახულებებთან (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 88. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთი ნახნაგი. მამისიმედის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 89. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთი ნახნაგი. ნათლისმცემლის შობის კომპოზიციის განმარტებითი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 90. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის აღმოსავლეთი ნახნაგი. წინასწარმეტყველი ზაქარიას და წმ. იოანე ნათლისმცემლის გამოსახულებათა განმარტებითი წარწერები (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 91. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილოეთი ნახნაგი. წმ. ქრისტინეს გამოსახულების განმარტებითი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 92. ჯვრის მონასტერი. მთავარი ტაძარი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილოეთი ნახნაგი. წმ. მარიამ მაგდალინელის განმარტებითი წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 93. ჯვრის მონასტერი. შალვა შობასშვილის წარწერა მთავარი ტაძრის ნარტექსის შესასვლელთან (ფოტო. ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 94. ჯვრის მონასტერი. ტაძრის შესასვლელთან, იატაკში ჩამონტაჟებული მარმარილოს ფილა. (ფოტო [Prawer J. 1967]).
- სურ. 95. ჯვრის მონასტერი. მარმარილოს ფილა ასომთავრული წარწერით, დაცული იყო ჯვრის მონასტრის მუზეუმში (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 96. ჯვრის მონასტერი. მარმარილოს ფილა ასომთავრული წარწერით, დაცული იყო ჯვრის მონასტრის მუზეუმში (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 97. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით, დაცული იყო ჯვრის მონასტრის მუზეუმში (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 98. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით. დეტალი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 99. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით. დეტალი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 100. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით. დეტალი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 101. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით. დეტალი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 102. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით. დეტალი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 103. ჯვრის მონასტერი. სპილენძის რგოლი ასომთავრული წარწერით. დეტალი. (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 104. ჯვრის მონასტერი. სადიაკენეს კარის თავზე მდებარე ტემპლონი,

- ლეონ დადიანის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 105. ჯვრის მონასტერი. სამკვეთლოს კარის თავზე მდებარე ტემპლონი, დედოფალ ნესტან დარეჯანის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 106. ჯვრის მონასტერი. სადიაკვნეს კარის თავზე მდებარე ტემპლონი, ლეონ დადიანის წარწერა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 107. ჯვრის მონასტერი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. გერასიმე გიჟიყრელის მინაწერი (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 108. ჯვრის მონასტერი. სამხრეთ-დასავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. მუღლიბეგის მინაწერი (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 109. ჯვრის მონასტერი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. „წმინდა“ (ფოტო. გ. გაგოშიძის)
- სურ. 110. ჯვრის მონასტერი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის დასავლეთი ნახნაგი. მოსეს შვილის მინაწერი (ფოტო. გ. გაგოშიძის)
- სურ. 111. ჯვრის მონასტერი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის სამხრეთი ნახნაგი. იოანეს მინაწერი (ფოტო. გ. გაგოშიძის)
- სურ. 112. ჯვრის მონასტერი. ჩრდილო-აღმოსავლეთი ბურჯის ჩრდილოეთი ნახნაგი. „წმ. ხრისტინა“ (ფოტო. გ. გაგოშიძის)
- სურ. 113. იერუსალიმი. კატამონის მონასტერი სამხრეთიდან (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 114. კატამონის მონასტრის წარწერა, ინახებოდა კატამონის მონასტრის ეკლესიაში (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 115. ბირ ელ-კუთის მონასტრის ნანგრევები (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 116. ბირ ელ-კუთის მონასტრის ნანგრევები (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 117. ბირ ელ-კუთის მონასტრის ნანგრევები. წყლის რეზერვუარის ქვისებრი ლიობი (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 118. ბირ ელ-კუთის მონასტერი. მარუანის და ბურზენის მოზაიკური წარწერა (ფოტო [ჩაჩანიძე ვ. 1974: ფ. 107])
- სურ. 119. ბირ ელ-კუთის მონასტერი. ბაკურ და გრიორმიზდის მოზაიკური წარწერა, იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმი (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 120. ბირ ელ-კუთის მონასტერი. ბაკურ და გრიორმიზდის მოზაიკური წარწერა რესტავრაციის შემდგომ, იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმი (ფოტო გ. გაგოშიძის)
- სურ. 121. ბირ ელ-კუთის მონასტერი. აბა ანტონის და იოსიას მოზაიკური წარწერა (ფოტო [Corbo V. 1955: tab. 34, fot. 104])
- სურ. 122. ბირ ელ-კუთის მონასტერი. აბა ანტონის და იოსიას მოზაიკური წარწერა, იერუსალიმის Studium Biblicum Franciscanum-ის მუზეუმი (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 123. უმლეიზუნი. მონასტრის აკლდამა (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 124. უმლეიზუნი. სარკოფაგის სახურავი იოჰანე ფურტაველი ეპისკოპოსის წარწერით, ისრაელის სიძველეთა სამსახურის საცავი (ფოტო დ. ცხადაძის)
- სურ. 125. ხურვათ ბურგინი. ცისტერნის ინტერიერი (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 126. ხურვათ ბურგინი. „ცხროფს“ წარწერა დაზიანებამდე (სქემა ფოტოდან

[Zissu B., Ganor A. 2008:38, fig.26])

- სურ. 127. ხურვათ ბურგინი. „ცხროფს“ დაზიანებული წარწერა (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 128. ხურვათ ბურგინი. „მორჩაფს“ წარწერა (ფოტო ზ. ცერცვაძის)
- სურ. 129. აშკელონი. წარწერა, ისრაელის სიძველეთა სამსახურის საცავი (სქემა ფოტოდან [Tchekhanovets Y. 2018: 198, fig.140])
- სურ. 130. წმ. საბა განწმენდილის მონასტერი. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. კათალიკოს დომენტი III-ის სპილენძის საბეჭდავი ((სქემა ფოტოდან [Gagoshidze I. 2014:107])
- სურ. 131. თბილისი. შ. ამირანაშვილის ხელოვნების მუზეუმის საგანძური. კათალიკოს დომენტი III-ის მთის ბროლისგან გამოკვეთილი საბეჭდავი (სქემა ფოტოდან [Gagoshidze I. 2014:106])
- სურ. 132. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმი. მაცხოვრის ხატი (ფოტო [Кондаков Н. 1904: LXV])
- სურ. 133. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმი. მაცხოვრის ხატი. წარწერა. (ფოტო, დეტალი [Кондаков Н. 1904: LXV])
- სურ. 134. წმ. ელენეს და კონსტანტინეს მონასტერი. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ბარძიმის პერექელი. (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:125])
- სურ. 135. წმ. საბა განწმენდილის მონასტერი. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ენქერი (სქემა ფოტოდან [Gagoshidze G. 2014: 88])
- სურ. 136. წმ. საბა განწმენდილის მონასტერი. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ხარების ხატი (სქემა ფოტოდან [გაგომიძე გ. 2003:44])
- სურ. 137. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ეპიტრაქილი (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:274])
- სურ. 138. ეპიტრაქილი. დეტალი (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:278])
- სურ. 139. ეპიტრაქილი. დეტალი (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:279])
- სურ. 140. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. დედოფალ ანახანუმის დაფარნა (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:405])
- სურ. 141. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. მარიამ დედოფლის და ტფილელი მთავარეპისკოპოსის იოსებ სააკაძის შეწირული ომოფორი (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:228])
- სურ. 142. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ენქერი. (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:339])
- სურ. 143. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმი. გულჩინას შეწირული ენქერი (სქემა ფოტოდან [Ολυμπιου Ν. 2006:354])
- სურ. 144. ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქოს მუზეუმი. ასთან-

- დარის შენიღული გარდამოხსნა (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:372, 373]).
- სურ. 145. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ეპიტრაქილი რევაზ ერისთავის ასული მარიამის და ბატონიშვილი ლუარსაბის წარწერით. დეტალი (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:260])
- სურ. 146. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ერისთავის ასულის, მარიამის შენიღული ომოფორი წარწერა, დეტალი (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:213])
- სურ. 147. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ერისთავის ასულის, მარიამის შენიღული ომოფორი. წარწერა, დეტალი (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:213])
- სურ. 148. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ომოფორის ფრაგმენტი წმინდანთა გამოსახულებით (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:271]).
- სურ. 149. ქრისტეს საფლავის ეკლესიის საგანძური. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. ომოფორის ფრაგმენტი წმინდანთა გამოსახულებით (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:272, 273]).
- სურ. 150. წმ. თეკლას მონასტერი. იერუსალიმის ბერძნული მართლმადიდებლური საპატრიარქო. გარდამოხსნა (სქემა ფოტოდან [Ολμπιου N. 2006:392, 393]).

||

G@RG@GAGOSHIDZE

8- \ k8@ V · @/o#k@u@ Vo
@/ u=- · = \ O · O V) ·

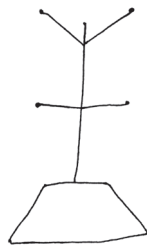

TABLE OF CONTENTS

INTRODUCTION	5
HISTORY OF RESEARCH OF GEORGIAN INSCRIPTIONS IN THE HOLY LAND	7
BETHLEHEM	15
Church of the Nativity of Bethlehem	15
NAZARETH	22
Ancient Georgian Inscriptions from Nazareth	22
JERUSALEM	25
The Holy Sepulcher	25
Monastery of Abraham	36
Monastery of St. Thecla	38
Monastery of St. Nicholas	40
Monastery of the Holy Cross	51
Painted inscriptions of the Holy Cross Monastery	53
Carved and incised inscriptions of the Holy Cross Monastery	73
‘Kutateli’ – inscription of Saint Simeon Monastery of Qatamun	81
Asomtavruli inscriptions of the Georgian monastery of Bir el Qutt	83
Monastery in Umm Leisun and its Georgian inscription	91
Cistern of Horvat Burgin and its Georgian inscriptions	94
The monastery of St. Saba the Sanctified	98
Museum of the Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem	99
ANNEX	100
CONCLUSION	113
BIBLIOGRAPHY	116
LIST OF ILLUSTRATIONS	125

INTRODUCTION

The book looks at ancient Georgian inscriptions preserved on the walls of architectural monuments and church goods on the territory of Israel and Palestinian Autonomy. The present survey is based on the material collected during many expeditions carried out in the Holy Land. Inscriptions were registered by the method recognized for publishing a corpus of inscriptions – we took photos of every inscription, copied it on a transparent polyethylene sheet and recorded the precise location of an inscription. Copying was conducted very carefully so as not to damage the original. All the inscriptions available and known to us – donor, pilgrim or explanatory ones of mural compositions - were recorded.

A large majority of Georgian inscriptions of the Holy Land are accumulated in Jerusalem, on the walls of the churches and monasteries owned by the Greek Patriarchate, as well as in the museum and the treasury of this institution. Georgian inscriptions are also preserved in the church of the Nativity in Bethlehem, in the museum of the church of the Annunciation in Nazareth, in the Great Lavra of St. Sabbas the Sanctified, on the walls of the cistern in Bet-Guvrin, in the Rockefeller and the Franciscan archaeological museums.

It is noteworthy that investigation of Georgian antiquities and especially Georgian inscriptions in the Holy Land are accompanied by specific obstacles that are caused by both the political tension existing in the region and the doubts of the present owners of these antiquities fearing that the revealed historical facts might pose a threat to the current reality. Therefore, we were offered the possibility of seeing a site or an inscription and working on it only for a short time and just once. We would like to express our gratitude to the authorities of the Greek Patriarchate, representatives of the Franciscan Order and our Jewish colleagues whose assistance made it possible for us to collect this material.

The majority of the inscriptions published in the book have been photographed by art historian-photographer David Tskhadadze, photofixation of part of the inscriptions has been conducted by photographer Zurab Tsertsvadze, Nino Kvirikashvili took photos of the inscriptions in Nazareth, part of the inscriptions has been photographed by me as well. I was the one who made the copies of the inscription.

The book has an annex which deals with Georgian inscriptions found on the pieces of embroidery preserved in the churches, monasteries and museums of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. I have explored and completely

recorded a small part of these antiquities in situ (copies of the inscriptions were made, photos were taken). However, a large majority of church embroideries were read out of the illustrations found in the book published by the Greek Patriarchate in Jerusalem [Ολυμπιου Ν. 2006]

Tamila Mgaloblishvili, leader of the expeditions to the Holy Land and the inspirer of the research of the Georgian works existing there, did not live to see this publication and it is the memory of this devoted person that the book is dedicated to.

HISTORY OF RESEARCH OF GEORGIAN INSCRIPTIONS IN THE HOLY LAND

Interest in Georgian antiquities including inscriptions in Georgian society aroused at the end of the late medieval period. By the time Georgia had already lost almost all the monasteries in Palestine.

In 1757-58 Archbishop Timothe (Gabashvili) traveled around the Holy Land. He was the first Georgian who paid attention to the inscriptions preserved in Georgian churches and monasteries. Timothe Gabashvili registered the inscriptions of the Cross Monastery with particular eagerness. He directed special attention to the Georgian inscription made on the step of the patriarch's marble throne of Golgotha of the Church of the Holy Sepulcher. It mentions Abbot Joachim of the Holy Cross Monastery, who was commissioned and financed by King Leon of Kakhs to restore the chapel of the Tomb of Jesus (the Aedicula) and Golgotha. The work by Gabashvili provides a list of Georgian monasteries in Jerusalem and donor inscriptions [გაბაშვილი ტ. 1956].

In the colophon of the manuscript of 'Translations of Psalms' dated to 1807 monk Lavrenti Okribeli, who lived in the Cross Monastery of Jerusalem in 1805-1807 [Цагарели А. 1888: 114], mentions Georgian inscriptions executed on the doors of the Church of the Holy Sepulcher and the Aedicula, on the patriarch's throne of Golgotha, monasteries of the Holy Cross, St. Nicholas, St. Theodore, Abraham, and adds: "Everywhere stones and inscriptions reveal the tribulations our country has gone through" [Цагарели А. 1888: 189; ცერაძე თ., ხოფერია ლ. 2016:396] On page 314 of manuscript Jer. N36 monk Lavrenti points out the wooden door of Jerusalem (implying the large door of the Holy Sepulcher, G.G.) which bears an inscription of King Giorgi [მარი ნ. 1955:55]. The patriarch's throne of Golgotha, the Aedicula, the large wooden door and other parts of the Holy Sepulcher were consumed by big fire on 12 October 1808 [Цагарели А. 1888: 114, 190, 191, 247; Murphy-O'Connor J. 1998: 52; Pringle D. 2007: 37].

Interest in Georgian antiquities of the Holy Land did not wear off in the 19th century. Giorgi Avalishvili traveled to Jerusalem in 1819-1820. In his diaries he provides detailed description of what he experienced and saw in foreign countries and cursorily mentions Georgian inscriptions of Jerusalem too. It is noteworthy that a vast inscription of Giorgi Chikoidze (1599) read by him on the gate of the monastery of Abraham remained unnoticed to Archbishop Timothe and other

scholars of later times [ავალიშვილი გ. 1967:045, 046, 211]. The inscription is lost now.

A famous Georgian lexicographer and archaeologist Nikoloz Chubinashvili visited Jerusalem in 1845. His short report gives detailed description of historical figures along with explanatory inscriptions depicted on the walls of the Holy Cross Monastery [Цагарели А. 1894: 44-52].

While visiting Jerusalem in 1860, Bishop Porphyry Uspenski copied several inscriptions of the Holy Cross Monastery [Цагарели А. 1888: 102]. Archpriest Petre Konchoshvili, who traveled to the Holy Land, noticed a Georgian *asomtavruli* (capital) inscription “outside the door of the Holy Sepulcher, on a medium-size column on the left” [კონჭოშვილი პ. 1901:48].

Comprehensive investigation of Georgian antiquities of the Holy Land, including Georgian inscriptions, is connected with the name of Alexandre Tsagareli. He read and copied both lapidary and painted inscriptions from the walls of Georgian monasteries in Palestine. He recorded the inscriptions of the Holy Cross Monastery to perfection and even rendered graphic drawing of some of them. A. Tsagareli transferred prominent images with accompanying inscriptions on transparent paper and colencore [Цагарели А. 1888: 104]. This is how he recorded the portrait of Queen Mariam with an *asomtavruli* inscription, representation of a group of Georgian monks, Nikipore Cholokashvili’s inscription in the altar of the church and other images and inscriptions that do not exist today. The scholar did not miss out the Georgian inscriptions executed on church items of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem whose detailed description is provided at the end of the work [Цагарели А. 1888].

Study of Georgian antiquities, including inscriptions, in the Holy Land was somehow hindered after sovietization of Georgia; scientific missions of Georgian scholars to Palestine ceased, but the pursuit was undertaken by Georgian immigrant scholars. In this respect the most prominent is Grigol Peradze. In his work he surveys accounts of foreign pilgrims about Georgian monasteries in Palestine; the work has an annex dealing with Georgian inscriptions [ფერადე გ. 1995].

In 1962 the mosaic inscriptions discovered at Bir el-Qutt near Bethlehem by Virgilio Corbo [Corbo V. 1955] caught the attention of Kartvelologists again. The newly discovered *asomtavruli* inscriptions became subject of works by Mikheil Tarkhnishvili [Corbo V. 1955], Giorgi Tsereteli [წერეთელი გ. 1960], Vasil Chachanidze [ჩახანიძე ვ. 1974]. Interest in the Georgian inscriptions was maintained and several articles concerning the newly discovered inscriptions were published [Djobadze W. 1960].

A scientific expedition to Jerusalem (members of the expedition, academicians

Akaki Shanidze, Giorgi Tsereteli and poet Irakli Abashidze) was arranged between 24 October and 9 November 1960. Its main objective was to uncover and reveal the image of Shota Rustaveli and the related *asomtavruli* inscription covered with paint. In parallel with accomplishing the objective, Acad. Akaki Shanidze tried to read a badly damaged *asomtavruli* inscription made on a marble slab built in the floor near the threshold of the western door of the main church of the Holy Cross Monastery. He identified the word 'msgepss' [აბაშიძე ი. 1961:32, 33]. The scholars also managed to read an inscription on a richly ornated silver cross which they were able to look at only for a short time. The cross had been preserved in a cross-shaped cavity – *enkenion* – located under the communion table in the altar of the church [Economopoulos A. 1984: 380, fig.4; Pringle D.1998:35; Tchekhanovets Y.2018:17; fig.125]. According to the inscription, the cross was donated to the monastery by Nikipore Cholokashvili on behalf of the ruler of Megrelia Levan II Dadiani (1611-1657) in 1643. Presently, location of the cross is unknown [აბაშიძე ი. 1961:45-47]. Acad. Elene Metreveli a great contribution to the study of the history of the Georgian monasteries and the Georgian community in Jerusalem. She dedicated major part of her scholarly research to studying these problems. Although she does not provide special discussion on the epigraphic monuments, sphere of her interests is so wide that in her works she deals with almost every aspect of Georgians' activities in Palestine, including the inscriptions existing on the walls of the churches [მეტრეველი ე. 1962].

Here is the list of Georgian inscriptions in the Holy Land studied by Georgian scholars: now lost inscription from the monastery of St. Thecla in Jerusalem, which mentioned Abbot Kaikhosro Zedginidze of the Holy Cross Monastery [მიქაძე გ. 1973: 236-241]; inscriptions of historical content on an epitaphion (1505-1525) preserved at the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem and on a cloth covering the pedestal of the Golgotha Cross (1724) [ლომიძე დ. 1987:168-170, 175-176]; an embossed inscription on the icon of the Savior (13th c) preserved in the same patriarchate which mentions a certain "unworthy Saba" [სხირტლაძე ზ. 1998:21, 22]; ancient incised inscriptions from Nazareth (5th c) [ალექსიძე ზ.. 2000:10-24]; a Georgian - Greek inscription of a copper stamp ring of Catholicos Domenti III (1659-1676) preserved in the Lavra of St. Sabbas the Sanctified [გაგოშიძე ი. 2003:58-60; Gagoshidze I. 2014:105-110]; a vast embroidered donor inscription made up of letters rendered as a ligature on an aer (dimensions: 54.3 x 78.8 cm) preserved in the monastery of St. Thecla in Jerusalem (1743), which mentions Prince Mamuka, son of Giorgi VI Bagrationi of Imereti, and his spouse Darejan Dadiani [Tseradze T. 2014: 97-103].

In 1995-1996, archaeologists B. Zissu and A. Ganor tracked down two Georgian *asomtavruli* inscriptions along with various incised ones in the interior of a

rock-carved cistern at a settlement-site in a location Horvat Burgin, Israel, which is dated to the Second Temple period¹ and Byzantine epoch. The archaeologists considered the inscriptions to be Arabic [Zissu B., Ganor A. 2008: 36, 37, 38_{26, 29}, 61]. The inscriptions in question were published by archaeologist Yana Tchekhanovets [Tchekhanovets Y. 2010: 186-193; Tchekhanovets Y. 2013: 159-166].

Yana Tchekhanovets is the author of several works that deal with the facts of the Georgians' monastic life and activities in the Holy Land. In addition, the scholar also discusses many Georgian inscriptions studied before. In the work published in 2011 [Tchekhanovets Y. 2011:453-471] she deals with the issues of early period Georgian pilgrims to the Holy Land and considers Georgian pilgrims' incised inscriptions from Nazareth [ალექსიძე ზ. 2000] as well as Georgian inscriptions carved in the roadside rocks on the way leading to Mount Sinai [Van Esbroeck M. 1982:171-179]. In 2016 Tamar Pataridze and Yana Tchekhanovets jointly published an article in which the authors suggest their own interpretation of the inscriptions published by me before [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:395-422]. The work by Y. Tchekhanovets: [Tchekhanovets Y. 2018] discusses the 4th -11th cc cultural heritage monuments of Armenians, Georgians and Albanians in the Holy Land. The publication provides the history of the Georgians' activities in the Holy Land as comprehensively as possible – it discusses Greek and Georgian inscriptions in which Georgians are mentioned, as well as a hitherto unknown badly damaged Georgian (?) inscription from Ashkelon. The book also surveys architectural monuments and structural remains that had belonged to Georgians.

I first visited Israel with a film crew (leader – director Merab Tavadze) in 1990. During our three-month-long journey, we travelled through Turkey, Greece, Cyprus and eventually arrived in Israel. I was in charge of working out the route for this filmmaking expedition and visiting famous sites. Our attention was directed to such antiquities that were linked to Georgia and the Georgians. We stayed in Israel from August 2 to August 19. On our arrival at the Holy Sepulcher, I noticed Georgian inscriptions on the columns next to the gate and the door jamb. On August 7, armed with polyethylene sheet and a pen I started making copies of the inscriptions. At first local clergymen were favorably disposed to me. After working for half an hour, I had made copies of several inscriptions. I had about the same amount of work left when an elderly Greek clergyman approached me along with a policeman and told me that if I wanted to continue work, I needed to show a proper document from the municipality. We obtained the document in a few days and even met with Greek Orthodox Patriarch Diodoros I (1981-2000) of Jerusalem. With the

1 It lasted between 516 BC and 70 AD, when the Second Temple of Jerusalem existed.

obtained permission I managed to make copies of the rest of the inscriptions of the Holy Sepulcher on 18 August. Photos were taken by cinematographer G. Beridze, member of the expedition – N. Oniani and me [Gagoshidze G. 1992:134-148]. During the same trip, I managed to read and record the inscriptions from the Cross Monastery in my diary and to observe and identify several Georgian incised inscriptions on the columns of the Church of the Nativity in Bethlehem.

A large group of Georgian scholars conducted work in Israel and Palestinian Autonomy between 17 December 2001 and 1 April 2002. The expedition led by Tamila Mgaloblishvili, Doctor of Philological Sciences, comprised thirteen specialists of different fields (philology, history, art history, archaeology)² [Mgaloblishvili T. 2003a 4-11; Mgaloblishvili T. 2014:9-20]. Our objective was to search, record and study historical monuments, manuscripts and documents related to Georgians in the Holy Land (Israel and Palestine). The majority of ancient Georgian churches, monasteries and antiquities are presently owned by the Greek Patriarchate, which is why, shortly after our arrival in Israel, on December 20 we met with Patriarch Irinaios I of Jerusalem (2001-2005), who promised to give us all kinds of support. Nevertheless, it was extremely complicated and sometimes even dramatic to obtain the permission from the Patriarchate to work on the monuments. The process of working went on under time pressure and a lot of tension; frequent frustration was dispelled by the determination and dedication of the leader of the expedition Tamila Mgaloblishvili. The situation was made even graver by the tension in the region – terroristic acts in Jerusalem and the state's strict response to these acts. Despite these obstacles, outcomes of the expedition surpassed our expectations.

Since the times of Timothe Gabashvili's travels, many Georgian inscriptions have been ruined in the Holy Land. Every following generation of Georgian scholars found fewer and fewer Georgian inscriptions compared to their predecessors. This regrettable tendency continues until now. Therefore, we had absolutely explicit aims – to record all the ancient Georgian inscriptions: donor, incised and explanatory ones. From the very beginning it became clear that many Georgian inscriptions had already been lost. We could not find and, apparently, they do not exist anymore, inscriptions of the monasteries of St, Basil, St, Theodore, St. Demetrius, St. John the Baptist (near the River Jordan) [Conder C., Kitchener H.

2 Members of the expedition: Tamila Mgaloblishvili (leader), Tsisana Abuladze, Mzia Surguladze, Lili Khevsuriani, Tinatin Tseradze, Lela Khoperia, Mariam Didebulidze, Mzia Janjalia, Iulon Gagoshidze, David Tskhadadze, David Khoshtaria, Nikoloz Vacheishvili, Giorgi Gagoshidze. The group of scholars was accompanied by two nuns: Mother Eugenia (Makharadze) and Mother Thecla (Sikharulidze).

1883:217-219; Цагарელი А. 1888:250, 251]³; we could not find the 15th -16th century donor inscription from the monastery of St. Thecla which speaks about building of the fortification and the cell of the monastery by Abbot Kaikhosro Zedginidze of the Holy Cross Monastery and which had been installed in the wall of one of the structures of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem by the 1970s [მიქაძე გ. 1973]. The biggest ‘losses’ were suffered by the Holy Cross Monastery, where a lot of lapidary and painted inscriptions, donor representations and church items have been lost or destroyed. We registered and recorded 95 inscriptions, about forty of which were discovered by our expedition. Significant was exploration of Georgian inscriptions on the columns of the church of the Nativity in Bethlehem. We visited Bethlehem on 30 December, when we discovered an inscription of the western Georgian Catholicos Maxime I Machutadze (1639-1657) written in ink and several inscriptions carved on the columns standing near the transept of the church.

Here we should emphasize Kaikhosro Zedginidze’s inscription embedded the wall upside down, in the window jamb at a height of three meters from the ground level on the territory of the monastery of St. Thecla, within the space of the Greek Patriarchate. An important achievement of the expedition is making a complete record of a big part of painted inscriptions of the Holy Cross Monastery. Some of them are donor inscriptions, but a major part is explanatory inscriptions of the murals. I did not manage to transfer the inscriptions located on the vaults and the upper tier of the church on a polyethylene sheet. However, all of these inscriptions are documented on photographic films. While looking around the passages north of the main church of the Holy Cross Monastery (08.02.2002) together with Tamila Mgaloblishvili, we discovered several fragments of murals removed from the wall and marble slabs with *asomtavruli* inscriptions. The slabs were built in the floor next to the threshold of the west door of the church. They were extracted in the 1960s-70s during archaeological excavations [Economopoulos A. 1984:377-390; სხირტლაძე ზ., ხუციშვილი ნ. 1999:268] or in the early 1980s during repairs of the monastery. We transferred the slabs to the museum of the monastery, but today they are vanished without trace. Presumably, during the same repairs, a 1643 copper ring with an *asomtavruli* inscription which was fitted into the floor in the center of the church shared the same fate [აბაშიძე ი.

3 C.R. Conder and H.H. Kitchener published an outline of the Georgian inscription of the ruined monastery of St. John the Baptist situated near the River Jordan - ზ ოც ურყ(?)უნი ნნი ოსტნც(?) ლძი – God, have mercy on Ioane Osanaisdze. They considered it to be Armenian [Conder C., Kitchener H. 1883:217-219]; the inscription was read by A; Tsagareli too, who reads Ioane’s last name as ‘Osanasdze’ [Цагарели А. 1888:250, 251]; the characters are rendered as a ligature, ductus of the graphemes is elongated; according to the style, the inscription dates to the 14th -16th cc.

1989:66]. It had been transferred to the monastery museum. I made the copy of the inscription on 9 January 2002. The inscribed ring is now lost.⁴

A Georgian inscription in the monastery of j atam n was discovered during repairs carried out by Greeks in 1859. Grigol Peradze comments that neither Tsagareli nor himself were able to read it [Цагарели А. 1888: 123, 124; ფერადე გ. 1995:110, 141]. I made a copy of a fragment of the inscription on 25 December 2001; it lay on the table at the western end of the north nave of the church. Presently location of the inscription is unknown.

There was a large relief *asomtavruli* inscription of Queen Elene of Kakhs, former Elisabeth (17th c) inserted in the wall at a height of 108 cm from the paved surface on the east façade of St. Nicholas Church. The wall faces the yard of the Patriarchate which is enclosed on all sides. I made a copy of this inscription on 21 March 2002. While entering the museum of the Patriarchate situated below the church of St. Nicholas to see Georgian church items, we discovered that the inscription was completely destroyed and fragments of the graphemes of the inscription were scattered on the paving. With the aim of restoring the inscription a group comprising T. Mgaloblishvili, D. Tskhadadze, sculptor P. Gigauri and me visited Jerusalem in September 2002 [მგალობლიშვილი თ. 2003:8]. Our mission proved successful: using my copy and photos by D. Tskhadadze, P. Gigauri carved the inscription in question on the stone that had remained in the wall in five days' time. During the expedition (16-30 September), on September 19, an Israeli archaeologist Jon Seligman asked us to read a Georgian inscription executed on the lid of an early medieval sarcophagus which had been transferred from a place Umm-Leisun to Rockefeller Museum in Jerusalem [Seligman J. 2014:129-146; Seligman J. 2015:145-179]. The inscription, which mentions a Georgian bishop Iohane Purtaveli, gave rise to many interesting issues concerning the history of the Holy Land, Georgia and the Caucasus.

Research of Georgian inscriptions was carried out at other times too. In 2014 (expedition -30 March – 10 April; T. Mgaloblishvili, photographer Z. Tsertsvadze) we made copies and took photos of two *asomtavruli* inscriptions in the interior of the cistern in Horvat Burgin. One of the inscriptions was found badly damaged.

During the 2001-2002 expedition I had an opportunity to stay at the monastery of St. Sabbas the Sanctified, situated in the Judaeen Desert, for several days.⁵ Here we were able to explore works of Georgian embroidery of liturgical function,

4 In 2021, with the help of the copy made by me and the photos taken by David Tskhadadze, technologist-restorer of early non-ferrous and precious metals Ermine Maghradze made an exact copy of the inscribed ring with copper gratis and passed it to the Ambassador of Georgia to Israel Lasha Zhvania.

5 There were archaeologist Iulon Gagoshidze and photographer, art historian David Tskhadadze with me at the Lavra of St. Sabbas.

a stamp ring of Catholicos Domenti III (1659-1676). Trace of Georgian pilgrims' inscriptions which had been indicated by A. Tsagareli was not documented on the dome of the main church of the Virgin of this monastery [Цагарели А. 1888: 127]. I could not find Georgian inscriptions on the walls or marble columns of the portal of the Tomb of the Virgin that are covered with incised inscriptions made in various languages. According to the account of a European traveler John Poloner (1421), Georgians had their own altar in the church [ფერადე გ. 1995:41]. Bernardino Amico (late 16th c) points out Georgians' altar in the Tomb of the Virgin, in the middle part of the stairs, on the right side, at the east wall of St. Joachim and St. Anna Chapel [Bernardino Amico 1997:124, 125]. Trace of Georgian inscriptions was not evidenced on the facades and columns of the octagon chapel on the Mount of Olives.

As a result of our expeditions, several works were dedicated to Georgian epigraphic of the Holy Land [გაგოშიძე გ. 1992; გაგოშიძე გ. 2003; გაგოშიძე ი. 2003; გაგოშიძე გ. 2005; Gagoshidze G. 2014; Gagoshidze G. 2014a; Gagoshidze I. 2014; Tseradze T. 2014; Gagoshidze G. 2015], which convey the surveyed material as comprehensively as possible. The present publication deals with all the known Georgian lapidary and painted inscriptions from the Holy Land known to me.

The book is accompanied with an annex which provides Georgian inscriptions executed on the church items preserved in Jerusalem. Most of the inscriptions are depicted on liturgical cloths. I have explored part of them in situ and, accordingly, they are recorded thoroughly – their copies are made and photos are taken; I have not seen most of the church embroideries and I have read the inscriptions made on them only from photos and illustrations [Ολυμπιου Ν. 2006].

BETHLEHEM

Church of the Nativity of Bethlehem

In the 2nd -3rd centuries, the Grotto of the Nativity in Bethlehem was the place where Christian pilgrims congregated. In the times of Emperor Constantine the Great (+337) and his mother Queen Helena the Grotto of the Nativity ended up under the octagonal altar of a five-nave basilica. The church was consecrated in 339. Emperor Justinian I (527-565) gave an order to restore the church devastated and burnt as a result of the Samaritan uprising of 529. The octagonal space of the altar of the old church was replaced by a triconch structure. The Grotto of the Nativity is situated under its central part - the transept with apses, while two doors leading to the Grotto were arranged in the southern and northern parts of the transept. A vast space of the basilica west of the transept – four rows with eleven columns each – were divided into five naves. The red limestone of the columns is obtained from the quarry situated nearby. This church, as well as the church of the Nativity built by Constantine, had a timber roof (ill. 1).

The church of the Nativity survived the devastating raid of Persians in 614, because Persian invaders noticed a mosaic composition of the Adoration of the Magi on the façade of the church; the clothing of the magi reminded the Persians of their religious persons, which saved the church from destruction.

In the mid-twelfth century (1130-1165/69), after conquering the Holy Land by the Crusaders, the columns of the basilica were covered with saints' representations, while the walls above the columns and those of the transept were adorned with mosaic painting [Pringle D. 1993:137-157; Murphy-O'Connor J. 1998:200-205].

The present church was mainly built by Emperor Justinian in the sixth century.

According to historical sources, in medieval times Georgians also had their own altar in this church [ფერაძე გ. 1995:113; გაბაშვილი ტ. 1956:123; ნანობაშვილი მ. 2011:147, 152].

Dark red limestone columns in the interior of the church are covered with incised inscriptions and those written with ink by pilgrims of various nationalities. There are several Georgian inscriptions among them too.

Locations of inscriptions are indicated in the following order: the first and the second rows of the columns – on the left (north) and the right (south) of the central nave, location of a column is counted from west to east.

‘Tevdore’ (11th c)

A single-line epigraph written in transitional calligraphy from *nuskhakhutsuri* to *mkhedruli* on the southern side of column V (from the west) of the first row of the northern colonnade of the church of Bethlehem, at 142 cm above the floor level; area of the inscription: 2.2 x 3.2 cm; height of the characters: 2.2 cm – 0.4 cm (Fig. 1; ill.2).

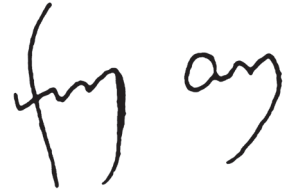

Fig. 1

ქრისტე თევდორე

Christ, have mercy on Tevdore

‘Catholicos Maxime’ (1639-1657)

A single-line *mkhedruli* inscription executed with black ink is made on the southern side of column VII (from the west) of the first row of the northern colonnade of the Church of the Nativity of Bethlehem, at 183 cm above the floor level; area of the inscription: 2.5 x 12.6 cm; height of the characters: 0.3 -1.4 cm; colon and three dots are used as punctuation marks. The copy of the inscription was made on 21 February 2002 (Fig. 2. ill.3).

Publication: [გაგოშიძე გ. 2003:35; Gagoshidze G. 2014:69, 71].

God, remember Catholicos Maxime.

Catholicos of western Georgia Maxime I Machutadze (1639-1657) traveled to Jerusalem three times and made a generous donation to the Georgian monasteries there. He died in Jerusalem in 1657 [ლომინაძე ბ. 1954:130-132]. According to Timothe Gabashvili’s account, a fresco portrayal of Worthy Maxime was depicted on the wall of the Holy Cross Monastery [გაბაშვილი ტ. 1956:82, 123].

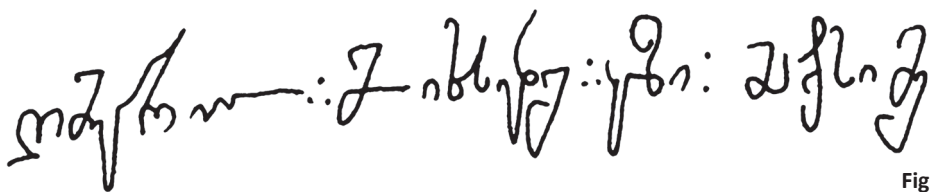

Fig. 2

‘Shoshila’ (14th -15th cc)

One word is incised with *mkhedruli* mixed with *nuskhuri* on the north-west side of column X (from the west) of the second row of the northern colonnade of the Church of the Nativity of Bethlehem, at 165 cm above the

Fig. 3

floor level; area of the inscription: 8 x 3.3 cm; height of the characters – 2.6-0.5 cm. The inscription was discovered and the copy was made on 20 May 2019 (Fig. 3, ill. 4).

შაშისაჲ (?) Shoshila (?)

There is an agape written in the synaxarion of the Holy Cross Monastery of Jerusalem recorded on 30 November by Archpriest Job Shoshileli. He had paid 1000 drachmas to the monastery. E. Metreveli suggests that, according to the calligraphy, the agape dates to the 14th -15th centuries [მეტრეველი ე. 1962:86-N86, 128-N39, pl. XL]. A village-site of Shoshileti is situated in eastern Georgia, in the Khrami Valley, Tetrtskaro Municipality.

‘Giorgi’ (?) (11th c)

A single-line angulated *asomtavruli* inscription mixed with *nuskhuri* on the northern side of column IX of the first row of the southern colonnade in Bethlehem, at 144 cm above floor level; area: 1.9 x 2.8 cm; height of the graphemes: 0.7cm -1.7 cm; diacritic mark – short horizontal line; an Armenian character was incised over grapheme “ჲ” –‘g’ later; copy made on 30 January 2001 (Fig. 4, ill. 5).

† ԿՅՂ Կ Christ have mercy on Giorgi ?

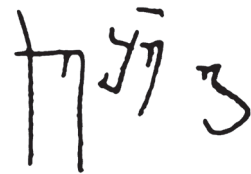

Fig. 4

‘Mikaeli’ (?) (16th -17th cc)

A single-line superficially incised angulated *asomtavruli* inscription on the west side of column XI (from the west) of the first row of southern colonnade of the Church of Bethlehem; at 135 cm above floor level; above the inscription of Nikoloz Grdzeli; area: 4.5 x 20.4 cm; height of characters: 1.5 cm-3.3 cm; diacritic mark - a short line; reading of the inscription is conjectural; the grapheme at the beginning of the inscription could be a remnant of another inscription (Fig. 5, ill. 6).

Կ Ո(?)Ի(?) ԻԻԽ(?) ԿՆ ՈՆ God forgive Mikael

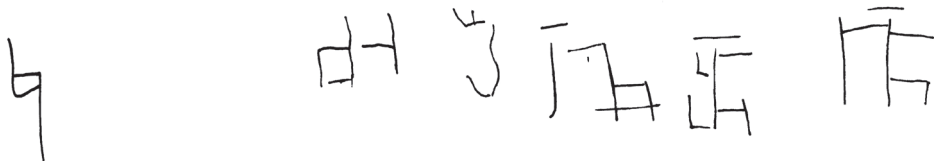

Fig. 5

‘Nikoloz grdzeli’ (14th -16th cc)

A single-line angulated *asomtavruli* inscription on the west side of column XI (from the west) of the first row of the southern colonnade of the Church of Bethlehem; at 133 cm above floor level; area: 3 cm x 12.5 cm; height of graphemes: 2.6 cm-1 cm (Fig. 6, ill. 7)

Fig. 6

ნკზს ლღს უნ ინ

God forgive Nikoloz Grdzeli

For other inscriptions of Nikoloz Grdzeli, see: churches of the Nativity of Bethlehem and the Holy Sepulcher

‘Nikoloz grdzeli’ (14th -16th cc)

A single-line angulated *asomtavruli* palimpsest inscription on the west side of column XI (from the west) of the second row of the southern colonnade of the Church of Bethlehem; at 124 cm above floor level; area: 4 cm x 10.5 cm; height of graphemes: 1.2 cm-2 cm (Fig. 7, ill. 8)

ნკზ ლღს

[God forgive] Nikoloz Grdzeli

An inscription of Ioakim Kartleli is written over this graffiti. Nikoloz Grdzeli’s inscriptions are carved at the doors of both the Church of Bethlehem and the Holy Sepulcher. Resemblance of the outline of the graphemes of these inscriptions point to the fact that they were executed by Nikoloz himself. It is remarkable that in the inscription on the door of the Holy Sepulcher character ‘k’ is reversed.

Fig. 7

‘Have mercy on thy slave’ (16th c – first half of the 17th c)

A single-line *asomtavruli* inscription on the west side of column XI (from the west) of the second row of the southern colonnade of the church of Bethlehem; at 143 cm above ground level; area: 3.5 cm x 13 cm; height of graphemes: 0.9 cm-1.3 cm; diacritic mark – short tilde (Fig. 8, ill. 9).

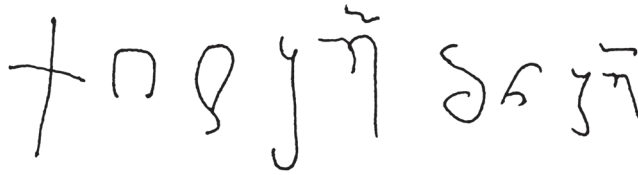

Fig. 8

† ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ ႠႠ †God have mercy on thy slave

There is an elongated cross at the beginning of the inscription. The inscription was probably carved after the column ended up in the wall separating the transept and the naves (for more detail see: inscription of Ioakim Kartleli). The inscription is fully visible, the last grapheme ‘e’ stands very close to the edge of the wall.

‘Shio’ (16th c-first half of the 17th c)

A single-line graffiti made up of angulated elongated *asomtavruli* graphemes is carved on the west part of column XI (from the west) of the second row of the southern colonnade of the Church of Bethlehem; at 136 cm above floor level; area: 6.8 cm x 13.8 cm; height of graphemes: 3.7 cm – 5.5 cm (Fig. 9, ill. 10)

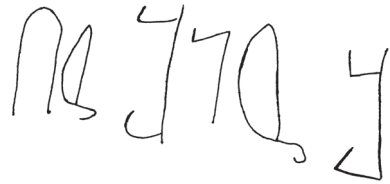

Fig. 9

ႠႠ ႠႠ ႠႠ

God have mercy on Shio

When the copy of the inscription was made (30 December 2001), the right (southern) edge of the column was covered with paint. The last grapheme of the first line of the inscription ‘e’ was uncovered following the restoration of the church in 2013-2019. I last saw the inscription in 2018, took a photo, but I did not manage to make a copy. Therefore, I am adding this grapheme to the inscription. Although the inscription is fully visible, the last character ‘e’ is very close to the edge of the wall. When the inscription was carved, presumably the wall had already been built (for more detail see: inscription of ‘Ioki Kartleli’). Shio, serf of Baadur Cholokashvili, was mentioned in the now-lost inscription made on top of the west wall of St. Theodore Church in Jerusalem – “God, forgive Cholokashvili Baadur, his brothers and brother’s children their sins, amen. St. Theodore, have mercy on the Cholokashvilis, amen, have mercy on their serf **Shio**, amen.” The inscription was read by Nikoloz Chubinashvili in 1845 [Цагарели А. 1894:47].

The inscription was obviously carved after building the partition. At the time the copy of the inscription was made (30 December 2001), the right (southern) edge of the column was covered with paint. The last grapheme of the first line ‘T’ was partly exposed after the restoration conducted in the church in 2013-2019. I last saw the inscription in 2018, took its photo; regrettably, I was unable to make a copy. Therefore, I am adding this grapheme to the inscription.

T. Pataridze and Y. Tchekhanovets consider that the diacritic combination of letters ‘loki’ cannot be deciphered as ‘lovakim’, because the latter is a name ending in a consonant [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 402, 403]; it is definitely so, but even today there are cases of expressing the names ending with consonants in a vulgarized form – using vowels at the end. In my opinion, this is what we are dealing with in the inscription from Bethlehem. ‘loki’ must definitely be a shortened form of ‘lovakim’. In addition, the authors provide unclear explanation of the following graphemes ‘k... lelidz’. After character ‘k’ one can vividly observe grapheme ‘r’, which is recorded both in the photo and the copy of the inscription. Consequently, I think identification of the word ‘kartleli’ does not arouse any doubts, while ‘dz’, which is carved more superficially than the other graphemes at the end of the inscription, is a grapheme of the inscription ‘Nikoloz Grdzeli’, which had turned into a palimpsest (see: the inscription of Nikoloz Grdzeli). Such superimposed inscriptions have been preserved in large numbers at Bethlehem.

The ‘loki Kartleli’ and Iovakim Jvaradze mentioned on the column of the Holy Sepulcher do not seem to be the same person; in these inscriptions, tilde is used in different ways in the name ‘lovakim’.

Graffiti at the passage running down to the Grotto of the Nativity (17th c) (?)

A marble slab located left (west) of the arch of the south door leading to the Grotto of the Nativity, at 179 cm above floor level, has preserved several *asomtavruli* and *nuskhuri* graphemes; height of the graphemes: 0.2 cm – 1.5 cm (Fig. 11).

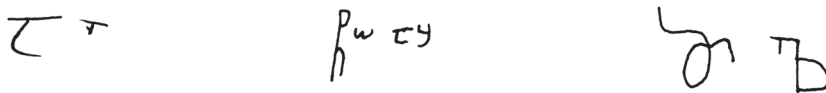

Fig. 11

Ɑ Ɑ(?) ⱭⱭ ⱭⱭ ⱭⱭ
a a (?) saint ash m l

Today the slab is covered with cloth. As is known, walls of both passages running down to the Grotto of the Nativity in Bethlehem were dressed with marble slabs under Patriarch Dositheos II of Jerusalem (1669-1707), in the 1670s [Bacci M. 2015:48].

NAZARETH

Ancient Georgian Inscriptions from Nazareth

In 1955-1960, an archaeologist and Catholic priest of Franciscan order Bellarmino Bagatti conducted archaeological excavations in the Church of the Annunciation in Nazareth (ill. 13). The excavations yielded structural remains under the ruins of a Byzantine church which must be the “Virgin’s house” documented in the travels of the 4th century pilgrim Egeria [Wilkinson J. 1973:193]. It was a place of great sanctity and worship for early Christians. Several Georgian inscriptions were uncovered among numerous pilgrim inscriptions executed in various languages. The upper chronological border of dating the inscriptions is suggested by crosses depicted on the mosaic floor of the Byzantine church. Depicting a cross on the floor was prohibited by an edict issued by Emperor Theodosius II (408-450) in 427 [Israeli Y. 2000:127]. Based on this logic, the floor belongs to a period prior to 427, and the structure under this floor which yielded pilgrim inscriptions is even older. B. Bagatti dates this old structure by the 4th c- beginning of the 5th c [Bagatti B. 1969:213-218]. The opinion contradicting the dating of the mosaic floor of the church by such an early period relies on the fact that the rules issued in the center of the empire normally reached peripheries later. Some sixth-century mosaic floors preserved in the countries of Christian orient still have images of a cross following old traditions [Taylor J. 1993 239-242]. Nevertheless, the discovered structure and the pilgrim inscriptions preserved on its plastering are very old and their latest date cannot go beyond the first half of the fifth century.

Four Georgian inscriptions from Nazareth were first published by Academician Zaza Alexidze [ალექსიძე ზ. 2000:10-25; ალექსიძე ზ. 2011:13-25]. I explored the inscriptions in situ on 1 march 2002 and made their copies. I cursorily mention these inscriptions in my publications [გაგოშიძე გ. 2003:43; Gagoshidze G. 2014:89]. The inscriptions from Nazareth are surveyed by Y. Tchakhanovets [Tchekhanovets Y. 2011:457-460; Tchekhanovets Y. 2018:193-195], B. Khurtsilava [ხურცილავა ბ. 2014a:24-31].

‘Aeti’ (?) (late 4th c- early 5th c)

An *asomtavruli* inscription is incised on the plastering of the base of a column; the base is exhibited in Nazareth Annunciation Museum; area: 6cm x 9.8 cm; height of graphemes: 2.5 cm-5.6cm (Fig. 12, ill. 14).

ⲤⲚⲓ Aeti

Z. Alexidze trustworthily reads the first grapheme 'a' of the inscription [ალექსიძე ზ. 2000:21, 24; ალექსიძე ზ. 2011:13-25]. Y. Tchakhanovets repeats Z. Alexidze's reading [Tchekhanovets Y. 2011:457-460].

Fig. 12

Four graphemes are clearly visible in the inscription. The second grapheme, which is copied incorrectly, must be 'e' or 'i'. I think it is the name of pilgrim – Aeti.

Giorgi (?) (late 4th c- early 5th c)

A single-line *asomtavruli* inscription on the plastering; preserved in Nazareth Annunciation Museum. Area of the inscription: 2 cm x 11.4 cm; height of graphemes: 2 cm – 0.7 cm; diacritic mark – horizontal line (Fig. 13, ill. 15).

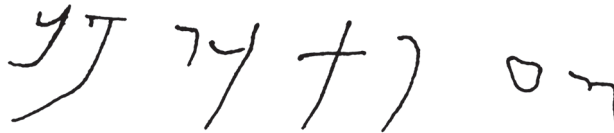

Fig. 13

ⲄⲚⲓ Ⲥⲓⲛⲓ Ⲛ(?) Jesus Christ have mercy on G (?)

This is a conjectural reading of Z. Alexidze, the first publisher of the inscription [ალექსიძე ზ. 2000:10-25; ალექსიძე ზ. 2011:22]. However, it should be noted that it is difficult to read grapheme 'g' with absolute certainty and, accordingly, the name 'Giorgi' raises certain doubts. The grapheme has a line extended to the left and a vertical one, which can be part of letter 'e' as well. According to paleographical features, the inscription does not look like an early sample, but in this case we have to consider archaeological context, which dates it by an early period. Z. Alexidze's reading is shared by Y. Tchekhanovets [Tchekhanovets Y. 2011:459].

'L(?) in k' (late 4th c – early 5th c)

Three *asomtavruli* graphemes incised on the plastering are preserved at the Nazareth Annunciation Museum. The inscription is incised above the graffiti 'Giorgi (?)'; area of the inscription: 2.3cm x 6.4 cm; height of graphemes: 0.5 cm – 2 cm (Fig. 14, ill. 16).

Fig. 14

Ⲛ(?)Ⲛⲓ ⲕ l(?)in k

Z. Alexidze reads it as 'livn k'; the author does not consider this reading unquestionable [ალექსიძე ზ. 2000, pp. 10-25; ალექსიძე ზ. 2011:22].

Tchekhanovets identifies only grapheme 'k' in this inscription [Tchekhanovets Y. 2011:457].

Our reading is also conjectural, we cannot assert it, but letters 'i. n. k' can be observed relatively clearly; only the side of the first grapheme is visible.

'Paul the Apostle' (late 4th c- early 5th c)

Fragment of a two-line incised angulated *asomtavruli* inscription on the plastering; preserved in the Nazareth Annunciation Museum. Area of the inscription: 3.1 cm x 5.4 cm; height of graphemes: 1.5 cm – 1.9cm (Fig. 15, ill. 17).

ⴏⴎⴏ	Paul
ⴎⴏ	Apostle

First published by Z. Alexidze; I share his conjectural reading [ალექსიძე ზ. 2000:21; ალექსიძე ზ. 2011:13-25]. Also published by Tchekhanovets [Tchekhanovets Y. 2011:459].

Fig. 15

JERUSALEM

The Holy Sepulcher

The church of the Holy Sepulcher is situated in the center of the Old City of Jerusalem (Fig. 18). It is a large structure which unifies holy sites where Jesus was crucified, was buried, the True Cross was discovered and many other chapels. Here the holiest sites are the Tomb of Christ – Aedicula and a niche called Calvary or Golgotha (Fig. 19, il. 20).

In the first century the site was situated beyond the city wall. The first Christians of Jerusalem would regularly gather here to pray. It was here that, with the aim of humiliating Christians, in 135 Emperor Adrian ordered that a temple dedicated to a pagan goddess Venus be built.

In 325, on the initiative of Queen Helena, mother of Emperor Constantine (†337), they started excavations to look for the Holy Cross. The excavations revealed a rock-cut tomb of Christ and, nearby, deep under the ground- the True Cross with two other crosses of the two thieves tortured along with the Savior.

In 326 Emperor Constantine of Byzantine decided to start construction of a vast complex at the site. Construction finished in 335. The tomb of Christ – the aedicula, which had the entrance on the east, was embellished with a canopy resting on columns. A large five-nave basilica was built east of the tomb. There was a courtyard (referred to as Triportico) with gates on three sides between the basilica and the Aedicula, which was enclosed within a large round structure – rotunda. The cross of the Savior stood atop the rock – Golgotha - near the south wall of the basilica.

In 614 Persians ravaged Jerusalem and destroyed the complex of the Holy Sepulcher built by Constantine. Persians captured the True Cross, which was returned by Caesar Heraclius of Byzantine in 629.

The Church of the Holy Sepulcher was built by Abbot Modestus of the monastery of St. Theodosius in the 620s. The new structure was much more humble than the church built by Constantine.

In 1009 the church was totally destroyed by the ruler of Egypt Al-Hakim (996-1021).

The Holy Sepulcher was built during the reign of Constantine IX Monomachos (1042-1055), Emperor of Byzantine, in 1048. Georgians also seem to have been involved in this affair.

In 1099 Jerusalem was conquered by the Crusaders. After 50 years from the conquest – in 1149 – the Crusaders completed building of a new complex of the Holy Sepulcher. The church reached us almost intact. The main, south façade of the church is connected to the paved courtyard. There are two wide doors arranged in this wall. The eastern one was built up in 1187 after the Crusaders were defeated by Salah Ad-Din [Murphy-O'Connor J. 1998:45-57; Biddle M 1999; ცერაძე თ., გაგომიძე გ. 2007].

The earliest evidence of Georgian clergy being established in the Church of the Holy Sepulcher belongs to the 970s [მეტრეველი ე. 1984:79, 80]. From the 1040s Georgian community is the owner of one of the most sacred sites -Golgotha – in the Church of the Holy Sepulcher [ცერაძე თ., გაგომიძე გ. 2007:18]. Georgian brethren gained particular strength in the 13th -16th centuries, when the Holy Land was controlled by Egyptian Mamelukes. In his book, which provides description and drawings of the churches in the Holy Land (1593-1597), an Italian missionary Bernardino Amico points out the holy sites that belonged to Georgians [Bernardino Amico 1997:88-90, 102].

Large-scale restoration works were conducted in the Church of the Holy Sepulcher with financial support of King Leon of Kakhs (1520-1574) in 1533-1536. A Georgian inscription was carved on the marble step of the patriarch's throne in Golgotha to commemorate this fact. As the inscription said, King Leon of Kakhs sent the abbot of the Holy Cross Monastery Joachim to Jerusalem to rebuild the destroyed chapel of the Holy Sepulcher and Golgotha [Царатели А. 1888:247]. The patriarch's throne with the Georgian inscription and the chapel of the Holy Sepulcher were consumed by big fire in 1808.

The main door of the Church of the Holy Sepulcher is arranged in the south wall. There are grey and dark green marble columns situated on both sides of the door. The columns are spolia and are parts of an ancient structure. The built-up entrance on the east of the door is decorated in the same way. The columns next to the door are covered with pilgrim inscriptions. Among Greek, Latin, Syrian, Arabic, Armenian incised and painted inscriptions are seventeen Georgian *asomtavruli* and *nuskhakutsuri* graffiti too. I could not observe any Georgian inscriptions on the columns near the built-up door and, as it does not seem there are any such inscriptions there. The inscriptions are made with a pointed tool and none of them has a date. Their lower chronological border is the 1140s (the church was consecrated in 1149), when the door of the newly built church was embellished with marble columns of an earlier structure. Presence of the graffiti only on the columns located near the door points to the fact that they were made only after the columns became decorative elements of the door. The door of the church and its adjacent walls was a prestigious place for pilgrims to render inscriptions on. In

terms of style, the characters of the graffiti resemble each other (the horizontal line of ‘a’ is separated from its body, the left end of the upper horizontal line of graphemes ‘i’, ‘k’, ‘m’ is directed upwards, foot of ‘o’ goes downwards) and are defined by the 13th -17th centuries. Carving of an inscription on the walls of the Church of the Holy Sepulcher was not available for everyone – they needed to have certain privileges and the right to do so. The conclusions made as a result of paleographical analysis of the inscriptions are in full compliance with historical data – Georgian inscriptions in the Holy Sepulcher were carved at the time when Georgians owned sites of worship in this church.

The inscriptions are discussed in the following order: rows of columns on the left (west) and the right (east) of the door.

‘Sopron’ (end of 13th c – 14th c)

A three-line *asomtavruli* graffiti on the left (west) jamb of the door of the Holy Sepulcher; at 290 cm above ground; area of the inscription: 22.5 x 12 cm; height of graphemes: 6cm – 3cm; diacritic mark: a short horizontal line with upturned ends; graphemes “Φ” - “p” და “ი” - “r” are rendered as ligature (Fig. 16, ill. 21).

Publications: [გაგომიძე გ. 1992:138, 139; გაგომიძე გ. 2003:36; Gagoshidze G. 2014:71; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:406, 407].

სფნო
 †წო ყ
 სფი

Tomb of Christ, have mercy on Sopron.

The Jerusalem Patriarchal Library preserves Ekvtime Atoneli’s translation of the Homilies on the Gospel of John by John Chrysostom which bears a later period colophon: ‘Sinful Sopron, disciple of all’ [მარო ნ. 1955:68]. In previous surveys I considered it possible to identify the Sopron of this inscription with Sopron, former Saba, mentioned in the graffiti carved on the west façade of the church of St. Nicholas of Jerusalem. The latter was a renowned bookbinder in Jerusalem in the 15th -16th centuries [გაგომიძე გ. 2003:36; Gagoshidze G. 2014: 71, 72, 74] (see: Georgian inscriptions of the church of St. Nicholas). For the present I think that ‘Sopron’ mentioned in the inscription carved on the wall of the Holy Sepulcher and ‘Sopron, former Saba’ from the inscription of

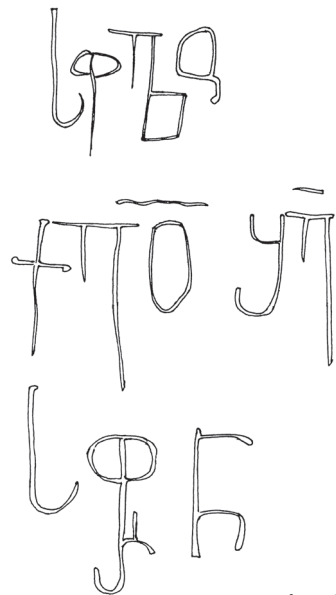

Fig. 16

St. Nicholas Church are different persons and the inscriptions should also be dated to different times; the inscriptions differ from each other by the outline of the graphemes – the characters in the inscription of the church of St. Nicholas feature exaggerated shapes typical of the 15th -16th centuries, while the inscription of the Holy Sepulcher dates to the late 13th century or the 14th century given simple and elongated contours. It is noteworthy that the famous bookbinder living in the 15th -16th centuries is everywhere referred to as ‘Sopron, former Saba’, but only ‘Sopron’ is documented in the inscription of the Holy Sepulcher.

Pataridze and Tchekhanovets believe that the ‘Sopron’ mentioned in the inscription of the Holy Sepulcher and the ‘Sopron, former Saba’ from the church of St. Nicholas are one and the same person [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:406, 407].

The Sopron mentioned in the inscription carved on the door jamb of the Holy Sepulcher seems to have been a prominent person. He does not carve his inscription on the columns where numerous pilgrims do, but on a special place, on the door jamb above the paved floor.

‘Bartlome’ (late 15th c – early 16th c)

A single-line *asomtavruli* inscription on the first column left of the door; on the right side of the column; at 199 cm above the stone floor; area of the inscription: 8.5 x 3 cm; height of graphemes: 1.4 cm – 0.7cm; diacritic mark: a short wavy line (Fig. 17, ill. 22).

Publication: [გაგომიძე გ. 1992: 144; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:401].

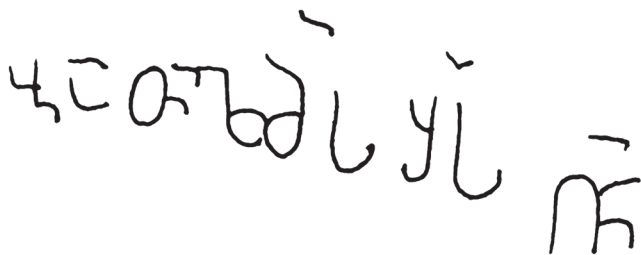

Fig. 17

ჲცთუბჲს ყს იწ

God, have mercy on Bartlome.

A letter of the ‘former monk Bartlome of the Holy Cross Monastery dates to the end of the 15th century and beginning of the 16th century [ბერძნობელიძე მ. 1989:26, 11]. Bartlome, the monk of the Holy Sepulchre, is mentioned in the colophon of a manuscript *-the Pearl* by John Chrysostom E 16 (E113; G150b) – preserved in Petersburg. A. Tsagareli presumes that this colophon dates to the

14th -17th cc [Цагарели А. 1888: 192; ცერაძე თ., ხოფერია ლ. გაგომიძე გ.2016:683]. After leaving the Holy Cross Monastery, monk Bartlome became a member of the Georgian brethren of the Holy Sepulchre.

‘Giorgi’ (14th -16th cc)

A single-line *nuskhuri* inscription on the first column left of the door; at 146 cm above the stone floor; area: 2.5 x 2 cm; height of graphemes: 1.8 – 0.5 cm; no diacritic mark is used (Fig. 18, ill. 23)

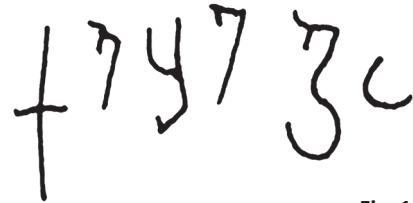

Fig. 18

Publication: [გაგომიძე გ.1992:144].

ქრისტე, მიეცე
Christ, have mercy on Giorgi.

‘Tomb of Christ’ (14th -16th cc)

A two-line *asomtavruli* inscription carved on the first column left of the door; at 100cm above the ground level; area: 9.5 x 6.3 cm; height of graphemes: 1.5 -0.9 cm; a carved cross with two-pronged ends divides the first word; diacritic mark: a horizontal line with dots at both ends (Fig. 19, ill. 24)

Publication: [გაგომიძე გ. 1992:143; Pataridze T., Rchekhanovets Y. 2016:406]

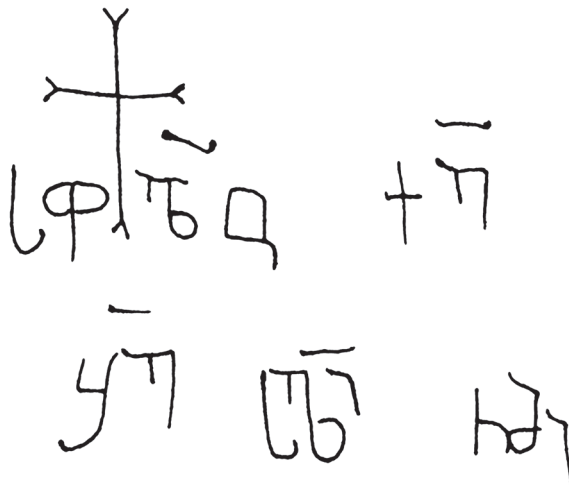

Fig. 19

საფლავი ქრისტე
მე სული ჩემი
Tomb of Christ | have mercy on my soul.

‘Nikoloz Grdzeli’ (14th -16th cc)

A single-line angulated *asomtavruli* inscription on the eastern facet of the base of the first column left of the door; at 46 cm above the stone floor; area: 14.5 x 2.5 cm; height of graphemes: 2.3 – 0.5 cm; grapheme “ბ” – ‘k’ is reversed (Fig. 20, ill. 25).

Publication: [გაგომიძე გ. 1992:140; გაგომიძე გ. 2003: 35, 36; Gagoshidze G. 2014:74, 75; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:405].

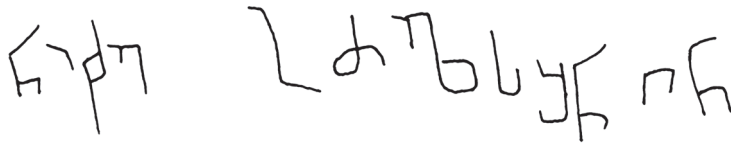

Fig. 20

ნ^ჲ ჴ^ჲ ჴ^ჲს^ჲ ყ^ჲ ნ^ჲ

God, have mercy on Nikoloz Grdzeli.

This inscription is damaged due to a deep crack developed on the column. Two inscriptions of the same person are made on the columns of the Church of the Nativity in Bethlehem.

‘Ioseb’ (14th -15th cc)

A two-line *asomtavruli* inscription on the second (middle) column left of the door of the Holy Sepulchre; at 190 cm above the ground level; area: 7 x 6 cm; height of graphemes: 4cm – 1.5 cm; diacritic marks: a short horizontal line with dots at the ends, ends of the graphemes are ornamented with dots (Fig. 21, ill. 26).

Publication: [გაგომიძე გ. 1992:142,143; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:403-405].

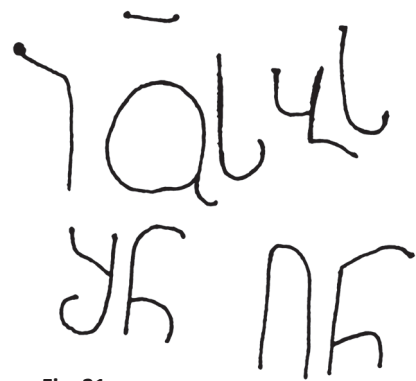

Fig. 21

ᲒᲐᲗᲗ

ყ^ჲ ნ^ჲ

God, forgive Ioseb

Many Georgian figures serving in Jerusalem were called Ioseb. Three of the abbots of the Holy Cross Monastery of Jerusalem were called Ioseb: the first led the monastery at the end of the 14th century or the beginning of the 15th century, the second – Archimandrite Ioseb was the abbot in the late 16th century, and the third – appears in 1666 [მებტრეველი ე. 1962:37, 40].

Colophons of the manuscripts hold information about a famous bookbinder Ioseb Khuntusdze, who was a monk at the Holy Sepulchre in Jerusalem [Цагарели А. 1888:153, 174]; Blakes considers him to be a person of the 17th century [Blake R. 1924:400]; according to the survey of Pataridze and Tchekhanovets, Ioseb Khuntusdze served in the 15th century [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:405].

‘Kristeo’ (14th -16th cc)

An unfinished *asomtavruli* graffiti on the second (middle) column left of the door; at 112 cm above the ground; area: 3 x 2.5 cm; height of graphemes: 2.5cm – 1.7 cm. The inscription is rendered left of the one ‘Iovakim Jvaradze’, former Toma (Fig. 22, ill. 27).

Publication: [გაგომიძე გ. 1992:141]

†Q Christ

Fig. 22

‘Shota’ (12th c (?), 13th -14th cc)

A word comprising two *asomtavruli* graphemes on the second column left of the door; at 156 cm above the ground: area: 1.7 x 1.2 cm; height of graphemes: 1.2 cm-1 cm; Calvary Cross with two radials is carved left of the word (Fig. 23, ill. 28).

† ႠႢ Ⴀ Ⴁ (o) t (a)

A later graffiti is scratched upon the inscription; the name ‘Shota’ could be linked with the agape of Shota the Treasurer written in the synodikon of the Holy Cross Monastery, which was written in the 12th century or the turn of the 13th century [მეტრეველი ე. 1962: 108, 109, 178, 179] and with a portrayal of Shota Rustaveli depicted on the south-west column of the Holy Cross Monastery.

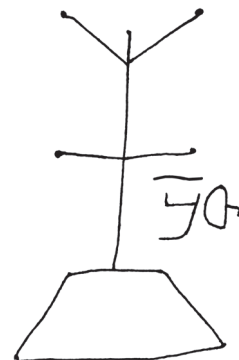

Fig. 23

‘Iovakim Jvaradze, former Toma’ (14th -16th cc)

A seven-line *asomtavruli* inscription on the second (middle) column left of the door;⁶ at 106 cm above the ground; area: 23. 5 x 16 cm; height of graphemes: 5.5 cm-0.3 cm; diacritic mark: a straight line and a wavy line; a cross with dots on the sides and two crosses with two-prong ends are carved in the middle of the

6 The column with a deep crack in the lower part. According to oral tradition, cracking of the column is connected to the miracle that took place on Holy Saturday in 1579 [ცერაძე თ., გაგომიძე გ. 2007:7, 9].

inscription; punctuation mark: three dots; some words feature contraction of the final syllables (Fig. 24, ill. 29).

Publications: [გაგომიძე გ. 1992: 140-142; გაგომიძე გ. 2003:37; Gagoshidze G. 2014:75-77; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:401-403].

ႡႠႠ
 ႡႠ ႡႠ ႡႠ
 ႡႠႠႠ ႡႠ ႡႠႠႠ
 ႡႠႠ ႡႠႠႠ ႡႠႠ
 ႡႠႠႠ
 ႡႠႠႠ
 ႡႠႠ ႡႠႠ

Cross of Christ and Tomb of Christ, have mercy on Jvaridze Iovakim, former Toma; God, forgive those who commemorate me.

I published the inscription in the first work [გაგომიძე გ. 1992: 140-142] as two independent graffiti (N4, N5) with an explanation that they might be one inscription, because, if we break the text at Jvaridze' and consider it independent from 'Iovakim, former Toma', the latter seems to be lacking the beginning – there is no addressee, it is unclear who and what he is asking for when he asks God to forgive those who commemorate him. This circumstance and close resemblance between the characters convinced me that we were dealing with a single inscription incised by the same person and, therefore, I am publishing it here as one inscription.

P. Konchoshvili reads the inscription as follows: Christ Saviour, have mercy on Jarvar..." [კონჭოშვილი პ. 1901: 48]; T. Pataridze and Y. Tchekhanovets read it as 'Jeadze', they cannot observe the hooked foot of grapheme 'v' extended to the right, although it is clearly visible both in the photo and the copy made by me. Thus, it is highly likely that it is a family name 'Jvaridze' that is written here (for the family name Jvaridze see: [მაისურაძე ი. 1990:244]).

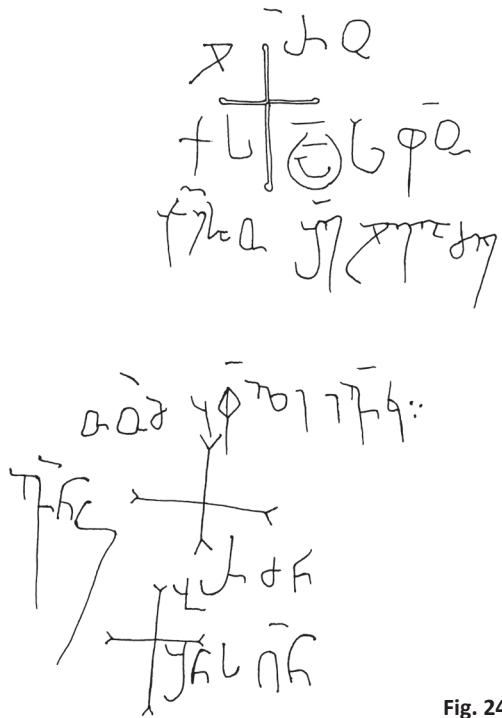

Fig. 24

Researchers Pataridze and Tchekhanovets believe that there are two different inscriptions here and consider the inscription ‘Iovakime, former Toma’ separately; they suggest that Iovakime could have been the abbot of the Holy Cross Monastery in 1538 [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:401-403]; possibility of identification of ‘Iovakime, former Toma’, evidenced in the inscription, with Abbot Iovakime is discussed in my surveys too [გაგომბიძე გ. 2003:37; Gagoshidze G. 2014: 75-77]. In fact, this inscription could be speaking about the renowned Abbot Iovakime, who arrived in the Holy Land on the order of King Levan of Kakhs (1520-1574) [Цагарели Ал. 1888:247]; however, we do not possess other data except for the name Iovakime for such identification. In my opinion, the outlines of the graphemes point to an earlier phase of the indicated chronological period (14th -16th cc).

‘Christ have mercy’ (13th -14th cc)

A single-line *asomtavruli* inscription on the base (western facet) of the first column right of the door; at 56 cm above the ground; area of the inscription: 3.3. x 2.7 cm; height of graphemes: 2 cm-1.3 cm; diacritic mark: a short line (Fig. 25. Ill. 30).

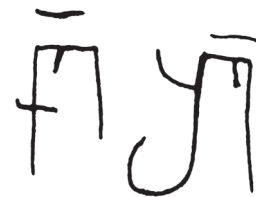

Fig. 25

Publication: [გაგომბიძე გ. 1992:144].

ქ~ႂ ႂ~ႂ

Christ, have mercy

‘g’ (14th -16th cc)

An *asomtavruli* grapheme ‘g’ is carved on the shaft of the base of the first column right of the door, left of the graffiti ‘Davit’ at 71 cm above the stone floor; height of grapheme: 1.4 cm (Fig. 26, ill. 31).

Fig. 26

ႂ g

‘Davit’ (14th -16th cc)

A single-line *asomtavruli* inscription on the base of the first column right of the door; at 67 cm above the ground; area: 11 x 2.5 cm; height of graphemes: 1.8cm – 0.9 cm; punctuation mark: colon; no diacritic mark is used (Fig. 27, ill. 32).

Publication: [გაგომბიძე გ. 1992:145; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:407].

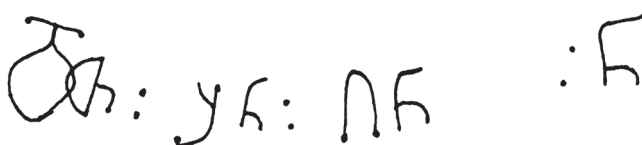

Fig. 27

ოღ: ოფ: ოფ ო

God, forgive Davit, amen.

‘Ioseb’ (14th -16th cc)

A single-line angulated graffiti in *asomtavruli* mixed with *nuskhuri* on the shaft of the base of the first column right of the door; at 63 cm above the stone floor; area of the inscription: 7 x 4.5 cm; height of graphemes: 2.5cm-0.7cm; diacritic mark: a short straight line; grapheme ‘o’ is written in *nuskhuri* (Fig. 28, ill. 33).

Fig. 28

Publication: [გაგომიძე გ. 1992:144, 145; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:407]

ქ~ႀ ႀႀ ႀ~ႀႀ Christ have merc on Ioseb

Pataridze and Tchekhanovets do not exclude that it could be a contracted form of name ‘Iosia [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:407].

‘Eklesia’ (14th -16th cc)

Two *asomtavruli* graphemes carved on the second column right of the door; at 136 cm above the stone floor; area of the inscription: 2.5 x 1.8 cm; height of graphemes: 2.3 – 1.5 cm (Fig. 29, ill. 34).

Fig. 29

ႀႀ eklesia

‘Germanozs’ (14th c)

A single-line *asomtavruli* inscription made up of elongated graphemes on the second column right of the door; at 120 cm from the floor; area of the inscription: 7 x 4.5 cm; height of graphemes: 4.5cm – 3 cm; the graffiti is unfinished, the name is in dative case (Fig. 30, ill. 35).

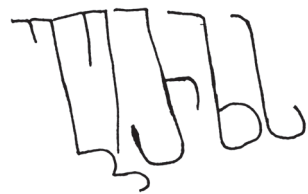

Fig. 30

Publications: [გაგომიძე გ. 1992: 145, 146; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:410].

ႀႀႀႀ Germanozs

Several persons serving in the Holy Cross Monastery of Jerusalem are known under this name: in the second half of the 14th century a Germanoz was the abbot of the Holy Cross Monastery. He made a *mkhedruli* inscription on manuscript

Jer N44: ‘Tomb of Christ, give me, the sinful abbot, comfort and forgive my sins’ [მეტრეველი ე. 1962:36, 37]. The book of the Holy Cross Monastery – the Life of Basil the Great (1056) – was later embellished by a certain Germane Ezdavelidze [Цагарели А. 1888: 173, 174; მარი ნ. 1955:19]. A. Tsagareli saw an orarion in the treasury of the Church of the Resurrection (in the inscription the orarion is referred to as a ‘shoulder strap’); the monk of the Holy Cross Monastery Germane had it made and donated to the Holy Sepulchre and the Holy Cross Monastery [Цагарели А.1888: 250].

In my opinion, the inscription made up of refined characters of elongated duc-tus must have been carved in the 14th century. Similarity of the name mentioned in the inscription and that of the abbot of the Holy Cross Monastery who served there in the 14th century – ‘Germanoz’- makes me think that they are one and the same person. Commemoration of Abbot Germanoz is provided in the synodikon of the Georgian church on Mount Sinai [კლდიაშვილი დ. 2008:165].

‘Ashot’ (14th -15th cc)

A two-line *asomtavruli* inscription is executed on the second column right of the door; at 135 cm above the stone floor; area of the inscription: 11 x 5.5 cm; height of graphemes: 2cm -1.5cm; no punctuation or diacritic marks; a cross is carved at the beginning of the graffiti (Fig. 31, ill. 36).

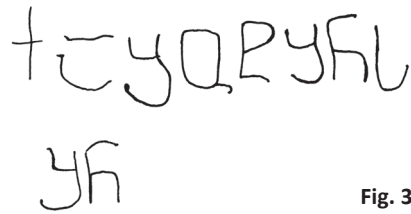

Fig. 31

Publications: [გაგომიძე გ. 1992:147; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016: 409, 410]

† ԾԿՁԸԿԻՆ

ԿՆ

†Forgive Ashot | help him

In the first publication I read this inscription as: ‘Forgive Ashot Տն...’[გაგომიძე გ. 1992:147].

Pataridze and Tchekhanovets interpret the inscription as follows: ‘Help your Ashot’. In their opinion, Ashot is an obviously Armenian name and it is likely that this person too must have been a Chalcedonic Armenian [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:409].

‘Mate-Grigol’ (14th -16th cc)

A two-line angular *asomtavruli* inscription with a *nuskhuri* grapheme ‘a’ is carved on the second column right of the door; at 123 cm above the stone

floor; area of the inscription: 10.5 x 5.5. cm;
height of graphemes: 2.5cm -0.7 cm (Fig.
32, ill. 37).

ჴ.ღ.ი ინ ყნ

ღღზს

Mate God forgive Grigol.

I think the text will be more consecutive

if we read it as:

God, forgive Mate Grigol.

Mate Grigol is a person unknown to us. Two different persons bearing this name are documented in the colophon of a liturgical collection (Sin. 76) of Mount Sinai of the 12th -14th cc: teacher Grigol and his pupil Mate. “God forgive Mate, who wrote this and was brought up by Grigol, amen” [გვარამია რ., მეტრეველი ე., ჭანკიევი ც., ლ.ხევსურიათი ლ., ჯღამაია ლ. 1987:149].

Pataridze and Tchekhanovets believe that these are two different inscriptions, as they are written in different handwriting. It might be so, but the lines are carved in close sequence, the lower line is aligned with the upper one which makes me think it is a single inscription.

Fig. 32

Monastery of Abraham

This minor monastery is situated east of the south yard of the Holy Sepulcher. The door arranged in the southernmost part of the east wall of the yard leads to the terrace from where there is a view over the atrium. The church of Abraham adjoins the exterior of Golgotha; nearby is a large refectory; there are monks' cells around. The church is a large right-angled space extended on a west-east axis. It is covered with three groin vaults. On the east there is a rectangular altar lit by three windows; a large iconostasis is erected in front of the altar (ill. 38). The door arranged in the south wall and several steps lead us into the church. Once the door was an opening of a window. In old times the church door was arranged in the west wall, but now it is narrowed and converted into a window. Windows of the church are arranged rather high and end with pointed arches. In the interior the walls are covered with 19th century murals. Previously, the church was directly linked with the niche of Golgotha.

Giorgi Avalishvili (traveled in Jerusalem in 1819-1820) read a Georgian *mkhedruli* inscription dated by 11 September 1599, conjecturally above the west door of the gate of the church of Abraham. The inscription remained unnoticed by other scholars. Presently, the inscription does not exist. Petre Konchoshvili, who

visited Jerusalem in 1899, writes: “Now the monastery (of Abraham- G.G.) is owned by Greeks, who have totally destroyed this Georgian inscription, like in other churches that Georgians had built in Palestine” [კონჭოშვილი პ. 1901:28]. The text of the inscription said that Prince Ioane Abashidze sent nobleman Giorgi Chikoidze to Jerusalem with a certain amount of money to have the monastery restored. Giorgi Chikoidze fulfilled the task for which he asked the readers to pray for him [ავალიშვილი გ. 1967:045, 046, 211]. The monastery of patriarch Abraham in Jerusalem was under protection of the family of Abashidze from at least the 16th century [ხურცილავა ბ. 2016a:12-19].

Donor inscription of Giorgi Abashidze (1700)

A two-line *mkhedruli* inscription is carved on a hewn stone slab fitted in the west wall left (west) of the door; at 83 cm above the stone floor; the same slab has a four-line Greek inscription of the similar content above the Georgian one; area of the inscription: 84 x 17 cm; height of graphemes: 6.3 cm- 0.9 cm. Characters of the inscription are rendered in a cursive writing; a short horizontal line used as a diacritic mark has a two-pronged end; punctuation mark – three dots. The inscription was read by N. Chubinasvili [Цагарели А. 1894: 47] and A. Tsagareli [Цагарели А. 1888: 250]. The inscription was removed from the wall during the repairs carried out in 2015. Presently it is returned to its original place. I made a copy of the inscription on 4 January 2002 (Fig. 33, ill. 39).

New publications: [გაგოშიძე გ. 2003:42; Gagoshidze G. 2014:80].

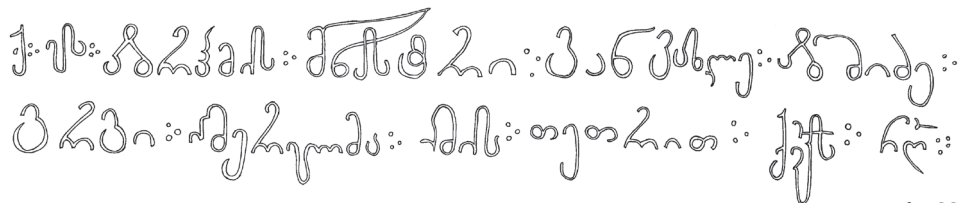

Fig. 33

Christ, I, Giorgi Abashidze of Imereti, restored this monastery of Abraham with my money in koronikon 1700

Giorgi Abashidze (†1722) was one of the powerful and influential princes who carried out active state policy [სოსელია ო. 1973: 153-209]. At the same time, Giorgi Abashidze pursued cultural and building activities. Apart from restoring the church of Abraham in Jerusalem, Giorgi Abashidze donated a richly ornated gospel (15th -16th cc) to the Holy Sepulcher. The colophon mentions Giorgi Abashidze, his spouse Gulkan Lortkipanidze, sons – Levan, Bezhan and Malachia. The gospel is referred to as the ‘Golden Gospel’ by the donors [ცერაძე თ., ცხადაძე დ. 2013].

Monastery of St. Thecla

The monastery is situated west of the Holy Sepulcher, on the territory of the Greek Orthodox Patriarchate. The hall-type space is covered with two groin vaults rested on a pair of pilasters. There is a semi-circular apse on the east which is flanked by two small apses on the north and the south. The main door of the church is arranged in the west wall. Doors are arranged in the western edges of the south and north walls. The door of the south wall is built up at present. The north door has preserved old shapes; it is covered with an architrave, and the lunette on the top is blocked up now. The lunette is surrounded by a pointed decorative arch. According to Denis Pringle, the church has maintained its old shapes; in the Middle Ages it was covered with a dome rested on squinches just like the Trinity Church of the complex of the Holy Sepulcher (Pringle D. 2007:382, 383). This monastery was owned by Georgians probably from the 13th -14th centuries [ჭანტეშ რ. 1921:17, 18]. It is noteworthy that the monastery has preserved facts of the life and building activities of Georgians. There was an *asomtavruli* inscription on the wall of the enclosure east of the church of Thecla (?). It mentioned Kaikhosro Zedginidze, builder of this enclosure and the cell (turn of the 16th century). Today the enclosure operates as the wall of the street of the Christian quarter. It is the place from where one can get to the south gate of the Holy Sepulcher with a small turning and stairs. I think it is this wall that the inscription must have been made on: ***Christ, I, Abbot Kaikhosro Zedginidze of the Holy Cross Monastery, had this enclosure and the cell built. Holy Maid of God, Martyr Thecla, protect Kaikhosro and forgive his family, amen*** [მოდუბეძე გ. 1971:236-241] (ill. 40). Today the inscription does not exist. Apparently, it was consumed by repairs conducted in the Greek Patriarchate. The second Georgian *asomtavruli* inscription carved on a limestone slab (size: 25.8 x 54.2 cm) is embedded in the window jamb of one of the cells situated near the monastery of St. Thecla on the territory of the Patriarchate.

Building inscription of Kaikhosro Zedginidze at the Monastery of Thecla (turn of the 15th -16th cc)

A seven-line *asomtavruli* inscription carved on a limestone slab (size: 54 x 25.8 cm) fitted upside down in the masonry is situated next to the church of St. Thecla, on the premises of the Greek Patriarchate, near the window of one of the cells at a height of 313 cm above the ground. The inscription was spotted by a member of our expedition (2001-2002), art historian Nikoloz Vacheishvili on 3 January 2002. I made a copy of the inscription on 16 February 2002. The inscription is accommodated in a patterned frame which is reminiscent of the frame of the now-lost *asomtavruli* inscription from the same monastery [მოდუბეძე გ. 1971; Стовбун И:

1979] (Fig. 40). An elongated cross is depicted at the beginning of the inscription; area of the inscription: 37.3. x 19.2 cm; height of graphemes: 3.4 cm – 0.6 cm; there is a square cavity cut on the stone surface between the first and the second lines; punctuation marks: colon and three dots; diacritic mark: a short horizontal line (Fig. 34, ill. 41).

Publications: [გაგოშიძე გ. 2003:38, 39; Gagoshidze G. 2014:73, 80].

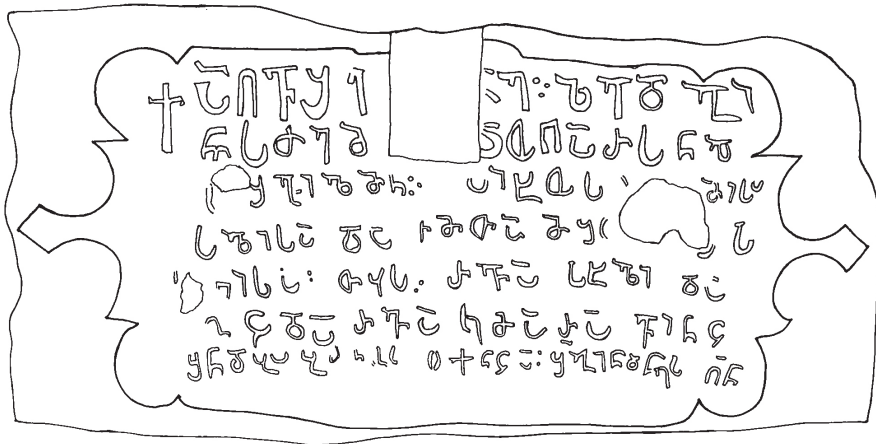

Fig. 34

† წიგნიწიგნი: ნიგნი
 წიგნიწიგნი წიგნიწიგნი
 ს წიგნიწიგნი: წიგნიწიგნი
 ს წიგნიწიგნი წიგნიწიგნი
 წიგნიწიგნი: წიგნიწიგნი
 წიგნიწიგნი წიგნიწიგნი
 წიგნიწიგნი წიგნიწიგნი

† I, Kaikhosro Zedginidze, son of Dogharsnal, built eight houses and twenty-eight vaults for my and my parents' souls. Let God forgive those who pray for my soul.

It turns out from the inscription that Kaikhosro, son of Dogharslan Zedgnidze, built eight houses and twenty-eight vaults in the monastery of St. Thecla or somewhere nearby. In my opinion, here the vault is the term corresponding to commercial structures; walls of the confined streets of the Old City of Jerusalem bear numerous traces of blocked-up arched structures, which should definitely be remains of stalls. D. Kldiashvili presumes that the “eight houses” mentioned in the inscription could be a guest-house of the monastery [კლდიაშვილი დ.

2008:128].⁷ In medieval times the word ‘house’ was sometimes used to indicate monks’ cells [გაგომიძე გ. 2010:60, fig. 9].

Abbot Kaikhosro Zedginidze of the Holy Cross Monastery is mentioned in a now-lost *asomtavruli* inscription which was executed on the east wall of the enclosure of the monastery of St. Thecla. It can be observed in situ in a documentary ‘Mystery of the Antiquities of Palestine’ made by Guram Patariaia (1966) (at minute 39, seconds 33-56). The inscription (see the text above) was probably consumed by the repairs of the monastery. The monastery of St. Thecla is situated near the Holy Sepulcher, west of it. The two are separated by a street of the Christian quarter. The enclosure of the monastery of St. Thecla stands exactly on the side of this street and gives it a shape; on the north the monastery is bordered by the street of the Greek Orthodox Patriarchate. The lost inscription of the monastery of St. Thecla mentions Kaikhosro Zedginidze as the abbot of the Holy Cross Monastery. Both inscriptions speak about the same person – Kaikhosro Zedginidze. In the lost inscription Kaikhosro bears the title of the abbot of the Holy Cross Monastery. However, as he does not have this honor in our inscription yet, we think it was executed earlier than the lost inscription. Apparently, Kaikhosro Zedginidze did not lessen his care towards the family monastery of Zedginidzes while being the abbot of the Holy Cross Monastery either. Historian Darejan Kldiashvili duly identifies Kaikhosro Dogharlanishvili, mentioned in the synodikon of the Georgian church of St. Catherine Monastery on Mount Sinai, with Kaikhosro Zedginidze and considers sameness of the abbot of the Holy Cross Monastery Kristepore Zedginidze, builder of the monastery of St. Thecla, and Kaikhosro Zedginidze possible, because Kaikhosro’s monkhood name could be Kristepore. The scholar defines the period of Kaikhosro Zedginidze’s arrival in Jerusalem and his being the abbot of the Holy Cross Monastery by the turn of the 15th -16th centuries or the second half of the 1510s, or the 1520s-30s [კლდიაშვილი დ. 2008:119, 127, 128, 130, 131].

Monastery of St. Nicholas

The monastery built in the name of St. Nicholas of Myra belongs to the Greek Orthodox Patriarchate and is situated in the Christian quarter of the Old City of Jerusalem (N4, Greek Orthodox Patriarchate str.).

According to oral tradition, the monastery was built on the site where St. Nicholas lived when he made his pilgrimage to Jerusalem.

7 In the 17th century Russian travellers write about the good organization of the monastery, accommodations for pilgrims and abundance of water in the Monastery of Thecla [Панченко К. 2012: 212].

An Arabic source dated by 1189 – vakfia of Salah Ad-Din attests that the monastery belonged to Georgians; in the edict issued in 1453 the monastery of St. Nicholas is cited among seven Georgian monasteries of the Holy Land [ჯგაფარიძე გ. 2018:102, 103]. Presumably, this monastery as in possession of Georgians in the 17th century too, which is evidenced by Georgian lapidary inscriptions made there.

An inscription situated above the door arranged in the wall along the street of Orthodox Patriarchate indicates that there is the monastery of St. Nicholas beyond the door. First you enter the monastery courtyard, which is rectangular in plan. There are residential flats on the east and south sides of the yard. Previously, the perimeter of the courtyard was open with pointed arches. The church of St. Nicholas occupies the northern side. The church is a two-storey structure. Presently there are various facilities and the museum of the Patriarchate on the ground floor, while the church is accommodated on the first floor. It can be reached via large stone stairs built to the south wall, while the door is arranged in the west wall (ill. 42, 43).

The east façade of the two-storied structure of the church faces the courtyard of the patriarchate (ill. 44). There is a garden built in the yard where fragments of Classical period and medieval stone and ceramic artefacts are exhibited. St. Nicholas church borders the garden of the patriarchate on the west. The east wall of the ground floor of the church is reinforced with additional masonry and this thickening of the wall somehow serves a function as a buttress. The wall has two large windows and a door which is where one can enter the museum of the patriarchate. The museum houses artworks of medieval Georgian embroidery and goldsmithery. There is a stone slab with an *asomtavruli* inscription of Elizabeth, former Queen Elene of Kakhs, fitted in the wall left (south) of the door under the window.

There is a gallery covered with a half-arch-shaped vault in front of the west wall of the church. Previously, the west façade of the church was open with two pointed arches that were later blocked up and the door leading into the church is arranged in the northern blocked-up arch. The interior of the church which is an inscribed-cross type structure is a space extended widthwise; its central section confined with arches is covered with a groin vault. Originally a dome must have been erected here [ვაჩეიშვილი ნ., ხოსტარია დ. 2003:19; Khoshtaria D., Vacheishvili N. 2014:30]. The decorated 18th -19th cc iconostasis covers the apse of the altar of the church and two chambers with small apses on both sides of the altar apse. The north one is dedicated to St. Barbara. Its apse built with perfectly hewn stone and the profiled moulding running along the bottom of the conch are reminiscent of crusader architectural details of Jerusalem. Restoration works con-

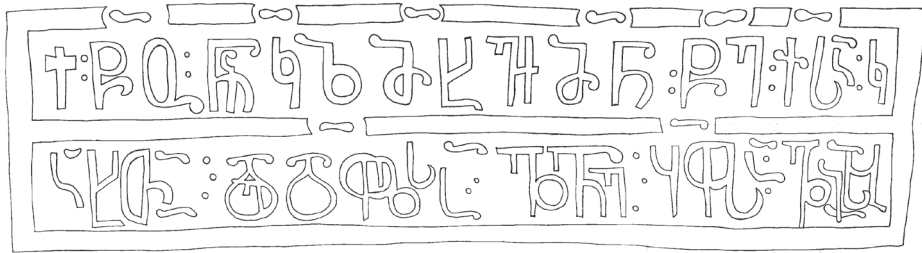

Fig. 35

† Saint Nicholas, intercede with Christ for Queen Elizabeth of Kakhs, former Elene.

The inscription does not say on what terms such a large inscription was carved on the wall of St. Nicholas Church; obviously, ‘Queen Elene of Kakhs’ had made some kind of contribution to the monastery of St. Nicholas.

A.Tsagareli presumes that Queen Elizabeth of Kakhs, former Elene, is sister of King Teimuraz of Kakheti (1605-1663). First, she travelled to Persia and then arrived in Jerusalem, became a nun, was given name Elene and built the church of St. Nicholas [Цагарели 1888: 120]. Presumably, here Teimuraz I (king of Kakheti – 1606-1616; king of Kartli and Kakheti – (1623-1632) is implied [სურგულაძე მ. 1995:61], although it is difficult to estimate what A. Tsagareli’s suggestion is based on.

Teimuraz II (King of Kakheti 1709-1715, ruler of Kakheti 1733-1744; king of Kartli 1744-1762) had a sister named Elene (Banjanum -Begum), daughter of Erekle I (Nazar Ali khan - †1710), wife of Jesse (Ali-Quli khan †1727) [სურგულაძე მ. 1995:61]. She became a nun around 1737 and was given name Elizabeth. Elizabeth, former Elene, died on 27 April 1749 in Moscow and was buried at Donskoy Monastery [ლომიძე დ. 1986:33, 34]. Elene had donated a ‘pedestal’ – an embroidered cloth with an inscription: “Christ, I, Elene, daughter of King of the Kings Erekle, embellished the pedestal of the holy Golgotha, on top of which the Cross was erected in order to protect me and my husband, son and daughter. 1723.” – to the Cross of Golgotha [Цагарელი А. 1888:248; ლომიძე დ. 1986:32]. ‘Elizabeth, former Elene’, mentioned in the inscription of the church of St. Nicholas, cannot be Banjanum-Begum because of the simple reason that Banjanum-Begum was wife of Jesse, representative of the Bagrationi branch of Kartli, and therefore, she could not have had the honour of being the queen of Kakheti.

In my opinion, Metreveli sounds reasonable to suggest that Queen Elene of Kakhs mentioned in the inscription of St. Nicholas Church is wife of King Davit of Kakheti († 1648); Elene, daughter of Diasamidze (†1695) – is mother of Erekle I (Nazar Ali khan - †1710). In order to exempt Georgian monasteries in the

Holy Land from debts, she sent a large amount of money to Patriarch Dositheos of Jerusalem twice [მეტრეველი ე. 1962a:235]. Presumably, the inscription in question is appraisal of the deed performed by the Queen. The weak point of this suggestion is the fact that we know hardly anything about Queen Elene becoming a nun.

Outline of the graphemes of the inscription reminds us of the inscription on the cornice of Svetitskhoveli dome dated to 1656, in which King Rostom (1632-1658) and Queen Mariam (†1684) are mentioned [ოთხმეზური გ. 2010:113], as well as of the inscription of Catholicos Maxime of Abkhazia (1639-1657) in the monastery of Shemokmedi [Бакрадзе Д. 1878:115,116].

‘Sopron, former Saba’ (turn of the 15th -16th cc)

A two-line *asomtavruli* inscription is carved at the southern edge of the west façade of the church, on the arch of the wall, at 286 cm above the pavement; an elongated cross is carved at the beginning of the inscription; some characters are rendered as ligature; diacritic mark: a short horizontal line; punctuation mark: colon; area of the inscription: 36.6 x 18 cm; height of graphemes: 8 cm – 2.5cm (Fig. 36, ill. 48).

Publications: [გაგოშიძე გ. 2003:36; Gagoshidze G. 2014:72, 75; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:406, 407].

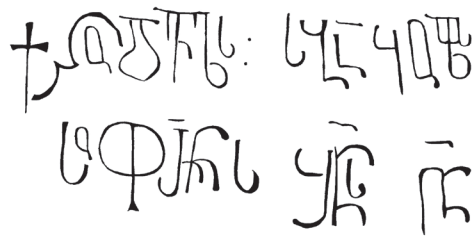

Fig. 36

† ႠႡႣႤႥႦ ႧႨ ႩႪႫႬ
ႭႮႱႲ ႳႴ ႵႶ

† God forgive sinful Sopron, former Saba

Sopron, former Saba, was a famous bookbinder serving in Jerusalem at the turn of the 15th -16th centuries: his colophons of similar formulation are preserved in manuscripts Jer N119 and Jer, N 77 and in both cases, he is referred to as “sinful Sopron, former Saba’ (the colophon in Jer. N77 is now lost) [კარანაძე მ. 2002:41, 42, 44]. The cited material provides striking evidence that ‘Sopron, former Saba’ and the famous bookbinder represent one and the same person.

In earlier publications I considered it possible to identify ‘Sopron, former Saba’ with ‘Sopron’ mentioned in the inscription carved on the door jamb of the Holy Sepulchre [გაგოშიძე გ. 2003:36; Gagoshidze G. 2014:75]. Today I do not think so, because: 1. outline of the graphemes of these two inscriptions are different in style and, therefore, the inscriptions belong to different times; 2. the famous bookbinder mentions his old and new names ‘Sopron, former Saba’ in all the colophons, while in the inscription of the Holy Sepulchre only ‘Sopron’ is documented.

Pataridze and Tchekhanovets believe that the ‘Sopron’ mentioned in the inscription of the Holy Land and ‘Sopron, former Saba’ of the church of St. Nicholas represent one and the same person [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:406, 407].

‘Sacristan Nikodimos’ (end of the 16th c- beginning of the 17th c)

A five-line *asomtavruli* inscription is carved on the west wall of the church, on the right (south) of the door, near the relief of St. Nicholas depicted on a marble slab, at 193 cm above the pavement; area of the inscription: 39.5 x 23.5 cm; height of graphemes: 6.5 cm-1.9cm; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation marks: one, two and three dots (Fig. 37, ill. 49).

Publications: [გაგოშიძე გ. 2003:37, 38; Gagoshidze G. 2014:72, 79, 80].

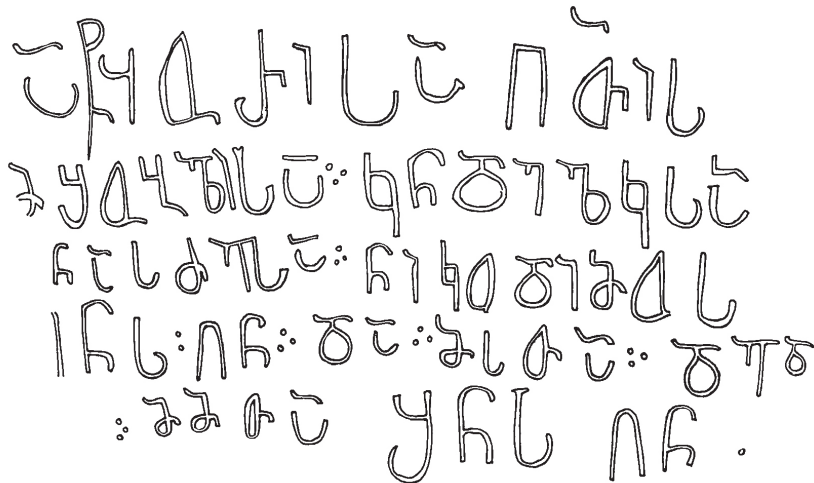

Fig. 37

ტყაოქის ნიჭის
 ჰყაღუნს: ხრთუნხს
 რსტის: რხოთქდს
 1რს:ორ: ოც: ჰსტ: ოთ
 : ჰქტყ ურს ორ.

God, have mercy on sacristan Nasidze Nikodimos of the Atskuri icon of the Virgin and may God have mercy on his parents.

The family name of sacristan Nikodimos – ‘Nasidze’ can be interpreted as ‘Nauasdze’ [სილოგავა ვ. 1994:35] or ‘Nasidze’, which I consider more appropriate. The Miracle Worker icon of Atskuri Virgin was rested in Gelati from the second half of the 16th century and its setting was made between the years 1578 and 1583, during the reign of King Giorgi II (1565-1583) [საყვარელიძე თ. 1987:147].

Apparently, sacristan Nikodimos had to arrive in Jerusalem in the late 16th century or the beginning of the 17th century: the agapes of the Holy Cross Monastery contain an account about sacristan Nikodime who, together with Mate and Antony, donated the upper vineyards of Ambrosauli vineyards to the Holy Cross Monastery. E. Metreveli paleographically dates the entries of the agapes by the 16th century [მეტრეველი ე. 1962:94, N161, 158 N161].

‘Wine-cellar keeper Mate’ (14th -17th cc)

A two-line *asomtavruli* inscription on the west façade of St. Nicholas church, south of the door, below the relief image of St. Nicholas, at 220cm above the floor; area of the inscription: 45.3 x 11.5 cm; height of graphemes: 5.5 cm-1.7cm; diacritic mark: short horizontal line; punctuation mark: three dots (Fig. 38, ill. 50).

Publications: [გაგომიძე გ. 2003:38; Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:408]

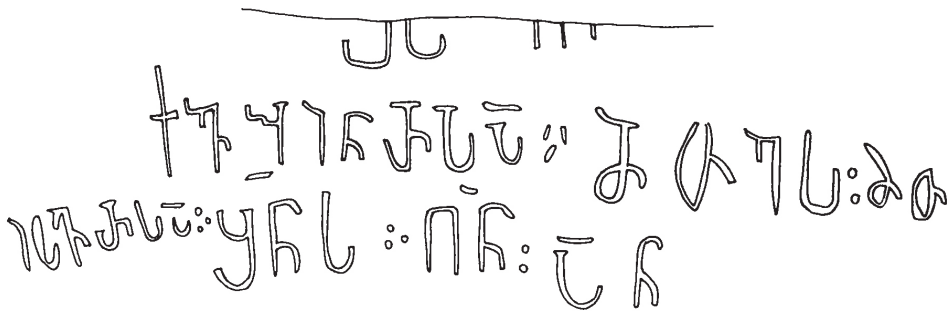

Fig. 38

† ԴԿԴԴԿԿԿ ԶԴԴԿ ԶԴ...
 ... ԴԿԴԿԿ ԿԴԴ ԴԴԿ ԿԴ

† God have mercy on wine-cellar keeper Mate and his parents | Ghvtisavar amen.

The post of wine-cellar keeper reflects a complex structure of a large monastery. Presumably, if Mate did not arrive in the Holy Land to make pilgrimage, he must be a monk of the Holy Cross Monastery of Jerusalem, where his function was looking after wine.

Fragment of a word ‘isvrisa’ at the beginning of the second line could be the last part of the name ‘Ghvtisavari’ and, in my opinion, it is the name of the father of wine-cellar keeper Mate.

The *asomtavruli* inscription was damaged while fitting the relief of St. Nicholas in the wall above it and only the trace of the final four contracted characters have survived. “ԿԴ ԴԴ” – “God have mercy” can be identified.

In the first publication the inscription ‘wine-cellar keeper Mate’ is mistakenly interpreted by me [გაგომიძე გ. 2003:38].

Pataridze and Tchekhanovets cannot identify the word ‘vazhinari= wine-cellar keeper’ in this inscription [Pataridze T., Tchekhanovets Y. 2016:408].

‘Paremuz Tagdiridze’ (17th c)

A five-line *asomtavruli* inscription is carved on the west façade of the church, right (south) of the door, at 236 cm above the pavement; area of the inscription: 37 x 23 cm; height of graphemes: 5cm-0.8cm; some graphemes of the inscription are rendered as ligature; no diacritic or punctuation marks are visible (Fig. 39, ill. 51).

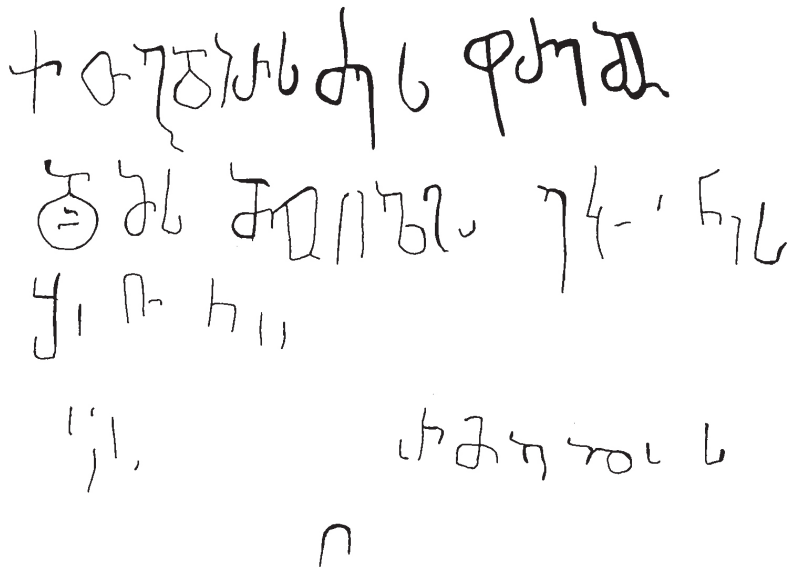

Fig. 39

† ԹՎԾԴԻՐԻԶԷ ՓԱՂԶ
 ԾԾ ԶԵ ԶԻՂՈՒՆԸ ՂԿ...ԲՆԸ
 ՄԻ ՈՒՆ
 ԿՆ (?) ԵԶՄԵՆԸ
 Ո

Christ, have mercy on Tagdiridze Paremuz and his wife Ekaterine | ks? Rmelss (?)... | r

Tavgdiridze | Tavgdiridze | Taudgiridze – Tavgdiridze Paremuz is mentioned in a document of the 1660s (d-2179) as a witness of submitting of serfs and estates to Kaikhosro Tsereteli by Sekhnia Chkheidze [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 1993:267].

The inscription documents the name of Paremuz Tavgdiridze’s wife – Ekaterine.

There is an agape of Tagdiridze Potskhvera (14th century) in the synaxarion of the Holy Cross Monastery of Jerusalem [მეტრეველი ე. 1962: 84, 133].

‘Vardzeli’ (16th -17th cc)

Fragment of a carved three-line *asomtavruli* inscription has survived at the southern edge of the west façade of the church, on an arch of the wall at 135 cm above the pavement; area of the inscription: 35.5 x 16cm; height of graphemes: 5cm – 1.5cm; the Golgotha cross with two-pronged ends is carved at the beginning of the inscription; no use diacritic or punctuation marks is observed (Fig. 40, ill. 52).

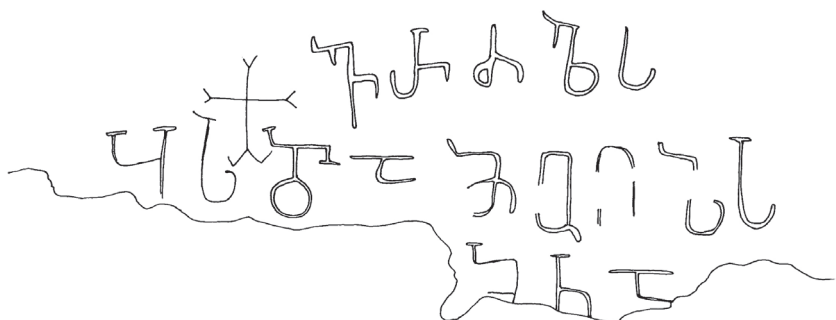

Fig. 40

† ჟიქის

ყს ოც ჰიონს

ქი

† God, have mercy on Vardzieli Taka (?) and his wife Mariam

Name ‘Taka’ is reconstructed at the beginning of the second line.

‘Vardzeli’ used to be a common name in Meskheti. It is this name that the family name Vardzelashvili, Vardzeladze derives from [ბერიძე მ. 2010:65, 177]. It is possible that Taka Vardzieli was a religious figure. Synodikon of St. Catherine Monastery on Mount Sinai mentions an archpriest of Sokhasteri Grigol Vardzieli [კლდიაშვილი დ. 2008:173].

There is an agape of Maka Vardzeli and his spouse Anusia (15th -16th cc) in the synaxarion of the Holy Cross Monastery of Jerusalem [მეტრეველი ე. 1962:105, 174].

‘Nikoloz’ (14th -16th cc)

Fragment of a single-line *asomtavruli* inscription is carved at the south-west corner of the south façade of St. Nicholas church, at 134 cm above the ground; area of the inscription: 12 x 3.5 cm; height of graphemes: 3.5 cm – 2.1 cm (Fig. 41, ill. 53).

Fig. 41

ნიკოს

[God have mercy on] Nikoloz

‘St. Nikoloz’ (14th -16th cc)

Fragment of a two-line *asomtavruli* inscription, carved on the west façade of St. Nicholas Church, right (south) of the door; below the inscription of ‘Sacristan Nikodimos’; at 150 cm above the ground; area of the inscription: 20.5 x 11.5 cm; height of graphemes: 6.2cm -3.7cm; diacritic mark: a short horizontal line with dots at the ends; graphemes of the second line of the inscription are not identifiable (Fig. 42, ill. 54).

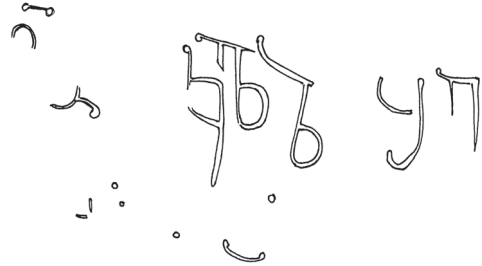

Fig. 42

წ[~]ო ყნბ ყ

Saint Nicholas, have mercy

‘loane’ (14th -16th cc)

Fragment of a single-line *asomtavruli* inscription on the west façade of St. Nicholas Church, right (south) of the door, below the inscription of ‘Sacristan Nikodimos’; at 161.7cm above the floor; area of the inscription: 11 x 4 cm; height of graphemes: 3.2 cm-1 cm (Fig. 43, ill. 55).

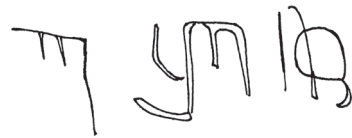

Fig. 43

ღ ყ ო

God, have mercy on loane.

‘lois’ (14th -16th cc)

A single-line highly fragmented *asomtavruli* inscription on the west wall of St. Nicholas Church, at 162 cm above the pavement; area of the inscription: 2 x 4cm; height of graphemes: 2cm-0.9cm (Fig. 44, ill. 56).

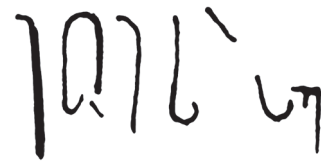

Fig. 44

ღღლ ს(?)ღ

lois s(?)e

Inscription of ‘Mal...shvili’ (15th -16th cc)

A four-line fragment of a damaged *asomtavruli* inscription is carved near the south-west corner on the west façade of St. Nicholas Church; at 139 cm above the ground; area of the inscription: 11 x 8.7 cm; height of graphemes: 2.7cm -0.5cm; diacritic mark: a short wavy line (Fig. 45, ill. 57)

...ჭტბ

ყ(?)ჩბ

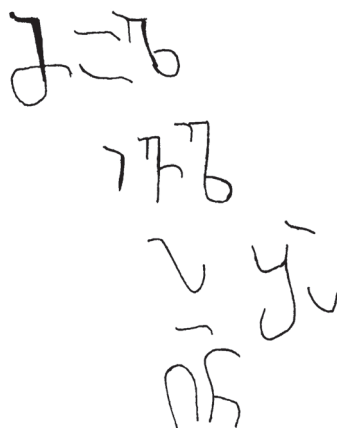

Fig. 45

ს ყს

წ ჩ

God, have mercy on Mal...shvili

‘Saba Paremuzashvili’ (17th c)

A two-line angulated *asomtavruli* inscription is carved on the west wall of the west gallery of St. Nicholas Church, right of the upper part of the cell door, at 172 cm above pavement; area of the inscription: 39.5 x 16cm; height of graphemes: 7.3cm - .45cm; the characters of the inscription were painted red recently; diacritic marks: a short horizontal line; the inscription was spotted by art historian Giorgi Chanishvili in November 2015; I made a copy on 20 November 2018 (Fig. 46, ill. 58).

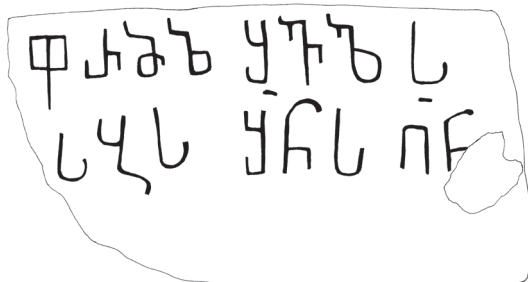

Fig. 46

ქ-შ-ყ-ს

ს-ყ-წ-ჩ

God, have mercy on Paremuzashvili Saba

Family name Paremuzashvili is mentioned in the documents dated by the 17th century [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007:292]. Paremuza Tagdiridze and his wife Ekaterine are mentioned in the inscription on the west façade of the same church.

Monastery of the Holy Cross

The monastery of the Holy Cross is situated in the New City of Jerusalem, two kilometers south-west of Jaffa Gate (ill. 59). Nearby are the most important institutions of the State of Israel – the Knesset and the Israel Museum.

The monastery of the Holy Cross, center of the monastic colony of Georgians in the Holy Land, is a fortress-type complex surrounded by high circuit walls. It comprises the main church, minor chapels, a refectory, a belfry, a seminary building and cells arranged on several floors (ill. 60). A door is placed in the eastern wall of the enclosure. Tradition holds it that the domed church of the Holy Cross Monastery was erected on the site where the tree planted by the biblical character Lot grew to be cut for the cross upon which the Savior was crucified. The bottom of the cross is marked in a cruciform pit- *enkenion*- in the altar of the church, under the communion table [Pringle D. 1998:35, XIX, 36]. The congregation worships this sacred place at the pit made in the floor of a chamber north-east of the altar apse.

The domed church is a large structure of an inscribed cross type (ill. 60). The interior of the church is divided into three sections by means of two pairs of columns. The dome rests on altar projections and two massive right-angled piers standing on the west. Sub-dome arches are pointed. Presumably, the groin vaults of the church must be of a later period. Like other churches of the Holy Land, the exterior of the structure is an unarticulated cubic body mounted with a dome [ვაჩეიშვილი ნ., ხოშტარია დ. 2003:18; Khoshtaria D., Vacheishvili N. 2014:25, 26]. D. Pringle believes, and I think quite justly, that the main church of the Holy Cross Monastery, as well as the church built at the site John the Baptist is believed to have been born in Ein Kerem, are the structures of the Holy Land built prior to 1099 (capture of Jerusalem by Crusaders) and representing the architectural type of the middle Byzantine period [Pringle D. 1982: 10-13].

Georgian monastery of the Holy Cross was built by a Georgian monk Prokhore Shavsheli. According to the Arabic legislation that was in effect in the Holy Land at the time, Christians could only restore a destroyed church, while building of a new one was not allowed [Schik R. 1995:161-163; ჯაფარიძე გ. 2018: 48,49]. Prokhore Shavsheli built the Holy Cross Monastery upon the ruins of an old church. I think, prior to accomplishing the building project, monk Prokhore would have needed to prove to the Arab authorities that the ruins present at the site of the Holy Cross Monastery were remains of an ancient Georgian monastery. Georgian tradition says that the site of the Holy Cross located near Jerusalem had been acquired by King Mirian in the 4th century, while in the 5th century King Vakhtang Gorgasali established a monastery there [გაბაშვილი გ. 1956: 138, 140; Царатели А. 1888:90]. Portrayals of these kings were depicted on the west

wall of the Holy Cross Monastery [დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003:31; Mgaloblishvili T. 2014 b:33; Didebulidze M., Janjalia M. 2014:58]. The main church of the Cross Monastery was excavated by a Greek scholar A. Ekonomopoulos in 1969-1971. The excavations revealed remains of an old basilica which he dated by the end of the fourth century or the beginning of the fifth century. According to Ikonopoulos, the basilica was destroyed during Persian invasion in 614, and a new church was built here at the end of the Byzantine epoch (prior to the 640s-G.G) [Economopoulos A. 1984: 388, 390; სხირტლაძე ზ., ხუციშვილი ნ. 1999: 279]. V. Tzaferis suggests that the three-nave basilica situated at the site of the Holy Cross Monastery belongs to the fifth-sixth centuries, while he attributes the well-preserved mosaics to the eleventh century [Tzaferis V. 1993:145]. I share N. Kondakov's opinion about dating the mosaics of the Holy Cross Monastery by the seventh century [Кондаков Н. 1904:266]. This well-preserved mosaic leads R. Schik to believe that the monastery must have been abandoned and destroyed prior to the beginning of iconoclasm (726) [Schik R. 1995:341]. There is an opinion that the church was destroyed during the destructive campaign of Al-Hakim (996-1021) [Pringle D. 1998:33]; however, no evidence is found to prove this opinion.

While building the Holy Cross Monastery (1038-1056), the process of reconstruction of the Holy Sepulcher was underway which was completed in 1048.

In the 1270s the Mamelukes deprived Georgians of the Holy Cross Monastery and converted it into a mosque. The event was followed by martyrdom of Abbot Luka (1272). On the turn of 1310-1311, the Holy Cross Monastery was returned to Georgians again [ჯაფარიძე გ. 2018:68, 73].

An English pilgrim (1344-1345) notes that in the monastery of the Holy Cross they have very good wine which is kept in big-size vessels (pithoi – G.G). According to an Italian pilgrim (1384), the Holy Cross Monastery is a wealthy haven and the pilgrims visiting it are welcomed with bread and wine [Pringle D. 1998:34].

In 1643-1649, Nikoloz-Nikipore Cholokashvili served as the abbot of the Holy Cross Monastery [მეტრეველი ე. 1962:39]; he was an active, educated man speaking many languages. He managed to mobilize substantial resources and, with the support of Levan II Dadiani (1611-1657), ruler of Megrelia, had the dome and the altar of the Holy Cross Monastery restored and the murals – renovated.

Stylistic analysis of the wall-painting preserved in the interior of the church revealed three chronological layers – the first is the painting of Palaeologus style (14th c), the second dates to the 16th century, while the third belongs to the times of Nikipore Cholokashvili (17th c) [დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003:27-29; Didebulidze M., Janjalia M. 2014:50, 51]. Accordingly, the explanatory inscriptions are contemporary with the murals. Some of the inscriptions were renovated later by someone not speaking Georgian language. It is notable that the explanatory inscrip-

tions of the 14th century are only Georgian. The inscriptions are Georgian on the murals of the 16th century too, while from the 17th century there emerge bilingual – Georgian-Greek explanatory inscriptions. Influenced by Greek, names of saints written in Georgian are often conveyed in the Greek form (St. Efthimios, Ioane Damaskinos, St. Christina). The fact that Georgian inscriptions of the 17th century are written illiterately is noted by E. Meteveli [მეტრეველი ე. 1962:67].

Following the conquest of Palestine by the Ottomans (1517), life became hard for the Georgian community in the Holy Land. They found it difficult to pay taxes instituted by the Ottomans because of the grave situation created in Georgia.

In the late 17th century, the monastery of the Holy Cross was deserted and burdened with debts. According to a document of 1681, King Giorgi XI of Kartli (1676-1688|1703-1709) cleared the debts of Georgian monasteries in the Holy Land, including those of the Holy Cross Monastery following the agreement concluded with Patriarch Dositheos II of Jerusalem (1669-1707), while the patriarch undertook to arrange monastic affairs [Акты 1866: 26,27].

As a document of 1706 says, it became possible to redeem and restore the Holy Cross Monastery and other monasteries of the Holy Land by Georgians' finances and efforts of the patriarchate of Jerusalem [Царепели А. 1888:80,81].

At the beginning of the 18th century, after paying all the debts, the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem under the leadership of Patriarch Dositheos made the Holy Cross Monastery and other havens of the Holy Land subordinate to their institution [მამისთვალიშვილი ე. 2008: 127].

In 1885-1908, with the effort of the Greek Patriarchate of Jerusalem A religious seminary operated in the Holy Cross Monastery [Pringle D. 1998:35]. The high belfry of the monastery was built in the 19th century.

History of the Holy Cross Monastery of Jerusalem will be better understood after conducting comprehensive archaeological investigation and exploration of its architecture and wall-painting. In the future this problem should be solved by means of cooperation of Georgian, Jewish and Greek experts.

Painted inscriptions of the Holy Cross Monastery

Donor inscription of Nikipore Cholokashvili (1643)

A twelve-line *asomtavruli* inscription above the west door in the interior of the church is executed in black paint against the white background and written on a scroll painted grey. The graphemes are rendered as ligature; area of the inscription: 85 x 71.5 cm; height of graphemes: 7.6cm-2.4cm; punctuation marks: colon and three dots; diacritic mark: a short horizontal line with flared ends; an elon-

of the Holy Cross Monastery; application of *mkhedruli* and *asomtavruli* grapheme ‘a’ at the same time is encountered in other inscriptions of the 17th -18th centuries as well, for instance, an inscription on the triumphal arch of Samtavro Church in Mtskheta [სილოგავა ვ. 2011: 21,22].

Inscription at the image of the ‘True Monk’ (17th c)

An eight-line *asomtavruli* inscription written with white paint on the southern jamb of the west door on both sides of a symbolic image of the ‘True Monk’; at 230 cm above the ground; graphemes rendered as ligature. The inscription can consecutively be read from the first to the second column; the second (right) column of the inscription is badly damaged up to the fifth line, then the inscription continues on the first (left) column again; area of the surviving part of the inscription: 1) 73.5 x 18 cm; 2) 29 x 7,6 cm; diacritic mark: a short horizontal line with dots at the ends; punctuation mark: three dots. In my opinion, grapheme ‘o’ at the beginning of the inscription is a vowel omitted in the first line (Fig. 48, ill. 64).

Publication: [Цагарели А. 1894:46]

ႠႣႣႠႠႠ	ႠႠ
ႠႠႠ	
ႣႠႠႠ	Ⴀ (?)
ႠႣႠႣ	
ႠႣႠ: Ⴀ	
ႠႣ	
ႠႠ: ႠႠႠ	
ႣႠႠႠ	

Be fully dressed and have your lights shining (Luke 12:35)

It is also noteworthy that like other inscriptions of the Holy Cross Monastery, this one is renovated apparently by a non-Georgian artist, as some of the characters are distorted. For instance, in the renovated text the upper part of the fourth character “Ⴀ” –‘n’ in the first word is missing. The wrong form of the first word could also be the result of this ‘renovation’.

The inscription was first read by N. Chubinashvili. He thinks that this figure is a

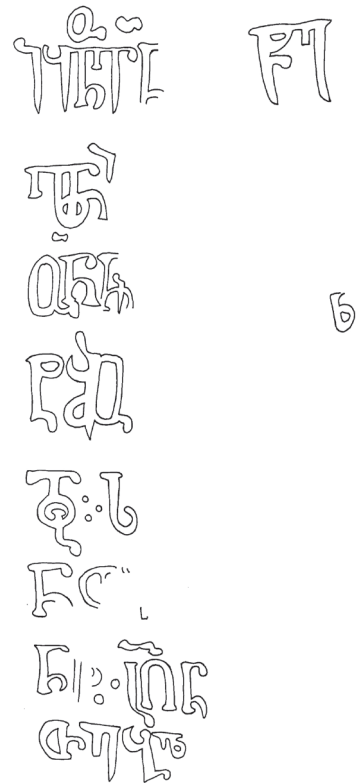

Fig. 48

symbolic image of a big scheme [Цагарели А. 1894:46]. S. Kaukhchishvili considers the monk depicted here to be Ioane Lazi, the fellow-campaigner of Peter the Iberian [Вирсаладзе Т. 1974:40].

St. Petre Kartveli – explanatory inscription (17th c)

Next to the west door, on the right (north), there is a frontal portrayal of a male saint holding a small cross in his right hand. A three-line *asomtavruli* inscription shown through the bluish-greyish background can be seen on both sides of the head. Three graphemes can be clearly observed, while only parts of the contours of the rest of them can be identified. The inscription is deliberately covered with bluish-greyish paint. It is an explanatory inscription and provides the name of this saint (ill. 65)

Publication: [Цагарели А. 1894:46]

The inscription reads:

ᲢᲗ ᲠᲗ
 ᲠᲗ ᲠᲗᲗ

Saint Peter Kartveli

N. Chubinashvili makes mention of this inscription [Цагарели А. 1894:46].

St. Ekvtime Kartveli and St. Giorgi Kartveli (17th c)

A white three-line *asomtavruli* inscription is located on the west wall of the church, left (south) of the door, on both sides of the heads of the images of St. Ekvtime and St. Giorgi Atoneli, in four sections, at 330 m above the floor; area of the inscription: 1) 13 x 10cm; 2) 23 x 20cm; 3) 11.5 x 10cm; 4) 26 x 13.5 cm; height of graphemes: 11.5 cm – 2.2. cm; punctuation mark: colon; diacritic mark: a short horizontal wavy line; graphemes are rendered as ligature; there are Greek explanatory inscriptions below the Georgian ones (Fig. 49, ill. 66)

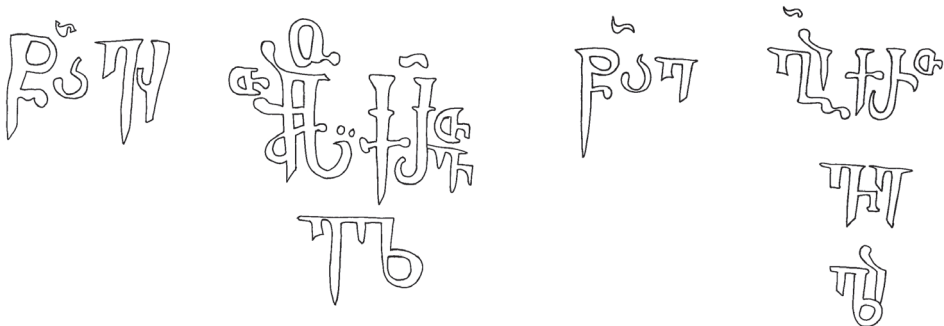

Fig. 49

ԶԼԳԵՆ: ԾԴԾ
 ԵԶԴԵԴԵՆ: ԿԲ
 ՈՒՆ:
 ԵՆԻ:

God, have mercy on Bishop Gabriel Patradze of Dranda, who painted this, and his parents, amen.

An agape of Bishop Gabriel of Dranda is not found in the synaxarion of the Holy Cross Monastery; an agape of Bishop Grigol of Dranda written in the synaxarion dates to the beginning of the 14th century [მეტრეველი ე. 1962: 16, 17, 72, 107, 174, 177]. E. Metreveli presumes that the Gabriel of Dranda depicted on the column and the one mention in the agape could represent one and the same person, as the person who renovated the wall-painting later (16th c) could have made a mistake and could have read გ~gl instead of გ~bl in the inscription, which had been damaged with the passage of time, and reconstructed it in the same way [მეტრეველი ე. 1962:54,55].

In order to share this interesting opinion, it is necessary to find out whether there is an earlier – 16th century layer of murals under the image of Bishop Patradze of Dranda.

M. Didebulidze and M. Janjalia consider Gabriel Patradze a bishop of Dranda living in the 14th century, but date his portrayal by the 16th century [Didebulidze M., Janjalia M. 2014:61].

Fig. 50

‘Teodose Mangleli Revissvili’ (17th c)

A three-line *asomtavruli* inscription executed in white paint is situated on the southern facet of the south-west pier, in the lower tier of the wall-painting, on both sides of the image of Teodose Mangleli, at 156 cm above the floor; area of the inscription: 1) 14 x 11.3 cm; 2) 26 x 23 cm; height of graphemes: 10cm -2.5 cm; diacritic mark – a short horizontal wavy line; punctuation mark: three dots;

characters are rendered as ligature (Fig. 51, ill. 70)

ԹՄՈՆԴ ԳՆՆԴԴԴԴ:
 ԿԴԴԴԴԴԴԴԴԴ
 ՆԴ

Teodose Mangleli Revissvhili

Teodose Mangleli, Revissvhili, ministered in the Holy Cross Monastery in the times of Nikipore Cholokashvili [მეტრეველი ე. 1962:113].

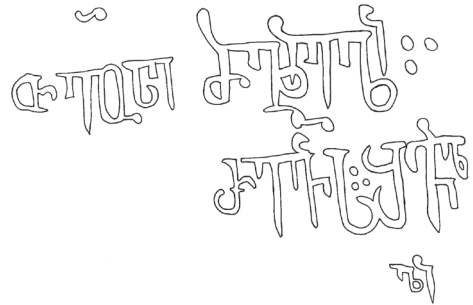

Fig. 51

Building inscription (1643)

A ten-line *asomtavruli* inscription executed in white paint is depicted in the upper part of the eastern facet of the south-west pier of the church, above the image of St. Nikita; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation mark: three dots; graphemes are rendered as ligature. The inscription was published by A. Tsagareli [Цагарели А. 1888, 243]; in his times the inscription was fully preserved; the beginning of the inscription is lost; below is the text with its lost part indicated by *mkhedruli* graphemes (ill. 71)

ԴՆԿԴԴԴ
 ՂՁԳԳԸԸԸԸ: ՃԸ
 ՂՁԴԴԴԴԴԴԴ
 ՁԴԴԴ: ԸԴԸԸԸԸԸ: Ը
 ՆԸԸԸԸԸԸ: ՃԸ Դ
 ԺԸԸԸԸ: ԸԴԸԸԸ
 ԿԴԸԸԸԸ: ՃԸԸԸ
 ԸԸԸԸԸԸԸԸ:
 ԺԸԸԸԸԸԸԸԸԸ
 ԸԸԸԸԸԸԸԸԸԸԸԸ

Levan Dadiani gave me two thousand asnali and I spent my own six thousand and had the dome and the arms built, koronikon 331 (=1643) Nikoloz

It is notable that like other 17th century inscriptions of the Holy Cross Monastery, in this text, too, *mkhedruli* grapheme ‘a’ is used alongside the *asomtavruli* ‘a’ (see lines 6 and 9 of the inscription).

The three final characters “ԸԸԸ” are explained by A. Tsagareli as Nikipore=Nikoloz [Цагарели А. 1888: 243]. The second and third graphemes of this three-letter word are combined; one can observe ‘k’ and above it a line pushed to the left which, in combination with the body of ‘k’ indicates grapheme ‘z’; if it were graph-

eme ‘i’, the vertical line of the character would go beyond the body of letter ‘k’. therefore, in my opinion, it is a contracted form of Nikoloz – nkz that is written here.

Maximus the Confessor, John of Damascus (16th c)

Eastern facet of the south-west column of the church has explanatory *asomtavruli* inscriptions written in white paint and in four sections on both sides of the halos of the images of Maximus the Confessor and John of Damascus; the fourth section is made up of two lines; area of the inscriptions: 1) 10.4 x 7 cm; 2) 9 x 6 cm; 3) 7 x 6 cm; 4) 15 x 11.4 cm; height of graphemes: 7cm -3.5 cm; diacritic mark: a short horizontal wavy line ; punctuation mark: three dots; there are Greek explanatory inscriptions above the Georgian inscriptions (Fig. 52, ill. 72, 73).

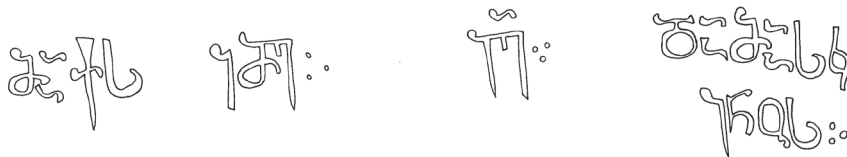

Fig. 52

ჰოქსიქიქი. Maxime

ქიქი. ჰოქსიქიქი
 ქიქი. John of Damaskinos

‘Damaskinos’ is a Greek form.

Shota Rustaveli (16th c, 17th c)

A five-line *asomtavruli* inscription written in white paint is executed on the eastern facet of the south-west pier; at 183 cm above the floor; above the votive portrayal of Shota Rustaveli depicted between the images of Maximus the Confessor and John of Damascus; area of the inscription: 38.5 x 26 cm; height of graphemes: 8.5 cm-2.5 cm; punctuation marks: colon and three dots; diacritic mark: a short horizontal line (Fig 53, ill. 74).

ჰოქსიქიქი ჰოქსიქიქი
 ჰოქსიქიქი. ჰოქსიქიქი
 :ჰსიქიქი. ოქსიქიქი
 ჰოქსიქიქი
 ოქსიქიქი

God, have mercy on the painter, amen | Rustaveli

Mkhedruli grapheme ‘a’ is used in the *asomtavruli* inscription.

The inscription is a palimpsest: in the 16th century the text was written with the same handwriting and thin graphemes, as can be observed in the inscriptions of ‘Arsen and Grigol’, ‘Gabriel Patradsze. In the 17th century, in the times of Nikipore Cholokashvili, this inscription was also renovated with characters written with a coarse thick brush; the beginning of the earlier inscription can be observed under the first line of the later one: amsa d... - ‘the one who painted it’. By the outline of the graphemes, the earlier layer of this inscription closely resembles the inscriptions of ‘Arsen and Grigol’ and ‘Gabriel of Dranda’. In my opinion, all three inscriptions were made by the same master in the 16th century [გაგოშიძე გ. 2003:40; Gagoshidze G. 2014:83] [Didebulidze M., Janjalia M. 2014:51].

The problem of identity of Shota Rustaveli⁸ depicted in the Holy Cross Monastery and Shota the Treasurer evidenced in an agape of the synaxarion (12th -13th cc) of the same monastery has been extensively discussed in scholarly literature. E. Metreveli presumes that the image of Shota Rustaveli, the same as Shota the Treasurer must have been executed in his lifetime (late 12th c- early 13th c) [მეტრეველი ე. 1962:67,68]. Close observation of the image of Shota Rustaveli and different layers of wall-painting leads M. Didebulidze and M. Janjalia to consider it possible that Shota Rustaveli was painted in the Holy Cross Monastery in his lifetime [Didebulidze M., Janjalia M. 2014:51]. The name ‘Shota’ is carved on the column of the gate of the Holy Sepulcher too.

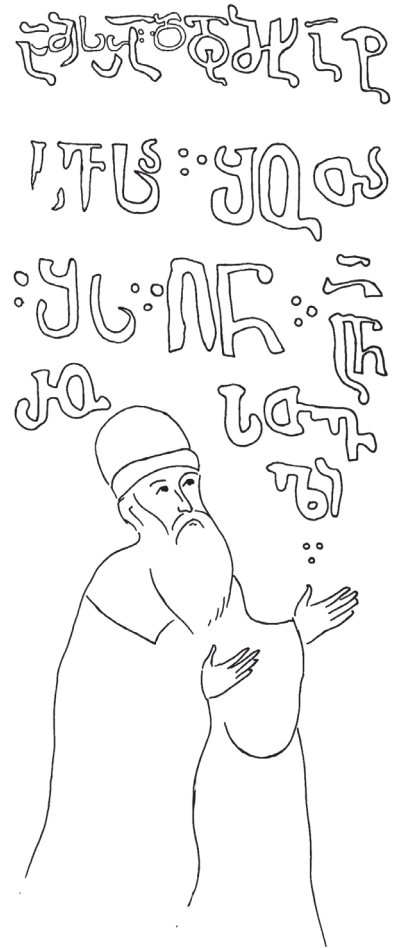

Fig. 53

Inscription dealing with painting of the church (17th cc)

A nine-line *asomtavruli* inscription executed in white paint is placed in the upper part of the western facet of the south-east pier. The graphemes are rendered

8 The image of Shota Rustaveli was covered with a thick coat of paint in 1902 [Вирсаладзе Т. 1974:15,17,footnote18]. The paint was removed in 1960 [Abashidze I. 1961]. In June 2004 the face of Rustaveli was vandalized; the portrayal was restored in 2005 [Mgaloblishvili T. 2014:18; Didebulidze M., Janjalia M. 2014:51].

as ligature; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation mark: three dots. The inscription is published by A. Tsagareli [Цагарели А. 1888: 243]. Presently the inscription is damaged; it is covered with gauze with the aim of removing the inscription, which makes it difficult to identify the graphemes. *Mkhedruli* transliteration of the *asomtavruli* inscription is published in complete form, the way it is copied by A. Tsagareli (ill. 75)

ჱ
 ՈՈՂԼԶԻ ԶԸ
 ՃԽ~ԼՏ: ԾԸ Բ
 ԼԸ: ԴՈԽ~ԴԳԴ
 ԼԶ~ՏԻ: ԾԻ~Է
 ԸԸԻԴԻԴ
 ԶԽ~ԻԴԴԴՏ
 ՏԴԽԴԴԸ
 ԾԸ ԿԽ~ԶԴԴՏ Ը

I, the most unworthy abbot of the Holy Cross Monastery and the Holy Golgotha, had it painted with a lot of trouble and toil, amen.

Like other 17th century inscriptions of the Holy Cross Monastery, this inscription also uses a *mkhedruli* grapheme ‘a’.

Inscription of Arsen and Grigol (16th c, renovated in the 17th century)

A thirteen-line *asomtavruli* inscription is executed in white paint on a fragment of the mural removed from the western facet of the south-east pier; the fragment is enframed and hung on the south wall of the church. The fragment of the mural depicts images of St. Ekvtime and St. Saba and two kneeling figures - a youth and an adult - between their feet; their hands are extended towards St. Ekvtime. The inscription is written left of the portrayal of St. Ekvtime. It is noticeable that it is a two-layer inscription. At first the nine-line inscription whose characters are small in size was executed; area of the inscription: 39 x 17.6cm; height of graphemes: 5 cm-2.5cm; diacritic mark: a short wavy line; punctuation marks: colon and three dots (Fig. 54, ill. 76).

ԸԶԴԸԸ ԾԸ
 ԷԸԸԸԸԸ
 Ը: ԸԽԸԸԸԸ (?)
 ԻԸԸԸ: Դ
 ԽԴԴԸԸԸ:
 Կ~Ը: Ո~Ը Ը~Ը:
 ԶԴԸԸԸ ԾԴԾ

ႁႁႁႁႁႁ:

ႁႁ: ႁႁ

May God have mercy on Arsen, who painted it, and his son Grigol, amen. God, have mercy on their parents.

N. Chubinashvili reads the inscription as follows: “May God have mercy on Arsvnavr (?), who painted it, Grigol and their parents, amen” [Цагарели А. 1894:45].

Here is A. Tsagarelis’ interpretation: “May God have mercy on Arsen, V~r (Varlaam), Grigol and their parents, amen [Цагарели А. 1888:244].

T. Virsaladze shares N. Chubinashvili’s interpretation [Вирсаладзе Т. 1974:56].

Later the inscription was overlaid with rough-shaped *asomtavruli* graphemes written with a thick brush and white paint. The recent inscription is badly damaged, lost, in fact; its trace can be observed in lines one (grapheme ‘d’), seven and nine of the original inscription; the recent inscription continues the earlier one, whose four lines have survived. In my opinion, the inscription of Arsen and Grigol was renovated in the same way, probably in the 17th century, as that of Shota Rustaveli; therefore, the area of the recent inscription is measured as follows: four lines added to the previous inscription (nine lines), and, consequently, the area of the recent inscription makes 67.8 cm x 17.6 cm; height of graphemes: 7.2 cm -2.8 cm; diacritic mark: a colon preserved in one place; remains of the four final lines read:

ႁႁ (?) ႁႁ

(?) ႁႁ

ႁႁ ႁႁ

ႁႁ

Di(?)di

(?)ti

God have mercy

Amen

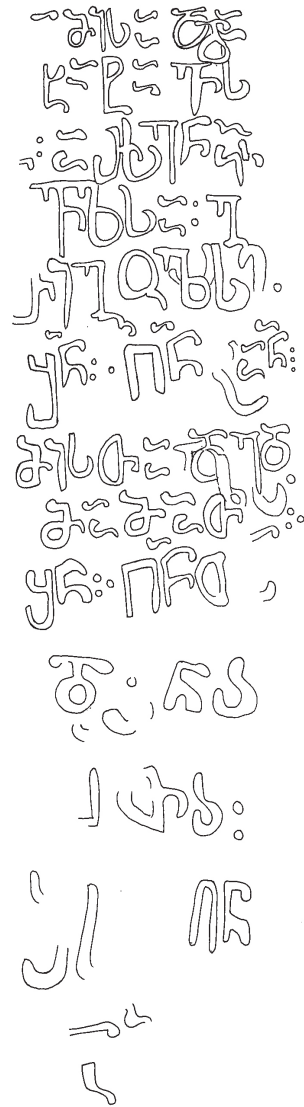

Fig. 54

Thus, it is clear that the man and the youth depicted near the inscription must be Arsen and his son Grigol; here the inscription also speaks about entreating God to help Arsen's parents. Apparently, Arsen and Grigol, who are unknown to us, had rendered some kind of assistance to the Holy Cross Monastery, probably, they had given financial support for painting the murals; this is why their votive representations were depicted on the south-east pier of the church.

Donor inscription of Shalva Shobasshvili near the images of St. Elia and St. Elise (17th c)

A pair of images of St. Elia and St. Elise are presently removed from the wall, put in a frame and hung above the entrance to the prothesis of Tbilisi Sioni [დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003:31; Didebulidze M., Janjalia M. 2014:61]. In the Holy Cross Monastery, it was located on the northern facet of the south-east pier and covered up by a bishop's throne.

A seven-line *asomtavruli* inscription is executed in white paint on the area between the images of the prophets. The inscription is badly damaged; punctuation mark: three dots; *mkhedruli* grapheme 'a' is used several times, which is typical of the 17th century painted explanatory inscriptions of the Holy Cross Monastery; ligature of characters is observed (ill. 77).

ო ო ო ო... ო ო ო ო
 ...ჟ ო ო ო ო ო ო
 ო ო ო ო... ო ო ო ო
 ო ო ო ო... ო ო ო ო
 ო ო ო ო (?) ო ო ო ო ... ო ო
 ო ო ო ო: ... ო ო
 ო ო ო

St. Elia and St. Elise, Shobasshvili Shalva...greatly...

Only a few words can be identified in this extremely damaged inscription; it mentions Shobasshvili Shalva, who seems to have made some kind of donation to the church. A word 'greatly' (greatly suffered, relentlessly toiled) can be discerned in line six which could be explaining the complexity of the deed that Shalva had performed. Apparently, Shalva Shobasshvili deserved gratitude of the brethren for his service, which must be indicated by the word 'ენიორა' (commemorated in prayers) at the beginning of line four. A six-line *asomtavruli* inscription of Shalva Shobasshvili is embedded in the wall at the entrance to the narthex of the monastery. The inscription explains Shalva Shobasshvili's pursuit – he had vaults built for the monastery. Presumably, similar information must have been provided in the interior of the church too.

The inscription rendered in paint makes it obvious that Shalva was a donor, rather than a craftsman.

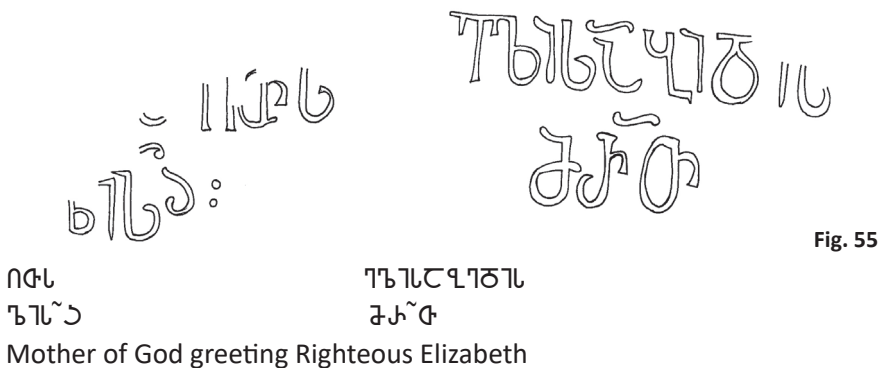
St. Prokhore, St. Luka (17th c)

Frontal images of the abbots of the Holy Cross Monastery – builder of the church St. Prokhore (†1066) and St. Luka the Martyr (†1273) were depicted on the eastern facet of the south-east column of the church [Didebulidze M., Janjalia M. 2014:61]. Today the plaster which has portrayals of these two figures is removed from the wall and accommodated in a frame like an icon and fitted in the north wall of Svetitskhoveli, near the entrance to the chapel of St. Nicholas. There are Greek explanatory inscriptions at the heads of the images. Georgian *asomtavruli* inscriptions depicted between the images of the abbots are covered with dark paint. Georgian inscriptions were made alongside Greek ones, just like in other representations of the murals of the Holy Cross Monastery. Later the Georgian inscriptions were covered with paint.

Two *asomtavruli* graphemes - ღჱ (saint) are hardly visible right of St. Prokhore’s head. Two *asomtavruli* graphemes- ლჱ (Luka) are vaguely observable left of the image of St. Luka.

‘Mariam meets with Elisabed’, explanatory inscription of the composition (14th c)

A two-line fragmented *asomtavruli* inscription divided into two parts and written in white paint on the composition ‘Mariam Meets with Elizabeth’ is depicted on the western facet of the north-west pier; at 410 cm above the floor; one part of the inscription is placed left of the Virgin’s head, the other – right of Elizabeth’s head; area of the surviving part of the inscription: 1) 20 x 13 cm, 2) 28.5 x 15.3 cm; height of graphemes: 5.9cm-3.5cm; diacritic mark: a horizontal wavy line with dots at the ends; punctuation mark: three dots (Fig. 55, ill. 78).

The inscription, like other painted ones in the Holy Cross Monastery, was renovated in the later period.

‘Sleepless Eye’ – explanatory inscription (14th c)

Composition ‘Sleepless Eye’ is depicted in the upper tier of the southern facet of the north-west pier, above the images of archangels. The three-line *asomtavruli* explanatory inscription is placed in the upper part of the composition; diacritic mark: a horizontal wavy line with dots at the ends; punctuation marks: colon and three dots (ill. 79).

ႏႏ: ႏႏ:
 ႏႏႏႏႏႏ: ႏႏႏ:
 ႏႏႏႏႏ

Jesus Christ | lies down to rest like a lion
 (Genesis 49:9)

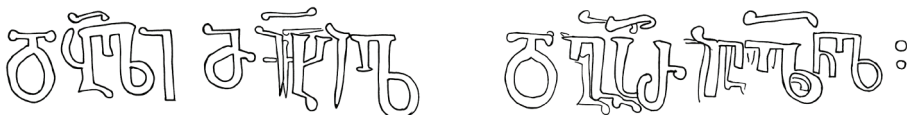
Lines 2 and 3 of the inscription were renovated later, probably in the 17th century; left-directed heads of graphemes ‘i’ and ‘m’ were later stuck up.

Explanatory inscriptions near the images of archangels (lower layer - 14th c)

A host of archangels is depicted on the southern facet of the north-west column of the church. Two *asomtavruli* explanatory inscriptions are written in white paint above the heads of the archangels; at 415 cm above the floor; area of the inscriptions: 1) 34.3 x 9 cm; 2) 33 x 8.5 cm; height of the graphemes: 6;8cm- 2.2 cm; diacritic mark: a horizontal line with dots at the ends; punctuation mark: colon. The inscription was repainted at the end of the 19th century and a Greek inscription was written instead. Later, Georgian inscriptions were revealed and renovated; the inscriptions are palimpsests; the lower layer bearing features of the 14th century was renovated again, presumably in the 17th century, by a non-Georgian speaking person (Fig. 56, ill. 80).

Inscription of the lower layer: 1) q – Mikael; 2) b g r l - Gabriel

Inscription of the upper layer

- 1) ႏႏႏႏ ႏႏႏႏ magnificent Mikheil
- 2) ႏ ႏႏႏ(?)ႏ magnificent (?) Gabriel

Fig. 56

Oman Cholokashvili, governor Kaikhosro, Barbara (17th c)

A three-line *asomtavruli* inscription written in black paint on the southern facet of the north-west column, at 160 cm above the floor; area of the inscription: 135 x 26.5 cm; height of graphemes: 9.5cm – 1.6 cm; graphemes are combined; diacritic mark: a short wavy line; punctuation mark: three dots; a cross is depicted at the beginning of the inscription; *mkhedruli* grapheme ‘a’ is used alongside the *asomtavruli* grapheme ‘a’; the copy was made on 5 January 2002 (Fig. 57, ill. 81).

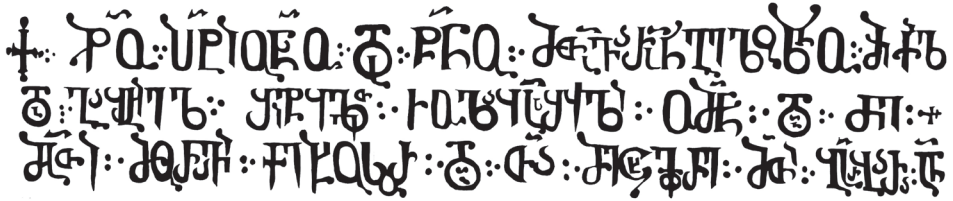

Fig. 57

†. ႠႡႢႣႤႥႦႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ
 ႠႡႢႣႤႥႦႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ
 ႠႡႢႣႤႥႦႧႨႩႪႫႬႭႮႯႰႱႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻႼႽႾႿ

† True Cross and Saint Archangels Mikael and Gabriel, have mercy on Oman Cholokashvili and his son governor Kaikhosro and his spouse Barbara, amen.

Oman Cholokashvili and Barbare are parents of the abbot of the Holy Cross Monastery Nikipore Cholokashvili, while Kaikhosro, a famous commander, is Nikipore’s brother. An agape was ordained for them and for lovane, Kaikhosro’s brother, in the Holy Cross Monastery on the day of St. Barbara. By the time the agape was ordained, Barbare had already become a nun [მეტრეველი ე. 1962: 87, 143].

St. Kvirile and St. Atanase (14th c)

A single-line *asomtavruli* inscription is written in white paint on the eastern façade of the north-west column of the church, on both sides of the heads of the images of St. Kvirile and St. Atanase, at 396 cm above the floor; the inscription is distributed in three sections: area: 1) 9 x 6cm; 2) 35 x 7.5 cm; 3) 19.8 x 7.4 cm; height of graphemes: 6.2cm – 1.3 cm; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation mark: full stop and three dots. The inscription was presumably renovated in the 17th century (Fig. 58, ill. 82)

Fig. 58

ጽጌ ካግሐገኙገ. ጽጌ ፅጋፅጋ ርፍሮፍሊጋ.
 St. Kvirile St. Atanase

St. Gregory the Theologian, Prophet Daniel (14th c)

A single-line *asomtavruli* explanatory inscription written in white paint is situated on the western facet of the north-east pier, on both sides of the heads of the frontal images of St. Gregory the Theologian and St. Daniel the Prophet, at 395 cm above the floor; area of the inscription: 1) 13 x 7.7 cm; 2) 21 x 7 cm; 3) 12.3 x 7.1 cm; 4) 15.7 x 6 cm; height of graphemes: 6.5cm – 3.7 cm; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation mark: full stop (Fig. 59, ill. 83).

Fig. 59

- 1) ጽጌ ግሊኑገ ገሊኑገ ገሊኑገ
 St. Gregory the Theologian
- 2) ጽጌ ጽጌ ጽጌ ጽጌ
 Prophet Daniel

Prophet Daniel is holding an open book both pages of which bear a five-line *asomtavruli* inscription written in black paint (14th c); diacritic mark: a horizontal wavy line; punctuation mark: colon (Fig. 84).

Left side: ተ ርበርፅጊ	right side: ንገርርፍ
ገፍባ፡ በፍ:	ርገ:
ጳጥፍገ:	

Left side: May God set up kingdom
 Right side: in the heaven

The text is an incomplete extract from the book of Daniel the Prophet (Daniel 2:44) and seems to be mistakenly provided. The text of the Bible says: “The God of heaven will set up another kingdom. This kingdom will continue forever! It will never be destroyed! and it will be the kind of kingdom that cannot be passed on to another group of people. This kingdom will crush all those kingdoms to an end. But that kingdom itself will continue forever.”

St. Serapion (17th c)

A single-line *asomtavruli* inscription written in white paint is rendered in the line separating the tier, above the image of St. Serapion, on the western facet of the north-east pier; at 160 cm above the floor and is divided into two parts; a Greek explanatory inscription between them; area of the inscription: 1) 5.8 x 4.5 cm; 2) 26.5

x 4.9 cm; height of graphemes: 5 cm – 3.5 cm; diacritic mark: a short, curved line. The copy of the inscription was made on 1 January 2002 (Fig. 60, ill. 85).

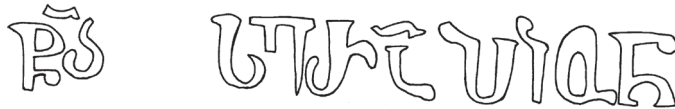

Fig. 60

წ ს
სერაპიონის
Saint Serapion

Abraham’s sacrifice. Explanatory inscription of the composition (14th c)

The scene of Abraham’s sacrifice is depicted on the southern facet of the north-east pier of the church, above the images of prophets David and Solomon. A four-line *asomtavruli* explanatory inscription is written in white paint in the middle of the upper part of the composition; diacritic mark: a horizontal line with dots at the ends; punctuation mark: three dots (ill. 86).

აბრაჰამ: არა
წ ო ო ო ო ო ო
განად: არა
განად:

Abraham, Abraham, don’t kill your son or hurt him in any way.
An extract from the Old Testament – the Angel addressing Abraham.
(Genesis 22:11)

Inscription near the images of prophets David and Solomon (14th c, later rewritten in a wrong way)

A single-line *asomtavruli* inscription written in white paint and in four sections near the heads of the prophets on the southern facet of the north-east pier of the church; at 400 cm above the floor; area of the inscription: 1) 16 x 8 cm; 2) 28.4 x 7.6 cm; 3) 4.8 x 1 cm; height of graphemes: 6cm -4.3 cm; diacritic mark: a horizontal wavy line with dots at the ends; punctuation marks: colon and three dots. The inscription was renovated with a mistake by a non-Georgian speaking master; graphemes are drawn incorrectly (Fig. 61, ill. 87).

Fig. 61

როსტომი: იოანე: (?) როსტომი (?)
Prophet rose (?) prophet (?)

Carved and incised inscriptions of the Holy Cross Monastery

‘Shalva Shobasshvili’ (17th c)

A six-line *asomtavruli* inscription is carved on a stone slab in the wall near the big south entrance arch of the west narthex of the church, at 285 cm above the ground; area of the inscription: 46.5 x 36 cm; height of graphemes: 9.3 cm – 2.8 cm; diacritic mark: a horizontal wavy line; punctuation mark – full stop or colon; an elongated cross of the size of the first two lines is carved at the beginning of the inscription (Fig. 63, ill. 93).

†: ᄁᄃᄂᄃ ᄃᄃᄃ
 ᄃᄃᄃᄃᄃᄃᄃ
 ᄃᄃᄃᄃᄃᄃᄃᄃᄃᄃ:
 ᄃᄃᄃᄃᄃᄃ: ᄃᄃᄃᄃᄃᄃ
 ᄃᄃᄃᄃᄃᄃ: ᄃᄃ ᄃᄃᄃᄃᄃᄃ
 ᄃᄃᄃᄃ ᄃᄃᄃ ᄃᄃ ᄃᄃᄃ

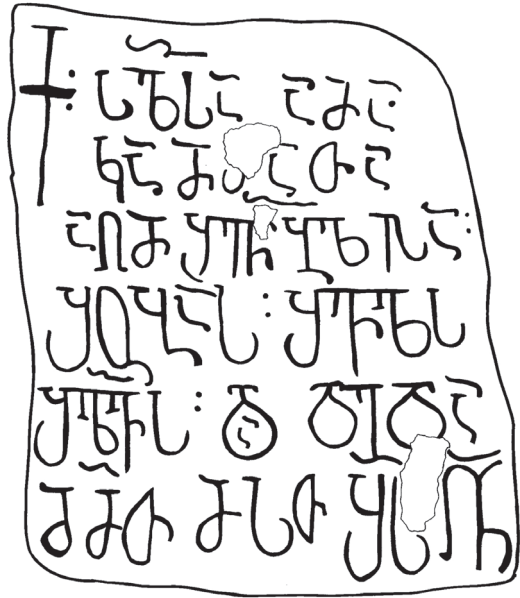

Fig. 63

†: God, have mercy on the souls of Shobasshvili Shalva,, builder of these vaults and his parents.

Presumably, during one of recent repairs, the inscription was changed its place, because the structure which it is fitted in must have been built in the times when a seminary operated in the monastery – the 19th century. In addition, the element ‘these vaults’ documented in the inscription points to the fact that it was fitted near the vaults built by Shalva; the second inscription of Shalva Shobasshvili is painted in the interior of the church, between the images of prophets Elia and Elise (see: inscription).

Shalva Shobasshvili is not a master, he provided finances for building the vaults. He is a secular person as he is not mentioned by a hierarchical rank.

A.Tsagareli reads the inscription in the following way: ‘God, have mercy on Shalva, son of Shoba (Shosha?), builder of these vaults, and his parents and brothers’ [Цагарели А. 1888: 247].

The inscription of Zedginidze in the monastery of St. Thecla (15th -16th cc) also speaks about building vaults (see: inscription of the monastery of St. Thecla).

Fragments of inscriptions on marble slabs (14th -16th cc)

On 8 February 2002, while looking round the monastery, members of the expedition, hit upon two severely damaged fragments of a marble slab with *asomtavruli* inscriptions in the rubble north of the church, in front of an abandoned cell. We took the inscribed stones out into the courtyard of the monastery and, after doing proper fixation and, with the consent of the authorities of the church, transferred them to the monastery museum. These fragments are part of the four inscribed slabs which A. Tsagareli encountered in situ fitted in the floor at the threshold of the front door. A. Tsagareli explains that the inscription on these ashlar (general size: L: 2 ½ arshin; W – ½ arshin) was extremely worn out; he could identify only a few words: "... church... pray forever...his soul.' The scholar considers the inscription to belong to a period prior to the 17th century (11th -16th cc) [Цагарели А. 1888: 108, 246]

In 1960, I. Abashidze, A. Shanidze and G. Tsereteli found a badly damaged inscription preserved on three large stones in situ [აბაშიძე ი. 1989: 16] (გვ.16). Acad. A. Shanidze read out a word: 'mzgeps' (week) [აბაშიძე ი. 1989: 27].

A photo of the relatively well-preserved part of the inscription in question was published in an article by a Jewish scholar Joshua Praver in 1967 [Praver J. 1967]. The photo clearly shows the extreme right marble slab (completely) fitted in the floor and part of the slab left of it. I made use of this photo to reconstruct the fragmentary text of the now surviving inscription (ill. 94).

Only one – the extreme right slab – can be seen in a brochure published by Ivan Stovbun in 1979 [Стовбун И. 1979], while the one left of it had already been knocked out of the floor of the narthex. I presume the last marble slab whose only fragment has been preserved was removed in the late 1970s or early 1980s. When I first visited the Holy Cross Monastery on 16th August 1990, a new floor had been laid in the narthex. The marble slab in question is visible in situ in Guram Patarai'a's documentary (1966) 'Mystery of Palestinian Antiquities' (at minute 4, second 57).

Presumably, it is these slabs that

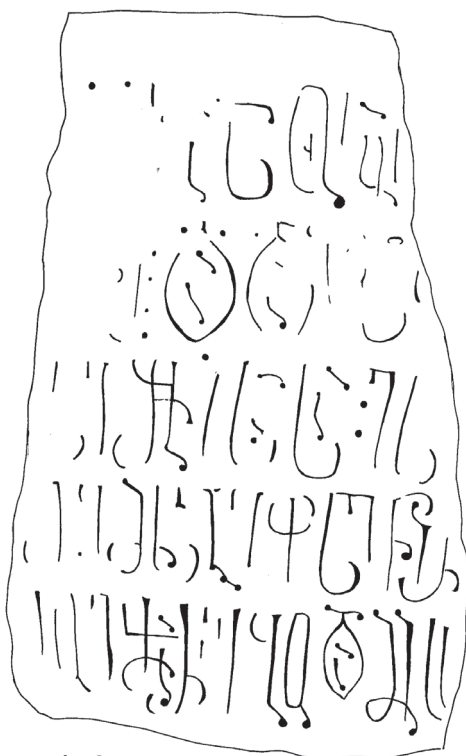

Fig. 64

N2. Fragment of a marble slab (size: 23.5 x 19.2 cm) is the lower part of one of the slabs fitted in the floor near the threshold. Fragments of two lines have survived; the inscription is carved by the same master as the one who worked on slab N1; area of the inscription: 22.5 x 16cm; height of graphemes: 5.5cm – 4.7 cm (Fig. 65, ill. 96).

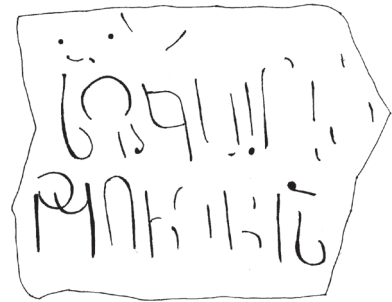

Fig. 65

სტოყჳოყჳ
 ზყოჳ (?)ნჳ სტ
 Forever... God

Inscription of a copper ring (1643)

An *asomtavruli* inscription is carved on a ring-like copper sheet (outer diameter of the ring – 47 cm, inner diameter – 31 cm) that was fitted in the floor in the centre of the church. According to the account provided by V. Tzaferis, the ring was removed from the floor by the authorities of the Greek Patriarchate of Jerusalem in 1900 and transferred to the museum of the Holy Cross Monastery [Tzaferis V., 1987:20]. It is a wrong account, because in 1960, when the Georgian scholars visited the Holy Cross Monastery, the ring was still in its original place [აბაშიძე ი. 1989:66]. I made a copy of the inscription on 9 January 2002. Today the ring with the inscription is lost.⁹ Size of the inscription: 7.3 x 0.5 cm; diacritic mark: a short horizontal wavy line; punctuation mark: three dots; graphemes are rendered as ligature; in one case a *mkhedruli* grapheme ‘a’ is used; a similar mistake is also found in other 17th-century inscriptions of the Holy Cross Monastery; a cross is carved at the beginning of the inscription; on its opposite side, under the inscription on the left, there are *asomtavruli* graphemes ჟჳ სტ ჲჳტ □ *koronikon* 331, while on the right there are Arabic numbers – 1643. It is noteworthy that the date of repair works indicated by *koronikon* are documented in several places in the church (ღჳტ – ჳჳო) and each of them is written in a similar way: number 30 is written not by using grapheme “ზ”-‘l’, but by the characters ‘k’ and ‘i’ indicating 20 and 10. There is a cross at the beginning of the inscription (Fig. 66, ill. 97-103)

† ჳჳო ოჳლღჳ: ჳჳტღჳ: ოჳ: ჳჳოჳჳჳჳ: ოჳ: ჳჳოჳჳჳჳ ჳჳ Ⴀ
 Ⴀჳ Ⴀჳ Ⴀჳ
 ჟჳ სტ ჲჳტ 1643

9 In 2021, with the help of the copy made by me and the photos taken by D. Tskhadadze, restorer of non-ferrous and precious metals Ermine Maghradze made an exact copy of the old inscribed ring and passed it to the ambassador of Georgia to Israel Lasha Zhvania.

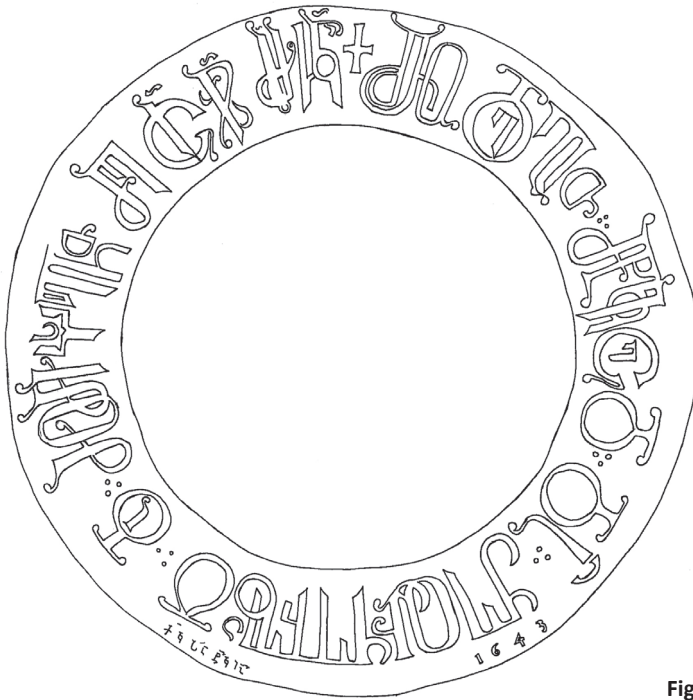

Fig. 66

† Fathers, stand firmly and imperturbably and remember me sinful abbot of the Holy Cross Monastery Nikoloz

In koronikon t~kia (331) (331+1312=1643) 1643

A.Tsagareli reads this inscription wrongly: “Stand firmly and imperturbably and remember me sinful abbot Nikipore † Nklo[z] tkia (1643)” [Цагарели. А.1888: стр. 244].

Inscription of Leon Dadiani (17th c)

A single-line *asomtavruli* inscription is carved on the lower part of the wooden frame of three icons of the Deesis mounted above the arched door of the diaconicon; at 32- cm above the floor; the inscription is included in the decorative system of the frame which has a carved image of a relief composition of a grapevine branch (also see the inscription of Nestandarejan above the door of the prothesis). Central part of the frame has a vessel with an offset rim depicted on it; a cross with supple stems decorated with grape leaves and bunches on both sides of it are depicted in the center of the vessel. A relief *asomtavruli* inscription is carved on both sides of the vessel. The inscription and the décor of the frame are conceptualized as a whole system and are contemporaneous. The graphemes of the inscription are rendered as ligature and, like the grape-

vine branch, are covered with golden paint; area of the inscription: 1) 15.3 x 5.8 cm; 2) 14.7 x 5.7 cm; height of graphemes: 5.8cm -2cm; diacritic mark: a wavy horizontal line (Fig. 67, ill. 104)

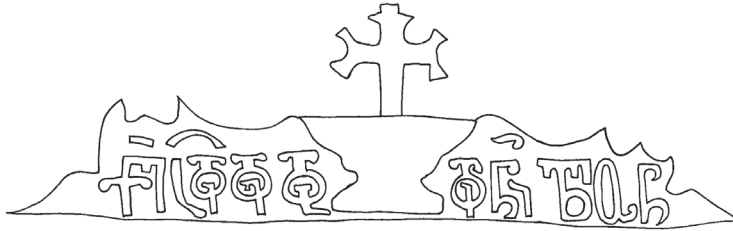

Fig. 67

ქ~ႂ ႂႂႂႂ ႂႂ ႂႂႂ ႂႂႂႂ
 Christ, glorify Dadiani Leon

The inscription was first read by N. Chubinashvili, but he wrongly indicates its location above the door of the prothesis [Цагарели А. 1894, 44]. The inscription was not spotted by Porphyri Uspensky; nor does A. Tsagareli write about it.

Inscription of Nestandarejan (17th c)

A single-line *asomtavruli* inscription is carved on the lower part of the wooden frame of three icons of the Deesis mounted above the arched door of the prothesis; at 321 cm above the floor (see: inscription of Leon Dadiani above the door of the diaconicon). The inscription is part of the decorative system in which a relief composition of a grapevine branch is carved; central part of the frame has a vessel with an offset rim depicted on it; a cross with supple stems decorated with grape leaves and bunches on both sides of it are depicted in the center of the vessel. A relief *asomtavruli* inscription is carved on both sides of the vessel. The inscription and the décor of the frame are conceptualized as a whole system and are contemporaneous. The graphemes of the inscription are rendered as ligature and, like the grapevine branch, is covered with golden paint; area of the inscription: 1) 13.3 x 5 cm; 2) 10.5 x 3.2 cm; height of graphemes: 3.2cm -1.5 cm; diacritic mark: full stop. The inscription was first read by Niko Chubinashvili, although he wrongly

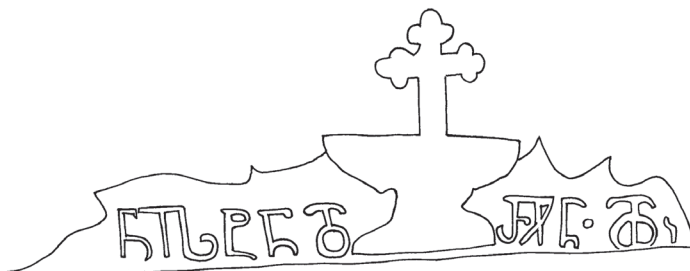

Fig. 68

indicated its location [Цагарели А. 1894, 44]. А. Tsagareli failed to find the inscription, which had been seen by Porphyry Uspensky [Цагарели А. 1888, 246, 247]. (Fig. 68, ill. 105, 106)

ნუსტანდ ჯან. ზფი
Queen Nestandarejan

Graffiti of Gerasime Gizhikreli (16th -17th cc)

A single-line *mkhedruli* inscription is incised on the western facet of the south-west column, right of the image of Gabriel Patradze, at 175 cm above the floor; area of the inscription: 45.8 x 7cm; height of graphemes: 5.2cm – 0.3 cm; the name Gerasime is divided into two parts by an incised image of Golgotha Cross. The copy was made on 9 January 2002 (Fig. 69, ill. 107).

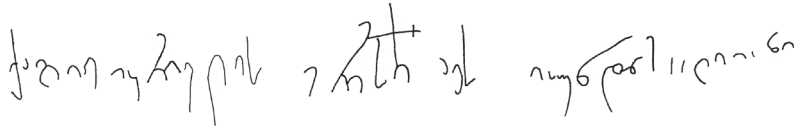

Fig. 69

ქ ა გიჟიყრელსა(?) გერ(ას)ნიქმეს შეუნდ(ვენ) ლ(მერ)თ(მანი)
God have mercy on Gerasime Gizhikreli

Gijikreli (Gizhikreli) is the family name of Kakhetian noblemen; about the name see: [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ., ცაგარეიშვილი ე., ჯანდიერი გ. 1991: 668,669].

Inscription of Mughlibeg (16th -17th cc)

A single-line *mkhedruli* inscription is incised on the foot of the image of St. Paul the Apostle depicted on the western facet of the south-west column in the interior of the main church of the Holy Cross Monastery; area of the inscription: 20.4 x 5 cm; height of graphemes: 3.3 cm – 0.6 cm; the inscription ends with an incised image of Golgotha Cross (Fig. 70, ill. 108).

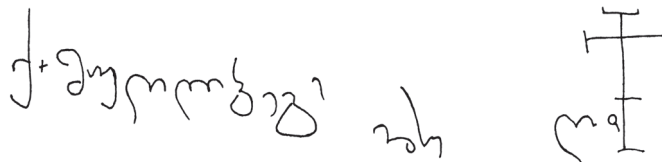

Fig. 70

ქ მუღლიბეგს შეუნდოს ლ(მერ)თ(მან) †
God forgive Mughlibeg †

Beatitude (16th -17th cc)

A single-line *mkhedruli* inscription of two *nuskhuri* graphemes is incised on the eastern facet of the north-west column; at 201 cm above the floor; area of the inscription: 9.8 x 2.9 cm; height of graphemes: 2 cm - 0,2 cm (Fig. 71)

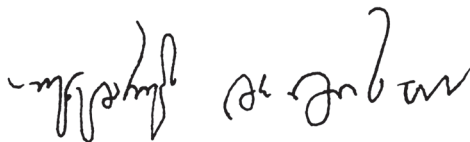

Fig. 71

უწეტარეს(ი) მადისა

Beatitude is coming

S(ain)t (17th c)

Fragment of an *asomtavruli* inscription is incised on the western facet of the sub-dome north-east pier, right of the word 'saint' of the explanatory inscription of St. Serapion; rendered in paint; at 164 cm above the floor; area of the inscription: 2.9 x 2.8 cm; height of graphemes: 2.4cm – 1.8 cm; diacritic mark: a short horizontal wavy line (Fig. 72, ill. 109).

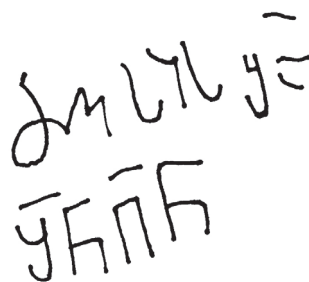

Fig. 72

წ[~] saint

Inscription of Moses' son (16th -17th cc)

A two-line *asomtavruli* inscription with *nuskhuri* graphemes mixed in it is incised on the garment of Gregory the Theologian on the western facet of the north-east column; at 193 cm above the floor; area of the inscription: 6 x 5.2 cm; height of graphemes: 1.9 cm – 0.7 cm; diacritic mark: a short horizontal line (Fig. 73, ill. 110).

ძალს უწ

წ[~] იწ

God forgive Moses' son

Fig. 73

Inscription of Ioane (16th -17th cc)

A single-line *asomtavruli* inscription is incised on the southern facet of the north-east pier of the church, on the image of David the Prophet; at 163 cm above the floor; area of the in-

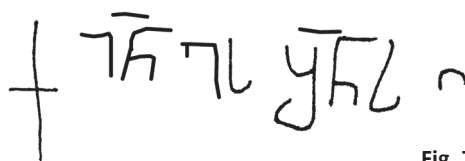

Fig. 74

scription: 9 x 3 cm; height of graphemes: 3cm – 0.4 cm (Fig. 74, ill. 111).

† ႤႦႦႦ ႤႦႦ Ⴆ

† God forgive Ioane

Saint Christina (17th c)

A single-line *asomtavruli* inscription is incised on the northern facet of the north-east pier; at 151 cm above the floor; there are half-figures of St. Christina (Khristina, in the inscription) and St. Mary Magdalene, and figures of St. Atanase and St. Isidore in the upper part of the same pier ; the inscription is incised at the feet of St. Atanase, on the red line confining the composition; diacritic mark: a short horizontal line (area of the inscription: 8.9 x 2.1 cm; the biggest grapheme – 1.5 cm, the smallest – 0.9 cm); the last grapheme ‘a’ is written in *mkhedruli*, which is typical of *asomtavruli* inscriptions of the Holy Cross Monastery of Nikipore Cholokashvili’s times (17th c). (Fig. 75, ill. 112)

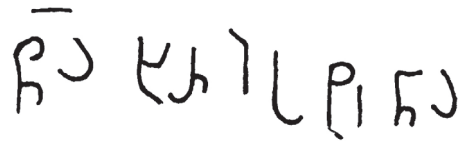

Fig. 75

ႦႦ ႦႦႦႦႦႦ

Saint Christina

‘Kutateli’ – inscription of Saint Simeon Monastery of j atam n (second half of the 12th c – 13th c)

The monastery of Saint Simeon the God-receiver is situated in Gonen neighborhood in new Jerusalem, at 2 km south-west of Old Jerusalem (ill. 113). The church is a so-called domed hall type structure; it is situated at the site of an old Georgian monastery and was built in the second half of the 19th century – prior to 1880. Today the ruins of the old monastery are not in sight as they were consumed by the new construction. The new church has a small chamber at the north. There is right-angled cavity carved into the floor in the central part of the chamber and a canopy mounted on it. According to tradition, it is the tomb of Simeon the God-receiver. During our first visit in Qatamun (25 December 2001), we saw a big-size limestone block with a Georgian inscription on the table standing in the south-west corner of the chamber. The inscription was discovered after the Greek Orthodox Patriarchate acquired the site in 1859 and embarked on earth work to build a new monastery [Pringle D. 1998:167]. In 1883 it was seen by A. Tsagareli in the altar of the new church [Цагарели А. 1888: 123,124], But he did not try to read it because of its poor condition. G. Peradze managed to take

photos of two big-size and smaller fragments of an inscribed stone in Qatamun in August 1936 and identified only one word ‘former’ on them. In his opinion, it is an inscription of the tombstone [ფერაძე გ. 1995: 110, footnote 334; 141; Fig. III]. Members of our expedition found only the big-size fragment of the inscription. We visited Qatamun three times – 2.12.2001, 16.1.2002, 21.2, 2002. I made a copy of the inscription on 25 December 2001. Presently, the inscription is not situated in its old place and its location is unknown to us. Fragment of a carved three-line *asomtavruli* inscription is preserved on a specially finished Jerusalem limestone block; area of the inscription: 57.5 x 30.2 cm; height of graphemes: 9cm – 3.2cm; diacritic mark: a short horizontal line with dots at the ends; punctuation mark: colon and three dots; one case of use of a *nuskhuri* grapheme ‘ts’; several characters are rendered as ligature; the curve of grapheme ‘a’ is separated from its body, which is documented in Georgian *asomtavruli* from the 12th century; characters rendered as ligature and elongated graphemes date the inscription by the second half of the 12th century or the 13th century (Fig. 76, ill. 114)

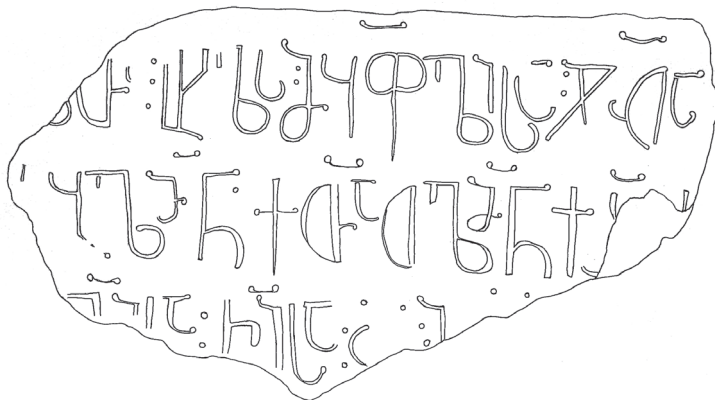

Fig. 76

ზღც: ღღზს: ჰჳფზს: ჳ ჳღც
 ჳზჳზ: ჳ ჳცღზჳზ ჳჳ(?)
 ი(?)ზს: ხზს: ზ Ⴀ

With the power of the life-giving Cross.... Nobleman Kutateli Chr(/) ... of our God...

The inscription is rendered with beautiful, refined *asomtavruli*; it is a formal inscription and must have been inserted in the wall of the monastery; Kutateli is the title of the bishop of Kutaisi; an agape of Mikael Kutateli is written in the synaxarion of the Holy Cross Monastery, which, according to the handwriting, E. Metreveli dates by the 13th century, or not later than the 14th century. Kutateli Okropir and his nephew Kutateli Makharebeli must have been figures of the second half of the 14th century; their agape is also included in the same synaxarion [მეტრეველი ელ. 1962: 79, 103, 119, 173].

‘Grand (?) Kutateli’ of the inscription of Qatamun is the bishop of Kutaisi, who had made some contribution to the Georgian monastery of Qatamun, which would have been pointed out in the inscription. According to Vakhushti Batonishvili, King Bagrat III (975-10140 “appointed a bishop, pastor of Imereti and Guria” in the newly built Bagrati Cathedral [ვახუშტი 1941:157], but the account is not documented in the ‘Chronicles of Kartli’, which only speaks about founding of Bedia Eparchy by King Bagrat [ქართლის ცხოვრება 1955:281]. M. Lordkipanidze assumes that Kutaisi eparchy could have been established during one of the first kings of Abkhazia [ლორთქიფანიძე მ. 2002:53]. The inscription of the church of Village Godogani mentions Anton Kutateli, who lived on the turn of the 10th -11th centuries. The ‘Anton’ from the inscription of Bagrati Cathedral must be the same person [სილოგავა ვ. 1990: 94, 95; სილოგავა ვ. 1995: 62-64]. The inscription of Qatamun must be one of the earliest evidences of existence of Kutaisi eparchy.

According to a historical source, the monastery of Qatamun had already been under Georgians’ control in the 10th century: monk Mikael of Qatamun is documented in the 983 colophon of the gospel of Mt. Sinai. During the rule of Crusaders in Jerusalem, in 1169, an abbot of the Georgian monastery of the Holy Cross of Jerusalem acquired a plot of land in Qatamun. According to 1386/87 documents Qatamun belongs to Georgians. Presumably, in the 16th -17th centuries the monastery was abandoned and went to ruin [ჯავახიანი გ. 2018:104-106].

The inscription of Qatamun is a factual proof to the fact that in the 12th -13th cc the monastery was owned by Georgians.

***Asomtavruli* inscriptions of the Georgian monastery of Bir el Qutt**

In 1952-1953, an Italian archaeologist and Franciscan monk Virgilio Corbo (1918-1991) discovered ruins of a Georgian monastery (ill. 115, 116) one kilometer north of Bethlehem, near the Valley of Shepherds, at the site Bir el Qutt, which is now situated on the outskirts of a residential neighborhood Har Homa. Archaeological excavations yielded structures accumulated around a courtyard. There are remains of a hall-type church of St. Theodore, which has survived at the plan level, at the northern edge of the monastery. The church is adjoined by a chapel on the south and a crypt is carved into rock under the church altar and the eastern part of the chapel. According to Virgilio Corbo, the graves under the church belong to the abbots of the monastery [Corbo V. 1995:125]. The refectory and the kitchen were annexed to the courtyard on the west. Southern part of the monastery was occupied by residential cells, household facilities like a winepress, an oil- press and a

cowshed. Under the courtyard there is a large arched and vaulted reservoir open in two places by a well-like pit (ill. 117). A colonnaded gallery ran along the perimeter of the courtyard [Corbo V. 1995:112. Tab. 35]. Scholars observe that it is a typical agricultural coenobium. Many similar kinds of monasteries have been explored near Jerusalem and Bethlehem and in the Judean Desert [Hirschfeld I. 1992; Seligman J. 2015:171, 172]. Given the archaeological data, Virgilio Corbo dates the monastery of Bir el Qutt by the 6th century [Corbo V. 1995:130; ჩაჩანიძე ვ. 1974:85]. Basis for dating is specifically hewn stones used in building of the monastery. Virgilio Corbo believes that the stones derive from the ruins of the first (prior to Justinian's times) church of the Nativity of Bethlehem. The main dating detail of the monastery is Georgian *asomtavruli* mosaic inscriptions that were placed in the mosaic floors of the courtyard and the refectory.

Two (A and B)¹⁰ out of the four inscriptions revealed as a result of excavations were cut out of the floor, put in frames and transferred to the Franciscan Museum. Inscription C, which was discovered in the north-west part of the courtyard on the final day of the expedition [Corbo V. 1955:122; ჩაჩანიძე ვ. 1974:72], and fragment (D) of a five-line Latin (?) inscription [წერეთელი გ. 1960:12,14] from the northern part of the gallery of the courtyard, which, according to M. Tarkhishvili was executed with larger graphemes than the others [Corbo V. 1955:138,139, ფ.118; ჩაჩანიძე ვ. 1974:97ფ.118], are not found in the lapidarium of the museum. This issue was discussed by the late Tamila Mgaloblishvili and me on 11 February 2002 with the director of the museum, the late Franciscan priest and archaeologist Michele Piccirillo (1944-2008). He could not tell us what happened to these inscriptions. In 2012 historian Besik Khurtsilava put similar questions to the director of the museum Eugenio Alliata [ხურცილავა ბ. 2014:60, 61], but did not receive a clear answer either.¹¹

In my opinion, Virgilio Corbo left these extremely fragmented inscriptions at the archaeological filed. Presently, contours of these inscriptions cannot be identified on the mosaics covered with sediments and grass. It is not excluded that they were substantially damaged by their exposure to the elements.

M. Tarkhishvili links the persons mentioned in the inscription – Maruan, Buzmir, Bakur – to a great Georgian religious figure, Bishop of Majuma Peter the Iberian (411-491), his father and grandfather. However, he does not claim that the inscription mentions Peter and his ancestors, but notes that such names were known in Georgia with different forms [Corbo V. 1995: 135-139; ჩაჩანიძე ვ.

10 The inscriptions are indicated as A and B according to M. Tarkhishvili.

11 Film director Guram Pataria, who visited Bir el Qutt in May 1966, did not find the Georgian inscriptions on site. According to him, “they had been cut out with its sublayer, reinforced with mortar and transferred to the museum in Jerusalem in the form of slabs” [ჩაჩანიძე ვ. 1974:50].

1974: 90-98; თარხნიშვილი მ. 1994:336-344]. Consequently, G. Tsereteli concludes that M. Tarkhnishvili apparently did not consider this problem convincing and, accordingly, dated the monument by the 6th century [წერეთელი გ. 1960:19], instead of the 5th century, when Peter the Iberian lived.

After discovering the inscriptions of Bir el Qutt, none of the Georgian scholars had any doubts that they were dealing with ministering of Peter the Iberian in the Holy Land. Several works were published among which the most comprehensive was the research by Giorgi Tsereteli [წერეთელი გ. 1960]. He suggests that the ‘Maruan’ mentioned in the inscription c at the south-west edge of the monastery courtyard must be the secular name of Peter the Iberian, which is documented in the Life of Kartli with a slightly altered form – ‘Murvanos’ [ქართლის ცხოვრება 1955: 132], while ‘Burzen’ is the name of Peter’s father [წერეთელი გ. 1960:23,24]. According to the Syrian version of the Life of Peter the Iberian, Peter’s father was called ‘Bozmari’ [ლოლაშვილი ი. 1988:80]. Resemblance of these two names is obvious (Fig. 118).

Fragment (B) of the inscription revealed on the floor of the western part of the courtyard gallery of the monastery mentions ‘Bakur and Griormizd’ (ill. 119, 120). G. Tsereteli assumes that ‘Bakur – maternal grandfather of Peter the Iberian is Great Bakur, King of Kartli (397/402-422) [მუსხელიშვილი დ. 2003:83] [წერეთელი გ. 1960:23,24].

Scholarly community has agreed on “Antony Abba”, mentioned in the five-line *asomtavruli* inscription (A) of the monastery refectory (ill. 121). It was M. Tarkhnishvili that determined this person – it is abbot of St. Theodore monastery of Bir el Qutt (‘abba’ is Syrian for ‘father, which has turned into a term indicating respect) [წერეთელი გ. 1960: 37]). He is known from the life of St. Martha, mother of St. Simeon the Stylite the Younger – Miracle-worker (521-592). Antony Abba, who had left Jerusalem, brought sacred relics to St. Simeon the Stylite in 552. A year after the death of St. Martha and St. Simeon climbed the pillar – in 553, Antony was consecrated the bishop of Seleucia. According to the Life of St. Martha, in 532 Antony was still in Georgia, which means that the inscription (A) of Bir el Qutt dates to 532-552 [წერეთელი გ. 1960: 17]. This fact, too, became a strong point for Virgilio Corbo to date the monastery of Bir el Qutt (6th c).

G. Tsereteli considers that the monastery of Bir el Qutt is the monastery documented in the Life of Peter the Iberian, which he built in the Jordan Desert in the 420s [წერეთელი გ. 1960: 26-28]. He linked chronological differences in the inscriptions of Bir el Qutt (inscriptions of Peter the Iberian and his ancestors – 5th c; inscription of Antony Abba – 532-552) to the severe earthquake which seems to have destroyed the monastery built by Peter the Iberian; Antony renovated the monastery in the 6th century [წერეთელი გ. 1960: 28].

K. Danelia and Z. Sarjveladze find it hardly admittable that monk Peter the Iberian mentioned himself by his secular name. Therefore, in their opinion, considering Maruan, mentioned in the inscription of Bir el Qutt as Peter the Iberian “cannot be regarded as a proven fact” [დანელია კ., სარჯველაძე ზ. 1997: 30,31].

Y. Tchekhanovets agrees with K. Danelia and Z. Sarjveladze’s opinion and believes that the Maruan mentioned in the inscription cannot be Peter the Iberian; she shares dating of the inscription of ‘Antony Abba’ by 532-552 and dates other inscriptions of Bir el Qutt by the same period (6th c) for the reason that they are similar in terms of paleographical data [Tchekhanovets Y. 2018:148]. Accordingly, she thinks the monastery should date to the same period too.

The Life of Peter the Iberian shows that shortly after his arrival in Jerusalem, the prince took monastic vows and acquired his monkhood name Peter. Indeed, it would sound more logical to refer to him as Peter in the inscription of the monastery built by him. However, the inscriptions of Bir el Qutt mention so many names associated with Peter the Iberian (Maruan, Burzen, Bakur) that Peter’s relation to this monastery becomes indubitable.

In his article published in journal ‘Bedi Kartlisa’ (N16, Paris, 1954), while comparing the inscriptions “Antony Abba” (A) and “Bakur and Griormizd” (B), M. Tarkhnishvili speaks about the earlier date of the latter, but adds that it could be the result of the destruction caused by the earthquake or that of the handwriting of a different master [თარხნიშვილი მ. 1994:339]. In the work published together with Virgilio Corbo in 1955, M. Tarkhnishvili insists on his opinion expressed about these inscriptions before [Corbo V. 1995:137; ჩაჩანიძე ვ. 1974:95].

G. Tsereteli believes that in paleographical terms inscriptions of “Bakur and Griormizd”, as well as “Maruan” differ from “Antony Abba”. As it is a foreshortened photo, the scholar does not focus attention on inscription “Maruan”. While discussing the graphemes of the inscription “Bakur”, G. Tsereteli points out that “the common image and the height of the inscription is more archaic than in the inscription of Antony Abba. The graphemes are not equal and homogeneous, but written differently in different places. Particularly interesting is the angular appearance of some graphemes, unlike the inscription of Antony Abba, in which the graphemes are rounded” [წერეთელი გ. 1960:43].

Diacritic marks and contracted words rarely occur in ancient Georgian *asomtavruli* inscriptions. Normally, words are written fully and consecutively. None of the words is contracted in the fragment of a large four-line inscription (5th c) of the south door of Bolnisi Sioni; a single contraction is used in the 5th -6th cc epitaphs [შოშიაშვილი ნ. 1980: 66,81-84]. No diacritic marks are found in the inscriptions of ‘Bakur and Griormizd’ and ‘Maruan’ from Bir el Qutt, while a diacritic mark is used three times in the inscription ‘Antony Abba’. Here the name of the main saint

– Theodore – is contracted too, while the name of the same saint is conveyed in full form in inscription ‘Maruan’. In the inscription ‘Antony Abba’ there is only one case of ligature and two cases of using smaller graphemes; these details are not typical of ancient Georgian *asomtavruli* inscriptions. Ligature is not encountered in ‘Bakur’ and ‘Maruan’ inscriptions and all the characters are similar in size too. Obviously, ‘Bakur’ and ‘Maruan’ look more archaic than ‘Antony Abba’ and the latter must belong to a later period.

On the plan of the monastery published by V. Corbo [Corbo V. 1995:112; ჩაჩინიძე ვ. 1974:59], the inscription of ‘Maruan’, indicated by letter ‘d’ in the north-west section of the courtyard, is inscribed in tabula ansata whose only left handle has survived (on the north). The photo of this inscription [Corbo V. 1995:T.35,F.107; ჩაჩინიძე ვ. 1974: ფ. 107] points to the fact that the inscription was read from the position when the reader stood facing the west. ‘Antony Abba’, situated in the eastern part of the altar floor, is also inscribed in tabula ansata and was available for the reader facing the east. Obviously, integrity of the plan of distribution of the inscriptions on the floor and their orientation is violated. Decoration of the handles of the tabulae ansata of these inscriptions differ too. Those of the framing of ‘Antony Abba’ are ornamented with triangles made up of black mosaic pebbles [Corbo V. 1995:T.35,F.104; ჩაჩინიძე ვ. 1974:ფ.104], while the handle of the tabula ansata of ‘Maruan’ was embellished with an equal-armed cross [Corbo V. 1995:T.122, T. 35,F.107; ჩაჩინიძე ვ. 1974:72 ფ.107]. This difference of decoration of framing of the inscriptions becomes more vivid when it concerns the cross depicted on the floor. Emperor Theodosius II (408-450) issued a special edict (427) which banned the use of crosses in mosaic floors [Israeli Y. 2000:127] so as pilgrims would not tread and insult the True Cross involuntarily. Although rules passed in the center of the empire reached peripheries later and, following the old tradition, there are crosses depicted in the mosaic floors of some sixth-century churches preserved in the countries of Christian east [Taylor J.E. 1993 239-242], in the inscription ‘Maruan’ of Bir el Qutt the use of the cross seems to indicate its oldness. This short review shows that ‘Maruan’ and ‘Bakur’ inscriptions of Bir el Qutt date to an earlier period than that of ‘Antony Abba’, while the latter was included in the mosaics of the floor ornamented with complex geometric figures. It is noteworthy that by its intensive decoration the floor of the refectory differs from the plainly rendered mosaic décor preserved in other places of the monastery of Bir el Qutt, which must also be the sign of different chronological phases.

In my opinion, the monastery of Bir el Qutt was built by Peter the Iberian, which chronologically fits in the period between Peter’s arrival in Jerusalem (437) and his becoming a monk (445/446) [for precise dates see: Horn C., Phoenix Jr.

2008: xxxvi, xxxvii]. Accordingly, ‘Maruan’ and ‘Bakur’ inscriptions were executed at this time, while ‘Antony Abba’ dates to 532-552.

‘Maruan and Burzen; (437-445/446)

An extremely fragmented four-line mosaic inscription (ill. 118) was discovered on the last day of excavations in the north-west section of the courtyard of the monastery and is indicated by letter ‘d’ on the plan of the monastery published by V. Corbo [Corbo V. 2015:112, fig. 30, 122; ჩაჩანიძე ვ. 1974:59, სურ.30,72]. The inscription cannot be found in the Franciscan Museum. Presumably, its conservation did not occur after the excavations and it was left on the archaeological field. The inscription was surrounded by a frame made up of dark pebbles, so-called *tabula ansata*, with a single surviving handle in which an equal-armed cross was depicted with similar dark pebbles [Corbo V. 1955:122, f.107; ჩაჩანიძე ვ. 1974: 72,f.107]; each line of the inscription was separated with a line made up of black pebbles. It would have been possible to read the inscription if a reader stood facing the west; length of the framing (without a handle): 132 cm; length of the handle: 21 cm; height of graphemes: 11.5 cm, 10.5 cm, 9 cm [Corbo V. 2015:121, 122; ჩაჩანიძე ვ. 1974:72]. The graphemes are rendered with red pebbles; the words of the inscription are not separated from each other; no diacritic or punctuation marks are observed; the inscription is composed of large rounded graphemes.

ჰგნტო დეოდოკ
 ე გტბოყტნ ბტ ღო
 დ (?)ბნ ნტბ
 ე

St. Theodore, have mercy on Maruan and Burzen

According to G. Tsereteli, ‘Maruan’, mentioned in the inscription [წერეთელი გ. 1960:23,24], must be the secular name of Peter the Iberian, which is provided in Georgian narrative source as ‘Murvanos’ [ქართლის ცხოვრება 1955:132], while ‘Burzen’, which is the name of Peter’s father, is recorded in a slightly altered form ‘Bozmar’=‘Bozmarios’ in the Syrian version of the life of Peter the Iberian [Horn C., Phenix J. 2008:7; ლოლაშვილი ი. 1988: 80]. I think resemblance between the two names is obvious.

‘Bakur and Griormizd’ (437-445/446)

An eight-line mosaic inscription made up of black pebbles and accommodated in two square frames was situated in the west part of the courtyard gallery. The inscription is fragmentary. It was removed from the floor and transferred to the Lapidarium of the Franciscan Museum of Jerusalem (Fig. 77, ill. 119, 120). A mo-

saic guilloche is depicted between the two inscribed squares; area of the inscription: 1) 42 x 41 cm; 2) 41 x 40 cm; height of graphemes: 9 cm; no diacritic or punctuation marks; graphemes are equal in size; words are not separated from each other; each line of the inscription is separated by a line made up of dark yellow pebbles; fragment of the inscription is the final part of a large inscription; presumably, the beginning of the text was also distributed in the same kind of square frames; in my opinion, the inscription lacks at least two squares on the left side. It is noteworthy that after the mosaic inscription was transferred to the museum and installed, the pebbles of the mosaics of the last three damaged graphemes of line eight were mortared anew which caused the outline of the graphemes to alter. It is this error that our copy reflects. Today, the pebbles of the mosaics of the inscription are renovated with black paint. The report of Virgilio Corbo's excavations says that they had discovered the third square too, which is also shown in an extremely fragmented form in the photo. The text is reconstructed based on Virgilio Corbo's photos. It should be noted that the last part of the inscription, where 'have mercy, amen' is written (see: ნერეთელი გ. 1960: ტაბ. XI), does not exist presently; supposedly, it was not transferred to the museum from the archaeological field. I made a copy of the inscription on 11 February 2002.

Fig. 77

- 1) ბე ძეობა
- ქვეყნის
- სიძინე
- ყავს ბე
- 2) ქვეყნის
- სიძინე
- სიძინე
- ბეძეობა

Christ, have mercy on their milk siblings Bakur and Griormizd and their offspring, amen

According to the opinion accepted in scholarly literature, Bakur, mentioned in this inscription, is the maternal grandfather of Peter the Iberian – the king of Kartli (397/402-422) [მუსხელიშვილი დ. 2003: 83].

life of St. Martha, mother of St. Simeon the Stylite Younger (521-592) [Corbo V. 1955:136; ჩაჩანძიკ ვ. 1974:93]. Leaving Jerusalem, Anton brought sacred relics to Simeon the Stylite in 552. We find out from the same Life, that in 532 Anton was still in Georgia, which means that the inscription dates to 532-552. This opinion is shared by Giorgi Tsereteli [წერეთელი გ. 1960: 17, 18] and the scholars that explored the inscriptions of Bir el Qutt.

Iosia seems to have been a master of mosaics [წერეთელი გ. 1960: 17,37,38]; M. Tarkhnishvili explains that the name Iosia is completely strange to Georgian and is a Jewish proper name conveyed in the Greek form [Corbo V. 1955:136; ჩაჩანძიკ ვ. 1974:94].

Monastery in Umm Leisun and its Georgian inscription

An Arabic settlement Umm Leisun is situated at 4.5 km south-east of Jaffa Gate of the Old City of Jerusalem. An Israeli archaeologist Jon Seligman discovered a small Byzantine period monastery here in 1996. It was represented by ruins of a hall-type church with a mosaic floor preserved at the plan level and remains of several cells. During the 2002 archaeological campaign, an arched-vaulted crypt was revealed several meters north-east of the church. Cists were arranged in its arcosolia and into the floor (ill. 123). A Georgian five-line *asomtavruli* inscription was uncovered on the cover of the cist. The inscription says that Bishop Iohane of Purtavi was buried there [Seligman J. 2014:146].¹² In 2004 a joint Israeli-Georgian expedition continued excavations. Georgian archaeologist Iulon Gagoshidze took part in the expedition along with Jon Seligman. I feel lucky to have had the opportunity to be a member of the expedition. The 2004 campaign revealed water supply system and remains of a monastery structure (cell) at the south-east edge of the monastery. The monastery of Umm Leisun, situated on the way leading from Jerusalem to the monasteries of the Judean Desert, is a typical small coenobia by its size and composition, the kind that is abundantly encountered near Jerusalem and Bethlehem and the Judean Desert [Hirschfeld I. 1992]. By composition, ruins of the monastery of Umm Leisun are reminiscent of remnants of the monastery of Bir el Qutt, which is situated 3.5 km south-west of Umm Leisun. Like Bir el Qutt, the monastic complex of Umm Leisun must have been arranged around a courtyard. It should be noted that the monastery of Umm Leisun was smaller than that of Bir el Qutt. For more detail about the monastery of Umm Leisun see: [Seligman J. 2014; Seligman J. 2015].

¹² The grave yielded remains of a 60-year-old man whose body was aligned along the south-north axis, with his head pointing north.

Epitaph of Bishop Iohane of Purtavi (late 5th c, or, more likely, early 6th c)

A five-line *asomtavruli* inscription is carved on a finely hewn limestone cover of a cist (dimensions: 205 x 89 x 6 cm). It ends in an equal-armed cross; no diacritic or punctuation marks are used; the words are not separated from each other; area of the inscription: 81 x 49 cm; height of graphemes: 9.7cm – 5.5 cm. I made a copy of the inscription on 19 September 2002 (Fig. 79, ill. 124).

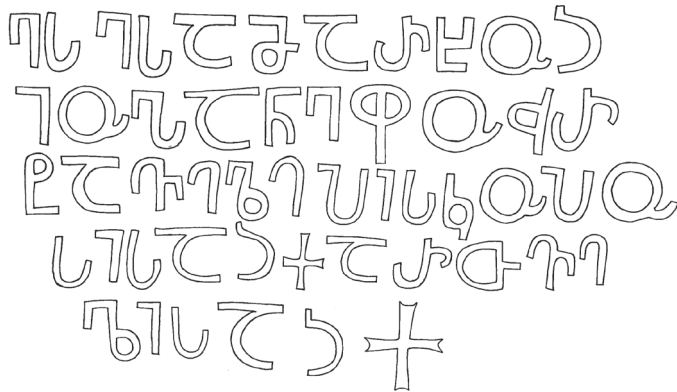

Fig. 79

ႠႡႢႣႤႥႦႧ
 ႨႩႪႫႬႭႮႯႰ
 ႲႳႴႵႶႷႸႹႺႻ
 ႽႿႾႿႾႿ
 ႾႿႾႿႾ

This is the grave of Iohane Bishop of Purtavi, Georgian †

The graphemes are distributed in a two-line net and are characterised by short ductus. The ‘seated’ proportions of the graphemes are brought closer to a square and, by appearance and stylistic features, differ from the characters of donor inscriptions of the Cross Monastery in Mtskheta (586-605), in which the tendency of elongating graphemes is already noticeable [Чубинашвили Г. 1948:75,83,143,144,146,таб.19-22]. By their outline, the graphemes of the inscription of Umm Leisun resemble the inscriptions of the churches of Bir el Qutt, Bolnisi Sioni, Nikozi, Akaurta, Balichi sarcophagus [შოშიაშვილი ნ. 1980:66,69,71,72,150] and can be dated by the end of the fifth or the first half of the sixth century [for detailed palaeographic analysis see: გაგოშიძე გ. 2005: 351-355; Gagoshidze G. 2014a: 123-127; Gagoshidze G. 2015: 181-184].

Iohane Bishop of Purtavi is unknown to historic sources. Scholarly literature explains the toponym ‘Purtavi’ in different ways. T. Mgaloblishvili considers it a local name of Semitic origin and thinks it is the name of this monastery. While seeking the etymology of ‘Purtavi’, the scholar directed attention to a Jewish word

Phura – winepress, and Aramaic *Purta* -small. T. Mgaloblishvili believes that Iohane of Purtavi is supposedly the bishop of a monastery, just like Bishop Samuel [Israeli Y. 2000a: 173], which, as she thinks, should not be an exclusion to the Palestine of the time [მგალობლიშვილი თ. 2005: 346-349; Mgaloblishvili T. 2014a:117-122; Mgaloblishvili T. 2015:188-190].¹³

According to Y. Tchekhanovets, the ‘Purtavi’ of the inscription is the capital of Albania Partavi (Bardavi) and, accordingly, Iohane Kartveli (Georgian) must be the bishop of Partavi. In support of this opinion the scholar relies on the account of Moses of Kalankatu recorded in his ‘The History of the Country of Albania’, according to which Albanians built Partavi Monastery of the Holy Virgin near David’s Tower in Jerusalem. Alongside Partavi, the same history refers to other monasteries built by Albanians in Jerusalem, whose names coincide with ancient Christian centers of Albania (Kalankatuik, Artsakh, Amaras [Мовсес Каланкатуаци 1984: 144]), which, I think, should not reflect the real situation. Apparently, in the tenth century the author of the text is not well aware of the names of the long-forgotten monasteries and cites the toponyms familiar to him. Y. Tchekhanovets believes that ‘Kartveli’, documented in the inscription, means an inhabitant of the ‘Kingdom of Kartli’ and, accordingly, Iohane, who was born in the Kingdom of Kartli, served as a bishop abroad, in Albania. However, being the authority of the capital of Albania Bardavi (Partavi) means being a bishop of Albania. Catholicos of Albania Iohane ruled the church of Albania in 644-671, and this period, according to the scholar, coincides with the archaeological date of the monastery of Umm Leisun. The author supposes that Iohane is interred in the chapel of the monastery of Umm Leisun along with Albanian monks who had decided to be buried along with their pastor [Tchekhanovets Y. 20156: 196].¹⁴

It is an interesting opinion, but there arise unanswered questions:

1.If Umm Leisun was an Albanian monastery, why was the epitaph of the crypt executed in Georgian? As is known, the 6th-8th centuries, and especially the 6th-7th centuries (this monastery efficiently operated in the 6th-7th cc) was the period of intensive development of Albanian Christian writing [ალექსიძე ზ. 2003:57]; so, what would hinder the Albanian monks to carve an Albanian inscription on the tombstone of their father superior?

13 In his works J. Seligman notes that, allegedly, I took part in finding out the etymology of ‘Purtavi’ along with T. Mgaloblishvili [Seligman J.2014:138:Seligman J. 2015:162]; my articles deal with the palaeographic analysis of the inscription of Umm Leisun, its dating and short exploration of the ethnonym ‘Kartveli’ [გაგოშიძე გ. 2005; Gagoshidze G. 2014a; Gagoshidze G.2015].

14 With the aim of simplification, in this part of the text I refer to only one work by Y. Tchekhanovets [Tchekhanovets Y. 2015:195-197], as the surveys on this issue published by her at different times actually convey the same opinion. See: [Tchekhanovets Y. 2014: 301-309; Tchekhanovets Y. 2018: 150-156].

2. An Albanian city of Partavi is repeatedly mentioned in Georgian historical sources, but in the form of ‘Barda’, ‘Bardavi’ [ქართლის ცხოვრება 1955:68,117,130,144,176,255; ქართლის ცხოვრება 1959:17, 58, 130, 186, 189, 195 და სხვ.], which is mentioned by Y. Tchekhanovets too, when she asked a Dagestani researcher M. Gadjiev [Tchekhanovets Y. 2018:155] to help her understand the problem. So why should we be convinced that ‘Purtavi’, documented in the inscription, specifically indicates Bardavi (Partavi)?

B. Khurtsilava explains the toponym ‘Purtavi’ on the basis of Latin language (Fur – thief) and associates it with the place of origin of the thieves crucified along with the Saviour, which must be attested by the Arabic name (Umm Leisun) of the area too [ხურცილავა ბ. 2014a:24-31].

Thus, etymology of ‘Purtavi’ cannot be regarded as determined, and the problem requires further investigation.

The name ‘Iohane’ is an archaic form and is encountered in Georgian texts of the 5th -7th centuries [მაგლობლიშვილი თ. 2005:345]. Confirmation of name ‘Iohane’ also emphasizes oldness of the inscription of Umm Leisun.

Indeed, the monastery of Umm Leisun was a Georgian monastery. Otherwise, it would be unclear why the epitaph was carved in Georgian on the cover of the sarcophagus interred in the crypt of the monastery, had there been no one to read it.

The ethnonym ‘Kartveli’, registered in the inscription of Umm Leisun, corresponds to ancient Greek ‘of Iberia’ and must mean an inhabitant of present-day eastern Georgia (at the time inhabitants of western Georgia were referred to as ‘Lazis’). According to the opinion accepted in scholarly literature, the word ‘Kartveli’ derived from ‘Kartu’ must be the earliest form of ethnonym ‘Kartveli’ [მუსხელიშვილი დ. 1993: 338,339]. However, this form is not evidenced in written sources. The inscription of Umm Leisun has been the earliest documentation of this ethnonym found so far and here the term is mentioned in the form ‘Kartveli’, rather than ‘Kartveli’ [გაგოშიძე გ. 2005: 353; Gagoshidze G. 2014: 127; Gagoshidze G. 2015: 183].

Cistern of Horvat Burgin and its Georgian inscriptions

In 1995-1996 Israeli archaeologists carried out minor archaeological excavations at the village-site Horvat Burgin, which is situated 30 km south-west of Jerusalem, near historical Eleutheropolis. In the south-east part of the village-site they found a large cistern (G) carved into rock [Zissu B., Ganor A. 2008: 16, fig. 2]. Its walls yielded incised crosses and two Georgian inscriptions. The

discoverers identified these graffiti as ancient Arabic inscriptions [Zissu B., Ganor A. 2008: 61]. At the request of archaeologist Y. Tchekhanovets, the inscriptions of Horvat Burgin were read from photos and dated by the 10th -11th centuries by art historian Zaza Skhirtladze [Tchekhanovets Y. 2010:186-193; Чехановец Я. 2012: 32-34; Tchekhanovets Y. 2013: 159-166; Tchekhanovets Y. 2018:181-186].

The cistern of Horvat Burgin is a vast bell-shaped space hewn in the bed-rock (ill. 125). It has a right-angled well-like opening at the top and is 8.5 m deep; its bottom is a rectangle with rounded corners measuring about 70 sq. m. The cistern is covered with a several-meter high layer of stone and earth. It can be reached via a narrow hole west of it, which is an aqueduct. The hole leads to a low rocky chamber of an irregular plan from where rock-hewn steps lead to the cistern. Presently these steps, like the bottom of the cistern, are covered with rubble. The water reservoir was probably hewn in the early Roman or Byzantine times, when it lost its function and was used as shelter by Georgian pilgrims. Given the paleographic features, the graffiti date to the late 10th or the early 11th century [Tchekhanovets Y. 2013:163]. In the Holy Land abandoned cisterns, crypts, cavities of various functions were often used as shelter by anchorites.¹⁵

Y. Tchekhanovets thinks that the Georgian monks mentioned in the inscriptions of the cistern from Horvat Burgin could have been members of the monastic brethren of Prokhore Shavsheli, builder of the Holy Cross Monastery of Jerusalem [Tchekhanovets Y. 2018:184].

I visited Horvat Burgin on 8 April 2014 with T. Mgaloblishvili and Z. Tsertsvadze. I went down the cistern along with Z. Tsertsvadze (photographer). We took photos of the inscriptions; I made their copies too. We found one of the inscriptions vandalized with a sharp tool. As I later found out through correspondence with archaeologist Y. Tchekhanovets, the inscription was damaged between the years 1996 and 2010.

The inscriptions of Horvat Burgin and other damaged Georgian inscriptions are discussed by historian B. Khurtsilava [ხურცილავა ბ. 2016: 18,19].

15 According to John Phokas (12th c), a Georgian (Iberian) monk lived in a square 'cavity' with a pyramidal top carved into rock near Gethsemane, just an arrow's throw from it [Троицкий И. 1989: 45, 46; ფერადე გ. 1995: 31, 32]. The rock-hewn chamber described by John Phokas must be a crypt, so-called 'tomb of Zacharia' carved on the left bank of the Kidron Valley, Jerusalem. It has a cubic body and a pyramidal top. D. Pringle considers that the shelter of a Georgian monk cited by John Phokas was so-called 'tomb of Absalom' in the Kidron Valley [Pringle D. 2007:187]. (For the 'tomb of Zacharia' and the 'tomb of Absalom' see: Murphy-O'Connor J. 1998:117, 118).

‘Tskhroi’ (late 10th c- early 11th c)

A single-line angular *asomtavruli* inscription is engraved on the south wall of the cistern, at 245 cm from the entrance to the passage of the cistern. Two *nuskhuri* letters are mixed in the *asomtavruli* inscription. The inscription is hacked with a sharp tool causing such damage to part of the graphemes that their outline is not visible. Area of the inscription: 19.3 x 6.7 cm; height of graphemes: 4.7 cm – 1 cm; diacritic mark: a short straight line (Fig. 80, ill 126, 127).

Y. Tchekhanovets [Tchekhanovets Y. 2013:159-166] publishes Z. Skhirtldze’s version of this inscription – “Christ, have mercy on Tskhrai (Tskhroi?)”. The photo taken by Zissu and Ganor [Zissu B., Ganor A. 2008: 38, f. 26], which

Fig. 80

has the significance of the original due to the inscription being destroyed by now, clearly shows a diacritic mark above graphemes 6 and 7 (‘tskh’), which points to the fact that at least one grapheme is contracted in the last word. The outline of the grapheme before the last is vague. It is quite possible that here is written the name Tskhrbi – Tskh(o)r(e)b(a)i, which was popular in medieval Georgia. This supposition is shared by historian and epigraphist Temo Jojua. In her work Y. Tchekhanovets publishes this opinion of T. Jojua [Tchekhanovets Y. 2018:183].

†~Ქ Ქ~Ქ ᲚᲚ~Ლ ᲚᲚ (?)~ Christ, have mercy on Tskh(o)r(e)b(a)i (?)

‘Morchai’ (second half of the 10th c – beginning of the 11th c)

A single-line *asomtavruli* inscription mixed with *nuskhuri* is engraved on the south wall of the cistern, right of the graffito ‘Tskhroi’, at 145 cm from the threshold of the passage leading down to the cistern; area of the inscription: 25.2 c 5.5 cm; height of graphemes: 4.2 cm – 1.5 cm; diacritic marks; a short horizontal line. An elongated cross with a forked lower arm, which is a schematic image of Golgotha Cross, is engraved at the beginning of the inscription (Fig. 81, ill. 128)

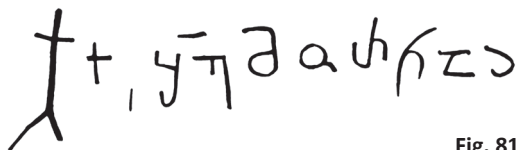

Fig. 81

† God, have mercy on Morchai.

† ᲥᲥ Ქ~Ქ ᲚᲚ ᲚᲚ ᲚᲚ

† God, have mercy on Morchai.

Tchekhanovets assumes that Morchai could be father of Iovane Morchaisdze, builder of Ishkhani Cathedral (1032) [ჯომბადიძე ზ. 2006: 241] [Tchekhanovets Y. 2010:164; Чехановец Я. 2012: 33; Tchekhanovets Y. 2013:164; Tchekhanovets Y. 2018:184,185].

Inscription of Ashkelon

Piece of a marble slab (dimensions: 24.5 x 13 cm) from Prokonos with a three-line *asomtavruli* (?) inscription was discovered in the mosque of the city of Ashkelon in 1951. The inscribed slab was presumably fitted in the floor which is why the graphemes are badly worn and hardly discernible. The inscribed slab in the repository of the Unit for the Preservation of Antiquities of Israel (inv. N 1951-135). The inscription was first published by Y. Tchekhanovets [Tchekhanovets Y. 2018:196, 198, fig. 140]. Y. Tchekhanovets sent me the photo which I am deeply grateful for (ill. 129). The author dates the inscription by the 8th -9th cc and reads it as follows:

[--]ᲗᲓ [Ი ?]Ბ	[--] li [o ?] ts
[--] ᲑᲘ [--]Ი	[--] da [--] a
[--] ᲑᲘᲑ	[--]tsat

It is clear that the author's deciphering of the characters of the inscription is conventional. The inscription is seriously damaged and some features raise doubts whether it is Georgian or not; therefore, the date – 8th-9th cc – suggested by the author is unclear. If the text is Georgian, it is impossible to date it by such an early period, because the graphemes seem to be rendered as ligature and diacritic marks are used; early medieval *asomtavruli* script is characterized by relatively short ductus, characters are written separately. I think the features of the inscription point to a later period. Appearance of the inscription of Ashkelon is reminiscent of the stylized *asomtavruli* engraved on a marble slab of Jvari Monastery, whose date – 14th -16th cc – raises no doubt.

I have not seen this inscribed slab; therefore, my reading occurred from the photo sent by Y. Tchekhanovets. This attempt of reading is also conventional and no serious conclusions can be made.

ᲗᲓ ᲑᲑ
 ᲑᲘ ᲑᲘᲘ
 ᲑᲘᲘᲑ
 Son (?)...

The monastery of St. Saba the Sanctified

Stamp of Catholicos Domenti III (1661/1662)

A copper stamp of Domenti III (1659-1676), Catholicos-Patriarch of Georgia, is preserved in the monastery of St. Saba the Sanctified (for details about the stamp see: [გაგოშიძე ი. 2003: 58-60; Gagoshidze I. 2014: 105-110.]). The stamp is a disc-shaped pointed copper plaque which has a cylindrical handle soldered at the back. Size of the stamp: length of the pointed disc: 5.6cm, width – 5.3 cm; thickness: 0.2 cm; height of the handle: 1.8cm; there is a composition of erecting the Life-Giving Pillar carved on the disc: in the centre is the pillar with half figure of the Saviour above it. An *asomtavruli* grapheme Rb – (Deity) is depicted on both sides of the Saviour [გაგოშიძე ი. 2003: 58]. Sidonia is lying at the bottom of the pillar and standing images of St. Nino and St. Queen Nana are depicted on both sides of the pillar. Below Sidonia the date of producing the stamp is carved with Arabic numbers – AH 1072, which corresponds to the years of 1661/1662 (ill. 130).

A negative Georgian-Greek inscription is carved at the edge of the stamp. The Georgian *asomtavruli* inscription is an extract from the Gospel of Mathew (Mathew 16:19); punctuation mark: colon.

†. კი: უნყსუნტე: †ყნს: ყსნუხ: უყღს: გტტ: ჟტ:

† When you promise forgiveness here on earth, that forgiveness will be God's forgiveness.

The Greek text does not correspond with the Georgian one. Apparently, it mentions the owner of the stamp Catholicos Domenti, whose identity is specified by the date provided in Arabic numbers.

A replica of this stamp carved out of mountain crystal is preserved in the treasury of Sh. Amiranashvili Art Museum of the Georgian National Museum (inv. N 3202) (ill. 131) [ბარნაველი ს. 1965: 123-141, ტაბ. XXI-XXXII]. The crystal stamp is analogous to the copper one, the images differ from each other by insignificant strokes. The inscriptions and the date are identical, the only difference is a single grapheme in the Greek and Georgian inscriptions. Obviously, the copper stamp is the replica of the crystal one and it is made by a non-Georgian speaking artisan. Presence of two similar stamps arises many questions and I. Gagoshidze must be correct when he thinks that the copper stamp was probably designed for verifying falsified documents [Gagoshidze I. 2014, 109, 110], which could be connected with Georgians' losing real estate in the Holy Land in the 17th century.

Museum of the Greek Orthodox Patriarchate in Jerusalem

Inscriptions of the icon of the Saviour (13th c, 1770)

An icon of the Saviour decorated with enamel cloisonne is preserved in the museum of the Patriarchate (ill. 132, 133). There is a single-line embossed *asomtavruli* inscription at the upper edge of the lower part of the embossed gilded frame. The graphemes are stylized, rendered as ligature; diacritic mark: a short horizontal line; no punctuation marks. The last part of the inscription where the name of the donor is engraved is overlapped by part of the side of the right frame. A. Tsagareli saw the icon in the altar of the catholicon of the church of the Holy Sepulchre. He read only the beginning of the inscription. The scholar also published the inscription of Katsia Dadiani, who renovated the icon (1770) [Цагарели А. 1888:247, 248]. The inscription was read fully by Zaza Skhirtladze, who published its *mkhedruli* transliteration [სხირტლაძე ზ. 1998: 22].

კვირძობისა მწესი უნესი მწყობრადი უნესი სულიანი ზე სუყი
 კვირბიანი უნესი კვირბიანი კვირბიანი სუფისა მწესი კვირბიანი სუყი

God, remember me, unworthy Saba, who ornated the icon of your passion, in your kingdom.

There is a seven-line *mkhedruli* inscription on the back of the icon:
 Christ, glorify the renovator of this icon Katsia Dadiani, AD 1770.

[Цагарели А. 1888:248; სხირტლაძე ზ. 1998: 22].

ANNEX

This section deals with Georgian inscriptions of ecclesiastical fabrics owned by the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. I explored part of these inscriptions on site and, accordingly, they are recorded comprehensively – copies are made, photos are taken. I saw some inscriptions under the glass of the showcases in the museum of the Patriarchate of Jerusalem. I read a large part of the Georgian inscriptions from photos published in the book [Ολυμπιου Ν. 2006]. It is pointed out in Ν. Ολυμπιου's work that the photos of the embroidery are taken by Garo Nalbandian, a photographer from Jerusalem, while the Georgian inscriptions are translated into Greek by a Georgian scholar Avtandil Mikaberidze [Ολυμπιου Ν. 2006: 15].

According to the information available to me, the Greek Orthodox Patriarchate possesses fifteen pieces of medieval Georgian embroidery and all of them have a liturgical function. Eleven of these items are kept in the treasury of the Holy Sepulcher, one – in the monastery of St. Thecla, one – in the monastery of St. Constantine and St. Elena and two – in the monastery of St. Saba the Sanctified. The majority of the embroidery is represented by encherions, there are several omophoria, epitaphions, aers and chalice veils. Chronological borders of these items cover the 16th -18th centuries; the earliest is the epitaphion with a vast *asomtavruli* inscription of princes Giorgi and Astandar dating to 1525-1527. Two omophoria were donated to the church of the Holy Sepulcher commissioned by Mariam, daughter of Revaz Eristavi and spouse of Luarsab Batonishvili. One of them bears the date – 1681. The embroidery is performed with the scenes of the Gospel accompanied by explanatory *asomtavruli* inscription. Some items have Greek and Arabic inscriptions along with Georgian ones. Notably, only three of these embroideries – one from St. Constantine and St. Helena Monastery, and two from the monastery of St. Saba the Sanctified have been recorded completely. In addition, I am citing one text of a Georgian inscription rendered on the epitaphion from St. Thecla Monastery from the work published by T. Tseradze, the rest (11) are read from photographs.

We failed to track down several pieces published by A. Tsagareli, specifically: pedestal cloth of Golgotha donated by Helena, daughter of King Erekle (1710), an aer of Helena Amilakhori, an orarion donated to the Holy Sepulcher by abbot Germane of the Holy Cross Monastery, an orarion donated by abbot Nikipore [Цагарели А. 1888: 248-250].

enclosed within a medallion in the centre of the chalice veil. Initials of the Saviour rendered in Greek, Arabic and Georgian *asomtavruli* scripts are embroidered at the edge of the medallion.

Ἰς χς

Jesus Christos

This reference of the Saviour points to the Greek influence.

[გაგაშვიძე გ. 2003:45; Gagoshidze G. 2014: 88,90,91]

Icon of the Annunciation from the Monastery of St. Saba (16th -17th cc)

The icon of the Annunciation created by means of stitching up arms of the omophorion is preserved in the monastery of St. Saba the Sanctified. The composition is adorned with explanatory inscriptions embroidered with gold thread. Height of graphemes: 2.2cm – 0.8cm; diacritic mark – a short horizontal line (Fig. 84, ill. 136).

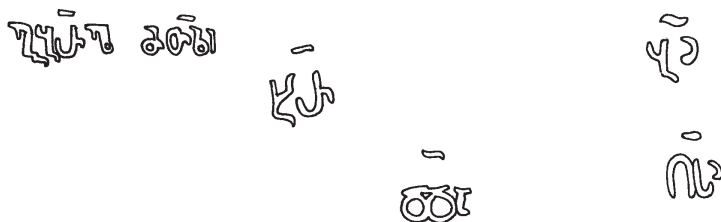

Fig. 84

Ἰς χς | ἄνῃ Annunciation - written in the middle of the icon.

Ἄρῃ ἄνῃ ἄνῃ Archangel Gabriel – written above Archangel Gabriel

ἄνῃ ἄνῃ ἄνῃ Mother of God – written on both sides of the Virgin

[გაგაშვიძე გ. 2003: 44,45; Gagoshidze G. 2014: 88,91]

Epitrachelion from the treasury of the Church of the Holy Sepulcher in Jerusalem (17th c)

The epitrachelion is published in a book [Ολυμπίου Ν. 2006: 274-279] (XVII ს.). It is composed of several cloths designated for liturgical service (ill. 137-139). Below the collar standing images of the Virgin and St. John the Baptist are depicted with explanatory *asomtavruli* inscriptions on both sides of their heads. The inscription contains a diacritic mark – a short horizontal line. ἄνῃ ἄνῃ | ἄνῃ – Mother of God; ἄνῃ ἄνῃ | ἄνῃ – St. John the Baptist. Enthroned Christ is depicted under the figures. He has His right hand raised in blessing and holds a book in the left. There is an *asomtavruli* inscription Ἰς χς – Jesus Christ on both sides of the Savior's head. The images and, accordingly, the inscriptions are similar in terms of style. Below them enthroned Christ with both hands in blessing, and

symbolic images of the Evangelists are depicted. This part of the epitachelion is an encherion and is stitched to the upper part. A lace is sewn to the border at the whole length of the epitachelion, which partly covers the *asomtavruli* inscription that surrounds the cloth on all four sides.

There are four *asomtavruli* graphemes with diacritic marks depicted on both sides of the Saviour's head – Ἰη̅̅ς χ̅̅ρι̅̅ς – Jesus Christ. The *asomtavruli* inscription executed around the image of the Savior is separated by the images of the Evangelists inscribed in circles and situated on a diagonal. Punctuation mark: three dots. The inscription begins from the right side of the encherion, where the upper part of the graphemes are covered by a lace sewn to it later:

† კი ცნობოყტოცხ [ცჰ] | ოცხოჲოგის დც | კიგეღოჲი კცხცხც | ცნობ
 ყიგეღოჲი ოც

† I, Manana, spouse of Andukapar Amilakhori. | Ano made the encherion.

The last part of the epitachelion is dedicated to a vast redaction of the composition of the Nativity: Joseph's Dream, Annunciation to the Shepherds, Adoration of the Magi, Washing of Baby Jesus. The upper part of the composition exposes a single-line Greek explanatory inscription 'The Nativity'. Below it is a four-line *asomtavruli* inscription followed by a three-line Greek and a single-line Arabic inscriptions. Three dots is the punctuation mark used in the line *asomtavruli* inscription, a short wavy line is a diacritic mark. The graphemes are rendered as ligature. The cloth was later bordered with a lace which covered the *asomtavruli* graphemes embroidered on the edge.

†. ღიღეზღს. †ხიღღს. კიოფღს. ყოღღს. ყიღ დ[ღ] | ოღს. ოფღს-
 ხოღს. ოღს. ჰღ ყიგოღღღს. ოიღ | ოღს. ფცხცხც. ჰღცცც. ყიგოღღღღს.
 კოღღღღღღღღღ | დ. დ†ღცცც. ყიღღღღღს. ოღს.

†. The Nativity in Bethlehem. Have mercy on Bishop Elise of Tbilisi, who donated the twocurtains. Whoever commemorates us, let them be forgiven.

The fact that the epitachelion was made by means of stitching up different church cloths is evident through mentioning different historical figures in its inscriptions. The text on the encherion speaks about Andukapar Amilakhori and his spouse Manana. Several Andukapars are documented in the family of the Zevdginidze- Amilakhori during the 17th century [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 1991: 118]. The encherion turns out to be made by a certain Ano.

Elise Saginashvili, Bishop of Tbilisi (1628-1658), is a famous person. He made great contribution to the restoration of Tbilisi Sioni and acquisition of lands to it. It is also known that Elise travelled in the Holy Land [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007: 115, 116] and, apparently, it was then that he donated 'two curtains' to the Church of the Nativity in Bethlehem.

ჰაჰაო: ძეო: ღა: | სონო: ჩა~ო ყრპი: | რეჩ: ოსნი: გე | კივსა: ღა-
 ბრეჩს: ტლი| ნს: ბრეოჟნს: ჰაჰი | კს: ან~ნს: ღაჩეღეღე: | ყრჩიჰა:
 ოჰჰი: რს: ტჩ.

ჩჩ: ყ~ღ: ონიჰაჰა: რეჩ | რს: ჰაჰიჰიჰიჰიჰიჰი: | რეჩ: სტა~ჰაჰა:
 ყრჩიჰი | რჩიჰიჰი: ოჰჰი: რს: სონს: ჩჩნს | სსაჰა: ბს: ს-
 ოჰს: ტჩ

Father, Son and the Holy Trinity, have mercy on Queen Mariam, daughter of Dadiani, who had this omophorion made, in this world and the other world.

I, the most unworthy Archbishop Ioseb Saakadze of Tbilisi had this omophorion made on behalf of my soul.

Such a lavishly illustrated omophorion is cited by A. Tsagareli, who notes that the omophorion is covered with the scenes from Christ’s life and fully provides the donor inscription mentioning Queen Mariam and Ioseb of Tbilisi [Цагарели А. 1888: 248, 249].

The date of making the omophorion should be defined by the years of consecrating Ioseb as archbishop of Tbilisi (1661) [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007: 103] and death of Queen Mariam (1680) [კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 2004: 58] – between 1661 and 1680.

The omophorion is published in the book [Ολυμπιου Ν. 2006: 214-229], (17th c).

Encherion (17th c)

There is a composition ‘Descent into Hell’ depicted in the center of the encherion. An *asomtavruli* inscription – text from Psalms (45:3-4) - runs along the edge of it (ill. 142). Later, a lace was sewn to the whole perimeter of the encherion which caused the upper part of the letters to hide:

ყრღ ჰეჩი ყრ ჩხიო ჩიღე ყრე | ყრეღეღეღეღეღე ბს სჩიღეღე
 ყრ | ღე ღაბღე ბს ჩიბსიღე ბს სღე | ბეჩიჰეღეღე ბს სჩიბი

Put your sword on. Put on your glorious uniform. You look wonderful! Go and win the fight for goodness and fairness.

The encherion is published in the book [Ολυμπιου Ν. 2006: 338-339], (17th c).

Encherion donated by Chief treasurer Kaikhosro (1682-1688)

Enthroned Christ flanked by the Virgin and St. John the Baptist is enclosed in a circle depicted in the centre of the encherion. Images of three cherubs are embroidered at the edges of the composition and under the step of the throne. Symbolic images of the Evangelists are depicted inscribed in circles in the corners of the encherion. The encherion is bordered by an *asomtavruli* inscription – a text from Psalms (44:3). Full stops are used as punctuation marks.

ყურე კცხეიხეი ყნე ჩუხეც ყნეც კხუიკი კილეხეი ოფუბი კიხეცხე-
ტიფეოცხეი ჩხეიხეი ოხეი კილეხეი სეფიხეი ყნეც ხე

Put your sword on. Put on your glorious uniform. God, have mercy on the chief treasurer Kaikhosro on the day of the Last Judgement, amen.

Chief treasurer Kaikhosro (1682-1688) is mentioned in several deeds of purchase [სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007:342].

The encherion is published in the book: [Ολυμπιου N. 2006: 336-337], dated by the years 1701/1702.

Encherion made by Gulchina (late 17th c-18th c)

The encherion is preserved in the museum of the Greek Orthodox Patriarchate. There is a composition 'Descent into Hell' in the middle of the encherion. An *asomtavruli* inscription – text from Psalms (45:3,4) and the donor's supplication - runs along the edge of the cloth; punctuation mark: three dots; diacritic mark: a short, curved line [გაგომიძე გ. 2003: 44,45; Gagoshidze G. 2014: 86, 90, 91] (ill. 143).

ჩე. ყურე. კეხეი. ყნე. ჩუხეც. ყნეც. კხუიკი. ყნე კილეხეი. ყნეც. ოც
სეხეიხეი. ყნეც. ოც ხეიხეიხეი. ყნე. იცი. ყნე. ხეც. ხეიხეიხეი. ყნეხეიხეი.
ყნეხეი. ყნეხეი. ლეხეიხეი. ლხეიხეი.

Put your sword on. Put on your glorious uniform. You look wonderful! Go and win the fight for goodness and fairness. God, have mercy on Gulchina, nursemaid of the prince, who made this encherion.

The encherion is published in the book [Ολυμπιου N. 2006:354], (18th c).

Epitaphion donated by Astandar (1526-1534)

A multi-figure composition of the scene of the Lamentation is depicted on a large epitaphion, which is preserved in the museum of the Greek Orthodox Patriarchate. The epitaphion is bordered with a stylized (floral) *asomtavruli* inscription; three dots is used as a punctuation mark (ill. 144).

ჩე. ყნეხეიხეი. ლე. კიხეიხეი. ლე ხეიხეიხეი. ოცხეიხეიხეი. ლეხეიხეი.
ყნე. ოც. ხეიხეიხეიხეი. ჩეი. ჩეიხეიხეიხეი. სეხეიხეიხეიხეი. ყნეხეიხეიხეი.
ხეიხეიხეი. სეხეიხეი. ოცხეიხეი

† Joseph took the imperishable body of Jesus and wrapped him in the linen cloth with the spices and put him in a new tomb.

The inscription is characterized by using extra 'a', which is typical of the texts of the 15th -16th cc.

A twelve-line donor *asomtavruli* inscription is embroidered on the background above the composition of the Lamentation. Sequence of the lines is breached

The epitaphion is published in the book [Ολυμπιου N. 2006: 370-373], and dated by 1520-1525.

Epitrachelion with an inscription of Mariam Eristavi and Prince Luarsab (1681)

A composition the Tree of Jesse is depicted on the epitrachelion. Jesse lies at the bottom of the tree and there is an *asomtavruli* inscription 'iese' at his head. Half figures of prophets and the Virgin are depicted on the tree branches. The images are accompanied by explanatory *asomtavruli* inscriptions; there are several uses of a *mkhedruli* grapheme 'a'; characters sometimes are rendered as ligature. After Jesse, on the left is the image of Habakkuk the Prophet with an explanatory *asomtavruli* inscription 'ambko'; on the right is Zachariah; above them, on the left – Ezekiel, on the right – Daniel; above these branches, on the left - Elias, on the right – Jonah; above, on the left -Gedeon, on the right Aaron; above them, on the left – Isaiah, on the right – Moses; above them, on the left – David, on the right – Solomon; above them, below the collar, on the top of the Tree of Jesse, on the left is the Virgin, on the right – St. John the Baptist. The images have scrolls with Greek inscriptions.

Below the image of Jesse is a two-line *asomtavruli* inscription; graphemes are rendered as ligature; punctuation mark: three dots; diacritic mark: a short line (ill. 145).

ቆ~: . ቶ ጵ~ጵጵ: . ቶጾ~ሃጼዐ: . ሰ~ዐ: . ሃ~ገ: . ጵጵ~ጵ: . ገጵገጵ~ጵጵ: . ርጵ~ጵጵ: . ሂጾ~ጵጵ |
 ቶጵ~ጵ: . ፅር: . ቶገ: . ቶገጵጵ: . ሂ~ጾጵጵጵጵጵጵ: . ጵጵጵጵጵጵ: .

All-merciful God, have mercy on Revaz Eristavi's daughter Mariam and Prince Luarsab.

Mariam, daughter of Revaz Eristavi, and Prince Luarsab (1647-1697) are mentioned in the inscription of the omophorion of the Holy Sepulcher, which is accurately dated by 1681; I think, this epitrachelion, too, should be dated to the same period.

The epitrachelion is published in the book [Ολυμπιου N. 2006: 260-265], (1681).

Omophorion donated by Mariam, daughter of Eristavi (1681)

Asomtavruli inscriptions are embroidered at both ends of the omophorion. The first contains seven lines; graphemes are rendered as ligature; punctuation mark: colon; diacritic mark: a short wavy line; part of the inscription is not visible due to the fringed lace stitched to the omophorion; several uses of *mkhedruli* graphemes 'a' and 'b' is observed (ill. 146, 147).

ᄁ~ | ᄁ~ ᄁ~ ᄁ~ St. Basil

A three-line explanatory inscription of St. Gregory the Theologian

ᄁ~ | ᄁ~ ᄁ~ ᄁ~ ᄁ~ ᄁ~ ᄁ~ St. Gregory the Theologian

The omophorion is published in the book [Ολυμπιου N. 2006: 270-273], (17th c).

Epitaphion from the monastery of St. T e la (1743)

The epitaphion preserved in the monastery of St. Thecla is surrounded with an *asomtavruli* inscription. The graphemes of the inscription are elongated and extremely stylized. The graphemes are rendered as ligature; punctuation mark: colon; diacritic mark: a horizontal wavy line. The epitaphion and the inscription have been explored by T. Tseradze [Tseradze T. 2014:97-103]. Here we are providing a *mkhedruli* transliteration of the *asomtavruli* inscription according to T. Tseradze (ill. 150).

† God bless us who adorned it - prince Mamuka and his souse, Darejan Dadiani, with their son and daughter, AD 1743.

The inscription mentions Mamuka, son of King Giorgi VI Bagrationi of Imereti (1703-1711; 1713; 1716-1720), and his spouse Darejan, daughter of Bezhan Dadiani. The epitaphion was made in 1743.

For the epitaphion from the monastery of St. Thecla see: [Ολυμπιου N. 2006: 390-393], (1743).

CONCLUSION

The majority of 110 inscriptions discussed in the book were recorded during the 2001-2001 campaign. Most of them are in Jerusalem, while some are in Bethlehem, Nazareth, Horvat Burgin.

Major part of the inscriptions is graffiti inscriptions of pilgrims and belong to the late medieval epoch; they also include several ones of early medieval times, but fewer belong to high medieval period. In my opinion, this situation is conditioned by the following circumstances: early medieval inscriptions (Bir el Qutt, Umm Leisun, Nazareth) have been obtained through archaeological excavations, they were conserved in ruins and earth; Persian conquest of 614, and then Arab invasions from the 640s caused destruction of minor monasteries along with major Christian structures (Arabs took Jerusalem in 638) [Schick R. 1995: 9-47, 68-178; Avni G. 2010; Patrich J. 2011:206-208; Wilkinson J. 2014:14-16;17,18]. Since then, many small monasteries of the Holy Land did not revive at all and earth covered these devastated havens, which preserved these antiquities. Resulting from the historical situation, Georgian inscriptions of the 11th -13th centuries must have been preserved in big numbers. It is the epoch of revival of Georgia's statehood. As we find out from sources, Georgian kings permanently made great contributions to the monasteries in the Holy Land and established new ones [ქართლის ცხოვრება 1955: 353, 368; ქართლის ცხოვრება 1959: 91]. Here churches and monasteries of high medieval period have experienced a lot of destruction and renovation; architectural landscape of the Holy Land changed especially after the Crusaders' arrival (1099). European architects conducted extensive building activities in the conquered land which caused old structures to fall into ruin and vanish. Churches and monasteries were renovated intensively in the late medieval epoch, while from the second half of the 17th century, when Georgia lost nearly all the monasteries in Palestine and these structures ended up in the hands of new owners, there started the process of destruction of Georgian inscriptions and, especially donor ones. These constructions were repaired many times, which in fact obliterated ancient Georgian epigraphic data. The Holy Cross Monastery, which was established by Giorgi -Prokhore in the 11th century, is a good example for illustrating the situation. Not a single inscription of this epoch has survived in the monastery, which has been caused by repeated repairs conducted here or by deliberate impact. A rare exclusion is the inscription from Qatamun (12th -13th cc), which was accidentally discovered in the 19th century during extensive renovation of the monastery.

Majority of the Georgian inscriptions in the Holy Land belong to the period of Mamelukes' rule in the Holy Land (1250-1517). At the time Georgians' monastic community was particularly strong because of favorable disposition of Mameluke sultans towards Georgians [ჯაფარიძე გ. 2018:139-142]. Georgians possessed a lot of monasteries in the Holy Land. Moreover, they owned places of worship in large Christian churches – in the churches of the Holy Sepulcher and the Nativity in Bethlehem. Carving an inscription on the walls of these churches was not available for everyone: one had to be privileged and to have the right to do so. Conclusions made as a result of paleographic analysis of the inscriptions fully comply with historical data – inscriptions in the Holy Sepulcher are carved at the time when Georgians owned places of worship in this church.

While reviewing the Georgian inscriptions of the Holy Sepulcher, it is noticeable that in the laconic inscriptions carved at the gate Georgian pilgrims write only personal names – they do not mention even their parents and beg the Holy Cross for mercy. The inscriptions do not mention occupation or family members of any person, just like in the case of the wall of the church of St. Nicholas, where a wine-cellar keeper Mate, Nikodime, sacristan of the icon of Atskuri Virgin, Parmuz Tadgiridze and his wife Ekaterine, Vardzieli and his wife Mariam are mentioned. It can be explained by the great modesty, respect and fear that Georgian pilgrims experienced towards the Holy Sepulcher and Golgotha.

An interesting situation was evidenced in the church of the Nativity in Bethlehem. Here several inscriptions are carved on column eleven from the west, in the second row of the southern colonnade. The column stands at the western edge of the transept and is accommodated in the wall built later. Georgian inscriptions accumulated on this column point to the fact that the column was the center of gravitation for Georgians. Perhaps Georgians chose this column because there is an image of the Virgin Hodegetria painted on its upper part by the Crusaders in 1130 [Kühnel G. 1988:26, 128,fig.3N8,18]. Furthermore, the column is situated near the altar that previously belonged to Georgians. The altar is mentioned in an account of foreign pilgrims, according to which in the 14th century Georgians possessed an altar outside the Grotto of the Nativity; Timote Gabashvili also speaks about a chapel of Georgians in Bethlehem [ფერაძე გ. 1995: 113; გაბაშვილი ტ.1956:123]. According to a 16th century Italian pilgrim Barbone Morozini (he travelled in the Holy Land between 15 July and 26 August 1514), Georgians serve mass near the Altar of Circumcision in Bethlehem [ნანობაშვილი მ. 2011:147,152]. The Altar of Circumcision is situated at five meters south of the south entrance to the Grotto of the Nativity of Bethlehem, in the southern part of the transept. It is clearly visible on the plan of the church of the Nativity drawn by Bernardino Amico (beginning of the 17th century) [Bagatti B. 1997: 50-51]. The

inscribed column in question stands opposite this altar, on the west. Presence of two eleventh-century Georgian inscriptions on the columns of the church of Nativity indicate that, unlike other churches of the Holy Land, this church has not undergone major repairs since the 6th century.

Major part of Georgian inscriptions of the Holy Land is less informative providing only the name of a pilgrim, although it is possible to identify some of them. For instance, there is an inscription of Sopron, former Saba, carved on the west façade of St. Nicholas Church. This person was a famous bookbinder in the Holy Land on the turn of the 15th -16th centuries. Nikodime, sacristan of the Atskuri icon of the Virgin mentioned in the inscription of the same church, arrived in Jerusalem, probably from Gelati (the Atskuri icon of the Virgin has been rested in Gelati since the 16th c) at the end of the 16th century or the beginning of the 17th century and, along with a certain Mate and Antony, donated 'the upper vineyard of Ambrosauli vineyard' to the Holy Cross Monastery. This account is recorded in the monastery agapes. The inscription also provides the family name of sacristan Nikodime – he turns out to be Nasidze (for details see the annotation of the inscription). A certain Nikoloz Grdzeli, who carves his inscription in the Holy Sepulcher, arrives in Bethlehem and incises his name on the columns of the basilica twice; the inscription 'Mate Vazhinari' of St. Nicholas church reports that we are dealing with a complex monastic structure and monk Mate was probably the wine-cellar keeper of the Holy Cross Monastery. The two-letter contracted word 'Sh(o)t(a), humbly incised next to Golgotha Cross on the second column left of the entrance to the Holy Sepulcher is shrouded in mystery. There is a strong temptation of identifying it with royal treasurer Shota – Rustaveli – who served in the Holy Cross Monastery.

The book does not discuss the graffiti of Georgian pilgrims carved into rock on the sides of the caravan roads leading to Mount Sinai [Van Esbroeck M. 1982:171-179; Tchekhanovets Y. 2011:460-465]. It is the matter of the future and I believe that many new and interesting inscriptions are expected to come to light.

BIBLIOGRAPHY

- აბაშიძე ი. 1961:** პალესტინის დღიური. თბილისი.
- აბაშიძე ი. 1989:** ფიქრები პალესტინაზე. თბილისი.
- აბულაძე ი. 1973:** ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. თბილისი.
- ავალიშვილი გ. 1967:** მგზავრობა თბილისიდან იერუსალიმამდე, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა ე. მეტრეველმა. თბილისი.
- ალექსიძე ზ. 2000:** ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, Μνημῆ, *ედღენება ალექსანდრე ალექსიძის ხსოვნას*. თბილისი. 10-25.
- ალექსიძე ზ. 2003:** კავკასიის ალბანეთის დამწერლობა, ენა და მწერლობა. აღმოჩენა სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში. თბილისი
- ალექსიძე ზ. 2011:** ლუვრი, სინას მთა, ნაზარეთი, ეპიგრაფიკული ეტიუდები, *ქრისტიანული კავკასია*. 2. თბილისი. 13 – 25.
- ამირანაშვილი შ. 1961:** ქართული ხელოვნების ისტორია, თბილისი
- ბარნაველი ს. 1965:** საქართველოს საბეჭდავები და სხვა გლიპტიკური მასალები. თბილისი.
- ბაგრატიონები 2003:** სამეცნიერო და კულტურული მემკვიდრეობა, მთვარი რედაქტორი რ. მეტრეველი, თბილისი.
- ბერიძე მ. 2010:** ტაძრები და სახელები. თბილისი.
- ბერძნიშვილი მ. 1989:** ქართული ეპისტოლარული წყაროები XV – 1762 წ. თბილისი.
- გაბაშვილი ტ. 1956:** მიმოსლვა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა. თბილისი.
- გაგოშიძე გ. 1992:** ქართველ მლოცველთა წარწერები იერუსალიმის უფლის საფლავის კარიბჭეზე. *მაცნე. ისტორიის ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია*. 1. თბილისი. 134-148.
- გაგოშიძე გ. 2003:** წმინდა მიწის ქართული წარწერები. *ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A)*. თბილისი. 34-45.
- გაგოშიძე გ. 2005:** უმღეიზუნის ქართული წარწერა, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი*. XXI. თბილისი. 351-355.
- გაგოშიძე გ. 2005 a:** ეკლესიის იატაკზე ჯვრის გამოსახულების შესახებ, *საპატრიარქოს უწყებანი N13(320)*. თბილისი. 11-13.

- გაგოშიძე გ. 2010:** კაცხის სვეტი. *ACADEMIA*, 1 თბილისი. 55-68
- გაგოშიძე ი. 2003:** კათალიკოს დომენტი III-ის საბეჭდავი. *ACADEMIA*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A). თბილისი. 58-60.
- გეორგიკა 1952:** ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტომი მეოთხე, ნაკვეთი II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი.
- გვარამია რ., მეტრეველი ე., ჭანკივი ც., ლ. ხევსურიანი ლ., ჯღამაია ლ. 1987:** ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, სინური კოლექცია, ნაკვეთი III, თბილისი.
- დანელია კ., სარჯველაძე ზ. 1997:** ქართული პალეოგრაფია. თბილისი.
- დიდებულიძე მ., ჯანჯალია მ. 2003:** იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის მოხატულობა. *ACADEMIA*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A). თბილისი. 26-33.
- ვაჩიშვილი ნ., ხოშტარია დ. 2003:** ქართველთა აღმშენებლობა წმინდა მინაზე. *ACADEMIA*, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი. ტომი 5(A). თბილისი. 15-20.
- ვახუშტი 1941:** აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქტორობით. თბილისი.
- თარხნიშვილი მ. 1994:** ახლად აღმოჩენილი ქართველთა მონასტერი ბეთლემში, *წერილები*. თბილისი. გვ. 336-344.
- კარანაძე ნ. 2002:** ქართული წიგნის ყდის ისტორია. თბილისი
- კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ., ცაგარეიშვილი ე., ჯანდიერი გ. 1991:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, I. თბილისი.
- კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 1993:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, II. თბილისი.
- კლდიაშვილი დ., სურგულაძე მ. 2004:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, III. თბილისი.
- კლდიაშვილი დ. 2005:** მიძნაძორის სულთა მატთანე, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი*. თბილისი. 293-307.
- კლდიაშვილი დ. 2008:** სინას წმ. ეკატერინეს მონასტრის ქართველთა ეკლესიის სულთა მატთანე. თბილისი.
- კონჭოშვილი პ. 1901:** მოგზაურობა წმ. ქალაქს იერუსალიმსა და წმ. ათონის მთაზედ. თბილისი.
- ლოლაშვილი ი. 1988:** ცხოვრება პეტრე იბერისა. ასურული რედაქციის გერმანულიდან თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები. თბილისი.

- ლომინაძე ბ. 1954:** მასალები დასავლეთ საქართველოს XVII-XVIII საუკუნეთა ისტორიის ქრონოლოგიისთვის, *მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვეთი 31*. თბილისი. 129-143
- ლომიძე დ. 1986:** XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის საქართველოს ისტორიიდან, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XIII*. თბილისი. 26-43.
- ლომიძე დ. 1987:** უცხოეთიდან მიღებული ზოგიერთი მასალა საქართველოს ისტორიის შესახებ. *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XIV*, თბილისი. 166-191.
- ლორთქიფანიძე მ. 2002:** მეფე ბაგრატ მესამე. ქუთაისი.
- მამისთვალისძე ე. 2002:** იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ისტორია. გორი
- მამისთვალისძე ე. 2008:** საქართველო-იერუსალიმის ურთიერთობის ისტორიიდან (XVI-XVII საუკუნეები). თბილისი.
- მამისთვალისძე ე. 2014:** იერუსალიმის წმინდა ჯვრის მონასტერი. თბილისი.
- მარი ნ. 1955:** იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა მოკლე აღწერილობა, თბილისი.
- მაგლობლიშვილი თ. 2003:** ქართველ მეცნიერთა ექსპედიცია წმინდა მიწაზე, *ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი, ტომი 5 (A)*. თბილისი. 4-11.
- მაგლობლიშვილი თ. 2005:** უცნობი ქართული მონასტერი წმ. მიწაზე, *მრავალთავი, ფილოლოგიურ-ისტორიული ძიებანი. XXI*. თბილისი. 341-350.
- მეტრეველი ე. 1962:** მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, (XI-XVII სს.). თბილისი.
- მეტრეველი ე. 1962a:** იერუსალიმის რამდენიმე ქართული მონასტრის დათარიღების ცდა, *კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV*. თბილისი. 225-236.
- მეტრეველი ე. 1984:** *Ier. 14* ხელნაწერის ანდერძის გაგებისათვის, *მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 4*. თბილისი. 79-91.
- მიქაძე გ. 1971:** იერუსალიმის უცნობი ქართული საღმრთო ნარწერა, *ქართული წყაროთმცოდნეობა. III*. თბილისი. 236-241.
- მუსხელიშვილი დ. 1993:** ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისთვის, *საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*. თბილისი. 337-377.
- მუსხელიშვილი დ. 2003:** საქართველო IV-VIII საუკუნეებში. თბილისი.
- ნანობაშვილი მ. 2011:** XVI საუკუნის პილიგრიმის ბარბონე მოროზინის „მოგზაურობა წმინდა მიწაზე“, *საისტორიო კრებული, 1*. თბილისი. 139-154.

- ოთხმეზური გ. 2010:** სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა, *სვეტიცხოველი*. თბილისი. 130-169.
- ჟანენ რ. 1921:** ქართველები იერუსალიმში. სტამბოლი.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები 1973:** ტომი IV, საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. თბილისი.
- საყვარელიძე თ. 1987:** XIV-XIX საუკუნეების ქართული ოქრომჭედლობა. ნაკვეთი პირველი. XIV-XVI საუკუნეები. თბილისი.
- სილოგავა ვ. 1990:** ეპიგრაფიკული ეტიუდები და შენიშვნები, *მაცნე, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. №4*. თბილისი, 79-119.
- სილოგავა ვ. 1994:** კუმურდო. ტაძრის ეპიგრაფიკა. თბილისი.
- სილოგავა ვ. 1995:** ეპიგრაფიკული მასალა ბაგრატიის ტაძრიდან და მისი მიდამოების არქეოლოგიური გათხრებიდან, *ქუთაისის უნივერსიტეტის მოამბე. № 4*. ქუთაისი. 55-87.
- სილოგავა ვ. 2011:** სამთავროს ძველი ქართული წარწერები. თბილისი.
- სულხან-საბა ორბელიანი 1949:** სიტყვის კონა. თბილისი.
- სურგულაძე მ. 1995:** ბაგრატიონთა სამეფო სახლი. თბილისი.
- სურგულაძე მ., კლდიაშვილი დ. 2007:** პირთა ანოტირებული ლექსიკონი. XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით. IV. თბილისი.
- სხირტლაძე ზ. 1998:** საქრისტიანოს წმინდა ადგილები, *საქართველოს საპატრიარქო, N1*. თბილისი. 17-28.
- სხირტლაძე ზ., ხუციშვილი ნ. 1999:** იერუსალიმის ჯვრის მონასტერი: ტაძრის ისტორიის ადრეული ეტაპი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, *ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია. 328*. თბილისი. 268-280.
- ფერაძე გ. 1995:** უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გ. ჯაფარიძემ. თბილისი.
- ფერაძე გ. 2016:** იერიქონის ვარდები. წმინდა მინასა და სირიაში მოგზაურობის დღიური. თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება 1955:** ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი I. თბილისი.
- ქართლის ცხოვრება 1959:** ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტომი II. თბილისი.

- შანიძე ა. 1971:** ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი. თბილისი.
- შოშიაშვილი ნ. 1980:** ლაპიდარული წარწერები I, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს.). თბილისი.
- ჩაჩანიძე ვ. 1974:** პეტრე იბერიელი და ქართული მონასტრის არქეოლოგიური გათხრები იერუსალიმში. თბილისი.
- ცერაძე თ., გაგოშიძე გ. 2007:** იერუსალიმი, სააღდგომო მეგზური. თბილისი
- ცერაძე თ., ცხადაძე დ. 2013:** ოქროს ოთხთავი. იერუსალიმის წმინდა საფლავის ერთი ქართული ხელნაწერი. თბილისი.
- ცერაძე თ., ხოფერია ლ. 2016:** რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის აღმოსავლურ ხელნაწერთა ინსტიტუტის სასულიერო შინაარსის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა. თბილისი.
- წერეთელი გ. 1960:** უძველესი ქართული წარწერები პალესტინიდან. თბილისი.
- ხურცილავა ბ. 2014:** სად გაქრა პეტრე იბერის წარწერა?!, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი N8(44)*, აგვისტო. თბილისი. 56-61.
- ხურცილავა ბ. 2014a:** ქართველთა უძველესი ნაკვალევი ნაზარეთსა და იერუსალიმის უდაბნოში, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი, N11(47)*, ნოემბერი. თბილისი. 24-31.
- ხურცილავა ბ. 2016:** ქართული წარწერების ტრაგიკული ხვედრი წმინდა მიწაზე, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი N8(68)*, ნოემბერი. თბილისი. 12-19.
- ხურცილავა ბ. 2016 a:** როგორ აქციეს ბერძნებმა აბაშიძეთა სავანე „აბაშთა კუთვნილებად“, *ისტორიანი, ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი N11(71)*, ნოემბერი. თბილისი. 12-19.
- ჯაფარიძე გ. 2018:** ქართველთა სავანეები და სამონასტრო თემი წმინდა მიწაზე XI-XVIII საუკუნეებში. არაბული ნარატიული და დოკუმენტური წყაროების მიხედვით. თბილისი.
- ჯობაძე ვ. 2006:** ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში. თბილისი.
- Avni G. 2010:** The Persian Conquest of Jerusalem (614 c. e.) – An Archaeological Assessment, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research. N357 (February)*. Chicago. 35-48.
- Bacci M. 2015:** Old Restorations and New Discoveries in the Nativity Church, Bethlehem, *Convivium II/2*. Turnhout. 36-59.
- Bacci M. 2017:** The Mystic Cave. Rome.

- Bagatti B. 1969:** Excavations in Nazareth, 1: From the Beginning till the XII Century. Jerusalem.
- Bernardino Amico 1997:** Plans of the Sacred Edifices of the Holy Land, with a Preface and Notes by Bellarmino Bagatti. Jerusalem.
- Biddle M. 1999:** The Tomb of Christ. Stroud.
- Blake R. 1924:** Catalogue des manuscrits Géorgiens de la bibliothèque patriarcale Grecque a Jérusalem, *Revue de l'orient chrétien. Tom IV (XXIV)*. Paris. 190-210, 387-429.
- Conder C., Kitchener H. 1883:** The Survey of Western Palestine, III, Judea. London.
- Corbo V. 1955:** Gli Scavi di Kh. Siyar El-Ghanam (Campo dei Pastori). E I Monasteri dei Dintori. Jerusalem. (Ristampa 2002). 112-139.
- Didebulidze M., Janjalia M. 2014:** Wall Paintings of the Holy Cross Monastery in Jerusalem, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 47-66.
- Djobadze W. 1960:** Notes on Georgian Minor Art of the Post-Byzantine Period, *The Journal of the Walter Art Gallery, Vol 23*. Baltimore. 97-117.
- Economopoulos A. 1984:** Fresh Data Resulting from the Excavation in the Church of the Holy Cross at Jerusalem. A Preliminary Report, *Acts du Xe congrès international d'archéologie chrétienne, Thessalonique, 1980, vol. II*. Roma. 377-390.
- Gagoshidze G. 2014:** Georgian Inscriptions in the Holy Land, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 67-91.
- Gagoshidze G. 2014 a.:** A Georgian Inscription in Umm Leisun, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 123-127.
- Gagoshidze G. 2015:** Paleografic Study of the Georgian Tombstone from Khirbat Umm Leisun, Jerusalem, *Atiqot*. Volume 83. Jerusalem. 181-184
- Gagoshidze I. 2014:** A Replica of the Seal of Catholicos Domenti III, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica*. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili. London. 105-110.
- Hirschfeld I., 1992:** The Judean Desert Monasteries in the Bizantine Period. New Haven – London.
- Horn C. B., Phenix Jr. R. R. 2008:** John Rufus: The Lives of Peter the Iberian, Theodosius of Jerusalem, and the Monk Romanus. Atlanta.

- Israeli Y. 2000:** Christian Images and Symbols, *Cradle of Christianity* (Ed. Yael Israeli and David Mevorah). Jerusalem. (Reprinted 2006). 114-165.
- Israeli Y. 2000 a:** Monasticism in the Holy Land, *Cradle of Christianity* (Ed. Yael Israeli and David Mevorah). Jerusalem. (Reprinted 2006). 166-185.
- Khoshtaria D., Vacheishvili N. 2014:** Building Activities of the Georgians in the Holy Land , *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 21-30.
- Kühnel G. 1988:** Wall Painting in the Latin Kingdom of Jerusalem. Berlin.
- Mgaloblishvili T. 2014:** Introduction: the Expeditions to the Holy Land by Georgian Scholars, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 15-20
- Mgaloblishvili T. 2014 a:** An Unknown Georgian Monastery in Umm Leisun, Near Jerusalem, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery of a Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 111-122.
- Mgaloblishvili T. 2014 b:** The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem: Legends and Reality, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 31-45.
- Mgaloblishvili T. 2015:** The Inscription from Khirbat Umm Leisun, and Georgian Presence in the Holy Land, *Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 185-193.
- Murphy-O'Connor J. 1998:** The Holy Land, An Oxford Archaeological Guide from Earliest Times to 1700. Oxford.
- Nagar Y. 2015:** The Skeleton Remains from Khirbat Umm Leisun, Jerusalem, *Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 205-208.
- Pataridze T., Tchekhanovets Y., 2016:** Revisiting the Georgian Inscriptions on the Portal of the Holy Sepulchre Church in Jerusalem. *Le Muséon 129 (3-4).* Louvain. 395-422.
- Patrich J. 2011:** The Impact of the Muslim Conquest on Monasticism in the Desert of Jerusalem, *Continuités de l'occupation entre les périodes Byzantine et Abbasside au Proche-Orient, VIIe-IXe siècles, (ed. Borrut A., Debie M., Papaconstantinou A., Pieri D., Sodini J.).* Paris. 205-218.
- Prawer J. 1967:** The Monastery of the Cross. *Ariel. A Quarterly Review of the Arts and in Israel. number 18.* Jerusalem. 59-62.

- Pringle D. 1993:** The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 1. Cambridge
- Pringle D. 1998:** The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 2. Cambridge.
- Pringle D. 2007:** The Churches of the Crusader Kingdom of Jerusalem, vol. 3. Cambridge.
- Schick R. 1995:** The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule. A Historical and Archaeological Study. Princeton.
- Seligman J. 2014:** Excavations at the Georgian Monastery from the Byzantine Period in Umm Leisun, Near Jerusalem, *The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two. Edited by Tamila Mgaloblishvili.* London. 129-146.
- Seligman J. 2015:** A Georgian Monastery from the Byzantine Period at Khirbat Umm Leisun, *Jerusalem, Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 145-179.
- Taylor J. 1993:** Christian and the Holy Places. The Myth of Jewish-Christian Origins. Oxford.
- Tchekhanovets Y. 2011:** Early Georgian Pilgrimage to the Holy Land, *Liber Annuus, 61.* Jerusalem. 453-471.
- Tchekhanovets Y. 2013:** Georgian Inscriptions from Horvat Burgin. *Christ is Here! Studies in Biblical and Christian Archaeology in Memory of Michele Piccirillo, ofm.* Jerusalem. 159-166.
- Tchekhanovets Y. 2014:** Iohane, bishop of Purtavi, and Caucasian Albanians in the Holy Land, *Knowledge and Wisdom: Archaeological and Historical Essays in Honor of Leah Di Segni, (eds G. C. Bottini, D. L. Chrupcala, J. Patrich).* Milano. 301-309.
- Tchekhanovets Y. 2015:** Bishop Iohane from Khirbat Umm Leisun and the Caucasian Albanian Church, *Atiqot. Volume 83.* Jerusalem. 195-197.
- Tchekhanovets Y. 2018:** The Caucasian Archaeology of the Holy Land. Armenian, Georgian and Albanian Communities between the Fourth and Eleventh Centuries CE. Brill.
- Tseradze T. 2014:** A Georgian Embroidery from the Church of St. Thecla, Jerusalem, *Georgians in the Holy Land. The Rediscovery Long-Lost Christian Legacy. Iberica Caucasica. Volum Two, (ed. by Tamila Mgaloblishvili.).* London. 97-103.
- Tzaferis V. 1987:** The Monastery of the Holy Cross in Jerusalem. Jerusalem.
- Tzaferis V. 1993:** The Monastery of the Cross in Jerusalem, *Ancient Churches Revealed (ed. Y. Tsafir).* Jerusalem. 143-146.

- Van Esbroeck M. 1982:** M. The Georgian Inscriptions, *The Armenian Inscriptions from the Sinai*, (ed M. Stone), Cambridge. 171-179.
- Wilkinson J. 1971:** Egeria's Travels. London.
- Wilkinson J. 2014:** Jerusalem Pilgrims Before the Crusades. Oxford
- Zissu B., Ganor A. 2008:** Survey and Excavations at Ḥorbat Burgin in the Judean Shephelah: Burial Caves, Hiding Complexes and Installations of the Second Temple and Byzantine Periods, *Atiqot, Volume 58*. Jerusalem. 60-64.
- Ολυμπιου Ν. 2006:** Ιερά Κειμήλια Του Παναγιου Ταφου. Τομος Α Χρυσοκεντητα. Αθηνα.
- Акты 1866:** Акты собранные Кавказской археографической комиссией, т. 1. Тифлис.
- Бакрадзе Д. 1878:** Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре. СПб.
- Вирсаладзе Т. 1974:** Роспись Иерусалимского Крестного монастыря и портрет Шота Руставели. Тбилиси.
- Кондаков Н. 1904:** Археологическое путешествие по Сирии и Палестине. Санкт Петербург.
- Мовсес Каланкатуаци 1984:** История страны Алуанк. Перевод с древнеармянского предисловие и комментарии Ш. В. Смбатяна. Ереван.
- Панченко К. А. 2012:** Ближневосточное Православие под османским владычеством. Первые три столетия 1516-1831. Москва.
- Стовбун И. 1979:** Фреска Шота Руставели. Тбилиси.
- Такаишвили Е. 1913:** Археологические экскурсии разыскания и заметки, вып. IV, Тифлис, 157-158.
- Троицкий И. 1889:** Иоанн Фока, сказание вкратце о городах от Антиохии до Иерусалима, также Сирий, Финикий и о святых местах Палестины, конца XII века, Православный Палестинский сборник, том VIII, Выпуск второй. СПб.
- Цагарели А. 1888:** Памятники грузинской старины в Святой земле и на Синае. „ Православный палестинский сборник „, т. IV, выпуск первый. С. -Петербург.
- Цагарели А. 1894:** Описание Крестного монастыря, близ Иерусалима, и некоторых Грузинских рукописей, хранящихся в нем, сделанное Н. Чубиновым с 3-4 по конец мая 1845. Сведения о памятниках Грузинской письменности, т. I, вып. третий. С. -Петербург. 44-52.
- Чехановец Я. 2012:** Грузинская церковь на Святой Земле. Москва.
- Чубинашвили Г. 1948:** Памятники типа Джвари. Тбилиси.

COU OF ILLUSTRATIONS

- ill. 1. Bethlehem. Church of the Nativity. Interior (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 2. Church of the Nativity. Inscription of Tevdore (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 3. Church of the Nativity. Inscription of Catholicos Maxime (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 4. Church of the Nativity. Inscription of Shoshila (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 5. Church of the Nativity. Inscription of Giorgi (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 6. Church of the Nativity. Inscription of Mikael (?) (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 7. Church of the Nativity. Inscription of Nikoloz Grdzeli (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 8. Church of the Nativity. Inscription of Nikoloz Grdzeli (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 9. Church of the Nativity. "Have mercy on thy slave" (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 10. Church of the Nativity. Inscription of Shio (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 11. Church of the Nativity. Inscription of Ioki Kartleli (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 12. Church of the Nativity. The column is partly covered by the wall (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 13. Nazareth. Catholic Church of the Annunciation. Built in 1968 (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 14. Nazareth. Terra Sancta Museum – 'Aeti' (photo by N. Kvirikashvili)
- ill. 15. Nazareth. Terra Sancta Museum – 'Giorgi' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 16. Nazareth. Terra Sancta Museum – 'L(?) in k' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 17. Nazareth. Terra Sancta Museum – 'St. Paul the Apostle' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 18. Jerusalem. Church of the Holy Sepulcher. South façade (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 19. Church of the Holy Sepulcher. Chapel of the Holy Sepulcher – kuvuklia (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 20. Church of the Holy Sepulcher. The Stone of Unction, Golgotha in the background (photo by D. Tskhadadze)

- ill. 21. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Sopron (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 22. Jerusalem. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Bartolome (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 23. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Giorgi (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 24. Gate of the church of the Holy Sepulcher. 'Grave...' (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 25. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Nikoloz Grdzeli (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 26. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Ioseb (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 27. Gate of the church of the Holy Sepulcher. 'Christ' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 28. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Shota (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 29. Jerusalem. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Iovakim, former Toma (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 30. Gate of the church of the Holy Sepulcher. 'Christ, have mercy' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 31. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Grapheme 'g' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 32. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Davit (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 33. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Ioseb (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 34. Gate of the church of the Holy Sepulcher. 'Church' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 35. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Germanoz (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 36. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Ashot (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 37. Gate of the church of the Holy Sepulcher. Inscription of Mate-Grigol (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 38. Jerusalem. Monastery of Abraham. Interior, view to the east (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 39. Monastery of Abraham. South façade. Inscription of Giorgi Abashidze (photo by D. Tskhadadze)

- ill. 40. Jerusalem. Monastery of St. Thecla. A destroyed inscription of Abbot Kaikhosro Zedginidze of the Holy Cross Monastery (photo [Стовбун И. 1979])
- ill. 41. Monastery of St. Thecla. Donor inscription of Kaikhosro Zedginidze (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 42. Jerusalem. Monastery of St. Nicholas (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 43. West façade of the church of St. Nicholas (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 44. East façade of the church of St. Nicholas (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 45. East façade of the church of St. Nicholas. Inscription of Queen Elee of Kakhs (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 46. East façade of the church of St. Nicholas. Destroyed inscription of Queen Elene of Kakhs (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 47. St. Nicholas Church. East façade. Restored inscription of the queen of Kakhs (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 48. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of Sopron, former Saba (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 49. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of sacristan Nikodimos (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 50. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of 'Vazhinari Mate' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 51. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of Paremuz Tagdiridze (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 52. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of Vardzeli (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 53. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of Nikoloz (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 54. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of 'Saint Nicholas' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 55. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of Ioane (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 56. St. Nicholas Church. West façade. 'Iois' (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 57. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of 'Mal... shvili' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 58. St. Nicholas Church. West façade. Inscription of Saba Paremuzashvili (photo by G. Gaogidze)
- ill. 59. Jerusalem. The Holy Cross Monastery from the west (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 60. The Holy Cross Monastery (photo by D. Tskhadadze)

- ill. 61. The Holy Cross Monastery. Interior (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 62. The Holy Cross Monastery. Donor inscription of Nikipore Cholokashvili (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 63. The Holy Cross Monastery. Main church. Georgian and Greek donor inscription of Nikipore Cholokashvili (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 64. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern jamb of the west door. Inscription near the image of the 'True monk' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 65. The Holy Cross Monastery. Main church. North wall of the west door. Peter the Iberian (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 66. The Holy Cross Monastery. Main church. West wall. St. Ekvtime Kartveli and St. Giorgi Kartveli (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 67. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier, western facet. St. Peter (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 68. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier, western facet (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 69. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier, western facet. Inscription of Archbishop Gabriel Patradze of Dranda (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 70. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier, southern facet. Inscription of Bishop Teodose Revisshvili of Manglisi (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 71. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier, eastern facet. Building inscription (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 72. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier. Maxime the Confessor- explanatory inscription (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 73. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier. John of Damascus – explanatory inscription (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 74. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier. Shota Rustaveli – explanatory inscription (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 75. The Holy Cross Monastery. Main church. South-east pier. Inscription on painting the church (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 76. The Holy Cross Monastery. Main church. South-east pier, western facet. Inscription of Arsen and Grigol (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 77. The Holy Cross Monastery. Main church. South-west pier, western facet (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 78. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-west pier. St. Mary meets with Elisabed, explanatory inscription (photo by D. Tskhadadze)

- ill. 79. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-west pier. 'Sleepless eye', explanatory inscription (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 80. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-west pier. Explanatory inscriptions of the images of archangels (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 81. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-west pier. Inscription of Oman Cholokashvili (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 82. The Holy Cross Monastery. Main church. Eastern facet of the north-west pier. Explanatory inscriptions of the images of St. Kvirile and St. Atanase (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 83. The Holy Cross Monastery. Main church. Western facet of the north-east pier. Explanatory inscriptions of the images of St. Gregory the Theologian and Prophet Daniel (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 84. The Holy Cross Monastery. Main church. Western facet of the north-east pier. Extract from the book of Prophet Daniel (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 85. The Holy Cross Monastery. Main church. Western facet of the north-east pier. Explanatory inscription of St. Serapion (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 86. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-east pier. Explanatory inscriptions of the composition 'Abraham's sacrifice' (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 87. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-east pier. Inscription near the images of prophets David and Solomon (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 88. The Holy Cross Monastery. Main church. Southern facet of the north-east pier. Inscription of Mamisimedi (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 89. The Holy Cross Monastery. Main church. Eastern facet of the north-east pier. Explanatory inscription of the composition of the nativity of St. John the Baptist (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 90. The Holy Cross Monastery. Main church. Eastern facet of the north-east pier. Explanatory inscriptions of the images of Prophet Zacharia and St. John the Baptist (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 91. The Holy Cross Monastery. Main church. Northern facet of the north-east pier. Explanatory inscription of the image of St. Christine (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 92. The Holy Cross Monastery. Main church. Northern facet of the north-east pier. Explanatory inscriptions of St. Mary Magdalene (photo by D. Tskhadadze)

- ill. 93. The Holy Cross Monastery. Near the entrance to the narthex of the main church. Inscription of Shalva Shobasshvili (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 94. The Holy Cross Monastery. Marble slab fitted in the floor (photo [Prawer J. 1967]).)
- ill. 95. The Holy Cross Monastery. Marble slab with *asomtavruli* inscription; was preserved in the museum of the Holy Cross Monastery (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 96. The Holy Cross Monastery. Marble slab with *asomtavruli* inscription; was preserved in the museum of the Holy Cross Monastery (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 97. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription; was preserved in the museum of the Holy Cross Monastery (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 98. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription. Detail (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 99. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription. Detail (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 100. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription. Detail (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 101. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription. Detail (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 102. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription. Detail (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 103. The Holy Cross Monastery. Copper ring with *asomtavruli* inscription. Detail (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 104. The Holy Cross Monastery. Templon above the door of the prothesis. Inscription of Leon Dadiani (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 105. The Holy Cross Monastery. Templon above the door of the prothesis. Inscription of Queen Nestandarejan (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 106. The Holy Cross Monastery. Templon above the door of the diaconocon. Inscription of Leon Dadiani (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 107. The Holy Cross Monastery. Western facet of the south-west pier. Graffiti of Gerasime Gizhikreli (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 108. The Holy Cross Monastery. Western facet of the south-west pier. Graffiti of Mughlibeg (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 109. The Holy Cross Monastery. Western facet of the south-east pier. 'Tsmindai' (photo by G. Gagoshidze)

- ill. 110. The Holy Cross Monastery. Western facet of the north-east pier. Graffiti of Moses' son (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 111. The Holy Cross Monastery. Southern facet of the south-east pier. Graffiti of Ioane (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 112. The Holy Cross Monastery. Northern facet of the north-east pier. St. Christina (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 113. Jerusalem. Monastery of Qatamun from south (photo by D Tskhadadze)
- ill. 114. Inscription of the monastery of Qatamun. Was preserved at the church of Saint Simeon Monastery (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 115. Ruins of the monastery of Bir el Qutt (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 116. Ruins of the monastery of Bir el Qutt (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 117. Ruins of the monastery of Bir el Qutt. Well-like opening of the water reservoir (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 118. Monastery of Bir el Qutt. Mosaic inscription of Maruan and Burzen (photo [ჩხინბიძე ვ. 1974: ფ. 107])
- ill. 119. Monastery of Bir el Qutt. Mosaic inscription of Bakur and Griormizd. The Studium Biblicum Franciscanum Museum in Jerusalem (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 120. Monastery of Bir el Qutt. Mosaic inscription of Bakur and Griormizd after restoration. The Studium Biblicum Franciscanum Museum in Jerusalem (photo by G. Gagoshidze)
- ill. 121. Monastery of Bir el Qutt. Mosaic inscription of Abba Antony and Iosia (photo [Corbo V. 1955: tab. 34, fot. 104])
- ill. 122. Monastery of Bir el Qutt. Mosaic inscription of Abba Antony and Iosia. The Studium Biblicum Franciscanum Museum in Jerusalem (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 123. Umm Leisun. Crypt of the monastery (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 124. Umm Leisun. Lid of the sarcophagus with the inscription of Iohane, Bishop of Purtavi. The Studium Biblicum Franciscanum Museum in Jerusalem (photo by D. Tskhadadze)
- ill. 125. Horvat Burgin. Interior of the cistern (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 126. Horvat Burgin. Inscription 'Tskhroi' before vandalizing (drawing from the photo [Zissu B., Ganor A. 2008:38, fig.26])
- ill. 127. Horvat Burgin. Damaged inscription 'Tskhroi' (photo by Z. Tsertsvadze)
- ill. 128. Horvat Burgin. Inscription 'Morchai' (photo by Z. Tsertsvadze)

- ill. 129. Ashkelon. Inscription. Repository of the Israel Antiquities Authority (drawing from the photo [Tchekhanovets Y. 2018: 198, fig.140])
- ill. 130. Monastery of St. Saba the Sanctified. Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Copper stamp of Catholicos Domenti III (drawing from the photo [Gagoshidze I. 2014:107])
- ill. 131. Tbilisi. Treasury of S. Amiranashvili Museum of Fine Art. Stamp of Catholicos Domenti III carved from mountain crystal (drawing from the photo [Gagoshidze I. 2014:106])
- ill. 132. Museum of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Icon of the Savior (photo [Кондаков Н. 1904: LXV])
- ill. 133. Museum of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Icon of the Savior. inscription (photo, detail [Кондаков Н. 1904: LXV])
- ill. 134. Monastery of St. Constantine and St. Helena. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Chalice veil (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:125])
- ill. 135. Monastery of St. Saba the Sanctified. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Encherion (drawing from the photo [Gagoshidze G. 2014:88])
- ill. 136. Monastery of St. Saba the Sanctified. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Icon of the Annunciation (drawing from the photo [Gagoshidze G. 2014:44])
- ill. 137. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Epitrachelion (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:274])
- ill. 138. Epitrachelion. Detail (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:278])
- ill. 139. Epitrachelion. Detail (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:279])
- ill. 140. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Aer of Queen Anakhanum (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:405])
- ill. 141. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Omophorion donated by Queen Mariam and Archbishop Ioseb Saakadze of Tbilisi (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:228])
- ill. 142. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Encherion (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:339])
- ill. 143. Museum of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Encherion donated by Gulchina (drawing from the photo [Ολυμπιου Ν. 2006:354])

- ill. 144. Museum of the Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Aer donated by Astandar (drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:372, 373])
- ill. 145. Treasury of the Holy Sepulcher. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Epitrachelion with an inscription of Mariam, daughter of Revaz Eristavi, and Prince Luarsab. Detail drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:260])
- ill. 146. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Omophorion donated by Mariam Eristavi. Inscription. Detail (drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:213])
- ill. 147. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Omophorion donated by Mariam Eristavi. Inscription. Detail (drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:213])
- ill. 148. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Fragment of omophorion with images of saints (drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:271])
- ill. 149. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Fragment of omophorion with images of (drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:272, 273])
- ill. 150. Treasury of the Holy Sepulcher of Jerusalem. The Greek Orthodox Patriarchate of Jerusalem. Epitaphion (drawing from the photo [Ολυμπίου Ν. 2006:392, 393])

სურათები

100yauk° u@Vo

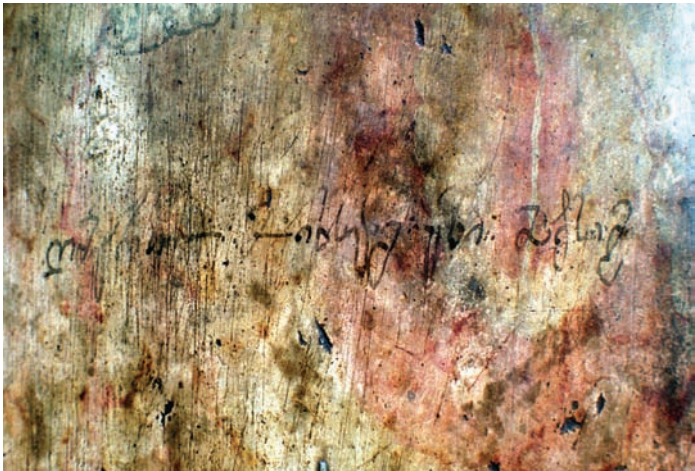
1

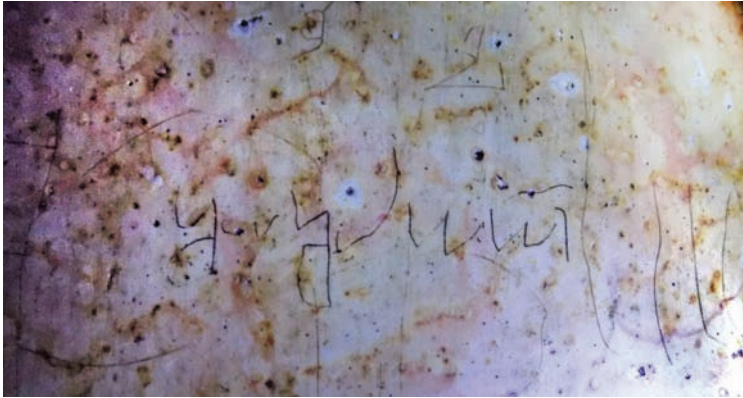

2

3

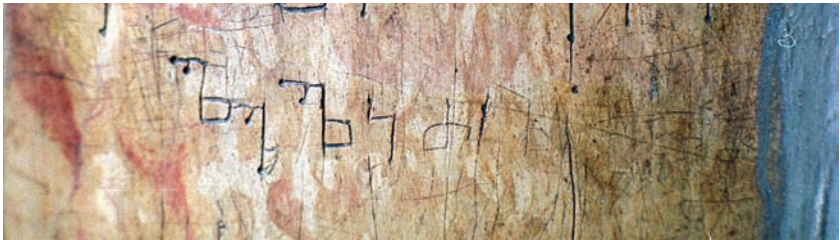
4

5

6

7

8

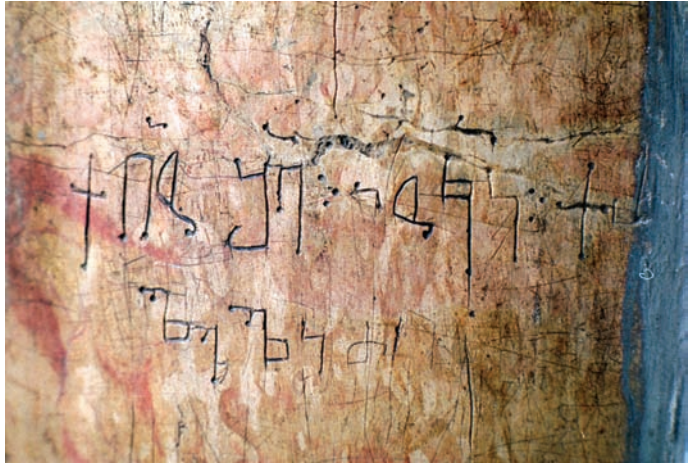
9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

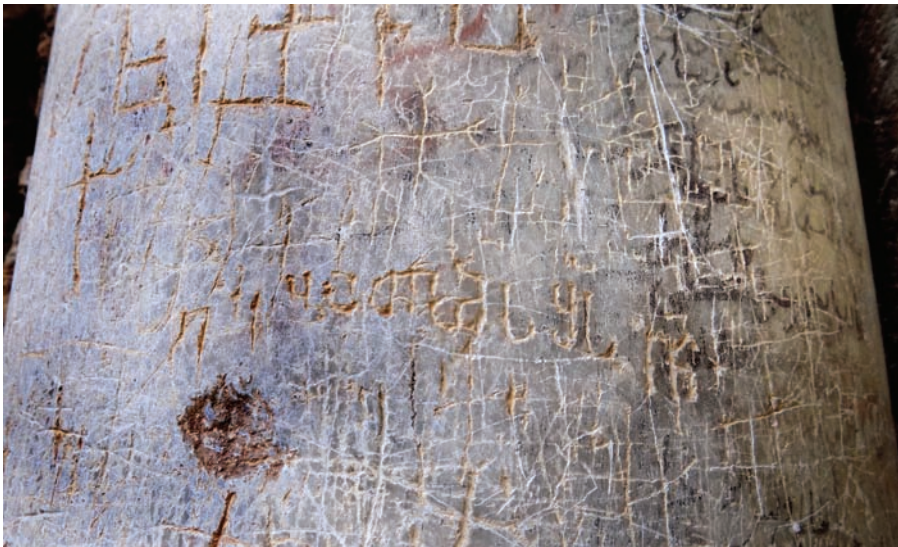
19

20

21

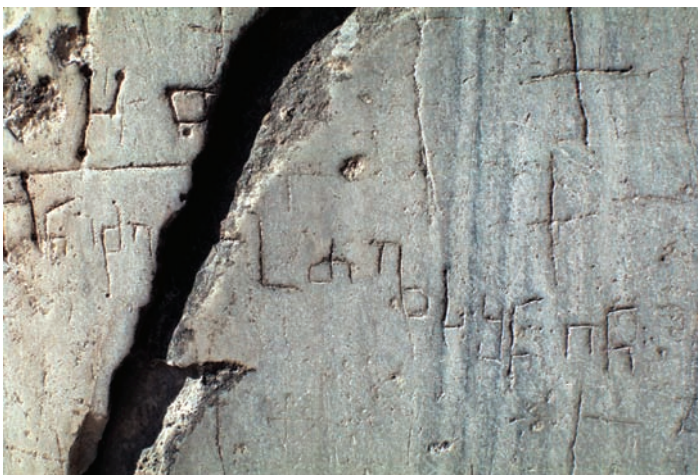
22

23

24

25

26

27

28

29

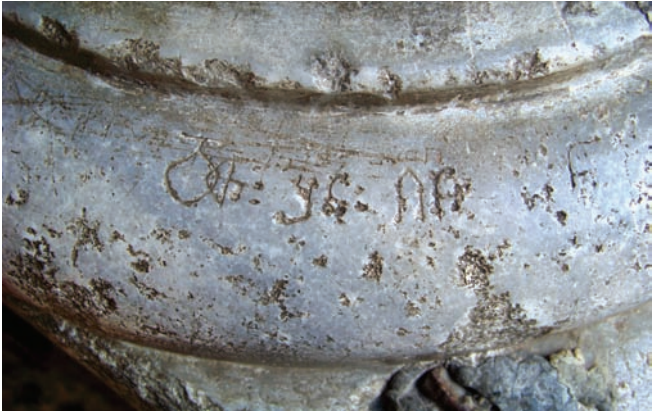

30

31

32

33

34

35

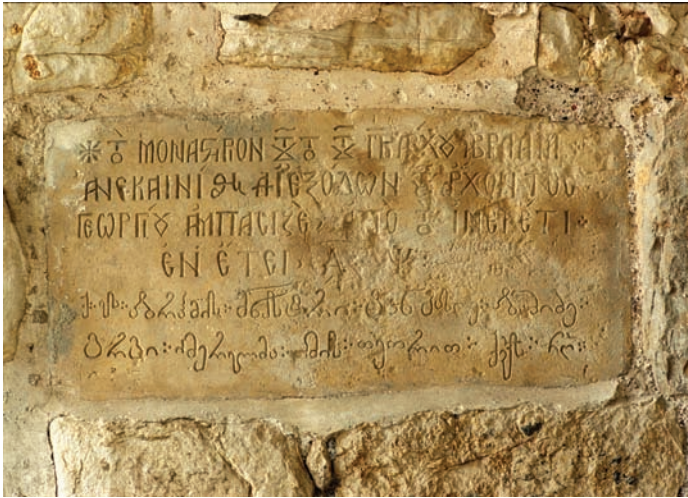

36

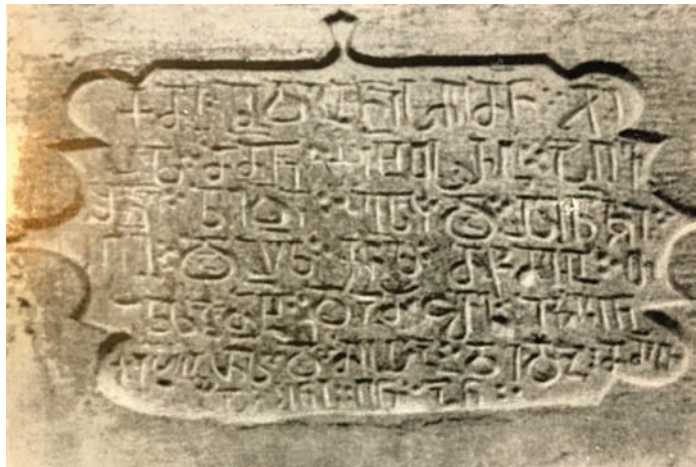
37

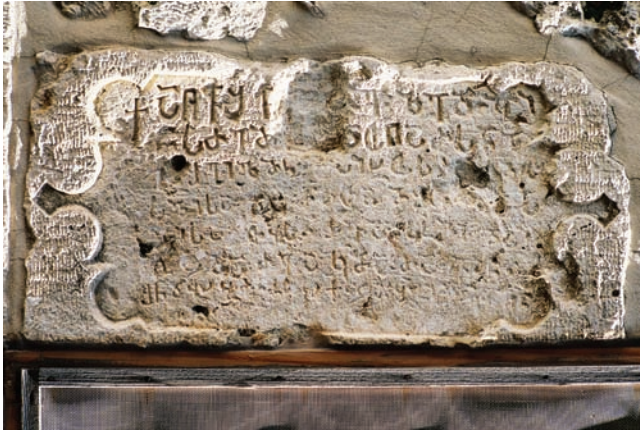
38

39

40

41

42

43

44

45

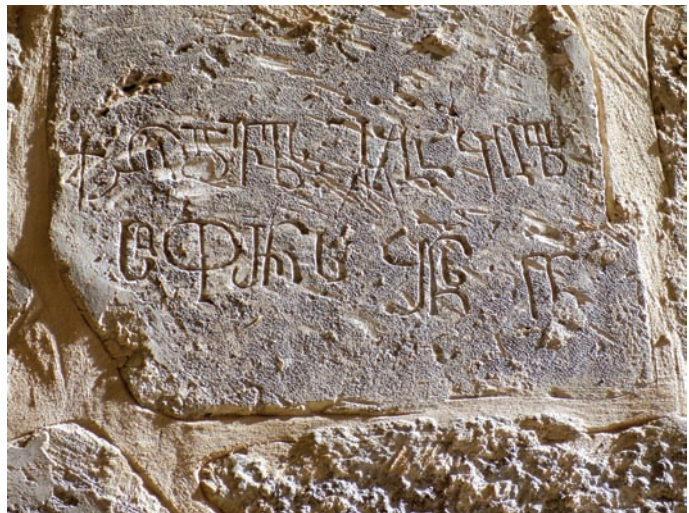

46

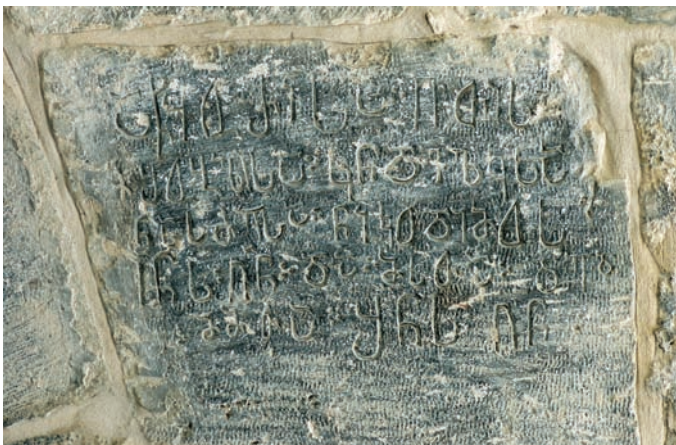

47

48

49

50

51

52

53

54

55

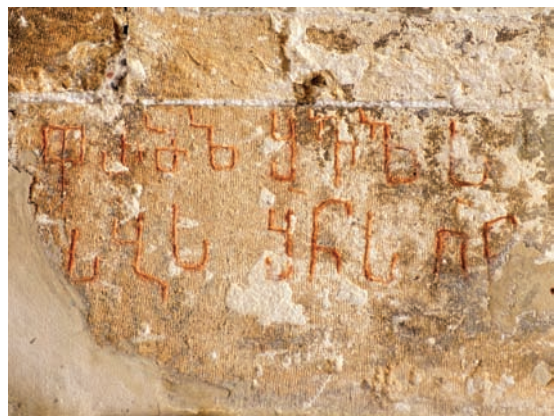
56

57

58

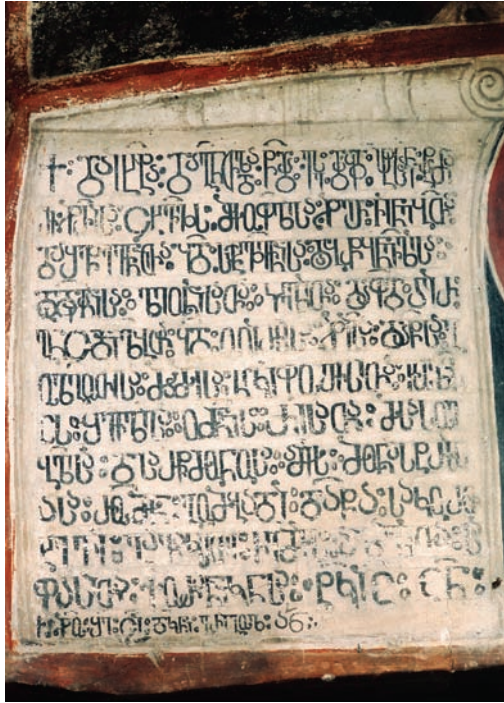
59

60

61

62

63

64

65

66

67

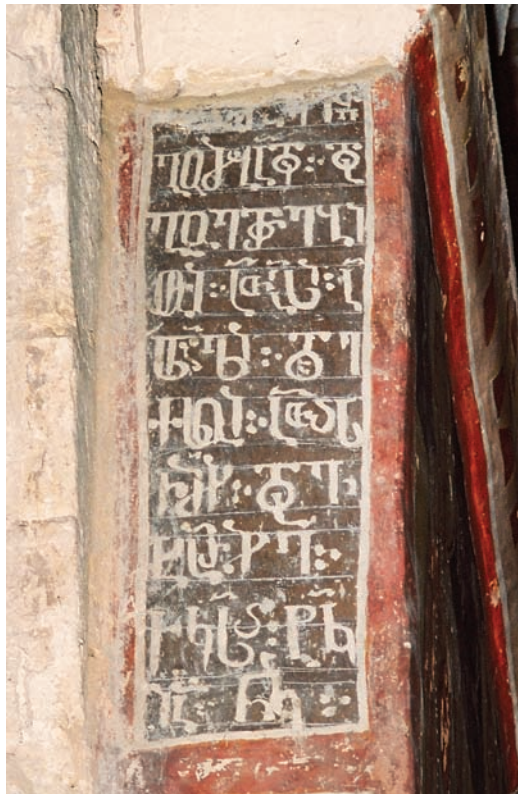
68

69

70

71

75

76

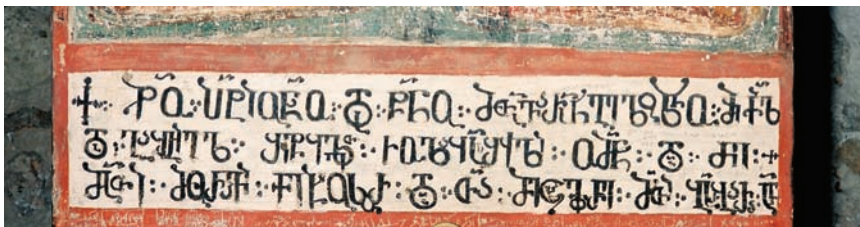
77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

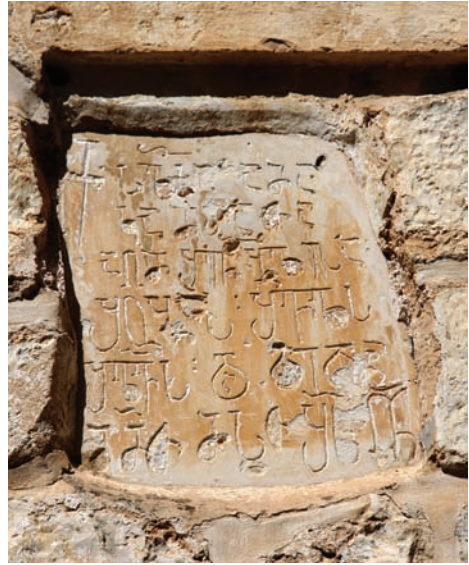

91

92

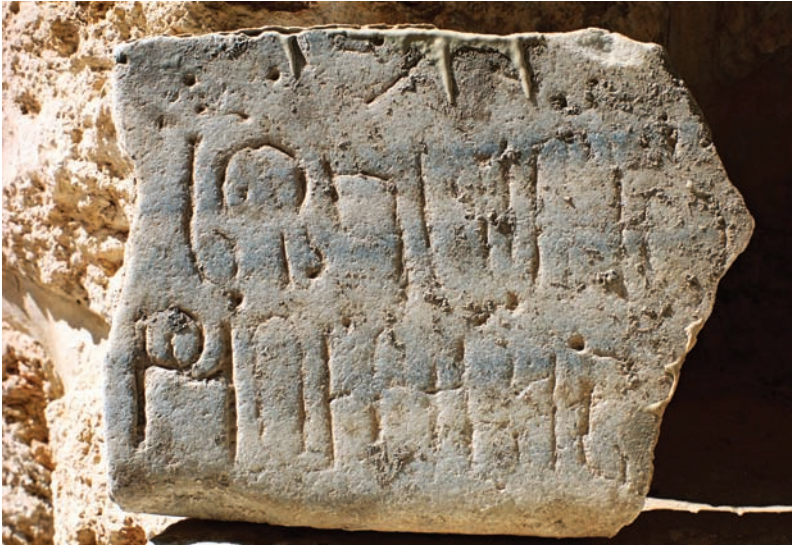
93

94

95

96

97

98

99

100

101

102

103

104

105

106

107

108

109

110

111

112

113

114

115

116

117

118

Fig. 107. Iscrizione georgiana nella parte ovest del cortile.

ფიგ. 107. ქართული წარწერა ბნის მანდალი ნიქოზში

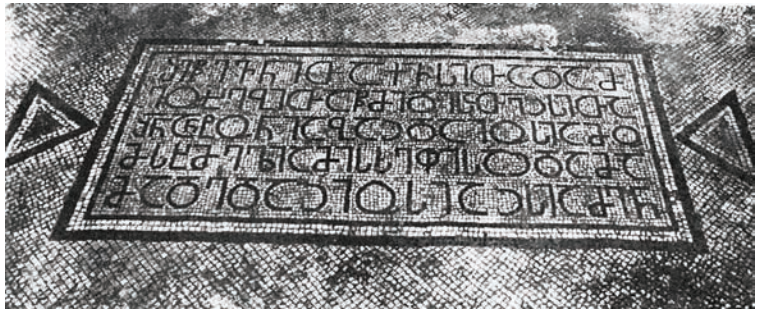
119

120

121

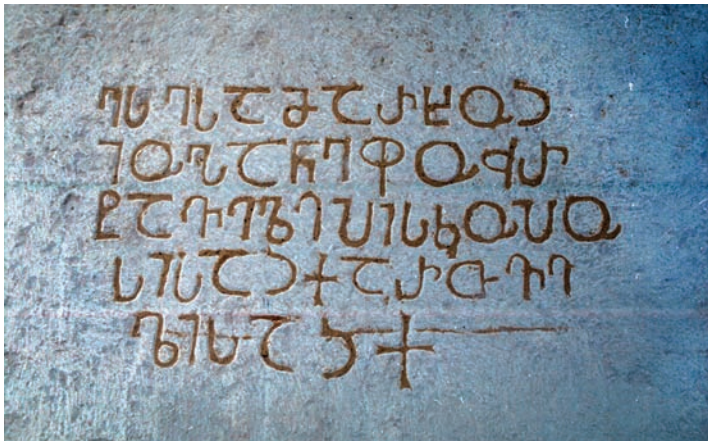
111

123

124

125

სტატუსი
ქვე

126

127

128

129

130

131

132

133

134

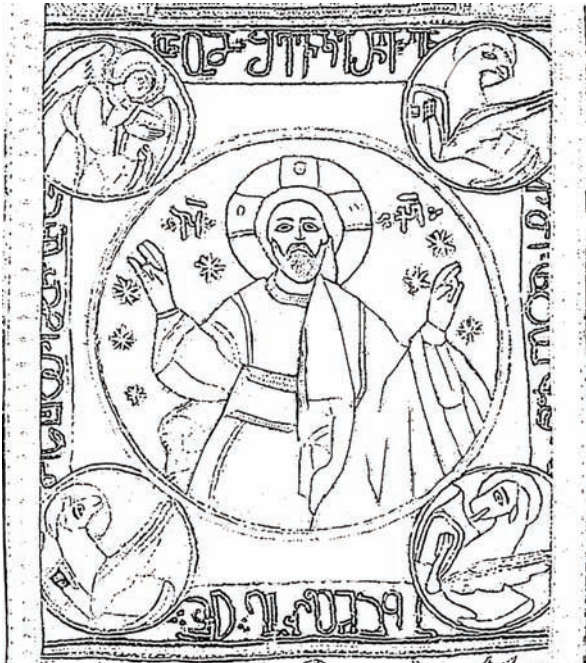
135

136

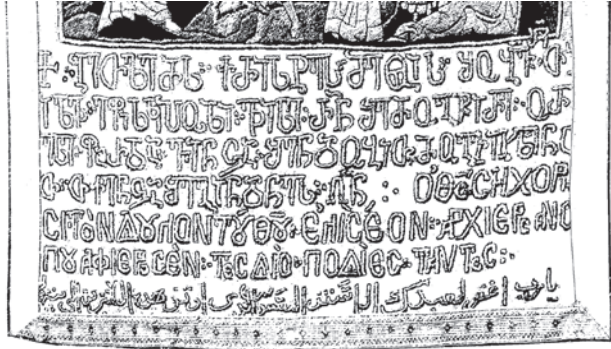

137

138

139

140

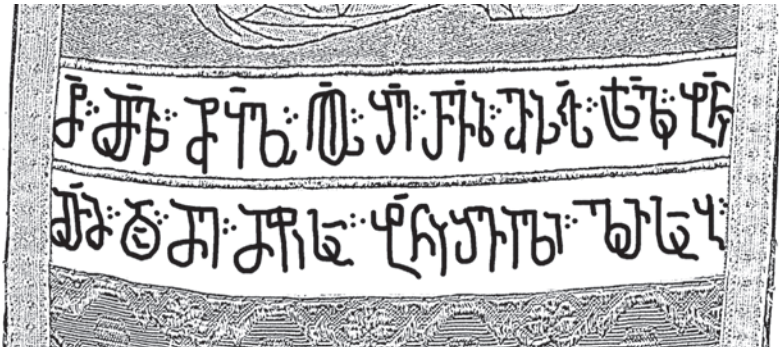
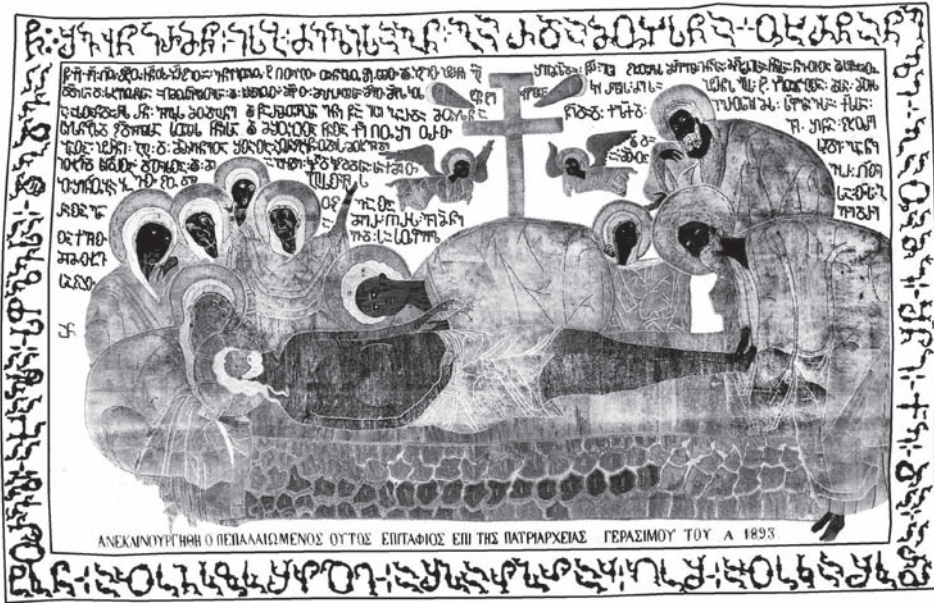
141

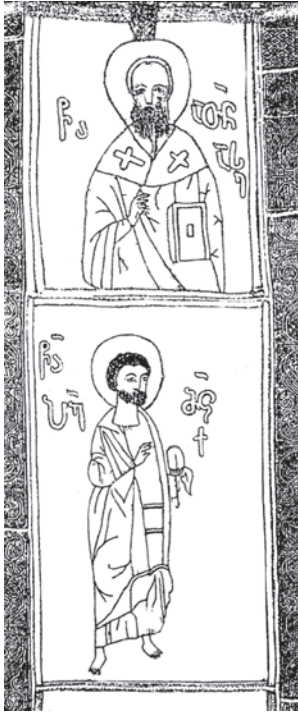
142

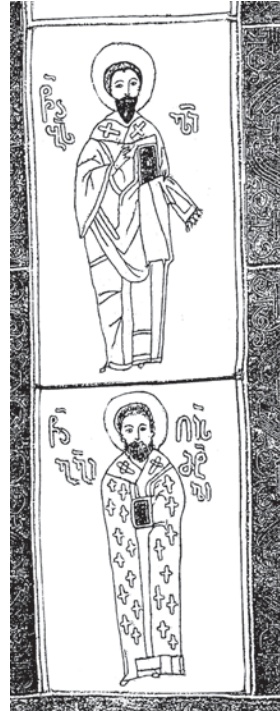
143

148

149

150

თამილა მგალობლიშვილის სახელობის ქართულ სიძველეთა მოძიებისა და კვლევის ცენტრი

TAMILA MGALOBlishvili CENTRE FOR THE EXPLORATION OF GEORGIAN ANTIQUITIES